НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

2023

Випуск 4 (49)

КИЇВ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У 2011 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЧОТИРИ РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор
СИМОНЕНКО О. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар
ГОРБАНЕНКО С. А., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

Відповідальний за випуск
БУЗЬКО О. В., Інститут археології НАН України

ПАВЛЕНКО С. В., Інститут археології НАН України

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ

БИРКЕ В., доктор археології, Інститут археології та історії мистецтв Академії наук Румунії

БУЙСЬКИХ А. В., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ҐОЛДЕН П., професор, Університет Ратґерс, США

КУЛАКОВСЬКА Л. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

МОТУЗАЙТЕ-МАТУЗЄВІЧЮТЕ Г., доктор філософії, Інститут історії Литви

НАЙМАРК А., професор, Університет Хофстра, США

ОЛЬБРИХТ М., професор, Жешувський університет, Польща

ПОЛТОВИЧ-БОБАК М., професор, Жешувський університет, Польща

ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

РАССАМАКІН Ю. Я., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

САПОЖНИКОВ І. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

СКОРИЙ С. А., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ХАЗАНОВ А. М., професор, Університет Медісон — Вісконсін, США

ХАНСЕН С., доктор хабілітат, Німецький археологічний інститут, ФРН

ХОХОРОВСКІ Я., професор, Яґеллонський університет, Польща

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ШЕНКАР М., професор, Єврейський університет в Єрусалимі, Ізраїль

У ВИПУСКУ:

СТАТТІ
ПЕРСОНАЛІЇ
МУЗЕЙНІ КОЛЕКЦІЇ
ПОРТРЕТ ЕПОХИ
НЕЗВИЧАЙНІ ЗНАХІДКИ
ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО
ХРОНІКА

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
Науковий журнал з проблем археології та давньої історії

У журналі публікуються результати досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії кіммерійців, скіфів та сарматів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

The results of research on the archaeology and ancient history of Ukraine are published in the journal. The issues of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, the pages of the history of the Cimmerians, Scythians and Sarmatians, material and spiritual culture of the Greeks in the Northern Pontic region, ethnogenesis and early history of the Slavs, development of the cities and villages of Ancient Rus, material culture of the Medieval and Modern periods are observed. New archaeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.

This journal is intended for the archaeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in the early history of Ukraine.

Засновник та видавець:
Інститут археології
Національної академії наук України

Свідоцтво про реєстрацію ЗМІ:
КВ № 17659-6509Р від 29.03.2011

Адреса редакції:
Україна, 04210, Київ 210,
просп. Володимира Івасюка, 12
Тел.: (+380-44) 418-61-02
Факс: (+380-44) 418-33-06
E-mail: secretaradiu@gmail.com

Офіційний сайт журналу:
https://adiu.com.ua/index.php/journal
Офіційна сторінка журналу:
Сайт «Спілка археологів України»
[http://www.vgosau.kiev.ua] —
Бібліотека — Журнал «Археологія і давня історія України»
[http://www.vgosau.kiev.ua/biblioteka/adiu]

Надруковано за постановою
редакційної колегії журналу

Усі права застережено. Передрук можливий зі згоди редакції та авторів статей

alt bank
більше ніж просто банк

Виходить за фінансової підтримки Акціонерного товариства «АЛЬТБАНК».
Банківська ліцензія № 106
+380 44 364 41 11, 0 800 211111
https://altbank.ua, e-mail: *contact@altbank.ua*

Надруковано
в авторській редакції
Рисунки
авторські
Комп'ютерна верстка
С. А. Горбаненко

СПІЛКА АРХЕОЛОГІВ УКРАЇНИ

Виходить за інформаційної підтримки Всеукраїнської громадської організації «Спілка археологів України»

ISSN 2227-4952 (Print)
ISSN 2708-6143 (Online)

Усі матеріали рецензовано

© Інститут археології НАН України, 2023

Підписано до друку 18.01.2024. Формат 60 × 84/8. Гарн. Century Schoolbook. Папір офс.
Друк офс. Ум.-друк. арк. 32,8. Обл.-вид. арк. 35,3. Тираж 50 екз. Зам.

Тираж видруковано ФОП О. О. Євенок, 10014, м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А, тел.: 0412-422-106, e-mail: *bookovych@gmail.com*
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції України серія ДК № 3544 від 05.08.2009 р.

ЗМІСТ | CONTENTS

SUMMARY | РЕЗЮМЕ

СТАТТІ

Козюба, В. К. Літописна Сітомля в Києві (до проблеми локалізації) **5**

Чміль, Л. В. Олександр Петрович Оглоблин і Поліські експедиції 1932 і 1936 років **31**

Тарасенко, І. Г. До історії археологічного вивчення долини р. Молочна у 1950-ті рр. **44**

PAPERS

Koziuba, V. K. Annalistic Sitomlya in Kyiv (the issue of localization) **30**

Chmil, L. V. Oleksandr Ohloblyn and the Polissian Expeditions of 1932 and 1936 **43**

Tarasenko, I. H. To the History of the Archaeological Study of Molochna River's Valley in the 1950s **66**

ПЕРСОНАЛІЇ

Петегирич, В. М. Лев Чачковський і його рукописна праця про Теребовлю **67**

Корпусова, В. М. Феномен В. П. Петрова: творчість і доля **71**

Плешивенко, А. Г. Мій Бодянський. Спогади та застиглі кадри **94**

Бузько, О. В., Саєнко, В. М. Повоєнні листи Ірини Фабриціус до Марії Вязьмітіної (1950—1960-і рр.) **103**

LIFE HISTORY

Petehyrych, V. M. Lev Chachkovsky and his Manuscript on Terebovlya **70**

Korpusova, V. M. The Phenomenon of V. P. Petrov: Creativity and Fate **93**

Pleshivenko, A. G. My Bodyansky. Memories and Stopped Shots **102**

Buzko, O. V., Sayenko, V. M. Postwar letters from Iryna Fabrytsius to Mariia Viazmitina (1950—1960s) **117**

МУЗЕЙНІ КОЛЕКЦІЇ

Діденко, С. В., Куценяк, О. Я., Полідович, Ю. Б. Бронзові бляхи у вигляді голови лева зі скіфських комплексів лісостепового дніпровського Правобережжя **118**

Полідович, Ю. Б., Величко, Є. О. Кургани скіфського часу поблизу с. Великі Будки в Посуллі: архівні дані та музейні колекції **129**

Володарець-Урбанович, Я. В. Візантійська пряжка із с. Піски в Середньому Посуллі **145**

MUSEUM COLLECTIONS

Didenko, S. V., Kutsenyak, O. Ya., Polidovych, Yu. B. The Lion Head Shaped Bronze Plates from Scythian Assemblages of the Forest-Steppe of Dnipro Right Bank **128**

Polidovych, Yu. B., Velychko, E. O. Barrows of Scythian Age near Velyki Budky Village in Sula River Basin: Archival Data and Museum Collections **144**

Volodarets-Urbanovych, Ya. V. The Byzantine Buckle from Pisky Village in the Middle Sula Valley **154**

ПОРТРЕТ ЕПОХИ

Скрида, В. В., Скирда, І. М. Учасники XII Археологічного з'їзду в Харкові: колективний портрет **155**

Бузько, О. В., Роде, М. Спільнота в зображеннях: архівні джерела до життєпису Хведора Вовка **168**

EPOCH PORTRAIT

Skryda, V. V., Skyrda, I. M. Participants of the 12th Archaeological Congress in Kharkiv: a Collective Portrait **167**

Buzko, O. V., Rohde, M. Community in images: archival sources on the biography of Khvedir Vovk **184**

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2023

НЕЗВИЧАЙНІ ЗНАХІДКИ

Вступ **185**

Бондаренко, Д. В., Смирнов, О. І., Смирнов, Л. І., Кузовков, В. В. Колективне поховання досліджене на Березані в контексті середньовічної історії острова **186**

Назарова, Т. О., Рудич, Т. О. Краніологічний матеріал з колективного поховання доби середньовіччя з острова Березань **208**

Козак, О. Д. Antemortem, perimortem, postmortem. Незвичайне захоронення на Березані **222**

UNUSUAL FINDINGS

Introduction —

Bondarenko, D. V., Smyrnov, O. I., Smyrnov, L. I., Kyzovkov, V. V. Collective Burial researched on Berezan' in the Context of the Medieval History of the Island **207**

Nazarova, T. O., Rudych, T. O. Cranial Material from a Medieval Collective Burial on Berezan Island **221**

Kozak, O. D. Antemortem, perimortem, postmortem. Odd burial on the Island of Berezan **239**

ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО

Аксьонов, В. С. Верхньосалтівський археологічний комплекс: історія дослідження, спроби музеефікації, сучасний стан **240**

Томашевський, А. П. Новітні підходи та методики в науковому археологічному пам'яткознавстві Овруцького проекту **252**

SITE STUDIES

Aksonov, V. S. Verkhny Saltiv Archaeological Complex: History of the Research, Attempts of Museumification, Current Situation **251**

Tomashevski, A. P. The Newest Approaches and Methods in the Scientific Archaeological Study of Sites of Ovruch Project **277**

ХРОНІКА

Відейко, М. Ю. Конференція Археологічна спадщина між Карпатами та Кавказом **278**

Пам'яті Колеги **281**

CHRONICLE

Videiko, M. Yu. Archaeological heritage between Carpathians and Caucasus —

In memoria of Colleague —

СТАТТІ

УДК 904.4(477.411)”653” DOI: 10.37445/adiu.2023.04.01

В. К. Козюба

ЛІТОПИСНА СІТОМЛЯ В КИЄВІ (ДО ПИТАННЯ ЛОКАЛІЗАЦІЇ)

«Чи виратує се оповідане історичний характер річки Ситомлі, сим разом уявленої десь у самім Київі, не далеко пізнійшої церкви св. Софії, не беру ся рішати. Нехай говорять київські топографи»

Іван ФРАНКО

Статтю присвячено проблемі локалізації літописної Сітомлі біля Києва. Проаналізовано свідчення письмових джерел. На їх базі виділено характеристики топоніму, які використано при розгляді різних версій локації об’єкту. На основі історичних, археологічних і картографічних джерел автор прийшов до висновку, що найбільш вірогідним місцем розташування Сітомлі є частина Оболоні, яка лежала на північ від Подолу, а саме район Йорданського струмка з фундаментами церкви XI ст. біля його витоку і Йорданське озеро.

Ключові слова: *Сітомля, літопис, Поділ, болоння, церква Св. Іоанна.*

Серед багатьох питань, пов’язаних із історичною топографією давнього Києва та його околиць, особливо стоїть проблема локалізації Сітомлі — річки, яка тричі згадується у давньоруських літописах у зв’язку із подіями XI—XII ст. Її розташування викликало різні думки у дослідників, які запропонували майже десяток варіантів можливого розміщення Сітомлі; це свідчить про складність теми. Можливо, саме тому пошуки загадкової Сітомлі дотепер не були предметом спеціального дослідження, крім невеликої розвідки Є. Кабанця — її згадували переважно лише в контексті коментарів до літописних текстів чи при розгляді інших питань топографії столиці Русі. Спробуємо, залучивши усі відомі на сьогодні джерела (передусім письмові, археологічні і картографічні) і саму топографію Києва, проаналізувати цю проблему і з’ясувати, чи є вагомі аргументи для виділення найбільш вірогідного претендента на цю назву і чи є сьогодні можливість заперечити, принаймні, частину запропонованих дослідниками варіантів локалізації Сітомлі [1].

Назва. У найбільш давніх писемних джерелах, які подають цей топонім, зустрічаються різні варіанти його написання: в Іпатіївському літописі — Сітомля («в Ситомли» [2] 1034 р.), Сѣтомль («вь Сѣтомле» [3] 1065 р., «оу Сѣтомля» 1150 р.), в Лаврентіївському — Сѣтомля («въ Сѣтомли» [4] 1036 р.), Сѣтомль («в Сѣтомль» [5] 1064 р.) (Ипатьевская… 2001, стб. 139, 153, 403; Лаврентьевская… 2001, стб. 151, 164). В іншому оригінальному джерелі — проложному сказанні — вжито одну з названих форм — Сѣтомля («на сѣтомли») (Никольский 1907, с. 57).

В. Татіщев у своїй «Історії Російській» використав дві форми цієї назви — Сетомля і Сетомль (1773, с. 106, 118). Ці ж форми присутні в примітках до тексту в фундаментальній праці іншого російського історика М. Карамзіна (1991, с. 203, 233). Назву у формі Сѣтомля вживав М. Барсов (1873, с. 18). У давнішій українській історіографії назву літописної річки також писали по-різному: Сітомля у М. Грушевського (1905, с. 26) і Ситомль у І. Франка (1908, с. 171—173).

У самому написанні назви річки серед фахівців-філологів виникли різночитання, пов’язані із кількома, наведеними вище, формами вживання цієї назви в різних літописних статтях. Одні вважають, що ця назва чоловічого роду, відтак вона має форму Сітомль (Франко 1979, с. 85), інші —

1. Автор висловлює подяку Євгену Кабанцю і Дмитру Вортману за зауваження до тексту.

© В. К. КОЗЮБА, 2023

2. Так у Хлебніковському списку літопису, в Іпатіївському списку перекручено: «вы Ситолми».

3. У Хлебніковському списку наведено ту саму форму, що і в звістці 1034 р.: «в Ситомли».

4. У Радзивилівському списку літопису вжито форму «въ Сетолми», що вказує на її взаємозв’язок із подібною формою звістки 1034 р. Іпатіївського літопису (див. прим. 2).

5. Так у Радзивилівському списку, в Лаврентіївському списку написано «в-ЪІстомль».

що вона жіночого роду і тому це Сітомля (Железняк 2014, с. 121, 125). Дослідники сходяться на думці, що назва Сітомля (*Setomlь) належить до слов'янського архаїчного шару (Трубачев 1968, с. 170; Франко 1979, с. 85; Шульгач 2008, с. 58; Железняк 2014, с. 125—126).

У топоніміці Східної Європи гідронім Сітомля є надзвичайно рідкісним. Крім київського, відомий лише один приклад подібної назви — річки в Ленінградській області РФ, за 140 км на північний схід від Великого Новгорода. Її сучасна назва (рос. Ситомля) дещо змінилася відносно давнішої форми Сетомль («на Сѣтомлѣ»), яку зазначено в грамоті 1460 р. (ред. Валк 1949, с. 149, № 93; Янин 1991, с. 184, № 106).

Історіографія. Протягом кінця XVIII — початку XXI ст. були запропоновані абсолютно різні варіанти локалізації Сітомлі. У ній вбачали частину Дніпра біля самого Києва (Арцибашев 1838, с. 18, прим. 97), його рукав-протоку (Карамзин 1991, с. 203, прим. 34) чи урочище між гирлом Почайни і Дніпром (Сементовский 1859, с. 9), де рибалки сушили свої сіті і від чого, власне, нібито походить назва топоніму [1], річку Вету (Віту) на південній околиці сучасного міста (І. Болтін, див.: Карамзин 1991, с. 203, прим. 34), ставок у верхів'ї Либеді, який у XIX ст. мав назву Кадетський (Лебединцев 1879, с. 26), невідому річку на захід від міста (Новицкий 1882, с. 329), правий, не знаний ближче, доплив р. Почайни, якій протікав по київській Оболоні (Барсов 1873, с. 18). Останній варіант в подальшому підтримали М. Грушевський (1891, с. 17) і О. Андріяшев (1926, с. 41).

І. Франко, не знаючи про літописну згадку 1150 р., взагалі сумнівався в історичності цієї річки, оскільки в літописному повідомленні 1065 р. про виловлене в Сітомлі рибалками тільце «дітища» він побачив значно скорочений літописцем переказ грецького оповідання, яке представлене в болгарському літописці, що потрапив до Русі разом із Толковою Палією (1908, с. 171—173).

Проаналізувавши відомі на той час три літописні згадки про Сітомлю, М. Закревський на основі цієї інформації зробив висновок, що річка протікала поблизу Києва на Оболоні, ближче до Подолу (до Щекавиці), ніж до верхньої течії Почайни (1868, с. 560). В альбомі-додатку до своєї праці на реконструйованому ним плані Києва 988—1240 рр. М. Закревський назвою Сітомль підписав заплавну частину течії річечки, яка з XVI ст. відома як Юрківський (Юрків) ручай.

Наприкінці XX — на початку XXI ст. були висловлені ще три гіпотези з приводу розташування Сітомлі. Л. Махновець у підготовленому ним виданні Іпатіївського літопису («Літопису Руського») ототожнив Сітомлю із річкою Сирецем, не надавши ближчих пояснень (1989, с. 534). Його підтримав Є. Кабанець, на думку якого давньоруська Сітомля «прекрасно узгоджується з… фізичними і гідрологічними характеристиками» Сирцю (2005, с. 74).

Продовжуючи традицію дослідників XIX ст., які розміщували Сітомлю на західній околиці Києва в районі Либіді, там само її бачить О. Толочко, який кілька разів згадує цю літописну річку у своїх замітках з історичної топографії давнього Києва. Він вважає, що Сітомля була лівим допливом Либіді біля броду через останню (Толочко 1997, с. 155). На схемі розташування військ при обороні Києва від Юрія Довгорукого 1151 р. [2], представленій у статті дослідника, Сітомлею названа річка, відома з XVIII ст. як Скоморох (Толочко 1997, с. 157) [3]. Із цією локалізацію погодився Д. Вортман (2000, с. 22, 23).

Ще один варіант розміщення Сітомлі запропонував московський дослідник О. Карпов (2014, с. 150). На його думку, під цією назвою, можливо, прихована річка Глибочиця чи її доплив Киянка.

Примітно, що усі історіографічні інтерпретації пошуку місця Сітомлі спираються на ті самі три літописні повідомлення. Фахівці, які в останні десятиліття розглядали цю проблему, почали використовувати четверте джерело — пролонжне сказання про перенесення на Русь перста св. Іоанна Хрестителя (Предтечі). Інформація цієї письмової пам'ятки про існування в Києві церкви Св. Іоанна на Сітомлі не тільки не зменшила кількість кандидатів на цю топографічну назву, але, як бачимо, навпаки, навіть збільшила її. Перед тим, як детально проаналізувати аргументи дослідників на користь своїх варіантів локалізації Сітомлі, ще раз звернемося до відомих джерел, аби окреслити ту кількість інформації, яку ми маємо на сьогодні.

Письмові звістки та їх інформативність. Уперше Сітомлю згадано у «Повісті минулих літ» під 1034 (Іпатіївський список) чи 1036 (Лаврентіївський список) роком. За відсутності у Києві князя Ярослава Володимировича до міста прийшло велике («бещисла») військо печенігів і повністю його блокувало («обьємь обьстоят»). Ярослав терміново із набраною з варягів і словенів (новгородців) дружиною повертається до Києва і заходить у місто. Битва відбувається на «поле внѣ града» — на місці, де за кілька років потому Ярослав побудував митрополичий собор Св. Софії. У важкому бою («бѣ сѣча зла»), що тривав до вечора, кочовиків ледь було подолано. Розсіяні печеніги почали тікати в різні боки, не розуміючи, куди бігти, і тому одні з них тонули в Сітомлі, інші в інших річках, і так вони загинули (Ипатьевская… 2001, стб. 139; Лаврентьевская… 2001, стб. 151).

1. У наш час цю ідею про ототожнення Сітомлі з піщаною косою між Почайною і Дніпром підтримали автори київського топонімічного довідника (Пономаренко, Різник 2003, с. 63).

2. Схема складена Д. Вортманом.

3. Вперше на київських картах Скоморох підписаний на плані Дебоскета 1753 р. (Вортман, Нікітіна 2008).

Більше про Сітомлю дізнаємось з повідомлення «Повісті» за 1064/1065 рік. Того року рибалки неводом витягли з Сітомлі «дѣтище» — тіло новонародженої дитини з вадами зовнішності на обличчі та інших частинах. Останні літописець навіть не наважився описати «срама ради». Знахідка перебувала на березі до вечора, коли її знову кинули у воду (Лаврентьевская… 2001, стб. 164; Ипатьевская… 2001, стб. 153).

Останнє літописне повідомлення про Сітомлю пов'язане із подіями 1150 р. Під час міжусобної війни за Київ проти В'ячеслава Володимировича та його племінника Ізяслава Мстиславича виступили Юрій Володимирович Довгорукий із своїми синами, чернігівськими князями Володимиром і Ізяславом Давидовичами та Святославом Ольговичем, Володимиром Володаровичем галицьким і Святославом Всеволодовичем. Ця потужна коаліція змусила своїх супротивників залишити столицю. Коли Володимир галицький прибув до Києва, до Олегової могили, Юрій Довгорукій з іншими князями приїхав до свого союзника. Зустріч відбулася «оу Сѣтомля на болоньи» (Ипатьевская… 2001, стб. 402—403) [1].

Проложне сказання «Про принесення перста св. Іоанна Хрестителя з Царгорода до Києва за великого князя Володимира Мономаха» повідомляє, що 7 січня, на православне свято Собору Іоанна Предтечі, з Царгорода «въ Русь… въ град великий Кїев» був принесений перст правої руки («десници») св. Іоанна Хрестителя. Подія відбулась невідомого року (дата в тексті джерела, як припускають, дефектна) при названому князі (сидів на київському столі у 1113—1125 рр.). Реліквію було покладено в церкві Св. Іоанна [Хрестителя?] «на сѣтомли оу купшина монастыря» (Никольский 1907; ред. Щапов 2003, с. 221).

Літописне повідомлення 1034/36 р. має яскраво виражений ретроспективний характер, тобто, сам опис подій, пов'язаних із нападом печенігів на Київ, передає уявлення літописця початку XII ст. про цю історію. Примітними є суперечливі і недосказані в ній епізоди, які тільки підкреслюють легендарну форму її подачі.

Припустимо, що печеніги дізналися, що Ярослава нема в Києві, і вирішили захопити місто зненацька. Далі починаються не зрозумілі з їх боку дії. Якщо кочовики взяли Київ в пасивну облогу, то чому вони пропустили до міста князя Ярослава, який із найнятою у Новгороді дружиною повернувся з півночі для захисту столиці? При цьому військо Ярослава ще й збільшилося на третину за рахунок київського полку. І взагалі, скільки тижнів (місяців?) мало минути, щоби Ярослав, перебуваючи у Новгороді, отримав звістку з Києва про напад, зібрав дружину і прибув до Києва, здолавши шлях у 900 км (по прямій)? За версією літописця виходить, що печеніги увесь цей час чекали на прибуття Ярослава, сподіваючись на свій успіх у вирішальній битві.

Показовим є визначене літописцем місце цієї битви — «поле внѣ града», тобто великий вільний простір поза межами укріплень Верхнього Києва часів Володимира. Під 1037 р. «Повість» повідомляє про закладення Ярославом нового «города великого Кыєва» із Золотими воротами — власне, про будівництво нових укріплень, всередину яких потрапило поле битви 1034/36 р. (Ипатьевская… 2001, стб. 139; Лаврентьевская… 2001, стб. 151). Літописець не був сучасником тих подій і не мав чіткого уявлення, як виглядала ця місцевість до того, як вона увійшла до меж нової лінії укріплень.

Археологічні матеріали дозволяють з'ясувати, що являла собою частина Старокиївського плато, на якій нібито відбулась велика вирішальна битва з печенігами. У X — на початку XI ст. тут розміщувався великий курганний могильник. Насипи утворювали як окремі групи-скупчення, так і розміщувались поодиноко. Одне таке скупчення вдалося дослідити в 1997—1999 рр. в районі Михайлівського Золотоверхого собору, де було зафіксовано два десятки поховань зазначеного часу (Івакін, Козюба, Поляков 2003). Окремі поховання при земляних роботах і розкопках у XIX — на початку XXI ст. було виявлено в районі вул. Рейтарської (1908 р.) і Золотоворітської (1984 р.) та біля самого Софійського собору (1878, 1998, 2001, 2021 рр.) (Бобровський, Козюба 2022).

Значна частина цих поховань з'явилась в останній третині X ст., коли внаслідок модернізації укріплень Старокиївського городища, проведеної після першого печенізького нападу на Київ 968 р., перед ровом городища перестали насипати великі кургани, а подальше функціонування могильника потребувало додаткових площ для нових насипів (Бобровський, Козюба 2022, с. 294). Не виключено, що поодинокі великі кургани на Старокиївському плато, як ось літописна Дірова могила (Ипатьевская… 2001, стб. 17; Лаврентьевская… 2001, стб. 23), були насипані ще в першій половині — середині X ст. чи навіть в «доісторичні» часи.

Могильник на місці майбутнього «міста Ярослава» продовжував функціонувати і після хрещення Русі. Зокрема, кілька поховань в районі Михайлівського Золотоверхого собору, за знайденими в них речами, віднесено до кінця X — початку XI ст. (Івакін, Козюба, Поляков 2003, с. 94—95, 99—101; Івакін, Козюба 2003, с. 43, 44). Частина поховань цього періоду була впускною, коли небіжчиків підхоронювали до вже існуючих курганних насипів. Один такий випадок зафіксовано на місці майбутнього Михайлівського Золотоверхого собору, ще один — на Китаївському могильнику на південній околиці Києва (Бобровський, Козюба 2022, с. 295).

Активне заселення окремих частин «міста Ярослава» розпочалось ще до зведення його ук-

1. В Лаврентіївському літописі цю деталь про зустріч союзників опущено; зазначено лише, що Володимир «ста оу Кыєва оу теремца» (Лаврентьевская… 2001, стб. 327).

ріплень і спорудження в ньому в 1030—1040-х рр. ансамблю монументальних споруд. Під час археологічних досліджень 1979 р. Георгіївської церкви під південною стіною її галереї було виявлено заглиблену частину (підкліт) житла, яке автори розкопок датували X — початком XI ст., що дало їм підставу говорити про забудову території «міста Ярослава» ще в X ст. (Боровский, Сагайдак 1985, с. 57). При розкопках Ірининського храму в митрополичому саду на території Національного заповідника «Софія Київська» у 2014 р. зафіксовано елементи садибної забудови (канавка паркану і заглиблена споруда (льох?), що передувала будівництву цієї церкви (Івакін, Бобровський, Козюба 2015, с. 66, рис. 2; Козюба 2016, с. 297—298, 314, рис. 11: Б, с. 315, рис. 12).

Про будівництво Георгіївської і Ірининської церков, як і Св. Софії, «Повість минулих літ» повідомляє під 1037 р. (Ипатьевская… 2001, стб. 139; Лаврентьевская… 2001, стб. 51). При скептичному підході до розгляду питання про час появи забудови в новому «місті Ярослава» можна було б послатись на вірогідність цього заселення у проміжок часу між початком будівництва укріплень та Св. Софії і початком будівництва храмів у Георгіївському та Ірининському монастирях. Автор літопису не знав точних дат закладення і освячення споруджених при Ярославі монументальних будівель, але в статті 1037 р. він подав послідовність зведення об'єктів будівництва, яка видається цілком логічною: спочатку укріплення із мурованими Золотими воротами і Софійський собор, після цього («і по сьому») церква Благовіщення на Золотих воротах, після чого Георгіївська та Ірининська церкви. Отже, якийсь часовий проміжок після закладення нового міста для появи житлової дерев'яної забудови на місці останніх із названих церков дійсно був.

Але археологічні матеріали надають прямі, однозначні, неспростовні свідчення про те, що заселення «міста Ярослава» передувало спорудженню його укріплень та архітектурних домінант. У 1952 р. В. Богусевич, П. Раппопорт і Н. Лінка дослідили на вул. Малопідвальній, 13 відрізок валу «міста Ярослава» із дерев'яними конструкціями в його тілі. Під підошвою насипу валу було зафіксовано культурний шар товщиною 0,35—0,45 м, який містив уламки кружальної кераміки X—XI ст., кістки тварин, вуглики (Каргер 1958, с. 254—255, 261, рис. 54; Толочко 1972, с. 87). Сліди заселення цього виступу Старокиївського плато першої третини XI ст. розташовані за 460 м на північний схід від Золотих воріт.

В останні роки завдяки активним археологічним дослідженням території Національного заповідника «Софія Київська» вдалося зафіксувати сліди давньої забудови безпосередньо всередині Софійського собору і по його периметру. У 2018 р. у північній зовнішній галереї храму виявлено частину заглибленої дерев'яної споруди, що містила сліди пожежі, з керамікою першої половини XI ст. (Бобровський, Савицький, Стрихар 2020, с. 47—48, рис. 2). У 2021 р. перед південним входом до собору були виявлені заглиблена споруда і канавка огорожі, перерізані фундаментом Св. Софії; інші канавка огорожі і заглиблена, з прямим кутом, споруда були перерізані фундаментом західного фасаду південно-західної башти храму (Івакін та ін. 2022, с. 40). Тоді ж зі східного боку північної зовнішньої галереї собору було відкрито і частково досліджено фундамент і залишки кладки великої, невідомої раніше, апсиди храму часу його спорудження. Фундамент цієї апсиди перерізав край заглибленого об'єкта, що містив вуглики, печину, фрагменти кісток тварин, уламки кераміки, серед яких вінця горщиків першої половини XI ст. і ціле денце з клеймом (Бобровський, Козюба 2022, с. 294).

Наведені матеріали свідчать, що в районі, де стоїть собор Св. Софії, перед його спорудженням існувала дерев'яна забудова садибного типу, а перед тим функціонував курганний могильник. В перші десятиліття XI ст., до будівництва «міста Ярослава», ця територія була освоєна і, принаймні частково, забудована, і ніякого «поля внє града» тут не було (Бобровський, Козюба 2022, с. 295). Легендарна битва Ярослава з печенігами перед містом потребувала, враховуючи зазначені літописцем велику кількість кочовиків-вершників і затяжний характер битви, значного вільного простору для ведення бою і здійснення маневрів супротивниками. Через наявність сотень насипів курганів і часткову забудову, цього простору на Старокиївському плато не було. Історичність цієї битви цілком імовірна, але вона ніяк не могла відбутись на місці, де в 1030-х рр. постала Св. Софія.

У зв'язку із цим висновком хочеться звернути увагу на три моменти. По-перше, на нього ніяким чином не впливає дискусія про дату закладення Софійського собору і дату можливого нападу печенігів на Київ. Популярною залишається «компромісна» версія, за якою закладення собору відбулось у 1017 р., а його завершення і освячення в 1037 р., і відповідно напад печенігів стався в 1017 р. під час боротьби Святополка і Ярослава за київський стіл (Толочко 1972, с. 93—103). При будь-якому датуванні цих подій в рамках 1017—1037 рр. можливість битви на місці Св. Софії залишається нереальною через чинники, які ми розглянули вище.

По-друге, місце битви з печенігами 1034/36 р. — цілковита інтерпретація, здогадна версія літописця. Оскільки він початок будівництва нового міста і Софійського собору датував 1037 р., то щиро вважав, що ці роботи велися на порожньому місці, адже на цій території не було ніяких монументальних споруд часів Володимира, переважна більшість курганних насипів була знесена при забудові «міста Ярослава», а приблизні межі «міста Володимира» були відомі і в другій половині XI — на початку XII ст.

Так і з'явилось «поле внє града» в літописній оповіді.

По-третє, факт перемоги Ярослава, християн над іноплемінниками, поганими на місці, де постала митрополича Св. Софія, ніяким чином не прокоментований літописцем, хоча цей зв'язок можна було, з ідеологічної точки зору, яскраво відобразити в літописі. Його автор обмежився згадкою Софійського собору лише в ролі топографічного орієнтиру. Отже, в інтелектуальному середовищі Києва, починаючи з часів Іларіона і до початку XII ст. (дати завершення літописної «Повісті минулих літ»), не існувало наративу про зв'язок Св. Софії з перемогою над язичниками-печенігами. Його і не могло бути, оскільки не було на місці майбутнього Софійського собору ніякої битви, а цю літописну локацію бою з печенігами можна віднести до невдалих реконструкцій літописця.

Цей детальний розгляд проблеми реальності битви з печенігами на місці майбутнього Софійського собору важливий з огляду на локацію Сітомлі. Як вже було зазначено, після поразки «побѣгоша Печенѣзѣ разно, и не вѣдахуся, камо бѣжаче, и овии, бѣгающе, тоняху в Ситомли, иніи же въ иныхъ рѣкахъ». Оскільки літописець не знав дійсного місця битви і запропонував свою локацію, згадка про Сітомлю мала підкріпити його тезу про те, що кочовики в паніці розбігалися в усі боки, і втікали не тільки в сторону Степу, але й в протилежний від нього бік. Таким чином, через сконструйовану автором «Повісті» географію місця битви і напрямків втечі печенігів ми, вірогідно, отримуємо реальний напрямок пошуку Сітомлі — десь на північ від Старокиївського плато.

Є ще дві важливі деталі з літописного повідомлення про Сітомлю 1034/36 р., які характеризують цей об'єкт. Сітомлю подано як річку чи її частину («…в Ситомли, иніи же въ иныхъ рѣкахъ»), яка була достатньо широкою і глибокою, щоби в ній люди могли потонути. Для пошуку Сітомлі серед запропонованих дослідниками локацій цей аспект має важливе значення.

Наступне літописне повідомлення про Сітомлю 1064/1065 р. підтверджує і навіть уточнює зазначену характеристику. Тільки у значному за розміром водному об'єкті можна було використовувати невід для вилову риби. Скоріше за все це був закидний невід — «дѣтище» було знайдено, коли цей пристрій лову рибалки витягли («виволокли») на берег.

В епізоді 1064/1065 р. привертає увагу ще одна обставина. Знахідка рибалок пролежала на березі цілий день і тільки ввечері була кинута назад у воду. Вірогідно, вона привернула велику увагу місцевих жителів, які масово приходили подивитись на неї. Літописець сам бачив «дѣтище» або отримав опис знахідки від очевидця, і навіть вставив цей опис до літопису. Цей «улов» рибалок він подав як зловісний знак, так само як і комету з червоним («кровавим») хвостом, яка в той самий рік тиждень вночі висіла на небі [1]. Отже, Сітомля розташовувалась десь на найближчих околицях міста.

Інформація літопису 1150 р. додає два топографічні орієнтири для пошуку Сітомлі. Найголовніший із них — річка знаходилась на болонні, тобто, на широкому заплавному лузі. З контексту цього літописного повідомлення також можна зробити висновок, що десь поруч була Олегова могила, відома за кількома різночасовими згадками в літописах.

Із сказання Прологу про принесення перста св. Іоанна Предтечі (Хрестителя) до Києва дізнаємось, що на березі Сітомлі в першій чверті XII ст. стояла церква Св. Іоанна, яка була в «Купшиному» монастирі чи недалеко від нього.

Таким чином, наявні письмові джерела надають інформацію щодо Сітомлі, яку можна розділити на дві групи — пряму та непряму; остання також важлива, але є похідною, інтерпретаційною, а відтак дискусійною. До першої групи належать такі тези.

1) Сітомля — це річка або частина річки, яка є повноводною, відносно широкою і глибокою (в ній ловили рибу неводом; в ній можна було легко потонути).

2) Сітомля розташовувалась на болонні — заплавному лузі.

3) На березі чи в безпосередній близькості до Сітомлі вже до 1125 р. (дата смерті київського князя Володимира Мономаха) існувала церква Св. Іоанна, в якій зберігався принесений із Царгорода перст св. Іоанна Хрестителя.

4) Церква була у складі «Купшина» монастиря або цей монастир розташовувався десь поруч із нею і Сітомлею.

До другої групи свідчень входять такі.

5) Сітомля була розташована на північ від Києва.

6) Сітомля протікала у безпосередній близькості до міста.

7) Відносно недалеко від Сітомлі височила Олегова могила (пп. 5, 7 додатково підкріплюють один одного).

Локації Сітомлі: pro et contra. Скориставшись наведеним переліком характеристик Сітомлі, критично розглянемо існуючі в літературі локації Сітомлі і зробимо відповідні висновки.

Найбільш географічно віддаленим від імовірного району розташування Сітомлі є припущення російського історика другої половини XVIII ст. І. Болтіна про ототожнення літописної річки з річкою Вітою, яке наводить М. Карамзін. Останній сам критично поставився до цієї локації, вважаючи, що в такій «маленькій річці» неможливо було потонути великій кількості печенігів (Карамзин 1991, с. 203, прим. 34). Але саме цей

1. Згадана літописцем зірка з червоним променем була кометою Галлея, що дозволило уточнити рік події — 1066 (пер. Махновець 1989, с. 101). Обидва ці знаки, на думку літописця, передбачили події 1068 р. — напад половців, поразку руського війська в битві з ними на Альті і наступні внаслідок цього заворушення в Києві.

аргумент відомого історика є хибним: в середній течії Віти ширина її долини сягає 250—300 м (район сіл Кременище—Ходосівка) і, як можна побачити на картах XIX ст., заплава річки була сильно заболоченою і не прохідною. В нижній течії Віта протікала по широкій заплаві Дніпра і потребувала бродів для переправи. Але занадто далеке розташування цієї річки від Києва і напрямок від міста (18,4 км на південь від Золотих воріт) унеможливлюють запропоновану І. Болтіним локацію.

Усі інші автори вловили натяк літописця на те, що печеніги після поразки в битві «на поле внѣ града» побігли «не туди» — на північ (берег Дніпра, Оболонь) або захід (район Либіді) від місця січі, де й пропонували свої місця розташування Сітомлі. Вірогідності таких локацій надавала ваги й та обставина, що на обох напрямках існувало болоння, пов'язане із долинами зазначених річок. Осібно стоять дві вже згадані гіпотези — М. Сементовського і О. Карпова, які не відповідають основним характеристикам Сітомлі, знаним за джерелами.

За М. Сементовським, Сітомль — урочище між гирлом Почайни та Дніпром (1859, с. 9). Якщо це назва ділянки суходолу, то де тоді тонули печеніги, а рибалки закидали свої неводи — в Дніпрі чи Почайні, і до чого тут тоді Сітомля? І ще — літописне повідомлення 1150 р. про зустріч князів-союзників «оу Сѣтомля на болоньи» прямо вказує, що Юрій Довгорукий із супутниками рухався назустріч («приѣха к нему») Володимиру галицькому, який вже прибув до Олегової могили і також рушив з узгір'я назустріч у бік болоння, тобто вони зустрілися точно не на березі Дніпра чи Почайни. Невдалість такої локації М. Сементовського підкреслює свідчення Пролога, яке було опубліковане лише на початку XX ст.: важко уявити необхідність будівництва церкви Св. Іоанна на порожньому березі на болонні і зберігання в ній реліквії надзвичайної ваги — перста св. Іоанна Хрестителя.

О. Карпов у вирішенні питання локації Сітомлі зайшов зовсім з іншого боку. Він зробив акцент на тотожності церкви Св. Іоанна Прологу і церкви Св. Івана літописного повідомлення 1121 р., за яким у цей рік у Києві в Копиревому кінці було закладено названий храм (Ипатьевская… 2001, стб. 286). На сьогодні в цьому районі відомі чотири мурovані споруди, дві з яких належать до часу не раніше кінця XII — початку XIII ст. (храми на Вознесенському узвозі і в Несторівському провулку), одна — до другої половини XI ст. (в садибі Художньої академії), так що вони за часом ніяк не можуть бути церквою Св. Івана. Залишається ще церква в Киянівському провулку, але її не досліджували науковці і її датування «не пізніше кінця XI ст.» неможливо перевірити (Раппопорт 1982, с. 17—19, № 20—24). Саме її М. Петров вважав церквою Св. Івана, але невдовзі змінив свою думку на користь сусідньої церкви в садибі Художньої академії (1897, с. 24, 256). Оскільки під узвишшям Кудрявець, на якому лежав Копирів кінець, протікали річка Глибочиця та її правий доплив Киянка. О. Карпов саме одну з них вважає Сітомлею (2014, с. 149—151).

Вказівка в Пролозі на існування церкви Св. Іоанна «на Сітомлі», вочевидь, має на увазі розміщення храму на березі цієї річки чи близькості до неї. Саме так розташовані давньоруські церкви, локацію яких літописи пов'язують із назвами річок: Св. Бориса і Гліба в Кідекші (згадано 1159 р.), Покрова в Боголюбові — на Нерлі (Лаврентьевская… 2001, стб. 493); Св. Бориса і Гліба біля Смоленська (1145, 1177 рр.) — на Смядині (Новгородская… 2000, с. 27, 35).

Давній храм в Киянівському провулку — єдиний на сьогодні гіпотетичний претендент на атрибуцію як церкви Св. Івана літописної звістки 1121 р., стояв на висоті 50 м над рівнем витоку Киянки, за 250 м від останнього, і топографічно ніяк не пов'язаний із цим малим допливом Глибочиці довжиною близько 0,6 км. Приблизно така ж відстань відділяє названий безіменний храм від русла Глибочиці, при цьому дві інші церкви (в садибі Художньої академії та на Вознесенському узвозі) стояли ближче до Глибочиці. Все це є свідченням того, що жоден відомий (чи, можливо, знайдений в майбутньому) храм Копиревого кінця топографічно ніяк не може бути церквою на Сітомлі чи на річці з іншою назвою.

На це саме вказує й неможливість ототожнення Сітомлі з Глибочицею і, тим більше, Киянкою, адже останні не відповідають характеристикам першої — її розмірам, можливості ловити там рибу неводом і наявності болоння. Довжина Глибочиці становила 4 км, з яких перші три чверті річка протікала глибокою вузькою долиною (звідки й отримала назву), і тільки на останній чверті — серед забудови середньовічного Подолу. Розміри річки, за даними 1785 р., сягали: ширина — 1—2 сажні (до 5 м), глибина — 1 аршин (0,7 м) (ред. Сохань 1989, с. 167). Її русло шириною 4,6 м, заповнене знахідками X—XI ст., було зафіксовано під час розкопок на Житньому ринку в 1973 р. Береги річки в межах Подолу були обладнані спеціальними вертикальними дерев'яними гідротехнічними конструкціями (Тараненко 2017, с. 37, 41—42).

Кілька авторів локалізували Сітомлю в районі Либіді, тим більше що літопис під 1151 р. згадує про либідське болоння (Ипатьевская… 2001, стб. 432). Л. Махновець розміщував його у верхів'ї Либіді на її лівому березі, вище за течією від впадіння допливу Скоморох, який дослідник вважав літописною Сухою Либіддю (1989, с. 538). О. Толочко на своєму плані-реконструкції показав його нижче за течією, навпроти Золотих воріт (1997, с. 157). Цей варіант локації либідського болоння можна підтримати, оскільки літописне повідомлення 1151 р. дає достатньо підстав саме для такої реконструкції. За літописом, при обороні Києва від коаліції князів, очолюваної Юрієм Довгоруким, частина війська оборонців

під керівництвом В'ячеслава Володимировича та Ізяслава Мстиславича отаборилась перед Золотими воротами «оу Язины» [1], перекриваючи обидві дороги, що вели до цих воріт. Коли військо Юрія Довгорукого прибуло до Києва, частина його воїнів переїхала на лівий берег Либіді, де відбулись сутички супротивників, зокрема, й на болонні, навпроти («противу») війська («полку») В'ячеслава та Ізяслава (Ипатьевская… 2001, стб. 427, 431, 432). За рельєфом, просторі пласкі, не заболочені, ділянки лівобережжя долини Либіді в районі Золотих воріт були тільки в місці впадіння до неї Клову (сучасна Троїцька площа з прилеглою територією).

П. Лебединцев, просуваючи ідею локації літописної Олегової могили на узвишші, зайнятому університетською обсерваторією, на захід від Верхнього Києва, і спираючись на розглянуту згадку либідського болоння, вбачав у Сітомлі «один із кількох ставків, що були на р. Либіді ще в першій половині нинішнього (XIX — *В. К.*) століття, найвірогідніше сучасний Кадетський став, нижче якого пролягає велике болоння паралельно шосе» (1879, с. 26).

Слабким місцем ідеї П. Лебединцева, крім, звісно, дуже контраверсійного «перенесення» Олегової могили, є припущення про існування в XI—XII ст. на Либіді ставу. Для його утворення необхідно було збудувати велику греблю, адже ширина долини Либіді навпроти давнього Києва становить 400—600 м. Відповідно на греблі мав бути переїзд, а шлях, який використовував цю греблю, мав бути одним із найголовніших. Літопис кілька разів згадує про бойові дії на берегах цієї річки (1136, 1146, 1151 рр.), але жодного свідчення про існування греблі з переїздом через Либідь не подає. Більше того, ніяких слідів існування цієї греблі ми не бачимо в актових джерелах XVI—XVII ст. Дорога на південний захід, яка виходила із Золотих воріт і функціонувала ще за часів Русі, перетинала Либідь бродом (район сучасного Солом'янського шляхопроводу), який в акті 1593 р. названий Кощавим (Козюба 2019, с. 78—79, вкладиш, карта 2).

І. Новицький не погодився із ототожненням Сітомлі як ставка, і тому обмежився її неконкретною локацією як однієї з річок десь на захід від Києва (1882, с. 329).

Натомість О. Толочко підтримав ідею М. Петрова (1897, с. 5—24) про те, що літописна гора Щекавиця включала й Копирев кінець на Кудрявці, і Олегову могилу на місці обсерваторії. Дослідник розвинув її, припускаючи, що «традиційна» Щекавиця отримала цю назву тільки в XVI—XVII ст. (Толочко 1997, с. 152—161). Серед мурованих споруд Копиревого кінця на роль церкви Св. Івана, на його думку, підходить храм у Несторівському провулку, оскільки той, за О. Толочком (1997, с. 158), розташовувався за межами укріплень Копиревого кінця, що нібито узгоджується із літописним описом 1151 р.

За цією схемою, Сітомлею є невеликий лівий доплив Либіді Скоморох (Толочко 1997, с. 157). Довжина яру-балки, по якій протікав Скоморох, становила близько 2,5 км; річечка впадала в долину Либіді на захід від сучасної площі Перемоги. Скоморох був маловодним, у верхній частині не мав постійного водотоку. Через це на цьому потічку ніколи не було ставків, тим більше млинів. У ньому ні за яких обставин не можливо було ловити рибу неводом, а потонути можна було хіба що внаслідок нещасного випадку через появу короткочасного бурхливого потоку після надпотужної зливи.

Відстань від найближчої до Скомороху відомої нам мурованої споруди Копирева кінця у Несторівському провулку (нагадаємо її датування — кінець XII — початок XIII ст.) становила 1,3 км. Ні вона, ні інші монументальні споруди цього давньокиївського району ніяк не були пов'язані зі Скоморохом і не можуть через топографічні умови претендувати на атрибуцію їх як церкви Св. Іоанна «на Сітомлі». Частину зауважень щодо ідеї шукати цю церкву в Копиревому кінці вже було представлено Є. Кабанцем (2005). У районі Скомороха і, ширше, лівобережжя Либіді не відомі ні археологічні, ні писемні, ні топонімічні свідчення, які б зафіксували існування в цій зоні давніх церкви Св. Іоанна чи монастиря.

На те, що Скоморох ніяким чином не може бути Сітомлю, крім вже зазначених обставин, вказує і маршрут руху князів перед їх зустріччю «біля Сітомлі на болонні» у 1150 р. Володимир галицький їхав на Сітомлю з Олегової могили, Юрій Довгорукий з іншими князями — учасниками зустрічі, від оболонського берега Дніпра, оскільки напередодні вони тільки-но прийшли на лівий берег і стали у Чортория навпроти Києва (Лаврентьевская… 2001, стб. 327—328). Прихильники Юрія серед киян почали навіть перевозити воїнів очолюваної ним коаліції на човнах на правий берег на Поділ (Ипатьевская… 2001, стб. 402). Бачачи це, В'ячеслав поїхав із Києва у Вишгород, а Ізяслав, дочекавшись ночі, також виїхав — до міста Володимира. Отже, Юрій не міг зайти до Києва, доки в ньому перебували його супротивники. Якщо все ж припустити, що Олегова могила була розташована на захід від Києва, то виходило б, що Володимир галицький і Юрій з іншими князями всі разом чомусь рухались не на зустріч один одному, а на захід, у бік либідського болоння. Це виглядає абсолютно не логічно і не має ніякого раціонального пояснення. Якщо ж Олегова могила була розташована на Кирилівських висотах, то Володимир рухався на схід, у бік Дніпра, і зустріч князів відбулась на дніпровському болонні.

Сітомля на київській Оболоні. Саме тут переважна більшість науковців і шукала легендарну Сітомлю. Частина з них бачила Сітомлю десь на узбережжі Дніпра, інші визнавали її пра-

1. Ймовірно, яр на території ботанічного саду імені академіка О. В. Фоміна.

вобережним допливом Почайни. Перші з них, зокрема М. Арцибашев (1838, с. 18, прим. 97) та М. Карамзін (1991, с. 203, прим. 34), орієнтуючись на свідчення літопису про повноводність Сітомлі, вважали її якоюсь частиною (протокою) Дніпра. Серед других були такі, які не наважились визначити конкретне місце Сітомлі на дніпровському болонні (М. Барсов, М. Грушевський, О. Андріяшев).

Відомі дві версії щодо конкретних локацій Сітомлі на північ від Києва — М. Закревського і Л. Махновця. Перший дослідник проаналізував усі три літописні повідомлення про Сітомлю (свідчення Прологу тоді ще не були опубліковані), і зробив на їх основі «портрет» цієї річки: 1) розташована недалеко від Києва; 2) повноводна («доволі глибока»); 3) знаходилася на Оболоні, вірогідно, ближче до Подолу і Щекавиці, ніж до верхньої течії Почайни (Закревский 1868, с. 560).

Л. Махновець запропонував на роль Сітомлі річку Сирець. Не відомо, чим його не влаштовувала версія М. Закревського, але можна висловити здогад, що дослідник не бачив в Юрківському струмку повноводної річки. І ще, можливо, на користь Сирцю зіграв той факт, що після зустрічі Володимира галицького з Юрієм Довгоруким та іншими учасниками коаліції «біля Сітомлі на болонні» в 1150 р. перший поїхав до розташованого поруч Вишгорода «поклонитися святим мученикам» Борису і Глібу (Ипатьевская… 2001, стб. 403).

Є. Кабанець розвинув ідею Л. Махновця. Він недовірливо поставився до літописного повідомлення 1150 р., в якому присутній певний зв'язок між Олеговою могилою та Сітомлею, і навіть побачив у цій звістці відсутність «внутрішньої послідовності і причинно-наслідкової обумовленості подій», що, на думку Є. Кабанця, позбавило це повідомлення «хронологічної і просторової цілісності», а відтак ця звістка «не дозволяє однозначно з'ясувати справжнє розташування топографічних орієнтирів по відношенню один до одного» (2005, с. 74).

Піддавши сумніву ідею О. Толочка про ототожнення Сітомлі і Скомороха, Є. Кабанець звернув увагу на Сирець, розмір якого (довжина близько 8,5 км) і повноводність близькі до літописних характеристик Сітомлі. В рамках цієї локації він мав прокоментувати факт наявності церкви Св. Іоанна на березі Сітомлі. Оскільки ніяких свідчень про існування в минулому давньої церкви на Сирці, як і у випадку зі Скоморохом, не існує, науковець висунув гіпотезу, що Іоанно-Предтечинський Купшин монастир на Сітомлі (Сирці) був заснований біля «заміської фортеці (в районі станції метро «Берестейська» — *В. К.*) як патрональна князівська обитель, яка належала панівній київській династії» (Кабанець 2005, с. 74, 75).

Додаткове обстеження пам'ятки в парку «Нивки» біля станції метро «Берестейська» не підтвердило припущення І. Мовчана (1993, с. 127—131) про існування в цьому місці городища часів Київської Русі (Козюба 2017, с. 152, 153). Треба також зазначити, що Сирець протікає відносно далеко від давнього Києва — за 3,65 км від краю тогочасного Подолу (місця виходу Юрківського струмка до заплави). Ця віддаленість і відсутність на Сирці монастирів й призвела до того, що цю річку не згадано на сторінках літописів.

Не виглядає логічною і зустріч князів 1150 р. на сирецькому болонні — навіщо їм треба було зустрічатись в цій місцині, долаючи зайвий шлях від Києва на північ? Усі ці обставини роблять проблематичним ототожнення Сітомлі з Сирцем.

Повертаючись до атрибуції Юрківського струмка як Сітомлі, можна констатувати, що 4 з 7 пунктів її характеристики, які ми відзначили раніше, присутні у цього «претендента»: розташування на болонні, близькість до міста, розміщення на північ від Києва, близькість до Щекавиці і Олегової могили. Це вже дає йому, порівняно із іншими розглянутими варіантами, велику перевагу. І все ж, як із іншими трьома характеристиками Сітомлі у випадку з Юрківським струмком? Розглянемо цю проблему.

Водність Юрківського струмка. Сам автор ідеї ототожнення цього струмка з Сітомлею зазначав, що перший є «незначним», тобто мав скромні показники ширини та глибини (Закревский 1867, с. 884). На плані Києва 1803 р. А. Меленського зафіксоване місце витоку струмка в західній частині Юрковицької балки в урочищі Дальня (Верхня) Юрковиця. Довжина струмка в балці становила близько 0,5 км. Струмок виходив на край Подолу, слугуючи межею між цим районом міста і передмістям Плоське. Перетинаючи вулицю, яка в пізньому середньовіччі була шляхом від Йорданських воріт на Вишгород, струмок різко повертав ліворуч, на північ, і далі губився серед оболонських лук (рис. 1) [1]. На карті земельних володінь Кирилівського монастиря 1752 р. річка Юрковиця впадає в південно-західне завершення Йорданського озера (рис. 1; Вортман 2015, с. 41, мал. 4).

У гирлі балки був розташований Юрків ставок, який вперше згадано в акті обводу землі Кирилівського монастиря 1543 р. (ред. Левицкий 1883, с. 28, 29) [2]. Його також зазначено в описі меж землеволодіння Щекавиця 1619 р. (Сборник… 1874, с. 60). Але вже в 1701 р. чергова комісія з розмежування землеволодінь міста і Кирилівського монастиря не побачила ні слідів ставка, ні його греблі; опитані місцеві мешканці засвідчили, що ставка тут не було останні 50 років, але люди, які тут жили ще до «війни… Богдана Хмельницького», розповідали про ставок (Сборник… 1874, с. 127, 128).

1. Автор вдячний Дмитру Вортману за технічну допомогу при створенні рис. 1.

2. В опублікованому тексті копії цього документа стоїть помилкова дата — 1539 р. (Козюба 2019, с. 140, прим. 629).

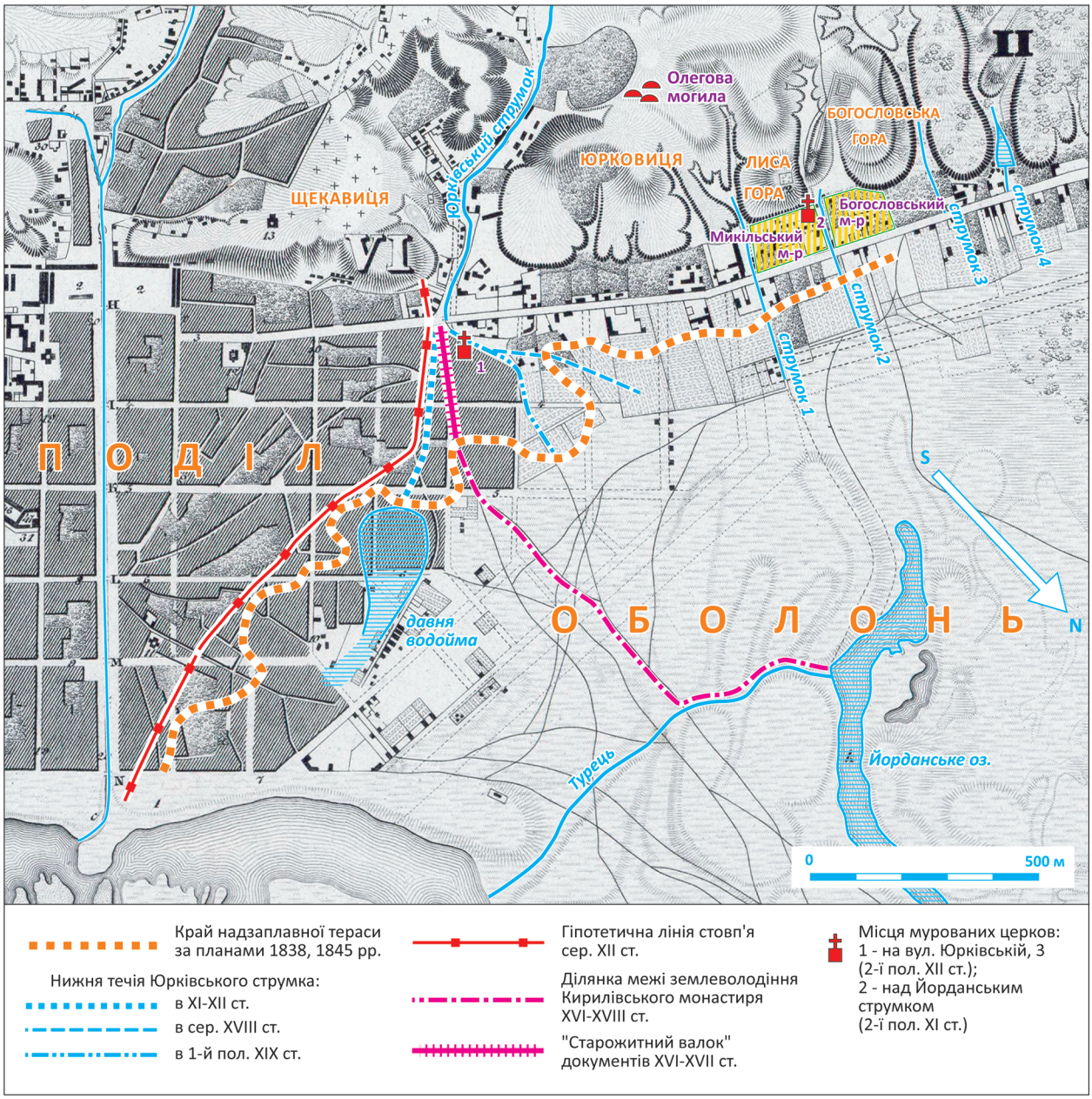

Рис. 1. Об'єкти північного краю Подолу, його передмістя і південної частини Оболоні XI—XVIII ст. в авторській реконструкції (топооснова — план Києва 1846 р.)

Завдяки археологічним дослідженням вдалося з'ясувати, що в давньоруський час Юрківський струмок в долині Дніпра протікав, як і в Юрковицькій долині, з південного заходу на північний схід (рис. 1). На це вказують ділянки його водотоку, який хоч і переміщався з часом, але зберігав вказаний напрямок течії. Сліди водотоку цього ручая простежено в кварталі між вул. Юрківська — Костянтинівська — Оболонська — Кирилівська (Тараненко 2017, с. 35, 39—40, вклейка, рис. 15, № 8, 9). Русло струмка мало ширину 6 м при глибині 1,5 м (Тараненко 2017, с. 39), але це показники пікових значень.

У зв'язку із розглядуваною темою постають два важливих питання — де проходила межа заселення Подолу в XII—XIII ст. і що було одразу за нею? Традиційно відповідь на перше з них давали археологічні матеріали. В процесі збільшення кількості і розширення зони проведення розкопок та археологічних спостережень змінювалась й думка щодо північної межі Подолу. У 1970-х рр. вважали, що межа посаду проходила вул. Ратманського (сучасна назва Введенська) або Оболонською (Толочко 1972, с. 133). Пізніше середньовічні матеріали було виявлено значно далі — на вул. Костянтинівській, 61 і Фрунзе (сучасна Кирилівська), 51—55 (Сагайдак 1991, с. 29).

Спеціальну увагу цьому питанню присвятив С. Тараненко. Залучивши результати новітніх археологічних досліджень цього району Подолу, він уточнив межу поширення давньоруського культурного шару в бік Оболоні (Тараненко 2017, с. 48, рис. 23, с. 54—57, вклейка, рис. 33).

Рис. 2. Край Подільської тераси на плані Києва 1787 р.

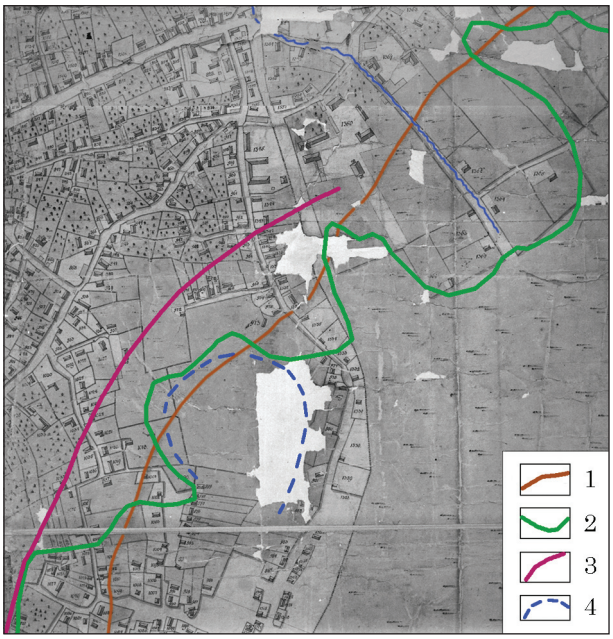

Рис. 3. Край Подільської тераси на планах Києва (топооснова — план Києва 1803 р.): 1 — 1803 р., 2 — 1838, 1845 рр.; 3 — 1787 р.; 4 — заболочена низина на краю Подолу

Спочатку дослідники (П. Толочко) реконструювали північну межу Подолу по сітці його вулиць, сформованій після великої пожежі 1811 р., проводячи лінію з південного заходу на північний схід, але новітні знахідки посунули північно-західний край цього давнього району міста в бік Юрківського струмка, і реконструкція межі почала проходити по лінії захід—схід (М. Сагайдак, С. Тараненко).

Відповідно до цього пропонувалась і лінія проходження стовп'я — дерев'яного укріплення Подолу, яке згадано в літописі під 1161 р. (Ипатьевская… 2001, стб. 515). П. Толочко проводив її вул. Оболонською (1972, с. 132, рисунок) чи Введенською (1980, с. 55, рисунок). С. Тараненко, виходячи з припущення, що «елементи міської планувальної структури підходили впритул до стовп'я», тобто вважаючи, що вся забудова має бути всередині лінії укріплень, і орієнтуючись на створену ним археологічну карту Подолу, провів лінію стовп'я такою трасою із заходу на схід: вул. Оленівська — Юрківська (з перетином десь тут Юрківського ручая) — Межигірська — Оболонська — примикання до Почайни, паралельно вул. Турівській (Тараненко 2017, с. 59, вклейка, рис. 33).

Але є точніший, на нашу думку, спосіб визначення північного краю Подолу і траси стовп'я. Це — орієнтація на природний край подільської тераси — північний бік конусу виносу Глибочиці. Його можна побачити на мапах міста другої половини XVIII — першої половини XIX ст. Зокрема, на плані Києва 1787 р. в північній частині Подолу позначено дугоподібний підвищений край тераси, який розпочинається на березі Дніпра недалеко від тогочасного гирла Глибочиці і доходить до краю забудови в районі перетину сучасних вул. Юрківської та Костянтинівської (рис. 2; 3: 3).

Більш детально край подільської тераси представлено на картах Києва 1838 і 1845 рр. (рис. 3: 2; 4). Цей край має звивистий контур, на формування якого вплинули як антропогенний (нарощення культурного шару), так і природні (ерозія від поверхневих і повеневих вод) фактори. Важливо відзначити, що зазначений край тераси верифікується за планом 1803 р.: межі садиб останнього пов'язані із краєм тераси за планом 1838 р., що особливо добре простежується в північно-західній частині Подолу (рис. 3).

Обидва методи визначення північної межі заселення Подолу в другій половині XII — на початку XIII ст. взаємодоповнюють один одного і є близькими за результатом. Це очікувано, оскільки збільшення площі заселеної частини подільської тераси мало природне обмеження у вигляді більш низького болоння.

Літописне повідомлення 1161 р. про подільське стовп'є має цікаву топографічну деталь. Воно зазначає, що огорожа простяглась уздовж північного краю Подолу «от горы оли (аж — *В. К.*) и до Днѣпра». Усі дослідники, які подавали графічну гіпотетичну лінію стовп'я (М. Закревський, П. Толочко), доводили його до Почайни, вважаючи що остання обмежувала Поділ із північно-східного і східного боку. Тільки Л. Махновець на своєму плані-реконструкції околиць давнього Києва продовжив лінію стовп'я далі на схід від Почайни, до Дніпра, щоб його реконструкція не суперечила літописній звістці 1161 р. (1989, с. 538). Внаслідок цього виходило, що стовп'є за-

Рис. 4. Край Подільської тераси на плані Києва 1845 р.

Рис. 5. Північний край Подолу XII—XIII ст. на малюнку-реконструкції А. Кутового та В. Розенберга 1988 р.

хищало незаселену піщану косу між Почайною і Дніпром, яка нібито існувала у давньоруський час. Нелогічність такої реконструкції підказує простіший варіант: давня Глибочиця впадала в Дніпро, а не в Почайну, і стовп'є завершувалось саме тут, на березі Дніпра недалеко від гирла Глибочиці.

Надзвичайно важливим є питання, який вигляд мало болоння уздовж північного краю подільської тераси? На плані-реконструкції Києва 988—1240 рр. М. Закревського (1868, Альбом, план 2) воно представлене у вигляді частково заболоченої заплави, якою у напрямку на північ протікає Сітомля / Юрківський струмок. Сталою ще з XIX ст. була думка, що Поділ з півночі був обмежений власне Юрківським струмком, уздовж правого берега якого стояло стовп'є (Тараненко 2017, с. 54, 55). Графічне втілення цієї ідеї присутнє на карті-реконструкції стародавнього Києва (рис. 5; Кутовой, Розенберг 1988).

Археологічні спостереження за земляними роботами в північній частині сучасного Подолу, здійснені в кінці XX — на початку XXI ст., надали об'єктивні свідчення про давній стан прилеглої до середньовічного Подолу ділянки болоння. Роботи на вул. Оболонській, 43/47 (1988), Турівській, 25 (1991), Оленівській, 2 (1992), Юрківській, 30 (1997), Введенській, 35 (2005), Оленівській, 23 (2012), Волоській, 62 (2014) засвідчили відсутність давньоруських культурних нашарувань у цій зоні (Тараненко 2017, с. 57—59, вклейка, рис. 33).

Більше того, принаймні на частині цих точок зафіксовано сліди існування давньої заболоченої місцевості (вул. Оболонська, Введенська, Волоська), а на вул. Турівській — край давньої водойми із інженерними дерев'яними конструкціями на її березі. Дослідження зафіксували в перетині частину цієї водойми (її ложа), яка на відстані 20 м від найвищої точки берега мала глибину западини 2,2—2,3 м. Автори розкопок 1991 р. пов'язали цю водойму із іншою, виявленою В. Даниленком недалеко, на вул. Оболонській, 25 у 1969 р. (Тараненко 2017, с. 57—59).

Зафіксовані сліди давньої водойми біля північного боку подільської тераси потребували інтерпретації. Першим її висловив М. Сагайдак, який припустив, що це — розширена частина гирла Почайни; остання протікала ближче до Кирилівських висот і перед подільською терасою повертала

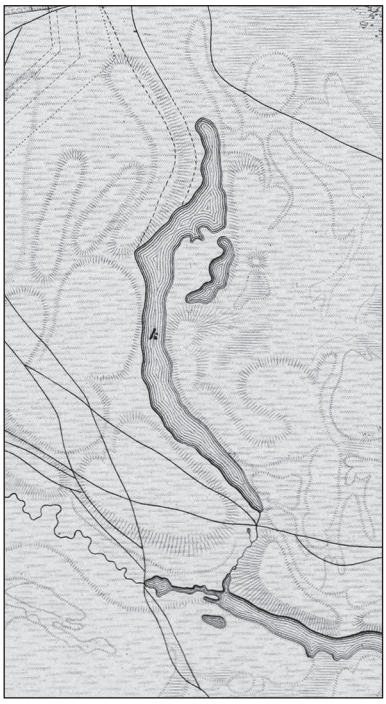

Рис. 6. Йорданське озеро на плані Києва 1846 р.

на схід, до Дніпра. Він вважав цю ділянку Почайни глибоководною, що мала «зручну гавань для судноплавства» (Сагайдак 2005, с. 20, рис. 11; 21).

Цю ідею підтримали С. Романчук і С. Тараненко, які вбачають у притерасових болотах західної частини Оболоні (навпроти Куренівки і Приорки) ймовірні залишки старої меандри Почайни (2014, с. 332, 334, 335, рис. 2). Але, на їхню думку, така ситуація існувала приблизно до середини X ст. Пізніше Почайна змінила русло, залишивши на північному краю Подолу заболочене притерасне заглиблення, в якому в XI—XII ст. протікав Юрківський струмок (Тараненко 2017, вклейка, рис. 20—22).

Припущення про протікання Почайни з північного боку подільської тераси не має письмових чи картографічних підтверджень. Навпаки, ці джерела заперечують таку можливість. Проходження одного з рукавів Дніпра попід корінним берегом в доісторичну епоху формування долини ріки в районі Києва цілком можливе, але не в час існування Києва. Рукав, який функціонував ще в X ст., мав би залишити старе русло, в якому розташовувався би ланцюг вузьких видовжених озер, що ми й бачимо на місці Почайни за картами кінця XVII — XIX ст. Ці озера мали б існувати ще й тому, що в районі Кирилівських висот завдяки виходу до долини Дніпра другого (нижнього) київського водоносного горизонту було багато джерел і струмків (між Юрківським струмком та річкою Сирцем відомо щонайменше 6 таких потічків), які мали б впадати до цього гіпотетичного русла давньої Почайни, безперебійно поповнюючи його водою незалежно від історичних коливань водності Дніпра.

Ситуацію не виправляє й припущення про те, що давнє русло Почайни під горою могло бути перекрите зсувами, осипами, конусами виносу корінного берега (Романчук, Тараненко 2014, с. 332). Якби ці зміни розпочалися тільки в X ст. (а чому не раніше? — *В. К.*), то для їх завершення просто не вистачило б історичного часу, і цей процес та його розтягнуті на століття наслідки були б в тій чи інший формі відображені в джерелах.

Якщо археологічно зафіксована водойма на північ від давнього Подолу не була розширеним гирлом «первинної» Почайни чи затоном на його місці, то залишається єдиний варіант — давнього заплавного озера, яке зникло ще до пізньосередньовічного часу. На місце його існування опосередковано, але чітко вказує план Києва 1803 р. На ньому серед садибної забудови Плоського виділяється значна за площею ділянка заплави, яка не входить до меж забудови садиб, що з усіх сторін (з північно-східної — частково) її оточують. Розмір (максимальний) цієї «діри» становить 250 × 180 м (рис. 3: 4). Вочевидь — це понижена ділянка болоння, перезволоженість якої заважала її освоєнню навіть на початку XIX ст.

Пониження видовжене із південного заходу на північний схід. Своїм південно-західним краєм воно підходило впритул до північної межі подільської тераси, лінію якої ми вже розглянули. Саме тут на плані 1803 р., як і на планах міста останньої чверті XVIII ст., присутні розташовані прямо один напроти одного два видовжені тупика, вздовж кожного з яких розміщувалось по десятку садиб (район сучасної вул. Межигірської). Те, що вони не з'єдналися в один провулок, свідчить про розташування між тупиками грузької зволоженої западини — ймовірного місця впадіння давнього Юрківського струмка до озера (рис. 1; 3: 4). Розкопки в цьому районі (вул. Межигірська, 43) вказали на «сильну заводненість» цієї території, з якою місцеві мешканці боролися за допомогою чисельних дренажних канав (Тараненко 2017, с. 56, 80, рис. 61). На сучасній карті міста більша частина цього пониження потрапляє у квартал між вул. Юрківською, Межигірською, Оболонською і Турівською.

Це давнє озеро було подібне до Йорданського (рис. 1). Вони обидва простягалися перпендикулярно до Почайни. В них впадали струмки — Юрківський і Йорданський. З Йорданського озера витікав струмок (можна сказати — закінчення однойменного потоку), який впадав у Почайну (рис. 6), так що цілком ймовірно, що і з давнього озера виходив потічок і впадав до неї. Відмінність — давня водойма на краю Подолу була відносно мілкою. Живлення озера водою відбувалося за рахунок Юрківського струмка і водопіль Дніпра.

У зв'язку із такою реконструкцією краю болоння біля північної межі Подолу XII—XIII ст. постає слушне питання: коли і чому перестала існувати ця давня водойма? Ми припускаємо три причини, які могли призвести до зникнення озера.

Перша з них — відносна мілководність водойми. Ми вже згадували, що в районі вул.

Турівської глибина западини озера становила 2,2—2,3 м, але ми не знаємо, чи западина була повністю заповнена водою. Глибина озера навряд чи перевищувала 2,5—3 м, оскільки при більшій глибині воно постійно би підживлювалось ґрунтовими водами Дніпра і не зникло б зовсім.

Інша причина зникнення озера — зміна напрямку водотоку Юрківського струмка. Як вже зазначалось, в XI—XII ст. він, виходячи до долини Дніпра, протікав прямо на північний схід до реконструйованого нами місця давнього озера, перебуваючи у створі Юрковицької долини — місця свого витоку. Але вже на карті земельних володінь Кирилівського монастиря 1752 р. струмок протікає на північ і, врешті решт, впадає до Йорданського озера. Цей же вигін русла Юрківського струмка позначено на плані Києва 1803 р. (рис. 1).

Цей поворот напрямку течії на 45° повністю повторює ситуацію із Глибочицею, русло якої при виході на Поділ було штучно повернуто на північ і включено до лінії укріплень цього району в литовський час (кінець XIV—XV ст.). М. Сагайдак згадує про виявлені під час розкопок на вул. Костянтинівській, 61 у 1988 р. рештки частоколу (вертикальні колоди), що проходив уздовж правого берега нового русла цього потічка. Дослідник інтерпретував знахідку як літописне стовп'є (Сагайдак 1991, с. 29, 56). С. Тараненко вказав на сумнівність цієї звістки, адже у звіті розкопок 1988 р. подібна інформація відсутня (2017, с. 55).

За наявними свідченнями, русло Юрківського струмка штучно змінювали принаймні двічі. Вперше це сталось не пізніше рубежу XII—XIII ст. Поділ швидко розвивався і потребував нових площ для житлової забудови та ремісничих осередків, так що меліорація краю болоння сприяла цьому процесу. Перенаправлення течії струмка забирало «зайву» воду з північно-західної частини Подолу.

Крім того, є підстави стверджувати, що з півночі не зовсім надійна лінія огорожі (стовп'є) Подолу була замінена на більш досконалу систему укріплень з використанням земляного валу. В 1161 р. при штурмі Києва князівською коаліцією з половцями останні спромоглися прорубати стовп'є і увірватись на Поділ (Ипатьевская… 2001, стб. 515). При описі лінії проходження стовп'я літописець вжив прислівник тоді («тогда»), тобто, на час завершення Київського літопису (близько 1200 р.) як складової частини Іпатіївського літопису стовп'є вже не існувало і, ймовірно, поступилося місцем іншій фортифікації.

Про «старожитній валок», який проходив в районі Юрківського струмка, є кілька свідчень XVI—XVII ст. Їхня більшість пов'язана із описом межі землеволодінь Києва та Кирилівського монастиря. В найдавнішому опису цієї межі 1543 р. вказано, що вона проходила від Йорданського озера долиною Турець, від неї на «старожитній валок», а вже ним до Юркового ставка (ред. Левицкий 1883, с. 28, 29). При визначенні меж земельної ділянки В. Соколовського, отриманої цим шляхтичем у 1602 р., зазначено, що «пляц» розпочинався від «валка» і закінчувався біля потоку при церкві Св. Миколи Йорданського (ред. Костомаров 1865, с. 16, 18; Сборник… 1874, с. 55—56).

Найціннішу інформацію щодо давнього валу на північно-західному краю Подолу містить межовий акт землеволодінь Кирилівського монастиря 1691 р., складений дяком Алферьєвим «з товарішами» (Лучицкий 1888, с. 58—59, прим. 2). У документі вказані довжини ділянок («граней») межі, зокрема, її відрізок від Йорданського озера луговою річечкою Турець і вздовж дороги з Подолу на Борки (рис. 1) мав довжину 330 сажнів, далі вздовж міського вигону «прямо къ старожитному валку» (270 сажнів) і цим валком (рис. 1) до шляху з Подолу до Кирилівського монастиря (130 сажнів). Враховуючи використані в акті міри довжини (1 верста = 1000 сажнів; 1 сажень = 1,777 м), довжина валка становила 231 м.

Загальна довжина описаної ділянки кирилівської межі за вимірами 1691 р. простягалася на 730 сажнів або 1,3 км. Перевірка довжини цієї ж ділянки на сучасній топооснові вказала високу точність виміру 1691 р. — похибка всього близько 8 %. Отже, довжина валка від дороги на Вишгород сягала не більше 250 м. Він проходив по трасі сучасної вул. Юрківської і завершувався на краю подільської тераси, не маючи продовження на болонні (рис. 1). У 1730-х рр. його використали при облаштуванні укріплень Плоського.

Ймовірно, при спорудженні валу в останній третині XII ст. русло Юрківського струмка перемістили трохи на північний захід, щоби він протікав не позаду, а перед валом.

Вперше про статус Юрківського струмка як межового, називаючи його просто потоком, вказує документ 1701 р. (Сборник… 1874, с. 128, 129). Але за його контекстом, мова йшла, передусім, про верхів'я струмка в Юрковицькій долині.

Згадка про межову функцію потічка в офіційному документі спровокувала штучну зміну його русла в 1747 р.: містяни перекопали у верхів'ї («вгорі») потік Юрковиця, перенаправили його на монастирські землі і таким чином привернули до міста «не мало» монастирської землі разом із мешканцями, а інші монастирські піддані «від підтоплення з цього потоку водою житла свої вимушені залишити, а деякі вже й покинули» (Андриевский 1884, с. 60, 77). Така штучна зміна («розкопання») водотоку межової річки задля привласнення землі була поширеною практикою. Так у XVIII ст. робили із значно потужнішим Сирцем (Андриевский 1884, с. 59, 62, 63—64, 66).

Шурфування 1993 р. ділянки в 24 м на північний захід від місця храму XII ст. по вул. Юрківській, 3 показало помітне пониження давньої

Середні умовні показники стоку Дніпра, виведені по десятиліттям, з 1200 по 1409 роки

Час	Стік Дніпра	Час	Стік Дніпра	Час	Стік Дніпра
1200	2000	1270	1823	1340	1564
1210	1605	1280	1517	1350	1576
1220	1840	1290	1581	1360	1528
1230	1928	1300	1555	1370	1649
1240	2153	1310	1656	1380	1643
1250	1716	1320	1472	1390	1759
1260	1739	1330	1579	1400	1680

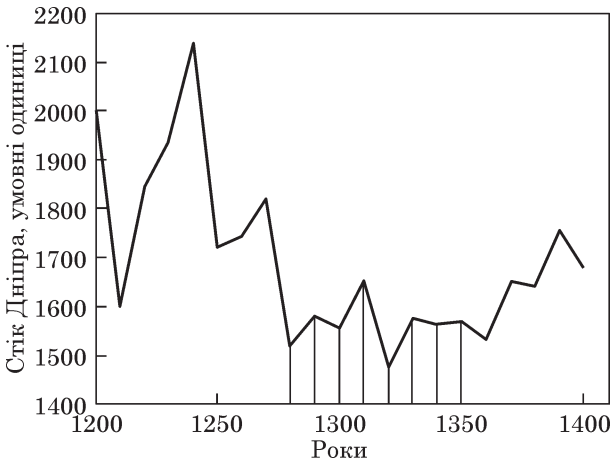

Рис. 7. Графік водності Дніпра в 1200—1409 рр. по десятиліттям, на основі даних Г. Швеця (1978, с. 72)

денної поверхні у цьому напрямку і відсутність тут давньоруських культурних нашарувань. Натомість у шурфі було зафіксовано нашарування лучно-болотних ґрунтів, перекритих піщаними, із камінням, замуленнями струмка (Занкин, Калюк 1997, с. 57). Ймовірно, шурф натрапив на верхів'я улоговини, яка врізалась у терасу на північ від Юрковецької балки і яку добре видно на планах 1838, 1845 рр. (рис. 4). Ту ж саму западину зафіксовано під час робіт на вул. Оленівській, 2 (Тараненко 2017, с. 58). Приблизно в цьому ж місці на карті Ушакова 1695 р. позначені «мости на грязях». Тільки майбутні археологічні дослідження дозволять з'ясувати, коли було забудовано старе русло Юрківського струмка і коли його нове русло перерізало культурні нашарування, що вже встигли відкластися на місці нової течії цього водотоку.

Ще одна вірогідна причина зникнення озера — помітні кліматичні зміни, які відбулися наприкінці XIII — у першій половині XIV ст. Вони мали суттєво вплинути на водність Дніпра, а відповідно на його рівень, частоту і потужність водопіль, а через них — на стан усіх водних об'єктів заплави. Мова йде про так званий мінімум Вольфа (Wolf minimum) — період найменшої сонячної активності, який припав на 1280—1350 рр.

У цей період відчутно змінилася внутрішньосезонна погода — насамперед, через збільшення посух (Борисенков, Пасецкий 1988, с. 100, 176—178). За письмовими джерелами, посухи у Східній Європі мали місце у 1282, 1284, 1298, 1299, 1309, 1311, 1312 та інших роках (Борисенков, Пасецкий 1988, с. 179). Літопис повідомляє про засуху («сухмень») 1288 р. так: «Тогож лѣт(а) Сухмень быс(ть): загарахутся болота и борове» (Лаврентьевская… 2001, стб. 484). Важливо, що ці данні корелюються із свідченнями дендрохронології, в яких чітко фіксуються випадки угнетінь річних кілець, передусім унаслідок нестачі вологи (Черных 1996, с. 85—88, рис. 5).

Окремим свідченням про відносні параметри водності Дніпра є аналіз річних донних мулистих відкладень оз. Саки в Криму. За реконструкцією Г. Швеця (1978, с. 27, 28), у хронологічний відрізок, що нас цікавить, маловодними були 1282—1284, 1297, 1308, 1325, 1329—1330, 1334—1335 рр., у той час як багатоводними — 1336, 1347, 1350 рр. Таким чином, перших було більше ніж утричі порівняно із другими.

Якщо з даних Г. Швеця про річні розміри стоку Дніпра (1978, с. 72) вивести середній показник по кожному з десятиліть з 1200 по 1409 рр., і звести їх у таблицю і графік, стане добре помітним «просідання» показника стоку у 1280—1360-х рр. (таблиця; рис. 7). За часом це майже співпадає із мінімумом Вольфа і підтверджує наведене вище дані письмових джерел та дендрохронології про посушливість цього періоду у Східній Європі.

Зазначений посушливий період негативно позначився на стані давньої водойми на північному краї Подолу. Потужність Юрківського струмка впала, через зменшення кількості опадів і поверхневих вод, а падіння рівня води в Дніпрі перервало ще й надходження води з останнього. Озеро відносно швидко почало втрачати площу свого водного дзеркала і врешті-решт висохло, залишивши заболочену западину. Сталося це не пізніше XV ст.

Церква Св. Іоанна. Як уже було зазначено, згідно з Прологом в Києві на Сітомлі вже, принаймні, в першій чверті XII ст. існувала церква Св. Іоанна. Ідея розмістити Сітомлю десь поруч із літописною церквою Св. Івана, закладеною 1121 р. у Копиревому кінці, яку ми детально розглянули, є безперспективною — і тому, що ця церква не могла стояти на жодному із водних потоків, що існували у районі Копиревого кінця, і тому, що ці потоки не відповідають літописним характеристикам Сітомлі. Натомість Юрківський ручай має об'єкт, який, принаймні формально, міг би претендувати на роль Іоаннівської церкви на Сітомлі.

Вперше шар руйнації монументальної споруди часів Київської Русі був зафіксований на вул. Юрківській, 3 під час розкопок 1993 р. У 2003 р. вдалося повністю розкопати рештки давнього храму. Він являв собою тринавну чотиристовпну будівлю розміром 19,5 × 14,8 м із стрічковими фундаментами (рис. 8). Стіни і хрещаті стовпи церкви місцями збереглися на висоту до 1 м

(12 рядів цегли). Її було розписано фресками, підлогу прикрашено квадратними й трикутними різнокольоровими полив'яними керамічними плитками (Сагайдак 2005, с. 6—10).

Датування храму викликало розбіжності. У 1993 р. був зафіксований штучний насип з культурного шару потужністю понад 1 м, який був «надзвичайно мало насичений культурними залишками», і містив кераміку XI — початку XII ст. Цей насип — нівелювання (підняття, вирівнювання) місця спорудження церкви — було зроблено у першій половині — середині XII ст., відповідно храм на цьому місті зведено не раніше другої половини XII чи першої половини XIII ст. (Бидзиля, Занкин, Калюк 1993, с. 6, 7, 9; Занкин, Калюк 1997).

Один з авторів розкопок 2003 р. М. Сагайдак спочатку вважав, що церкву на вул. Юрківській було споруджено «майже одночасно, але трохи раніше» за церкву Богородиці Пирогощі, час будівництва якої зазначено в літописі — 1131/1132—1136 рр. (Сагайдак 2005, с. 11—15; Лаврентьевская… 2001, стб. 301; Ипатьевская… 2001, стб. 294, 300). Шар нівелювання він пояснив по-іншому: під час зведення споруди через «слабкість підмурків» будівля «була розколота на чотири великі частини», про що свідчать тріщини на кожному з її фасадів [1]. Тому верхню частину кладки розібрали, тріщини замазали розчином, і цю «стару» частину стін над фундаментом «всередині та ззовні засипали й утрамбували потужним шаром піску з великою кількістю деревного вугілля» (Сагайдак 2005, с. 8—9). Згодом дослідник змінив свою думку і передатував споруду пізнішим часом — другою половиною — кінцем XII ст. Сприяла цьому часткова атрибуція свинцевої князівської печатки, виявленої в підмурку стовпа церкви (Сагайдак, Сергєєва 2014, с. 368, 369).

Проведене нами вивчення цього питання, комплексний аналіз особливостей плану церкви, формату використаної при її будівництві плінфи, аналогії серед інших пам'яток архітектури вказують на 1160—1170-ті рр. як найбільш ймовірний час спорудження цього храму (Козюба 2010, с. 248—252).

У споруді було використано цеглу трьох форматів, які відрізнялися також керамічним тістом і кольором. До повторного вжитку належить плінфа розміром 33,5—35 × 26,5—29 × 3,5—4,5 см, яку Д. Йолшин відніс до підтипу III.$_1$. Цей різновид формовки плінфи зустрічається, зокрема, в кладках Успенської Печерської і нартексі видубицької Св. Михаїла церквах (Ёлшин 2017, с. 119, 122), тобто, в київському будівництві 1070—1080-х рр. Два інші формати (29—31 × 21—22 × 4—5 та 26,5—27,5 × 20—20,5 × 4—5 см)

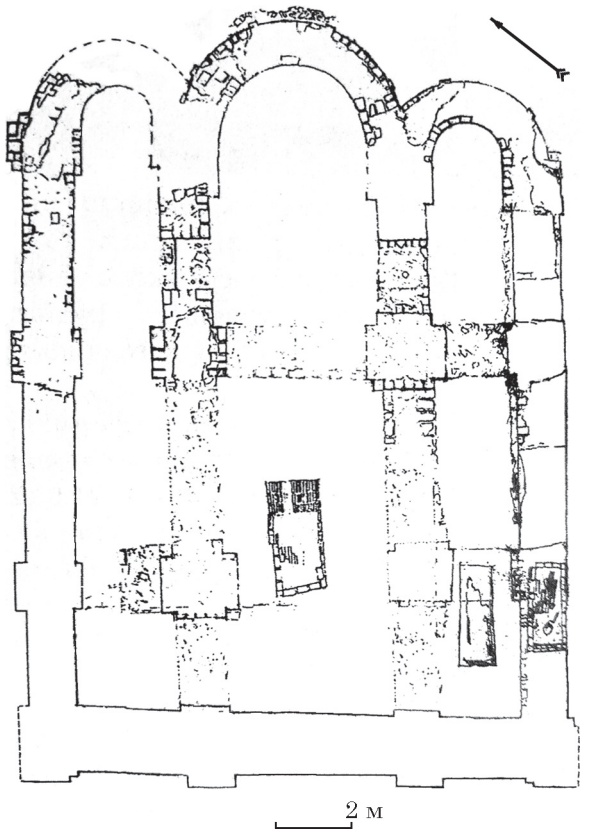

Рис. 8. План мурованої церкви другої половини XII ст. на вул. Юрківській, 3 за М. Сагайдаком

належать до підтипу III.$_4$ і датовані другою половиною XII ст. (Ёлшин 2017, с. 122). Їх, вірогідно, використали при спорудженні церкви (перший) та її серйозному ремонту чи навіть при новому будівництві на старій основі (другий).

Під час свого існування храм на вул. Юрківській зазнав помітної деструкції. На це вказують не тільки тріщини в його стінах, але й сам план споруди, який з прямокутника перетворився на ромб: північна апсида виступає назовні більше, ніж південна, а західна стіна розташована не перпендикулярно до північної і південної (рис. 8). Щось подібне трапилось із «Великим» храмом Зарубського монастиря, який довелося демонтувати (Раппопорт 1982, с. 30—31, 120, табл. 4, № 41).

Причиною деформації стала не слабкість підмурків, як вважає М. Сагайдак, адже при оновленні споруди («новому будівельному етапі» за цим дослідником) ніяких робіт із посилення фундаменту проведено не було. На міцність конструкції вплинули значна вологість і зменшена щільність ґрунту, які провокували пластичність і рухливість останнього. Це й не дивно, адже церква стояла на лівому березі Юрківського струмка за кількадесят метрів від його русла (рис. 1). Примітно, що найбільшої деформації зазнала її південна, найближча до струмка, стіна, яка «просіла» між двома лопатками (Сагайдак 2005, с. 8).

Храм на вул. Юрківській стояв уже фактично в передмісті, поза лінією стовп'я. Недалеко від

1. Одразу як аналогія пригадується літописне повідомлення 1230 р. про землетрус у Києві, внаслідок якого в Печерському монастирі «ц(е)рк(в)ыя с(вя)тыя Б(огороди)ца камена на 4 части раступися» (Лаврентьевская… 2001, стб. 454).

нього в 1988 р. був виявлений зруб рубежу XI—XII ст. Забудову цього північного передмістя, розташованого попід горами на надзаплавній терасі уздовж шляху на Вишгород, виявлено й на вул. Кирилівській, 34, 51—55 (Сагайдак 1991, с. 29, 38—39). Також тут (вул. Кирилівська, 37) під час розкопок знайдено два десятки свинцевих пломб та їх заготовок, які, на думку авторів дослідження, можуть свідчити про розташування в цьому місці в другій половині XI — в першій половині XII ст. князівської митниці (Івакін та ін. 2020, с. 105, 112).

Об'єктивних свідчень про присвяту церкви XII ст. на вул. Юрківській ми не маємо. Ф. Андрощук першим запропонував свій варіант — Св. Миколая. Він обережно припустив («можливо»), що розкопаний 2003 р. храм є саме тою кам'яною церквою, присвяченою св. Миколаю, яку Ольма побудував «на легендарному місці вбивства Аскольда» (Андрощук 2004, с. 44). Автор ідеї звернувся до події 882 р., коли до Києва з півночі приплив Олег і під Угорським вбив київських володарів Аскольда і Діра. Цю атрибуцію підтримав М. Сагайдак (2005, с. 18, 22, 23).

Літопис повідомляє, що після вбивства тіло Аскольда віднесли на гору і поховали в урочищі Угорське, і на цій могилі згодом Ольма, сучасник автора «Повісті минулих літ», збудував, біля свого двору, дерев'яну (оскільки літописець вжив дієслово «поставив») божницю Св. Ніколи (Ипатьевская… 2001, стб. 16—17; Лаврентьевская… 2001, стб. 23). Як бачимо, літописну церкву Св. Миколая поставили на горі — на місці поховання, а не під горою — на місці вбивства, і ця церква була, принаймні на час завершення «Повісті минулих літ» (1110-ті рр.), дерев'яною. Отже, божниця, зрублена Ольмою, в ніякому разі не може бути ототожнена із цегляною церквою другої половини XII ст. на вул. Юрківській.

Свого часу М. Закревський звернув увагу на те, що назва урочища Юрковиця походить від українського («малороського») зменшеного імені Юрко, тобто Юрій, Георгій (1868, с. 884). Насправді зменшені форми імен були характерні для середньовічної Русі і вживалися навіть у князівському середовищі: джерела згадують десятки князів, які носили імена Василько (Василь), Володша (Володар), Володимирко (Володимир), Всеволодко (Всеволод), Вячко (В'ячеслав), Давидко (Давид), Михалко (Михайло).

Переважна більшість церков, присвячених св. Георгію, в літописних звістках XI—XIII ст. має саме цю назву (Київ, Новгород (3 церкви), Канів, Володимир-Суздальський, Любомль, Ігореве сільце), хоча церкву в м. Юр'єві-Польському одного разу згадано як Св. Юрія («[Г]Юргя»), іншого — як Св. Георгія (Лаврентьевская… 2001, стб. 455, 460). В Україні найбільш відомою церквою з присвятою св. Юрію є церква Св. Юра у Львові, дзвін якої з написом, в якому зазначено цю присвяту, був відлитий у 1341 р.

Хрестильне ім'я Юрій було серед найбільш популярних князівських, що відобразилось, зокрема, в назвах новозбудованих міст — Юр'єв (Тарту), Юр'єв (Гюргев — Біла Церква), Юр'єв (Городець Остерський), Юр'єв-Польський. Чи могла назва церкви згодом відтворитись у назві урочища? В даному випадку, на нашу думку, — ні. Відносна хронологія згадок місцевих топонімів засвідчує, що першою утворена, від імені власника, назва ставка — Юрків («Юрков»), яка виникла не пізніше першої третини XVI ст., а від неї, вже в XVII—XVIII ст., походять назви долини-балки, узгір'я і струмка — Юрковиця.

Однією з помилок сучасних дослідників у пошуку Сітомлі було ототожнення церкви Св. Іоанна на Сітомлі із храмом Св. Івана в Копиревому кінці. Цьому сприяла й пов'язана з обома церквами постать Володимира Мономаха: при ньому до першої із них була принесена реліквія, і при ньому ж було закладено другий із храмів. Посвята церков Св. Іоанну була дуже популярною в Давній Русі і займала четверте місце за частотністю згадок у літописах. Останні повідомляють про церкви Св. Іоанна, крім Києва, у Новгороді (5 храмів!), Переяславі, Смоленську, Галичі, Ростові, Пскові та Холмі (Козюба 2022, с. 41).

У Києві було, щонайменше, три Іоаннівські церкви — в Копиревому кінці, на Сітомлі і в Печерському монастирі. Про будівництво останньої повідомляє Печерський патерик (Абрамович 1931, с. 13). Печерська церква (пізніше — приділ Успенської церкви) мала присвяту св. Іоанну Предтечі і була збудована, згідно з Патериком, за ігуменства Іоанна, тобто в 1090-х рр. Цьому датуванню не суперечить ні використаний при її спорудженні підтип плінфи III.$_2$ (Ёлшин 2017, с. 119), ні розмір останньої: 35—37,5 × 27—29,5 × 4,1—4,9 см.

Яким же було храмове свято Іоаннівської церкви на Сітомлі? Здавалося б, відповідь очевидна — св. Іоанна Хрестителя (Предтечі), адже було б цілком логічним покласти перст св. Іоанна Хрестителя саме в храмі, присвяченому цьому святому. Серед церков Св. Іоанна, згаданих для часів Русі в літописах, у восьми випадках відомі їх повні посвяти: Предтечі (Новгород, Ростов, Псков), Різдва Предтечі (Новгород — 2 храми), Усікновення голови Іоанна (Новгород), Іоанна Милостивого (Новгород), Іоанна Златоуста (Холм) (Козюба 2022, с. 41). Отже, 6 із 8 посвят належать до св. Іоанна Предтечі, зокрема ті, що входять до переліку православних великих свят — Різдва Іоанна Хрестителя (24 червня) [1] і Усікновення голови Іоанна Предтечі (29 серпня). Інші посвяти — на пам'ять Іоанна Милостивого, патріарха Олександрійського (12 листопада) та Іоанна Златоуста (14 вересня, 13 листопада,

1. Серед кількох масштабних пожеж у Києві, не пов'язаних із військовими діями (1124, 1145, 1180), тільки одна має календарну дату — 23—24 червня 1124 р. (Ипатьевская… 2001, стб. 288, 613—614; Лаврентьевская… 2001, стб. 293, 312). Можливо, причиною пожежі став ентузіазм, з яким кияни в ніч на Івана Купала готувались до свята Різдва Іоанна Хрестителя.

27 січня), належать храмам, збудованим наприкінці XII — в середині XIII ст., що опосередковано вказує на час появи на Русі Іоаннівських храмів, не присвячених Іоанну Предтечі.

М. Петров припускав, що при літописній церкві Св. Іоанна в Копиревому кінці функціонував монастир Св. Іоанна Богослова, ігумен якого Тарасій у 1289 р. був поставлений київським митрополитом Кирилом у Св. Софії в ростовські єпископи (рис. 9; Петров 1897, с. 24). Джерелом цієї інформації для М. Петрова стало повідомлення Новгородського III літопису (Сборник… 1874, с. 31). Він є пам'яткою останньої чверті XVII ст. і не є самостійним джерелом для давніх звісток. Зокрема, ця звістка є в Никонівському літописі XVI ст. (Русская… 1786, с. 87).

Існує повідомлення Лаврентіївського літопису (Академічний список), за яким поставлення Тарасія на єпископа Ростова відбулось у 1288 р. (Лаврентьевская… 2001, стб. 526). Усі інші подробиці (висвячення митрополитом Максимом в Софії Київській, назва монастиря) — додавання укладачів пізніших літописних зводів. Не виключено, що рукопокладення Тарасія здійснилось не в Києві: митрополит Максим часто виїздив у єпархії — у 1285 р. до Новгорода і Суздаля, у 1295 р. — до Володимира-Суздальського, знявши там Якова з місцевої єпископії (Новгородская… 2000, с. 326; Лаврентьевская… 2001, стб. 526, 527).

Слід відзначити, що в Ростові була церква Св. Іоанна Предтечі, яка в 1211 р. повністю згоріла («от верха и до землѣ»). 25 лютого (в день пам'яті святителя Тарасія) 1230 р. були перенесені мощі св. Леонтія (першого ростовського єпископа) з вже відбудованої церкви Св. Іоанна до соборної церкви Св. Богородиці (Лаврентьевская… 2001, стб. 436, 512). Чи не після спорудження внаслідок пожежі 2011 р. нової Іоаннівської церкви в Ростові її було переосвячено на честь св. Іоанна Богослова, при якій після татаро-монгольської навали міг виникнути й монастир?

Припущення про існування на місці мурованої церкви другої половини XII ст. над Юрківським струмком її дерев'яної попередниці наразі неможливо ні підтвердити, ні спростувати. Під час розкопок 2003 р. біля східної стіни церкви заклали розвідковий шурф, в якому виявили сліди ремісничої діяльності — пірофілітові пряслиця і відходи їх виробництва (Сагайдак, Сергєєва 2014, с. 370). Але ці знахідки не мають хронологічного контексту — через обмеженість робіт не відомо, чи це виробництво мало місце перед самим зведенням монументальної споруди, чи, скажімо, за 100 років до того.

Як вже було зазначено, роботи 1993 р. зафіксували в районі храму присутність слабонасиченого знахідками культурного шару XI — початку XII ст. і відсутність нашарувань першої половини XII ст., що опосередковано може свідчити про наявність тут дерев'яної церкви. Давній Новгород, завдяки місцевому літописанню, надає нам численні приклади існування там в XII — на початку XIII ст. міських дерев'яних парафіяльних і монастирських церков, які з часом були замінені на мурувані. Зокрема, це церкви Св. Іллі (перша згадка — 1105 р., закладення мурованого храму — 1198), Воскресіння (1136, 1195), Св. Бориса і Гліба (1146, 1167), Св. Параскеви П'ятниці на Торгу від «заморських» купців (1156, 1207), Св. Михаїла (1175, 1219), монастирські Успіння Богородиці (1153, 1188) і Благовіщення (1170, 1179) (Новгородская… 2000, с. 19, 24, 27, 29, 30, 32—34, 36, 39, 42, 44, 50, 59; Раппопорт 1982, с. 66, 69, 72). Як видно з цієї вибірки, більша частина дерев'яних парафіяльних церков простояла (із відновленням після пожеж) понад півстоліття перед тим, як стати мурованою.

Рис. 9. Висвячення митрополитом Максимом ігумена Іоанно-Богословського монастиря Тарасія на єпископа ростовського в соборі Св. Софії в Києві в 1288 р. Мініатюра Лицевого літописного зводу XVI ст.

Гіпотетична дерев'яна церква Св. Іоанна на Юрківському струмку дає можливість витлумачити літописну звістку 1151 р. про розташування військ для оборони Києва наступним чином: Володимир Мстиславич із берендеями став у районі Олегової могили (узгір'я Юрковиці), перекривши дві дороги — нижню з Вишгорода (сягнувши церковної садиби Св. Іоанна) і верхню,

що йшла від Білгородської дороги Кирилівськими висотами на Щекавицю (Ипатьевская… 2001, стб. 428).

Отже, Юрківський струмок із зниклою давньою водоймою на болонні і можливим дерев'яним храмом на березі ручая постає як реальний претендент на ототожнення його із літописною Сітомлєю. На відміну від інших версій локації Сітомлі, він, хоч із обмовками, має три головні ознаки цього літописного урочища — болоння, значну водойму і давній храм на своєму березі. Але у цієї версії є сильний конкурент. Розглянемо його позиції.

Йорданські церква і озеро. Поруч із Юрківським струмком, за 0,8 км на північний захід від його давнього русла, був розташований його топографічний «близнюк» — комплекс на болонні із великим озером і давнім храмом біля витоку потічка.

Йорданське озеро вперше згадується в обводі землеволодіння Кирилівського монастиря 1543 р. (ред. Левицкий 1883, с. 28, 29). На карті Ушакова 1695 р. воно позначене як «розливи Дніпра». На картах середини XVIII — початку XX ст. контури озера залишаються незмінними, що свідчить про його значну глибину. Озеро мало форму лука, опуклою стороною на південний схід. У цій формі вгадуються дві прадавні складові, які пізніше об'єднались в один об'єкт. Його довжина становила близько 1,1 км при ширині до 60—70 м.

До південно-західного кінця озера колись впадав Йорданський струмок, з середини XVIII ст. певний час — Юрківський струмок. Ще один потік — Турець — прямував із південного боку водойми у східному напрямку до низов'я Почайни (рис. 1). Із північно-східного краю витікав потічок («криниця»), який з'єднував озеро з Почайною (оз. Кирилівським). Таким чином, озеро було проточним. Відстань від Йорданського озера до Кирилівського становила близько 200 м, до шляху на Вишгород (вул. Кирилівська) — 700 м. У 1930-х рр. Йорданське озеро зникло через розширення міської гавані.

Вперше церкву Миколи Йорданського згадано як подання короля Сигізмунда I київському «підданому» Андрію Дягилевичу від 1524 р. (ред. Костомаров 1865, с. 133—134). В обводі володінь Кирилівського монастиря 1543 р. згадано володіння цієї церкви — «Ерданську» ниву і, вочевидь, однойменне озеро (ред. Левицкий 1883, с. 28, 29). Є свідчення, що Йорданська церква володіла землею Поповщина біля с. Опачичі на нижній Прип'яті (сост. Рункевич 1897, с. 228).

Одне з джерел повідомляє про парафію цієї церкви та її священника Симеона в 1571 р. (сост. Рункевич 1897, с. 36). У квітні 1602 р. київський воєвода кн. Костянтин Острозький виділив ділянку землі («плац») В. Соколовському на землях Кирилівського монастиря, який в цей час не функціонував і нерухомістю якого на законних підставах розпоряджався воєвода. Північною межею наданої В. Соколовському землі слугував «потік церкви Св. Миколи Йорданського» (ред. Костомаров 1865, с. 16). 1628 р. кирилівський ігумен Софроній Жеребило-Лабунський сплатив податок з підданих монастиря і церкви Св. Миколи Йорданського (ред. Антонович 1886, с. 379).

Слід наголосити, що в документах XVI — першої половини XVII ст. Йорданська церква ніколи не згадувалась як мурована, на відміну від цегляних церков давньоруського часу, які продовжували функціонувати в цей період — Успіння Богородиці на Подолі, Св. Василя і Воздвиженської у Верхньому місті. Згадка в деяких публікаціях факту розбирання стін церкви Св. Миколи Йорданського В. Соколовським для отримання будматеріалів є непорозумінням, оскільки цей шляхтич робив це в Кирилівській церкві, про що є відповідний документ (Климовський 2002, с. 143; Попельницька 2007, с. 103; Марголіна, Ульяновський 2005, с. 157). Отже, знана за джерелами XVI — першої половини XVII ст. Йорданська церква була дерев'яною.

У 1832 р. в районі Йорданської церкви К. Лохвицький розкопав частину давньої мурованої споруди. Вона розташовувалась «за Йорданською церквою… вище колишньої Богословської церкви, у півгори над струмком так званим Йорданським». Будівля мала фундамент із великого каміння, пролитого міцним вапняноцем'янковим розчином; використана в ній тонка цегла «стародавньої роботи» мала розмір 8 × 6 вершків (35,5 × 26,5 см). Церква була великою («обширною») і оздоблена фресковим розписом. Значну її частину не вдалося розкрити, оскільки залишки споруди були перекриті сповзлою з гори «землею глинистою» (Оглоблин 1889, с. 246).

У 1947 р. М. Каргер провів розвідувальні розкопки пам'ятки, в результаті яких знайшов лише частину погано збережених фундаментних ровів. Виявлені в них уламки плінфи «безсумнівно» належать до другої половини XI ст. На жаль, дослідник не вказав ні точного місця розташування споруди, ні причини, з якої «основна територія» церкви виявилась недоступною для розкопок (Каргер 1961, с. 408).

Крім свідчення К. Лохвицького, є ще одна звістка про місце мурованої церкви. В. Антонович, описуючи результати своїх розкопок 1876 р. в садибі Марра, яка займала квартал між Кирилівською вулицею, Богословським (сучасний Богуславський спуск) і Йорданським (сучасний Мильний) провулками, згадує про «руїни якоїсь давньої церковної будівлі» Богословського, як він припустив, монастиря. Споруда стояла «на самій закраїні садиби» біля підошви крутого схилу (Антонович 1879, с. 250).

Ці лаконічні вказівки на розташування фундаментів давньої церкви дозволяють приблизно визначити їхнє місце. Але спочатку коротко згадаємо про історію двох жіночих Йорданських монастирів, які існували в цій місцині в XVII—XVIII ст.

Першим тут виник Микільський Йорданський монастир. Дослідники називали різні, в межах

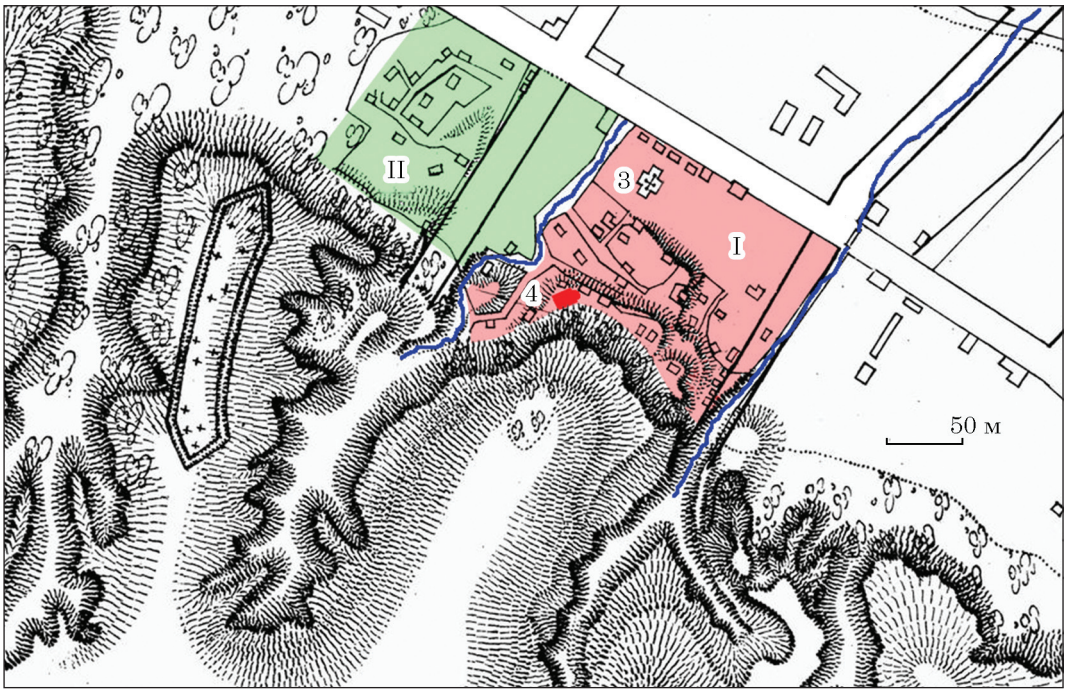

Рис. 10. Район Лисої гори на плані Києва 1837 р.: території колишніх Йорданських монастирів — Микільського (I) та Богословського (II); церква Св. Миколи 1833 р. (3); можливе місце мурованої церкви XI ст. (4)

першої половини XVII ст., дати цієї події. За сучасними даними, це трапилось 1650 р. (Сохань 2009, с. 93). Немає сумніву, що місце монастиря і його назва пов'язані із парафіяльною церквою Св. Миколи Йорданського, яка стояла на цьому місці в XVI—XVII ст. План монастиря відомий за картою Ушакова 1695 р. і кількома планами першої третини XIX ст.

На час свого офіційного закриття у 1808 р. монастир займав увесь простір під Лисою горою, із терасою на її схилі, і виходив до Кирилівської вулиці. З північного заходу і південного сходу його територія була обмежена двома струмками (рис. 10: I). В південно-східній частині монастиря стояла церква Св. Миколая, в північно-західній — трапезна з церквою Св. Дмитрія (Козюба, Попельницька 2004, с. 162; Попельницька 2007, с. 105, мал. 2, с. 106, мал. 3) (рис. 10: 3). На сучасній карті міста це садиби № 51, 51А по вул. Кирилівській.

У 1712 р. поруч із Микільським, на північний захід від нього, розмістили інший жіночій монастир — Богословський, який до переїзду існував у Верхньому місті поруч із Михайлівським Золотоверхим ще з XVI ст. і мав назву Михайлівського, на початку XVIII ст. — Михайлівського Софійського. Богословський монастир отримав свою назву за його церквою — Св. Іоанна Богослова (Сохань 2009, с. 80—91). Ці окремі монастирі розділяв струмок, уздовж якого проходили паркани обох обителей. Від монастиря гора над ним згодом отримала назву Богословська (рис. 1; 10: II). У 1790 р. Богословський дівочий монастир був перенесений до Золотоноші і отримав назву Красногорівського Богословського (Сохань 2009, с. 95). В останній чверті XIX ст. на його місці була садиба Марра (вул. Кирилівська, 53).

Отже, в 1832 р. К. Лохвицький розкопує давні фундаменти, розташовані на уступі гірського схилу, над струмком, за Йорданською церквою (тобто, далі від Подолу), «вище колишньої Богословської церкви». Археолог-аматор переїхав до Києва тільки в 1824 р. і не міг знати, де у XVIII ст. стояла дерев'яна церква Св. Іоанна Богослова однойменного монастиря. Можливо, він отримав цю інформацію із книги М. Берлинського «Краткое описание Киева». Той у своїй праці згадує про обидва монастирі, а в експлікації до карти (присутня і в тексті, і на карті, що супроводжувала видання) зазначив під № 115 «Місце скасованого в 1790 р. Богословського дівочого монастиря», під № 116 «Парафіяльна дерев'яна церква С. Миколи, від колишнього Йорданського монастиря, що залишилася» (Берлинский 1820, с. 111, 112, 203). Але № 115 не проставлено на самій карті.

На схилі Богословської гори, повернутому до Дніпра, нема ніяких терас-уступів, а на схилі Лисої гори є. Тераса має розмір 135 × 25—30 м; вона на 18—20 м вища за підніжжя гори. У XX ст. її займали 9 невеликих приватних садиб, які, ймовірно, завадили М. Каргеру дослідити залишки храму. Найбільш вірогідне розташування церкви XI ст. — північно-західний край цієї тераси, біля витоку струмка (рис. 10: 4).

В цьому районі, за картографічними джерелами XIX ст., на ділянці довжиною в 500 м існували 4 струмки, які витікали з ярів, що врізались у Кирилівські висоти (рис. 1). Струмок 1, найближчий до Подолу, обмежував Микільський

Йорданський монастир із південного сходу. Він витікав із яру, який розділяв гори Юрковицю і Лису. Його водотік позначено на картах Києва 1812, 1837, 1886 і 1912 рр. Він протікав там, де зараз проходить південний відрізок Мильного пров. Струмок 2, як зазначалось, розділяв Микільський і Богословський Йорданські монастирі. Він витікав із джерел в гирлі балки, що розділяє Лису і Богословську гори. Саме біля його витоку К. Лохвицький виявив залишки давньої мурованої церкви і саме цей потічок він називав Йорданським. Водотік протікав у районі північного відрізку Мильного провулку.

Струмки 3 і 4 витікали з двох глибоких ярів, які відділяли Богословську гору від наступної за нею з північно-західного боку і останню (саме під нею В. Хвойка дослідив Кирилівську палеолітичну стоянку) від ще одного узвишшя. За планами Плоської частини 1816 р. на обох цих потічках були ставки.

М. Петров досить туманно описав топографічну ситуацію навколо церкви Св. Миколи Йорданського, об'єднавши Лису і Богословську гори в одну, і те саме зробив із струмками 1 і 2. Посилаючись на документ 1701 р., дослідник на «об'єднаному» струмку розміщав й давній ставок (Петров 1897, с. 37). Комісія, призначена гетьманом Мазепою, розглядала питання межі міських земель і володінь Кирилівського монастиря. В документі 1701 р. зазначено, що при пошуках Юркова ставка війт і представники магістрату вказали на «гребельку на потоку, з яру виходячому, і знак ставка старовинного», розташовану «за монастирем дівочим Йорданським» (Сборник… 1874, с. 127). Враховуючи маршрут руху комісії, що почався від подільських Воскресенських воріт, цей «старовинний» ставок був розташований на струмку 3 або № 4.

К. Лохвицький відзначив у 1832 р., що на місці давньої церкви існував пагорб («бугор») висотою понад 2 м (Оглоблин 1889, с. 246). Слід розуміти, що це — скупчення будівельного сміття, що вкривало руїни; завдяки йому К. Лохвицький і знайшов місце давньої споруди. Аналогічний «доволі високий і великий пагорб» був на місці «Іринінської» церкви XI ст. у Верхньому Києві, яку К. Лохвицький почав розкопувати в 1833 р. (Отчёт… 1838, с. 83). Існування цього пагорбу з будівельних решток може говорити про те, що дерев'яна церква Св. Миколи Йорданського XVI—XVII ст. стояла в іншому місці, а саме там, де потім згідно з церковною традицією ставили нові однойменні дерев'яні церкви Микільського Йорданського монастиря. Місце дерев'яного храму було приблизно за 100 м на схід від ймовірного місця мурованої церкви XI ст. — під терасою Лисої гори, ближче до струмка 1.

Залишаються ще два питання — статус мурованої церкви під Лисою горою та її назва. На нашу думку, вірогідність існування в другій половині XI ст. поза містом, хоч і на важливому людному шляху на Вишгород, парафіяльної мурованої церкви видається неможливою. На самому Подолі муровані церкви почали будувати лише з другої третини XII ст. Відтак цей храм міг стояти лише на території заміської князівської резиденції або бути в складі заміського монастиря (Козюба, Попельницька 2004, с. 159).

Ніяких свідчень про функціонування в XI—XIII ст. на місці Микільського Йорданського монастиря XVII—XVIII ст. князівського заміського двору немає, хоча на цій, північній, околиці Києва в XII ст. відбулося багато подій, згаданих у літописі. За повідомленням К. Лохвицкого, відкритий ним храм мав значні розміри, тобто не був маленькою божницею, що також заперечує її призначення як дворищенської церкви.

Першовідкривач храму запропонував його атрибуцію — як Іллінської церкви літописного повідомлення 945 р. (Ипатьевская… 2001, стб. 42; Лаврентьевская… 2001, стб. 54; Оглоблин 1889, с. 245, 246). Є кілька аргументів проти цієї думки, але достатньо одного — храм був побудований через понад 100 років після зазначеної літописної дати і тому ніяк не може бути «варяго-російською» церквою Св. Іллі.

Оглянувши в серпні 1832 р. знахідку К. Лохвицького, київський митрополит Євгеній (Болховітінов) «усумнілся» в існуванні тут Іллінської церкви і побачив у фундаменті місце Йорданського жіночого монастиря (Оглоблин 1889, с. 246—247, 253). Л. Похилевич пішов далі і в своїй книжці «Монастыри и церкви г. Киева» (1865) висловив думку, що тут у давньоруський час існував жіночій монастир Св. Миколи (Похилевич 2007, с. 271). П. Лебединцев, ймовірно, особисто бачив давні підмурки, які «в більшій частині завалені глиною гори, що обвалилася», і датував їх XI—XII ст. Він вважав, що вони є рештками церкви Св. Миколи, яка стояла тут до XVII ст., і припускав існування при цій церкві жіночого монастиря Св. Миколи, що згадується в Печерському патерику (Лебединцев 1884, с. 243).

М. Петров не погодився з монастирським статусом давньої церкви, вважаючи її парафіяльною. Як аргумент він навів слова київських містян, які повідомили комісії 1701 р., що церква Св. Миколи Йорданського раніше була парафіяльною (Петров 1897, с. 37). Звісно, ця дерев'яна церква, за джерелами XVI — першої половини XVII ст., була парафіяльною, але до чого тут мурована церква XI ст., яка стояла осторонь? Навіть якби це була одна й та сама церква, звідки мешканці Подолу на початку XVIII ст. могли знати про її статус на початку XII ст.? [1]

Дослідник пов'язав давню Йорданську церкву з пам'яткою домонгольського часу — «Чудом св. Миколи про половчина» (у складі житія

1. Примітно, що у випадку з Іллінською церквою М. Петров категорично («не може бути й мови») заперечив локалізацію літописної церкви на місці існуючої в XVII ст., апелюючи до неможливості збереження традиції через великий розрив у часі (1897, с. 46).

цього святого), в якій згадано київську церкву Св. Миколи. У списку XVII ст. цього твору, написаному, за висловом М. Закревського, «книжною литовсько-українською мовою», є уточнення, що ця церква «до сього часу стоїть на потоці під горою в Києві». З Микільських церков, що існували в Києві в той час, тільки церкви Св. Миколи Доброго і Св. Миколи Йорданського відповідали цій топографічній деталі, але перша із них була побудована лише на рубежі XVI — XVII ст., що дало підставу М. Петрову саме в Йорданській церкві вбачати церкву Св. Миколи згаданого «Чуда» (Петров 1897, с. 37—39).

У первинній редакції «Чуда» ніякої додаткової інформації про київську Микільську церкву не було. Лише в редакції Г (XVI ст.) з'являється доповнення «церковь, юже вси видят под горою суща в Киеве». В житії св. Миколи південно-західного походження (кінець XVI—XVII ст.) вже згадано й про потік: «которая до сего часу стоит над потоком под горою в Киеве» [1]; в списку кінця XVII ст. подано повну атрибуцію церкви: «которая и до сего часу «добрымъ Николою» зовётся, а стоитъ над потокомъ под горою в Киеве» (Петров 2016, с. 303, прим. 14).

Як видно, вставки до пізніших списків «Чуда» про розташування Микільської церкви мали на увазі конкретний діючий храм, що «до сього часу» стоїть під горою на потоці. Цим умовам повністю відповідає церква Св. Миколи Йорданська і зовсім не відповідає храм на вул. Юрківській, 3, оскільки в XVI—XVII ст. він не існував фізично. Але ці вставки є інтерпретаціями їх авторів і не є оригінальним відображенням реалії XII ст., відтак локація жіночого монастиря Св. Миколи в Києві залишається невизначеною.

З одного боку, ми не маємо твердих, доведених заперечень функціонування жіночого монастиря Св. Миколи на місці більш пізнього Йорданського. Тут існував мурований храм, побудований у другій половині XI ст., який, дуже ймовірно, був монастирським. Простежується певна (можливо, й позірна) традиція розміщення жіночого монастиря на північній околиці Києва: Св. Миколи (чи іншого?) XI — першої половини XIII ст. (верхня дата не відома й тому умовна) → Св. Кирила першої половини XVI ст. [2] → Св. Миколи Йорданський другої половини XVII—XVIII ст. Ймовірно, в XV ст. тут вже стояла дерев'яна церква Св. Миколи Йорданського, адже в першій третині XVI ст. ми бачимо звістки в актах про цю церкву і її володіння навколо.

З іншого боку, теза про тотожність назв мурованого храму і церкви Св. Миколи Йорданського спирається лише на церковну традицію і не має рішучих аргументів як за, так і проти. Тому храм під Лисою горою цілком міг мати іншу посвяту.

М. Петров вважає, що згадана в «Чуді» церква Св. Миколи є божницею, поставленою Ольмою в Угорському в першій половині 1090-х рр. Він переглянув свою позицію щодо іншої атрибуції, пов'язаної із храмом жіночого монастиря Св. Миколи. Дослідник назвав зв'язок «Чуда» з цією церквою сумнівним; він посилається на відсутність свідчень про останню церкву на початку XII ст. (час створення «Чуда») і малу вірогідність того, що русин і половчин-бранець мали вільний доступ до храму цього княжого монастиря (Петров 2016, с. 305).

Якщо виходити з припущення, що Йорданський струмок з Йорданським озером — літописна Сітомля, тоді храм під Лисою горою і є церквою Св. Іоанна, згаданою в Пролозі. При такій локації абсолютно прозорим стає повідомлення літопису 1151 р. про розташування військ при обороні Києва: «Вячьславъ же, Изяславъ и Ростиславъ повелѣша Володимироу поити с Берендѣи, и с вежами, и с стады их, поити ко Олговѣ [могиле]; и сташа [вони] мьжи дьбрьми, от Олговы [могилы] оли и въ огородъ [3] с(вя)того Іоана, а сѣмо оли до Щковицѣ» (Ипатьевская… 2001, стб. 428).

Виходячи з тотожності церков Св. Іоанна, згаданих у літописі під 1121 і 1151 рр., дослідники намагалися зрозуміти розташування військ на північному фланзі оборони міста в 1151 р. Л. Махновець пояснив закінчення цитованого уривку літопису в такий спосіб: літописець описав ситуацію, «дивлячись з гори Щековиці» (1989, с. 244, прим. 14). О. Толочко запропонував свою реконструкцію в рамках концепції «перенесення» Щековиці та Олегової могили з північного на західний край міста. За ним, військо чорних клобуків стало від Олегової могили (район обсерваторії) лівим флангом, повз садибу церкви Св. Іоанна (була розташована за межами укріплень Копиревого кінця) до Щекавиці (частина Кудрявця перед укріпленнями Копиревого кінця) правим флангом (Толочко 1997, с. 156, 157, карта, 158).

При ототожненні храму XI ст. під Лисою горою з Іоаннівською церквою на Сітомлі історія розташування полку Володимира Мстиславича з берендеями виглядала наступним чином. Їм наказали переміститися подалі від міста, оскільки перебуваючи в околицях, вони створили «велику пакость» — палили села і вирубували сади (Ипатьевская… 2001, стб. 428). Їх переміщення на малозаселені Кирилівські висоти клало край продовженню грабунків, а ще вони перекривали нагірну дорогу — один із шляхів до міста, який відходив від Білгородської дороги і узгір'ям поміж ярів виходив на Щекавицю і спускався до Глибочиці (Козюба 2019, с. 77—78).

1. На цей список з цитованою фразою про потік першим серед києвознавців звернув увагу Л. Похилевич (2007, с. 268), якого процитував М. Закревський (1868, с. 273), а вже на останнього послався М. Петров (1897, с. 38).

2. За врядування київського воєводи А. Немировича (1514—1540) згадується ігуменя «Светого Кирила» Настасія (рэд. Груша 2001, с. 57, № 45).

3. Значення давньоруського іменника «огородъ» — сад, огород, огорожа.

Найбільш примітним орієнтиром цієї місцевості була Олегова могила — великий курган, в якому нібито було поховано легендарного князя Олега і про який повідомляє автор «Повісті минулих літ»: «єсть же могила єго до сего дни, словеть могила Олгова» (Ипатьевская… 2001, стб. 29; Лаврентьевская… 2001, стб. 39). На сьогодні найкращим кандидатом на Олегову могилу є «курган-могикан» — величезний насип діаметром понад 40 м, розкопаний М. Біляшівським у 1899 р. (Каргер 1958, с. 190—195; Андрощук 2004, с. 44—45). Курган стояв на плато на Верхній Юрковиці і зображений, разом із двома іншими, на картах Києва 1840—1890-х рр. (рис. 1).

Це військо стояло «межи дьбрьми» — урвищами, крутими схилами, що густо поросли деревами й кущами: на схід — схилами Кирилівських висот до долини Дніпра, на захід — великим яром, який в обводі земель Кирилівського монастиря 1543 р. названий Чортовою долиною, а з XIX ст. має назву Вовчий яр (сучасна вул. Соляна). Літописець не тільки зазначив район зосередження війська — Олегова могила, але й вказав на межі його розташування: на північ — до саду Св. Іоанна (Лиса гора), на південь — до Щекавиці. Звідси й з'явилась його фраза «сюди аж до Щековиці», адже ця гора ближче до Верхнього міста, ніж Лиса. В цих межах війська розмістилися на відносно вузькому узвишші вздовж дороги (сучасні вул. Отто Шмідта — південна частина; Стара Поляна і Лук'янівська — її середня частина) на довжину 1 км.

Підсумки. Проведений аналіз свідчень про Сітомлю, який містять чотири джерела — три літописні звістки 1034/1036, 1064/1065, 1150) і сказання Прологу «Про принесення перста св. Іоанна Хрестителя з Царграда до Києва за великого князя Володимира Мономаха», дозволив виділити чотири головні і три другорядні ознаки Сітомлі. Серед них три є базовими: наявність значного водного об'єкту; розташування на болонні; існування поруч із ним у першій чверті XII ст. церкви (монастиря) Св. Іоанна.

Критичний розгляд різних варіантів локації Сітомлі на відповідність виділеним ознакам цього об'єкту дозволив звузити зону його пошуку до південної частини дніпровського болоння, тобто поблизу від Подолу XI—XIII ст. Перший варіант локації — Юрківський струмок — свого часу був запропонований М. Закревським. Але він не відповідав критеріям Сітомлі, поки завдяки археологічним дослідженням кінця XX — початку XXI ст. не вдалося виявити сліди давньої великої водойми в районі нижньої течії струмка і мурованого храму другої половини XII ст. на лівому березі струмка (вул. Юрківська, 3).

Інший варіант, який вперше розглянуто в нашому дослідженні — Йорданський струмок із однойменним озером. Біля витоку струмка в 1832 р. К. Лохвицький розкопав частину давнього мурованого храму, а М. Каргер після повторного вивчення пам'ятки уточнив її датування — друга половина XI ст. Обидва варіанти мають подібні топографічні умови: струмки, що витікають з київських гір, протікають на північний схід болонням і впадають у великі заплавні озера. Відстань між ними становила менше 1 км. Між витоками обох струмків на узгір'ї була розташована Олегова могила — топографічний орієнтир, неодноразово згадуваний у літописі, в тому числі в контексті з Сітомлею. На нашу думку, Олеговою могилою є великий курган, розкопаний М. Біляшівським в 1899 р. на Верхній Юрковиці.

Обидва варіанти локалізації Сітомлі мають вразливі місця. У Юрківського наявність дерев'яного храму початку XII ст. на місці більш пізнього кам'яного є лише припущенням. Параметри і характер давньої водойми на північному краю середньовічного Подолу залишаються маловивченими і потребують спеціального дослідження, в тому числі із залученням даних геологічного буріння. За археологічними матеріалами південний і західний краї озера містять сліди людської життєдіяльності в XII—XIII ст., тобто в цей час вони перебували під антропогенним навантаженням, яке об'єктивно зменшувало якісну характеристику цієї ресурсної зони.

Йорданський варіант має сильніші позиції — глибоке довге озеро посеред болоння, наявність біля витоку струмка храму XI ст., який, найбільш вірогідно, був монастирським. Єдина двозначність — існування біля підніжжя Лисої гори, щонайменше з кінця XV ст., дерев'яної церкви Св. Миколи, яка може, через церковну традицію, вказувати на посвяту давнього мурованого храму.

На нашу думку, Йорданські церква, струмок і озеро є найбільш вірогідним варіантом розташування літописної Сітомлі з церквою Св. Іоанна. Питання залишається відкритим і, сподіваємось, в майбутньому вдасться знайти однозначну відповідь на нього.

ЛІТЕРАТУРА

Абрамович, Д. 1931. *Києво-Печерський патерик*. Київ: Час.

Андриевский, А. 1884. Споры из за грунтов между киев. магистратом и Кирилловским монастырём. *Исторические материалы из архива Киевского губернского правления*, 6, с. 54-90.

Андріяшев, О. 1926. Нарис історії колонізації Київської землі до кінця XV віку. В: Грушевський, М. (ред.). *Київ та його околиця в історії і пам'ятках*. [Київ]: Державне видавництво України, с. 33-79.

Андрощук, Ф. 2004. Скандинавские древности в социальной топографии древнего Киева. *Ruthenica*, 3, с. 7-47.

Антонович, В. Б. 1879. Археологические находки и раскопки в Киеве и Киевской губернии в течении 1876 года. *Чтения в Историческом обществе Нестора летописца*, 1, с. 244-261.

Антонович, В. Б. (ред.). 1886. *Акты о заселении Юго-Западной России*. Архив Юго-Западной России. VII, I. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого.

[Арцыбашев, Н. С.] 1838. *Повествование о России*. Т. I, кн. II, отд. I. Москва: Университетская типография.

Барсов, Н. П. 1873. *Очерки русской исторической географии. География начальной летописи*. Варшава: Типография Варшавского учебного округа.

Берлинский, М. 1820. *Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города, также показание достопамятностей и древностей онаго*. Санкт-Петербург: Департамент народного просвещения.

Бидзиля, В. И., Занкин, А. Б., Калюк, А. П. 1993. *Отчёт научно-производственного кооператива «Археолог» об охранных археологических раскопках на Киевском Подоле в 1993 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1993/57.

Бобровський, Т. А., Козюба, В. К. 2022. Нововідкрите підкурганне поховання другої половини X — початку XI ст. біля Софії Київської. *Археологія і давня історія України*, 2 (43), с. 283-296.

Бобровський, Т., Савицький, В., Стрихар, М. 2020. Дослідження у садибі Софійського собору у м. Києві. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, с. 45-48.

Борисенков, Е. П., Пасецкий, В. М. 1988. *Тысячелетняя летопись необычных явлений природы*. Москва: Мысль.

Боровский, Я. Е., Сагайдак, М. А. 1985. Археологические исследования Верхнего Киева в 1978—1982 гг. В: Толочко, П. П. (ред.). *Археологические исследования Киева 1978—1983 гг.* Киев: Наукова думка, с. 38-60.

Валк, Н. С. (ред.). 1949. *Грамоты Великого Новгорода и Пскова*. Москва; Ленинград: АН СССР.

Вортман, Д. 2000. Притоки Либеді. *Янус-Нерухомість*, 21, с. 22, 23.

Вортман, Д. Я. 2015. Північно-західні околиці Києва в середині XVIII ст. на картах монастирських володінь. *Вісник геодезії та картографії*, 4 (97), с. 38-43.

Вортман, Д. Я., Нікітіна, В. І. 2008. Маловідомий план околиць Києва 1753 року. *Вісник геодезії та картографії*, 1, с. 37-40.

Груша, А. І. (рэд.). 2001. *Метрыка Вялікага княства Літоўскага: Кніга 44*. Мінск: Арты-Фэкс.

Грушевский, М. 1891. *Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV в.* Киев: Типография Императорского университета св. Владимира В. И. Завадского.

Грушевський, М. 1905. *Історія України-Руси*. II: XI—XIII вік. Львів: НТШ.

Ёлшин, Д. Д. 2017. Киевская плинфа X—XIII веков: опыт типологии. В: Толочко, О. П. (ред.). *Культурний шар. Статті на пошану Гліба Юрійовича Івакіна*. Київ: Лаурус, с. 98-128.

Железняк, І. М. 2014. *Київський топонімікон*. Київ: Кий.

Закревский, Н. 1868. *Описание Киева*. 2. Москва: Типография В. Грачева.

Занкин, А. Б., Калюк, А. П. 1997. Исследование остатков архитектурного сооружения XII—XIII вв. на Киевском Подоле. *Археологічні дослідження в Україні 1993 р.*, с. 57-58.

Ипатьевская… 2001. *Ипатьевская летопись*. Полное собрание русских летописей, II. Москва: Языки славянской культуры.

Івакін, В., Бобровський, Т., Козюба, В., Савицький, В., Ганшин, О., Гайдук, В. 2022. Рятівні дослідження у садибі Софійського собору. *Археологічні дослідження в Україні 2021 р.*, с. 36-43.

Івакін, Г. Ю., Бібіков, Д. В., Івакін, В. Г., Баранов, В. І. 2020. Знахідки пломб дрогичинського типу з Києва. *Археологія*, 2, с. 101-117.

Івакін, Г. Ю., Бобровський, Т. А., Козюба, В. К. 2015. Нові дослідження храму XI ст. у садибі Софії київської. *Археологічні дослідження в Україні 2014 р.*, с. 64-67.

Івакін, Г. Ю., Козюба, В. К. 2003. Нові поховання X—XI ст. Верхнього Києва (з розкопок Архітектурно-археологічної експедиції 1997—1999 рр.). В: Толочко, П. П. (ред.). *Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII—XI ст. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару. Чернігів — Шестовиця, 17—20 липня 2003 р.* Чернігів: Сіверянська думка, с. 38-50.

Івакін, Г. Ю., Козюба, В. К., Поляков, С. Є. 2003. Поховання X—XI ст. на Михайлівській горі в Києві. В: *Нові дослідження давніх пам'яток Києва. Матеріали наукової конференції Національного заповідника «Софія Київська». Київ, 22—23 листопада 2001 р.* Київ, с. 93-103.

Кабанець, Є. П. 2005. Купшин монастир св. Іоанна «на Сетомли» (спроба топографічної локалізації). В: Попович, М. (ред.). *Образ міста в контексті історії, філософії, культури: Києвознавчі читання*. Київ: Парапан, с. 72-75.

Карамзин, Н. М. 1991. *История государства Российского*. II—III. Москва: Наука.

Каргер, М. К. 1958. *Древний Киев: Очерки по истории материальной культуры древнерусского города*. I. Москва; Ленинград: АН СССР.

Каргер, М. К. 1961. *Древний Киев: Очерки по истории материальной культуры древнерусского города*. II. Москва; Ленинград: АН СССР.

Карпов, А. Ю. 2014. *Исследования по истории домонгольской Руси*. Москва: Квадрига.

Климовський, С. І. 2002. *Соціальна топографія Києва XVI — середини XVII сторіччя*. Київ: Стилос.

Козюба, В. 2010. Про датування двох подільських церков XII ст. в Києві. *Археологічні студії*, 4, с. 238-254.

Козюба, В. 2016. До проблеми датування «київської» кераміки середини X — середини XIII ст. *Наукові студії*, 9: Датування — хронологія — періодизація. Різні аспекти часу в археології, с. 292-318.

Козюба, В. К. 2017. Нові давньоруські пам'ятки околиць Києва. *Археологія і давня історія України*, 1 (22), с. 148-158.

Козюба, В. 2019. Церковне і монастирське землеволодіння навколо Києва наприкінці XV — у XVI ст. *Болховітіновський щорічник 2017/2018*, с. 35-186.

Козюба, В. 2022. «И призри на церьк(о)вь сию юже создахъ недостоиныи рабъ твои во имя рожьшая ти м(а)т(е)ри и приснод(е)выя М(а)рья Б(огороди)ца». Декілька питань ранньої історії Десятинної церкви. *Opus Mixtum*, 10, с. 11-48.

Козюба, В., Попельницька, О. 2004. Миколаївський Йорданський монастир у Києві (етапи історії). В: Нікітенко, Н. М. (ред.). *Софійські читання. Матеріали другої міжнародної науково-практичної конференції. Київ, 27—28 листопада 2003 р.* Київ: Фенікс, с. 158-164.

Костомаров, Н. (ред.). 1865. *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией*. 2: 1599—1637. Санкт-Петербург: Типография Э. Праца.

Кутовой, А. И., Розенберг, В. А. 1988. *Киев 10—13 веков. Карта-реконструкция*. Киев: Мистецтво.

Лаврентьевская… 2001. *Лаврентьевская летопись*. Полное собрание русских летописей, I. Москва: Языки славянской культуры.

Лебединцев, П. Г. 1879. Какая местность в древности называлась Олеговой Могилой? *Чтения в Историческом обществе Нестора летописца*, 1, с. 22-27.

Л[ебединце]в, П. 1884. Исторические заметки о Киеве. *Киевская старина*, X (октябрь), с. 227-253.

Левицкий, О. И. (ред.). 1883. *Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1372—1648 гг.).* Архив Юго-Западной России. I, VI. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого.

Лучицкий, И. 1888. Киев в 1766 г. *Киевская старина*, XX (январь—март), с. 1-74.

Марголіна, І., Ульяновський, В. 2005. *Київська обитель святого Кирила*. Київ: Либідь.

Махновець, Л. (пер.). 1989. *Літопис руський за Іпатським списком*. Київ: Дніпро.

Мовчан, І. І. 1993. *Давньокиївська околиця*. Київ: Наукова думка.

Никольский, Н. К. 1907. Материалы для истории древнерусской духовной письменности. *Сборник Отделения русского языка и словесности*, 82, с. 56-57.

Новгородская… 2000. *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*. Полное собрание русских летописей, III. Москва: Языки славянской культуры.

Новицкий, И. П. 1882. *Указатель к изданиям Временной комиссии для разбора древних актов*. II: Имена географические. Киев: Типография И. К. Данилова.

Оглоблин, Н. 1889. Из бумаг К. А. Лохвицкого. *Киевская старина*, XXV (июль), с. 239-256.

Отчёт… 1838. Отчёт о действиях Временного комитета изыскания древностей в Киеве в 1837 году. *Журнал Министерства народного просвещения*, XVIII, с. 77-89.

Петров, Н. И. 1897. *Историко-топографические очерки древнего Киева*. Киев: Типография Императорского университета св. Владимира Н. Т. Корчак-Новицкого.

Петров, Н. И. 2016. Чудо св. Николая Мирликийского о половчине и Переяславский клад 1912 года. В: Гайденко, П. И. (ред.). *Палеоросия. Древняя Русь: во времени, в личностях, в идеях*, 6: Наследие святого Кирилла Туровского. История, культура и мысль Древней Руси. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургская православная духовная академия, с. 301-319.

Пономаренко, Л., Різник, О. 2003. *Київ. Короткий топонімічний довідник*. Київ: Павлім.

Попельницька, О. 2007. Київський монастир Миколи Йорданського на планах XIX ст. *Історико-географічні дослідження в Україні*, 10, с. 102-107.

Похилевич, Л. І. 2007. Монастыри и церкви г. Киева. В: Похилевич, Л. І *Краєзнавчі праці*. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, с. 217-290.

Раппопорт, П. А. 1982. *Русская архитектура X—XIII вв. Каталог памятников*. Свод археологических источников, Е1-47. Ленинград: Наука.

Романчук, С. П., Тараненко, С. П. 2014. Досвід реконструкції давнього рельєфу та гідромережі Київського Подолу. В: Толочко, П. П. (ред.). *Міста Давньої Русі. Збірка наукових праць пам'яті А. В. Кузи*. Київ: Стародавній світ, с. 331-338.

Рункевич, С. Г. (сост.). 1897. *Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов*. I: 1470—1700. Санкт-Петербург: Синодальная типография.

Русская... 1786. *Русская летопись по Никонову списку*, 3: до 1362 года. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук.

Сагайдак, М. А. 1991. *Давньокиївський Поділ: Проблеми топографії, стратиграфії, хронології*. Київ: Наукова думка.

Сагайдак, М. 2005. Нові відкриття на Подолі та деякі дискусійні питання історичної топографії середньовічного Києва. *Ант*, 13—15, с. 6-25.

Сагайдак, М., Сергєєва, М. 2014. Дослідження давньоруської церкви на північно-західній околиці Подолу. *Наукові студії*, 7, с. 364-377.

Сборник... 1874. *Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей*. Киев: Типография Е. Я. Фёдорова.

Сементовский, Н. 1859. *Галерея киевских достопримечательных видов и древностей*. Киев: Типография А. Гаммершмида.

Сохань, П. С. (ред.). 1989. *Описи Київського намісництва 80-х років XVIII ст.: описово-статистичні джерела*. Київ: Наукова думка.

Сохань, С. В. 2009. Київські Богословський та Йорданський дівочі монастирі XVI—XVIII ст.: сплетіння долі в історичному просторі. *Рукописна та книжкова спадщина України*, 13, с. 79-98.

Тараненко, С. П. 2017. *Планувальна структура давньоруського Подолу Києва: формування та розвиток*. 2-е вид., випр. Київ: ІА НАН України.

Татищев, В. Н. 1773. *История Российская с самых древнейших времён*, 2. Москва: Императорский Московский университет.

Толочко, О. 1997. Замітки з історичної топографії домонгольського Києва. І. Яка гора в домонгольський період називалася Щекавицею? *Київська старовина*, 5, с. 152-161.

Толочко, П. П. 1972. *Історична топографія стародавнього Києва*. Київ: Наукова думка.

Толочко, П. П. 1980. *Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков*. Киев: Наукова думка.

Трубачев, О. Н. 1968. *Названия рек Правобережной Украины: Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация*. Москва: Наука.

Франко, З. Т. 1979. *Граматична будова українських гідронімів*. Київ: Наукова думка.

Франко, Ів. 1908. Дві замітки до тексту найдавнійшої літописи. *Записки НТШ*, LXXXIII (III), с. 169-173.

Черных, Н. Б. 1996. *Дендрохронология и археология*. Москва: Nox.

Швец, Г. И. 1978. *Многовековая изменчивость Днепра*. Ленинград: Гидрометеоиздат.

Шульгач, В. П. 2008. Старожитня гідронімія України і праслов'янський ономастичний континуум. *Мовознавство*, 2—3, с. 50-61.

Щапов, Я. Н. (ред.). 2003. *Письменные памятники истории Древней Руси. Летописи. Повести. Хождения. Поучения. Жития. Послания: Аннотированный каталог-справочник*. Санкт-Петербург: Русско-Балтийский информационный центр «БЛИЦ».

Янин, В. Л. 1991. *Новгородские акты XII—XV вв. Хронологический комментарий*. Москва: Наука.

REFERENCES

Abramovych, D. 1931. *Kyievo-Pecherskyi pateryk*. Kyiv: Chas.

Andrievskii, A. 1884. Spory iz za gruntov mezhdu kiev. magistratom i Kirillovskim monastyrem. *Istoricheskie materialy iz arkhiva Kievskogo gubernskogo pravleniia*, 6, s. 54-90.

Andriiashev, O. 1926. Narys istorii kolonizatsii Kyivskoi zemli do kintsia XV viku. In: Hrushevskyi, M. (ed.). *Kyiv ta yoho okolytsia v istorii i pam'iatkakh*. [Kyiv]: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, s. 33-79.

Androshchuk, F. 2004. Skandinavskie drevnosti v sotsialnoi topografii drevnego Kieva. *Ruthenica*, 3, s. 7-47.

Antonovich, V. B. 1879. Arkheologicheskie nakhodki i raskopki v Kieve i Kievskoi gubernii v techenii 1876 goda. *Chteniia v Istoricheskom obshchestve Nestora letopistsa*, 1, s. 244-261.

Antonovich, V. B. (ed.). 1886. *Akty o zaselenii Iugo-Zapadnoi Rossii*. Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii. VII, I. Kiev: Tipografiia G. T. Korchak-Novitskogo.

[Artsybashev, N. S.] 1838. *Povestvovanie o Rossii*. T. I, kn. II, otd. I. Moskva: Universitetskaia tipografiia.

Barsov, N. P. 1873. *Ocherki russkoi istoricheskoi geografii. Geografiia nachalnoi letopisi*. Varshava: Tipografiia Varshavskogo uchebnogo okruga.

Berlinskii, M. 1820. *Kratkoe opisanie Kieva, soderzhashchee istoricheskuiu perechen sego goroda, takzhe pokazanie dostopamiatnostei i drevnostei onago*. Sankt-Peterburg: Departament narodnogo prosveshcheniia.

Bidzilia, V. I., Zankin, A. B., Kaliuk, A. P. 1993. *Otchet nauchno-proizvodstvennogo kooperativa «Arkheolog» ob okhrannykh arkheologicheskikh raskopkakh na Kievskom Podole v 1993 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1993/57.

Bobrovskyi, T. A., Koziuba, V. K. 2022. Novovidkryte pidkurhanne pokhovannia druhoi polovyny X — pochatku XI st. bilia Sofii Kyivskoi. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (43), s. 283-296.

Bobrovskyi, T., Savytskyi, V., Strykhar, M. 2020. Doslidzhennia u sadybi Sofiiskoho soboru u m. Kyievi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r.*, s. 45-48.

Borisenkov, E. P., Pasetskii, V. M. 1988. *Tysiacheletniaia letopis neobychnykh iavlenii prirody*. Moskva: Mysl.

Borovskii, Ia. E., Sagaidak, M. A. 1985. Arkheologicheskie issledovaniia Verkhnego Kieva v 1978—1982 gg. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Arkheologicheskie issledovaniia Kieva 1978—1983 gg*. Kiev: Naukova dumka, s. 38-60.

Valk, N. S. (ed.). 1949. *Gramoty Velikogo Novgoroda i Pskova*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Vortman, D. 2000. Prytoky Lybedi. *Yanus-Nerukhomist*, 21, s. 22, 23.

Vortman, D. Ya. 2015. Pivnichno-zakhidni okolytsi Kyieva v seredyni XVIII st. na kartakh monastyrskykh volodin. *Visnyk heodezii ta kartohrafii*, 4 (97), s. 38-43.

Vortman, D. Ya., Nikitina, V. I. 2008. Malovidomyi plan okolyts Kyieva 1753 roku. *Visnyk heodezii ta kartohrafii*, 1, s. 37-40.

Hrуља, A. I. (ed.). 2001. *Mietryka Vialikaha kniastva Litoŭskaha: Kniha 44*. Minsk: Arty-Feks.

Grushevskii, M. 1891. *Ocherk istorii Kievskoi zemli ot smerti Iaroslava do kontsa XIV v.* Kiev: Tipografiia Imperatorskogo universiteta sv. Vladimira V. I. Zavadskogo.

Hrushevskyi, M. 1905. *Istoriia Ukrainy-Rusy*. II: XI—XIII vik. Lviv: NTSh.

Elshin, D. D. 2017. Kievskaia plinfa X—XIII vekov: opyt tipologii. In: Tolochko, O. P. (ed.). *Kulturnyi shar. Statti na poshanu Hliba Yuriiovycha Ivakina*. Kyiv: Laurus, s. 98-128.

Zheliezniak, I. M. 2014. *Kyivskyi toponimikon*. Kyiv: Kyi.

Zakrevskii, N. 1868. *Opisanie Kieva*. 2. Moskva: Tipografiia V. Gracheva.

Zankin, A. B., Kaliuk, A. P. 1997. Issledovanie ostatkov arkhitekturnogo sooruzheniia XII—XIII vv. na Kievskom Podole. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 1993 r.*, s. 57-58.

Ipatevskaia… 2001. *Ipatevskaia letopis*. Polnoe sobranie russkikh letopisei, II. Moskva: Iazyki slavianskoi kultury.

Ivakin, V., Bobrovskyi, T., Koziuba, V., Savytskyi, V., Hanshyn, O., Haiduk, V. 2022. Riativni doslidzhennia u sadybi Sofiiskoho soboru. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2021 r.*, s. 36-43.

Ivakin, H. Yu., Bibikov, D. V., Ivakin, V. H., Baranov, V. I. 2020. Znakhidky plomb drohychynskoho typu z Kyieva. *Arkheolohiia*, 2, s. 101-117.

Ivakin, H. Yu., Bobrovskyi, T. A., Koziuba, V. K. 2015. Novi doslidzhennia khramu XI st. u sadybi Sofii kyivskoi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2014 r.*, s. 64-67.

Ivakin, H. Yu., Koziuba, V. K. 2003. Novi pokhovannia X—XI st. Verkhnoho Kyieva (z rozkopok Arkhitekturno-arkheolohichnoi ekspedytsii 1997—1999 rr.). In: Tolochko, P. P. (ed.). *Druzhynni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy VIII—XI st. Materialy Mizhnarodnoho polovoho arkheolohichnoho seminaru. Chernihiv — Shestovytsia, 17—20 lypnia 2003 r.* Chernihiv: Siverianska dumka, s. 38-50.

Ivakin, H. Yu., Koziuba, V. K., Poliakov, S. Ye. 2003. Pokhovannia X—XI st. na Mykhailivskii hori v Kyievi. In: *Novi doslidzhennia davnikh pam'iatok Kyieva. Materialy naukovoi konferentsii Natsionalnoho zapovidnyka «Sofiia Kyivska». Kyiv, 22—23 lystopada 2001 r*. Kyiv, s. 93-103.

Kabanets, Ye. P. 2005. Kupshyn monastyr sv. Ioanna «na Setomly» (sproba topohrafichnoi lokalizatsii). In: Popovych, M. (ed.). *Obraz mista v konteksti istorii, filosofii, kultury: Kyievoznavchi chytannia*. Kyiv: Parapan, s. 72-75.

Karamzin, N. M. 1991. *Istoriia gosudarstva Rossiiskogo*. II—III. Moskva: Nauka.

Karger, M. K. 1958. *Drevnii Kiev: Ocherki po istorii materialnoi kultury drevnerusskogo goroda*. I. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Karger, M. K. 1961. *Drevnii Kiev: Ocherki po istorii materialnoi kultury drevnerusskogo goroda*. II. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Karpov, A. Iu. 2014. *Issledovaniia po istorii domongolskoi Rusi*. Moskva: Kvadriga.

Klymovskyi, S. I. 2002. *Sotsialna topohrafiia Kyieva XVI — seredyny XVII storichchia*. Kyiv: Stylos.

Koziuba, V. 2010. Pro datuvannia dvokh podilskykh tserkov XII st. v Kyievi. *Arkheolohichni studii*, 4, s. 238-254.

Koziuba, V. 2016. Do problemy datuvannia «kyivskoi» keramiky seredyny X — seredyny XIII st. *Naukovi studii*, 9: Datuvannia — khronolohiia — periodyzatsiia. Rizni aspekty chasu v arkheolohii, s. 292-318.

Koziuba, V. K. 2017. Novi davnoruski pam'iatky okolyts Kyieva. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (22), s. 148-158.

Koziuba, V. 2019. Tserkovne i monastyrske zemlevolodinnia navkolo Kyieva naprykintsi XV — u XVI st. *Bolkhovitinovskyi shchorichnyk 2017/2018*, s. 35-186.

Koziuba, V. 2022. «I prizri na tserk(o)v siiu iuzhe sozdakhie nedostoinyi rabie tvoi vo imia rozhshaia ti m(a)t(e)ri i prisnod(e)vyia M(a)ria B(ogorodi)tsa». Dekilka pytan rannoi istorii Desiatynnoi tserkvy. *Opus Mixtum*, 10, s. 11-48.

Koziuba, V., Popelnytska, O. 2004. Mykolaivskyi Yordanskyi monastyr u Kyievi (etapy istorii). In: Nikitenko, N. M. (ed.). *Sofiiski chytannia. Materialy druhoi mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Kyiv, 27—28 lystopada 2003 r*. Kyiv: Feniks, s. 158-164.

Kostomarov, N. (ed.). 1865. *Akty, otnosiashchiesia k istorii Iuzhnoi i Zapadnoi Rossii, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoi komissiei*. 2: 1599—1637. Sankt-Peterburg: Tipografiia E. Pratsa.

Kutovoi, A. I., Rozenberg, V. A. 1988. *Kiev 10—13 vekov. Karta-rekonstruktsiia*. Kiev: Mistetstvo.

Lavrentevskaia… 2001. *Lavrentevskaia letopis*. Polnoe sobranie russkikh letopisei, I. Moskva: Iazyki slavianskoi kultury.

Lebedintsev, P. G. 1879. Kakaia mestnost v drevnosti nazyvalas Olegovoi Mogiloi? *Chteniia v Istoricheskom obshchestve Nestora letopistsa*, 1, s. 22-27.

L[ebedintse]v, P. 1884. Istoricheskie zametki o Kieve. *Kievskaia starina*, X (oktiabr), s. 227-253.

Levitskii, O. I. (ed.). 1883. *Akty o tserkovno-religioznykh otnosheniiakh v Iugo-Zapadnoi Rusi (1372—1648 gg.)*. Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii. I, VI. Kiev: Tipografiia G. T. Korchak-Novitskogo.

Luchitskii, I. 1888. Kiev v 1766 g. *Kievskaia starina*, XX (ianvar—mart), s. 1-74.

Marholina, I., Ulianovskyi, V. 2005. *Kyivska obytel sviatoho Kyryla*. Kyiv: Lybid.

Makhnovets, L. (per.). 1989. *Litopys ruskyi za Ipatskym spyskom*. Kyiv: Dnipro.

Movchan, I. I. 1993. *Davnokyivska okolytsia*. Kyiv: Naukova dumka.

Nikolskii, N. K. 1907. Materialy dlia istorii drevnerusskoi dukhovnoi pismennosti. *Sbornik Otdeleniia russkogo iazyka i slovesnosti*, 82, s. 56-57.

Novgorodskaia… 2000. *Novgorodskaia pervaia letopis starshego i mladshego izvodov*. Polnoe sobranie russkikh letopisei, III. Moskva: Iazyki slavianskoi kultury.

Novitskii, I. P. 1882. *Ukazatel k izdaniiam Vremennoi komissii dlia razbora drevnikh aktov*. II: Imena geograficheskie. Kiev: Tipografiia I. K. Danilova.

Ogloblin, N. 1889. Iz bumag K. A. Lokhvitskogo. *Kievskaia starina*, XXV (iiul), s. 239-256.

Otchet… 1838. Otchet o deistviiakh Vremennogo komiteta izyskaniia drevnostei v Kieve v 1837 godu. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia*, XVIII, s. 77-89.

Petrov, N. I. 1897. *Istoriko-topograficheskie ocherki drevnego Kieva*. Kiev: Tipografiia Imperatorskogo universiteta sv. Vladimira N. T. Korchak-Novitskogo.

Petrov, N. I. 2016. Chudo sv. Nikolaia Mirlikiiskogo o polovchine i Pereiaslavskii klad 1912 goda. In: Gaidenko, P. I.(ed.). *Paleorosia. Drevniaia Rus: vo vremeni, v lichnostiakh, v ideiakh*, 6: Nasledie sviatogo Kirilla Turovskogo. Istoriia, kultura i mysl Drevnei Rusi. Sankt-Peterburg: Sankt-Peterburgskaia pravoslavnaia duhovnaia akademiia, s. 301-319.

Ponomarenko, L., Riznyk, O. 2003. *Kyiv. Korotkyi toponimichnyi dovidnyk*. Kyiv: Pavlim.

Popelnytska, O. 2007. Kyivskyi monastyr Mykoly Yordanskoho na planakh XIX st. *Istoryko-heohrafichni doslidzhennia v Ukraini*, 10, s. 102-107.

Pokhilevich, L. I. 2007. Monastyri i tserkvi g. Kieva. In: Pokhilevich, L. I *Kraeznavchi pratsi*. Bila Tserkva: Vidavets Oleksandr Pshonkivskii, s. 217-290.

Rappoport, P. A. 1982. *Russkaia arkhitektura X—XIII vv. Katalog pamiatnikov*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1-47. Leningrad: Nauka.

Romanchuk, S. P., Taranenko, S. P. 2014. Dosvid rekonstruktsii davnoho reliefu ta hidromerezhi Kyivskoho Podolu. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Mista Davnoi Rusi. Zbirka naukovykh prats pam'iati A. V. Kuzy*. Kyiv: Starodavnii svit, s. 331-338.

Runkevich, S. G. (sost.). 1897. *Opisanie dokumentov arkhiva zapadnorusskikh uniatskikh mitropolitov*. I: 1470—1700. Sankt-Peterburg: Sinodalnaia tipografiia.

Russkaia... 1786. *Russkaia letopis po Nikonovu spisku*, 3: do 1362 goda. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademiia nauk.

Sahaidak, M. 2005. Novi vidkryttia na Podoli ta deiaki dyskusiini pytannia istorychnoi topohrafii serednovichnoho Kyieva. *Ant*, 13—15, s. 6-25.

Sahaidak, M., Serhieieva, M. 2014. Doslidzhennia davnoruskoi tserkvy na pivnichno-zakhidnii okolytsi Podolu. *Naukovi studii*, 7, s. 364-377.

Sahaidak, M. A. 1991. *Davnokyivskyi Podil: Problemy topohrafii, stratyhrafii, khronolohii*. Kyiv: Naukova dumka.

Sbornik... 1874. *Sbornik materialov dlia istoricheskoi topografii Kieva i ego okrestnostei*. Kiev: Tipografiia E. Ia. Fedorova.

Sementovskii, H. 1859. *Galereia kievskikh dostoprimechatelnykh vidov i drevnostei*. Kiev: Tipografiia A. Gammershmida.

Sokhan, P. S. (ed.). 1989. *Opysy Kyivskoho namisnytstva 80-kh rokiv XVIII st.: opysovo-statystychni dzherela*. Kyiv: Naukova dumka.

Sokhan, S. V. 2009. Kyivski Bohoslovskyi ta Yordanskyi divochi monastyri XVI—XVIII st.: spletinnia doli v istorychnomu prostori. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy*, 13, s. 79-98.

Taranenko, S. P. 2017. *Planuvalna struktura davnoruskoho Podolu Kyieva: formuvannia ta rozvytok*. 2-e vyd., vypr. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Tatishchev, V. N. 1773. *Istoriia Rossiiskaia s samykh drevneishikh vremen*, 2. Moskva: Imperatorskii Moskovskii universitet.

Tolochko, O. 1997. Zamitky z istorychnoi topohrafii domonholskoho Kyieva. I. Yaka hora v domonholskyi period nazyvalasia Shchekavytseiu? *Kyivska starovyna*, 5, s. 152-161.

Tolochko, P. P. 1972. *Istorychna topohrafiia starodavnoho Kyieva*. Kyiv: Naukova dumka.

Tolochko, P. P. 1980. *Kiev i Kievskaia zemlia v epokhu feodalnoi razdroblennosti XII—XIII vekov*. Kiev: Naukova dumka.

Trubachev, O. N. 1968. *Nazvaniia rek Pravoberezhnoi Ukrainy: Slovoobrazovanie. Etimologiia. Etnicheskaia interpretatsiia*. Moskva: Nauka.

Franko, Z. T. 1979. *Hramatychna budova ukrainskykh hidronimiv*. Kyiv: Naukova dumka.

Franko, Iv. 1908. Dvi zamitky do tekstu naidavniishoi litopysy. *Zapysky NTSh*, LXXXIII (III), s. 169-173.

Chernykh, N. B. 1996. *Dendrokhronologiia i arkheologiia*. Moskva: Nox.

Shvets, G. I. 1978. *Mnogovekovaia izmenchivost Dnepra*. Leningrad: Gidrometeoizdat.

Shulhach, V. P. 2008. Starozhytnia hidronimiia Ukrainy i praslov'ianskyi onomastychnyi kontynuum. *Movoznavstvo*, 2—3, s. 50-61.

Shchapov, Ia. N. (ed.). 2003. *Pismennye pamiatniki istorii Drevnei Rusi. Letopisi. Povesti. Khozhdeniia. Poucheniia. Zhitiia. Poslaniia: Annotirovannyi katalog-spravochnik*. Sankt-Peterburg: Russko-Baltiiskii informatsionnyi tsentr «BLITs».

Ianin, V. L. 1991. *Novgorodskie akty XII—XV vv. Khronologicheskii kommentarii*. Moskva: Nauka.

V. K. Koziuba

ANNALISTIC SITOMLYA IN KYIV (THE ISSUE OF LOCALIZATION)

In the chronicles describing the events of the 11—12th centuries near Kyiv, the Sitomlya River is mentioned three times. Another mention of her is in the story of the church's origins in the 12th century. Later, this toponym is no longer mentioned in written sources. Historians from the second half of the 18th to the beginning of the 21st century proposed 10 options for the localization of this water object.

The author once again analyzed the known references to Sitomlya and singled out 3 of its most important features. This river or its part (lake) was rather large and deep. According to sources, in this river a fish were caught with a net and one could easily drown. The river flowed on a «bolonnia» — a flood plain. And there was a church of St. John the Baptist close to the river in the first quarter of the 12th century.

The vast majority of proposed locations of Sitomlya do not meet some or all of these criteria. The Yurkovitsa brook on the northern edge of Podil, the largest district of medieval Kyiv, corresponds most closely to the written references to the river. Podil was located on the bank of the Dnieper and north of it was «bolonnia». During the archaeological research of the late 20th and early 21st centuries the remains of a brick church from the second half of the 12th century were discovered near the Yurkivskyi Stream; in the lower reaches, the stream flowed into a large reservoir. It disappeared before the 15th century. for several reasons. The reservoir was not deep. The stream, which flowed into this lake in the 11th—12th centuries, was redirected in the other direction during the construction of new fortifications of Podil at the end of the 12th century. Another reason is climate change. During the «Wolf minimum» (1280—1350) in Eastern Europe, the amount of precipitation decreased sharply, which is confirmed by written evidence and dendrology.

One km north of the Yurkivskyi stream there was the Yordanskyi stream. It flowed into the great and deep Jordan Lake. Near the source of the stream, in 1832 and 1947, the remains of a brick church from the second half of the 11th century were discovered. Some scholars believe that this is the site of the St. Nicholas convent. In the author's opinion, this complex best meets Sitomlya criteria. Today, it is the best candidate for such attribution.

Keywords: Sitomlya River, chronicle, Podil, bolonnia, church of St. John.

Одержано 23.09.2023

КОЗЮБА Віталій Костянтинович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.
KOZIUBA Vitalii K., Ph. D., Research Officer, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-9117-0993,
e-mail: koziuba_vitalii@iananu.org.ua.

УДК [902.2:930.2](477.41\42) DOI: 10.37445/adiu.2023.04.02

Л. В. Чміль

ОЛЕКСАНДР ПЕТРОВИЧ ОГЛОБЛИН І ПОЛІСЬКІ ЕКСПЕДИЦІЇ 1932 і 1936 років

В статті коротко характеризуються дві поліські експедиції 1932 та 1936 рр., організовані О. П. Оглоблиним. Також подається огляд відомих на сьогодні архівних матеріалів експедицій.

Ключові слова: *О. П. Оглоблин, Поліська експедиція, Правобережне Полісся, архівні матеріали, давні промислові підприємства*

Дослідження пам'яток промислового виробництва доби пізнього середньовіччя і ранньомодерного часу зараз є актуальним завданням для української археології. Маються на увазі рудні, гути, гончарні, фарфоро-фаянсові та інші виробництва. За радянської післявоєнної доби цій темі приділялося вкрай мало уваги. Нечисленні історичні розвідки ґрунтувалися переважно на архівних матеріалах. Між тим ця проблема потребує комплексних методів вирішення — крім аналізу документальних даних потрібне археологічне дослідження згаданих пам'яток, широке залучення етнографічних даних, а також проведення хіміко-фізичних і геологічних досліджень. До розуміння цієї проблеми українські вчені підійшли вже в 1930-х роках, але політико-ідеологічні обставини тих часів унеможливили подальший поступ на цій ділянці. Зокрема, наразі мова йтиме про дві експедиції, організовані одним з головних істориків-економістів того часу Олександром Петровичем Оглоблиним (1899—1992 рр.). Наукова діяльність його у Всеукраїнському історичному музеї ім. Шевченка (далі — ВІМ) та в Інституті історії матеріальної культури (далі — ІІМК), крім іншого, була пов'язана з організацією і керуванням Поліськими експедиціями 1932 і 1936 рр. Результатом цих експедицій, а також архівних пошуків вченого стало написання монографії і низки статей

Олександр Петрович Оглоблин, 1932 р., справа 342 у ЦДАВО України (ф. 3561)

з історії промисловості Правобережної України, головно по металургії XVI—XIX ст.

О. П. Оглоблин у 1931 р. влаштувався у ВІМ, де займав посаду завідувача відділу феодалізму і заступника директора з наукової роботи. Тут він готував монографію «Рудництво на Правобережному Поліссі в кінці XVIII ст.» (Верба 1995, с. 95). В музеї йому вдалося організувати першу комплексну експедицію на Полісся, яка мала на меті виявити і дослідити історію промислових підприємств Правобережного Полісся, як колишніх, так і діючих на той час. Ось як згадував він про це через кілька десятків років, вже будучи в еміграції: «*За страшної пам'яті 1930-их років годі й думати було про дослідження історії українського господарства. Над цією ділянкою нависло*

© Л. В. ЧМІЛЬ, 2023

грізне «табу». Але з'явилася деяка можливість історично-економічних студій під плащиком заініційованої Максимом Ґорьким у всесоюзному маштабі Історії фабрик і заводів, абож, ще краще, у зв'язку з урядовим гаслом про допомогу історичної науки для потреб народного господарства. Розшуки нових родовищ корисних копалин і зокрема тих, що колись використовані були для промислових потреб (отже, треба було шукати відповідних архівних джерел), дали добру нагоду історикам-економістам попрацювати в цій царині. Отож і я розпочав р. 1931 досліди над історією залізорудної й металюрґійної промисловости, яка колись, з давніхдавен і до початку XX століття, широко розвинена була на Правобережній Україні, на базі місцевих родовищ залізної руди. <…>

Так з'явилася в мене думка перевести комплексне дослідження проблеми Правобережного Полісся в його історично-промисловому розвитку. У центрі цих дослідів, природно, поставлено було історію металюрґійної промисловости. Треба було опрацювати її всебічно, на базі всього приступного матеріялу: наукової літератури, друкованих, архівних і музейних джерел, а також шляхом археологічного дослідження залишків і місць старих промислових закладів, етнографічно-фолкльорних студій околиці, вивчення старої промислової техніки та її знарядь, нарешті, відповідних геологічних та хеміко-технологічних дослідів» (Оглоблин 1995, с. 13—14).

Експедиція була організована у 1932 р. силами ВІМу і Комісії для виучування соціально-економічної історії України XVIII—XIX ст. ВУАН, яку О. П. Оглоблин також тоді очолював (Верба 1995, с. 93, 95). Підготовча робота розпочалася в кінці 1931 р. і полягала у зборі архівного матеріалу (в архівах Києва, Москви, Ленінграда, Житомира та ін.), а також анкетних даних щодо промислових підприємств краю, розісланих на місця. На підставі зібраних відомостей був розроблений маршрут експедиції (Оглоблін 1932, арк. 17—18). До її складу входили наукові співробітники й аспіранти ВІМу: О. П. Оглоблин — керівник, Б. К. Пилипенко — керівник польової групи, І. В. Бондар, Ф. І. Демидчук, Я. К. Граніт, Ф. Я. Кольченко, М. П. Галущенко та аспірант-геолог з Інституту геології Г. А. Білецький (Оглоблін 1932, арк. 466).

Польова робота тривала в липні — вересні 1932 р. Експедиція працювала на Київському і Житомирському Поліссі, всього відбулося 4 рейди, обстежено 17 районів [1]: I — Бородянський, Іванківський і Димерський р-ни, де було обстежено 26 пунктів; II — Бородянський, Малинський, Володарський, частково Радомишльський, Розважівський і Потіївський р-ни, де було обстежено 58 пунктів, і об'єднаний III—IV рейд — Житомирський, Чуднівський, Баранівський, Полонський, Славутський, Чорнобильський, Хабенський, Троянівський і Барашівський р-ни, де обстежено 26 пунктів. Крім того, були окремі виїзди до Малинського р-ну і Коростишева (Оглоблін 1932, арк. 18—19; Чміль, Шепель 2018, с. 404).

Під час експедиції обстежувалися пам'ятки металургії та інших галузей промисловості XVII—XIX ст.: гутництва, фарфоро-фаянсового, гончарного, суконного, паперового виробництв. Також збиралися етнографічні, архівні, археологічні, речові матеріали (інструменти, устаткування, продукція підприємств), зразки сировини. В результаті було обстежено 119 колишніх і діючих промислових об'єктів (64 рудні, 36 склоробних гут, 6 фарфоро-фаянсових фабрик, кілька суконних підприємств і папірень), зібрано 120 зразків корисних копалин, придбано 475 експонатів, зроблено 359 фото і креслеників (Звіт… 1932, арк. 31). Заходами вченого у ВІМі підготували виставки «Рудництво на Правобережній Україні за часів пізнього феодалізму» і «Гути на Правобережній Україні», а також поповнили експозицію новими матеріалами (Верба 1999, с. 224; Листування… 1931—1940, арк. 25). Також було проведено три наукові конференції: після I рейду — в Києві, за підсумками другого рейду — 17 серпня в Житомирі, а по закінченню об'єднаного III—IV рейду — 14 вересня в Києві. Ця остання конференція підсумувала результати всієї польової роботи експедиції (Оглоблін 1932, арк. 470). Планувалась подальша праця на наступний рік, проте організувати нову експедицію не вдалося (Ясь 2021, с. 227—228).

З липня 1935 по липень 1937 рр. О. П. Оглоблин працює старшим науковим співробітником ІІМКу (1938 р. перейменований на Інститут археології) у відділі історії техніки (Верба 1999, с. 226). Тут він також з ентузіазмом береться до своєї теми — металургії Правобережного Полісся — і організовує археологічну експедицію, яка, крім іншого, досліджувала залізоробні підприємства Житомирщини. «*Мені спало на думку поставити питання про застосування археологічної методи для дослідження пам'яток т.зв. «пізньофевдальної» доби (себто XVI—XVIII стол.), зокрема численних рудниць (і гутищ), які тоді мене цікавили. Колеґи-археологи поставилися до цієї думки трохи скептично, але все ж погодилися спробувати.* <…> *На мою пропозицію вирішено було зорганізувати влітку 1936 року археологічні досліди на Коростишівщині, водночас на городищі княжої доби в с. Городську й на місцях старої рудні XVI—XVIII стол. і доменного заводу кінця XVIII — початку XIX стол. в д. Рудні-Городецькій та в її околиці*» (Оглоблин 1995, с. 30—31).

Планувалося, зокрема, провести розкопки і розвідки городищ, рудень і доменних заводів, геологічні і хіміко-технологічні роботи, етнографічні досліди, а також «*дослідження сучасного колгоспного фольклору*». Головним пунктом досліджень був обраний Городськ біля Корости-

1. За тодішнім адміністративним поділом і назвами населених пунктів.

шева (три городища і курган), а також об'єкти залізорудного виробництва — рудня Городецька XVII—XVIII ст. і там же доменний завод XVIII—XIX ст. Планувалося провести розвідки в околицях. Також окрема група мала досліджувати доменні заводи в Денишах і Високій Печі силами Житомирського музею. За окремим планом ще одна група повинна була обстежувати Чернігівщину, але, очевидно, вона тоді не працювала (Листування… 1935—1937, арк. 13—19).

Експедиція проводилася силами ІІМКу. До її складу входили: В. П. Телічко (інженер, керівник), О. П. Оглоблин (заступник), археологи Т. М. Мовчанівський і В. П. Петров, фотограф В. І. Маслов, асистенти Г. З. Стругацький і Ф. В. Лучицький, В. К. Гончаров (археолог, кресляр), О. Ф. Драко (хімік), О. А. Кульська (хімік-консультант), Л. П. Шевченко (етнограф-асистент), Ю. Ю. Павлович (художник-етнограф), Н. О. Баришевська (колектор і рахівник-касир), І. М. Безпалько (завгосп), О. М. Стрижиус (геолог). У роботі експедиції також взяли участь Житомирський і Коростенський музеї (Листування… 1935—1937, арк. 13—19).

В результаті роботи експедиції були проведені дослідження у Городську двох укріплень давньоруського часу («Велике» й «Мале» Городські городища) та поселення на Червоній гірці, яке містило нашарування трипільської культури і князівської доби, а також здійснені розкопки чотирьох рудень: Городської, Глибочка, Смолівки, Стариківської і чотирьох доменних заводів: Городського, Турчинецького, Денишівського, Високопечанського. Тоді ж під час археологічних розвідок встановлено точне розташування 18 рудень. За результатами цієї експедиції відома одна коротка публікація того часу (Телічко 1936).

У наукові плани ІІМКу на 1937 р. було включено роботу над науковим звітом експедиції, який писали В. П. Телічко і О. П. Оглоблин, за участю асистентів І. М. Безпалька, Ф. В. Лучицького, Г. З. Стругацького та співробітників інших секторів — О. Ф. Драко, В. К. Гончарова, Л. П. Шевченка. Зокрема, В. П. Телічко мав писати звіт, а О. П. Оглоблин — історичний нарис доменних заводів і рудень Полісся, досліджених Поліською експедицією 1936 р., як історичний коментар до звіту. (Листування… 1935—1937, арк. 87—91). Також О. П. Оглоблин продовжував працювати над своєю давньою темою по історії залізорудної і металургійної промисловості Правобережної України XVI—XIX ст.

Після успішного польового сезону 1936 р. О. П. Оглоблин планував роботи і на наступний, 1937 р. Зокрема, був розроблений перспективний план Поліської історико-технічної експедиції з дослідження заводів Ягоденського, Кропивенського, Ємільчинського та інших (Листування… 1935—1937, арк. 84—86). Але цим планам не судилося здійснитися, оскільки вченого звільнили з ІІМКу під формальним приводом невчасного написання його планової монографії «Історія

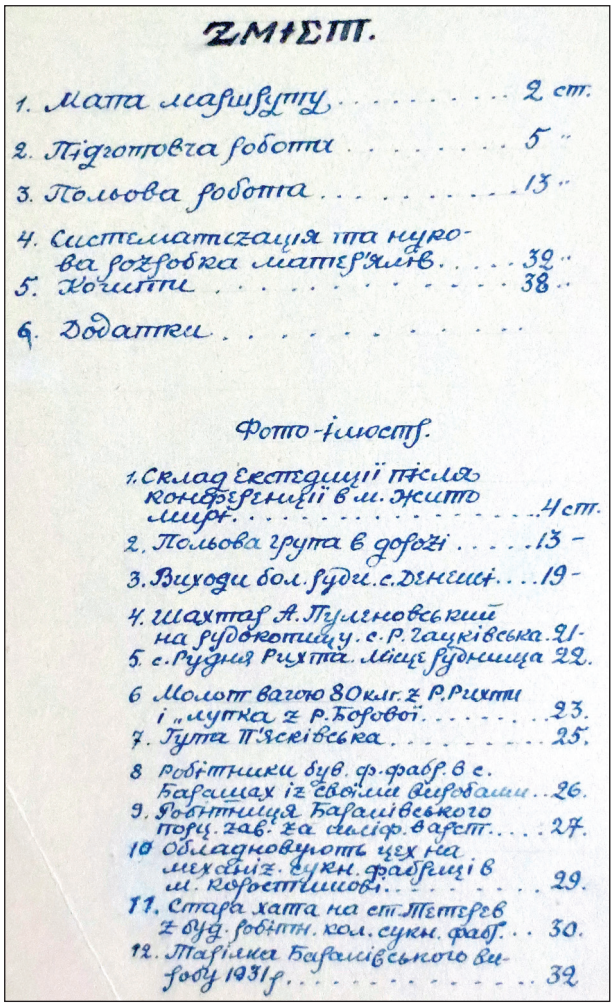

ЗМІСТ.

1. Мета маршруту . . . . . 2 ст.
2. Підготовча робота . . . . . 5 "
3. Польова робота . . . . . 13 "
4. Систематизація та нукова розробка матер'ялів . . . . 32 "
5. Кошти . . . . . 38 "
6. Додатки . . . . . .

Фото-зміст.

1. Склад експедиції після конференції в м. Житомирі . . . . . 4 ст.
2. Польова група в дорозі . . . . . 13 -
3. Виходи бол. руди с. Денеші . . . 19 -
4. Шахтар А. Тумановський на рудовотищу у с. Р. Гацківська. 21-
5. с. Рудня Рихта. Місце рудниця 22.
6. Молот вагою 80 кг. з Р. Рихти і „мутка з Р. Борової . . . . . 23.
7. Гута Пясківська . . . . . 25.
8. Робітники буд. ф-фабр. в с. Барашах із своїми виробами . . 26.
9. Робітниця Барашівського порц. зав. за смаліф. фарб. . . . 27.
10. Обладнання цех на механіз. сукн. фабриці в м. Коростишеві . . . . . 29.
11. Стара хата на ст. Тетерів з буд. робітн. кол. сукн. фаб. . . 30.
12. Тарілка Барашівського виробу 1931 р. 32

Перша сторінка звіту експедиції 1932 р. з НА ІА НАН України

залізорудної та металургійної промисловості Правобережної України XVI—XIX ст. (історико-економічне дослідження)». В 1937 р. він влаштовується в Інститут історії АН УРСР, де працює до самої війни, і більше до теми промисловості Полісся вже не повертається (Верба 1995, с. 96). «*Мої історично-економічні досліди закінчилися, а властиво були обірвані у другій половині 1930-их років. Захоплений іншими проблемами (переважно з політичної і культурно-ідеологічної історії України XVII—XIX століть), я вже не повернувся до економічної історії*» (Оглоблин 1995, с. 15).

Як бачимо, в результаті роботи обох експедицій був зібраний дуже потужний масив важливих матеріалів. Але до останнього часу вони були невідомі широкому колу науковців і вкрай мало використовувалися в наукових дослідженнях. Тому дуже важливим є пошук матеріалів поліських експедицій в архівних і музейних закладах. Наразі відомо про такі документи в трьох архівах Києва (Чміль 2018, с. 86).

Як вказував сам О. П. Оглоблин та інші члени експедиції, речові матеріали і негативи на склі було передано до ВІМу, архівні — до тодішнього Київського центрального архіву давніх актів

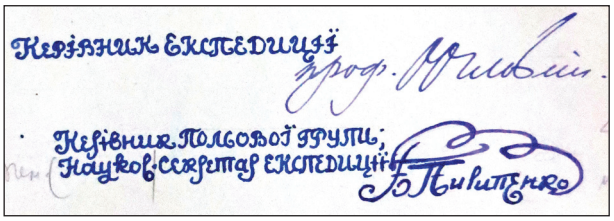

Підписи О. Оглоблина і Б. Пилипенка на останній сторінці звіту

«Польова група в дорозі», фрагмент

Іван Бондар, 1932 р. і дарчий напис О. Оглоблину на звороті зі справи 342 (ЦДАВО України, ф. 3561)

(ЦАДА, зараз — ЦДІАК України), а документальні матеріали — на тимчасове зберігання до ІІМКу (Оглоблін 1932, арк. 17—25). Сам вчений зазначав, що вони знаходилися там ще 1943 р. (Оглоблин 1995, с. 37). У Науковому архіві Інституту археології є акт передачі О. П. Оглоблиним матеріалів експедиції 1932 р. до ІІМКу на тимчасове зберігання, за яким передаються звіт, три томи щоденників, понад 220 фото, понад 140 креслень і карт, малюнки. Датовано цей документ 21 липня 1935 р. (Станиціна, Виногродська 2017, с. 207—208). Очевидно, ці матеріали передавалися з метою використання їх при підготовці до експедиції 1936 р. Але зараз в архіві Інституту наявний лише короткий звіт 1932 р., який знаходиться серед матеріалів експедиції 1936 р. (Звіт… 1932). Це рукопис, написаний каліграфічним почерком синім чорнилом. Під ним стоїть підпис Б. К. Пилипенка таким же почерком і тим же чорнилом поряд з підписом О. П. Оглоблина фіолетовим чорнилом. Завдяки цьому почерку можна ідентифікувати польові документи, написані Б. К. Пилипенком. Звіт містить загальні результати роботи експедиції і має всього 41 сторінку. Зате в ньому є карта маршруту і 12 фотографій. Поки що це єдині відомі нам фотографії експедиції. На одній з них зображено польову групу в дорозі у повному складі (7 чоловік). О. П. Оглоблина на цьому фото немає, оскільки за наявними даними він в поле не виїздив, а лише керував експедицією з Києва. З інших учасників на цьому фото можна ідентифікувати М. П. Галущенка (перший) — аспіранта ВІМу і фотографа експедиції, за наявністю в нього велосипеда (ця деталь була відмічена в польовому щоденнику Б. К. Пилипенка, про який ідеться далі). Також можна визначити Б. К. Пилипенка (другий) і І. В. Бондаря (четвертий), ос-

«Склад експедиції після конференції в м. Житомирі», фрагмент (НА ІА НАН України)

кільки фото першого відоме з відкритих джерел, а другого — є у ЦДАВО у справі 342 (Фотокартки…) з дарчим підписом О. П. Оглоблину. Ще на одній фотографії з цього звіту зображено учасників експедиції після конференції в Житомирі. Тут серед інших бачимо тих же осіб, що і на попередньому знімку. Але, крім того, в центрі групи сидить чоловік, схожий на О. П. Оглоблина. Про його безпосередню участь у цій конференції писав він сам і занотували у щоденнику інші учасники експедиції (Оглоблін 1932, арк. 470; Зауваження… 1933, арк. 109, 110).

Інші фото з цього звіту польові — об'єктів, речей і людей — працівників підприємств. Зокрема, тут зображено шахтаря-рудокопа, який сидить на рудокопищу, робітників Барашівської фарфорової фабрики зі своїми виробами, роботу в цехах Баранівського порцелянового заводу. Є фото гути, місць рудні і виходу залізної руди. Серед фото речей — великий молот і т. зв. лупка — велика залізна куля, фарфорова тарілка з індустріальним сюжетом.

Щодо матеріалів експедиції 1936 р., то частина з них знаходиться в Науковому архіві Ін-

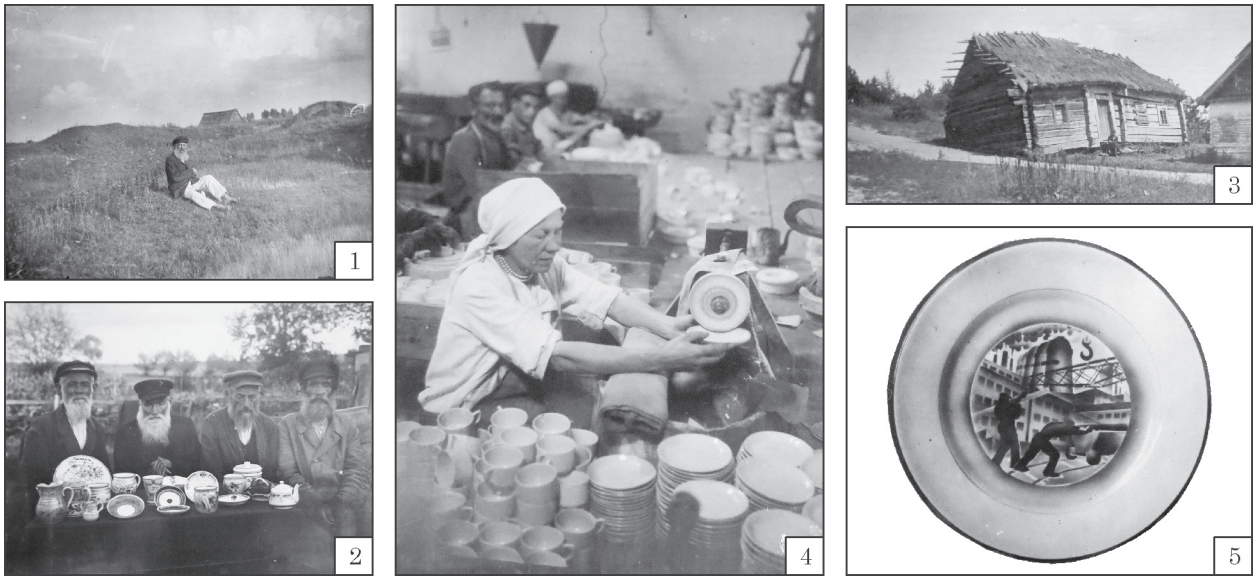

Фотографії зі звіту: 1 — шахтар А. Пуляновський на рудокопищу в с. Рудня Гацківська, 2 — робітники колишньої фарфорової фабрики в с. Барашах зі своїми виробами, 3 — стара хата на станції Тетерів для робітників колишньої суконної фабрики, 4 — робітниця Баранівського порцелянового заводу за шліфувальним верстатом, 5 — тарілка виробництва цього заводу 1931 р. (Науковий архів ІА НАН України)

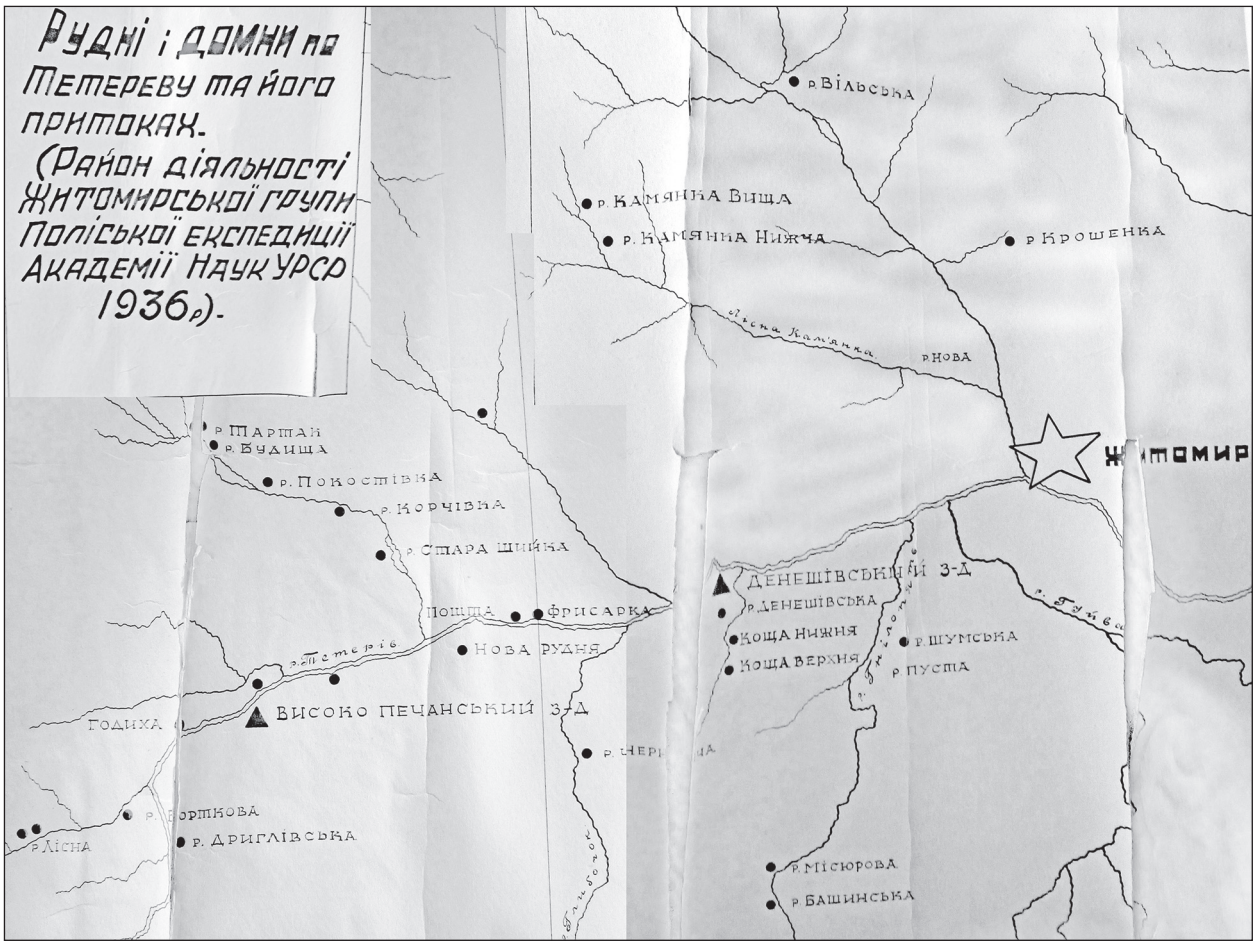

Рудні і домни, обстежені житомирською групою Поліської експедиції 1936 р., фрагмент карти (НА ІА НАН України)

ституту археології (фонд 60, опис 15 — ІІМК, Поліська експедиція 1936 р.). Це щоденники В. П. Телічка, В. К. Гончарова, Ф. В. Лучицького, Т. М. Мовчанівського та інших дослідників, фотощоденник В. І. Маслова, деякі фото знарядь праці і етнографічних матеріалів, плани рудниць, окремі інвентарні картки і креслення. Крім того, є сім негативів на склі рудень Городецької і Ставецької, а також понад 30 депаспортизованих знімків експедиції.

В архіві також зберігається акт передачі матеріалів з Інституту археології до Інституту теплоенергетики 1958 р., за яким передаються «матеріали Поліської експедиції 1936 р. — 36 папок, рукописні матеріали по історії техніки — 13 папок, карткові фотографії — 1 папка». Всього за цим актом було передано 50 папок (Станиціна, Виногродська 2017, с. 211). Вірогідно, серед них були і матеріали експедиції 1932 р. Після розформування Інституту теплоенергетики його архів також було розформовано і розпорошено. Наприкінці XX ст. передані документи, що містили «*дані про рудні України та розміщення покладів залізних болотних руд, їх різновиди, пошуки руд і техніку їх видобування … відомості про технічне обладнання рудень, принцип роботи кричного механізованого молота, горнових повітродувних міхів та ін., про технологічний процес одержання заліза, про зовнішній вигляд рудень, їх розташування, кількість тощо*» зберігались в архіві сектора історії природознавства і техніки Центру з вивчення науково-технічного потенціалу та історії науки АН УРСР (Стрішенець 1991, с. 5). Де зараз знаходяться матеріали, передані з Інституту археології, поки що невідомо, і пошук їх триває.

Можливо, одним з переданих по акту документів, що потрапив з розформованого архіву Інституту теплоенергетики, є повний звіт експедиції 1932 р., який зараз знаходиться в архіві Інституту історії України НАН України, оскільки на ньому стоїть штамп Інституту археології. Звіт являє собою машинопис на майже 500 аркушах формату А4 з численними редакторськими рукописними правками (Оглоблін 1932; Ясь 2021). Загалом з усіх відомих на сьогодні матеріалів експедиції 1932 р. цей звіт є найбільш повним і цілісним варіантом. Він має вступну статтю і опис підготовчої роботи, написані, вірогідно, самим О. П. Оглоблиним. Основний текст складається з трьох структурних частин. 1) Уривки зі щоденника польової групи, який також складається з двох розділів: перший — послідовний опис обстежених сіл і підприємств по маршруту експедиції, другий — польові записи (спогади старожилів, статистичні дані по діючих підпри-

ємствах тощо), розділені за профілем підприємств — рудні, гути, керамічна промисловість та ін. Цю частину звіту готував, очевидно, Б. К. Пилипенко на основі польових щоденників і записів, а О. П. Оглоблин лише редагував цей текст. 2) Друга частина звіту — це примітки до першої, в яких також зустрічається цікава інформація про підприємства, включно з тими, які польова група не обстежувала. 3) Третя частина представляє особливий інтерес, називається вона «Нариси з історії фабрик та заводів Правобережного Полісся». Ці нариси діляться на підрозділи за галузями промисловості і подають історію кожного обстеженого промислового підприємства за архівними джерелами і зібраними матеріалами. Останні дві частини написані самим О. П. Оглоблиним. В кінці звіту вміщено кілька додатків, які являють собою реєстр речей, зразків сировини і архівних документів, придбаних експедицією.

Основна інформація звіту стосується промислових об'єктів — їх історії, місцезнаходження, процесу виробництва, продукції і т. п. Але, крім того, тут є важлива соціально-економічна інформація про українське поліське село того часу (обстеження колгоспів, окремих домогосподарств, розповіді селян та ін.) [1]. Крім звіту в архіві Інституту історії України НАН України зберігається тека з архівними матеріалами до теми залізорудної промисловості (Оглоблін б. р.). Можливо, це також одна зі справ, переданих до Інституту теплоенергетики.

Матеріали експедиції 1932 р. є також у ЦДАВО України в особовому фонді О. П. Оглоблина (фонд 3561). Всього він містить понад 380 справ, з яких близько 40 стосуються промисловості Полісся, в тому числі 18 — експедиції 1932 р. Найбільше таких документів є в справах 314 і 317—319 (Зауваження… 1933; Документи… 1932а—с). В першій з них серед матеріалів експедиції 1933 р. [2] виявлено польові щоденники 1932 р., написані Б. К. Пилипенком, І. В. Бондарем і, можливо, іншими учасниками польової групи. Особливо цікавим є щоденник Б. К. Пилипенка, в якому описано І рейд експедиції на Київщину (Зауваження… 1933, арк. 60, 78—90). Визначить його авторство можна за каліграфічним почерком і синім чорнилом, такими ж, як у звіті з ІА НАН України. Хоча це досить короткі лаконічні записи, проте в них містяться важливі замітки, які характеризують умови праці науковців, а також українське поліське село в процесі колективізації напередодні голодомору.

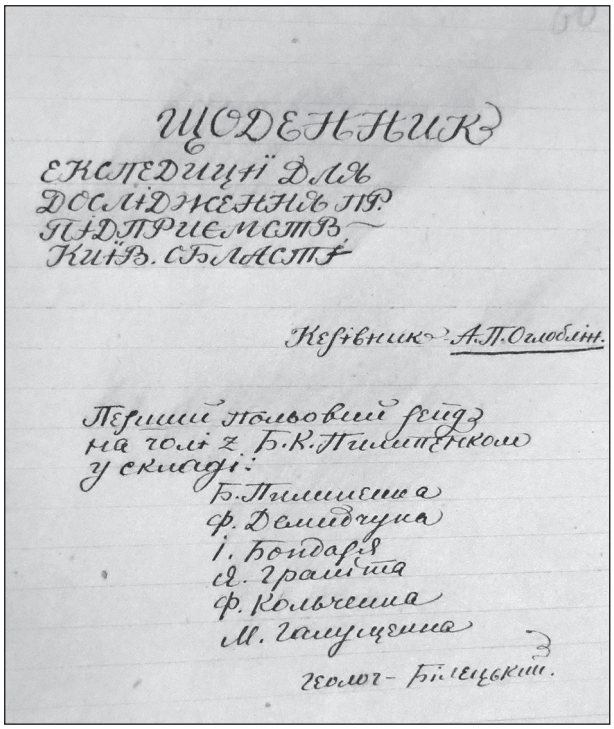
ЩОДЕННИК
ЕКСПЕДИЦІЇ ДЛЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ ПР.
ПІДПРИЄМСТВ
КИЇВ. ОБЛАСТІ

Керівник А.П.Оглоблін.

Перший польовий рейд
на чолі з Б.К.Пилипенком
у складі:
Б.Пилипенка
ф. Домбровича
І. Бондаря
А. Грашина
ф. Кольченка
М. Гапущенка
геолог - Білецький.

Сторінка зі щоденника Б. Пилипенка (ЦДАВО України, ф. 3561, спр. 314)

В офіційний звіт такі записи попасти не могли. Наприклад.

«*Вранці — прийшов з Клавдієво — геолог. Він нічого не добув з потрібних йому матер'ялів. Інститут відмовив дати будь що… Це мене дуже турбує, бо в нього немає навіть лопати не то що горного компаса, немає мішочків на зразки, навіть мапи… дав йому свій компас*» (арк. 79).

«*…описано господарство бідняка Рансевича з певними сумнівами, що до його типовости, оскільки горілка значно знизила його господ. спроможність…*» (арк. 80).

«*…пізно в ночі прибули до Шибеного. Влаштувались під небом*» (арк. 82).

«*…вирушили пішки на Оцитель під дощем. <…> Ночували на сіновалі. Ще не просохли*» (арк. 84).

«*Їхали через болота. Кілька разів плили з возом. Приїхали до Здвижу і ні переправи ні човнів — не знайшли. Випадково проїздив голова сільради і перевіз нас <…>. Сидим у сільраді мокрі й голодні. Хліба випадково немає ні в колгоспі ні в кооперативі*» (арк. 86).

«*Під проливним дощем шукали кватири в Димері і влаштувались нарешті на скамейках у столовій місцевого єдиного готелю, що більше змахує на ночліжку. Хліба не добули за весь день. Обідів у Р. Д. також не було. Да і ніколи*» (арк. 88).

«*Насилу добилися права пообідати. Хліба добули на базарі за 1 к. 60 к. фунт*» (арк. 89).

У справах 317—319 («Документи експедиції») наявні чорнові замальовки різних споруд, інструментів, виробів рудників, гутників, гончарів і, що найважливіше, детальні, виконані олівцем

1. Детальніше про цей звіт і роботу О. П. Оглоблина по організації Поліської експедиції 1932 р. див.: Ясь 2021; Принь 2019.

2. Це була комплексна експедиція на південну Київщину, матеріали якої О. П. Оглоблин отримав на редагування. У справі 314 є щоденник цієї експедиції, написаний, очевидно, І. В. Бондарем, у якому описані промислові підприємства, головно цукрові заводи (арк. 1—59, 114—202).

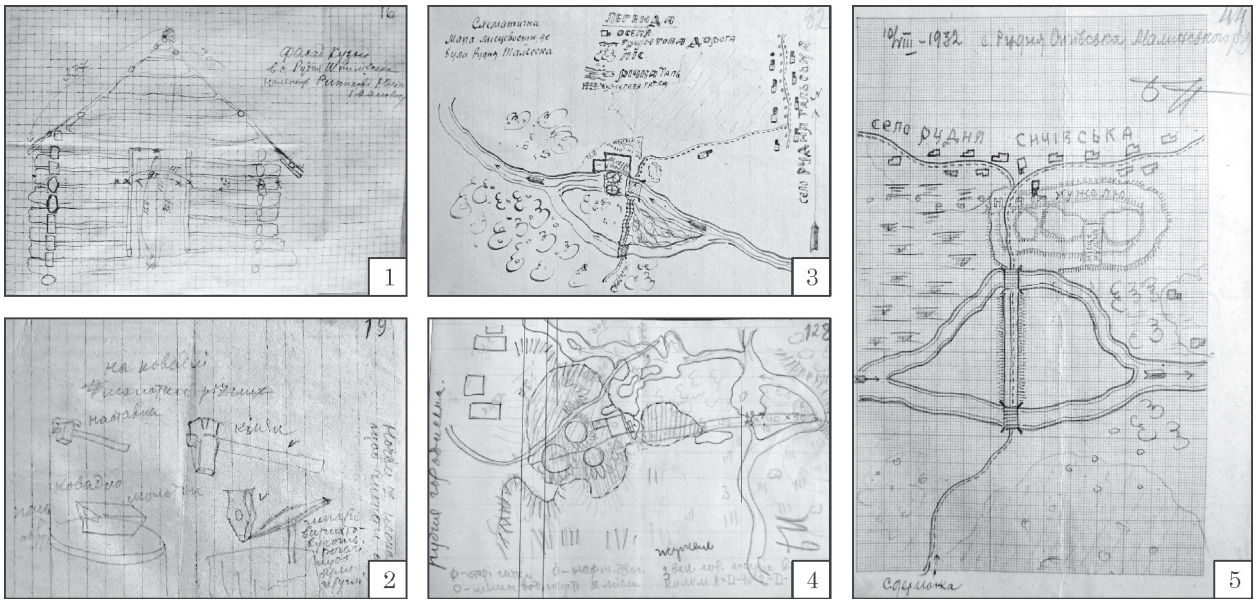

Польові замальовки з с. Рудня Шпилівська: 1 — кузня, 2 — інструменти ковалів; схематичні плани рудень: 3 — Рудня Тальська, 4 — Рудня Городиська, 5 — Рудня Сичівська (ЦДАВО України, ф. 3561, спр. 318 і 319)

або чорнилом окомірні топоплани обстежених пам'яток, які дозволяють локалізувати останні на місцевості. Окремі такі плани містяться також в справах 98, 310, 314 (Фотокартки, карта рудень…; Науковий… 1932—1935; Зауваження… 1933). На той час ще добре було видно в багатьох місцях рештки паль або й гребель на місці рудень, на деяких з них було побудовано млини, поряд лежали великі купи жужелю [1]. Зараз цього всього вже майже немає, тому прив'язки і топоплани, зроблені експедицією, залишаються чи не єдиним джерелом для пошуку рудницьких споруд. Всього у справах фонду міститься понад 70 планів рудень і гут. Містять ці справи і польові записи учасників експедиції, включно з тими, які не ввійшли до звіту, але становлять значний інтерес. Є тут і етнографічні замальовки, наприклад, інтер'єрів хат, човна, речей тощо. Важливими є малюнки хрестів і дзвонів на сільських церквах, адже в наступні роки більшість цих церков були зруйновані. Загалом складається враження, що у ЦДАВО потрапили лише чорнові матеріали експедиції, але наукова вартість такої польової автентичної документації може навіть більша, ніж чистовиків, виконаних в кабінетних умовах.

Крім того, в різних справах фонду можна знайти багато нотаток і заміток, які не ввійшли до звіту, але містять цінну інформацію (Виписки…; Картотека…; Науковий… 1932—1935; Нотатки…; Опитувальні… 1932—1936; План… 1932—1933; Плани… 1932—1936; Праця… 1932; Фотокартки, карта рудень…). Це зокрема:

- списки рудень і гут та замітки і виписки до них;
- списки придбаних експедицією речей для музею з їх інвентарними номерами;
- список архівних матеріалів, здобутих експедицією;
- реєстр зразків корисних копалин;
- картотека родовищ залізних руд;
- фотокопія карти рудень;
- список нумерованих населених пунктів, звідки надійшли анкети ;
- частина анкет з місць;
- хімічні аналізи руд і шлаків.

Крім суто наукових матеріалів, є у фонді О. П. Оглоблина і документи, які стосуються окремих членів експедиції або організаційних моментів роботи. Так, цікавим є життепис одного з учасників експедиції — Івана Бондаря, написаний 1932 р. (План… 1932—1933, арк. 194). Під ним стоїть власний підпис автора. Завдяки йому і автографу на згаданій вище фотографії можна встановити авторство деяких польових документів. Також серед документів архіву є записка О. П. Оглоблина, з якої дізнаємося, що над «історичною картою металургії Правобережного Полісся XVI—XIX ст.» успішно працював лаборант ІІМКу Г. З. Стругацький, і це дає йому право клопотатися про підвищення посади (Листування… 1935—1937, арк. 38). Фотографії цієї карти у п'яти знімках, з яких вдалося скласти цілісне зображення, також є у справі 313. Основу її склали дані, зібрані О. П. Оглоблиним з писемних і архівних джерел.

У цьому фонді зберігається частина неопублікованих праць О. П. Оглоблина з історії промисловості Полісся у вигляді рукописів і чернеток. У деяких з них використано матеріали експедиції — після узагальнюючої частини статті розміщено фрагменти Нарисів відповідно до тематики (рудні, гути тощо) (напр.: Праця «Промисловість»… I—II, III; Праця… 1932). У фонді зберігається також Науковий звіт експедиції, який, проте, є неповним варіантом у порівнянні

1. На початку 1930-х рр. жужіль активно використовували для будівництва доріг.

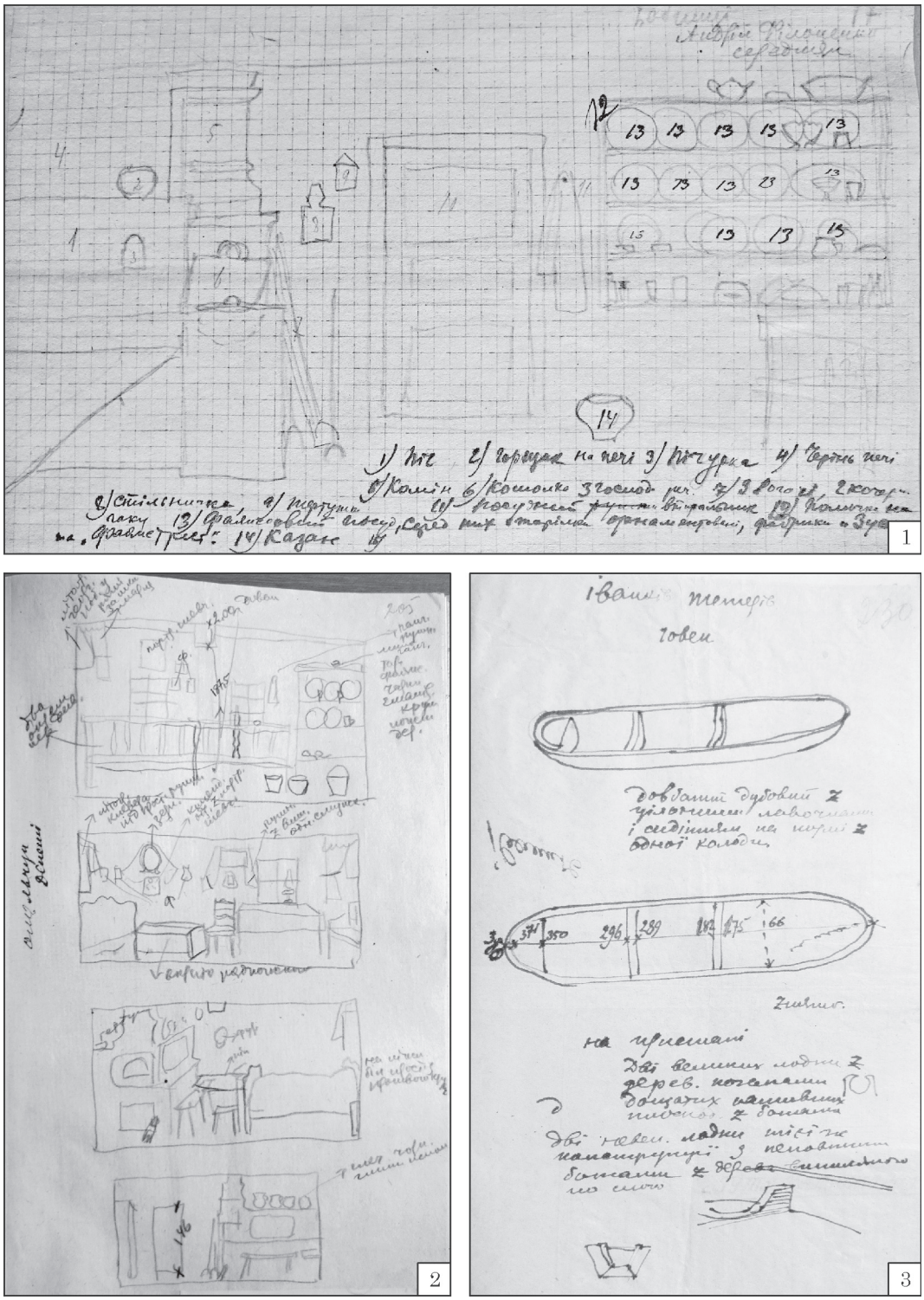

Замальовки інтер'єрів хат «середняка» Андрія Філоненка з Бабинців (1) і Омельчука з Денишів (2), човна-довбанки на р. Тетерів у Іванкові (3) зі справ 317 і 319 (ЦДАВО України, ф. 3561)

з примірником з архіву Інституту історії України (Науковий… 1932—1935). Всі ці документи дозволяють порівнювати різні варіанти звіту і відтворювати відсутні фрагменти.

Архівні матеріали і писемні джерела, зібрані О. П. Оглобліним щодо історії кожного промислового поселення, дозволяють датувати ці пам'ятки, розкривати їх історію і в багатьох випадках відтворювати виробничий технологічний процес. Такі виписки з джерел містяться в кількох справах, кожна з яких охоплює документи окремого архіву, наприклад, Житомирського, Київського обласного історичного, ЦАДА та інших (Копії…; Виписки Київського…; Виписки ЦАДА… та ін.).

У ЦДАВО України є лише одна справа, яка стосується експедиції 1936 р. — це папери О. Оглоблина організаційного характеру — плани ро-

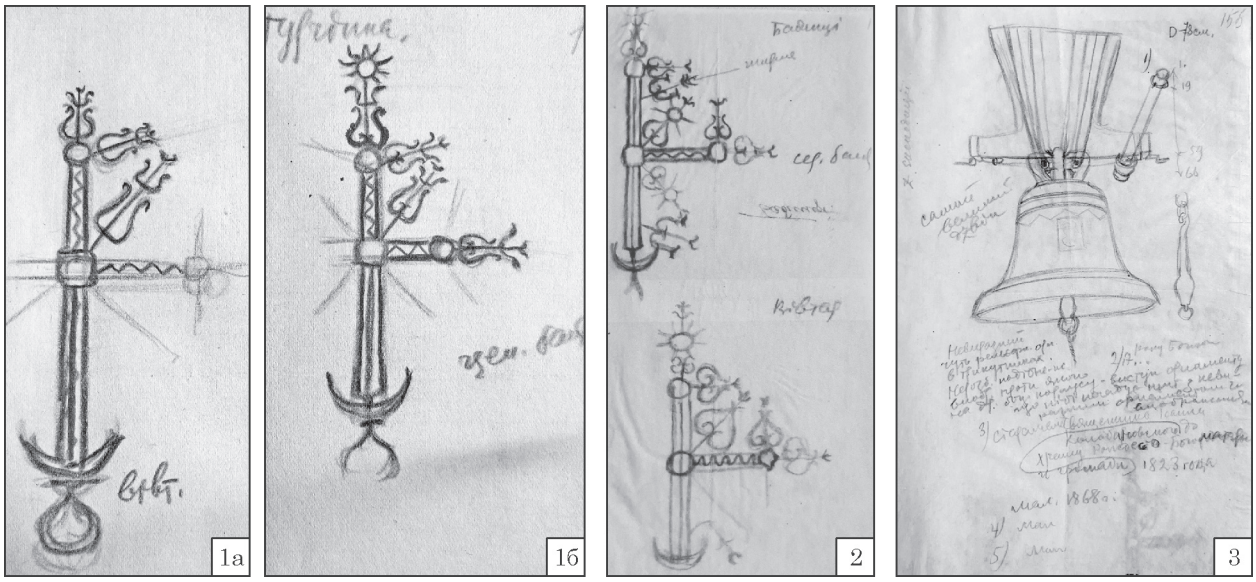

Замальовки хрестів на церквах у с. Турчинка (1) і Бабинці (2) та дзвону церкви с. Турчинка (3) зі справ 317 і 318 (ЦДАВО України, ф. 3561)

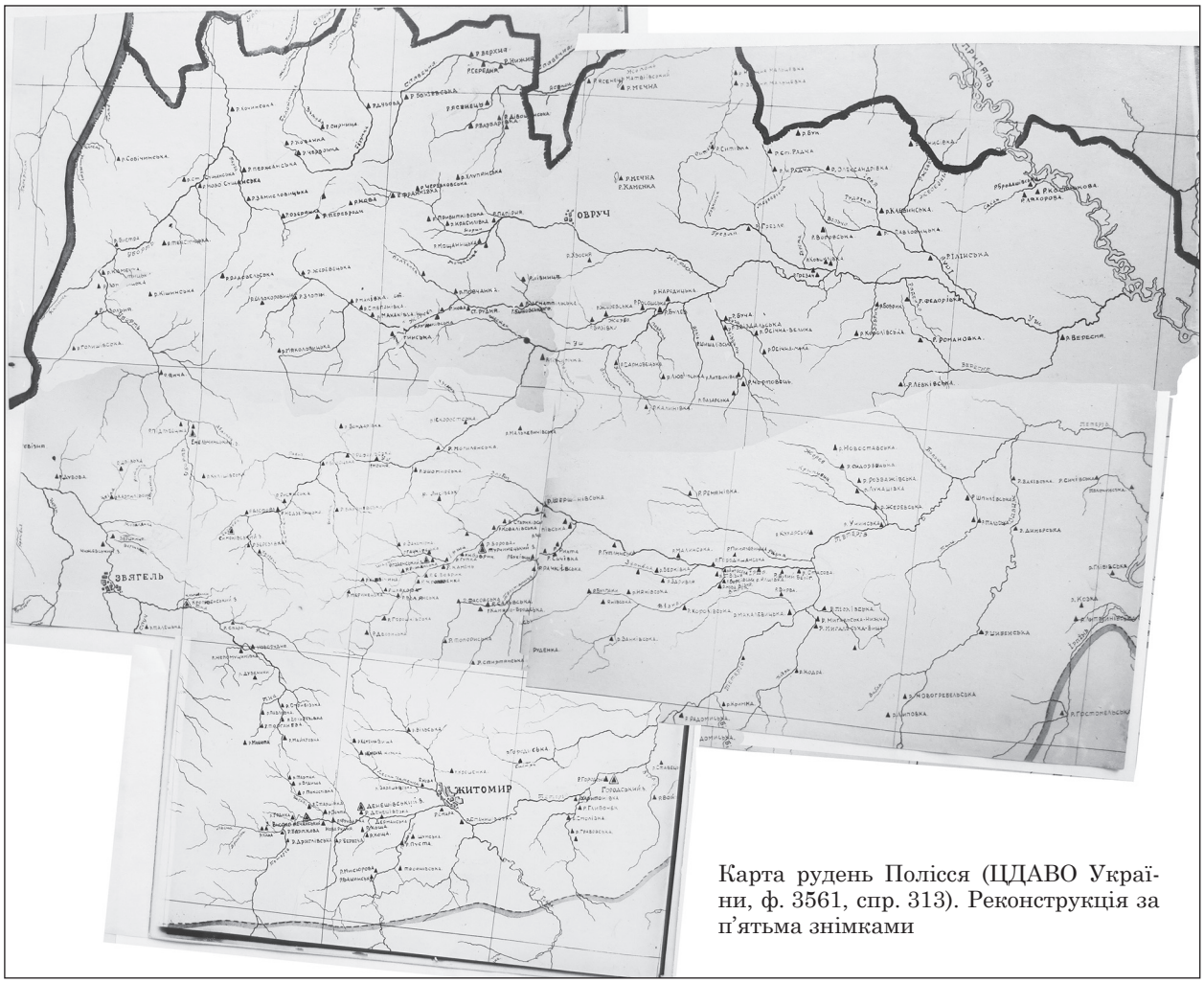

Карта рудень Полісся (ЦДАВО України, ф. 3561, спр. 313). Реконструкція за п'ятьма знімками

боти, листи, заяви, начерки звітів і статей тощо (Листування… 1935—1937).

На жаль, поки що не вдалося віднайти фотографій, карт та чистових креслень і малюнків експедиції 1932 р., а також більшості матеріалів 1936 р. щодо досліджень залізорудної промисловості, які, можливо, знаходяться в інших архівах. Невідома доля матеріальних речей, здобутих ек-

спедицією 1932 р., не виключено, що вони, хоча б частково, могли зберегтися в київських музеях, зокрема, у Національному музеї історії України.

На матеріалах експедицій 1932 і 1936 рр. вже зроблено кілька публікацій (Принь 2019; Стрішенець 1991; Тимошенко 2022; Чміль 2018; Чміль, Шепель 2018; Школьна 2018; Ясь 2021). Але самі документи не надруковані і залишаються непоміченими серед широкого загалу науковців. Між тим, вони становлять значну цінність для археологів, етнографів, істориків, мистецтвознавців, краєзнавців тощо. Тому нагальним є питання їх виявлення, упорядкування і якомога повнішої публікації. Іншим напрямком роботи є проведення польових археологічних розвідок за планами і описами експедицій, виявлення місць виробничих об'єктів. Можливе також проведення археологічних розкопок на збережених пам'ятках. Актуальним завданням є нанесення виявлених обома експедиціями пам'яток на сучасні карти і створення бази даних промислових об'єктів Нового часу.

ЛІТЕРАТУРА

Верба, І. В. 1995. О. П. Оглоблин. *Український історичний журнал*, 5, с. 89-99.

Верба, І. 1999. *Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні*. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Виписки… *Виписки та замітки щодо роботи експедиції з дослідження історії промисловості Правобережного Полісся*. ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 313.

Виписки Київського… *Виписки з архівних документів Київського обласного історичного архіву до праці «Залізорудна промисловість України»*. ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 127.

Виписки ЦАДА… *Виписки з документів ЦАДА у Києві до праці «Залізорудна промисловість України»*. ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 126.

Документи… 1932a. *Документи архіву Поліської експедиції ВУАН*. Ч. І. ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 317.

Документи… 1932b. *Документи архіву Поліської експедиції ВУАН*. Ч. ІІ. ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 318.

Документи… 1932c. *Документи архіву Поліської експедиції ВУАН*. Ч. ІІІ. ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 319.

Зауваження… 1933. *Зауваження працівників експедиції, організованої Інститутом охорони пам'яток культури, щодо збирання матеріалу з історії фабрично-заводської промисловості по Київській області*. ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 314.

Звіт… 1932. *Звіт експедиції для дослідження історії промисловості України 1932 р.* НА ІА НАН України, ф. 60, оп. 15, спр. 3.

Картотека… *Картотека родовищ залізних руд на Правобережному Поліссі*. ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 113.

Копії… *Копії архівних документів з фондів Житомирського державного історичного архіву до праці «Залізорудна промисловість України»*. ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 124.

Листування… 1931—1940. *Листування з Всеукраїнським історичним музеєм ім. Т. Шевченка у м. Києві про надсилання плану роботи відділу феодалізму, роботу експедиції по дослідженню історії промисловості Правобережного Полісся та запрошення на засідання вченої ради, 14 листопада 1931 р. — 19 квітня 1940 р.* ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 278.

Листування… 1935—1937. *Листування з ПМК про план Поліської науково-дослідної експедиції, статтю Оглобліна «Правобережжя в минулому і сучасному», створення комісії для перейменування вулиць Києва. 1935–1937 рр.* ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 243.

Науковий… 1932—1935. *Науковий звіт про роботу експедиції з дослідження промисловості Правобережного Полісся в минулому та сучасності, замітки до нього, 1932—1935.* ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 310.

Нотатки… *Нотатки та виписки для складання маршрутів і визначення об'єктів дослідження експедиції*. ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 312.

Оглоблін, О. П. 1932. *Промисловість Правобережного Полісся в минулому і сучасному (науковий звіт експедиції за 1932 р.)*. Науковий архів Інституту історії України НАН України, ф. 1, оп. 3, спр. 220.

Оглоблін, О. П. б. р. *Залізорудна і металургійна промисловість на Правобережній Україні (XVI—XIX ст.): Документи і матеріали*. Науковий архів Інституту історії України НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 129.

Опитувальні… 1932—1936. *Опитувальні анкети експедиції ВУАН з дослідження промислових підприємств Київської обл. 1932—1936 рр.* ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 316.

Оглоблин, О. 1995. Мій творчий шлях українського історика. В: Винар, Л. (ред.). *Олександер Оглоблин. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріяли*. Нью-Йорк; Київ; Торонто: Українське історичне товариство; УВАН, с. 3-42.

План… 1932—1933. *План, звіт, кошторис, замітки експедиції з дослідження родовищ залізних руд в Україні, 1932—1933 рр.* ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 309.

Плани… 1932—1936. *Плани, звіти, резолюції, розписки експедиції з дослідження промисловості України. 10 квітня 1932 р. — 13 червня 1936 р.* ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 308.

Праця «Промисловість»… І—ІІ. *Праця «Промисловість Київського Полісся в минулому і в сучасному», (Випуск І—ІІ: Металургія)*. ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 104.

Праця «Промисловість»… ІІІ. *Праця «Промисловість Київського Полісся в минулому і в сучасному», (Випуск ІІІ)*. ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 105.

Праця… 1932. *Праця «Матеріали до історії промисловості Правобережного Полісся» за редакцією Оглобліна. 1932*. ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 311.

Принь, О. В. 2019. Діяльність Комісії соціально-економічної історії України ВУАН (1929–1933) (за матеріалами особового архівного фонду О. П. Оглоблина). В: Дубровіна, Л. А. (ред.). *Бібліотека. Наука. Комунікація: Актуальні тенденції у цифрову епоху*. Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 8—10 жовтня 2019 р.), 2. Київ: НБУВ, с. 346-350.

Станиціна, Г. О., Виногродська, Л. І. 2017. Архівні документи про історію Поліської історико-технологічної експедиції 30-х років XX століття. *Архео-*

логія і давня історія України, 4 (25): Дослідження археологічної спадщини Східної Волині, с. 201-212.

Стрішенець, М. М. 1991. *Історія залізоробних промислів України*. Київ: НМК ВО України.

Телічко, В. П. 1936. Поліська експедиція Інституту історії матеріальної культури. *Вісті Академії наук УРСР*, 9, с. 43-52.

Тимошенко, В. І. 2022. Проблематика Житомирщини в працях видатного українського історика О. Оглоблина. *Велика Волинь: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині*, 63: Краєзнавство рідного краю: історія та сьогодення. Матеріали регіональної науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 80-річчю від дня народження М. Ю. Кострици. Житомир, 25 листопада 2022 р., с. 392-400.

Фотокартки, карта рудень… *Фотокартки, карта рудень, виписки та замітки до праці «Історія рудництва і металургії на Правобережній Україні»*. ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 98.

Фотокартки… *Фотокартки великого формату*. ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 342.

Чміль, Л. 2018. Пам'ятки Іванківщини XVII—XIX ст. у матеріалах експедиції 1932 р. *Переяславіка: Наукові записки НІЕЗ «Переяслав»*, 14 (16), с. 85-94.

Чміль, Л. В., Шепель, Л. Ф. 2018. Нові дані про невідомі фаянсові заводи XIX ст. на Правобережному Поліссі: уривки з праці О. П. Оглоблина «Промисловість Правобережного Полісся в минулому і сучасному (Науковий звіт експедиції за 1932 р.)». *Археологія і давня історія України*, 4 (29), с. 403-412.

Школьна, О. 2018. Нові дані щодо діяльності Барашівського фарфоро-фаянсового заводу. *Сучасне мистецтво*, 14, с. 369-375.

Ясь, О. 2021. Експедиція 1932 р. для обстеження промисловості Правобережного (Київського) Полісся як незавершений науковий проект Олександра Оглоблина. В: Гирич, І., Рудницький, Л. (ред.). *Академічна традиція українського зарубіжжя: історія і сучасність. Liber amicorum на пошану президента УВАН у США проф. Альберта Кіпи*. Нью-Йорк; Київ: УВАН у США; Простір, с. 211-231.

REFERENCES

Verba, I. V. 1995. O. P. Ohloblyn. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, s. 89-99.

Verba, I. 1999. *Oleksandr Ohloblyn: Zhyttia i pratsia v Ukraini*. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy.

Vypysky… *Vypysky ta zamitky shchodo roboty ekspedytsii z doslidzhennia istorii promyslovosti Pravoberezhnoho Polissia*. TsDAVO Ukrainy (Tsentralnyi Derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy), f. 3561, op. 1, spr. 313.

Vypysky Kyivskoho… *Vypysky z arkhivnykh dokumentiv Kyivskoho oblasnoho istorychnoho arkhivu do pratsi «Zalizorudna promyslovist Ukrainy»*. TsDAVO Ukrainy, f. 3561, op. 1, spr. 127.

Vypysky TsADA… *Vypysky z dokumentiv TsADA u Kyievi do pratsi «Zalizorudna promyslovist Ukrainy»*. TsDAVO Ukrainy, f. 3561, op. 1, spr. 126.

Dokumenty… 1932a. *Dokumenty arkhivu Poliskoi ekspedytsii VUAN*. Ch. I. TsDAVO Ukrainy, f. 3561, op. 1, spr. 317.

Dokumenty… 1932b. *Dokumenty arkhivu Poliskoi ekspedytsii VUAN*. Ch. II. TsDAVO Ukrainy, f. 3561, op. 1, spr. 318.

Dokumenty… 1932c. *Dokumenty arkhivu Poliskoi ekspedytsii VUAN*. Ch. III. TsDAVO Ukrainy, f. 3561, op. 1, spr. 319.

Zauvazhennia… 1933. *Zauvazhennia pratsivnykiv ekspedytsii, orhanizovanoi Instytutom okhorony pam'iatok kultury, shchodo zbyrannia materialu z istorii fabrychno-zavodskoi promyslovosti po Kyivskii oblasti*. TsDAVO Ukrainy, f. 3561, op. 1, spr. 314.

Zvit… 1932. *Zvit ekspedytsii dlia doslidzhennia istorii promyslovosti Ukrainy 1932 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 60, op. 15, spr. 3.

Kartoteka… *Kartoteka rodovyshch zaliznykh rud na Pravoberezhnomu Polissi*. TsDAVO Ukrainy, f. 3561, op. 1, spr. 113.

Kopii… *Kopii arkhivnykh dokumentiv z fondiv Zhytomyrskoho derzhavnoho istorychnoho arkhivu do pratsi «Zalizorudna promyslovist Ukrainy»*. TsDAVO Ukrainy, f. 3561, op. 1, spr. 124.

Lystuvannia… 1931—1940. *Lystuvannia z Vseukrainskym istorychnym muzeiem im. T. Shevchenka u m. Kyievi pro nadsylannia planu roboty viddilu feodalizmu, robotu ekspedytsii po doslidzhenniu istorii promyslovosti Pravoberezhnoho Polissia ta zaproshennia na zasidannia vchenoi rady, 14 lystopada 1931 r. — 19 kvitnia 1940 r.* TsDAVO Ukrainy, f. 3561, op. 1, spr. 278.

Lystuvannia… 1935—1937. *Lystuvannia z IIMK pro plan Poliskoi naukovo-doslidnoi ekspedytsii, stattiu Ohloblina «Pravoberezhzhia v mynulomu i suchasnomu», stvorennia komisii dlia pereimenuvannia vulyts Kyieva. 1935–1937 rr.* TsDAVO Ukrainy, f. 3561, op. 1, spr. 243.

Naukovyi… 1932—1935. *Naukovyi zvit pro robotu ekspedytsii z doslidzhennia promyslovosti Pravoberezhnoho Polissia v mynulomu ta suchasnosti, zamitky do noho, 1932—1935*. TsDAVO Ukrainy, f. 3561, op. 1, spr. 310.

Notatky… *Notatky ta vypysky dlia skladannia marshrutiv i vyznachennia ob'iektiv doslidzhennia ekspedytsii*. TsDAVO Ukrainy, f. 3561, op. 1, spr. 312.

Ohloblin, O. P. 1932. *Promyslovist Pravoberezhnoho Polissia v mynulomu i suchasnomu (naukovyi zvit ekspedytsii za 1932 r.)*. Naukovyi arkhiv Instytutu istorii Ukrainy NAN Ukrainy, f. 1, op. 3, spr. 220.

Ohloblin, O. P. b. r. *Zalizorudna i metalurhiina promyslovist na Pravoberezhnii Ukraini (XVI—XIX st.): Dokumenty i materialy*. Naukovyi arkhiv Instytutu istorii Ukrainy NAN Ukrainy, f. 1, op. 2, spr. 129.

Opytuvalni… 1932—1936. *Opytuvalni ankety ekspedytsii VUAN z doslidzhennia promyslovykh pidpryiemstv Kyivskoi obl. 1932—1936 rr.* TsDAVO Ukrainy, f. 3561, op. 1, spr. 316.

Ohloblyn, O. 1995. Mii tvorchyi shliakh ukrainskoho istoryka. In: Vynar, L. (ed.). *Oleksander Ohloblyn. Studii z istorii Ukrainy: Statti i dzherelni materiialy*. Niu-Iork; Kyiv; Toronto: Ukrainske istorychne tovarystvo; UVAN, s. 3-42.

Plan… 1932—1933. *Plan, zvit, koshtorys, zamitky ekspedytsii z doslidzhennia rodovyshch zaliznykh rud v Ukraini, 1932—1933 rr.* TsDAVO Ukrainy, f. 3561, op. 1, spr. 309.

Plany… 1932—1936. *Plany, zvity, rezoliutsii, rozpysky ekspedytsii z doslidzhennia promyslovosti Ukrainy. 10 kvitnia 1932 r. — 13 chervnia 1936 r.* TsDAVO Ukrainy, f. 3561, op. 1, spr. 308.

Pratsia «Promyslovist»… I—II. *Pratsia «Promyslovist Kyivskoho Polissia v mynulomu i v suchasnomu», (Vypusk I—II: Metalurhiia)*. TsDAVO Ukrainy, f. 3561, op. 1, spr. 104.

Pratsia «Promyslovist»… III. *Pratsia «Promyslovist Kyivskoho Polissia v mynulomu i v suchasnomu», (Vypusk III)*. TsDAVO Ukrainy, f. 3561, op. 1, spr. 105.

Pratsia… 1932. *Pratsia «Materialy do istorii promyslovosti Pravoberezhnoho Polissia» za redaktsiieiu Ohloblina. 1932*. TsDAVO Ukrainy, f. 3561, op. 1, spr. 311.

Pryn, O. V. 2019. Diialnist Komisii sotsialno-ekonomichnoi istorii Ukrainy VUAN (1929–1933) (za materialamy osobovoho arkhivnoho fondu O. P. Ohloblyna). In: Dubrovina, L. A. (ed.). *Biblioteka. Nauka. Komunikatsiia: Aktualni tendentsii u tsyfrovu epokhu*. Materialy mizhnarodnoi naukovoi konferentsii (Kyiv, 8—10 zhovtnia 2019 r.), 2. Kyiv: NBUV, s. 346-350.

Stanytsina, H. O., Vynohrodska, L. I. 2017. Arkhivni dokumenty pro istoriiu Poliskoi istoryko-tekhnolohichnoi ekspedytsii 30-kh rokiv XX stolittia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (25): Doslidzhennia arkheolohichnoi spadshchyny Skhidnoi Volyni, s. 201-212.

Strishenets, M. M. 1991. *Istoriia zalizorobnykh promysliv Ukrainy*. Kyiv: NMK VO Ukrainy.

Telichko, V. P. 1936. Poliska ekspedytsiia Instytutu istorii materialnoi kultury. *Visti Akademii nauk URSR*, 9, s. 43-52.

Tymoshenko, V. I. 2022. Problematyka Zhytomyrshchyny v pratsiakh vydatnoho ukrainskoho istoryka O. Ohloblyna. *Velyka Volyn: Pratsi Zhytomyrskoho naukovo-kraieznavchoho tovarystva doslidnykiv Volyni*, 63: Kraieznavstvo ridnoho kraiu: istoriia ta sohodennia. Materialy rehionalnoi naukovo-kraieznavchoi konferentsii, prysviachenoi 80-richchiu vid dnia narodzhennia M. Yu. Kostrytsi. Zhytomyr, 25 lystopada 2022 r., s. 392-400.

Fotokartky, karta ruden… *Fotokartky, karta ruden, vypysky ta zamitky do pratsi «Istoriia rudnytstva i metalurhii na Pravoberezhnii Ukraini».* TsDAVO Ukrainy, f. 3561, op. 1, spr. 98.

Fotokartky… *Fotokartky velykoho formatu.* TsDAVO Ukrainy, f. 3561, op. 1, spr. 342.

Chmil, L. 2018. Pam'iatky Ivankivshchyny XVII—XIX st. u materialakh ekspedytsii 1932 r. *Pereiaslavika: Naukovi zapysky NIEZ «Pereiaslav»*, 14 (16), s. 85-94.

Chmil, L. V., Shepel, L. F. 2018. Novi dani pro nevidomi faiansovi zavody XIX st. na Pravoberezhnomu Polissi: uryvky z pratsi O. P. Ohloblyna «Promyslovist Pravoberezhnoho Polissia v mynulomu i suchasnomu (Naukovyi zvit ekspedytsii za 1932 r.)». *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (29), s. 403-412.

Shkolna, O. 2018. Novi dani shchodo diialnosti Barashivskoho farforo-faiansovoho zavodu. *Suchasne mystetstvo*, 14, s. 369-375.

Yas, O. 2021. Ekspedytsiia 1932 r. dlia obstezhennia promyslovosti Pravoberezhnoho (Kyivskoho) Polissia yak nezavershenyi naukovyi proiekt Oleksandra Ohloblyna. In: Hyrych, I., Rudnytskyi, L. (ed.). *Akademichna tradytsiia ukrainskoho zarubizhzhia: istoriia i suchasnist. Liber amicorum na poshanu prezydenta UVAN u SShA prof. Alberta Kipy.* Niu-Iork; Kyiv: UVAN u SShA; Prostir, s. 211-231.

L. V. Chmil

OLEKSANDR OHLOBLYN AND THE POLISSIAN EXPEDITIONS OF 1932 AND 1936

The paper is a brief review of two complex scientific expeditions researching industrial enterprises of the Right Bank Polissia and the analysis of their archival materials. O. Ogloblyn was the initiator of both expeditions.

He organized the first expedition in 1932 during his work at the Ukrainian Taras Shevchenko Historical Museum. Four raids to 17 districts of the North Kyiv and Zhytomyr Regions were carried out. 119 former and active industrial facilities in 112 points were inspected. Production of the 17th—19th centuries such as metallurgy (64 ore factories), glassmaking (36 factories), porcelain and earthenware enterprises (6 factories) and others were studied.

O. Ogloblin organized the second expedition in 1936, when he was employed at the Institute of the History of Material Culture. Scientists explored two hill-forts of Old Rus Age, the settlements of Trypillia culture, and also conducted the excavations of four mines and four blast furnaces of the modern time, and ascertained the location of another 18 mines.

As a result of both expeditions, numerous important materials were collected. But they are scattered in various archives and unknown to the general public. Currently, it is known about the documents of Polissian expeditions kept in three archives of Kyiv. There is a short scientific report of the 1932 expedition and part of the materials of the 1936 expedition in the Scientific Archive of the Institute of Archeology. In the archive of the Institute of the History of Ukraine the full report of the 1932 expedition survived. In the Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine, 18 files of various materials of the 1932 expedition and one case related to the expedition of 1936 are kept. The most important of these materials are the field notes, diaries and topoplans of the surveyed sites. The location of the photos, maps, final drawings and figures, material belongings of the 1932 expedition is still unknown. Most of the materials of the 1936 expedition, which relate to the iron industry, were transferred in 1958 from the Institute of Archeology to the Institute of Thermal Power Engineering. Their location is currently unknown.

Keywords: O. Ohloblyn, the Polissian expedition, Right Bank Polissian area, archival materials, old manufacturing enterprises.

Одержано 16.04.2023

ЧМІЛЬ Леся Володимирівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
CHMIL Lesia, Ph. D., Research Officer, Institute of Archaeology, National Academy of Science of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-0672-8110,
e-mail: chmil_lesia@iananu.org.ua.

УДК 902.2(477.7) DOI: 10.37445/adiu.2023.04.03

І. Г. Тарасенко

ДО ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ ДОЛИНИ р. МОЛОЧНА У 1950-ті рр.

Статтю присвячено діяльності новобудовної Молочанської експедиції Інститут археології АН УРСР, що працювала у зоні будівництва Токмаківської зрошувальної системи та Південно-Українського каналу протягом 1951—1952 рр. Крім цього, робиться огляд відкритих експедицією пам'яток, які стали важливою частиною створеної на сьогодні джерельної бази для вивчення давнього минулого Північно-Західного Приазов'я від доби енеоліту до раннього середньовіччя.

Ключові слова: *1950-ті рр., Молочанська експедиція, О. І. Тереножкін, долина р. Молочна, Південно-Український канал, охоронні розкопки, пам'ятки доби енеоліту—бронзи, раннього залізного віку, доби раннього середньовіччя.*

Долина р. Молочна на початок 1950-х рр. була вивченою досить мало. Поодинокі розкопки, що проводилися на цій території раніше, давали певне уявлення про характер пам'яток у регіоні, проте переважна їх більшість не була введена до наукового обігу. Можливість отримати якісно новий матеріал з'явилась у зв'язку з початком меліоративного будівництва у цьому регіоні. Перші масштабні археологічні роботи тут пов'язують із діяльністю новобудовних експедицій ІА АН УРСР. Зокрема Молочанська експедиція отримала важливий матеріал доби енеоліту—раннього середньовіччя, який довгі роки долучався до розробок вчених, завдяки професійно проведеним польовим роботам та майже повному введенню матеріалу до наукового обігу.

Статтю присвячено діяльності експедиції та огляду отриманого нею матеріалу. Основним завданням було здійснити узагальнення наявних в історіографії робіт, присвячених діяльності Молочанської експедиції та відкритих нею археологічних пам'яток. Така робота видається актуальною, зважаючи на відсутність подібного дослідження в історії науки.

Передумови охоронних розкопок. У вересні 1950 р. було прийнято Постанову Ради Міністрів СРСР «Про будівництво Каховської гідроелектростанції на Дніпрі, Південно-Українського каналу, Північно-Кримського каналу і зрошення південних районів України і північних районів Криму». Згідно з якою, до 1957 р. у Приазов'ї планувалося побудувати Південно-Український канал та мережу зрошувальних систем. Як свідчать архівні джерела, існувало кілька проектів будівництва каналу, хоча забігаючи наперед зазначимо, що жоден з них не був утілений у життя: «*У проектному завданні будівництва Південно-Українського каналу передбачається створення водосховищ: на річці Молочній об'ємом на 6 млрд м³ води і на балках Комишеватка, Сухо-Іванівка, Янчекрак, Карачекрак і Чингул — загальним об'ємом на 400 м³ води. На Молочанському водосховищі планується також влаштувати плотину зі зведенням на ній двох гідроелектростанцій загальною потужністю на 27 тис. кВт. Траса Південно-Українського каналу на ділянці від о. ім. Леніна біля Дніпрогесу до Молочанського водосховища в проектному завданні запланована у кількох варіантах: міський та позаміський …, однак жоден з них досі не затверджений*» [1]. Рада Міністрів УРСР та ЦК КП(б) У у цьому ж документі від 10 січня 1952 р. просили Раду Міністрів СРСР затвердити третій варіант траси каналу із водозабором за містом та захистом м. Великий Токмак від затоплення (Матеріали… 1951—1952, арк. 24—25). Як би там не було, план будівництва Молочанського водосховища за усіма його варіантами пере-

1. Тут і далі по тексту переклад з російської автора статті.

© І. Г. ТАРАСЕНКО, 2023

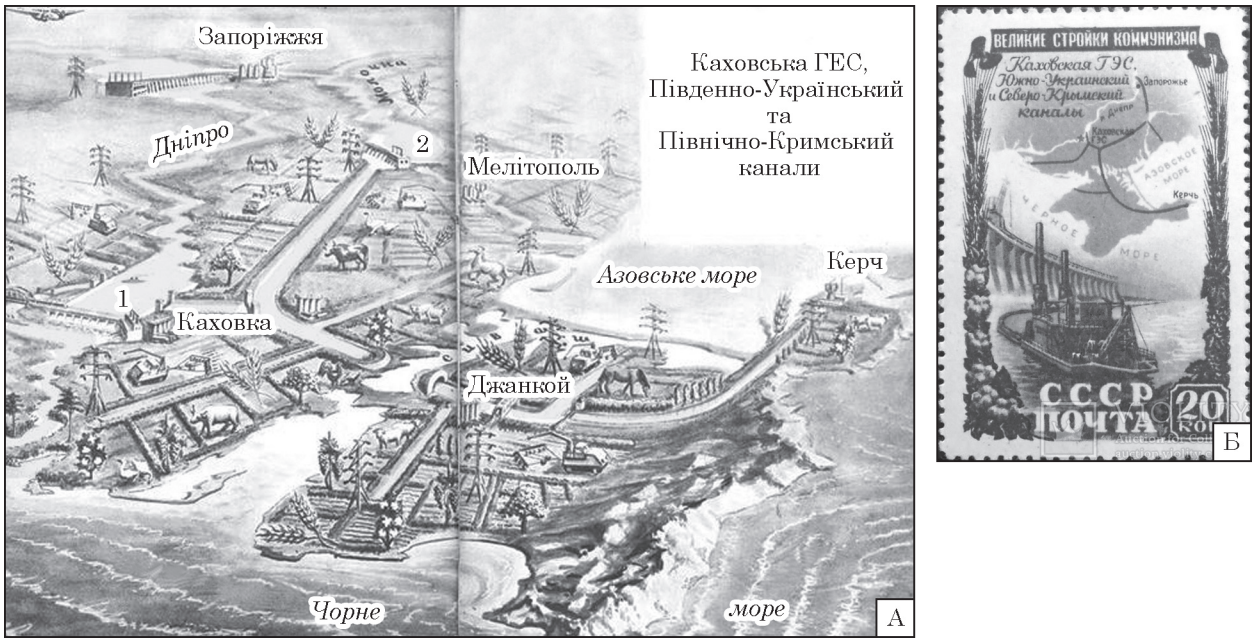

Рис. 1. Карту зроблено на основі загальнодоступного у всесвітній мережі Internet зображення; А — схематичний план проходження Південно-Українського каналу та місця розташування Молочанського водосховища (1 — Каховське водосховище; 2 — Молочанське водосховище); Б — марка 1950-х рр. із зображенням цього ж плану

дбачав затоплення м. Молочанськ (докладніше див.: Тарасенко 2017b).

Дещо про майбутні плани будівництва знаходимо в архівних матеріалах, зокрема у звіті М. Я. Рудинського: *«Водопідпорна дамба в 9 км завдовжки, яку буде збудовано в околицях с. Терпіння (приблизно 18—20 км на північ від Мелітополя) підніме воду на 30—32 км вище сучасного рівня дзеркала Молочної. Водою вкриваються великі простори лівого берега річки між її допливами Араб—Юшанли—Круман»* (1950, с. 2). Один із учасників Терпінівської експедиції ІА АН УРСР В. Ф. Пешанов писав про невтішне майбутнє цієї території так: «*Прибули на ділянку в долині р. Молочної, в районі с. Терпіння, Тамбовка Мелітопольского р-ну і с. Ново-Філіповка Ново-Василівського р-ну. Це той самий пункт майбутнього Південно-Українського каналу, де через 5—6 років буде споруджено плотину з ГЕС, буде знаходитись основна частина великого озера-водосховища»* (1951, арк. 1). Далі від Молочанського водосховища траса Південно-Українського каналу йшла у напрямку Асканії-Нової, Сиваша і далі до Північно-Кримського каналу. Інше відгалуження Південно-Українського каналу від Асканії-Нової до Каховки мало з'єднати його із Каховським водосховищем. Від Молочанського моря, крім каналу на Крим, також планувалося побудувати Ногайський канал з виходом до Азовського моря (рис. 1; О строительстве…, с. 35).

Важко сказати, як би виглядала долина р. Молочна, якби у 1953 р. не помер Сталін. Про згортання цього проекту навряд чи можна жаліти. Є припущення, що водосховище очікувала сумна доля: піщаний грунт дуже добре пропускає воду, і рукотворне море з часом перетворилося б на калюжу. Але це було б потім, а поки плани грандіозного бідівництва пускали «під ніж» ціле місто, численні господарства, родючі землі, разом із надіями і планами мешканців цих територій. Поміж численних пам'яток археології ми могли б втратити унікальну пам'ятку археології та природи національного значення — Кам'яну Могилу.

Розвідка у зоні спорудження Молочанського водосховища. Згідно з тогочасним законодавством з охорони пам'яток, перед проведенням будівельних робіт слід було здійснити археологічне вивчення території [1]. Восени 1950 р. ІА АН УРСР провів перші розвідки у зоні майбутнього масштабного будівництва, адже ця територія була не лише недостатньо дослідженою, але й недостатньо розвіданою. Керівник Постійної археологічної експедиції на новобудовах Півдня України [2] М. Я. Рудинський та співробітник експедиції

1. Мається на увазі Постанова Уряду СРСР «Про заходи до поліпшення охорони пам'яток культури» (від 14.10.1948 р. № 3898), у додатку до неї «Положення про охорону пам'яток культури». Документ передбачав, що усі пам'ятки культури на території СРСР визнавалися недоторканним усенародним надбанням та підлягали охороні з боку держави. Від тепер пам'ятки археології заборонялося змінювати, переробляти, переміщувати та знищувати. Якщо ж виникала така необхідність, як от у випадку з меліоративним будівництвом, то орган охорони пам'яток мав організувати наукове дослідження та фіксацію пам'ятки; витрати, пов'язані з цим, покладалися на будівельну організацію.

2. Експедиція створена восени 1950 р. для ефективної організації робочого процесу на новобудовах. На керівника експедиції М. Я. Рудинського покладались обов'язки проводити від імені Інституту археології домовленості з будівельними організаціями:

Рис. 2. Долина р. Молочна із населеними пунктами, де розвідкою було виявлено курганні групи та поодинокі кургани (за: Березовец, Копылов 1950). На карті добре видно вищий правий берег річки та пологіший і густіше заселений лівий. *Умовні позначення*: а — «трикутник»; 1 — Заможне; 2 — Молочанськ; 3 — Кутузівка; 4 — Левадне; 5 — Долинське; 6 — курганні групи між селами Долинське та Рибалівка; 7 — Рибалівка; 8 — Любимівка; 9 — село № 7; 10 — село № 9; 11 — Новопилипівка; 12 — Аккермень; 13 — Терпіння (на основі трьохвестної карти 1865 р., ряд XXIX, лист 14, Таврійська губернія)

М. Л. Макаревич здійснили огляд території майбутнього водосховища на рр. Молочна та Конка, щоб скласти загальне враження про характер місцевих пам'яток. М. Я. Рудинський писав, що *«дослідження цих територій має значні труднощі, пов'язані із своєрідним характером долин цих річок, з дуже слабо виявленими терасами і значною товщею новітніх відкладів, що ховають під собою місця давніх стоянок і поселень. Ніде нам не вдалося виявити жодних природних відслонень, що допомагають виявити якісь культурні залишки. Отже, виявлення культурних шарів давніх поселень на берегах рр. Молочна та Конка вимагатиме заглиблених розвідкових робіт, пов'язаних із закладанням шурфів та зондажів»* (1950, с. 3). Натомість розвідкою було зареєстровано понад 300 насипів давніх могил, які розміщувалися не тільки вздовж високих берегів річок, але і у долинах, і заплавах. Кургани, як правило, мали значну висоту (5—6 м заввишки з діаметром 50—60 м). За даними розвідки малих чи «невисоких» насипів в оглянутому районі виявлено не було.

отримувати від них необхідні плани робіт, згідно з якими розробляти план роботи експедиції; вирішувати питання фінансування, підписувати угоди тощо. У складі експедиції спочатку функціонувало сім загонів, які майже одразу у 1951 р. перетворилися на самостійні експедиції (докладніше див.: Тарасенко 2017а). Зважаючи на завдання, які виконувала Постійна експедиція на новобудовах Півдня України, її можна вважати, на нашу думку, своєрідним прототипом відділу новобудовних експедицій, який буде створений в Інституті у 1968 р.

Таблиця 1. Кургани долини р. Молочна, зареєстровані розвідкою 1950 р. (за: Березовец, Копылов 1950)

№	Населений пункт	Колишня назва	Кургани, од.	Найбільший курган у групі, висота / діаметр, м
1	Заможне	Старий Монталь, Альт-Монталь	8; 35 [1]	4 / 50
2	Молочанськ	Гальбштадт	2	9 / 70—75
3	Кутузівка	Петерсгаген	5	8 м, 48—60 м
4	Левадне	Тигенгаген	6; 6; 1	4 / 40—45; 4 / 60; 5 / 50
5	Долина (Долинське)	Шейнау	9	5 / 45
6	Між Долинським і Рибалівкою	—	14	5,5 / 65 [2]
7	Рибалівка	Фішау	8	4,5 / 56
8	Любимівка	Лінденау	4	6 / 50
9	Село № 7	Блюменштейн	3	4,5 / 40
10	Село № 9	Альтенау	4	6 / 70
11	Новопилипівка	Айнокас	11	7 / 55
12	Аккермень	—	10	5,5 / 75
13	Терпіння	—	5	2,5 / 35
Усього			130	—

Примітки. Порядковий номер населеного пункту збігається з номером на рис. 1. Колишня назва деяких населених пунктів вказана на дореволюційних картах та в архівних документах. [1] У «трикутнику». [2] Крім того, чотири кургани: 4 / 45 м.

Згодом детальнішу розвідку в долинах річок Молочної та Конки провели співробітники Інституту Д. Т. Березовець та Ф. Б. Копилов, зокрема у молочанській долині ними було зареєстровано 34 курганні групи і окремі кургани, загалом 130 могил (рис. 2; Березовец, Копылов 1950) [1]. У досліджуваному нами районі велике скупчення курганів дослідники відзначали на захід від м. Великий Токмак у місці злиття рр. Чингул і Токмак, де бере свій початок р. Молочна, у т. зв. трикутнику з розмірами сторін 3 км, де було зосереджено близько 40 курганних насипів (три курганні групи та окремі кургани) [2]. Інше значне їх скупчення фіксувалося між сс. Левадне, Рибалівка і Долина (зафіксовано 44 кургани). Особливо багато їх виявлено на південь від р. Юшанли, від якої вони тягнуться майже безперервно аж до південної околиці с. Новопилипівка і Кам'яної Могили. Велику групу курганів виявили на невеликому підвищенні біля радгоспу «Аккермень» на схід від с. Терпіння. Ця група була низкою майже суцільних насипів, яка налічувала 27 добре збережених могил та багато зруйнованих оранкою курганів, які проявлялися на поверхні у вигляді плям. На підвищенні правого берега р. Молочна, навпроти с. Левадне, фіксувалася низка великих курганів, що йшли вздовж берега річки на відстані 500—700 м один від одного; приблизні їх розміри: висота 6—9 м, діаметр до 100 м. У віддаленні від річки насипи не помітні. Висота курганів була різною від ледь помітних до 1,0—2,0 м, великі кургани 5—7 м, найбільший — 9 м [3], розміщений у межах м. Молочанськ; більшість курганів розорювались (рис. 1, табл. 1; Березовец, Копылов 1950).

Зважаючи на результати розвідки, для розкопок цієї території було утворено дві новобудовні експедиції Інституту археології: Молочанську під керівництвом О. І. Тереножкіна (дослідження курганів у долині р. Молочна) та Мелітопольсько-Терпінівська під керівництвом М. Я. Рудинського (дослідження Кам'яної Могили та прилеглої території) [4].

Польові роботи: їх обсяг та учасники. Дослідження експедиції насамперед зосереджува-

1. О. І. Тереножкін, пишучи про кількість насипів у долині р. Молочна, вказує 35 курганних груп із 197 курганами (1960, с. 4; табл., с. 16). Кількість курганів розходиться, оскільки дослідник врахував результати досліджень Молочанської експедиції.

2. У плані польових робіт Інституту археології на 1951 р., пов'язаних із будівництвом Південно-Українського каналу, передбачалося створення чотирьох експедицій, одна з яких — Молочансько-Чингульська (керівник О. Ф. Лагодовська) — мала завдання провадити дослідження курганів, зокрема й у згаданому «трикутрику» (Первая наметка плана… 1951, арк. 15). Дослідження вказаних курганних груп пов'язані із діяльністю у 1952 р. Скіфської степової експедиції (ІІМК, Москва), а у 1980-х рр. з роботами Запорізької археологічної експедиції ІА АН УРСР.

3. «*У самому місті [Молочанськ], на вул. Шевченка, 86 добре збережений курган, зайнятий сучасним цвинтарем. Курган великий: висота 8,5—9 м, діаметр 70—75 м*» (Березовец, Копылов 1950, с. 6). Дані про дослідження цього кургану ми не виявили.

4. Про діяльність Мелітопольсько-Терпінівської експедиції та про згортання будівництва Молочанського водосховища докладніше див.: Тарасенко 2017b.

лися біля сіл Терпіння (радгосп «Аккермень») та Новопилипівка (зараз Мелітопольський р-н Запорізької обл.), де, як вже згадувалося, фіксувалися найбільші курганні групи (у подальшому Аккермень I та II). Також проводилися дослідження курганів, розташованих північніше, на правому березі р. Юшанли. Кургани переважно розміщувалися вздовж лівого берега р. Молочна: *«Лінія курганів збігалась з лінією сучасних сіл, через що складалося враження, що лівий берег вже у давнину був більш зручним для людини»*. Ще одна із особливостей місцевості — у віддаленні від берега річки курганні насипи не були помічені (Тереножкін 1960, с. 3).

Експедиція працювала у складі трьох загонів протягом 1951—1952 рр. під керівництвом О. І. Тереножкіна [1] та за участі співробітників Інституту археології АН УРСР, зокрема скіфо-античного відділу — В. А. Іллінська, М. І. Вязьмітіна [2], Г. Т. Титенко (Ковпаненко) [3], Є. Ф. Покровська, А. І. Фурманська, відділу первісної археології — С. М. Одінцової та Н. П. Амбургер; співробітниці Державного історичного музею О. Д. Ганіної, випускника Ленінградського державного університету (ЛДУ) Л. С. Клейна, студента ЛДУ І. С. Каменецького, випускниці Київського державного університету (КДУ) А. І. Рассадович, аспірантки КДУ Т. М. Чернишової, співробітника Запорізького історико-краєзнавчого музею С. М. Мазіна, а також художників і креслярів та близько 20 землекопів. Визначення отриманого Молочанською експедицією кістяного матеріалу здійснив І. Г. Підоплічко.

Роботи 1951 р. показали, що курганів у зоні затоплення насправді значно більше, ніж було виявлено розвідкою. Того року було розкопано 60 курганів із 250 похованнями (Тереножкин 1952a, с. 15). Кургани із найбільшою насиченістю були виявлені поблизу с. Троїцьке. Їх досліджував Троїцький загін Молочанської експедиції (працював у 1951 р.) у складі Л. С. Клейна (керівник), І. С. Каменецького (заступника керівника) та студентів. Зокрема було розкопано чотири кургани із 90 похованнями. Часом у насипах курганів траплялись уламки «неолітичної кераміки», однак здійснене поруч шурфування для виявлення одночасного поселення результатів не дало (Клейн 1960, с. 142). Л. С. Клейн, зокрема, писав, що троїцькі кургани відрізняються від інших своїм розташуванням у заплаві річки, на низьких заливних луках, значно нижче інших курганів; тільки тут були виявлені поховання, залиті ґрунтовими водами. Це, на думку дослідника, дозволяло зробити певні висновки про кліматичні зміни та водний режим за часів ямників (Клейн 1951, с. 106).

У 1952 р. Молочанська експедиція працювала разом зі Скіфською степовою експедицією Інституту історії матеріальної культури (ІІМК, Москва), очолюваної Б. М. Граковим [4]. Молочанський загін вищезгаданої експедиції проводив розкопки курганів на захід від Великого Токмака (кургани між хут. Шевченка і Садовим, поблизу Великого Токмака та біля с. Заможного — розкопано вісім курганів із понад 60 похованнями та обстежено Чингульське поселення сабатинівського типу; Смирнов 1960, с. 164, 176).

---

1. На час розкопок дослідник очолював відділ скіфо-античної археології ІА АН УРСР.

2. Дослідниця була запрошена до Інституту археології у 1948 р. як спеціаліст у галузі мистецтвознавства і культур східних народів для розробки питань скіфології. На той час Марія Іванівна була єдиною в Україні істориком-сходознавцем та знавцем культури Близького Сходу (До 95-річчя… 1991, с. 149).

3. У 1952 р. у Молочанській експедиції Галина Тихонівна познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком — художником Г. С. Ковпаненком, де він разом з іншими студентами Київської художньої школи працював креслярем (Тереножкин 1952b).

4. Б. М. Граков почав працювати в Україні з 1937 р. Його запросив директор Інституту археології Л. М. Славін для дослідження курганів степової України на новобудовах Нікопольщини. Крім того, упродовж 1938—1952 рр. він досліджував Кам'янське городище на Дніпрі. Таким чином, Б. М. Граков негласно закріпив за своєю експедицією (Скіфська степова експедиція) увесь степовий регіон Подніпров'я і Приазов'я та неофіційно монополізував дослідження усіх скіфських степових пам'яток (Саєнко 2015, с. 124). У 1951 р. ситуація дещо змінилася. Як свідчать архівні матеріали, домовленостей між Інститутом археології та ІІМК про співпрацю на новобудовах Півдня України не було досягнуто, бо професор вимагав надати йому у повне розпорядження всю територію майбутнього водосховища на р. Молочна та Південно-Українського каналу аж до Азовського моря без права ІА АН УРСР втручатися у його роботу (Доповідна… 1951). Ще однією причиною для непорозуміння стало фінансове питання. Так, у 1951 р. під час складання кошторису було враховано інтереси ІІМК та заплановано окрему Камянсько-Дніпровську експедицію проф. Б. М. Гракова, яка б разом з українськими колегами проводила роботи на Дніпрі. З усієї суми, виділеної на Каховську ГЕС (325 тис. крб.), Б. М. Граков запросив 250 тис. крб. (Рудинський б. р., арк. 2). Врешті-решт наступного 1952 р. було організовано археологічні дослідження на новобудовах за участю ІІМК, але наукове керівництво залишалося за ІА АН УРСР (Протокол… 1951, арк. 81). Розкопки на Молочанському водосховищі у 1952 р. провадив Молочанський загін Скіфської степової експедиції під керівництвом К. Ф. Смирнова (заступник керівника експедиції) та Г. І. Мелюкової (керівник загону). Сам же Б. М. Граков сюди не приїздив (Саєнко 2015, с. 128). Завважимо, що Б. М. Граков був не єдиним російським археологов, який мав подібну монополію, можна згадати, наприклад, Т. Пассек, яка, по суті, монополізувала трипільську тематику в Україні. Російські дослідники роками проводили розвідки та розкопки на античних пам'ятках Північного Причорномор'я. Навіть очільники Інституту в ті роки частіше були ставленниками Москви. З огляду на це, певні зміни у розстановці сил на, так би мовити, археологічному полі, що були на користь українських дослідників, можна вважати важливим кроком у бік розвитку самостійної української археології.

Таблиця 2. Польові роботи Молочанської експедиції протягом 1951—1952 рр.; відкрито розвідками 1950 р. Інституту археології (М. Я. Рудинський, Д. Т. Березовець, Ф. Б. Копилов)

Пам'ятка	1951 р.	Характеристика	1952 р.	Характеристика	Публікація
Кургани біля Сх околиці с. Новопилипівка	О. І. Тереножкін, О. Д. Ганіна	2 к., 2 п.	—	—	Тереножкин 1952b; 1953; 1960
Аккермень I, с. Терпіння	В. А. Іллінська, О. І. Тереножкін, О. Д. Ганіна	8 к., 52 п.	В. А. Іллінська, О. І. Тереножкін, Г. Т. Титенко, М. І. Вязьмітіна	10 к., 74 п.; 2 м. пл., 3 п.	Тереножкин 1952b; 1953; 1956; 1960
Кургани біля Пн околиці с. Новопилипівка	В. А. Іллінська, О. І. Тереножкін, О. Ф. Покровська, М. І. Вязьмітіна	5 к., 61 п.	—	—	Тереножкин 1952b; 1953; 1960
Аккермень II, с. Новопилипівка	В. А. Іллінська, О. І. Тереножкін, О. Д. Ганіна	21 м. пл.	В. А. Іллінська, О. І. Тереножкін, Г. Т. Титенко, М. І. Вязьмітіна	3 к., 28 п.	Вязьмитина 1954; 1960; Тереножкин 1952b; 1953; 1956; 1960
Там само	О. Ф. Покровська, М. І. Вязьмітіна, А. І. Россадович	14 м. пл. частіше з 1 п.	—	—	Тереножкин 1952b; 1953; 1960
Долина, к. 6	А. І. Фурманська	1 к., 10 п.	—	—	Тереножкин 1952b; 1953; 1960; Фурманська 1960
Кургани, с. Троїцьке	Л. С. Клейн, І. С. Каменецький	4 к., 90 п.	—	—	Тереножкин 1952b; 1953; 1960; Клейн 1960
Юшанли, к. 1 і 8	—	—	В. А. Іллінська, О. І. Тереножкін	2 к., 3 п.	Тереножкин 1960

Скорочення: к. — курган, п. — поховання, м. пл. — могильна пляма.

Загалом за два польові сезони (1951—1952 рр.) Молочанською експедицією було досліджено 83 кургани (з них 36 курганів мали насип, а 47 були розорані) із 369 похованнями у них (табл. 2). З них тільки у курганній групі Аккермень було розкопано 21 курган із 189 похованнями. Склад відкритих поховань — типовий для степової смуги Півдня України: 14 енеолітичних, 259 доби бронзи (76 давньоямні, 85 катакомбні, 19 бабинських, 78 зрубних, одне білозерське); 64 раннього залізного віку (чотири кіммерійські, сім скіфських, 53 сарматські), 16 поховань пізніх кочовиків [1] (рис. 3). Кургани, як правило, містили основне давньоямне поховання та впускні поховання пізніших епох. Поодинокими були кургани із основними катакомбними та скіфськими похованнями. Крім того, було відкрито цілу низку сарматських могил, від більшості яких залишилися тільки плями. О. І. Тереножкін писав, що незважаючи на певну умовність культурного і хронологічного визначення поховань доби бронзи, все ж отриманий експедицією матеріал заслуговує на увагу, бо свідчить про те, що район с. Новопилипівка та радгоспу «Аккермень» був

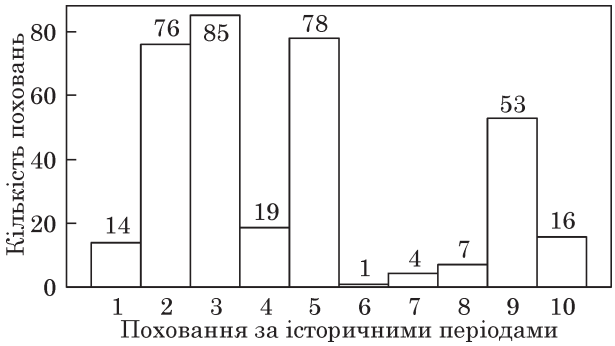

Рис. 3. Діаграма відкритих Молочанською експедицією поховань. *Умовні позначення:* 1 — енеолітичні поховання; 2 — ямні; 3 — катакомбні; 4 — бабинські; 5 — зрубні; 6 — білозерські; 7 — кіммерійські; 8 — скіфські; 9 — сарматські; 10 — поховання пізніх кочовиків

місцем значного зосередження населення у давньоямний та катакомбний час. А розташована поруч Кам'яна Могила може бути пам'яткою, залишеною, зокрема, і цим населенням (Тереножкін 1960, с. 6).

Матеріали досліджень 1951—1952 рр. на р. Молочна були досить повно опубліковані переважно у спеціальних виданнях ІА АН УРСР. У 1960 р. один із томів видання «Археологічні

1. Підрахунок поховань здійснений нами на основі опрацьованої літератури, тому він не співпадає з поданим у публікації: Тереножкін 1960, с. 5—6.

пам'ятки УРСР» (т. VIII) був повністю присвячений дослідженням на р. Молочна. Поховання доби бронзи опубліковані О. І. Тереножкіним, сарматські поховання частково опублікувала М. І. Вязьмітіна (1954; 1960). Що стосується скіфських та поховань пізніх кочовиків, то вони, на думку О. І. Тереножкіна, не мали самостійного інтересу (1960, с. 5) і опубліковані не були. У цьому томі також містилися матеріали з досліджень Скіфської степової експедиції, які доповнювали результати українських археологів (Смирнов 1960). Неопублікованим залишився к. 8, Аккермень І, розкопки якого не були завершені, зокрема і через його значні розміри (висота 5 м, діаметр 60—65 м) [1]. Протягом двох польових сезонів на кургані проводилися дослідження, відкрито 12 поховань, отримано, зокрема, матеріал ямної [2] та катакомбної культур [3] (Ганина, Ильинская, Тереножкин 1951), який зберігається у Наукових фондах ІА НАН України. Не введеним до наукового обігу залишився і матеріал з розкопок курганів із західної околиці с. Новопилипівка, проведених навесні 1951 р. М. Я. Рудинським: серед них три сарматські кургани (частково опубл.: Вязьмитина 1954) та один доби бронзи.

На початку 1950-х рр. дослідники досить широко застосовували методику розкопок за квадратами, схожу до тієї, що використовують під час дослідження поселень чи ґрунтових могильників. Так, у центральній частині кургану закладався розкоп, розмір якого залежав від розміру самого кургану. Половина з досліджених експедицією курганів була розораною і не мала насипу (загалом сарматські). Ті ж могили, насип яких зберігся, переважно мали діаметр 20—28 м. Тому, молочанські кургани досліджувалися методом закладання розкопів розміром від 6 × 6 (діаметр 10 м) до 20 × 20 м (діаметр 40 м), а найбільший к. 8, Аккермень І з діаметром 60 × 65 м — розкопом розміром 34 × 34 м.

О. І. Тереножкін з цього приводу справедливо зауважував, що дослідження курганів без застосування техніки негативно позначилися на повноті дослідження пам'яток. Насипи курганів, за його словами, необхідно розкопувати обов'язково на знос із суцільним або майже суцільним дослідженням ділянок між ними. Однак виконати такий обсяг робіт вручну та у стислі терміни було надзвичайно важко. Кургани до 20 м діаметром можна було розкопати за цією методикою, а от більші насипи, земля яких твердіша, розкопувалися не повністю (Тереножкін 1960, с. 5). Подальші дослідження курганів у цьому регіоні підтвердили цю думку.

Ю. Я. Рассамакін зазначав, що описана вище методика, ускладнювала виділення енеолітичних поховань у курганах, оскільки енеолітичні поховання слід розглядати у комплексі з усіє конструкцією кургану та прилеглими до нього ділянками. Відірвані від загального контексту енеолітичні поховання визначити складно, адже для них характерна значна різноманітність поховального обряду та бідність або відсутність інвентарю (1992, с. 51).

Також у молочанських курганах не було зафіксовано впускних ямних поховань із системою розміщення по колу, як правило, у полах кургану. Тому вважалося, що ця поховальна традиція була не характерною для ямного населення регіону. Пізніші новобудовні дослідження курганів у Приазов'ї засвідчили протилежне (Рассамакин 1992а, с. 71).

Незважаючи на можливі втрати, пов'язані із методикою розкопок, співробітники експедиції, як і сам О. І. Тереножкін, були досвідченими польовиками. Дослідження молочанських курганів були проведені ретельно, на високому професійному рівні.

Енеолітичні поховання. На початок 1950-х рр. виділення енеолітичних поховань у курганах було для археологів складним завданням. У публікації О. І. Тереножкін не виокремлював поховань доби енеоліту. Також він писав: *«…представники ямної культури в долині р. Молочної були першими будівельниками курганів…»* (Тереножкін 1960, с. 4), що на той час було думкою загальноприйнятою. Описуючи поховання доби ранньої бронзи, дослідник звернув увагу на деякі випадки відхилення від поховального обряду: *«Серед древньоямних поховальних пам'яток дещо відрізняється курган № 11 в групі Аккермень І. На відміну від інших, його основна могила була не у вигляді ґрунтової ями, а являла собою ящик з великих пісковикових плит, спорудженій на поверхні похованого ґрунту. … У насипу кургану відкрито п'ять впускних могил, що відрізняються від древньоямних поховань деякими особливостями обряду. … Усі перелічені особливості у формах і орнаменті посудин з впускних могил кургану № 11 мають найбільш близькі аналогії в кераміці середнього шару Михайлівського поселення…»* (Тереножкін 1960, с. 9; опис див.: Вязьмітіна та ін. 1960, с. 112). Середній шар Михайлівського поселення пов'язувався тоді дослідниками із ранніми ямниками (Лагодовська, Шапошникова, Макаревич 1962).

---

1. Ще однією причиною, чому дослідження к. 8 Аккермень І не були завершені, стало, вочевидь, згортання у 1953 р. будівництва Молочанського водосховища та, відповідно, зникнення нагальної потреби в рятівних розкопках у долині р. Молочна. Згортання меліоративного будівництва зумовило і згортання фінансування археологічних робіт.

2. До наукового обігу було введено один із горщиків з к. 8, Аккермень І. Дослідники встановили, що горщик походив із ямного поховання та припустили, що нанесений на ньому орнамент слід розглядати не як декор, а як піктограму, яка мала певне смислове навантаження (Денисова, Видейко 2010, с. 51).

3. Серед виявленого експедицією у к. 8 інвентарю — кам'яна сокира катакомбного часу. У попередній публікації О. І. Тереножкін згадує про цю знахідку: «*у великій катакомбі чудова стеатитова полірована сокири з провухом, подібна до однієї із сокир Бессарабського скарбу*» (Тереножкин 1952а, с. 17). Сокира не була опублікована так само, як і інші матеріали з цього кургану.

Серед курганів катакомбного часу на р. Молочній О. І. Тереножкін звертав увагу на к. 13, Аккермень І, поховання у якому також мали нетипові для цієї культури риси. Це були «випростані» кістяки в овальних ямах під кам'яними закладками. Цікаво, що к. 13 зливався полами з к. 11, обоє були енеолітичними.

Переосмислення матеріалів із вказаних поховань почалося з відкриттям Михайлівського поселення, нижній шар якого визначали як доямний. Так, на основі кераміки із нижнього шару Михайлівського поселення та схожих до неї горщиків із кургану в с. Осокорівка, В. М. Даниленко (1955, с. 128) виділив пам'ятки типу Осокорівка—Михайлівка І. О. Г. Шапошникова вважала, що комплекс із п'яти поховань к. 13, Аккермень І синхронний з нижнім шаром цього поселення (1971а, с. 252), тобто за доби міді Північне Приазов'я населяли племена, що залишили пам'ятки т. зв. «нижньомихайлівського» типу (1987, с. 6, рис. 3). Цієї ж точки зору дотримувався Д. Я. Телегін і відносив до нижньомихайлівських п. 3, к. 13, Аккермень І (1971, с. 13—14; с. 10, рис. 4: 4) та виявлену у давньоямному похованні кам'яну стелу (Новопилипівка, к. 5, п. 9). Загалом дослідник відносив усі пам'ятки у Північному Приазов'ї, Наддніпрянщині та Причорномор'ї, які не належали до середньостогівських чи пізньотрипільських, до пам'яток нижньомихайлівського типу. Цей підхід до інтерпретації енеолітичних поховань почав змінюватись з початку 1980-х рр., коли І. Ф. Ковальова із строкатого комплексу нижньомихайлівських пам'яток виділила «випростані поховання в овальних ямах» у постмаріупольську культуру (1980, с. 50—55). Дещо пізніше Ю. Я. Рассамакін (2000) на основі загалом цього ж матеріалу виокремив квітянську культуру (група І його класифікації). Крім того, цьому досліднику належить перша узагальнювальна робота, в якій аналізується матеріал енеоліту—ранньої бронзи Північно-Західного Приазов'я та виокремлюється комплекс енеолітичних поховань, досліджених Молочанською експедицією (Рассамакин 1992а; Rassamakin 2004b).

Ю. Я. Рассамакін на матеріалі молочанських курганів (курганна група Аккермень І) виділяє сім поховань квітянської культури (Rassamakin 2004b, S. 13—14). У к. 13 випростані поховання утворювали групу із п'яти поховань під кам'яними закладками (п. 3, 4, 5, 6, 7); у к. 18 — із двох (п. 1, 2) (Рассамакин 1992а, табл. 1; 2000, с. 130, табл. 1: 5). У ґрунтовному каталозі дослідника серед невизначених енеолітичних поховань значаться п. 10, 14, к. 11 та п. 12, к. 4 Аккермень І (Rassamakin 2004b, S. 160—161).

Для виділених квітянських поховань було характерне розміщення групами під одним насипом, часто під кам'яними закладками та відсутність інвентарю. Безінвентарність, притаманну постмаріупольським похованням, відзначала І. Ф. Ковальова (1984). З-поміж комплексу пам'яток постмаріупольської культури дослідниця виділяла молочанську групу, яка за низкою ознак відрізнялась від еталонної групи Орельсько-Самарського межиріччя. Ю. Я. Рассамакін (2000) відносив комплекс випростаних поховань молочанських курганів до зони ближньої периферії поширення квітянської культури. Серед його особливостей дослідник відзначав: типологічну єдність форм поховальних ям, переважання поховань без вохри і слабопофарбованих, відсутність сформованих шматків вохри, наявність кам'яних споруд (закладки, кромлехи), що зближує їх із квітянськими похованнями Правобережжя, а для пам'яток Орельсько-Самарського межиріччя не характерне (Рассамакин 1987, с. 38).

Іншу групу енеолітичних поховань, відкритих у молочанських курганах, Ю. Я. Рассамакін виділяє у животилівсько-вовчанський тип (група IIIС). Ще раніше поховання цієї обрядової групи І. Ф. Ковальова (1978) віднесла до животилівського типу. Зокрема у молочанських курганах було відкрито чотири поховання групи IIIС: п. 3, к. 11; п. 7, к. 2; п. 1, 8, к. 13 Аккермень І (за: Rassamakin 2004b, S. 141—142). Поховання характеризуються скорченою на боці позою кістяка із зігнутими у ліктях руками, кисті перед обличчям (поза адорації). Як правило, такі поховання розміщуються по одному, рідше по два у кургані. Подальші дослідження на р. Молочна показали, що вона, так само як і р. Самара, є місцем підвищеного скупчення поховань животилівсько-вовчанського (животилівського) типу, тобто тут були відкриті кургани з двома-трьома похованнями під одним насипом.

Крім переліченого вище, Ю. Я. Рассамакін (1990, с. 69—70) припускав, що до енеолітичних можна віднести к. 3 та 5, Новопилипівка пн. околиця та к. 12, Аккермень І, для яких були характерні кільцеві рови із материковим викидом з них на поверхню насипу, що разом з іншими ознаками, на думку дослідника, свідчить про енеолітичний час їх створення. Про виявлення квітянської кераміки поблизу с. Троїцьке (розкопки Л. С. Клейна) згадує В. М. Даниленко (1974, с. 64), так само вона згадується у щоденниках самого автора розкопок, у звіті та у публікації матеріалів. Проведені Ю. Я. Рассамакіним пошуки кераміки у фондах ІА НАН України та шурфування останців цих курганів не дали результатів (Рассамакін 2000, с. 172).

Виявлені експедицією енеолітичні поховання хоч і були нечисленними, однак дозволяють окреслити певну історичну картину регіону. Передовсім зазначимо, що судячи з кількості поховань, численність населення за доби енеоліту була незначною. Ранній енеоліт у степу представлений пам'ятками скелянської культури, яка датується 4750—4100 рр. до н. е. (Rassamakin 2004a, S. 180—181). Поховань, які б належали до ранньоенеолітичного часу, експедицією виявлено не було. Проте Ю. Я. Рассамакін відзначав один із пунктів ранньоенеолітичної кераміки, виявлений під час дослідження

к. 5, на площадці III, с. Новопилипівка (1992, с. 137). Крім того, пізнішими розкопками біля Кам'яної Могили було виявлено поселення середньостогівської культури (про них див.: Даниленко 1986; Телегін 1990). Поховання квітянської (постмаріупольської) культури, яка датується 3900/3800—3500/3400 рр. до н. е. (Rassamakin 2004a, S. 212—213), репрезентують середній та пізній енеоліт. Період фінального етапу пізнього енеоліту представлений у регіоні похованнями животилівсько-вовчанського (животилівського) типу, який датується 3500/3400—3000/2900? рр. до н. е. (Rassamakin 2004a, S. 213). Отриманий незначний матеріал свідчить про те, що розвиток енеоліту у Північно-Західному Приазов'ї проходив тими ж етапами, що і на інших територіях (Рассамакин 1992a, с. 139).

Ямні поховання, виявлені Молочанською експедицією, налічували 76 од. (їх опис див.: Вязьмітіна та ін. 1960; аналіз див.: Тереножкін 1960, с. 3—16). О. І. Тереножкін писав про типовість ямних поховань у регіоні, але відмічав і їх особливості: *«Ознаки цих поховань цілком характерні і загалом стійкі для давньоямної культури всього південноросійського степу. Трапляються деякі відхилення, але вони мають аналогії у інших регіонах»* (1960, с. 5). Так, переважна більшість ямних поховань була здійснена у простих ямах із заокругленими кутами, кістяк лежав на спині із зігнутими ногами, що впали на бік (як правило, правий), головою орієнтований на схід і північний схід, інвентар відсутній або бідний. Крім простих ям, траплялись ями із заплічками, характерні для впускних поховань. Постійною ознакою була пофарбованість кістяків і посипка дна могили вохрою. Поховальні ями мали перекриття кам'яними плитами чи дерев'яними колодами та очеретом. Камінь для перекриття брали із Кам'яної Могили (курганні групи біля с. Новопилипівка і Аккермень I). Натомість у курганах поблизу сіл Троїцьке і Долина, де немає природних відслонень каменю чи інших його джерел, кам'яні перекриття відсутні. О. І. Тереножкін відзначав, що у Приазов'ї простежується залежність характеру перекриття від місцевих умов, а тому цю рису обряду, на його думку, мабуть, не можна розглядати ні як локальну, ні тим більше етнічну ознаку, специфічну для окремих племінних груп (Тереножкін 1960, с. 7). Натомість Ю. Я. Рассамакін, характеризуючи ямні поховання регіону, цю ознаку вважав локальною, поява якої у більш північних і південних регіонах можна розглядати як результат переміщення у ці зони населення з цією традицією поховального ритуалу (Рассамакін 1992, с. 77).

Виявлені Молочанською експедицією матеріали ямних поховань разом із матеріалами відкритого 1952 р. Михайлівського поселення, верхні шари якого за тогочасною інтерпретацією залишило ямне населення, розкривали перед дослідниками зовсім іншу картину рівня культурного розвитку ямних племен. Нагадаємо, що досі протягом тривалого часу не викликала заперечень думка про те, що ямні племена — це невеликі розрізнені мисливсько-рибальські групи із пануванням матріархальних відносин (Круглов, Подгаецкий 1935).

Отож, виявивши в одному з курганів на р. Молочній залишки двох дерев'яних коліс із масивними ступицями від гарби (Аккермень I, к. 8, п. 14, неопубліковане), О. І. Тереножкін писав: *«Завдяки новому отриманому матеріалу стало абсолютно очевидним, що племена давньоямної культури являють собою не відсталих мисливців і рибалок, якими їх вважали раніше, а високими за рівнем культури скотарями»* (1952b, с. 10). Схожу думку дослідник вже висловлював, коли виявив залишки подібної гарби вперше (Сторожова Могила, 1949 р.). Зокрема він припускав, що вказана знахідка може змінити уявлення археологів про ямну культуру: «*рівень розвитку давньоямної культури … міг бути значно вищим, ніж той, що характеризується звичайним могильним інвентарем, архаїчним посудом з круглими і гострими денцями, кам'яними знаряддями та окремими виробами з міді»* (Тереножкін 1951, с. 190). Даючи оцінку історичному значенню Михайлівського поселення його дослідниця О. Ф. Лагодовська завважувала: *«Повністю має бути відкинуте розуміння про низький рівень розвитку господарства у племен давньоямної культури ніби то мисливців і риболовів із зачатками скотарства. Матеріали* [його] *культурних шарів переконливо вказують на значний розвиток скотарства ще на передямному етапі»* (1955, с. 121).

Ще однією знахідкою, яка, на думку О. І. Тереножкіна, могла свідчити про рівень розвитку ідеології у ямних племен, стала антропоморфна стела, що була частиною кам'яного перекриття ямного поховання (Новопилипівка (пн. околиця), к. 5, п. 9). На той час в археології усталеною була думка про кіммерійську приналежність кам'яних скульптур у курганах (Даниленко 1951). Проте виявлення стели над ямним похованням ставило цю думку під сумнів: *«Всі знайдені in situ стели зв'язані з похованнями, здійсненими за давньоямним звичаєм; їх зв'язок із заупокійним культом древньоямних племен більше вже не може викликати сумніву»* (Тереножкін 1960, с. 7). Пізніше, коли кількість цього виду пам'яток зросла, Д. Я. Телегін висловив думку, що переважна більшість т. зв. давньоямних стел можуть бути виготовленими населенням попереднього енеолітичного періоду, а ямні племена використовували їх повторно. Зокрема згадану стелу він вважав творінням нижньомихайлівського населення, яке за доби міді населяло Північне Приазов'я (Телегін 1971, с. 5, рис. 2: 1). Цікаве зауваження зробив Л. С. Клейн, який вважав, що творцями стел, найімовірніше, було ранньонеолітичне населення, оскільки і у нижньомихайлівських похованнях стели використовувались у перекриттях могил, тобто повторно (2007).

З поміж впускних ямних поховань О. І. Тереножкін виділяв невелику групу колективних поховань, що містили по два, рідше три кістяки у могилі, і зазначав, що ці поховання були *«звичайними і найчастіше менш урочисто обставленими усіма елементами поховального ритуалу»* (1960, с. 9), що не зовсім так. Радше навпаки — у колективних похованнях ямників було виявлено кераміку, знаряддя праці, кістяні прикраси, вістря стріл, вироби з міді. О. І. Тереножкін також відзначав серед інвентарю *«чудовий крем'яний ніж»* та *«гарно збережений мідний ніж списоподібної форми»* (1952а, с. 16). Дослідник заперечував поширену в археології думку В. О. Городцова про ритуальні умертвіння осіб у колективних похованнях, натомість вбачав у них склепи, де ховали членів однієї сім'ї чи родової групи (Тереножкін 1960, с. 9). На користь ритуального умертвіння висловлювався учасник експедиції Л. С. Клейн (1979). Ю. Я. Рассамакін, оперуючи у своїй дисертації значно більшим матеріалом (≈600 ямних поховань Північно-Західного Приазов'я) вважав колективні поховання ямників сімейними та відзначав високий відсоток інвентарності таких поховань (1992, с. 121).

О. І. Тереножкін здійснив першу змістовну характеристику поховального обряду та інвентарю пам'яток ямної культури Північно-Західного Приазов'я. Дослідник припускав, що долина р. Молочна могла бути одним із центрів, де склалася і розвинулась ямна культура (Тереножкин 1953, с. 88). Він розділив усі поховання на дві групи: основні та впускні, дав докладну характеристику поховального обряду кожної з груп та порівняв їх. Завдяки цьому йому вдалося помітити певні ознаки видозміни поховального обряду та інвентарю від більш ранніх до пізніших. Це стосувалося появи положення на боці, нетипової орієнтації небіжчика, асортименту та кількості інвентарю, появи ям із заплічками (Рассамакин 1992а, с. 15—16).

До найбільш ранніх дослідник відносив одне із впускних поховань з к. 11, де було виявлено, за його словами, кераміку типу середнього шару Михайлівського поселення (Тереножкін 1960, с. 71). Найімовірніше, ця інтерпретація була хибною, хоча у подальшому використовувалася для хронологічних побудов (Лесков 1967, с. 9). Серед поховань пізнього етапу дослідник припускав поховання із відхиленнями від традиційної орієнтації небіжчиків головою на північний захід, захід та ін., для яких була характерна більша кількість інвентарю (округлодонний горщик із ручкою і петлею, кам'яний пест, кістяний гарпун і кістки від покладеного як напутня їжа м'яса тощо) (Тереножкин 1956, с. 71).

Принцип поділу поховань на основні та впускні, який обрав О. І. Тереножкін, М. Я. Мерперт (1968, с. 504) справедливо вважав помилковим, оскільки він не міг бути вичерпним та відображати реальну кількість хронологічних груп та взаємодію між ними. Однак, зважаючи на культурно-хронологічну особливість ямних поховань на р. Молочній, яка полягала у тому, що основні ямні поховання відрізнялися стабільністю орієнтування (схід—північний схід) та пози небіжчика (на спині з підігнутими ногами та прямими руками), що дозволяє відносити їх до найбільш ранніх; натомість впускні не характеризувались такою єдністю вказаних ознак. Такий самий принцип для характеристики ямних поховань на р. Молочній застосовували і пізніше (Болтрик, Левченко, Фиалко 1991) [1].

М. Я. Мерперт (1968; 1974), використовуючи зокрема і матеріали ямної культури молочанських курганів, розробив першу найповнішу культурно-хронологічну періодизацію ямних пам'яток. Дослідник виділив дев'ять локальних варіанти ямної культурно-історичної області (термін вперше ним запропонований) на усій території її існування від Південного Приуралля до Дністра (Мерперт 1974, с. 13). А також виділив три хронологічні періоди у розвитку давньоямних племен на всій території їх поширення. На матеріалах молочанських курганів ним було виділено та охарактеризовано приазовський варіант ямної культурно-історичної області.

Вивчення ямних пам'яток території України та певне узагальнення наявного давньоямного матеріалу належить О. Г. Шапошниковій (1971b; 1985). Так, дослідниця дала характеристику культури та виділила чотири її локальні варіанти, зокрема приазовсько-кримський був виділений на матеріалі Молочанської експедиції. Науковиця писала, що цей варіант виділяється досить умовно, бо має багато спільних рис із нижньодніпровським. Зокрема, вона подавала такі його особливості: закономірність у положенні кістяка — основні на спині із північно-східною орієнтацією, впускні на спині і на боці без стійкої орієнтації, майже відсутність інвентарю (кераміка яйцеподібної форми, горщики і миски, які мають велику кількість ручок і вушок) (Шапошникова 1971b, с. 275—278). У своєму хронологічному поділі ямних пам'яток О. Г. Шапошникова продовжувала дотримуватися запропонованого раніше підходу: ранній (відповідав Михайлівці II) та пізній (Михайлівці III) (Лагодовська, Шапошникова, Макаревич 1962). Серед найбільш ранніх у Північно-Західному Приазов'ї дослідниця називала п. 14, к. 11, Аккермень I (Шапошникова 1971b, с. 269). Для пізніх поховань, на її думку, характерна поза небіжчика на боці, збільшення кількості поховального інвентарю та окремі його зразки (як наприклад, кістяні молоточкоподібні шпильки

1. У 1987 р. дослідження курганів на лівому березі р. Молочної (с. Констянтинівка, Мелітопольський р-н) проводила Приазовська експедиція. Ці кургани входили до складу значного розміру могильника, що складався із ланцюгів курганних груп, які йшли від устя р. Молочної до її впадання у Молочанський лиман. По суті, ці дослідження стали продовженням рятівних робіт, розпочатих Молочанською експедицією (Болтрик, Левченко, Фиалко 1991).

чи бронзові листоподібні ножі, кераміка) (Шапошникова 1971b, с. 272).

У комплексі ямних поховань Північно-Західного Приазов'я Ю. Я. Рассамакін виділив 10 типів, врахувавши такі ознаки, як обряд, інвентар, розміщення поховань у курганному насипі. Питання виділення ранніх ямних поховань у Північно-Західному Приазов'ї, на думку дослідника, досить складне і потребує ретельного вивчення (Рассамакин 1992a, с. 123). Отримані згодом понад 30 радіовуглецевих дат для ямних (26) та катакомбних (8) поховань (Рассамакін 2006, с. 134) лише підтвердили відсутність у молочанському регіоні можливостей для розробки чіткої періодизації пам'яток місцевої ямної культури. Тому замість традиційних для аналогічних регіональних досліджень локальних періодизацій, була намічена лише динаміка розвитку поховального обряду ямної культури (Рассамакін 2006, с. 139). Серед ознак пізньоямного поховального обряду дослідник, зокрема, називає парні та колективні поховання, які, імовірно, відображали певні зміни в соціальній структурі суспільства (Рассамакин 1991, с. 55).

Крім того, дослідник прийшов до висновку, що ямні поховання Північно-Західного Приазов'я здійснені за досить стійким обрядом, а виявлені «відхилення від норми» відображають не стільки хронологічні, скільки певні етнокультурні і соціальні відмінності (Рассамакин 1992a, с. 202). Також дослідник висловив цікаву думку про те, що перші катакомби будувало саме «ямне» населення регіону, а не «якісь емігранти». На його думку, катакомба з'явилася на завершальному етапі процесу розвитку поховальної конструкції «ямників» (Рассамакін 2006, с. 140). Однак ця точка зору залишається предметом дискусії, натомість більшість дослідників не заперечують проти нетривалого співіснування пізньоямного та ранньокатакомбного населення (Братченко, Шапошникова, 1985; Ніколова, Черних 1997; Гей 2011 та ін.).

Молочанською експедицією було відкрито 85 **катакомбних поховань**. Найчастіше вони були впускними, хоча траплялись і основні у курганах висотою до 0,3—0,4 м (Новопилипівка, розораний к. II; Аккермень II, розораний к. 4, к. 2, к. 3; Аккермень I, к. 7; Троїцьке, к. 4). Також вздовж правого берега пересохлого русла р. Юшанли (впадає у р. Молочна) було досліджено дві глиняні плями від розораних катакомбних курганів (к. 1 та 8) (Вязьмітіна та ін. 1960, с. 134—135).

Характерною формою поховальної споруди для цих поховань була катакомба, що, як правило, мала вхідну яму широкої майже овальної чи прямокутної форми, устя у вигляді низького аркового ходу, поховальні камери, які викопувалися поздовжньо, рідше впоперек по відношенню до входу, камери були півовальної форми. Переважають катакомби з одиночними похованнями з розмірами від малих до дуже великих, поза кістяка у скорченому положенні на спині, на боці і на боці із значним поворотом на спину, обличчям до виходу, ліва рука найчастіше покладена на тазі. Траплялися також випростані на спині кістяки (Тереножкін 1960, с. 10). Для катакомбних поховань характерна значна кількість та різноманітність поховального інвентарю: кераміка, крем'яні вістря стріл, різноманітні вироби з кістки, бронзові речі, ритуальна їжа (Тереножкін 1960, с. 9—13). Так, наприклад, у к. 8, п. 7, Аккермень I (не опубліковане) було виявлено 10 од. (прикраси, амулет, знаряддя). Серед інвентарю знайдено і напівзотлілі дерев'яні предмети. Крім того, виявлено шматок грубої вовняної тканини та залишки крученого джгута (Аккермень I, к. 14, п. 10), які, найімовірніше, залишились від «килимка» чи савана. За словами О. І. Тереножкіна, предметів із дерева та тканини у катакомбних похованнях досі не виявляли. Курильниць, таких типових для катакомбних поховань інших регіонів, у молочанських курганах знайдено не було (Тереножкин 1952a, с. 16—17).

Відкриті колективні поховання катакомбників О. І. Тереножкін інтерпретував як склепи, коли кістяки попереднього похованого зсувалися у бік, а на їх місце клали іншого небіжчика. Ця зафіксована традиція, на думку дослідника, мала важливе значення і заперечувала міркування В. О. Городцова про ритуальне умертвіння підлеглих осіб у колективних похованнях та існування у катакомбників канібалізму (Тереножкін 1960, с. 10). А подвійні катакомби (було виявлено одну у п. 9, к. 3, Троїцьке), на думку О. І. Тереножкіна, через відсутність зсунутих кісток попереднього покійника могли бути *«кращим прикладом додержання поваги до останків раніше похованих людей»* (1960, с. 10). Хоча С. Ж. Пустовалова згадана подвійна катакомба, у одній із камер якої небіжчик лежав уздовж короткої осі у ногах іншого покійника, наштовхувала на думку, що він супроводжував головного небіжчика і був навмисно умертвлений з ритуальною метою (2015, с. 197). Цей приклад, зокрема, дослідник використовував для доведення існування у ямно-катакомбному суспільстві станово-кастової системи.

Дослідження Молочанської експедиції також зафіксували невідому досі поховальну традицію. У двох курганах у катакомбі було виявлено два черепи, у яких тім'яна та потилична кістки були «залиті» суцільним шаром смоли товщиною 2—3 мм (Аккермень I, к. 14, п. 7: Вязьмітіна та ін. 1960, с. 62) та 1—2 мм (Аккермень II, к. 20, п. 1: Вязьмітіна та ін. 1960, с. 126—127) (Тереножкин 1952a, с. 17). Дослідник писав, що суть цього ритуального явища невідома (Тереножкін 1960, с. 11). Натомість Л. С. Клейн, опираючись на дані етнографії, інтерпретував цю традицію як обряд скальпування у катакомбних племен (1961, с. 109). Ю. Я. Рассамакін відносив вказані поховання до ранньокатакомбних та зазначав, що традиція використання смоли на кістках похованих (вушні та очні «тампони», «хлібці», пластини тощо) хоч і рідкісна, однак не унікальна для ямних та ранньокатакомбних поховань

Північно-Західного Приазов'я. Наявність схожої традиції у похованнях пізньоенеолітичного часу вказувала на її давність. Про зміст цієї традиції можна тільки здогадуватися, зокрема дослідник вважає, що застосування смоли у похованнях могло виконувати певні лікувально-магічні функції. Пов'язувати її якимось чином із традицією моделювання черепів в інгульській катакомбній культурі підстав немає (Рассамакин 2017, с. 70—72).

Отриманий експедицією матеріал почав активно залучатися дослідниками до їхніх культурно-історичних розробок. Так, на початку 1950-х рр. катакомбні пам'ятки Приазов'я та степового Подніпров'я, опинилися у центрі дискусії, що стосувалася походження катакомбної культури. Представники популярної тоді автохтонної теорії, яка пов'язувала розвиток катакомбної культури із автохтонним пізньоямним населенням (Кривцова-Гракова 1962), опиралися у своїх розробках, зокрема, і на матеріали молочанських курганів (Попова 1955). О. І. Тереножкін також був прихильником цієї теорії, зокрема він виділяв типи ранньокатакомбної кераміки, які походили із ямного посуду (Юшанли, к. 1; Аккермень І, к. 7, п. 2; к. 12, п. 1; к. 17, п. 2; к. 19, п. 1; Новопилипівка, к. 2, п. 6 та ін.). У попередніх публікаціях дослідник зазначав, що отриманий експедицією катакомбний матеріал переконливо підтвердив правильність висновків О. О. Кривцової-Гракової (Тереножкин 1953, с. 88). Утім, матеріал з молочанських курганів був неоднорідним, що дозволило досліднику згодом справедливо ставити під сумнів етнічну єдність катакомбних племен в усьому ареалі поширення цієї спільноти. Також він зазначав, що молочанські кургани, як йому видавалося, не давали досить ясних даних про поступовий перехід від давньоямних поховальних споруд до могил катакомбного типу. Багато елементів катакомбного поховального обряду, незважаючи на спільні риси, були загалом чужі традиціям ямної культури (Тереножкін 1960, с. 13).

Серед представників міграційної теорії — М. І. Артамонов (1937), С. С. Березанська та О. Г. Шапошникова (1957), Л. С. Клейн (1962; 2007), який висловив гіпотезу про західні витоки катакомбної культури та ін. Пізніше, дещо переосмисливши новий матеріал, О. Г. Шапошникова зазначала, що прихильники автохтонної і міграційної теорії проблему походження всієї катакомбної культурної області підміняли питанням про складання однієї з її груп і розв'язання її помилково переносили на всю культурну область (1971с, с. 333).

Вже у 1980-х рр. отримані нові матеріали з катакомбних пам'яток переконливо засвідчили значну роль ямного компоненту у складанні ранньокатакомбних пам'яток. О. Г. Шапошникова та С. Н. Братченко визнавали цей процес на значній території поширення катакомбної культури. І додавали, що така трансформація ямних племен, що призвела до виникнення нового культурного утворення, відбулася за наявності зовнішнього імпульсу, що походив, імовірно, із Північного Кавказу (Братченко, Шапошникова 1985, с. 419). На сьогодні спостерігається відхід від міграційного підходу у формуванні катакомбної спільноти і навіть рішучі прихильники зовнішніх імпульсів визнають у ньому значну роль місцевих груп і автохтонних процесів (Гей 2011, с. 4).

Інше дискусійне та складне питання історії катакомбних племен стосувалося розробки періодизації та хронології катакомбної спільноти. За словами О. І. Тереножкіна, катакомбний матеріал молочанських курганів не містив даних для розв'язання цього питання (1960, с. 12). На основі отриманого керамічного матеріалу дослідник виділяв більш ранні поховання, оскільки вони містили горщики ямного типу. За нашими підрахунками, поховання за ямним обрядом (тобто «скорчено на спині») становили переважну більшість. Так само вони переважають у катакомбних похованнях, що були основними у курганах. За сучасною термінологією, це — ранньокатакомбні поховання. Однак зазначимо, що поза цих поховань могла бути і скорчено на боці зі значним розворотом на спину. Дослідники пояснюють це тим, що у ранньокатакомбних похованнях домінує слабоскорчена поза небіжчиків на правому боці із розворотом на спину. Після розкладання тканини корпус похованого завалювався на спину з правою витягнутою вздовж тіла і лівою злегка зігнутою у ліктьовому суглобі руками (Братченко 2001). У загальних рисах, пози у ранніх катакомбних похованнях співпадали із попереднім пізньоямним періодом (Болтрик, Левченко, Фиалко 1991, с. 83).

Катакомбні поховання пізніших періодів характеризувалися позою небіжчиків на боці або випростано на спину. Описуючи такі поховання у регіоні, дослідники відзначали появу випростаних на спині поховань не лише для інгульської групи, а й для дніпро-азовської групи катакомбної спільноти (Братченко, Шапошникова 1985, с. 413).

С. Н. Братченко та О. Г. Шапошникова (1985, с. 418) запропонували трьохетапну періодизацію пам'яток катакомбної спільноти: ранній (2000—1900 рр. до н. е.), середній (1900—1700 рр. до н. е.), пізній (1700—1600 рр. до н. е.), яка з деякими корективами до тепер залишається актуальною. На сьогодні на основі значно більшого матеріалу та за наявності радіокарбонних дат Е. Кайзер (2011, с. 16) виділяє у Нижньому Подніпров'ї та Північному Приазов'ї два хронологічні етапи катакомбної спільноти: ранній (Т-подібна катакомба та скорчена поза) та пізній (катакомба та випростана поза на спині, що відповідає інгульській культурі). Молочанський матеріал цілком вписується у цю періодизацію.

Отриманий експедицією матеріал катакомбної спільноти був досить своєрідним, що змушувало виділяти його в окремий локальний варіант. Так, О. Г. Шапошникова виділила його

в приазовсько-кримську групу (1971с, с. 319). Пізніше С. Н. Братченко та О. Г. Шапошникова (1985, с. 403) виділили його у дніпро-азовську групу, об'єднавши під цією назвою пам'ятки двох регіонів, які раніше розглядалися окремо (Попова 1955; Шапошникова 1971с). Дніпро-азовська група була поширена у Нижньому Подніпров'ї, Північному Приазов'ї, Криму. Західний кордон групи залишався не вивченим, через не достатню розмежованість її із пам'ятками інгульської культури (Братченко, Шапошникова 1985, с. 412—413). Крім того, деякі дослідники виділяли приазовську (ранньокатакомбну) культуру (Николаева, Сафронов 1979). С. Ж. Пустовалов, використовуючи, зокрема, і матеріал Молочанської експедиції, намагається довести тезу про тривале співіснування пізньоямних, ранньокатакомбних та інгульських племен, зокрема і у Приазов'ї (Пустовалов 1992; 2015), що суперечить періодизації, побудованій на спостереженнях за стратиграфією курганів, та наявним хронологічним розробкам (Рассамакин 2006; Кайзер 2011).

Дослідженнями експедиції було отримано матеріал інгульської культури, який не був виділений О. І. Тереножкіним. Поодинокі випростані на спині поховання у катакомбах вже були відомі, однак ще не отримали свого осмислення через недостатню джерельну базу. З виділенням інгульської культури на матеріалі новобудовної Миколаївської експедиції (Шапошникова, Бочкарев, Шарафутдинова 1977) почнеться і вивчення цього культурного явища.

Питання характеру та історичного розвитку інгульської культури залишається досить складним, незважаючи на те, що після її відкриття пройшло вже чимало часу. Спочатку О. Г. Шапошникова обмежувала східний її кордон р. Дніпро. Згодом зазначала, що племена інгульської культури проникали і в Левобережний Степ, однак тут вони не склали суцільного масиву. Складним для розуміння культурного процесу, на думку О. Г. Шапошникової та В. М. Фоменка (2002), виявилися інгульські пам'ятки басейну р. Молочна.

С. Ж. Пустовалов, оцінюючи отриманий Молочанською експедицією матеріал, відзначав їх важливе значення для вивчення інгульської культури, оскільки нею було отримано матеріал із 40 поховань цього типу (Пустовалов 2005, с. 13). Понад те, дослідник вважає басейн р. Молочної політичним супер-центром інгульської культури (Пустовалов 2015).

За нашими підрахунками, що ґрунтуються на публікації матеріалів молочанських курганів (Вязьмітіна та ін. 1960), у курганах, досліджених Молочанською експедицією, катакомбних поховань з випростаними на спині кістяками було виявлено 15 од. Цей поховальний обряд разом із округлою формою вхідної ями та овальною (квасолеподібною) формою камери були притаманні для інгульської катакомбної культури. У незначній кількості було виявлено типові для інгульської культури посудини із прокресленим орнаментом (наприклад, чашечка із насипу к. 12, Аккермень І, фрагментована посудина із п. 21, Троїцьке тощо).

Однак найбільш яскраві інгульські поховання регіону були відкриті у верхів'ї басейну р. Молочна (зорема кургани поблизу сіл Заможне, Виноградне, Жовтневе Токмацького р-ну) завдяки роботі Запорізькою археологічною експедицією ІА АН УРСР. Протягом 1980—1985 рр., крім численного інвентарю, дослідники у цих похованнях виявили серію поховань інгульської культури з модельованими черепами (загалом 46 черепів). Серед аналогій цим знахідкам дослідники називали п. 4, к. 1, Аккермень І, де в очницях жіночого черепа лежали грудки червоної фарби (Отрощенко, Пустовалов 1991, с. 59). Така кількість поховань з модельованими черепами (60 % від усієї кількості відкритих катакомб) дозволяє розглядати цей район найбільшим осередком поширення згаданої традиції (Там само, с. 74).

Бабинська культура. Поховання культури не були виділені О. І. Тереножкіним із загального масиву поховань доби пізньої бронзи, а віднесені ним за схожим поховальним обрядом до зрубних. Що не дивно, судячи з історії вивчення цієї культури. Так, у 1960 р. С. С. Березанська виділила культуру багатоваликової кераміки на матеріалі поселень (Березанская 1960), до цього цей матеріал відносився до пізньокатакомбного часу (Попова 1955). О. І. Тареножкін погоджувався з Т. Б. Поповою та називав пам'ятки із багатоваликовою керамікою «пізньокатакомбними» (Отрощенко 2002, с. 38).

Завдяки діяльності новобудовних експедицій у зоні меліорацій та отриманню значної кількості матеріалу із курганів, у середині 1970-х рр. з'явилась можливість виділити ознаки бабинських поховань та розробити їх систематизацію (Писларий 1975). Аналіз кераміки із поселень показав, що багатоваликовий орнамент не є у ній домінуючим, що у подальшому стало однією із причин для зміни назви на більш точну за епонімною пам'яткою — бабинська культура (детальніше див.: Литвиненко 2002, с. 76). Сучасною розробкою питання цієї культури займається О. Р. Литвиненко. Він же вводить поняття культурного кола Бабине та подає його структуру, згідно з якою поховання Північно-Західного Приазов'я належать до дніпро-донської бабинської культури — ДДБК (Литвиненко 2009).

Поховання бабинської культури у молочанських курганах були виділені В. В. Отрощенком (1981). Як писав дослідник, нестійка орієнтація бабинських поховань, дані стратиграфії, розміщення поховань, поховальних споруд, інвентар — основний інструментарій для виділення бабинських поховань (1981, с. 71). Характеризуються вони опущенням у кургани більш раннього часу, покладенням покійника у звичайних ямах, часто овальної форми на незначній глибині. Поховальний ритуал був різноманітним. Покійного клали на боці (частіше лівому) у сильно скорченому положенні, було кілька поховань

зі слабоскорченими скелетами. Орієнтованість кістяків дуже нестала (на схід, південний схід, південь, північ, захід, північний захід). Положення рук також мало різні варіанти: до грудей, до обличчя, опущені до ніг, одна рука зігнута, а друга випрямлена. Так, для ранньобабинських поховань була характерна слабоскорчена поза кістяка та руки, що розміщувалися одна прямо, а друга зігнуто (Писларий 1991, с. 56). Для пізніх поховань характерна, на зразок зрубної, сильна скороченість похованого, руки перед обличчям та східна орієнтація кістяка.

У долині р. Молочної виявлено кілька довгих курганів (Новопилипівка, Долина, Троїцьке). Населення бабинської культури зводило довгі кургани роблячи досипку до давніших могил та приєднуючи таким чином свої поховання до цього давнього кургану. Так, у довгому кургані 1 (діаметр 23—26 м), Новопилипівка, пн. околиця, було виявлено шість поховань культури (це найбільша тут концентрація), у чотирьох з яких виявлено керамічний інвентар.

Близько половини бабинських поховань у молочанських курганах містили інвентар, поодинокі поховання з двома одиницями інвентарю (пронизки і підвіска; горщик і кістяна пряжка), хоча для культури більше характерна відсутність інвентарю чи його бідність. Молочанською експедицією було відкрито 19 поховань бабинської культури, в них виявлено сім горщиків, одну кістяну дископодібну пряжку з отворами (п. 6, к. 11 Аккермень I), прикраси у вигляді бронзових пронизок (4 од.) та одна окуляроподібна підвіска. Горщики були практично у кожному похованні. Переважно горщики були банкоподібної форми неорнаментовані. Також виявлено кістяну пряжку, що належить до найпоширенішого у пізній період типу (Литвиненко 2009). Крім того, зафіксовано незвичну для бабинських поховань традицію (Новопилипівка, к. 5, п. 2): похований лежав у середньоскорченому положенні на правому боці головою на північ, рот закритий поперек зубів вузькою кісткою, подібною до ребра (Вязьмітіна та ін. 1960, с. 37).

Бережнівсько-маївська зрубна культура. О. І. Тереножкін виділяв у молочанських курганах 104 поховання зрубної культури, що виявилось найбільше, у порівнянні з іншими періодами. У звітах та коротких повідомленнях дослідник попередньо відносив ці поховання до «кіммерійських», хоч датував їх більш ранньою порою ніж історичні кіммерійці (Тереножкин 1952а, с. 17; 1953, с. 88). Свого часу В. О. Городцов виділив хронологічно найбільш пізню групу «поховань у насипу та на горизонті», пов'язавши їх із населенням, що носило історичне ім'я «кіммерійців» (Отрощенко 2002, с. 17). З того часу доба пізньої бронзи в Україні пов'язувалась із кіммерійською культурою (В. О. Городцов, О. О. Кривцова-Гракова, А. В. Добровольський) (Отрощенко 2002, с. 29).

О. І. Тереножкін здійснив першу характеристику зрубних поховань у регіоні Північно-Західного Приазов'я. Дослідник не тільки ввів поняття «зрубна культура» [1] до обігу серед українських археологів, але і вивчав міру «зрубного» впливу на населення Правобережної лісостепової України (Отрощенка 2002, с. 37). Також дослідник звернув увагу на певні особливості зрубних поховань у регіоні. Так, він відзначав відсутність звичаю зводити власні кургани, натомість влаштовувати впускні поховання у насипах більш давніх курганів. Крім того, для молочанських зрубних поховань не характерними виявилися форми поховальних конструкцій у вигляді зрубу (Тереножкін 1960, с. 14).

Згідно із висновками О. І. Тереножкіна (1960, с. 13—15) та публікацією (Вязьмітіна та ін. 1960), зрубні поховання молочанських курганів характеризувалися досить сталим обрядом: впускні, влаштовані на невеликій глибині, іноді їх виявляють прямо під дерном чи ріллею, через що вони часто руйнуються під час оранки; поховальна конструкція у вигляді простої ями без гробниці, поза небіжчиків сильно скорчена на лівому боці (зрідка на правому), головою на схід (іноді північний схід), більшість кістяків лежали у дуже скорченому положенні з руками перед обличчям та ногами притиснутими до живота. Інвентар — одноманітний, представлений одним горщиком, переважно баночного типу без орнаменту чи гостроребериим із городчатим орнаментом, рідше з плавним профілем, виявлено кілька фрагментів з наліпним валиком. Трапилось кілька парних поховань, де біля кожного із кістяків було розміщено по одному горщику. Цікаво, що у похованнях на правому боці інвентар відсутній. Більшість кістяків було виявлено на незначній глибині від поверхні — переважно на глибині до 0,5 м, менша кількість виявлена на глибини 1—1,7 м. Як правило, поховання розміщувались у центральній частині кургану, у незначній кількості вони наявні і у інших частинах насипу.

Найбільше поховань зрубної культури було виявлено у курганах біля с. Троїцьке — 43 у трьох курганах, що показує також найбільшу їх концентрацію. У решті ж (біля с. Новопилипівка та у курганних групах Аккермень I і II) концентрація поховань незначна: одне—два поховання на курган.

У 1980-х рр. накопичення в рази більшого зрубного матеріалу новобудовними експедиціями дозволило дослідникам застосувати до них статистичні і порівняльні методи та будувати на цих спостереженнях певні історичні моделі роз-

1. Справа у тому, що українські археологи довгий час не сприймали періодизацію доби бронзи, запропоновану В. О. Городцовим, та не вживали у своїх визначеннях запропоновані ним терміни культур, розроблені на основі типу поховальної споруди: «ямна», «катакомбна», «зрубна». Натомість вони продовжували послуговуватись старими звичними термінами: поховання зі «скорченими кістяками» чи «пофарбованими кістяками» тощо (детальніше про це див.: Отрощенко 2002, с. 15—45).

витку зрубної спільноти. Так, В. В. Отрощенко у своїй кандидатській дисертації (1981) залучив матеріал зрубних поховань молочанських курганів до вивчення історії Степового Подніпров'я за доби пізньої бронзи. На цьому матеріалі ним було виділено поховання, крім згаданої вже бабинської культури, сабатинівської та білозерської культур. Згодом дослідник скорегував свої погляди (Отрощенко 1992) та виділив на території України бережнівсько-маївську зрубну культуру (БМЗК), що входить до зрубної культурно-історичної спільноти, поширеної на значній території (Отрощенко 2002). Таким чином усі зрубні поховання відкриті Молочанською експедицією знайшли своє місце серед пам'яток БМЗК.

В. В. Отрощенко і Ю. В. Болтрик у спільній статті (1982) виклали результати аналізу культурно-хронологічного і територіального розподілу курганних могильників у межиріччі Дніпра та Молочної, де ними, зокрема, було використано матеріал Молочанської експедиції. За їх розподілом, територія долини р. Молочна входить до першої зони, для якої було помічено приблизно однакову кількість поховань різних культур. На нашому матеріалі подібне спостерігається для поховань ямної, катакомбної та зрубної спільнот (рис. 3). Дослідники припускають, що долини річок і прилеглі до них ділянки могли забезпечити продуктом харчування лише певну кількість населенн. Решта змушені були освоювати маловодні степові простори (Отрощенко, Болтрик 1982, с. 39).

У роботі, присвяченій східним кордонам та східним контактам білозерської культури, В. В. Отрощенко та Н. П. Шевченко (1987) зпоміж сарматських поховань Молочанської експедиції виділили одне поховання **білозерської культури** (п. 1, к. 3 — розораний, Аккермень II). Поховання було основним, здійсненим у широкій ямі із заокругленими кутами, кістяк зберігся погано. Визначальним для цього поховання був підлощений горщик, що мав циліндричне горло (Отрощенко, Шевченко 1987, с. 131). Ця знахідка, на думку авторів статті, позначала східний кордон білозерської культури, який проходив по р. Молочна і далі на північ вздовж лівого берега Дніпра до низин р. Самара (Там само, с. 139—140). Згодом збільшення джерельної бази для вивчення білозерської культури дозволило одному із авторів посунути цю межу далі на схід (Отрощенко 2001, с. 186—187).

Цікавими виявились молочанські кургани і у питаннях вивчення **кіммерійської культури**, незважаючи навіть на їх незначну кількість (чотири од.). У першій ґрунтовній публікації матеріалів експедиції О. І. Тереножкін (1960) не виділяв поховань передскіфського часу. Згадуючи лише побіжно про виявлення у насипу к. 3, Троїцьке одного бронзового вістря стріли з довгою втулкою. Натомість через незначну джерельну базу та недостатню розробленість кіммерійського питання, новочеркаське поховання (п. 5, к. 19 Аккермень I) за типом банкоподібного горщика дослідник помилково відніс до ранньо-го скіфського періоду (Тереножкін 1960, с. 15). Проте завважимо, що у дещо ранішій публікації дослідник вже відносив до кіммерійської культури VIII—VII ст. до н. е. три поховання, номери яких не вказував, однак зазначав, що вони здійснені за пізньозрубним обрядом скорчено на боці, але містили вузькогорлі горщики, бронзові пронизку і пластинку, кістки від жертвенного м'яса (Аккермень I, к. 11, п. 9 і к. 17, п. 11) (Тереножкин 1956, с. 73). Третє поховання визначити не вдалося, можливо, це одрук. Оскільки у спеціалізованій монографії дослідник називав вже згадані вище два поховання, які він вважав «найпізнішими передскіфськими» (Тереножкин 1976, с. 25).

Подальші дослідження кіммерійської тематики дозволили дослідникам віднести поховання у скорченій на боці позі померлих у катакомбах чи підбоях до чорногорівського етапу розвитку кіммерійської культури і датувати їх 900—750 рр. до н. е. (Гошко, Отрощенко 1986, с. 176).

С. В. Махортих виділяє три кіммерійські поховання у молочанському матеріалі: к. 11, п. 9, к. 17, п. 11, к. 19, п. 5 Аккермень I. Причому два з них, здійснені у позі на лівому боці, дослідник відносив до чорногорівського типу; одне з позою покійника випростано на спині — до новочеркаського (Аккермень I, к. 19, п. 5) (Махортых 2005, с. 313).

На ще одне кіммерійське поховання чорногорівського типу із матеріалів експедиції звернув увагу В. В. Отрощенко. Так, у п. 24, к. 3, Троїцьке було виявлено скорчене на боці поховання із нехарактерним для пізньої бронзи розміщенням кісток рук, до якого напрошувалась аналогія з триманням м'яса та проглядалася «поза вершника». На думку дослідника, згадана традиція, поширення якої помічене на значній території, дозволить долучити до списку кіммерійських поховань ті безінвентарні, які досі залишалися поза увагою дослідників (Отрощенко 2019, с. 153—154).

Скіфських поховань, як вже зазначалося, було виявлено сім. Вони не були опубліковані, було подано їх коротку характеристику із зазначенням, що належать ці поховання рядовим скіфам (Тереножкін 1960, с. 15). Стосовно ранньоскіфських поховань, дослідник зазначав, що в районі р. Молочної відсутні поховання періоду скіфської архаїки. Цей період представлений у матеріалі молочанських курганів випадковою знахідкою у насипу «*бронзового двохлопасного втульчастого вістря стріли з шипом*» (Тереножкин 1956, с. 74). До IV ст. до н. е. дослідник відносив жіноче п. 2, к. 16, Аккермань I. Пізні поховання скіфів у молочанських курганах теж фактично відсутні, що на думку О. І. Тереножкіна, пояснюється тим, що вони переважно «*зосереджуються у цей час на Нікопольщині та у степу на схід і захід від Дніпра*» (1952а, с. 18). Серед найпізніших дослідник виділяв три впускні поховання у неглибоких ямах, що лежали

випростано головою на схід. За виявленими серед інвентарю речами (бронзовий трьохгранний наконечний стріли, великі залізні вістря списів, залізні вудила із псаліями, горитний набір, залізні і бронзові ворворки, залізний меч) поховання можна датувати IV—III ст. до н. е. (Тереножкин 1956, с. 74).

О. І. Тереножкін виділяв два поховання, де на його думку, було виявлено цікавий інвентар. Обидва поховання були жіночими: в одному з них виявлено літню жінку з набором амулетів (Троїцьке, к. 2, п. 12); у другому жінку було поховано зі зброєю (Аккермень I, к. 16, п. 2). Матеріал з останнього було опубліковано та інтерпретовано О. Є. Фіалко, яка вважає, що тут поховано скіфську амазонку (2012, с. 49).

У матеріалі Молочанської експедиції примітна незначна кількість кіммерійських та скіфських пам'яток, хоча долина р. Молочна, завдяки доступу до води та кормової бази, була для них привабливою. За даними дослідників, окремі поховання VIII—VII ст. до н. е., відкриті у регіоні, свідчать про незначну його заселеність у цей час. Пояснити це, вочевидь, можна із найбільш активними бойовими діями кіммерійців і скіфів протягом VIII—VI ст. до н. е. на Передньому Сході (Отрощенко, Болтрик 1982, с. 41). Незначна кількість скіфських поховань у долині р. Молочна, що також зафіксовано подальшими дослідженнями у регіоні, зокрема Запорізькою археологічною експедицією (Рассамакин 1992b), так само можна пояснити незначною заселеністю цього регіону та існуванням особливої області скіфських могил — Геросу (Отрощенко, Болтрик 1982, с. 41).

О. І. Тереножкін писав, що завдяки новим дослідженням на р. Молочній вперше в українській археології широке висвітлення отримали пам'ятки **сарматів**, які досі траплялись у Поволжі та на Північному Кавказі.

Дослідження сарматських поховань у курганах долини р. Молочна відбувались ще у довоєнний час. 1947 р. поблизу с. Новопилипівка працювала Приазовська комплексна експедиція ІА АН УРСР (керівник В. М. Даниленко), Новопилипівський загін якої дослідив два кургани сарматського часу [1] (Даниленко 1952). З двох відкритих поховань тільки в одному інвентар зберігся повністю. Попередню публікацію цього діагонального поховання здійснила єдиний на той час в Інституті сарматолог Т. Г. Оболдуєва (1952). Як писала дослідниця, отриманий матеріал дає уявлення про поховальний обряд та матеріальну культуру сарматів Північного Приазов'я, а також про зв'язки цього населення із Боспором, Поволжжям та Кубанню (Оболдуєва 1952, с. 47).

Матеріали Молочанської експедиції збагатили джерельну базу для вивчення сарматської історії на 56 поховань, які, що важливо, були майже повністю введені до наукового обігу. Розкопки великої кількості сарматських поховань були значним досягненням Молочанської експедиції. Цим успіхом експедиція завдячувала О. Ф. Покровській, котра виявила могильники сарматів біля північної околиці с. Новопилипівка і на схід від радгоспу Аккермень (Тереножкин 1952a, с. 18). Про це зберігся запис від 9 липня у щоденнику О. І. Тереножкіна: *«Плями розораних курганів. Саме на схід від південної околиці Поселення 9… на чорному щойно зораному парі відкрилось поле з великою кількістю плям, вочевидь, розораних куоганів. Плями мають діаметр від 5 до 8 м. Найбільш чіткі плями вздовж країв мали світлий колір, а всередині їх фіксувався глиняний викид із землі, змішаної з глиною, діаметр такого викиду 1,5—2 м, довжина площі, на яку було розкидано ці плями із сходу на захід становила 400 м, ширина 450 м. Плями розміщувались на відстані 6—15 м одна від одної. Підрахувати їх складно. Мабуть, загальна кількість їх досягає півсотні. В окремих місцях фіксуються ледь помітні насипи (20—35 см заввишки). На ріллі зрідка трапляються фрагменти амфорної кераміки»* (1952c).

Сарматські поховання, як правило, одиничні у невисоких сарматських курганах. Молочанський могильник розміщувався поблизу радгоспу Аккермень (курганні групи Аккермень I та II). На думку О. І. Тереножкіна (1952a, с. 18), важливою була зібрана колекція місцевої сарматської кераміки, яка до цього часу абсолютно не вивчалася; привізні речі демонстрували напрямки торгових зв'язків сарматів. У молочанських курганах було відкрито поховання із кількома горщиками у могилі, що виділяє їх з поміж поховань Північного Причорномор'я, де виявляли по одному горщику у похованнях. Цікавий також факт виявлення у п. 3, к. 6, Аккермень I лука, який зберігся на довжину 0,6—0,9 м та лука із п. 1, к. 12, Аккермень I, довжина якого становила 1,2 м, що є рідкісною знахідкою на території савроматів (Мордвинцева 2015).

М. І. Вязьмітіна (1960) здійснила докладну характеристику сарматських поховань Молочанського могильника. Це були переважно основні одиночні поховання, натомість впускні становили незначну кількість (10 од.) і виявлені в курганних групах Аккермень I (к. 2—4, 11) і Аккермень II (к. 2—4). Форма поховальної споруди — це переважно широкі майже квадратні ями з дерев'яною конструкцією, прямокутні вузькі із заокругленими кутами чи овальні, ями з підбоями, один випадок — яма із заплічками (Вязьмітіна 1960, с. 17—18). Кістяки лежали випростано на спині орієнтовані головою на південь або північ із варіантами. За словами дослідниці,

1. Загін працював у складі керівника Т. Г. Оболдуєвої (к. і. н., н. с. скіфо-античного відділу) та Д. М. Гоженко (н. с.). Т. Г. Оболдуєва займалась у відділі розробкою сарматського питання. Дослідниця зробила помітний вклад у розвиток вітчизняної сарматології (Симоненко 2019, с. 171). Однак на час новобудовних розкопок вона вже не працювала в Інституті, і естафету у цьому питанні довелося перейняти М. І. Вязьмітіній.

сарматські поховання Молочанського могильника мають і суто локальні особливості, за якими їх можна об'єднати в окрему приазовську групу сарматських пам'яток. Серед ознак групи: переважання імпорту; форма та орнаментація ліпного посуду; переробка античних форм (Вязьмітіна 1954).

М. І. Вязьмітіна визначає час існування Молочанського могильника з кінця II—I ст. до н. е. і до II—III ст. н. е. Одне з поховань дослідниця вважає найбільш раннім (Аккермень II, розораний к. 3, п. 1) за виявленою у ньому ліпною посудиною грушоподібної форми і датує III—II ст. до н. е. До ранньосарматських (кінець II—I ст. до н. е.) дослідниця віднесла три впускні поховання за наявністю в них середньолатенської фібули, пергамської буролакової чашечки, червоноглиняного канфара (Вязьмітіна 1960, с. 20). З цим погоджувався інший сарматолог К. Ф. Смирнов (1984, с. 94—95). До пізньосарматських (II—III ст. до н. е.) М. І. Вязьмітіна відносила поховання (Аккермень II, зх. частина, к. 17) за дзеркальцем-підвіскою із рельєфними тамгоподібними знаками. Крім того, за спостереженнями дослідниці, для пізніх сарматських поховань характерні певні зміни і у поховальному обряді, зокрема переважання північної орієнтації похованих (Вязьмітіна 1960, с. 20).

Щодо етнічної інтерпретації сарматських поховань, дослідниця відзначала певну строкатість їх племінного складу, про що, зокрема, свідчили різноманіття могильних споруд та поховального обряду (Вязьмітіна 1960, с. 21). Крім того, дослідниця відзначала етнічну подібність сарматських племен р. Молочна до племен Поволжя і Подоння, звідки у II ст. до н. е. нові орди сарматів рушили у Приазов'я. Панівне місце в них займали роксолани. Понад те, на думку М. І. Вязьмітіної, саме долину р. Молочна можна вважати головним осередком сарматських племен на чолі з роксоланами (Вязьмітіна 1953, с. 61).

За сучасною хронологією ранньосарматський період датується II—I ст. до н. е. (Симоненко 1999, с. 7), отже попередні дослідники дещо подавнювали час початку розселення сарматів у степах України. Молочанський могильник О. В. Симоненко відносить до середньосарматського етапу, що датується в межах I — середини II ст. н. е. (1999, с. 12).

Дослідження на новобудовах у долині р. Молочна дали ґрунтовну джерельну базу для вивчення сарматської культури. Отримані матеріали, на думку О. І. Тереножкіна, дозволяли з'ясувати склад племен, що перекочували у Приазов'я, детальніше вивчити їх матеріальну культуру та її місцевий розвиток. Імовірно, на р. Молочній розміщувались основні сарматські могильники, тут, очевидно, були і їх основні місця зимівлі, ознаки яких були виявлені в околицях с. Новопилипівка і радгоспу Аккермень (Тереножкін 1960, с. 19).

Пізні кочовики. Молочанською експедицією було відкрито 16 поховань (Тереножкін 1960, с. 5), визначені як «пізньокочівницькі» чи «ранньосередньовічні» (Вязьмітіна та ін. 1960). У ґрунтовній публікації О. І. Тереножкін обмежився лише їх коротим описом та зазначав, що вони не становили самостійного інтересу (1960, с. 16). Проте в іншій попередній публікації дослідник висловлював надію, що десь на р. Молочна, у якій К. В. Кудряшов небезпідставно вбачав половецьку р. Сутень, що згадується у зв'язку із відомим походом Володимира Мономаха у 1103 р., під час подальших досліджень будуть відкриті і великі поховання кочовиків (Тереножкин 1952а, с. 19). У зібранні пам'яток Північного Приазов'я Г. А. Федорова-Давидова, до якого увійшли всі відомі на той час поховання кочівників, матеріали Молочанської експедиції з цього періоду не отримали надійної інтерпретації (1966, с. 258—259).

Для поховань пізніх кочовиків була характерна випростана поза скелетів головою на південний захід. Поховальна споруда представлена майже у кожному похованні залишками гробовищ, зроблених із дерев'яних планок. Як правило, такі поховання були впускними у давніші кургани по одному—два у насипу. Виняток становив Аккермень I, к. 17, де під одним насипом було виявлено чотири пізньокочівницькі поховання, здійснені за обрядом випростано на спині. Імовірно, через притаманну їм незначну глибину ці поховання мали погану збереженість.

Серед найбільш примітних — жіноче поховання (Аккермень I, к. 16, п. 1), що супроводжувалось похованням коня із залізними вудилами та стременами. У цій могилі також було виявлено незначну кількість бронзових прикрас, обложених золотою фольгою, виличні кільця, залізні ножиці. Подібні виличні кільця траплялись і в інших жіночих похованнях (Тереножкин 1956, с. 74). Крім того, поруч із похованою було знайдено набір із різних варіантів намистин з гагату і сердоліку та бісеру від прикрас (Вязьмітіна та ін. 1960, с. 63—64).

Інше цікаве поховання було досліджене Троїцьким загоном експедиції. Так, у центрі к. 1, Троїцьке було виявлено споруду, складену із сирцевої цегли (чорнозем і глина) у формі восьмикутника. Дослідники інтерпретували споруду як мавзолей, який було зведено на зразок кочівницької юрти, аналогії якому відомі у Криму — т. зв. мавзолеї татар. Попередня дата цього поховання за звітом XIV—XV ст., що пов'язувала його з ногайцями (Каменецкий 1951). На жаль, поховання не увійшло до публікації матеріалів, що були отримані Троїцьким загоном Молочанської експедиції (Клейн 1960).

Разом з іншими похованнями, виявленими у попередні роки, отримані Молочанською експедицією матеріали пізніх кочовиків склали невелику серію поховань, якій досі не було приділено належної уваги. Лише масштабні новобудовні дослідження 1970—1990 рр. у Північному Приазов'ї дозволили розширити джерельну базу для їх вивчення. Так, у 1981 р. Запорізька ек-

спедиція дослідила унікальний поховальний комплекс Чингульський курган (Отрощенко, Рассамакин 1986). Завдяки цим дослідженням вдалося дещо пролити світло на історію Північного Приазов'я за доби раннього середньовіччя. А також встановити, що значна частина досліджених пам'яток належала половецькому і золотоординському часу, хоча виявлені і більш ранні пам'ятки середньовічних кочовиків (Рассамакин 2003).

Висновок. Новобудовні експедиції 1950-х рр., що працювали у регіоні Північно-Західне Приазов'я, започаткували важливу роботу з вивчення недослідженого досі регіону. Матеріал, отриманий Молочанською експедицією, засвідчив заселення території Північно-Західного Приазов'я представниками різних культур на значному проміжку часу від доби енеоліту—раннього середньовіччя.

Доба енеоліту у регіоні представлена похованнями квітянською (потмаріупольської) культури та пам'ятками животилівсько-вовчанського (животилівського) типу. Саме за енеоліту в регіоні з'явилися перші курганні насипи.

Представники наступної за часом ямної культури продовжили традицію зведення курганів у долині р. Молочна. Дослідженнями експедиції було отримано комплекс ямних поховань, які давали ширше уявлення про характер культури «ямників» на території Північно-Західного Приазов'я, що досі було неможливим через незначну кількість матеріалу та фрагментарне введення його до наукового обігу. О. І. Тереножкін вперше здійснив характеристику поховального обряду і інвентарю пам'яток ямної спільноти у цьому регіоні. Крім того, важливі висновки дослідника щодо рівня розвитку ямного населення на основі унікальних знахідок (залишків дерев'яної гарби, кам'яної стели тощо).

Результати досліджень Молочанської експедиції довгий час займали одне з пріоритетних місць у вивченні питання генези катакомбних племен українських степів. Так, цими дослідженнями було отримано досить численну групу ранньокатакомбних поховань, вивчення яких якраз і могло пролити світло на процес складання катакомбної культури, зокрема і у нашому регіоні. З результатів досліджень видно, що катакомбне населення вже практично не зводить курганів, а влаштовує поховання у насипах попередніх епох.

Судячи з кількості відкритих Молочанською експедицією ямних та катакомбних поховань, можна зробити певні висновки щодо щільності населення у долині р. Молочна протягом III тис. до н. е., яка відзначається значною концентрацією.

Для періоду пізньої бронзи було отримано близько ста поховань зрубної культури. Що дозволяло розпочати ґрунтовні дослідження цього періоду у Північно-Західному Приазов'ї. На цей час також припадає наступний «демографічних сплеск» у долині р. Молочна, що проявилось у кількості відкритих експедицією пам'яток БМЗК.

Відкриття у долині р. Молочна одного із трьох на сьогодні відомих сарматських могильників значно розширило знання дослідників про населення Приазовських степів на межі ер, які досі були дуже обмеженими. Цими дослідженнями було отримано значний речовий та антропологічний матеріал. А кількість відкритих поховань свідчить про численність племінних груп, що проживали у регіоні.

Отриманий Молочанською експедицією матеріал був майже повністю введений до наукового обігу. Він значно розширював можливості дослідників у розробці важливих питань, пов'язаних з історією різних культур давнього минулого українських степів. Протягом тривалого часу цей матеріал залишався основним, якщо не єдиним, джерелом для вивчення давньої історії Північно-Західного Приазов'я та став підґрунтям для широкого вивчення регіону у подальшому.

ЛІТЕРАТУРА

Артамонов, М. И. 1937. Раскопки курганов в долине реки Маныча в 1935 г. *Советская археология*, IV, с. 93-132.

Березанская, С. С. 1960. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине. *Советская археология*, 4, с. 26-41.

Березанская, С. С., Шапошникова О. Г. 1957. Т. Б. Поповой «Племена катакомбной культуры», М., 1955. *Советская археология*, 2, с. 270-274.

Березовец, Д., Копылов, Ф. 1950. *Отчёт о разведке курганных групп на территории Конкинского и Молочанского водохранилищ в 1950 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1950/29.

Болтрик, Ю. В., Левченко, В. Н., Фиалко, Е. Е. 1991. О позднеямных чертах в катакомбном погребальном обряде низовья р. Молочной. В: Братченко, С. Н. (ред.). *Катакомбные культуры Северного Причерноморья. Источники, проблемы, исследования*. Киев: Археолог, с. 57-84.

Братченко, С. Н. 2001. *Донецька катакомбна культура раннього етапу*. Луганськ: Шлях.

Братченко, С. Н., Шапошникова, О. Г. 1985. Катакомбная культурно-историческая общность. В: Артёменко, И. И. (ред.). *Археология Украинской ССР*, 1. Киев: Наукова думка, с. 403-419.

Вязьмітіна, М. І. 1953. Вивчення сарматів на території Української РСР. *Археологія*, VIII, с. 56-75.

Вязьмитина, М. И. 1954. Сарматские погребения у с. Ново-Филипповка. В: *Вопросы скифо-сарматской археологии*. Москва: АН СССР, с. 220-244.

Вязьмітіна, М. І. 1960. Сарматські поховання в долині р. Молочної. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VIII, с. 20.

Вязьмітіна, М. І., Іллінська, В. А., Покровська, Є. Ф., Тереножкін, О. І., Ковпаненко, Г. Т. 1960. Кургани біля с. Ново-Пилипівки і радгоспу «Аккермень». *Археологічні пам'ятки УРСР*, VIII, с. 22-135.

Ганина, О. Д., Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1951. *Раскопки курганов Аккермень I.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1951/5а.

Гей, А. Н. 2011. Спорные вопросы и перспективы изучения катакомбной культурно-исторической общности. *Краткие сообщения ИА РАН*, 225, с. 3-10.

Гошко, Т. Ю., Отрощенко, В. В. 1986. Погребения киммерийцев в катакомбах и подбойных сооружениях. *Советская археология*, 1, с. 168-183.

Даниленко, В. М. 1951. До кіммерійської проблеми (у зв'язку з опублікуванням стели з с. Наталівки). *Археологія*, V, с. 218-225.

Даниленко, В. М. 1952. Приазовська експедиція 1947 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, IV, с. 67-69.

Даниленко, В. Н. 1955. О ранних звеньях развития степных восточноевропейских культур шнуровой керамики. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 4, с. 126-128.

Даниленко, В. Н. 1974. *Энеолит Украины: этноисторическое исследование*. Киев: Наукова думка.

Даниленко, В. М. 1986. *Кам'яна Могила*. Київ: Наукова думка.

Денисова, А. А., Видейко, М. Ю. 2010. Сосуд со знаками из раскопок Молочанской экспедиции. *Археологія і давня історія України*, 3, с. 51-55.

До 95-річчя… 1991. До 95-річчя Марії Іванівни Вязьмітіної. *Археологія*, 4, с. 149-151.

Доповідна… 1951. *Доповідна записка від 14.04.1951 р. П. П. Єфименко до Президента АН О. В. Палладіна*. НА ІА НАН України, ф. 62, оп. 1, № 153.

Кайзер, Э. 2011. Проблемы абсолютного датирования катакомбной культуры Северного Причерноморья. *Краткие сообщения ИА РАН*, 225, с. 15-27.

Каменецкий, И. С. 1951. *Отчёт о раскопках курганов у с. Троицкого Запорожской области в 1951 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1951/5е.

Клейн, Л. С. 1951. *Отчёт о раскопках курганов у с. Троицкого Мелитопольского района Запорожской области в 1951 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1951/5е.

Клейн, Л. С. 1960. Кургани біля с. Троїцького. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VIII, с. 141-163.

Клейн, Л. С. 1961. Черепа, покрытые смолой, в погребениях эпохи бронзы. *Советская этнография*, 2, с. 105-109.

Клейн, Л. С. 1962. Катакомбные памятники эпохи бронзы и проблема выделения археологических культур. *Советская археология*, 2, с. 26-38.

Клейн, Л. С. 1979. Смысловая интерпретация совместных погребений в степных курганах бронзового века. В: *Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы. Тезисы докладов конференции, 3—6 декабря 1979 г.* Донецк, с. 18-20.

Клейн, Л. С. 2007. *Древние миграции и происхождение индоевропейских народов*. Санкт-Петербург.

Ковалёва, И. Ф. 1978. Погребения «животиловского» типа в Присамарье. В: Ковалёва, И. Ф. (ред.). *Курганные древности Степного Поднепровья III—I тыс. до н. э.* Днепропетровск: ДГУ, с. 46-54.

Ковалёва, И. Ф. 1980. К вопросу о культурной принадлежности вытянутых подкурганных энеолитических погребений. В: Ковалёва, И. Ф. (ред.). *Курганы Степного Поднепровья*. Днепропетровск: ДГУ, с. 48-56.

Ковалёва, И. Ф. 1984. *Север степного Поднепровья в энеолите—бронзовом веке*. Днепропетровск: ДГУ.

Кривцова-Гракова, О. А. 1962. Погребения бронзового века и предскифского времени на Никопольском курганном поле. В: Смирнов, К. Ф. (ред.). *Памятники скифо-сарматской культуры*. Материалы и исследования по археологии СССР, 115. Москва: АН СССР, с. 5-55.

Круглов, А. П., Подгаецкий, Г. Е. 1935. *Родовое общество степей Восточной Европы. Основные формы материального производства*. Москва; Ленинград: ОГИЗ.

Лагодовская, Е. Ф. 1955. Михайловское поселение и его значение. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 4, с. 119-121.

Лагодовська, О. Ф., Шапошникова, О. Г., Макаревич, М. Л. 1962. *Михайлівське поселення*. Київ: АН УРСР.

Лесков, А. М. 1967. Раскопки курганов на Юге Херсонщины и некоторые вопросы истории племён бронзового века Северного Причерноморья. В: Лесков, А. М., Мерперт, Н. Я. (ред.). *Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР*. Киев: Наукова думка, с. 7-19.

Литвиненко, Р. А. 2002. Культура Бабино (многоваликовой керамики) и проблемы бронзового века бассейна Дона. *Археологические памятники Восточной Европы*, 1, с. 76-85.

Литвиненко, Р. А. 2009. *Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток)*. Автореферат дисертації д. і. н. Київ.

Матеріали… 1951—1952. *Матеріали про стан затоплення об'єктів народного господарства в зв'язку з спорудженням Каховського водосховища (почато 28 листопада 1951 — закінчено 14 серпня 1952 р.)*. ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 8, т. 3, од. зб. 6294, спр. 61—34, арк. 24-34.

Махортых, С. В. 2005. *Киммерийцы Северного Причерноморья*. Киев: Шлях.

Мерперт, Н. Я. 1968. *Древнейшая история населения степной полосы Восточной Европы (III — начало II тыс. до н. э.)*. Диссертация д. и. н. Институт археологии АН СССР.

Мерперт, Н. Я. 1974 *Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья*. Москва: Наука.

Мордвинцева, В. И. 2015. Сарматы, Сарматия и Северное Причерноморье. *Вестник древней истории*, 1, с. 135-144.

Николаева, Н. А., Сафронов, В. А. 1979. Происхождение катакомбного обряда в Восточной Европе. В: *Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы. Тезисы докладов конференции, 3—6 декабря 1979 г.* Донецк, с. 41-43.

Ніколова, А. В., Черних, Л. А. 1997. До однієї з концепцій соціального розвитку носіїв катакомбної культури. *Археологія*, 1, с. 107-119.

О строительстве… 1951. О строительстве Каховской гидроэлектростанции на реке Днепре, Южно-Украинского канала, Северо-Крымского канала и об орошении земель южных районов Украины и северных районов Крыма. В: Иванова, Р. (ред.). *Великие стройки сталинской эпохи*. Москва, с. 34-39.

Отрощенко, В. В. 1981. *Срубная культура степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников)*. Диссертация к. и. н. НА ІА НАН України.

Отрощенко, В. В. 1992. К вопросу об относительной хронологии классических погребений бережновского типа. В: *Новые открытия и методологические основы археологической хронологии. Тезисы докладов*. Санкт-Петербург, с. 81-83.

Отрощенко, В. В. 2001. *Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення)*. Київ.

Отрощенко, В. В. 2002. *Історія племен зрубної спільності*. Дисертація д. і. н. НА ІА НАН України.

Отрощенко, В. В. 2019. До проблеми розпізнавання поховань чорногорівського типу. *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 149-156.

Отрощенко, В. В., Болтрик, Ю. В. 1982. Культурно-хронологическое и территориальное распределение могильников Днепро-Молочанской степной области. В: Телегин, Д. Я. (ред.) *Материалы по хронологии археологических памятников Украины*. Киев: Наукова думка, с. 38-46.

Отрощенко, В. В., Пустовалов, С. Ж. 1991. Обряд моделировки лица по черепу у племен катакомбной общности. В: Генинг, В. Ф. (ред.) *Духовная культура древних обществ*. Киев: Науков думка, с. 59-84.

Отрощенко, В. В., Рассамакін, Ю. Я. 1986. Половецький комплекс Чингульський курган. *Археологія*, 53, с. 14-36.

Отрощенко, В. В., Шевченко, Н. П. 1987. О восточной границе и восточных связях племен белозерской культури. В: Артеменко, И. И. (ред.) *Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 131-144.

Оболдуєва, Т. Г. 1952. Сарматські кургани біля м. Мелітополя. *Археологічні пам'ятки УРСР*, IV, с. 43-47.

Первая наметка плана археологических исследований на новостройках Юга УССР на 1951 год. *Документи о работе постоянной экспедиции на новостройках юга Украины*. НА ІА НАН України, адм. архів, оп. 1, од. збереж. 153, арк. 15.

Пешанов, В. Ф. 1951. *Дневник археологических раскопок (курганы № 1, 3) Ново-Филиповка, май 1951 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1951/7-а.

Писларий, И. А. 1975. О двух культурно-хронологических группах погребений в срубах бассейна Северского Донца. В: *Новейшие открытия советских археологов. Тезисы докладов конференции, посвящённой 250-летию Академии наук СССР (Киев, апрель 1975)*, 1. Киев: АН УССР, с. 89-91.

Писларий, И. А. 1991. Погребальный обряд племён культуры многоваликовой керамики. В: Кибальник, Ю. Д. (ред.). *Древняя история населения Украины*. Киев, с. 52-66.

Попова, Т. Б. 1955. *Племена катакомбной культуры*. Труды ГИМ, 24. Москва: Госкультпросветиздат.

Пустовалов, С. Ж. 1992. *Возрастная, половая и социальная характеристика катакомбного населения Северного Причерноморья (по материалам погребального обряда)*. Киев: Наукова думка.

Пустовалов, С. Ж. 2005. *Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я*. Київ: Шлях.

Пустовалов, С. Ж. 2015. *Етносоціальна характеристика ямно-катакомбного суспільства Північного Причорномор'я*. Дисертація д. і. н. Київський Національний університет імені Тараса Шевченка.

Протокол… 1951. Протокол № 9. *Протоколы Учёного Совета Института археологи Академии наук за 1951 г.* НА ІА НАН України, ф. адм. арх., 1951/34, кн. № 3.

Рассамакин, Ю. Я. 1987. Энеолитические погребения бассейна р. Молочной. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Древнейшие скотоводы степей юга Украины*. Киев: Наукова думка, с. 31-43.

Рассамакін, Ю. Я. 1990. Енеолітичні поховання Північно-Західного Приазов'я. *Археологія*, 1, с. 64-74.

Рассамакин, Ю. Я. 1991. О погребениях предкатакомбного времени в Северо-Западном Приазовье. В: Братченко, С. Н. (ред.). *Катакомбные культуры Северного Причерноморья*. Киев, с. 42-56.

Рассамакин, Ю. Я. 1992a. *Энеолит и ранний бронзовый век Северо-Западного Приазовья*. Диссертация к. и. н. НА ІА НАН України.

Рассамакин, Ю. Я. 1992b. О некоторых особенностях скифского погребального обряда Днепро-Молочанского междуречья. В: *Киммерийцы и скифы. Международная научная конференция, посвященная памяти А. И. Тереножкина, 25—28 мая 1992 р. Тезисы докл*. Мелитополь, с. 82-83.

Рассамакин, Ю. Я. 2000. Квитянская культура: история и современное состояние проблемы. *Stratum plus*, 2, с. 117-177.

Рассамакин, Ю. Я. 2003. Погребение знатного кочевника на р. Молочной: опыт реконструкции вещевого комплекса. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 3, с. 207-230.

Рассамакін, Ю. Я. 2006. Курган біля с. Старобогданівка та деякі проблеми абсолютної хронології доби ранньої бронзи басейн р. Молочної. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 5, с. 122-156.

Рассамакин, Ю. Я. 2017. Уникальная находка модели носа из погребения ямной культуры в кургане на р. Молочной. *Tyragetia*, s. n., XI (XXVI), 1, с. 67-74.

Рудинський, Ю. Я. б. р. *Без назви. Машинопис*. НА ІА НАН України, ф. 30, спр. 73/2.

Рудинский, Ю. Я. 1950. *Отчёт об археологических раскопках в Запорожской обл. на рр. Молочная и Конка за 1950 г.* НА ІА НАН України, ф. 62, оп. 1, спр. 108.

Саєнко, В. 2015. Порівняльні життєписи: Борис Миколайович Граков та Олексій Іванович Тереножкін. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 19, с. 123-135.

Симоненко, О. В. 1999. *Сармати Північного Причорномор'я. Хронологія, періодизація та етнополітична історія*. Дисертація д. і. н. НА ІА НАН України.

Симоненко, О. В. 2019. Нарис українського сарматознавства. *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 171-182.

Смирнов, К. Ф. 1960. Кургани біля м. Великого Токмака. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VIII, с. 164-189.

Смирнов, К. Ф. 1984. *Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии*. Москва: Наука.

Тарасенко, І. Г. 2017a. Діяльність Постійної археологічної експедиції на новобудовах Півдня України (1950—1951 рр.). В: *Інтерпретація археологічних джерел: здобутки та виклики. Матеріали наукової конференції молодих вчених*. Київ: Стародавній світ, с. 159-162.

Тарасенко, І. Г. 2017b. До історії рятівних досліджень на Кам'яній Могилі у 1950-х рр. *Археологія*, 4, с. 130-144.

Телегін, Д. Я. 1971. Енеолітичні стели і пам'ятки нижньомихайлівської культури. *Археологія*, 4, с. 3-17.

Телегин, Д. Я. 1990. Новые раскопки поселения Каменная Могила в Приазовье. В: *Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья. Тезисы докладов юбилейной конференции к 100-летию Херсонского музея древностей*. Херсон, с. 31-33.

Тереножкін, О. І. 1951. Курган Сторожова Могила. *Археологія*, V, с. 183-191.

Тереножкин, А. И. 1952a. Археологические исследования в 1951 г. на территории строительства Молочанского водохранилища. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 1, с. 15-20.

Тереножкин, А. И. 1952b. *Отчёт о раскопках курганов на р. Молочной в 1952 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1952/7-а.

Тереножкин, А. И. 1952с. *Дневник Южно-Молочанской экспедиции 1952 года*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1952/7-а.

Тереножкин, А. И. 1953. Курганы бронзового века на р. Молочной. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 2, с. 88.

Тереножкин, А. И. 1956. Раскопки курганов в долине реки Молочной в 1952 г. *Краткие сообщения ИИМК АН СССР*, 63, с. 70-75.

Тереножкін, О. І. 1960. Кургани в долині р. Молочної. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VIII, с. 3-16.

Тереножкин, А. И. 1976. *Киммерийцы*. Киев: Наукова думка.

Федоров-Давыдов, Г. А. 1966. *Кочевники Восточной Европы под властью Золотоордынских ханов*. Москва: МГУ.

Фиалко, Е. Е. 2012. Погребение амазонки в долине реки Молочной. *Археологія і давня історія України*, 8, с. 43-49.

Шапошникова, О. Г. 1971a. Пам'ятки типу нижнього шару Михайлівки. В: Бібіков, С. М. (ред.) *Археологія Української РСР*. 1, с. 250-258.

Шапошникова, О. Г. 1971b. Ямна культура. В: Бібіков, С. М. (ред.). *Археологія Української РСР*, Т. 1, с. 263-287.

Шапошникова, О. Г. 1971c. Катакомбна культурна область В: Бібіков, С. М. (ред.). *Археологія Української РСР*. 1, с. 317-333.

Шапошникова, О. Г. 1985. Ямная культурно-историческая общность. В: Артёменко, И. И. (ред.). *Археология Украинской ССР*, 1. Киев: Наукова думка, с. 336-353.

Шапошникова, О. Г. 1987. Эпоха раннего метала в степной полосе Украины. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Древнейшие скотоводы степей Юга Украины*. Киев: Наукова думка, с. 3-16.

Шапошникова, О. Г., Бочкарев, В. С., Шарафутдинова, И. Н. 1977. О памятниках эпохи меди—ранней бронзы в бассейне р. Ингула. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Древности Поингулья*. Киев: Наукова думка, с. 7-36.

Шапошникова, О. Г., Фоменко, В. Н. 2002. Ингульская катакомбная культура (ареал и вопросы периодизации). В: Яровой, Е. В. (ред.). *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V век н. э.). Материалы III Международной научной конференции. Тирасполь, 5—8 ноября 2002 г*. Тирасполь, с. 135-138.

Rassamakin, Ju. J. 2004a. *Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit (Gräber aus der Mitte des 5. Jt. — Ende des 4. Jt. V. Chr.)*. I. Archäologie in Eurasien, 17. Mainz am Rhein: Philipp von Zaber.

Rassamakin, Ju. J. 2004b. *Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit (Gräber aus der Mitte des 5. Jt. — Ende des 4. Jt. V. Chr.)*. II. Archäologie in Eurasien, 17. Mainz am Rhein: Philipp von Zaber.

REFERENCES

Artamonov, M. I. 1937. Raskopki kurganov v doline reki Manycha v 1935 g. *Sovetskaia arkheologiia*, IV, s. 93-132.

Berezanskaia, S. S. 1960. Ob odnoi iz grupp pamiatnikov srednei bronzy na Ukraine. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 26-41.

Berezanskaia, S. S., Shaposhnikova O. G. 1957. T. B. Popovoi «Plemena katakombnoi kultury», M., 1955. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, s. 270-274.

Berezovets, D., Kopylov, F. 1950. *Otchet o razvedke kurgannykh grupp na territorii Konkinskogo i Molochanskogo vodokhranilishch v 1950 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1950/29.

Boltrik, Yu. V., Levchenko, V. N., Fialko, Ye. Ye. 1991. O pozdneiamnykh chertakh v katakombnom pogrebalnom obriade nizovia r. Molochnoi. In: Bratchenko, S. N. (ed.). *Katakombnye kultury Severnogo Prichernomoria*. Kiev, s. 57-84.

Bratchenko, S. N. 2001. *Donetska katakombna kultura rannoho etapu*. Luhansk: Shliakh.

Bratchenko, S. N., Shaposhnikova, O. G. 1985. Katakombnaia kulturno-istoricheskaia obshchnost. In: Artemenko, I. I. (ed.). *Arkheologiia Ukrainskoi SSR*, 1. Kiev: Naukova dumka, s. 403-419.

Viazmitina, M. I. 1953. Vyvchennia sarmativ na terytorii Ukrainskoi RSR. *Arkheolohiia*, VIII, s. 56-75.

Viazmitina, M. I. 1954. Sarmatskie pogrebeniia u s. Novo-Filippovka. In: *Voprosy skifo-sarmatskoi arkheologii*. Moskva: AN SSSR, s. 220-244.

Viazmitina, M. I. 1960. Sarmatski pokhovannia v dolyni r. Molochnoi. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, VIII, s. 20.

Viazmitina, M. I., Illinska, V. A., Pokrovska, Ye. F., Terenozhkin, O. I., Kovpanenko, H. T. 1960. Kurhany bilia s. Novo-Pylypivky i radhospu «Akkermen». *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, VIII, s. 22-135.

Ganina, O. D., Ilinskaia, V. A., Terenozhkin, A. I. 1951. *Raskopki kurganov Akkermen I*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1951/5a.

Gei, A. N. 2011. Spornye voprosy i perspektivy izucheniia katakombnoi kulturno-istoricheskoi obshchnosti. *Kratkie soobshcheniia IA RAN*, 225, s. 3-10.

Goshko, T. Iu., Otroshchenko, V. V. 1986. Pogrebeniia kimmeriitsev v katakombakh i podboinykh sooruzheniiakh. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 168-183.

Danylenko, V. M. 1951. Do kimmeriiskoi problemy (u zv'iazku z opublikuvanniam stely z s. Natalivky). *Arkheolohiia*, V, s. 218-225.

Danylenko, V. M. 1952. Pryazovska ekspedytsiia 1947 r. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, IV, s. 67-69.

Danilenko, V. N. 1955. O rannikh zveniakh razvitiia stepnykh vostochnoevropeiskikh kultur shnurovoi keramiki. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 4, s. 126-128.

Danilenko, V. N. 1974. *Eneolit Ukrainy: etnoistoricheskoe issledovanie*. Kiev: Naukova dumka.

Danylenko, V. M. 1986. *Kam'iana Mohyla*. Kyiv: Naukova dumka.

Denisova, A. A., Videiko, M. Iu. 2010. Sosud so znakami iz raskopok Molochanskoi ekspeditsii. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3, s. 51-55.

Do 95-richchia… 1991. Do 95-richchia Marii Ivanivny Viazmitinoi. *Arkheolohiia*, 4, s. 149-151.

Dopovidna… 1950. *Dopovidna zapyska vid 14.04.1950 r. P. P. Yefymenko do Prezydenta AN O. V. Palladina*. NA IA NAN Ukrainy, f. 62, op. 1, № 153.

Kaizer, E. 2011. Problemy absoliutnogo datirovaniia katakombnoi kultury Severnogo Prichernomoria. *Kratkie soobshcheniia IA RAN*, 225, s. 15-27.

Kamenetskii, I. S. 1951. *Otchet o raskopkakh kurganov u s. Troitskogo Zaporozhskoi oblasti v 1951 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1951/5e.

Klein, L. S. 1951. *Otchet o raskopkakh kurganov u s. Troitskogo Melitopolskogo raiona Zaporozhskoi oblasti v 1951 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1951/5e.

Klein, L. S. 1960. Kurhany bilia s. Troitskoho. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, VIII, s. 141-163.

Klein, L. S. 1961. Cherepa, pokrytye smoloi, v pogrebeniiakh epokhi bronzy. *Sovetskaia etnografiia*, 2, s. 105-109.

Klein, L. S. 1962. Katakombnye pamiatniki epokhi bronzy i problema vydeleniia arkheologicheskikh kultur. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, s. 26-38.

Klein, L. S. 1979. Smyslovaia interpretatsiia sovmestnykh pogrebenii v stepnykh kurganakh bronzovogo veka. In: *Problemy epokhi bronzy iuga Vostochnoi Evropy. Tezisy dokladov konferentsii, 3—6 dekabria 1979 g*. Donetsk, s. 18-20.

Klein, L. S. 2007. *Drevnie migratsii i proiskhozhdenie indoevropeiskikh narodov*. Sankt-Peterburg.

Kovaleva, I. F. 1978. Pogrebeniia «zhivotilovskogo» tipa v Prisamare. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Kurgannye drevnosti Stepnogo Podneprovia III — I tys. do n. e.* Dnepropetrovsk: DGU, s. 46-54.

Kovaleva, I. F. 1980. K voprosu o kulturnoi prinadlezhnosti vytianutykh podkurgannykh eneoliticheskikh pogrebenii. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Kurgany Stepnogo Podneprovia*. Dnepropetrovsk: DGU, s. 48-56.

Kovaleva, I. F. 1984. *Sever stepnogo Podneprovia v eneolite—bronzovom veke*. Dnepropetrovsk: DGU.

Krivtsova-Grakova, O. A. 1962. Pogrebeniia bronzovogo veka i predskifskogo vremeni na Nikopolskom kurgannom pole. In: Smirnov, K. F. (ed.). *Pamiatniki skifo-sarmatskoi kultury*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 115. Moskva: AN SSSR, s. 5-55.

Kruglov, A. P., Podgaetskii, G. E. 1935. *Rodovoe obshchestvo stepei Vostochnoi Evropy. Osnovnye formy materialnogo proizvodstva.* Moskva; Leningrad: OGIZ.

Lagodovskaia, E. F. 1955. Mikhailovskoe poselenie i ego znachenie. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 4, s. 119-121.

Lahodovska, O. F., Shaposhnykova, O. H., Makarevych, M. L. 1962. *Mykhailivske poselennia*. Kyiv: AN URSR.

Leskov, A. M. 1967. Raskopki kurganov na Iuge Khersonshchiny i nekotorye voprosy istorii plemen bronzovogo veka Severnogo Prichernomoria. In: Leskov, A. M., Merpert, N. Ia. (ed.). *Pamiatniki epokhi bronzy iuga Evropeiskoi chasti SSSR*. Kiev: Naukova dumka, s. 7-19.

Litvinenko, R. A. 2002. Kultura Babino (mnogovalikovoi keramiki) i problemy bronzovogo veka basseina Dona. *Arkheologicheskie pamiatniki Vostochnoi Evropy*, 1, s. 76-85.

Lytvynenko, R. A. 2009. *Kulturne kolo Babyne (za materialamy pokhovalnykh pam'iatok).* Avtoreferat dysertatsii d. i. n. IA NAN Ukrainy.

Materialy… 1951—1952. *Materialy pro stan zatoplennia ob'iektiv narodnoho hospodarstva v zv'iazku z sporudzhenniam Kakhovskoho vodoskhovyshcha (pochato 28 lystopada 1951 — zakincheno 14 serpnia 1952 r.).* TsDAVO Ukrainy, f. R-2, op. 8, t. 3, od. zb. 6294, spr. 61—34, ark. 24-34.

Makhortykh, S. V. 2005. *Kimmeriitsy Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Shliakh.

Merpert, N. Ia. 1968. *Drevneishaia istoriia naseleniia stepnoi polosy Vostochnoi Evropy (III — nachalo II tys. do n. e.).* Dissertatsiia d. i. n. Institut arkheologii AN SSSR.

Merpert, N. Ia. 1974 *Drevneishie skotovody Volzhsko-Uralskogo mezhdurechia*. Moskva: Nauka.

Mordvintseva, V. I. 2015. Sarmaty, Sarmatiia i Severnoe Prichernomore. *Vestnik drevnei istorii*, 1, s. 135-144.

Nikolaeva, N. A., Safronov, V. A. 1979. Proiskhozhdenie katakombnogo obriada v Vostochnoi Evrope. In: *Problemy epokhi bronzy iuga Vostochnoi Evropy. Tezisy dokladov konferentsii, 3—6 dekabria 1979 g*. Donetsk, s. 41-43.

Nikolova, A. V., Chernykh, L. A. 1997. Do odniiei z kontseptsii sotsialnoho rozvytku nosiiv katakombnoi kultury. *Arkheolohiia*, 1, s. 107-119.

O stroitelstve… 1951. O stroitelstve Kakhovskoi gidroelektrostantsii na reke Dnepre, Iuzhno-Ukrainskogo kanala, Severo-Krymskogo kanala i ob oroshenii zemel iuzhnykh raionov Ukrainy i severnykh raionov Kryma. In: Ivanova, R. (ed.). *Velikie stroiki stalinskoi epokhi*. Moskva, s. 34-39.

Otroshchenko, V. V. 1981. *Srubnaia kultura stepnogo Podneprovia (po materialam pogrebalnykh pamiatnikov).* Dissertatsiia k. i. n. NA IA NAN Ukrainy, f. 12, № 598

Otroshchenko, V. V. 1992. K voprosu ob otnositelnoi khronologii klassicheskikh pogrebenii berezhnovskogo tipa. In: *Novye otkrytiia i metodologicheskie osnovy arkheologicheskoi khronologii. Tezisy dokladov*. Sankt-Peterburg, s. 81-83.

Otroshchenko, V. V. 2001. *Problemy periodyzatsii kultur serednoi ta piznoi bronzy pivdnia Skhidnoi Evropy (kulturno-stratyhrafichni zistavlennia).* Kyiv.

Otroshchenko, V. V. 2002. *Istoriia plemen zrubnoi spilnosti*. Dysertatsiia d. i. n. NA IA NAN Ukrainy.

Otroshchenko, V. V. 2019. Do problemy rozpiznavannia pokhovan chornohorivskoho typu. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (31), s. 149-156.

Otroshchenko, V. V., Boltrik, Yu. V. 1982. Kulturno-khronologicheskoe i territorialnoe raspredelenie mogilnikov Dnepro-Molochanskoi stepnoi oblasti. In: Telegin, D. Ya. (ed.) *Materialy po khronologii arkheologicheskikh pamiatnikov Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 38-46.

Otroshchenko, V. V., Pustovalov, S. Zh. 1991. Obriad modelirovki litsa po cherepu u plemen katakombnoi obshchnosti. In: Gening, V. F. (ed.) *Dukhovnaia kultura drevnikh obshchestv*. Kiev: Naukov dumka, s. 59-84.

Otroshchenko, V. V., Rassamakin, Yu. Ya. 1986. Polovetskyi kompleks Chynhulskyi kurhan. *Arkheolohiia*, 53, s. 14-36.

Otroshchenko, V. V., Shevchenko, N. P. 1987. O vostochnoi granitse i vostochnykh sviaziakh plemen belozerskoi kulturi. In: Artemenko, I. I. (ed.) *Mezhplemennye sviazi epokhi bronzy na territorii Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 131-144.

Obolduieva, T. H. 1952. Sarmatski kurhany bilia m. Melitopolia. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, IV, s. 43-47.

Pervaia nametka plana arkheologicheskikh issledovanii na novostroikakh Yuga USSR na 1951 god. *Dokumenti o rabote postoiannoi ekspeditsii na novostroikakh iuga Ukrainy*. NA IA NAN Ukrainy, adm. arkhiv, op. 1, od. zberezh. 153.

Peshanov, V. F. 1951. *Dnevnik arkheologicheskikh raskopok (kurgany N 1, 3) Novo-Filipovka, mai 1951 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1951/7-a.

Pislarii, I. A. 1975. O dvukh kulturno-khronologicheskikh gruppakh pogrebenii v srubakh basseina Severskogo Dontsa. In: *Noveishie otkrytiia sovetskikh arkheologov. Tezisy dokladov konferentsii, posviashchennoi 250-letiiu Akademii nauk SSSR (Kiev, aprel 1975)*, 1. Kiev: AN USSR, s. 89-91.

Pislarii, I. A. 1991. Pogrebalnyi obriad plemen kultury mnogovalikovoi keramiki. In: Kybalnyk, Yu. D. (ed.). *Drevniaia istoriia naseleniia Ukrainy*. Kiev, s. 52-66.

Popova, T. B. 1955. *Plemena katakombnoi kultury*. Trudy GIM, 24. Moskva: Goskultprosvetizdat.

Pustovalov, S. Zh. 1992. *Vozrastnaia, polovaia i sotsialnaia kharakteristika katakombnogo naseleniia Severnogo Prichernomoria (po materialam pogrebalnogo obriada).* Kiev: Naukova dumka.

Pustovalov, S. Zh. 2005. *Sotsialnyi lad katakombnoho suspilstva Pivnichnoho Prychornomor'ia.* Kyiv: Shliakh.

Pustovalov, S. Zh. 2015. *Etnosotsialna kharakterystyka yamno-katakombnoho suspilstva Pivnichnoho Prychornomor'ia.* Dysertatsiia d. i. n. Kyivskyi Natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka.

Protokol… 1951. *Protokol N 9. Protokoly Uchenogo Soveta Instituta arkheologi Akademii nauk za 1951* g. NA IA NAN Ukrainy, f. adm. arkh., 1951/34, kn. № 3.

Rassamakin, Iu. Ia. 1987. Eneoliticheskie pogrebeniia basseina r. Molochnoi. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Drevneishie skotovody stepei iuga Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, s. 31-43.

Rassamakin, Yu. Ya. 1990. Eneolitychni pokhovannia Pivnichno-Zakhidnoho Pryazov'ia. *Arkheolohiia*, 1, s. 64-74.

Rassamakin, Iu. Ia. 1991. O pogrebeniiakh predkatakombnogo vremeni v Severo-Zapadnom Priazove. In: Bratchenko, S. N. (ed.). *Katakombnye kultury Severnogo Prichernomoria*. Kyiv, s. 42-56.

Rassamakin, Iu. Ia. 1992a. *Eneolit i rannii bronzovyi vek Severo-Zapadnogo Priazovia*. Dissertatsiia k. i. n. NA IA NAN Ukrainy.

Rassamakin, Yu. Ya. 1992b. O nekotorykh osobennostiakh skifskogo pogrebalnogo obriada Dnepro-Molochanskogo mezhdurechia. In: *Kimmeriitsy i skify. Mezhdunarodnaia nauchnaia konferentsiia, posviashchennaia pamiati A. I. Terenozhkina, 25—28 maia 1992 r. Tezisy dokl*. Melitopol, s. 82-83.

Rassamakin, Iu. Ia. 2000. Kvitianskaia kultura: istoriia i sovremennoe sostoianie problemy. *Stratum plus*, 2, s. 117-177.

Rassamakin, Iu. Ia. 2003. Pogrebenie znatnogo kochevnika na r. Molochnoi: opyt rekonstruktsii veshchevogo kompleksa. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 3, s. 207-230.

Rassamakin, Yu. Ya. 2006. Kurhan bilia s. Starobohdanivka ta deiaki problemy absoliutnoi khronolohii doby rannoi bronzy basein r. Molochnoi. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, 5, s. 122-156.

Rassamakin, Yu. Ya. 2017. Unikalnaia nakhodka modeli nosa iz pogrebeniia iamnoi kultury v kurgane na r. Molochnoi. *Tyragetia*, s. n., XI (XXVI), 1, s. 67-74.

Rudynskyi, M. Ya. b. r. *Bez nazvy. Mashynopys*. NA IA NAN Ukrainy, f. 30, spr. 73/2.

Rudinskii, M. Ia. 1950. *Otchet ob arkheologicheskikh raskopkakh v Zaporozhskoi obl. na rr. Molochnaia i Konka za 1950 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 62, op. 1, spr. 108.

Saienko, V. 2015. Porivnialni zhyttiepysy: Borys Mykolaiovych Hrakov ta Oleksii Ivanovych Terenozhkin. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 19, s. 123-135.

Symonenko, O. V. 1999. *Sarmaty Pivnichnoho Prychornomor'ia. Khronolohiia, periodyzatsiia ta etno-politychna istoriia.* Dysertatsiia d. i. n. NA IA NAN Ukrainy.

Symonenko, O. V. 2019. Narys ukrainskoho sarmatoznavstva. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (31), s. 171-182.

Smyrnov, K. F. 1960. Kurhany bilia m. Velykoho Tokmaka. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, VIII, s. 164-189.

Smirnov, K. F. 1984. *Sarmaty i utverzhdenie ikh politicheskogo gospodstva v Skifii*. Moskva: Nauka.

Tarasenko, I. H. 2017a. Diialnist Postiinoi arkheolohichnoi ekspedytsii na novobudovakh Pivdnia Ukrainy (1950—1951 rr.). In: *Interpretatsiia arkheolohichnykh dzherel: zdobutky ta vyklyky. Materialy naukovoi konferentsii molodykh vchenykh*. Kyiv: Starodavnii svit, s. 159-162.

Tarasenko, I. H. 2017b. Do istorii riativnykh doslidzhen na Kam'ianii Mohyli u 1950-kh rr. *Arkheolohiia*, 4, s. 130-144.

Telehin, D. Ya. 1971. Eneolitychni stely i pam'iatky nyzhnomykhailivskoi kultury. *Arkheolohiia*, 4, s. 3-17.

Telegin, D. Ia. 1990. Novye raskopki poseleniia Kamennaia Mogila v Priazove. In: *Problemy pervobytnoi arkheologii Severnogo Prichernomoria. Tezisy dokladov iubileinoi konferentsii k 100-letiiu Khersonskogo muzeia drevnostei*. Kherson, s. 31-33.

Terenozhkin, O. I. 1951. Kurhan Storozhova Mohyla. *Arkheolohiia*, V, s. 183-191.

Terenozhkin, A. I. 1952a. Arkheologicheskie issledovaniia v 1951 g. na territorii stroitelstva Molochanskogo vodokhranilishcha. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 1, s. 15-20.

Terenozhkin, A. I. 1952b. *Otchet o raskopkakh kurganov na r. Molochnoi v 1952 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1952/7-a.

Terenozhkin, A. I. 1952c. *Dnevnik Iuzhno-Molochanskoi ekspeditsii 1952 goda*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1952/7-a.

Terenozhkin, A. I. 1953. Kurgany bronzovogo veka na r. Molochnoi. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 2, s. 88.

Terenozhkin, A. I. 1956. Raskopki kurganov v doline reki Molochnoi v 1952 g. *Kratkie soobshcheniia IIMK AN SSSR*, 63, s. 70-75.

Terenozhkin, O. I. 1960. Kurhany v dolyni r. Molochnoi. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, VIII, s. 3-16.

Terenozhkin, A. I. 1976. *Kimmeriitsy*. Kyiv: Naukova dumka.

Fedorov-Davydov, G. A. 1966. *Kochevniki Vostochnoi Evropy pod vlastiu Zolotoordynskikh khanov*. Moskva: MGU.

Fialko, E. E. 2012. Pogrebenie amazonki v doline reki Molochnoi. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 8, s. 43-49.

Shaposhnykova, O. H. 1971a. Pam'iatky typu nyzhnoho sharu Mykhailivky. In: Bibikov, S. M. (ed.). *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR*. 1, s. 250-258.

Shaposhnykova, O. H. 1971b. Yamna kultura. In: Bibikov, S. M. (ed.). *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR*. 1, s. 263-287.

Shaposhnykova, O. H. 1971c. Katakombna kulturna oblast In: Bibikov, S. M. (ed.). *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR*, t. 1, s. 317-333.

Shaposhnikova, O. G. 1985. Iamnaia kulturno-istoricheskaia obshchnost. In: Artemenko, I. I. (ed.). *Arkheologiia Ukrainskoi SSR*. 1. Kiev: Naukova dumka, s. 336-353.

Shaposhnikova, O. G. 1987. Epokha rannego metala v stepnoi polose Ukrainy. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Drevneishie skotovody stepei Iuga Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 3-16.

Shaposhnikova, O. G., Bochkarev, V. S., Sharafutdinova, I. N. 1977. O pamiatnikakh epokhi medi—rannei bronzy v basseine r. Ingula. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Drevnosti Poingulia*. Kiev: Naukova dumka, s. 7-36.

Shaposhnikova, O. G., Fomenko, V. N. 2002. Ingulskaia katakombnaia kultura (areal i voprosy periodizatsii). In: Iarovoi, E. V. (ed.). *Drevneishie obshchnosti zemledeltsev i skotovodov Severnogo Prichernomoria (V tys. do n. e. — V vek n. e.). Materialy III Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii. Tiraspol, 5—8 noiabria 2002 g*. Tiraspol, s. 135-138.

Rassamakin, Ju. J. 2004a. *Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit (Gräber aus der Mitte des 5. Jt. — Ende des 4. Jt. V. Chr.)*. I. Archäologie in Eurasien, 17. Mainz am Rhein: Philipp von Zaber.

Rassamakin, Ju. J. 2004b. *Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit (Gräber aus der Mitte des 5. Jt. — Ende des 4. Jt. V. Chr.)*. II. Archäologie in Eurasien, 17. Mainz am Rhein: Philipp von Zaber.

I. H. Tarasenko

TO THE HISTORY OF THE ARCHAEOLOGICAL STUDY OF THE MOLOCHNA RIVER'S VALLEY IN THE 1950s

Protective expeditions of the 1950s, which worked in the region of North-Western Azov, in fact, started important work on the study of the unexplored region. The material obtained by the Molochanska expedition demonstrated the settlement of the territory of the North-Western Azov region by representatives of various cultures for a considerable period of time from the Eneolithic to the early Middle Ages.

The Eneolithic period in the region is represented by burials of the Kvitnianska (Postmariupolska) culture and sites of the Zhyvotylivka-Vovchansk (Zhyvotylivka) type. It was during the Eneolithic period that the first barrow mounds appeared in the region.

Research on the Molochna River revealed a complex of Yamna culture burials, which provided a broader picture of the nature of the Yamna culture in the Northwestern Pontic region, which was previously impossible due to the small amount of material and its fragmentary introduction to the science. O. I. Terenozhkin was the first who has characterized the burial rite and grave goods of the sites of Yamna culture in this region. In addition, the researcher's conclusions regarding the level of development of the Yamna population based on unique finds (remains of a wooden hump, a stone stele, etc.) are important.

The results of the research of the Molochanska expedition occupied one of the main places in the study of the question of the genesis of the Catacomb tribes. Thus, it obtained quite a large group of early Catacomb burials, the study of which could shed light on the process of occurrence of Catacomb tribes in Northern Azov.

For the Late Bronze Age, about a hundred burials of Zrubna culture were obtained. This allowed us to start thorough research of this period in the North-Western Azov region.

Discovery of a large Sarmatian barrow necropolis in the Molochna River Valley, which is one of the three known today, greatly expanded the knowledge of researchers about the population of the Azov steppes at the turn of Christian era which was very limited before.

The material obtained by the Molochanska expedition was almost completely introduced into scientific use. It significantly expanded the possibilities of researchers in the development of important issues of various cultures of the ancient past of the Ukrainian steppes. For a long time, this material remained the main, if not the only, source for the study of the prehistory of the North-Western Azov region and became the basis for a wide study of the region in the future.

Keywords: 1950s, Molochanska expedition, O. I. Terenozhkin, Molochna River Valley, South Ukrainian Canal, protective excavations, sites of the Eneolithic—Bronze Age, early Iron Age, Early Middle Ages.

Одержано 21.10.2023

ТАРАСЕНКО Ірина Григорівна, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
TARASENKO Iryna, Junior Researcher, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-2766-1880,
e-mail: iryna_tarasenko@ukr.net.

ПЕРСОНАЛІЇ

УДК [929:904.4](477.84)”653” DOI: 10.37445/adiu.2023.04.04

В. М. Петегирич

ЛЕВ ЧАЧКОВСЬКИЙ І ЙОГО РУКОПИСНА ПРАЦЯ ПРО ТЕРЕБОВЛЮ

Висвітлено діяльність краєзнавця, археолога-аматора Лева Чачковського щодо вивчення княжих міст заходу України. Головну увагу звернуто на аналіз рукописної праці дослідника про Теребовлю.

Ключові слова: *Лев Чачковський, княжі міста, історична топографія.*

В історії української археології помітну роль відігравали й продовжують відігравати краєзнавці, археологи-аматори, любителі старовини, які своїми пошуками відкривали численні пам’ятки археології, поповнювали музейні збірки, сприяли роботі професійних археологів. Серед них почесне місце займає полум’яний любитель української старовини — Лев Володимир Чачковський. У 2023 р. минуло 90 років від часу відходу в кращі світи цього дослідника. Він похований в одному з тихих куточків міського цвинтаря старовинного міста Буськ, що на Львівщині. На його могилі встановлена кам’яна плита, на якій висічено такий напис: «*Лев Чачковський ЕМ Радник скарбу / 18. IX. 1865—22. V. 1933 / Дослідник княжих городів Галича, Теребовлі, Звенигорода, Белза і Буська*».

Серед усіх дослідників старовинних міст Галицько-Волинської землі між двома Світовими війнами діяльність Л. Чачковського була винятково важливою. Після виходу з державної служби на заслужений відпочинок він «*не перенісся тим у стан спочинку*», як писав Ярослав Пастернак, а захопився історико-топографічним вивченням відомих літописних міст і в цій ділянці історичної науки досяг значних результатів. Заслуги дослідника були належно оцінені і його обрали членом Наукового Товариства імені Шевченка.

Упродовж 1925—1930 рр. Лев Чачковський разом з Ярославом Хмілевським провели дослідження історичної топографії давнього Галича та його околиць. У 1931 р. текст книги «Княжий Галич» було підготовлено для публікації, однак видрукувано щойно в 1938 р. у Станиславові вже після смерті Лева Чачковського (Чачковський, Хмілевський 1938). Друге, доповнене Я. Хмілевським, видання цієї праці тиражем 1000 примірників з передмовою Я. Пастернака опубліковано в США (Чікаго) у 1959 р. (Чачковський, Хмілевський 1959). У Записках Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові за 1937 р. посмертно була надрукована його праця, присвячена княжому Белзу, що була написана 1932 р. (Чачковський 1937, с. 15—31). Фактично за життя дослідника побачила світ тільки невелика розвідка «Княжий город Теребовля», що була опрацьована на основі ширшого рукописного варіанту і надрукована у науково-популярному львівському часописі міжвоєнного періоду (Чачковський 1932, с. 257—259).

У рукописах збереглися ще три праці автора, присвячені Теребовлі, Звенигороду і Буську. Усі згадані дослідження Л. Чачковського не втратили своєї пізнавальної та наукової вартості і сьогодні. У них знаходимо такі необхідні сучасному досліднику міст княжої доби дані про топографію, оборонні споруди, могили, церквища, пам’ятки архітектури, довколишні оселі. Для прикладу наведу такий факт. Приступаючи до археологічного вивчення літописного Белза, довелося зіткнутися з такою незвичною ситуацією. Місцеві жителі, переселені в Белз після чергового упорядкування українсько-польського кордону 1951 р., абсолютно не орієнтувалися (це й зрозуміло) у назвах і місцях розташування городища, старих урочищ, церквищ, монастирищ, могильників. І якби не велика стаття Л. Чачковського з карто-схемою, де поміщена ця інформація, довелося б досить складно зорієнтуватися у локалізації окремих частин та розвит-

© В. М. ПЕТЕГИРИЧ, 2023

ку соціально-топографічної структури другого після Володимира на Волині найстаршого міста заходу сучасної України, що вперше згадується у писемних джерелах під 1030 роком.

Саме з огляду на інформації у серії праць про княжі столиці Галицько-Волинської землі, важко переоцінити значення студій Л. Чачковського, присвячених княжій Теребовлі. Рукопис його неопублікованої праці обсягом 46 сторінок складається з таких частин: Поземелля, Доісторична доба, Принагідні знахідки, Городища, Могили, Княжа Теребовля. Остання частина розділена на дрібніші підрозділи, у яких охарактеризовано теребовельську твердиню та її укріплення, пригород та навколишні поселення.

Археологи використовували і ще й тепер можуть користати з повідомлень Л. Чачковського про могили у Волиці, Глещаві, Лошневі, Залав'ю, Довгому, Підгайчиках, Будзанові та поблизу інших ближніх і віддалених сіл довкола Теребовлі. Важливою стала інформація дослідника про городища у Малеві, Семенові, Струсові, які він сам обстежив або про такі ж археологічні пам'ятки в Довгому, Янові, про які згадує за повідомленнями місцевих жителів. Цікавими для дослідників стали локалізовані й описані Л. Чачковським старі урочища у Теребовлі (Княжа Гора, Зап'ятнички, Покрівка, Камінецька, Львівська і Галицька брами, потоки Пичинія, Пичивник та інші).

Особливо варто підкреслити, що Л. Чачковський висунув цілком обґрунтовану версію про розташування теребовельської твердині на Замковій Горі. При цьому він опирався на думку Олександра Чоловського (Czołowski 1892, s. 54—58) й головним чином на власні спостереження і паралелі із давнім Галичем, розміщеним у дуже подібних топографічних умовах на Крилоській Горі, а також на аналізі мікротопонімів та археологічних знахідок. Ремісничий посад княжої Теребовлі дослідник локалізував на території нинішнього міста та вздовж правого берега ріки Гнізни аж до її устя. Городище в Семенові-Зеленчу пов'язував з купецькою дільницею та пристанню. Про принциповість Л. Чачковського у відстоюванні цієї версії свідчить той факт, що він не поділяв думки такого авторитетного українського археолога як Ярослав Пастернак. Я. Пастернак у 1931 р. оглянув результати розкопок польського музею в Теребовлі на терені замку та віднайшов у культурному шарі найдавніші знахідки тільки з XVI ст. і тому писав, що мабуть «*осідок теребовельських князів знаходився не на сучасній Замковій Горі, а в іншому місці — на невеликому городищі в сусідньому с. Зеленче над р. Серетом*» (Пастернак 1931; 1961, с. 650—651). Версію Я. Пастернака підхопили згодом інші дослідник, зокрема Ігор Свешніков (1959, с. 12), Павло Раппопорт (1967, с. 24—25), а про думку Л. Чачковського забули.

Археологічними дослідженнями на Замковій Горі, проведеними українським археологом Борисом Тимощуком (1998, с. 124—127), підтверджено висновки Л. Чачковського щодо історичної топографії княжої Теребовлі, однак про нього теж не згадали. Щойно Вітольд Ауліх у нарисі про Теребовлю для колективної монографії розглянув обидві версії і дійшов висновку, що проблему локалізації літописного міста можна рахувати розв'язаною (1990, с. 103—105), підтримавши започатковані О. Чоловським, а також висловлені й розвинуті докази Л. Чачковського про розташування головної твердині літописного міста на Замковій Горі [1].

Добре, що сучасні дослідники княжої Теребовлі уточнюючи структуру міста, виділяючи окремі етапи його розвитку, вивчаючи систему оборони, локалізацію церков, монастирів та приміських селищ враховують висновки Л. Чачковського (Могитич 2000, с. 132—141; Миська, Погоральський 2006, с. 249—268; Миська 2010, с. 313—323; Ягодинська 2012, с. 76—85; 2018). Отже, навіть з міркою сьогодення, історико-топографічні дослідження кількох найдавніших міст заходу України, в тому числі й Теребовлі, проведені Л. Чачковським, представляють не тільки історіографічний інтерес, а є важливим внеском у вивчення княжих міст Галицько-Волинської землі. Вони послужили і надалі слугуватимуть важливим дороговказом для розгортання археологічних розкопок у літописних містах, підтвердження, уточнення чи спростування висловлених дослідником думок.

У некролозі, опублікованому в газеті «Діло» 29 травня 1933 р., анонімний автор, яким мабуть був Я. Пастернак, справедливо підкреслено, що все те, що створив Л. Чачковський «*є великим цінним вкладом до археольогічних дослідів над матеріяльними пам'ятками нашої першої державности та зв'язує з ним вже нерозлучно ім'я Покійника, який помер серед розгару наукової праці мов жовнір на полі битви, створюючи собою для кожного матеріально забезпеченого емерита гідний наслідування взір невтомного, з переконання щирого та вповні безкорисного, а в потребі й щедрого робітника на полі рідньої науки*» (див.: додаток).

Додаток

НЕКРОЛОГ

Газета «Діло», 29 травня 1933 р., ч. 136, с. 5

Лев Володимир Чачковський,

емерит. радник скарбової дирекції, помер нагло 22 травня ц. р. в Буську у 67 році життя. З Покійним відійшов у могилу тихий і дуже скромний чоловік, але небуденної вдачі, якого велику активність і все живу молодечу рухливість мусили подивляти всі, що Його знали. Відійшовши з державної служби на емеритуру, не перенісся

1. Сучасні дослідники міста помилково приписують текст про Теребовлю у колективній монографії І. Свешнікову через пропущене у змісті прізвище В. Ауліха. У цій книзі І. Свешнікову належить тільки текст про Звенигород.

тим у стан спочинку. Противно, став щойно тоді працювати для народу, як Сам висловлявся, віддаючися всеціло археольогії, а зокрема досліджуванню поверхні терену колишніх княжих городів. Замешкавши на стало в Станиславові, занявся передовсім недалеким Крилосом, колишнім княжим Галичем, де перебував через 5 літ більшу частину року. Там ходив невтомно по всіх полях, часто їздив до дальших сіл, визбирував пильно найменші пам'ятки з княжої доби, розпитував стало за ними та за топографічними назвами, які напроваджували би на давній слід, значним коштом справив комплет копій катастральних мап широкої околиці і зазначив на них всі церквища, могили, укріплення, сліди селищ та всякі інші пам'ятки, виконуючи тим вповні безкорисно ту найбільше мозольну і коштовну підготовчу працю до майбутніх систематичних розкопок. По Крилосі прийшла черга на Теребовлю з її найближчою околицею, відтак на княжий Звенигород біля Бібрки, Белз, а в кінці на колишній червенський город Буськ, де невмолима судьба положила ненадійно конець Його трудячому життю. Вислід усіх своїх теренових дослідів у виді окремих монографічних нарисів з мапами призначив Покійний для Музею Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові для користування ними при дальших археольогічних дослідах на місці, а призбирану при цьому пребагату збірку топографічних назв із півтора сотні місцевостей відступив Він до опрацювання Історичній Секції НТШ. Все те є великим цінним вкладом до археольогічних дослідів над матеріяльними пам'ятками нашої першої держави та зв'язує з ним вже нерозлучно ім'я Покійника, який помер серед розгару наукової праці мов жовнір на полі битви, створюючи собою для кожного матеріально забезпеченого емерита гідний наслідування взір невтомного, з переконання щирого та вповні безкорисного, а в потребі й щедрого робітника на полі рідньої науки. Невтомно рухливе, працьовите тіло пригорнула до себе земля княжого города Буська. Нехай вона пером Йому буде!

ЛІТЕРАТУРА

Аулих, В. В. 1990. Теребовль. В: Черныш, А. П. (ред.). *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды)*. Киев: Наукова думка, с. 103-105.

Миська, Р. 2010. Літописний Теребовль у світлі археологічних джерел. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 14, с. 313-323.

Миська, Р., Погоральський, Я. 2006. Археологічні дослідження у Теребовлі. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 9, с. 249-268.

Могитич, Р. І. 2000. Теребовля (штрихи історичної топографії). *Археологічні студії*, 1, с. 132-141.

Пастернак, Я. 1931. На Теребовельськім замку. *Діло*, 202.

Пастернак, Я. 1961. *Археологія України. Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами*. Торонто.

Раппопорт, П. А. 1967. *Военное зодчество западно-русских земель X—XIV вв*. Материалы и исследования по археологии СССР, 140. Ленинград: Наука.

Свєшніков, І. К. 1959. Археологічні роботи Львівського історичного музею в 1952—1957 рр. В: Литвиненко, М. І. (ред.). *Археологічні роботи музею в 1952—1957 рр*. Львів, с. 3-28.

Тимощук, Б. О. 1998. Теребовль — місто Галицької Русі. В: Толочко, П. П. (ред.). *Галич і Галицька земля*. Київ; Галич, с. 124-127.

Чачковський, Л. 1931. *Княжа Теребовля (рукопис)*. Архів Відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Чачковський, Л. 1932. Княжий город Теребовля. *Життя і Знання*, 9 (57), с. 257-259.

Чачковський, Л. 1937. Княжий Белз. *Записки НТШ*, 154, с. 15-31.

Чачковський, Л., Хмілевський, Я. 1938. *Княжий Галич*. Станиславів: Союзна друкарня.

Чачковський, Л., Хмілевський, Я. 1959. *Княжий Галич*. Чикаго: Український Архів-Музей.

Чорновус, В. О. 1991. Розвідкові роботи в Теребовлі та Микулинцях Тернопільської області. В: Цигилик, В. (ред.). *Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині*. Львів: Світ, с. 101-102.

Ягодинська, М. 2012. Літописна Теребовля: етапи заселення. *Волино-Подільські археологічні студії*, ІІІ, с. 76-85.

Ягодинська, М. 2018. *Давньоруські пам'ятки Західного Поділля у X—XIII століттях*. Тернопіль: Терно-граф.

Czołowski, A. 1892. *Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej*. Lwów: W. A. Szyjkowski.

REFERENCES

Aulikh, V. V. 1990. Terebovl. In: Chernysh, A. P. (ed.). *Arkheologiia Prikarpatia, Volyni i Zakarpatia (ranneslavianskii i drevnerusskii periody)*. Kiev: Naukova dumka, s. 103-105.

Myska, R. 2010. Litopysnyi Terebovl u svitli arkheolohichnykh dzherel. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 14, s. 313-323.

Myska, R., Pohoralskyi, Ya. 2006. Arkheolohichni doslidzhennia u Terebovli. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 9, s. 249-268.

Mohytych, R. I. 2000. Terebovlia (shtrykhy istorychnoi topohrafii). *Arkheolohichni studii*, 1, s. 132-141.

Pasternak, Ya. 1931. Na Terebovelskim zamku. *Dilo*, 202.

Pasternak, Ya. 1961. *Arkheolohiia Ukrainy. Pervisna, davnia ta serednia istoriia Ukrainy za arkheolohichnymy dzherelamy*. Toronto.

Rappoport, P. A. 1967. *Voennoe zodchestvo zapadnorusskikh zemel X—XIV vv*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 140. Leningrad: Nauka.

Svieshnikov, I. K. 1959. Arkheolohichni roboty Lvivskoho istorychnoho muzeiu v 1952—1957 rr. In: Lytvynenko, M. I. (ed.). *Arkheolohichni roboty muzeiu v 1952—1957 rr*. Lviv, s. 3-28.

Tymoshchuk, B. O. 1998. Terebovl — misto Halytskoi Rusi. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Halych i Halytska zemlia*. Kyiv; Halych, s. 124-127.

Chachkovskyi, L. 1931. *Kniazha Terebovlia (rukopys)*. Arkhiv Viddilu arkheolohii Instytutu ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy.

Chachkovskyi, L. 1932. Kniazhyi horod Terebovlia. *Zhyttia i Znannia*, 9 (57), s. 257-259.

Chachkovskyi, L. 1937. Kniazhyi Belz. *Zapysky NTSh*, 154, s. 15-31.

Chachkovskyi, L., Khmilevskyi, Ya. 1938. *Kniazhyi Halych*. Stanyslaviv: Soiuzna drukarnia.

Chachkovskyi, L., Khmilevskyi, Ya. 1959. *Kniazhyi Halych*. Chykaho: Ukrainskyi Arkhiv-Muzei.

Chornovus, V. O. 1991. Rozvidkovi roboty v Terebovli ta Mykulyntsiakh Ternopilskoi oblasti. In: Tsyhylyk, V. (ed.). *Novi materialy z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*. Lviv: Svit, s. 101-102.

Yahodynska, M. 2012. Litopysna Terebovlia: etapy zaselennia. *Volyno-Podilski arkheolohichni studii*, III, s. 76-85.

Yahodynska, M. 2018. *Davnoruski pam'iatky Zakhidnoho Podillia u X—XIII stolittiakh*. Ternopil: Terno-hraf.

Czołowski, A. 1892. *Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej*. Lwów: W. A. Szyjkowski.

V. M. Petehyrych

LEV CHACHKOVSKY AND HIS MANUSCRIPT ABOUT TEREBOVLYA

The activity of Lev Chachkovsky, a local historian and amateur archaeologist, is analyzed in the paper. After leaving the civil office for a well-deserved rest, he became interested in the historical and topographical study of famous annalistic cities and achieved significant results in this area of historical science. During 1925—1930, Lev Chachkovsky, together with Yaroslav Khmilevsky, conducted a study of the historical topography of ancient Halych and its surroundings. The work «Princely Halych» was published in Stanyslaviv only in 1938, after the death of Lev Chachkovsky. The second edition of this book, supplemented by Ya. Khmilevsky, with a foreword by Ya. Pasternak, was published in Chicago (USA) in 1959. In the Notes of the Shevchenko Scientific Society, his work dedicated to medieval Belz was published posthumously in Lviv in 1937. In fact, during the lifetime of the researcher, only a small piece of information about Terebovlya was published in a popular scientific Lviv journal of the interwar period. Three more works of the author dedicated to Terebovlya, Zvenyhorod, and Busk have been preserved as manuscripts.

The main attention in the article is paid to the historical and topographical studies of Medieval Terebovlya. It is emphasized that the researcher put forward and developed a substantiated version about the location of the main stronghold of the annalistic city on Zamkova Mountain. The importance of the data collected by L. Chachkovsky on archaeological sites, toponyms, and micro toponyms in Terebovl and its surroundings was noted for further archaeological research.

It is highlighted that the historical and topographical studies of Terebovlya conducted by L. Chachkovsky are not only of historiographical interest but are an important contribution to the study of the medieval cities of the Halych-Volhynia region. They will continue to serve as an important guide for the archaeological excavations in the annalistic cities, confirming, clarifying, or refuting the opinions expressed by the researchers.

The appendix contains an obituary in memory of Lev Chachkovsky from the newspaper «Dilo», the author of which could have been Yaroslav Pasternak.

Keywords: Lev Chachkovsky, princes of the city, historical topography.

Одержано 8.09.2023

ПЕТЕГИРИЧ Володимир Михайлович, науковий співробітник, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів, Україна.
PETEHYRYCH Volodymyr M., Researcher, Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine, Lviv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-7506-088X,
e-mail: v.petehyrych@gmail.com.

УДК [929:904:82](477) DOI: 10.37445/adiu.2023.04.05

В. М. Корпусова

ФЕНОМЕН В. П. ПЕТРОВА: ТВОРЧІСТЬ І ДОЛЯ

Робота аналізує, як у часовій перспективі усвідомлювався та досліджувався феномен В. П. Петрова — видатного українського мислителя, вченого, письменника XX ст. Стисло висвітлюється весь спектр його життя і творчості: наукові та художні твори, життєпис, портрет, світогляд, науково-організаційна, педагогічна діяльність, епістолярна спадщина, документи, спогади, його робота за часів Другої світової війни. Друкуються три важливі документи.

***Ключові слова**: Віктор Платонович Петров, В. Домонтович, Україна, гуманітарна наука, художня література, історіографія, розвідник, Друга світова війна.*

В історії європейської інтелектуальної гуманітаристики XX ст. особливе місце посідає Віктор Платонович Петров (1894—1969; псевдо — В. Домонтович, Віктор Бер та інші) — український мислитель, видатний український вчений, талановитий письменник, доктор філологічних наук, професор, педагог, організатор, керівник академічних інституцій, редактор і видавець літературних і наукових журналів, розвідник (служив у зовнішній розвідці СРСР часів Другої світової війни і повоєнних п'яти років). Саме розвідницька діяльність В. П. Петрова спричинила контроверсійні оцінки щодо нього, які існують і дотепер. У 1949 р. їх влучно сформулювала Докія Гуменна: «*Чи є в Петрова запорізький дух? Чи людина це великих діл і принципів, — чи це те болото, з якого не може витягнути ноги Україна?*» (цит. за: Брюховецький 2013, с. 2). Відповідь на це питання досі залишається відкритою.

Життя й творча діяльність В. П. Петрова проходили в складних умовах СРСР — відсутності свободи особистості та творчих пошуків, соціального терору і заангажованості ідеології тоталітаризму. Наукову діяльність В. П. Петров почав з часів навчання в університеті у 1919 р. і продовжував її в системі української академічної науки до мобілізації в діючу армію в кінці 1941 р. Але найбільш плідними для нього стали наукові доробки 1940-х рр. в умовах відносної свободи в американській зоні окупації Німеччини. В особі В. П. Петрова (Домонтовича) українські еміграційні вчені бачили, за словами Ю. В. Шевельова (Шереха), «*справді найвизначнішого вченого і письменника нашого часу*», який «*був однією з найбільших, якщо не найбільшою інтелектуальною постаттю серед української еміграції, один із дуже небагатьох, хто міг сказати своє слово в розвитку світової думки*» (Шерех 1998а,

В. П. Петров, 1930—40-і роки (Приватний архів автора)

© В. М. КОРПУСОВА, 2023

с. 115). І. Розгін уточнив, що «*лише В. П. Петров у своїх працях піднявся на рівень кращих європейських філософів-природників у трактуванні ідеалістичних проблем, тобто у боротьбі з сучасним матеріалізмом*» (Білокінь 1992, с. 12—13). В. П. Петров (Домонтович), інтегрований в європейську культуру і науку, мислив категоріями модерної філософії XX ст., пов'язаною з квантовою фізикою. Він був одним із тих, хто створював цю філософію, тоді як більшість наукового загалу оперувала категоріями філософії XVIII—XIX ст., пов'язаною з класичною фізикою. Ю. В. Шевельов (Шерех), який найкраще з усіх на той час розумів творчість В. П. Петрова, зазначив, що він опереджав свій час, його твори були «*писані не для сучасників*», і припускав, що їх автор втілював в собі прообраз вченого майбутнього (Шерех 1998а, с. 118). В Україні другої половини XX ст., за умов поглиблення диференціації наук, В. П. Петрова вважали лише вченим широкого наукового профілю, або істориком в широкому розумінні цього слова, ученим-універсалом. Спектром різних гуманітарних дисциплін, якими В. П. Петров вирішував основні проблеми, вчений володів фахово. При потребі він застосовував з цією метою дисципліни поза межами гуманітаристики, як це сталося при дослідженні проблеми «Сучасний образ світу. Криза класичної фізики»: щоб не бути дилетантом, він спеціально вивчав фізику (Шерех 1998а, с. 117). Випробування часом підтвердило припущення Ю. В. Шевельова (Шереха) щодо В. П. Петрова як вченого майбутнього. Минуло понад півсторіччя, як пішов з життя Віктор Платонович Петров, а його творчість досі осягнута фрагментарно.

Метою цієї роботи є дослідження феномену В. П. Петрова в контексті історії осягнення його інтелектуальної спадщини і долі, визначенню причин їх фрагментарного дослідження. Позаяк обсяг статті не дозволяє детально всебічно розглянути цю тему, стисло зупинимося на основних етапах його історіографії з акцентом на деяких моментах і на публікації важливих документів.

Діяльність В. П. Петрова від 1919 р. й до кінця його життя, за вимушеним виключенням кінця 1941 — кінця 1956 рр., була пов'язана з Академією наук України, зокрема, з Інститутом археології (1933—1969 рр.). Навіть у період розвідницької діяльності за складних і небезпечних умов він продовжував плідно працювати в царині української науки і культури. Проте в повоєнній Україні науковий доробок В. П. Петрова був недооцінений, мало знаний. Наукові праці вченого, опубліковані впродовж 1920—30-х рр. у виданнях УАН / ВУАН, були малодоступні через репресивну політику радянської влади щодо України. Через «залізну завісу» невідомим зоставався його творчий доробок 1940-х рр. До того ж, наукові концепції В. П. Петрова не залишили сліду в науковій спільноті української еміграції в американській зоні окупації Німеччини і не поширилися за її межі внаслідок несприятливих умов життя в розгромленій Німеччині, не сприяння американських органів влади публікації книжкових видань емігрантів, браку в емігрантів коштів, друкарень і внутрішній боротьбі політиків різних партій (Шевельов 2001, с. 32, 59). Від повернення у Київ у грудні 1956 р. до захисту дисертації у 1966 р., В. П. Петров сприймався повоєнною генерацією науковців тільки як археолог і мовознавець. Про його довоєнні здобутки в галузі літературознавства, етнографії й фольклористики та про художні твори знали лише вчені довоєнної генерації, але вони мовчали із зрозумілих причин, а твори В. П. Петрова з цих дисциплін не стояли на полицях бібліотек. Зовсім небагатьом із тих молодих науковців, кому Віктор Платонович довіряв, він відкривався як письменник, розказував про українську літературу «розстріляного відродження» та давав читати єдиний, який на той час був у нього, свій художній твір «Доктор Серафікус».

У ті часи життя В. П. Петрова, як і всіх громадян СРСР, проходило в умовах загальної атмосфери секретності. Бо тоді навіть архів відділу кадрів будь-якої установи, у тому числі Інституту археології, був засекречений. До загальної секретності додавався незрозумілий науковий статус В. П. Петрова та невідомий, тому загадковий, зміст його розвідницької діяльності, про який поширювалися чутки. Незрозумілим було також перебування В. П. Петрова в повоєнній Німеччині, його повернення в Москву, а не в Київ. Все це призвело до контроверсійного ставлення до В. П. Петрова науковців, залежно від моделі їх мислення. Одні сприймали його як порядну людину, яка воювала проти нацистської Німеччини, інші — як таємного агента НКВС, ще інші вважали за потрібне уникати цього питання. Таке ставлення до В. П. Петрова в контексті парадигми науки середини XX ст., авторитарного стилю керівництва наукою, який позбавляв вчених свободи вибору й свободи наукової творчості, відобразилося на оцінці наукового доробку вченого. Велику роль в ній мала також площина мислення дослідника.

В. П. Петров, як вчений, у 1940-і рр. вийшов на високий інтегрально-теоретичний рівень наукових досліджень. Особливу увагу він приділяв методології, теорії, методу і методиці досліджень. Проте площина мислення науковця, яка відрізнялася від мислення його колег, часто обумовлювала неймовірність та несприйняття його ідей. Вченого не розуміли й не сприймали як науковці української еміграції в Німеччині, так і вчені України. В еміграції його «*шанували, але не розуміли*», за свідченням Ю. В. Шевельова (Шереха), який припускав, що твори В. П. Петрова «*містять у собі зародки майбутнього, що їх ми ще не можемо сприйняти?*» (Шерех 1998а, с. 118—119). Прикладом несприйняття концепту В. П. Петрова вченими української еміграції є його доповідь про назви українських річок, зроблена на науковій сесії в Фюссені в Баварських Альпах у 1946 р. Доповідь викликала

смішки в слухачів, вона здалася їм фантастичною. Але доповідач «*нічого не заперечив, — він ніколи не сперечався з людьми, чиє мислення відбувалося в іншій площині, ніж його, але він зберіг почуття своєї правоти: бо таке тлумачення, яке він давав, вкладалося в норми його проблематики, дарма що воно не вкладалося в методи мовознавства*» (Шерех 1998а, с. 118). Тоді нісенітницею здавалися думки В. П. Петрова про австро-баварсько-українське окання в протилежність російсько-пруському аканню. Але згодом, за згадкою Ю. В. Шевельова (Шереха), після виступу А. Ваяна з теорією російського акання як продовження праслов'янського стану ставлення до концепту В. П. Петрова вже не здавалося нісенітницею. Вказаний мовознавчий концепт В. П. Петрова суголосний антропологічним ознакам, за якими, як вважав французький антрополог Ж. Денікер, українці належать до динарської (адриатичної), або ядранської раси, єднаючись також із альпійсько-судетськими племенами. Знадобилося понад півсторіччя, щоб заснований на мовознавчих матеріалах концепт В. П. Петрова про австро-баварсько-українське окання, як окремий прадавній етап мовноетнічного розвитку, котрий характеризує стародавню спорідненість української мови з приальпійським діалектом німецької, отримав історико-географічну конкретизацію. Часово-просторова конкретність концепту В. П. Петрова підтвердилася археологічними матеріалами періоду великого розселення слов'ян середини V—VII ст. (Абашина та ін. 2012, с. 186—190). Згідно з археологічними даними, починаючи з другої половини VI ст., склавини почали розселятися в Приальпійському регіоні, зокрема, на теренах сучасного півдня Австрії, де залишили карантанську археологічну культуру. В давньоруських літописах слов'яни Приальпійської зони відомі як хорутани. Їх міграція на землю баварів відбулася у VII ст.

В Україні у 1950—60-ті рр. науковці також не розуміли і не сприймали теорії В. П. Петрова. Він не знайшов підтримки своєї концепції з гідронімії та з балто-слов'янських студій серед науковців-мовознавців Української ономастичної комісії при Відділі суспільних наук АН УРСР, в роботі якої він брав участь з часів її заснування у 1960 р. (Стрижак 1999, с. 23).

Не кращим було становище із несприйняттям концептів В. П. Петрова археологами. Ілюстрацією такого нерозуміння є доповідь дослідника, присвячена одному з питань проблеми етногенезу, а саме — топонімам України та методиці їх вивчення, виголошена на засіданні слов'янського відділу ІА АН УРСР, в якому він працював. Про засідання відомо з архівного документу у вигляді нотаток (Петров б. р., арк. 47—50), які вчений робив під час обговорення доповіді, а також із спогадів Н. М. Кравченко (2002, с. 82—83), яка особисто була присутня на цьому засіданні. Дата доповіді не відома, але приблизно вона визначається проміжком часу між кінцем 1950-х рр. та 1962 р., позаяк один із виступів на обговоренні доповіді, якій є в нотатках, належить В. А. Богусевичу, котрий пішов на пенсію у 1962 р. і більше не брав участі в роботі Інституту. Документ, автограф російською мовою, зроблений в більшості олівцем (pro domo sua — чорнилом) у два стовпчики з обох сторін одного паперового аркуша.

Нотатки складаються з двох частин. Перша займає «лицьовий бік» аркуша й половину зворотного, що відмічене автором цифрою 2. Текст написаний крупним почерком, містить лише окремі слова щодо обговорення доповіді співробітниками: Є. В. Махно, В. А. Богусевича, Д. І. Бліфельда. Їх прізвища та деякі слова тексту підкреслені однією та двома лініями, та супроводжується чотирма геометричними замкненими перекресленими фігурами, із яких немає виходу назовні. Друга частина документу написана на половині зворотного боку аркуша вже звичайним для В. П. Петрова дрібним акуратним почерком і містить міркування щодо кінцевого слова, яке має назву «pro domo sua» [1]. Цей текст написано обернено (верх-низ сторінки аркуша) по відношенню до попереднього. В тексті є вставки, закреслення. Останнє речення не завершене, підкреслене. Останні два рядки написані поверх нотаток з виступу Є. В. Махно і рисунку з п'ятьох кіл, які вписані одне в інше й перехрещенні.

Вказані особливості документу: різниця в розташування на аркуші текстів, різній почерк в нотатках, геометричні замкнені перекреслені фігури, поділяють документ на дві частини, відображають підвищений емоційний стан доповідача, втрату витримки під час створення першої частини документу і прихований, зовнішнє незворушно-спокійний емоційний стан, коли він писав другу частину документу. Такий висновок щодо документу суголосний спогадам Н. М. Кравченко про хід обговорення цієї доповіді. Вона підкреслює несприйняття концепту В. П. Петрова з боку співробітників слов'янського відділу, їх негативне ставлення до доповідача, який «*зазнав критики у відверто брутальній формі з боку деяких співробітників, що мали досить примітивні уявлення про предмет обговорення*» (Кравченко 2002, с. 82—83). Як згадує Н. М. Кравченко, «*відверта агресія й таке ж відверте неуцтво опонентів справили вплив: Петрову зрадили його звичайна витримка й коректність*». Доповідач покинув засідання, але потім повернувся і обговорення продовжувалося. За звичкою В. П. Петров ніколи не сперечався з тими, хто мислив в інший ніж він площині. Так він зробив і в кінцевому слові, не сперечався, а пояснив мету доповіді як інформацію, а не обговорення свого бачення проблеми етногенезу. Він визначив ситуацію з вирішенням цієї проблеми в археологічній науці, яка на той час мала етніч-

1. На захист свого дому, або на свій захист. Переклад автора.

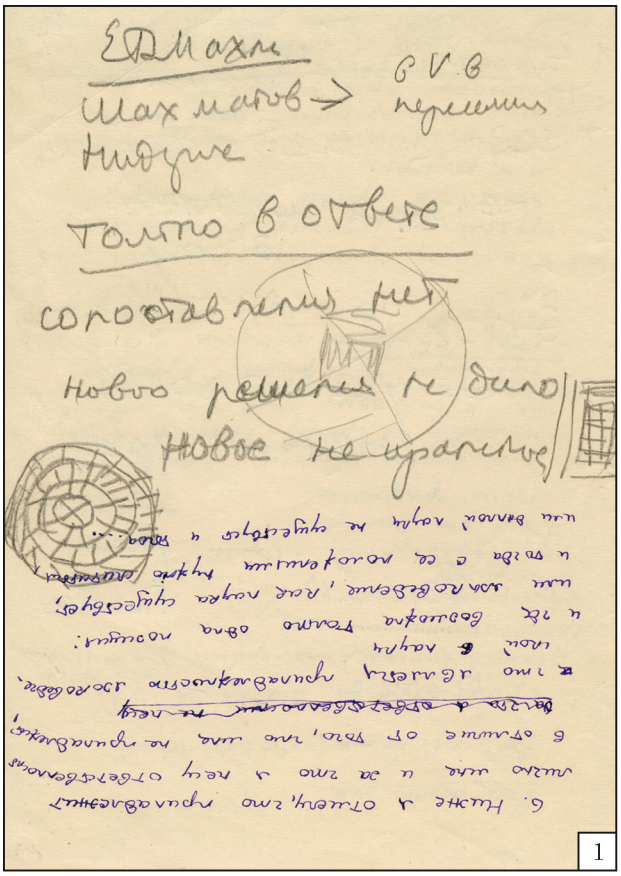

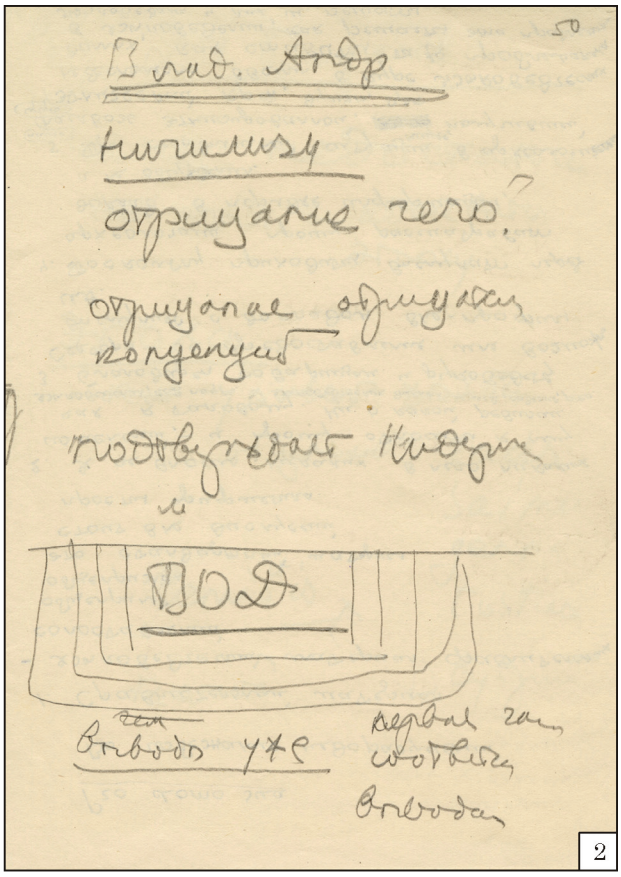

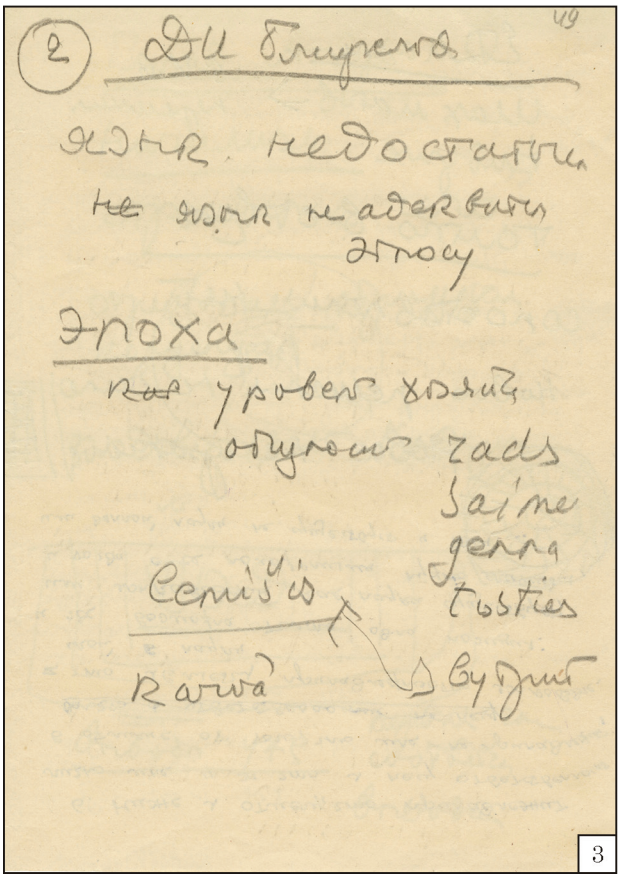

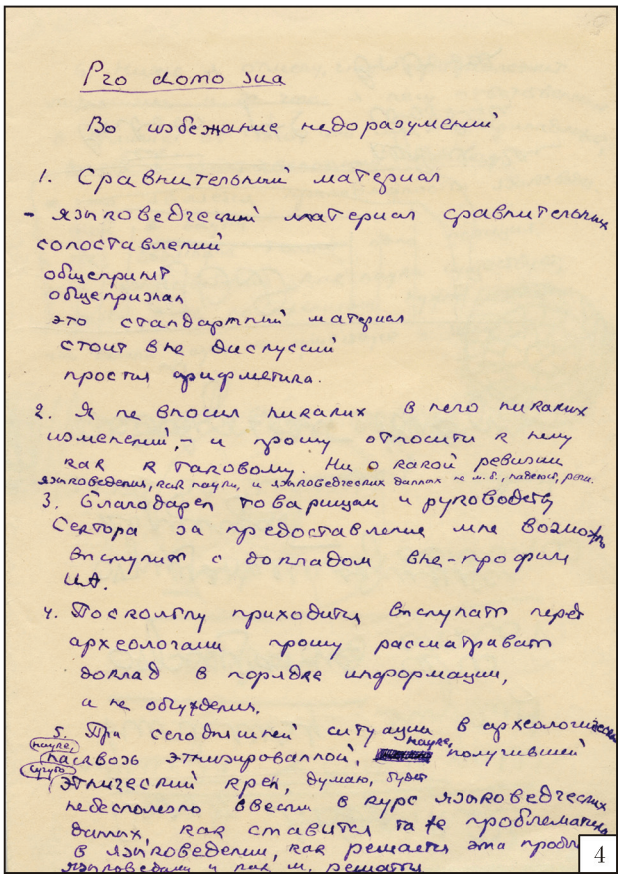

Нотатки В. П. Петрова щодо обговорення його доповіді на засіданні секції слов'янської археології Інституту археології АН УРСР. Київ, друга половина 1950-х років (НА ІА НАН України)

ний нахил, користувалася лише матеріалами з археології і зовсім не враховувала її вирішення у мовознавчій науці. Документ публікуємо в додатку 1.

Про нахил етніцизму в етногенетичних дослідженнях внаслідок нехтування соціологічним принципом, що є провідним для будь-якого історичного студіювання, йдеться в іншій розвідці вченого «Археологія та соціологія. Форми соціологічних побудов археології як науки» (Петров 2013а). Розвідка не завершена та недатована. В. С. Брюховецький припускає її створення 1959 р. У документі йдеться про форми соціологічних побудов археології як науки, про методологічні ідеї з поглиблення етногенетичних студій. Ці ідеї, як помітив В. С. Брюховецький, дослідник вперше намітив у розвідці «Як виникли міста на Україні» у мюнхенському часописі (Петров 1946), а згодом втілив у розвідці про історичну топографію Києва (Петров 1964).

Плідний науковий доробок В. П. Петрова на вищому методологічно-теоретичному інтерпретаційному рівні, створений у 1940—60-х рр., його розробки і відкриття в радянській Україні не були зрозумілими і поцінованими, тому сам вчений за життя не належав до числа широко відомих дослідників. Його оцінювали в площині польових археологічних досліджень. Тривалий час тільки українські археологи-славісти й один російський, для годиться, присвячували статті В. П. Петрову з приводу його ювілейних дат — дня народження, причому часова відстань між ювілеями сягала десяти років. До 70-річчя з дня народження вченого у 1966 р. М. Ю. Брайчевський і Е. О. Симонович опублікували статтю в московському журналі, в якій містився наратив про джерелознавчий напрямок досліджень В. П. Петрова в археології (Брайчевский, Сымонович 1966). Про те саме йшлося і в некролозі В. П. Петрова (Сымонович 1970). Згодом, після смерті В. П. Петрова, в статтях про нього археологи поволі почали згадувати довоєнний доробок вченого в археології. В статті, присвяченій 80-річчю з дня народження, Є. В. Махно (1975) дещо розширила наратив про науковця. Вона звертає увагу на те, що В. П. Петров був одним із тих, хто будував із самого початку Українську Академію наук, засновану в лютому 1919 р., і підкреслює джерелознавчий внесок вченого в археологію включно із доробком довоєнного періоду. Будучи сучасницею довоєнної діяльності В. П. Петрова в умовах складного часу, знаючи про його працю в різних гуманітарних дисциплінах, Є. В. Махно відводить вченому почесне місце серед археологів, літературознавців, етнографів, мовознавців, акцентуючи на тому, що «*Творча діяльність Віктора Платоновича — це подвиг, здійснений у складних обставинах*». Археологиня відносить Віктора Петрова до тих вчених, для яких служіння науці було першою і єдиною заповіддю, і почитала за честь працювати під його керівництвом від 1930-х рр. Є. В. Махно згадувала людські риси вченого: строгу вимогливість, доброзичливість, надзвичайно високу організованість, витримку і відвагу. В її пам'яті В. П. Петров залишився дбайливим учителем, чудовим організатором наукової роботи колективу археологів-славістів (Махно 1975, с. 3—6).

Згодом приходить розуміння вчених визнавати заслуги В. П. Петрова одночасно в галузі археології та мовознавства. До 90-річчя від дня народження вченого у 1984 р. було проведене розширене засідання Сектору слов'янської археології (відділів: слов'янського, давньоруського, археології Києва) Інституту археології АН УРСР за участю науковців Інституту мовознавства АН УРСР. У доповідях звучало більш широке розуміння наукового внеску В. П. Петрова в розробку питань історії давніх слов'ян та давньослов'янської мови. Йшлося не тільки про джерелознавчій внесок В. П. Петрова, але і про теоретичний. Доповіді Є. В. Максимова (1986) та Н. С. Абашиної (1986) були опубліковані.

Є. В. Максимов розглянув внесок В. П. Петрова в археологічну науку крізь призму вирішення вченим проблеми історії стародавніх слов'ян, лише згадуючи про його доробок 1930-х рр. у вивченні трипільської культури. Є. В. Максимов збагнув, що В. П. Петров створив свою концепцію етногенезу слов'ян, але, не розуміючи її методології, бачив в концепції наукову гіпотезу, предмет дискусій, що містить чимало перспективних положень і можливостей, насамперед методики досліджень. Останні положення він підтверджує конкретними прикладами археологічних досліджень, які В. П. Петров випереджав на 20 років. Оцінюючи значний внесок В. П. Петрова в археологічну науку, Є. В. Максимов першим з дослідників зрозумів і підкреслив, що внесок вченого визначається не тільки введенням у науковий обіг першокласних джерел з слов'янської проблематики, а найбільш значним внеском є інтерпретаційні дослідження проблемних питань історії давніх слов'ян. Є. В. Максимов звертав увагу на намагання і вміння В. П. Петрова, застосовуючи метод конкретно-історичного аналізу, інтегрувати матеріали різних галузей знань, а саме, історичні, археологічні та лінгвістичні матеріали, для всебічного висвітлювання порушених проблем. Він відносив В. П. Петрова до окремих фахівців багатогранного профілю, які володіють сучасними методами дослідження (Максимов 1986). Таке спостереження Є. В. Максимова співзвучне незнаному тоді в Україні висновку Ю. В. Шевельова (Шереха) щодо В. П. Петрова, як вченого майбутнього. Але конкретно-історичний підхід В. П. Петрова до вирішення проблем, як свідчить Є. В. Максимов, не сприймався науковцями. Наприклад, ґрунтовна постановка питання про глибоку давність слов'янської мови чи мови борисфенітів сприймалася не всіма дослідниками. Несприйняття сучасниками розробок В. П. Петрова призвело до того, що він «*не належав до числа широко відомих дослідників, тому його розробки і відкриття ніколи не ставали надбанням сенсації*» (Максимов 1986, с. 1).

Треба підкреслити, що ця стаття Є. В. Максимова пройшла непомітною в українській історіографії.

Н. С. Абашина проаналізувала загальнотеоретичні положення, які присвячені етногенезу слов'ян і містяться у працях В. П. Петрова кінця 1950-х — середини 1960-х рр. Дослідниця зазначає, що В. П. Петров у загальних рисах накреслив конкретно-історичний підхід до розв'язання проблем етнічної історії, зокрема, розробив окремі положення про відповідність етнічних зв'язків рівню соціально-економічного розвитку давніх суспільств, охарактеризував етнічні процеси, що ведуть до утворення нових спільностей. Також В. П. Петров запропонував нові шляхи в розв'язанні проблеми співвідношення археологічної культури і етносу. Він відмовився від ототожнення цих явищ, обґрунтувавши положення про можливість існування моноетнічних, поліетнічних та надетнічних культур. На думку Н. С. Абашиної, розроблені В. П. Петровим теоретичні положення і методики — це підхід до розв'язання цілого ряду актуальних проблем у дослідженні етногенезу слов'ян, який є основним внеском вченого в археологію (1986, с. 6—13).

Отже, автори підкреслювали новий погляд на внесок В. П. Петрова в археологічну науку. Але, об'єктивні причини, а саме, панування в науці того часу методології історичного матеріалізму, а історіософські праці В. П. Петрова, які слугували методологією праць вченого, в Україні тоді були невідомі, обумовили часткове осягнення конкретно-історичної концепції етногенезу слов'ян В. П. Петрова.

Ім'я В. П. Петрова (Домонтовича) почало впевнено входити до контенту наукового й культурного простору України на зламі XX—XXI ст. Із серпанку забуття приходить визнання В. П. Петрова. Це сталося завдяки зміни історичної реальності. З отриманням незалежності України в новій Цифровій епосі прийшла свобода мислення людей категоріями не минулої, а нової епохи, зміни системи цінностей, нова парадигма культури пам'яті.

Початок нового бачення інтелектуального доробку В. П. Петрова припадає на початок 1990-х рр. завдяки публікації його наукових і художніх творів. Відбувся передрук його малознаних, забутих та неопублікованих наукових розвідок (Петров 1992a; 1992b; 1992c; 1992d). Передрук художньої прози В. П. Петрова відкрив для української спільноти нову сторінку його інтелектуальної спадщини. В українську літературу В. П. Петров увійшов ще в 1920-х рр. Потім прийшло забуття. Твори В. Домонтовича 1920—40-х рр. в радянській Україні були заборонені. До початку 1990-х рр. в СРСР літературна творчість В. П. Петрова (Домонтовича) не згадується ні в його дефініціях, ні в жодному огляді його діяльності, ні в статтях з нагоди його сімдесятиріччя, ні в некрологах, ні в бібліографічному покажчику українських письменників 1963 р., ні в Українській радянській енциклопедії 1982 р. Про неї не йдеться і в енциклопедичному словнику-довіднику «Дослідники археології України» (Мезенцева 1997, с. 146).

Повернення в Україну літературної спадщини В. П. Петрова почалося від початку її незалежності. Були передруковані деякі його художні твори (Домонтович 1992; 1993; Зайцев, Петров 1994). Але активний передрук прози В. П. Петрова почався від кінця 1990-х років завдяки публікації в Нью-Йорку збірки його художної прози (Домонтович 1988), здійсненої Ю. В. Шевельовим (Шерехом). Передруку прози В. П. Петрова сприяла також бібліотека ім. Олега Ольжича у Києві, в фонд якої українська діаспора передала його окремі твори: «Доктор Серафікус», «Без ґрунту» (Домонтович 1947; 1948) тощо. Так знов в Україні повстав В. Домонтович. Відтоді почалися численні передруки його художніх творів, але перевидано не все.

Наприкінці 1990-х років дослідження наукової спадщини В. П. Петрова все ще було обмежено ювілейними виданням. У збірниках двох інститутів, в яких працював вчений, внесок В. П. Петрова в науку розглядався в двох-трьох розвідках та в бібліографічному покажчику, а решта статей була присвячена питанням, які тематично пов'язані зі студіями В. П. Петрова. В 1997 р. Інститут археології НАН України видав збірник «Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян», присвячений 100-річчю з дня народження В. П. Петрова. В ньому стисло було розглянуто питання внеску В. П. Петрова в розвиток української археології (П. П. Толочко), досліджувалися окремі питання наукового доробку вченого: поняття «археологічна культура» (Н. С. Абашина), балто-слов'янські відносини (О. В. Петраускас). Праці В. П. Петрова з проблем етногенезу та археології презентовані двома бібліографічними покажчиками: один містить опубліковані праці, інший — недруковані твори цього напрямку, які зберігаються в Науковому архіві ІА НАН України (упорядник Н. С. Абашина). Інститут української мови НАН України у 1999 р. до 30-річчя з дня смерті вченого видав збірник «Slavika та Baltika в ономастиці України». В ньому, на тлі життєпису В. П. Петрова, досліджено його наукову спадщину (О. С. Стрижак), розглянуто праці з питань ономастичної проблематики (І. М. Железняк), а інтелектуальний доробок вченого представлений бібліографічним покажчиком наукових та художніх творів, до якого включені деякі праці, опубліковані в еміграції (упорядник С. І. Білокінь).

Різкий злам у дослідженнях інтелектуального доробку В. П. Петрова (Домонтовича) стався від початку XXI ст. Фокус уваги дослідників зосередився переважно на його художніх творах. Інтелектуальна спадщина В. П. Петрова досліджується в наукових установах, університетах різних міст України (Київ, Львів, Харків, Запоріжжя, Івано-Франківськ, Донецьк, Одеса, Дніпро) і країн ЄС (Польща, Німеччина). В Ук-

В. П. Петров у кабінеті Етнографічної Комісії ВУАН. Київ, 1920-і роки (НА ІА НАН України)

раїні вона увійшла в шкільну програму з курсу української літератури. Ім'я В. П. Петрова (Домонтовича) містять енциклопедичні, наукові, меморіальні, інформаційно-іміджеві видання, наприклад, «Народжені Україною», «Знамениті українці». Про В. П. Петрова створено два документальних науково-популярних фільмів. За мотивами його художнього твору «Дівчинка з ведмедиком» у Києві в Театрі-на-Подолі йде театральна п'єса. Окремі твори присвячені питанням його соціального походження та роду Петрових.

Вивчаючи феномен В. П. Петрова, дослідники мають осягнути його біографію крізь площину його мислення. В. П. Петров, як мислитель, розумів, що особливості XX ст., епохи, в якій живе людина, обумовлюють існування в ній декількох біографій: «*Кожна людина числить за собою кілька життєписів. Бо його біографія належить відтінкам епох, які круто відрізняються один від одного*» (Петров 2013b, с. 915). Виходячи з цього концепту дослідники виокремлюють три «життя» В. П. Петрова. Одне належить періоду Жовтневої революції неписьменних, Визвольним змаганням, українізації 1920-х рр., терору 1930-х рр. із переслідуванням українських вчених і неокласиків, до яких він належав. Друге «життя» охоплює часи Другої світової війни й еміграції 1940-х рр. Третє — належить останнім двом десятиріччям життя. Кожному «життю» відповідає портрет В. П. Петрова, опис якого розпорошений у різних творах сучасників.

Портрет першого «життя» відомий в загальних рисах. Найбільш детальний портрет другого «життя» на тлі української еміграції в Німеччині 1940-х рр. надав Ю. В. Шевельов (Шерех) (Шевельов 2001; Шерех 1998a, с. 115—124). Він описав образ В. П. Петрова у людському вимірі: зовнішній вигляд, вдачу, стиль життя, стандарт поведінки, згадав про світогляд, який визначав всю діяльність В. П. Петрова, а не був тільки теоретичним і розумовим. Ю. В. Шевельов звертає увагу на важку і вперту авторську працю, яка була стилем створення ним своїх творів. Додаємо, що цей стиль праці визначав все життя В. П. Петрова в кабінетній роботі і в польових дослідженнях.

В особі В. П. Петрова, за Ю. В. Шевельовим, одночасно існувало три різних образи: вчений археолог та етнограф Віктор Платонович Петров, белетрист В. Домонтович, есеїст «з нахилом до філософування» Віктор Бер. Всі три образи В. П. Петрова, на його думку, характеризуються дуже виразною єдністю індивідуальності й спільності характеру. Портрет В. П. Петрова у третьому «житті» відомий за численними спогадами сучасників і відображає здебільше зовнішній прояв його особистості. Внутрішній вимір життя В. П. Петрова, такі його риси як вдача, іронія, ліризм, думки та ін., прочитуються в його листах до С. Ф. Зерової (упоряд. Сергієнко 2021). На нашу думку, характеристика вченого, що надана Ю. В. Шевельовим (Шерехом), відповідає не тільки особистості В. П. Петрова другого «життя», але всім трьом.

Відомості про діяльність В. П. Петрова, як організатора, керівника академічних інституцій, редактора і видавця літературних і наукових журналів, педагога, яке припадає на його перше і друге «життя», є в документах, вкраплені в

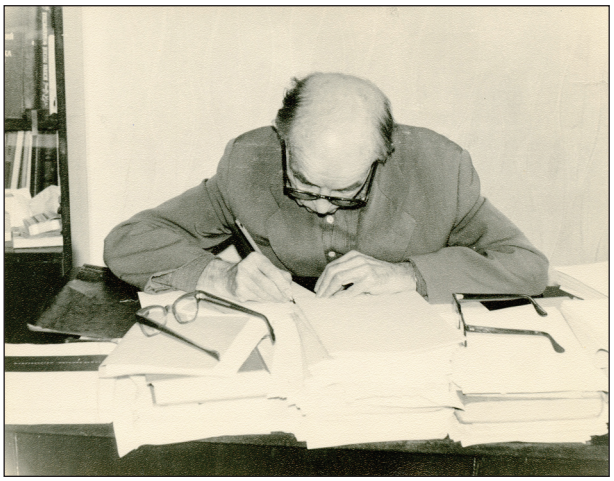

В. П. Петров в Інституті археології АН УРСР. Київ, 1960-і роки (НА ІА НАН України)

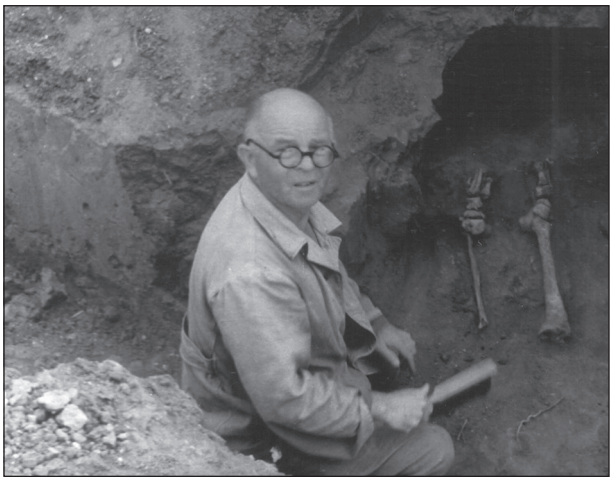

В. П. Петров на розкопках черняхівського могильника Косаново. Південно-Бугська експедиція, початок 1960-х років (Приватний архів Н. М. Кравченко)

різні твори сучасників, але досліджуються недостатньо. Найменше досліджена його науково-організаційна діяльність першого «життя», хоча в загальних рисах на тлі діяльності історико-філологічному відділі УАН / ВУАН вона відома (Франко, Хомин 2010). В цьому аспекті важливе значення має розвідка Т. Шевчук (2003) щодо науково-організаційній праці В. П. Петрова в журналі «Етнографічний вісник» Етнографічно-фольклорної комісії ВУАН в 1920—30-х рр. В дослідженні показана висока оцінка ленінградськими вченими організаційної роботи В. П. Петрова в журналі в скрутний для науки час. Нагадаємо, що в Етнографічно-фольклорної комісії ВУАН В. П. Петров працював від 1920 р. науковим співробітником, від 1923 р.— секретарем, від 1927 р. — завідуючим, а в її друкованому органу «Етнографічному віснику» упродовж 1925—1930 рр. — головою, секретарем, редактором, автором.

У розвідці Т. Шевчук показано, що в листах російською мовою ленінградських вчених до В. П. Петрова обговорювалися актуальні на той час наукові проблеми, які досі не відомі широкому читацькому загалу. Ленінградські вчені вважали за честь публікуватися в перекладі українською мовою в шанованому ними українському журналі. О. І. Нікіфоров в листі до Віктора Платоновича від 21 грудня 1929 р. високо оцінив восьму книгу журналу, її цікаво складений зміст, зростання значення «Етнографічного вісника». Вчений зазначив, що тотожній українському московський журнал «Художественный фольклор», в якому він також друкується, в порівнянні з «Етнографічним вісником» незрівнянно слабше. В листі від 27 березня 1930 р. О. І. Нікіфоров констатує, що «*Україна сьогодні задає тон. Нас кацапів* [1] *завидки беруть, але приємно, що є місцевості, де і в нашій області справа робиться*» [2].

Організаційна і викладацька діяльність В. П. Петрова в еміграції (друге «життя»), яка високо поціновувалася українцями діаспори, стала відомою в Україні наприкінці 1990-х рр., зокрема й завдяки передрукам творів Ю. В. Шевельова (Шереха). Він підкреслював, навіть якщо В. П. Петров не брав активної участі в організаційній роботі журналів «МУР», «Арка», то сама його участь в них важила і діяла, завдяки шануванню Віктором Платоновичем навіть тими, хто не розумів його концептів. Викладацька діяльність В. П. Петрова в різних еміграційних учбових закладах високо поціновувалася студентами. Невипадково Українська студентська громада Українського господарсько-технічного інституту в Регенсбурзі у 1947 р. видала циклостилем конспект лекцій В. П. Петрова «Походження українського народу». За спогадами сучасників, найбільшу увагу В. П. Петров приділяв Богословської академії УАПЦ в Мюнхені, розуміючи значення в житті суспільства майбутніх священнослужителів. Така увага відповідала його християнському світогляду, який розглянутий нами в окремій розвідці (Корпусова 2019b). На нашу думку, своїм словом у розвитку світової науки, створивши на християнських засадах історіософську теорію історії буття людства, всім своїм інтелектуальним доробком, методологією якої була його історіософія, В. П. Петров довів можливість єдності науки і віри. Питання педагогічної діяльності В. П. Петрова висвітлена в спільній роботі Н. С. Абашиної, В. М. Корпусової (Абашина, Корпусова 2008). В ній досліджується два періоди викладацької діяльності професора В. П. Петрова, лекції якого мали авторський, проблемний характер та високий науково-теоретичний рівень, відповідаючи усім тогочасним і нинішнім вимогам. Педагогічна праця не була для В. П. Петрова маргінальною діяльністю через обставини життя — вчителювання задля заробітку, чи намагання отримання професорської посади, яка збігалася з науковою працею. Все

1. Слово «кацапів» подано за оригіналом.
2. Переклад автора.

життя і творчість вченого свідчить про те, що він надавав великого значення передачі наступному поколінню культури, знань. В останні десятиріччя життя він залишався неформальним вчителем тих небагатьох молодих вчених, які самі тягнулися до нього.

Зрозуміло, що вивчаючи феномен В. П. Петрова, дослідники найбільшу увагу приділяють його науковим творам, які аналізуються, досліджуються в численних розвідках та монографічних виданнях, їм присвячені докторські та кандидатські дисертації. Їх автори, як правило, обмежуються вивченням частини наукового доробку В. П. Петрова в межах свого фаху.

Проте, з'явилася тенденція цілісного, всебічного дослідження наукової спадщини В. П. Петрова в окремих творах (Брюховецький 2013; Андреєв 2012; Стрижак 2000; ed. Glinianowicz, Krupa 2023). Але ці дослідження також не охоплюють весь спектр наукового доробку вченого. Ця тенденція проявляється й іншим чином — дослідженнями феномену В. П. Петрова у дискурсі документів, досліджень, спогадів, листування в окремих виданнях різних установ. Інститут літератури імені Тараса Шевченка НАН України та Спілка письменників України, присвятили майже весь номер журналу «Слово і Час» (2002, № 10) висвітлюванню теми «Постать Віктора Петрова (Домонтовича). Автобіографія, дослідження, спогади, листування», а Інститут біографічних досліджень НАН України розглянув постать В. П. Петрова в розділі «Віктор Петров (Домонтович) у документах та спогадах сучасників» журналу «Українська біографістика» (2008, вип. 4).

Також меті цілісного, всебічного дослідження феномену В. П. Петрова присвячено ряд конференцій. Серед них зупинимося на двох найбільш важливих. У 2003 р. феномен В. П. Петрова досліджувався на конференції «В. П. Петров (Домонтович, Бер) — видатний мислитель, письменник, учений», організованою кафедрою філософії України філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (2005). В плідній роботі конференції, що супроводжувалася виставкою праць та фото вченого, взяли участь науковці з різних академічних інститутів, з університетів, громадські діячі, студенти. Серед доповідей, присвячених дослідженню життя та різноманітних напрямків і тем творчості В. П. Петрова, вперше йшлося про В. П. Петрова — оригінального історіософа, філософа, який створив свою концепцію історії людства відмінну від марксистської (Руденко 2005), а також про В. П. Петрова — розвідника в тилу ворога (Шудря 2005). Згодом, завдяки активній культурно-науковій співпраці України та країн Європейського союзу, дослідження складного світу життя і творчості В. П. Петрова (Домонтовича) вийшло за межі України. Вивченню феномена В. П. Петрова у 2019 р. була присвячена міжнародна конференція «Віктор Петров: мапування творчості письменника», що

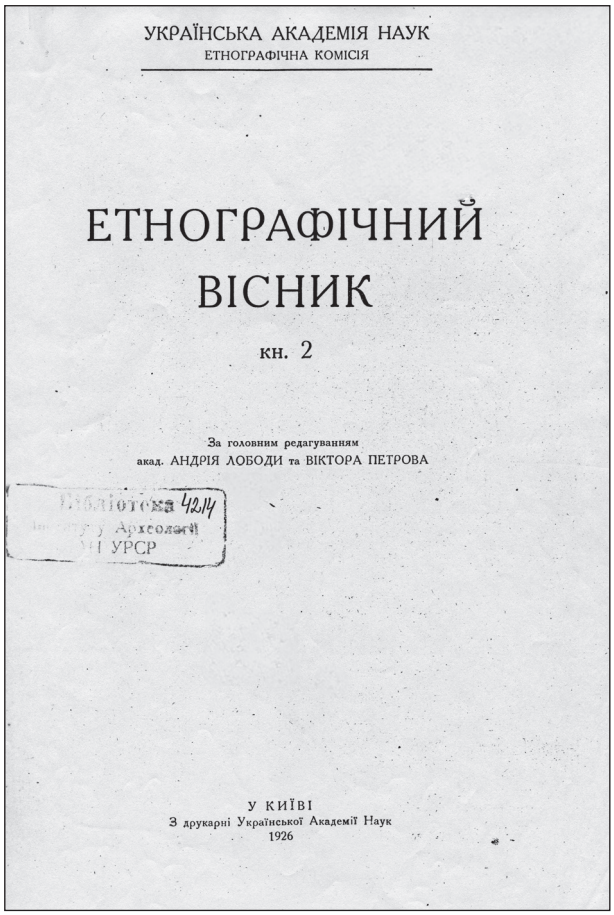
УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ЕТНОГРАФІЧНА КОМІСІЯ

ЕТНОГРАФІЧНИЙ ВІСНИК

кн. 2

За головним редагуванням
акад. АНДРІЯ ЛОБОДИ та ВІКТОРА ПЕТРОВА

Бібліотека 4214
Археології
УРСР

У КИЇВІ
З друкарні Української Академії Наук
1926

«Етнографічний вісник». Київ, УАН, 1926 р.

пройшла в м. Краків (Польща). Її організував Інститут східнослов'янської філології Ягеллонського університету за участі Інституту славістики Польської академії наук. Опубліковані доповіді та матеріали конференції різноманітні: невідома раніше праця В. П. Петрова, документи до його біографії, спогади про нього та дослідження різних напрямків і тем його творчості (ред. Ґлінянович, Крупа, Маєвська 2020). Конференція ознайомила не тільки польську спільноту з творчістю Віктора Петрова, але й спонукає подальші дослідження його творчості у різних країнах Заходу.

В Україні у XXI ст. продовжується публікація недрукованих творів В. П. Петрова. Серед них розвідки, створені у часи його навчання в київському Університеті св. Володимира (Петров 2006b; Петров (Домонтович) 2012) та твори написані згодом (Петров 2002; 2006a та ін.). Перевиданню тематичної добірки історіософських та культурологічних уривків з текстів В. П. Петрова (Домонтовича) з нагоди 110-ої річниці з дня його народження, присвячено окремий розділ «Спадщина» журналу «Студії мистецтвознавчі» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. Т. М. Рильського (2005, число 1 (9)).

Справжнім проривом в дослідженні наукової спадщини В. П. Петрова стала публікація у 2013 р. трьох томів (111 друкованих аркушів) його вибраних наукових та критичних літе-

ратурно-мистецьких праць, яка здійснена за В. С. Брюховецьким (упоряд. Брюховецький 2013). Значення цього видання важко переоцінити. Вперше зібрані у одній збірці розвідки В. П. Петрова суттєво збагачують уявлення про концептуальність, цілісність, широчінь і глибину його понад півстолітніх досліджень. У збірці зібрано студії вченого із всього спектру досліджень: археології, історіософії, історії, літературознавства, фольклористики, етнографії, мовознавства, етнології, філософії, релігієзнавства, які створені у різні роки, у тому числі упродовж 1942—1948 рр., і які розпорошені по різним країнам. Багато з них були невідомі українській науковій спільноті. До кожної розвідки упорядник видання В. С. Брюховецький додав примітки, які за змістом дуже місткі інформаційно й за суттю є окремим бібліографічним дослідженням.

Бібліографія В. П. Петрова конкретизує уявлення про більш як півстолітні студії вченого. Перший перелік своїх наукових праць склав В. П. Петров в авторефераті на здобуття вченого ступеня кандидата філологічних наук за сукупністю праць (1966, с. 54—61). Тема дисертації визначила зміст бібліографічного переліку з різних дисциплін: Філологічні науки: мовознавство, семасіологія, ономастика; Етногенез; Фольклор; Літературознавство; Історичні науки: історія матеріальної культури, археологія. Автор свідомо із зрозумілих причин не включив у перелік праці, опубліковані у 1942—1949 рр. Більш повний бібліографічний перелік праць В. П. Петрова у 1999 р. склав С. І. Білокінь (1999, с. 29—41). До наукових праць він додав художні твори та праці В. П. Петрова, що згадані П. Кречетом, Ю. В. Шевельовим (Шерехом) в еміграційній пресі 1944—1949 рр. Підкреслимо, що різні бібліографічні покажчики наукових праць В. П. Петрова містять його твори в межах окремих дисциплін: археології (Шовкопляс 1969; Абашина 1997a; 1997b), фольклору (Дмитренко 2000), народознавчих праць (Корпусова 2001), проблем літературознавства, фольклору та історіософії (Корпусова 2002a), філософії (Корпусова 2005). Для розуміння феномену В. П. Петрова важливими є розвідки, в яких йдеться про склад документів (наукових, науково організаційних, особистих та ін.) які зберігаються в Науковому архіві ІА НАН України (Корпусова, Станіцина 2005; Бузько, Володарець-Урбанович 2020). Публікація такого змісту здійснена вперше і поки презентує тільки один архів серед інших, в яких зберігаються документи вченого. Важливе своєрідне бібліографічне дослідження наукових праць В. П. Петрова з різних дисциплін, здійснене у 2013 р. В. С. Брюховецьким у примітках до збірки «Віктор Петров. Розвідки». В коментарі до кожної розвідки дослідник вказав де і коли був її першодрук, перевидання, архівні матеріали. Значення приміток, як бібліографічного покажчика, поглиблює той факт, що в них автор надав посилання на інші публікації В. П. Петрова на тему даної розвідки та на застосування ним методології в інших творах й у доповідях вченого на дану тему. На сьогодні найбільш повна бібліографія першодруків та передруків у різних країнах літературних, літературно-публіцистичних та історіософських творів В. П. Петрова охоплює період 1918—2013 рр. Вона створена польськими філологами К. Ґлінянович та П. Крупою, супроводжується текстом щодо кожного твору і опублікована в першому томі художньої прози В. П. Петрова в перекладі польською мовою (ed. Glinianowicz, Krupa 2023, s. 113—293). Треба підкреслити, що всебічного бібліографічного покажчика друкованих та архівних наукових й художніх праць В. П. Петрова (Домонтовича) до тепер не укладено. Така бібліографія мала б відображати зміни викликів конкретного часу XX ст., швидкі відповіді автора на них, думки в яких часто випереджали свій час, широчінь і глибину його інтелектуальних пошуків в науці і культурі. Відсутність такої бібліографії пояснюється браком запиту на неї, позаяк видання, в яких містяться бібліографічні покажчики праць В. П. Петрова, як і самі покажчики, обмежені своїм вузьким фаховим призначенням. Не менш суттєвим фактором цього становища є розпорошеність творів по різним установам різних країн, що обумовлює величезні зусилля скоріш за все колективу авторів по складанню повної бібліографії творів В. П. Петрова.

До бібліографічних покажчиків близькими за змістом є переліки напрямків та тем текстів В. П. Петрова, які віддзеркалюють концептуальність й широту наукових праць вченого (Шерех 1998a, с. 116—120; Стрижак 1999, с. 24—26; Портнов 2011, с. 143, прим. 107 на с. 179; Брюховецький 2013). До них додаємо переклад художніх текстів українською з німецької мови. Поки що відомо кілька таких перекладів. У 1924 р. В. П. Петров переклав з німецької три новели Ґеорґа Гайма (див.: Гайм 1925). Він також переклав твір Верфеля Франца «В палаці первосвященика. З “Павло серед юдеїв. Драматична легенда”» і опублікував у 1947 р. в Німеччині в часописі Арка (див.: Франц 1947). Ще один переклад В. П. Петрова (під псевдонімом В. Бер) — оповідання австрійського письменника Карла Гайнріха Ваггерля «Чудова ця земля» — опублікований у 2020 р. (ред. Ґлінянович, Крупа, Маєвська 2020, с. 353—354). Оригінал рукописного перекладу оповідання зберігається в архіві Дослідницького центру Східної Європи при Бременському університеті в Німеччині. Зауважимо, що переклад, як напрямок діяльності В. П. Петрова, прослідковується і в його наукових студіях. Вчений наново переклав із коментарями тексти Тацита, Йордана, Прокопія з Кесарії (Петров 1972, с. 11—54).

Відомі також праці В. П. Петрова видані німецькою мовою (упоряд. Брюховецький 2013, с. 1668). Одна з них присвячена основним проблемам вивчення первісного фольклору, яка перекладена з української мови німецькою Терезою Войвод й видана на правах рукопису

Українським науковим інститутом в Берліні (Petrov 1944). Видання зберігається в Торонтському університеті (Канада). Ця праця свідчить про те, що і в Берліні під час війни В. П. Петров не полишав наукової діяльності. Ще два твори В. П. Петрова з фольклорних проблем, одна — щодо смерті, друга — щодо русалій, язичницького свята, пов'язаного із Зеленими святами, написані німецькою мовою [1] й зберігаються в архіві Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України у Києві (упоряд. Брюховецький 2013, с. 1668). Залишаються відкритими питання: чи були ці розвідки опубліковані, чи були вони написані німецькою мовою автором, чи перекладені іншою особою. Переклад німецькою мовою праць В. П. Петрова не випадковий. Мислячи стратегічно, В. П. Петров розумів важливість поширення сучасної вільної української культури і науки в країнах Європи й Америки. Тому він радив колегам з редакції часописів «Арка» і «МУР», незалежно від практичних можливостей і труднощів, поширювати наукові і художні твори в Німеччині поза межами української еміграційної зони. Крім того, в умовах повного незнання Америки українською еміграційною спільнотою в Німеччині, В. П. Петров радив видавати українські твори в Америці (Шевельов 2001, с. 153).

Згодом ця порада була втілена в життя. Його твори у другій половині XX ст. опубліковано в США, зокрема художня проза в трьох томах (упор. Ю. В. Шевельов (Шерех)). В наш час художні твори В. П. Петрова (Домонтовича) почали повертатися до Німеччини, де він жив і творив у 1940-х рр.: у перекладі німецькою мовою вийшов з друку роман «Дівчинка з ведмедиком» (Domontowytsch 2022). Проза В. П. Петрова знайшла шлях до Польщі, де він жив та вчився в гімназії упродовж 1907—1913 рр., а в 1942 р. публікував свої художні твори в газеті «Краківські вісті» (Краків). У перекладі польською мовою у 2023 р. вийшли з друку два з трьох запланованих томів збірки художніх творів В. П. Петрова (ed. Glinianowicz, Krupa 2023).

Іншим важливим джерелом для розуміння феномену В. П. Петрова у людському, науковому, науково-організаційному, письменницькому вимірі слугує його епістолярна спадщина. Вона також розпорошена по різним архівам різних країн і опублікована частково. Серед оприлюднених листів в розвідці Т. Шевчук (2003) розглядається маловідоме питання організаційної діяльності В. П. Петрова в скрутний час 1920—30-х рр. У ній йдеться про співпрацю українських і ленінградських етнографів, зокрема В. М. Перетца, Є. Г. Кагарова, Л. Л. Каніци, М. Я. Марра, Д. К. Зеленіна, О. І. Нікіфорова. Їх листи того часу, які адресовані в «Етнографічний вісник» особисто В. П. Петрову, зберігаються в рукописних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Значення цієї частини епістолярної спадщини В. П. Петрова полягає в тому, що в українській науці організаційна робота вченого в «Етнографічному віснику» належно не проаналізована, не оцінена, хоча відомо, що за неї він отримав у 1927 р. срібну медаль від Державного Російського Географічного товариства, а в 1928 р. воно обрало В. П. Петрова своїм дійсним членом [2]. Спробою виправити це становище і є стаття Т. Шевчук. Важливим для вивчення особистості В. П. Петрова є монографічна публікація його листів до Софії Федорівні Зерової, в якій він розкривається як людина, яка завжди попри все залишається сама собою (упоряд. Сергієнко 2021). Про наукові і науково-організаційні питання щодо створення української літератури в еміграції йдеться в листах В. П. Петрова до І. В. Костецького від 1944, 1946, 1947 рр., які зберігаються в архіві Дослідницького центру Східної Європи при Бременському університеті (ред. Ґлінянович, Крупа, Маєвська 2020, с. 347—352). Наукові і науково-організаційні питання щодо археології та наукової долі вченого розкриваються в листах до В. П. Петрова від радянських археологів, які зберігаються в Науковому

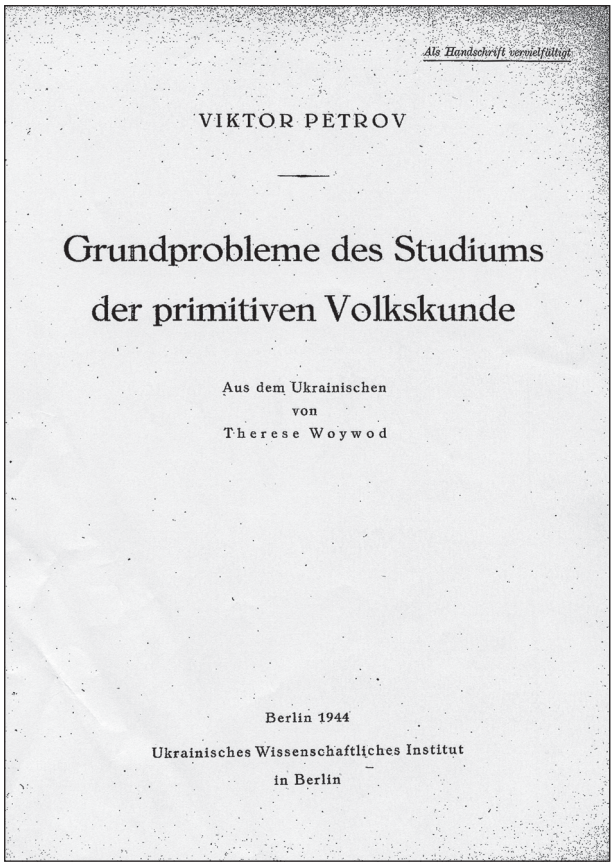
Als Handschrift vervielfältigt.

VIKTOR PETROV

Grundprobleme des Studiums der primitiven Volkskunde

Aus dem Ukrainischen von Therese Woywod

Berlin 1944

Ukrainisches Wissenschaftliches Institut in Berlin

Праця В. П. Петрова «Основні проблеми дослідження первісного фольклору». Берлін, 1944 р.

1. «Der Tod als Sippenakt» та «Russalien — Fest der Roggenblüte» (ЦДАМЛМ України, ф. 243, оп. 1, спр. 31; спр. 80).

2. Інформація за: НА ІА НАН України, ф. 16, оп. 1, спр. 269.

архіві ІА НАН України (Бузько, Володарець-Урбанович 2020).

У вище згадуваних розвідках йдеться про дослідження, оцінку, інтелектуальної спадщини В. П. Петрова (Домонтовича). На зламі XX—XXI ст. стало зрозумілим, що хід думок і напрямок пошуків В. П. Петрова йшов у загальному правильному напрямку розвитку науки, що багато його думок випереджали час, що протягом багатьох років він писав історію українського народу у різних вимірах. Виявилося, що наукова спадщина В. П. Петрова не факт історіографії, а є діючим чинником. Її ігнорування не тільки порушує академічні норми науки, але і збіднює інтелектуальний внесок України у світову культуру (Корпусова 2003).

Художня творчість В. П. Петрова, для якої доля відвела мало часу, високо цінується філологами, які підтверджують єдність Віктора Платоновича як людини, вченого, письменника. За Ю. В. Шевельовим (Шерехом) він «*проносив крізь усі часові зміни й зигзаґи подивугідну єдність своєї особистості як людини й письменника. Протягом двадцятьох довгих і важких років терору на Україні, війни і еміграції, писання і мовчання він зберіг незвичайну вірність собі в тематиці, проблематиці, світовідчуванні і навить стилі. Зміни були часові і поверхові, єдність доглибна*» (Шерех 1998b, с. 84). Художні твори В. П. Петрова вирізняються нерозривною цілісністю, внутрішньою єдністю та оригінальністю авторської мови з його філософськими, науковими творами, з усім тим, що складає інтелектуальну спадщину В. П. Петрова. Її обшир, як зазначив В. С. Брюховецький, «*вражає як своїм масштабом, так і доглибинним проникненням у сутність досліджуваних проблем і оригінальним художнім перемоделюванням життєвих колізій. Навряд чи з європейської інтелектуальної еліти XX століття можна ще когось назвати, хто б одночасно й ефективно брав участь у розробці настільки різнопланових наукових дискурсів, працюючи на царині літературознавства, етнографії, фольклористики, філософії, естетики, мовознавства (зокрема — ономастики й топоніміки), археології, історіософії, етнології, соціології, демографії, антропології, теології та інших сферах знання*» (Брюховецький 2013, с. 20). Твори В. П. Петрова у своєї більшості «*є далеко не просто знаком історії — вони актуальні й сьогодні нестандартним поглядом на досліджування явища, комплексним осмисленням їх у широкому контексті світової наукової думки, з увиразненим заглибленням у цілісність, цільність концептуальних побудов*» (Брюховецький 2013, с. 22—23).

Випробування часом наукового доробку В. П. Петрова конкретизуємо кількома прикладами. Лише у XXI ст. стало очевидним, що філософський доробок В. П. Петрова віддзеркалює основні модерні течії XX ст. (Глінянович, Крупа, Маєвська 2020). Деякі загальнодискутовані філософськи ідеї середини XX ст. В. П. Петров формулював раніше і іноді переконливіше ніж А. Тойнбі, О. Шпенглер, Ж.-П. Сартр, Х. Ортега-і-Гассет, А. Айнштайн. Філософські погляди на проблему «*істоти людського*», вимоги до науки «*повернутися обличчям до людини*», які В. П. Петров опублікував в 1940-х рр., випереджали такі ж ідеї французьких структуралістів та пост-структуралістів 1960—80-х рр. (К. Леві-Строс, М. Фуко та ін.), які в контексті європейської філософської та наукової думки створили основи сучасної гуманітаристики. Історіософія В. П. Петрова як модерна філософія історії розвитку людства, протилежна марксистсько-ленінській філософії діалектичного матеріалізму. У своєму світосприйнятті історії людства на противагу постулату К. Маркса «*буття визначає свідомість*» В. П. Петров вважав, що свідомість йде попереду будь-якого прогресу: ментального, наукового, технічного, економічного. Історіософська та етногенетична концепції В. П. Петрова відповідають новітнім науковим теоріям, пов'язаними з сучасними філософськими напрямками, відомими як «логічний позитивізм» або «науковий фундаменталізм». Створивши оригінальну конкретно-історичну етногенетичну концепцію, методологією якої була його історіософська концепція, В. П. Петров першим в світовій науці виокремлював етногенетику як окрему наукову дисципліну поміж інших гуманітарних наук (Корпусова 2002b; Корпусова, Абашина 2019). В еколого-господарчих дослідженнях В. П. Петров випереджав ідеї так званої «процесуальної археології», яка має надати відповіді на фундаментальні питання розвитку людського суспільства, її згодом створювали археологи Д. Кларк, К. Ренфрю, Л. Бінфорд, Г. Чайльд, Л. Гумільов (Томашевський 2008). Концепт В. П. Петрова про родовий устрій давніх германців у праці, що вийшла з друку у 1936 р., досі залишається актуальними для розуміння особливостей соціальної історії населення Південно-Східної Європи, життя, побут, економіка яких були близькими до давньогерманських (Максимов 1986, с. 2). Ідеї В. П. Петрова щодо етапів розвитку зарубинецької культури та головної причини зникнення черняхівської культури, висловлені дослідником у середині 1960-х років, були підтверджені через кілька десятиліть (Максимов 1986, с. 3). Вивчаючи історію стародавніх слов'ян, В. П. Петров першим дослідів так звану доглаголічну писемність — «черти і рези» (Корпусова 2002c, с. 44).

Монографічне дослідження В. П. Петрова «Скіфи: мова і етнос» мовознавці вважають «предтечою нових пошуків у мовній архаїці Припонтиди». Думки В. П. Петрова про етномовну специфіку стародавнього населення Припонтиди, випереджали свій час на 31 рік (Железняк 1999, с. 14). Такі приклади можна продовжувати.

Проте, попри всі дослідження інтелектуальної спадщини В. П. Петрова, його тексти досі залишаються прочитаними фрагментарно. Фрагментарність досліджень інтелектуального доробку

В. П. Петрова виникає як через об'єктивні, так і через суб'єктивні причини. Неприйняття текстів В. П. Петрова (Домонтовича) відбувається на рівні площини мислення. Каменем спотикання при цьому виступає теоретико-методологічний рівень досліджень, філософське-світоглядне бачення світової історії як процесу буття. Концептуальний рівень досліджень на вищому інтерпретаційному рівні джерелознавчих студій В. П. Петрова (Домонтовича) й наукового загалу здійснюється різними науковими мовами.

Інший чинник криється в авторському почерку В. П. Петрова. Одна з його рис полягає в тому, що В. П. Петров (Домонтович), будучи інтелектуалом європейського штибу, вписував науковий текст в художньо-літературні твори і навпаки, як це робили європейські інтелектуали 1920-х рр., наприклад, Ф. Ніцше. Зрощення науки і літератури В. П. Петров (Домонтович) вважав прикметою нової доби XX ст. на противагу XIX ст. (Шерех 1998а, с. 123). Зважаючи на те, що дослідники В. П. Петрова приділяють мало уваги таким науковим вставкам в художні твори, варто зупинитися на деяких з них [1]. Однією з вставок є наратив з археології, вписаний в роман «Без ґрунту», вперше опублікований в 1942—1943 рр. [2] У ньому автор у дискурсі проблем етногенезу й історіософії згадує питання історичних змін і зламів, через які пройшла Україна протягом тисячоліть; законів виникнення і занепаду, ритмів зникнень і картин загибелі населення на теренах України, яке у перших сторіччях н.е. він вважав приналежним до Середземноморської цивілізації. Теоретичні думки В. П. Петров основував на археологічних матеріалах від палеоліту до перших сторічь нашої ери, знайдених під час розкопок Дніпрельстанівської археологічної експедиції. Експедиція розкопала палеолітичну стоянку в Ребровій балці під мостом, неолітичний могильник біля Ігрені на р. Самарі, поховання доби бронзи в кам'яних ящиках, скіфські кургани довкола порогів Дніпра, могильники I—IV ст. н. е. в Волоському. В контексті археологічного наративу В. П. Петров намалював яскраву зорову картину буття людей в історії України античної доби. Цьому періоду, пов'язаному з етногенезом українців, він приділяв особливу увагу. Визначаючи античність як могутню і величну епоху, яка мала прекрасну і високу культуру, автор вказав на її вплив на розвиток варварського населення терен України: «*Дух античної міри віяв над золотоланними просторами України*». Замальовку він починає зі скіфів, їхньої зміни способу життя: «*Войовничий скит скинув з себе варварське вбрання скотаря-вершника і одягнувся коректно й пристойно, як і годиться кожній людині цивілізованого античного Середземномор'я*». «*Колишній войовничий кочовий скотар, грабіжник і вершник зник. Він поступився місцем осілому хліборобу в густо заселеній країні, де міста на півдні були оточені кам'яними стінами й селище від селища були розташовані на відстані кількох кілометрів*». Далі йдеться про господарство варварського населення, яке вже має грошовий обіг срібними монетами, про його торгівлю з греками, ремісниче виробництво глиняного посуду, металевих фібул. Ремісничий продукції й їх виробникам автор приділяє окрему увагу в міні-трактаті наративу, роблячи мистецтвознавчий аналіз сироглиняної кружальної кераміки. В. П. Петров робить висновок, що кружальний сироглиняний посуд «*вишуканих форм і кольорів*» не наслідував античному посуду, а конкурував з ним. Мистецтвознавчий аналіз високого штибу В. П. Петров присвятив кольору глини й поверхні виробів. Він вважав, що майстер-гончар цього посуду мав витончений мистецький смак і досконалу стриманість завершеності, рівноваги й міри. Додамо, що тотожній вище згаданому посуду антично-тубільного населення перших століть нашої ери В. П. Петров бачив у сільському побуті і в етнографічних музеях середині XX ст. в Галичині й Волині. Стверджуючи, що «*Сучасна українська селянська миска, горщик, глек і т. д. безпосередньо сходить до форми типів та орнаменту посуду з "піль поховань" перших століть н. е. (Черняхів, Маслово, Привільне і т. д.)*», В. П. Петров зробив висновок, що попри історичні кризи і злами такий посуд зберігся як етнографічна складова українського народу (Петров 1992с, с. 85, 112). Повертаючись до археологічного наративу в романі «Без ґрунту», відмітимо, що В. П. Петров високо цінував крім кераміки твори майстра-ливаря — виробника фібул, які мали суворий й простий, точний й врівноважений стиль. Розмірковуючи над питанням етнічної ідентифікації давнього населення України, В. П. Петров ставить запитання, яке і досі остаточно не вирішено: «*Хто були вони, ці експортери збіжжя, ремісники, поети, будівники й власники мурованих з цегли кам'яниць, що жили в віллах і молились в храмах, прикрашених колонами? Геленоскити, за яких згадує ще Геродот? Їх нащадки? Волохи? Венеди?*».

1. Зазначимо, що тематика деяких наукових вставок досліджується в археологічних текстах. Взаємодії античного і варварського світів в романі «Без ґрунту» присвячені розвідки Н. С. Абашиної (2005), В. М. Корпусової (2003; 2019а). Остання робота була написана нами у 2004 р. у якості вступу до публікації частини рукописного твору В. П. Петрова «Керамика и керамическое производство зарубинецкого и черняховского времени на территории Поднепровья во II в. до н. э. — V в. н. э.». для публікації в «Українській керамології». Її надрукували у 2019 р. окремою розвідкою та, не повідомляючи нас про це, дали назву твору В. П. Петрова, написаного російською мовою, тоді як наша розвідка написана українською. Наратив про посполите бароко, вписаний у твір «Болотяна Лукроза», досліджується в нашій розвідці «Сторінки (авто)біографії Віктора Петрова (Домонтовича) під кутом зору авторського тексту про «посполите бароко»», яка прийнята до друку в часописі «Українська біографістика».

2. Першодрук: Український засів. Харків. 1942, ч. 2, с. 30—57; ч. 3, с. 30—55; 1943, ч. 4, с. 49—71.

Окрім археологічного наративу роман «Без ґрунту» просякнутий мистецтвознавчими вставками, які розпорошені по тексту і в сукупності складають історію мистецтва. Ще одна вставка міститься в творі «Болотяна Лукроза I» [1], у вигляді культурологічного наративу про явище «посполите бароко», його під цим терміном В. П. Петров ввів у науковий обіг. Він довів, що посполите бароко, як складова явища бароко, в Україні від часів Гетьманщини XVII ст. зберіглося до початку 1920-х рр. й охоплювало матеріальну соціально-господарську сферу життя посполитих козаків-ремісників та їх духовну сферу життя. Таке бачення поглиблює й розширює сучасне уявлення про зміст бароко, яке вважається проявом тільки духовного, культурно-мистецького життя суспільства: козацької старшини, вищого духовенства, козаків. У наратив посполитого бароко автор вставив міні-трактат про голод.

У романі «Дівчина з ведмедиком», що вийшов друком 1928 р. у видавництві «Сяйво», В. П. Петров (Домонтович) зробив вставку, присвячену флорентійському середньовічному політичному мислителю й письменнику Ніколо Макіавеллі (1469—1527) (Домонтович 2000, с. 161—164). В ній автор торкається загального бачення постаті і творів Макіавеллі, дивуючись «*його величності, передбачливості, обережності і мудрості*». В. П. Петров привертає увагу до розуміння Макіавеллі умовними таких понять як любов, милосердя, жорсткість, тому вбивство багатьох людей виправдовується почуттям любові чи милосердя до них. Така теза Макіавеллі конкретизована епізодом із його твору «Il principe» (Володар) про історію месіра Ріміра д'Орко, призначеного Чезаре Борджіа знищити в Романії (Італії) грабіжництво й злочинство. Наказ був виконаний суворими заходами й країна була заспокоєна. Борджіа використав Ріміра д'Орко в цілях власного звеличення в очах народу і провину за терор переклав на виконавця. Чезаре Борджіа замість нагороди д'Орко віддав його під трибунал. Тіло покараного месіра д'Орко виставили на площі й поклали поруч закривавлений ніж. «*Це* — писав Макіавеллі, — *задовольнило почуття ненависті народу і викликало жах та повагу до герцога*». Бачимо тут пряму аналогію італійської середньовічної історії з радянською терористичною реальністю 1930-х рр. Цією вставкою В. П. Петров передбачив більшовицький терор тридцятих років, який в ім'я майбутнього щастя трудящих мас знищив мільйони людей (Шерех 1998b, с. 87—88).

Ще одна риса авторського почерку В. П. Петрова (Домонтовича) полягає в другому плані текстів наукових і художніх творів. За визначенням Ю. В. Шевельова (Шереха), В. П. Петров, будучи неокласиком, як і всі вони взагалі, любив слова, закриті для загалу, не бажав їх розтлумачувати. Він майстерно передавав свої думки, не кажучи про них відкрито, у другому плані, поміж рядків. Другий план в прозі В. П. Петрова (Домонтовича) активно досліджується літературознавцями, але в наукових текстах — недостатньо. Цю рису автор зберіг до кінця життя, що уможливило йому свободу самовиявлення в умовах тоталітарного режиму. Другий план яскраво проявився в фундаментальному дослідженні «Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика», як методологія, якою була історіософська концепція, конкретно-історичної теорії етногенезу (Корпусова 2002b). Ще одна риса авторського почерку В. П. Петрова полягала в тому, щоб дати поштовх думці читача в теоретичній і в джерелознавчий площині, не розкриваючи всієї лабораторії пошуку автора (Железняк 1999).

Причина фрагментарного уявлення про науковий доробок В. П. Петрова виникає також через його дослідження частинами, в межах окремих дисциплін, а не у всьому спектрі, про що йшлося. Крім вказаних причин цілісному уявленню феномена В. П. Петрова перешкоджає розпорошеність його матеріалів і документів в архівах різних країн світу, що пояснюється обставинами його життепису. Матеріали і документи В. П. Петрова знаходяться в архівах США (Колумбійський, Гарвардський університети, УВАН та НТШ в Нью-Йорку), Німеччини (Мюнхен, Берлін, Фрайбург), Франції (Париж, Сарсель), Польщі (Холм, Люблін), України (у шести збірках у Києві, у Полтаві, Дніпрі) в РФ (Москва, Петербург, Саратов) (Брюховецький 2013, с. 23). Цей перелік архівів нещодавно доповнений архівом Дослідницького центру Східної Європи при Бременському університеті в Німеччині, про що йшлося, й доповнюватиметься далі.

Серед розпорошених матеріалів надважливу роль мають документи В. П. Петрова органів держбезпеки, що зберігаються в архівах РФ та України. Досі не доступні для громадян матеріали арешту В. П. Петрова у 1938 р. із звинуваченням у шпигунстві та причин його звільнення з під арешту (Брюховецький 2013, с. 160—161). Зміст його діяльності у зовнішній розвідці за часи Другої світової війни і у повоєнний період, зберігаються під грифом «таємно» в архівах органів держбезпеки України та РФ і недоступні для дослідників навіть у XXI ст. [2]

Проте вже відомі два документи про В. П. Петрова органів держбезпеки. Один з них у 1995 р. оприлюднив та перевидав у 2005 р М. А. Шудря, який, працюючи редактором журналу «Народна творчість та етнографія», спілкувався з Віктором Платоновичем, отримуючи від нього уроки літератури й новітньої історії (Шудря 2005). Зацікавлений діяльністю радянської розвідки під час Другої світової війни, М. А. Шудря напередодні

1. Першодрук: Рідне слово. Мюнхен-Фрайман, 1946, ч. 9—10.

2. У 2013 р. на презентації трьохтомника творів «В. П. Петров. Розвідки» присутній на ній генерал спецслужб України пояснив, що В. П. Петров належав до нечисленних аналітиків у складі зовнішньої розвідки (ГРУ), про діяльність яких мовчать.

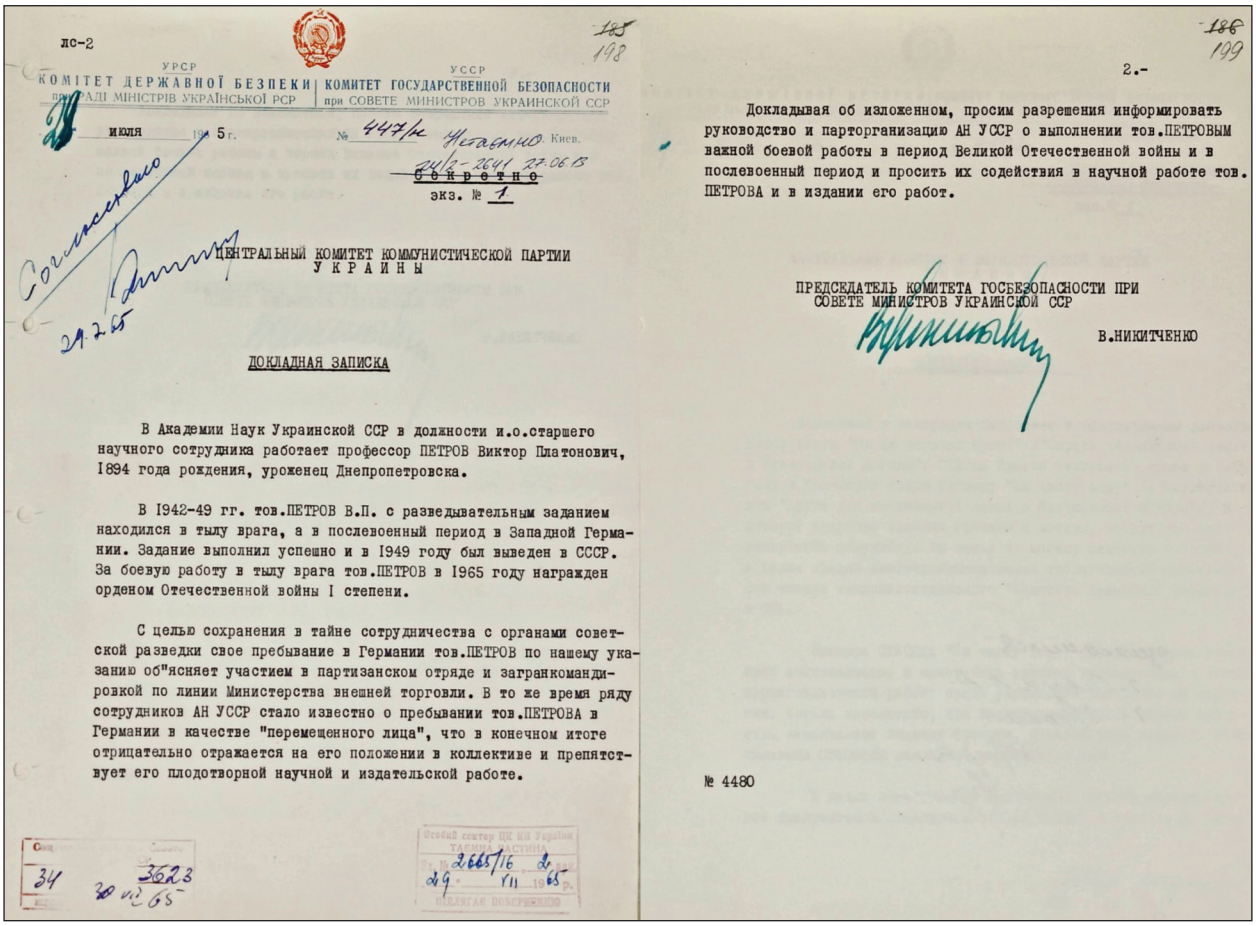

лс-2

УРСР
КОМІТЕТ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ
ВИ РАДІ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

УССР
КОМИТЕТ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
при СОВЕТЕ МИНИСТРОВ УКРАИНСКОЙ ССР

185 198

186 199

2.-

июля 1965 г. № 4471/к Киев.

~~Совершенно~~ Секретно
~~Секретно~~
экз. № 1

Докладывая об изложенном, просим разрешения информировать руководство и парторганизацию АН УССР о выполнении тов.ПЕТРОВЫМ важной боевой работы в период Великой Отечественной войны и в послевоенный период и просить их содействия в научной работе тов. ПЕТРОВА и в издании его работ.

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ
У К Р А И Н Ы

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ ПРИ
СОВЕТЕ МИНИСТРОВ УКРАИНСКОЙ ССР

В.НИКИТЧЕНКО

29.7.65

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА

В Академии Наук Украинской ССР в должности и.о.старшего научного сотрудника работает профессор ПЕТРОВ Виктор Платонович, 1894 года рождения, уроженец Днепропетровска.

В 1942-49 гг. тов.ПЕТРОВ В.П. с разведывательным заданием находился в тылу врага, а в послевоенный период в Западной Германии. Задание выполнил успешно и в 1949 году был выведен в СССР. За боевую работу в тылу врага тов.ПЕТРОВ в 1965 году награжден орденом Отечественной войны I степени.

С целью сохранения в тайне сотрудничества с органами советской разведки свое пребывание в Германии тов.ПЕТРОВ по нашему указанию об"ясняет участием в партизанском отряде и загранкомандировкой по линии Министерства внешней торговли. В то же время ряду сотрудников АН УССР стало известно о пребывании тов.ПЕТРОВА в Германии в качестве "перемещенного лица", что в конечном итоге отрицательно отражается на его положении в коллективе и препятствует его плодотворной научной и издательской работе.

№ 4480

Особый сектор ЦК КП України
2665/16 2
29 VII 1965 р.

34 3623 30 VII 65

Докладна записка ЦК КПУ від Комітету Держбезпеки при Раді Міністрів УРСР. Київ, 29.06.1965 р. (Галузевий державний архів СБУ)

незалежності України на весні 1991 р. звернувся до КДБ УРСР з проханням дозволити ознайомитися з особовою справою В. П. Петрова. Хоча архів КДБ йому не відкрили, він отримав неофіційний документ (машинопис на звичайному аркуші паперу, без надпису і печатки, російською мовою) від Є. К. Марчука, на той час заступника голови КДБ України. М. А. Шудря опублікував уривок документу, переклавши його українською. Передрук уривка подаємо у додатку 2.

В контексті цього неофіційного документа висвітлюються тільки деякі факти з життя В. П. Петрова, інші приховуються або даються частково чи не зовсім правдиво. Акцентуємо на тих фактах, які породжують запитання. Передовсім це усвідомлення того, що КДБ України в особі автора документу визнавав В. П. Петрова ученим із світовим ім'ям, який знав досконало кілька іноземних мов, мав два докторських ступені та майже 300 друкованих праць. Проте, в документі замовчується те, що після повернення В. П. Петрова у 1949 р. в Москву, вченого офіційно позбавили наукового ступеня доктора філологічних наук під приводом втрати документів захисту дисертації. Досі залишаються таємними справжні причини цього акту, який безумовно відбувся за рішенням КДБ СРСР. В контексті діяльності КДБ залишаються таємними відповіді на питання: чому і де перебував В. П. Петров від 18 квітня 1949 р. до початку жовтня 1950 р., чому він мав працювати в Москві, а не у Києві та інші. Відповіді на всі запитання мають бути в архіві Служби безпеки України й РФ.

Саме з розсекреченого у 2013 р. Галузевого державного архіву СБУ походить другий документ: «Доповідна записка» Комітету Державної Безпеки при Раді міністрів Української РСР до Центрального комітету Комуністичної Партії України [1].

Це перший архівний документ СБУ про В. П. Петрова: раніше на всі запити про В. П. Петрова СБУ відповідала, що всі його документи передано в Москву. Щоб не було розмов про неоригінальне походження документу, вважаємо за потрібне детально його описати. Документ російською мовою — оригінал на офіційному бланку з гербом УРСР, з назвою установи українською і російською мовами. Дати створення і реєстрації прийому-передачі в ЦК КПУ на-

1. Зберігається: Галузевий державний архів СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 951, арк. 198—199. Документ опублікував Є. Андрющенко у січні 2021 р. на сайті Espreso.tv як науково-популярний текст без посилання на архів (Андрющенко 2021). Я вдячна йому за дозвіл наукової публікації документу і надання мені архівного шифру документу.

писані чорнилом і мають нерозбірливі підписи. Машинописний документ має дві сторінки. На обох в правому верхньому куті є правки вихідних даних, зроблених синім чорнилом. На першій сторінці (номер сторінки архівної справи ?) 185 перекреслено, нижче виправлено на 198. На другій сторінці 186 перекреслено, нижче виправлено на 199. Документ від 29 (цифру виправлено чорнилом) липня 1965 р. має № 447/к, гриф «таємно», 1 одиницю зберігання. В лівому верхньому куті навскіс резолюція чорнилом російською мовою: «Погоджено» з нерозбірливим підписом і датою 29 липня 1965 р. Штампи приймому-передачі документу поставлено на першому аркуші на полі нижніх кутів. У правому куті штамп з датою передачі документу 29.07.1965 р. та номером 2665/16; 2. У лівому куті штамп приймому документу з датою 30.07.1965 р. та номером 3623; 34. Документ розсекречено 27.06.2013 р. за номером 24/2—2641. Гриф «таємно» російською мовою перекреслено чорнилом, над ним написано українською «нетаємно» (додаток 3).

У документі не вказані анкетні дані про В. П. Петрова: військове звання, якщо воно було, національність, партійність, якщо була. Проте звертає на себе увагу те, що відповідні секретні служби визнавали наукове професорське звання В. П. Петрова, яке він мав працюючи у ВУАН з 1920-х рр. до 17 травня 1933 р. (упоряд. Яненко 2017, с. 137—142). Але невдовзі через репресії української інтелігенції більшовицькою владою звання професора у В. П. Петрова було скасовано і в офіційних документах ВУАН воно більше не вживається. Пам'ять про професорський статус В. П. Петрова зберегли науковці довоєнного покоління. У другій половині 1950-х рр. у ділових господарських документах архіву Інституту археології офіційна завідувачка архівом Н. В. Лінка до прізвища наукового керівника архіву В. П. Петрова додавала звання професора, підкреслюючи цим пошану і пам'ять про науковий статус вченого. Також після захисту дисертації В. П. Петровим, його вважала професором Об'єднана вчена рада відділу літератури, мовознавства і мистецтвознавства АН УРСР по захисту дисертацій, членом якої він був, і запрошувався взяти участь в її роботі. Визнання КДБ В. П. Петрова як вченого зі статусом професора підтверджується лаконічним написом на його надгробку: «Професор ПЕТРОВ Віктор Платонович 1894—1969». З епітафії незрозуміло, чому цивільну особу поховано на Лук'янівському елітному військовому цвинтарі, де ховають військових за бойові заслуги. Проте, сам факт поховання В. П. Петрова на військовому Лук'янівському цвинтарі є визнанням його бойових заслуг, а не тільки і не стільки таким визнанням є нагорода його орденом Вітчизняної війни 1 ступеню через 20 років по закінченню війни, в ювілейний рік Перемоги. Таку нагороду давали багатьом ветеранам війни як відзнаку за участь у бойових діях.

У документі, що публікується, міститься нова інформація, що пояснює важливі аспекти життя і творчості В. П. Петрова. Йдеться про вказівку КДБ України керівництву Президії і парторганізації АН УРСР щодо «*сприяння у науковій роботі тов. Петрова і в публікації його праць*», а це означало повернення йому наукового статусу доктора наук і зняття негласної заборони публікацій монографічних праць. Найвірогідніше, що КДБ одночасно із врученням ордена на початку травня 1965 р. повідомило В. П. Петрова про ці вказівки. Тому він після вручення ордену в КДБ при Раді міністрів УРСР повернувся до Інституту археології дуже задоволений і радісний (Корнієнко 2002). Такі емоції завжди стриманого вченого, колишнього розвідника, не могла викликати лише нагорода орденом, бо найвищою нагородою для нього був дозвіл на повернення наукового ступеню доктора філологічних наук, що уможливлювало монографічні публікації основних проблем, над якими він працював і в яких знаходив свободу самовиявлення.

На той час науковий статус В. П. Петрова за стандартом СРСР був подвійним: офіційний для загалу — вчений без наукового ступеню, а неофіційний — професор, статус якого надавався вченим із науковим ступенем. Тому треба було знайти рішення, яким чином неофіційний статус зробити офіційним згідно з рішенням влади: КДБ України робить вказівки ЦК КПУ, який передає їх Президії та парторганізації АН УРСР, а та вказує останній ланці — Секції суспільних наук АН УРСР. Це питання потрібно було вирішити таким чином, щоб ні у кого з наукової спільноти не виникало ніяких підозр, поєднати непоєднане. Рішення знайшли у захисті дисертації honoris causa за всіма правилами. В. П. Петрову довелося про людське око виконати всі вимоги до захисту дисертації кандидата наук: здати всі кандидатські іспити, в авторефераті вказати назву вченого ступеню кандидата філологічних наук. Але обсяг автореферату у чотири друкованих аркуша відповідав обсягу автореферату докторської дисертації, тоді як кандидатська мала два друкованих аркуша. Це опосередковано вказувало на справжню мету захисту. Тема дисертації присвячена проблемі етногенезу і вирішувалася в авторському розумінні. Хоча назва автореферату: «Язык. Этнос. Фольклор» не виходила поза межі філологічної дисципліни, в текст автореферату автор включив дослідження з археології й історії, етнографії і надав їх в бібліографії автореферату. Вирішення проблеми етногенезу як такої, вчений розглядав на прикладі конкретних народів Придніпров'я: скіфів і слов'ян. Захист дисертації міждисциплінарного спрямування потребував створення спеціальної об'єднаної вченої ради різних гуманітарних інститутів АН УРСР. Рішення присудження вченого ступеня доктора філологічних наук В. П. Петрову ВАК СРСР затягував на рік, до 13 травня 1967 р. через скандал, позаяк Вчена рада Секції суспільних наук АН УРСР, на який захищався В. П. Петров, порушила правила: не запитала дозволу московського ВАК на такий захист. Про

це у листі розповів Віктору Платоновичу член ВАК Ф. Філін (Бузько, Володарець-Урбанович 2020, с. 329). На наш погляд, затримка виникла не через бюрократію наукової сфери — порушення АН УРСР субординації ВАК СРСР, а через порушення субординації органів держбезпеки. КДБ України не запитав дозволу на захист В. П. Петрова у КДБ СРСР.

Після захисту дисертації із низки праць В. П. Петрова, які вже були підготовлені до друку, у 1968 р. опубліковані два його твори: «Скіфи: Мова і етнос» видав Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, а «Подсечное земледелие» — Інститут археології АН УРСР. Проте публікації фундаментальної монографії В. П. Петрова «Етногенез слов'ян», з концепцією створеною ним у 1940-і рр. на Заході, перешкоджав віце-президент АН УРСР І. К. Білодід. Від провалу її врятувало лише особисте втручання президента АН УРСР Б. Є. Патона (Стрижак 2000, с. 4). Монографія вийшла з друку після смерті автора у 1972 р.

Без проблем вирішилося питання з наданням В. П. Петрову квартири, якої він не мав з часів початку війни. Твердження КДБ про те, що низка співробітників АН УРСР перешкоджала плідній науковій і видавничій діяльності В. П. Петрова, є прикриттям своїх вказівок апарату Президії АН УРСР і парторганізації АН УРСР, яка існувала на правах райкому компартії, щодо ставлення до В. П. Петрова. За твердженням О. С. Стрижака найбільше перешкоджав В. П. Петрову у наукової діяльності віце-президент АН УРСР, директор Інституту мовознавства І. К. Білодід. Що стосується згадуваного в документі ставлення частини наукової спільноти до В. П. Петрова, то повернення йому наукового статусу нічого не змінило.

Залишалося контроверсійне ставлення до нього. У науковій площині спадок В. П. Петрова не викликав розбіжностей у його дослідників на противагу дослідникам літературної спадщини В. Домонтовича. Проблема «роздвоєності» — етичної опозиції Петров / Домонтович постала в центрі боротьби за канон української культури (Портнов 2011). Літературознавці, роз'єднавшись на два протилежні непримиримі табори в залежності від ментальної моделі свого мислення, відводять В. П. Петрову (Домонтовичу) прямо протилежні ролі, відповідно інтерпретуючи ті самі загальновідомі тексти та біографічні дані. Головним аргументом проти В. П. Петрова є факти: арешт Петрова у 1938 р. та діяльність розвідника упродовж 1942—1950 рр., хоча дотепер зміст матеріалів про це засекречений.

В одному таборі літературознавці доводять, що крізь призму художньої творчості В. П. Петров (Домонтович) показав свою непричетність до радянської тоталітарної системи, а її несприйняття В. П. Петров «*проносив крізь усі часові зміни й зиґзаґи подивугідну єдність своєї особистості як людини й письменника. Протягом двадцятьох довгих і важких років терору на Україні, війни і еміграції, писання і мовчання він зберіг незвичайну вірність собі в тематиці, проблематиці, світовідчуванні і навить стилі. Зміни були часові і поверхові, єдність доглибна*» (Шерех 1998b, с. 84). «*Радянська система*, — як стверджував Ю. В. Шевельов (Шерех), — *не може претендувати на Домонтовича-письменника. Вирішальні тут не кілька виразно протирадянських оповідань — їх можна було написати на спеціяльне завдання. Вирішальні тут, власне аполітичні твори Домонтовича. Увесь їхній світогляд, уся система думання, уся проблематика настільки чужа радянським, водночас не полемізуючи з ними, лишаючи їх просто осторонь, що тут не можна говорити про якусь фальш чи підробку. Тому не випадково, що з поверненням Петрова до Радянського Союзу Домонтович перестав існувати, не зробивши жадної спроби, пристосувавшись, відродитися*» (Шерех 1998, с. 111—112).

Письменник В. Домонтович, як частина цілої особистості В. П. Петрова, сховався від системи, виставляючи на видноті іншу частину — вченого. В. П. Петров, як особистість, був впевнений свого права бути вільною людиною і залишився сам собою, не зрадив себе, не зламався під тиском влади, не змінив свого ставлення до радянської системи. Він там «*де треба, покірно цитував К. Маркса й Ф. Енгельса, хоч і утримувався від критики "українських буржуазних націоналістів", і нікого, як вони ж відзначали, не агітував репатрійовуватися, що робили, звичайно, поверненці — "зрадники", не брав участі в шумливих кампаніях "боротьби" за мир, не викривав "янкі-імперіалістів" і т. ін. Він був нижче трави і тихше води, явно «відчуваючи» за собою якісь "провини", на покриття яких бракувало тих "індульгенцій", які він дістав при виході "на холод"*» (Стрижак 2000, с. 8). Головною «індульгенцією» найвірогідніше було збереження життя вченого, можливість працювати в науці, хоча і без вченого ступеня, спочатку вимушено в Москві, а по смерті Сталіна вже наприкінці 1956 р. отримав дозвіл повернутися до Києва.

Конкретні завдання В. П. Петрова, як радянського розвідника, до тепер достеменно невідомі. В. П. Петров отримав легенду розвідника, яку було оприлюднено в газеті «За Радянську Україну». Газети скидали з радянських літаків на окуповану німцями територію України навесні 1942 р. За легендою В. П. Петров належав до «українсько-німецьких буржуазних націоналістів», а його прізвище фігурувало поряд із іменами гетьмана П. Скоропадського, міністра його уряду історика Д. Дорошенка, полковника А. Мельника та інших (Стрижак 2006). Сам Віктор Платонович знав ціну мовчання за будь-яких обставин. Від мовчання залежало його життя, тому говорив про себе найменше (Стрижак 2000, с. 4). Коли в останні десятиріччя життя йому докучали допитливі колеги щодо діяльності розвідника, він відповідав лаконічно: «*Я був у відрядженні*» (Рутківська

2008, с. 384), або вигадував байки про два головних завдання, які мали виконувати оперативники, тоді як він був аналітиком. Про такі «завдання» він відповів на питання М. Ю. Брайчевського (2008, с. 380—381). Першим з них: увійти і очолити український уряд в окупованій німцями Україні; друге завдання було пов'язане з ліквідацією Гітлера. Ці байки, з легкої руки М. Ю. Брайчевського, продовжували існувати далі. Не вдалося розсекретити таємниці завдань розвідника московському археологу Г. Б. Федорову та його дружині, досвідченій журналістці М. Г. Рошаль. В. П. Петров виявив себе як військовий аналітик, але не відкрив своїх завдань, лише розповів за яких обставин і коли він перетнув лінію фронту (Кравченко 2002, с. 85). Але одне із завдань В. П. Петрову Третього рейху відоме. Йдеться про його діяльність в системі пропаганди — видання часопису «Український засів». В ньому, згідно легенді і своєму вибору, він друкував художні твори письменників «Розстріляного відродження» заборонені в СРСР та свої твори. Досліджуючи феномен В. П. Петрова в контексті одвічної інтелектуально-етичної проблеми: протилежності/єдності інтелектуального та етично внеску особи в життя суспільства, вважаємо, що В. П. Петров належить до тих великих особистостей, чий інтелектуальний внесок відповідає етичному.

З іншого табору противники В. П. Петрова, переважно літературознавці, не цікавляться інтелектуальною прозою В. Домонтовича, навіть тією, що була яскравою сторінкою української еміграційної літератури 1945—1948 рр. (Портнов 2011; Лущій 2012). Вони бачать В. П. Петрова радянським шпигуном, закамуфльованим під третьорядного літератора. Він — провісник нової доби без автентичного обличчя. Етична неприйнятність постаті В. П. Петрова у них основана на чутках навколо подій, які не зафіксовані джерелами, або на особистому враженні від зустріч з ним. Як, наприклад, І. Ф. Драч, який узяв на себе роль морального і естетичного судді В. П. Петрова і його дружини С. Ф. Зерової (Портнов 2011, с. 166—167). І. Ф. Драч, прийшовши до дому В. П. Петрова, бачив його у якомусь сірому одягу «*і дуже слизьким*». Як пише А. В. Портнов, І. Ф. Драча з В. П. Петровим познайомив Г. Кочур, який з В. П. Петровим склали примітки до поетичної збірки Миколи Зерова (1966). Проте, як зауважив А. В. Портнов, «*Іван Драч ані на хвильку не замисливсяся над тим, як він — молодий поет-комуніст, який щойно повернувся з Нью-Йорка, куди в 60-ті роки виїзд аж ніяк не був відкритим для всіх охочих, — міг виглядати в очах старенького Петрова. Ще й у контексті передавання привіту від людини, яка офіційно вважалася в СРСР "фашистським колаборантом" і "буржуазним націоналістом"*» (Портнов 2011, с. 167). Виходячи з фрази В. П. Петрова: «*Зрештою, кожна людина, пишучі про інших, пише тільки про себе*», А. В. Портнов охарактеризував критиків (Я. Р. Дашкевич, М. Н. Москаленко, І. Ф. Драч та інші), які негативно оцінювали постать В. П. Петрова таким чином: «*Пишучи про Петрова, його критики вибудовували власні репутації, стилістичні стратегії, інтелектуальні генеалогії, утверджувалися в моральній вищості чи здобували скандальну славу. Тобто писали про себе. Чи не про це Петрову йшлося у розтиражованій фразі з "Аліни й Костомарова"?*» (Портнов 2011, с. 181). Говорячи про критиків В. П. Петрова в особі І. Ф. Драча, додаємо, що останній не міг утриматися від того, щоб не додати краплю дьогтю в діжку меду навіть підчас презентації книжок «Віктор Петров. Розвідки» й «Віктор Петров: верхи долі — верхи та долі» в Національному університеті «Києво-Могилянська академія» 29 травня 2013 р. Зокрема він згадав, що на громадський панахиді В. П. Петрова в Інституті археології був повний зал народу і ніхто не знав, кого хоронять. Але поруч з дверима у той зал висіло траурне оголошення з портретом В. П. Петрова. На Лук'янівському цвинтарі, за словами І. Ф. Драча, було більше кадебістів ніж цивільних. Проте, я пам'ятаю, що людей у військовій формі не було ні на панахиді, ні на цвинтарі. А І. Ф. Драч їх впізнав в обличчя.

Питання, за що воював В. П. Петров, за браком розсекречених радянських архівів СБУ відкрите. Сам В. П. Петров казав М. А. Шудрі, що залишився живим тому, що добре воював «*на два фронти*». Як це розуміти? Що насправді він мав на увазі?

Вважаємо, що згода В. П. Петрова бути розвідником в тилу ворога підчас Другої світової війни пояснюється площиною його мислення: розумінням з погляду філософії основних причин виникнення цієї війни та бачення однакових за суттю тоталітарних ідеологій гітлерівського націонал-соціалізму Німеччини і сталінського більшовицького соціалізму СРСР, між якими він поставив знак рівності. Тому згода бути розвідником надавала В. П. Петрову можливість воювати «*на два фронти*», тобто проти обох тоталітарних країн. Він натякнув М. А. Шудрі, що відповідь на питання: за кого саме він воював, криється в його творі «Апостоли». В ньому в метафоричному вигляді В. П. Петров доводив, що вірив і воював за розіп'яту більшовиками Русь-Україну [1]. Україну він вважав «*батьківщиною з маленької літери*», на противагу офіційної Батьківщині — СРСР (Шудря 2005). В творі «Апостоли» автор зашифрував себе в образі апостола Хоми, якого, як і В. П. Петрова, вважали зрадником. Хома, на обвинувачення його в можливій зраді, відповів: «*Я волію знати, щоб не помилятись. Я мушу знати, щоб стати на чийсь бік*» (Домонтович 2000, с. 47). В. П. Петров, як і Хома, зрозумів, що «*Лише тепер, коли ми знищені й знеможені, коли нас чекає смерть, ми наблизилися до перемоги*», що «*Переможе Розіп'ятий; зневажений здобуде царство*» (Домонтович 2000, с. 48—49). Тому В. П. Петров йшов поруч з іншими борцями за

1. Про Русь-Україну В. П. Петров писав в романі «Без ґрунту» (Корпусова 2019а).

Україну-Русь, як апостол Хома йшов поруч з іншими апостолами «*вперед назустріч своїй хисткій і непевній долі, може, навіть назустріч своїй загибелі*». Доля залишила В. П. Петрова живим, йому не судилося дожити до перемоги розіп'ятої України. Те, за що він усе життя боровся на свій лад, втілилося у життя. Отже, на запитання Докії Гуменної відповімо: Так, Віктор Платонович Петров мав запорозький дух, він був людиною великих діл і принципів. Його феномен відповідає всім критеріям сучасного наукового визначення поняття генія (Ралько 2012). Найвищою нагородою В. П. Петрову (Домонтовичу) слугуватиме пам'ять про нього у свідомості українців.

Додаток 1 [1]

НОТАТКИ В. П. ПЕТРОВА ЩОДО ОБГОВОРЕННЯ ЙОГО ДОПОВІДІ В ІА. ДРУГА ПОЛОВИНА 1950-Х рр.

ЄВМахно

Шахматов — в V ст (переселення? — слово нерозбірливе*) / Нідерлі / Тільки у відповіді / співставлень немає / Нового рішення не дано / Нове не* (слово нерозбірливе)

Волод.[имир] Андр.[ійович] [Богусевич]

Нігілізм / заперечення чого? / Заперечення заперечується / концепцій / підтверджує Нідерлі / і / висновки вже / перша частина / відповідає / висновкам

ДІ Бліфельд

Мова недостатня / Не [2] *мова неадекватна / етносу / ЕПОХА /* (*частина слова нерозбірлива, закреслена) *рівень господарства /* (слово нерозбірливе)

Rads / Saime / genns / tosties / (Три слова нерозбірливі)

Pro domo sua (На свій захист)

Щоб уникнути непорозуміння

1. Порівняльний матеріал

• мовознавчий матеріал порівняльних зіставлень

загальноприйнятий
загальновизнаний
це стандартний матеріал
знаходиться поза дискусій
проста арифметика.

2. Я не вносив ніяких до нього ніяких змін, — і прошу ставитися до нього як до такого. Ні про яку ревізію мовознавства, як науки, та мовознавчих даних не м.[оже] б.[ути], сподіваюсь, мови.

3. Вдячний товаришам і керівництву Сектору за надання мені можливості (слово скорочено) *доповідати поза-профілем ІА.*

4. Позаяк доводиться виступати перед археологами прошу розглядати доповідь як інформацію, а не обговорення.

5. При сьогоднішній ситуації в археологічній науці [3]*, наскрізь етнізованій, науці* [4]*, яка отримала суто* [5]**** етнічний нахил, гадаю, буде недаремно запровадити в курс мовознавчих даних, як ставиться та ж проблематика в мовознавстві, як вирішується ця проблематика мовознавцями та як м.[оже] вирішуватися.*

6. Нижче я зазначу, що належить особисто мені та за що я відповідаю на відміну від того, що мені не належить [6]*, що* [7] *є приналежністю мовознавчої науки* [8]*.*

І де можлива тільки одна позиція: або мовознавство, як наука існує, й тоді із її твердженнями треба рахуватися, або дана наука не існує і тоді…

Додаток 2

УРИВОК ЛИСТА Є. К. МАРЧУКА ПРО В. П. ПЕТРОВА

1941 року В. Петров разом з Академією Наук був евакуйований до Уфи, де працював ученим секретарем Інституту суспільних наук. Визнаний учений із світовим іменем (майже 300 друкованих праць) В. Петров, маючи два докторських ступені, знаючи досконало кілька іноземних мов, зокрема німецьку, коли над країною нависла смертельна загроза, добровільно виявив бажання допомагати в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками. Його прохання задовольнили, й він був зарахований у розвідку. Після відповідної підготовки, в лютому 1942 року, його перекинули в район Харкова через лінію фронту для виконання завдань у тилу ворога.

Згідно з даними дорученнями, В. Петров ужився в потрібні для розвідки кола й незабаром виїхав у Берлін, а після закінчення війни — до Західної Німеччини. Останнє місце його роботи за кордоном — продекан філософського факультету так званого Українського Вільного Університету (Мюнхен). За цей час В. Петров подав цілу низку важливих матеріалів, які цікавили радянську розвідку й нашу країну.

1949 року внаслідок зради одного із зв'язкових, якого використовували для підтримування стосунків із В. Петровим, його вивезли із Західної Німеччини на територію Радянського Союзу й через певний час [9] *він попросився з розвідки й перейшов працювати за фахом.*

---

1. Оригінал, автограф російською мовою. Особливості правопису збережено. Переклад автора.
2. Слово «не» закреслене.
3. Слово «науці» вставлене зверху рядка більш дрібним почерком перед словом «наскрізь».
4. Слово «науці» написано зверху рядка більш дрібним почерком над щільно закресленим словом.
5. Слово «суто» вставлене зверху рядка більш дрібним почерком перед словом «етнічний».
6. Закреслене: «за що я відповідальності не несу».
7. Перед словом «що» закреслене «і».
8. Перед словом «науки» закреслене «в».
9. Закреслено: «звільнили з розвідки».

1965 року за велику роботу в тилу ворога В. Петров був нагороджений орденом Вітчизняної війни першого ступеня.

Останнім часом працював в Інституті археології Академії Наук УРСР.

Помер В. Петров 8 червня 1969 року.

Додаток 3

ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМІТЕТ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ ДОКЛАДНА ЗАПИСКА

В Академії Наук Української СРСР на посаді в. о. старшого наукового співробітника працює професор ПЕТРОВ Віктор Платонович, 1894 року народження, уродженець Дніпропетровська.

У 1942—49 рр. тов. ПЕТРОВ В. П. з розвідувальним завданням перебував в тилу ворога, а в повоєнний період у Західній Німеччині. Завдання виконав успішно і в 1949 році його виведено в СРСР. За бойову роботу в тилу ворога тов. Петрова у 1965 році нагороджено орденом Вітчизняної війни першого ступеню.

З метою збереження таємності співробітництва з органами радянської розвідки своє перебування в Німеччині тов. ПЕТРОВ за нашою вказівкою пояснює участь в партизанському загоні і закордонним відрядженням по лінії Міністерства зовнішньої торгівлі. В той же час низці співробітників АН УРСР стало відомо про перебування тов. Петрова в Німеччині в якості «переміщеної особи», що в решті-решт негативно відображається на його становищі в колективі і перешкоджає його плідній науковій і видавничій діяльності.

Доповідаючи про вищесказане, просимо дозволу інформувати керівництво і парторганізацію АН УРСР про виконання тов. ПЕТРОВИМ важливої бойової роботи в період Великої Вітчизняної війни і в повоєнний період і просити їх сприянню у науковій роботі тов. Петрова і в публікації його праць.

ГОЛОВА КОМІТЕТУ ДЕРЖБЕЗПЕКИ ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ СРСР
підпис В. НИКИТЧЕНКО

ЛІТЕРАТУРА

Абашина, Н. С. 1986. Вивчення етногенезу слов'ян у роботах В. П. Петрова. *Археологія*, 54, с. 6-13.

Абашина, Н. С. 1997a. Наукові праці В. П. Петрова з проблем етногенезу та археології. В: Баран, В. Д. (ред.). *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. Збірник наукових праць, присвячений 100-річчю з дня народження В. П. Петрова*. Київ; Львів: РАС, с. 9-11.

Абашина, Н. С. 1997b. Рукописи В. П. Петрова з проблем етногенезу та археології, що зберігаються в Науковому архіві Інституту археології АН України. В: Баран, В. Д. (ред.). *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. Збірник наукових праць, присвячений 100-річчю з дня народження В. П. Петрова*. Київ; Львів: РАС, с. 11-12.

Абашина, Н. С. 2005. В. П. Петров про взаємодію античної цивілізації з варварським світом. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*, 73—75, с. 8-10.

Абашина, Н. С., Козак, Д. Н., Синиця, Є. В., Терпиловський, Р. В. 2012. *Давні слов'яни. Археологія та історія: навчальний посібник*. Київ: Стародавній світ.

Абашина, Н., Корпусова, В. 2008. Невідомі сторінки біографії археолога В. П. Петрова. *Археологічні студії*, 3, с. 252-267.

Андрєєв, В. М. 2012. *Віктор Петров. Нариси інтелектуальної біографії вченого*. Дніпропетровськ: Герда.

[Андрющенко, Є.] 2021. *Знайдено документальне підтвердження роботи письменника Домонтовича на розвідку* (online). Київ: ESPRESO.TV. Режим доступу: https://espreso.tv/news/2021/01/30/znaydeno_dokumentalne_pidtverdzhennya_roboty_pysmennyka_domontovycha_na_rozvidku (Дата звернення 25 жовтня 2023).

Білокінь, С. 1992. Довкола таємниці. В: Петров, В. *Діячі української культури (1920—1940 рр.): Жертви більшовицького терору*. Київ: Воскресіння, с. 3–23.

Білокінь, С. І. 1999. Бібліографічний покажчик праць В. П. Петрова. В: Железняк, І. М. (ред.). *Slaviса та Baltica в ономастиці України*. Київ, с. 29-44.

Брайчевский, М., Сымонович, Э. 1966. К 70-летию В. П. Петрова. *Советская археология*, 3, с. 260-261.

Брайчевський, М. 2008. В. П. Петров (Домонтович). *Українська біографістика*, 4, с. 378-382.

Брюховецький, В. 2013. *Віктор Петров: Верхи долі — верхи і долі*. Київ: Темпора.

Брюховецький, В. (упоряд.). 2013. *Віктор Петров: Розвідки*. 1—3. Київ: Темпора.

Бузько, О., Володарець-Урбанович, Я. 2020. Документи до біографії Віктора Петрова з Наукового архіву Інституту археології НАН України. В: Ґлінянович, К., Крупа, П., Маєвська, Й. (ред.). *Віктор Петров: мапування творчости письменника*. Краків: TAiWPN Universitas, с. 317-340.

Ґайм, Ґ. 1925. *Новели*. Київ: Слово.

Ґлінянович, К., Крупа, П., Маєвська, Й. (ред.). 2020. *Віктор Петров: мапування творчости письменника*. Краків: TAiWPN Universitas.

Ґлінянович, К., Крупа, П., Маєвська, Й. 2020. Віктор Петров: мапування творчости письменника. В: Ґлінянович, К., Крупа, П., Маєвська, Й. (ред.). *Віктор Петров: мапування творчости письменника*. Краків: TAiWPN Universitas, с. 9-20.

Дмитренко, М. 2000. Віктор Петров — дослідник фольклору. *Народна творчість та етнографія*, 4, с. 88-91.

Домонтович, В. 1947. *Доктор Серафікус*. Мюнхен: Українська трибуна.

Домонтович, В. 1948. *Без ґрунту: Повість*. Реґенсбург: М. Борецький.

Домонтович, В. 1988. *Проза. Три томи*. Нью-Йорк: Сучасність.

Домонтович, В. 1992. Болотяна Лукроза (із спогадів). *Хроніка 2000*, 2, с. 102-116.

Домонтович, В. 1993. Університетські роки. *Хроніка 2000*, 1—2 (3—4), с. 136-147.

Домонтович, В. 2000. *Дівчина з ведмедиком: роман; Болотяна лукроза: оповідання та нариси*. Київ: Критика.

Железняк, І. М. 1999. Ономастичні пошуки В. П. Петрова (до 30-річчя від дня смерті). *Мовознавство*, 6, с. 11-16.

Зайцев, Петров. 1994. Зайцев, П. *Перше кохання Шевченка*. Петров, В. *Романи Куліша; Аліна і Костомаров*. Київ: Україна.

Зеров, М. 1966. *Вибране*. Київ: Дніпро.

Корніенко, К. 2002. Особлива людина. *Слово і Час*, 10 (502), с. 76-78.

Корпусова, В. М. 2001. Рукописи народознавчих праць Віктора Петрова. *Народна творчість та етнографія*, 3, с. 123-124.

Корпусова, В. М. 2002a. Бібліографічний покажчик праць В. Петрова з проблем літературознавства, фольклору та історіософії. *Слово і Час*, 10 (502), с. 93-96.

Корпусова, В. 2002b. В. Петров (Домонтович): етногенетика як свобода самовиявлення. *Слово і Час*, 10 (502), с. 17-25.

Корпусова, В. М. 2002c. Питання орієнталістики у спадщині В. П. Петрова. *Східний світ*, 1, с. 41-45.

Корпусова, В. М. 2003. В. Петров (Домонтович): Трипільська спадщина в історії України. *Матеріали до української етнології*, 3 (6), с. 45-52.

Корпусова, В. М. 2005. Невідомий документ: «Петров Віктор Платонович. Праці з філософії». *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*, 73—75, с. 22-24.

Корпусова, В. 2019a. Виктор Петров (Домонтович). Керамика и керамическое производство зарубинецкого и черняховского времени на территории Поднепровья во II в. до н. э. — V в. н. э. *Українська керамологія: Національний науковий щорічник за рік 2008*, IV (3): Персоналії української керамології, с. 298-310.

Корпусова, В. М. 2019b. Християнський світогляд Віктора Петрова (Домонтовича). *Українська біографістика*, 18, с. 116-135.

Корпусова, В. М., Абашина, Н. С. 2019. Історіософія В. П. Петрова як методологія етногенетичних студій. *Археологія*, 4, с. 5-11.

Корпусова, В. М., Станіцина, Г. О. 2005. Документи В. П. Петрова в Науковому архіві Інституту археології НАН України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*, 73—75, с. 24-27.

Кравченко, Н. 2002. Збагнення. *Слово і Час*, 10 (502), с. 81-88.

Лущій, С. 2012. Жанрово-стильові особливості української еміграційної прози періоду МУРу (1945—1948). *Слово і Час*, 7 (619), с. 3-17.

Максимов, Є. В. 1986. Питання історії стародавніх слов'ян у працях В. П. Петрова. *Археологія*, 54, с. 1-6.

Махно, Є. В. 1975. Пам'яті Віктора Платоновича Петрова. *Археологія*, 18, с. 3-6.

Мезенцева, Г. Г. 1997. *Дослідники археології України: Енциклопедичний словник-довідник*. Чернігів: Сіверянська думка.

Петров, В. П. б. р. *Походження слов'ян і проблема балто-слов'янської єдності*. НА ІА НАН України, ф. 16 (В. П. Петров), спр. 260, арк. 47—50.

Петров, В. 1946. Як виникли міста на Україні. *Нова дорога*, 2—3, с. 3-7.

Петров, В. П. 1964. Історична топографія Києва (Першопочатки міста). *Історичні джерела та їх використання*, 1, с. 114-140.

Петров, В. П. 1966. *Язык. Этнос. Фольклор*. Автореферат диссертации к. ф. н.

Петров, В. П. 1972. *Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика*. Київ: Наукова думка.

Петров, В. 1992a. Археологія і соціологія: форми соціологічних побудов археології як науки. *Хроніка 2000*, 2, с. 99-101.

Петров, В. 1992b. *Діячі української культури (1920—1940 рр.) — жертви більшовицького терору*. Київ: Воскресіння.

Петров, В. 1992c. *Походження українського народу*. Київ: Фенікс.

Петров, В. 1992d. Хуторянство і Європа. *Хроніка 2000*, 2, с. 66-77.

Петров, В. П. 2002. Хазары в Крыму. Хазарское и русское письмо VI—IX вв. н. э. *Східний світ*, 1, с. 38-40.

Петров, В. П. 2006a. *Мислення родового суспільства (на підставі археологічних і етнографічних джерел)*. Київ: ІМФЕ. ім. М. Т. Рильського НАН України.

Петров, В. 2006b. Человек, которого мучила бесконечность. О мудрости Тургеневской. *Слово і Час*, 5 (545), с. 68-72.

Петров (Домонтович), В. 2012. В этой же форме написаны прекрасные гимны: Про розвиток середньовічної поезії. *МІСТ: Мистецтво, історія, сучасність, теорія*, 8, с. 171-197.

Петров, В. 2013a. Археологія та соціологія. Форми соціологічних побудов археології як науки. В: Брюховецький, В. (упоряд.). *Віктор Петров: Розвідки*. 3. Київ: Темпора, с. 1445-1449.

Петров, В. 2013b. Історіософічні етюди. В: Брюховецький, В. (упоряд.). *Віктор Петров: Розвідки*. 2. Київ: Темпора, с. 914-935.

Портнов, А. 2011. Віктор Петров і його критики. В: Портнов, А. *Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії XX століття*. Київ: Критика, с. 143-181.

Ралько, І. М. 2012. Динаміка переходу здібностей у геніальність: психологічний аспект аналізу. *Прикарпатський вісник НТШ*, 3 (19), с. 161-169.

Руденко, С. В. 2005. В. П. Петров як історик філософії. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*, 73—75, с. 39-45.

Рутківська, Л. М. 2008. Незабутні зустрічі. *Українська біографістика*, 4, с. 383-391.

Сергієнко, В. (упоряд.). 2021. *Віктор Петров. Листи до Софії Зерової*. Київ: Дух і Літера.

Стрижак, О. С. 1999. Віктор Платонович Петров. В: Железняк, І. М. (ред.). *Slavica ta Baltica в ономастиці України*. Київ, с. 4-29.

Стрижак, О. 2000. Віктор Петров (до 105-річчя з дня народження й 30-річчя з дня смерті). *Народознавство*, 58, с. 2-19.

Стрижак, О. С. 2006. Хто такий В. П. Петров (Домонтович)? *Ант: Вісник археології, мистецтва культурної антропології*, 16—18, с. 180-188.

Сымонович, Э. А. 1970. В. П. Петров [Некролог]. *Советская археология*, 1, с. 313-315.

Томашевський, А. П. 2008. Внесок В. П. Петрова у становлення вітчизняних еколого-господарських досліджень слов'яно-руської доби. *Українська біографістика*, 4, с. 436-442.

Франко, О. О., Хомин, Н. А. 2010. Науково-організаційна діяльність Віктора Петрова (20—30-ті роки XX ст.). *Вісник Інституту археології*, 5, с. 84-92.

Франц, В. 1947. В палаці первосвященика. З «Павло серед юдеїв. Драматична легенда». *Арка: Журнал літератури, мистецтва і критики*, 5, с. 37-38.

Шевельов, Ю. (Юрій Шерех). 2001. *Я — мене — мені… (і довкруги). Спогади*. 2: В Європі. Харків; Нью-Йорк: Березіль.

Шевчук, Т. 2003. «Етнографічний вісник» ВУАН в оцінці ленінградських учених 20—30-х рр. XX ст. *Матеріали до української етнології*, 3 (6), с. 196-200.

Шерех, Ю. 1998a. Віктор Петров, як я його бачив. В: Шерех, Ю. *Поза книжками і з книжок*. Київ: Час, с. 115-124.

Шерех, Ю. 1998b. Шостий у гроні. В. Домонтович в історії української прози. В: Шерех, Ю. *Поза книжками і з книжок*. Київ: Час, с. 77-114.

Шовкопляс, І. Г. 1969. *Розвиток радянської археології на Україні (1917—1966). Бібліографія*. Київ: Наукова думка.

Шудря, М. А. 2005. На два фронти. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*, 73—75, с. 76-77.

Яненко, А. (упоряд.). 2017. *Археологічний музей Всеукраїнської академії наук: дослідження і матеріали*. Київ: НКПКЗ.

Glinianowicz, K., Krupa, P. (ed.). 2023. *Wiktor Petrow: w stronę krytycznej nowoczesności*. 1. Kraków: Universitas.

Domontowytsch, W. 2022. *Das Mədchen mit dem Bədren*. Wien: Septime.

Petrov, V. 1944. *Grundprobleme des Studiums der primitiven Volkskunde*. Berlin: Ukrainisches Wissenschaftliches Institut in Berlin.

REFERENCES

Abashyna, N. S. 1986. Vyvchennia etnohenezu slov'ian u robotakh V. P. Petrova. *Arkheolohiia*, 54, s. 6-13.

Abashyna, N. S. 1997a. Naukovi pratsi V. P. Petrova z problem etnohenezu ta arkheolohii. In: Baran, V. D. (ed.). *Problemy pokhodzhennia ta istorychnoho rozvytku slov'ian. Zbirnyk naukovykh prats, prysviachenyi 100-richchiu z dnia narodzhennia V. P. Petrova*. Kyiv; Lviv: RAS, s. 9-11.

Abashyna, N. S. 1997b. Rukopysy V. P. Petrova z problem etnohenezu ta arkheolohii, shcho zberihaiutsia v Naukovomu arkhivi Instytutu arkheolohii AN Ukrainy. In: Baran, V. D. (ed.). *Problemy pokhodzhennia ta istorychnoho rozvytku slov'ian. Zbirnyk naukovykh prats, prysviachenyi 100-richchiu z dnia narodzhennia V. P. Petrova*. Kyiv; Lviv: RAS, s. 11-12.

Abashyna, N. S. 2005. V. P. Petrov pro vzaiemodiiu antychnoi tsyvilizatsii z varvarskym svitom. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Filosofiia. Politolohiia*, 73—75, s. 8-10.

Abashyna, N. S., Kozak, D. N., Synytsia, Ye. V., Terpylovskyi, R. V. 2012. Davni slov'iany. *Arkheolohiia ta istoriia: navchalnyi posibnyk*. Kyiv: Starodavnii svit.

Abashyna, N., Korpusova, V. 2008. Nevidomi storinky biohrafii arkheoloha V. P. Petrova. *Arkheolohichni studii*, 3, s. 252-267.

Andrieiev, V. M. 2012. *Viktor Petrov. Narysy intelektualnoi biohrafii vchenoho*. Dnipropetrovsk: Herda.

[Andriushchenko, Ye.] 2021. *Znaideno dokumentalne pidtverdzhennia roboty pysmennyka Domontovycha na rozvidku* (online). Kyiv: ESPRESO.TV. Rezhym dostupu: https://espreso.tv/news/2021/01/30/znaydeno_dokumentalne_pidtverdzhennya_roboty_pysmennyka_domontovycha_na_rozvidku (Data zvernennia 25 zhovtnia 2023).

Bilokin, S. 1992. Dovkola taiemnytsi. In: Petrov, V. *Diiachi ukrainskoi kultury (1920—1940 rr.): Zhertvy bilshovytskoho teroru*. Kyiv: Voskresinnia, s. 3–23.

Bilokin, S. I. 1999. Bibliohrafichnyi pokazhchyk prats V. P. Petrova. In: Zhelezniak, I. M. (ed.). *Slavica ta Baltica v onomastytsi Ukrainy*. Kyiv, s. 29-44.

Braichevskii, M., Symonovich, E. 1966. K 70-letiiu V. P. Petrova. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 260-261.

Braichevskyi, M. 2008. V. P. Petrov (Domontovych). *Ukrainska biohrafistyka*, 4, s. 378-382.

Briukhovetskyi, V. 2013. *Viktor Petrov: Verkhy doli — verkhy i doli*. Kyiv: Tempora.

Briukhovetskyi, V. (uporiad.). 2013. *Viktor Petrov: Rozvidky*. 1—3. Kyiv: Tempora.

Buzko, O., Volodarets-Urbanovych, Ya. 2020. Dokumenty do biohrafii Viktora Petrova z Naukovoho arkhivu Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy. In: Glinianovych, K., Krupa, P., Maievska, Y. (ed.). *Viktor Petrov: mapuvannia tvorchosty pysmennyka*. Krakiv: TAiWPN Universitas, s. 317-340.

Haim, G. 1925. *Novely*. Kyiv: Slovo.

Glinianovych, K., Krupa, P., Maievska, Y. (ed.). 2020. *Viktor Petrov: mapuvannia tvorchosty pysmennyka*. Krakiv: TAiWPN Universitas.

Glinianovych, K., Krupa, P., Maievska, Y. 2020. Viktor Petrov: mapuvannia tvorchosty pysmennyka. In: Glinianovych, K., Krupa, P., Maievska, Y. (ed.). *Viktor Petrov: mapuvannia tvorchosty pysmennyka*. Krakiv: TAiWPN Universitas, s. 9-20.

Dmytrenko, M. 2000. Viktor Petrov — doslidnyk folkloru. *Narodna tvorchist ta etnohrafiia*, 4, s. 88-91.

Domontovych, V. 1947. *Doktor Serafikus*. Miunkhen: Ukrainska trybuna.

Domontovych, V. 1948. *Bez gruntu: Povist*. Regensburh: M. Boretskyi.

Domontovych, V. 1988. *Proza. Try tomy*. Niu-Iork: Suchasnist.

Domontovych, V. 1992. Bolotiana Lukroza (iz spohadiv). *Khronika 2000*, 2, s. 102-116.

Domontovych, V. 1993. Universytetski roky. *Khronika 2000*, 1—2 (3—4), s. 136-147.

Domontovych, V. 2000. *Divchyna z vedmedykom: roman; Bolotiana lukroza: opovidannia ta narysy*. Kyiv: Krytyka.

Zhelezniak, I. M. 1999. Onomastychni poshuky V. P. Petrova (do 30-richchia vid dnia smerti). *Movoznavstvo*, 6, s. 11-16.

Zaitsev, Petrov. 1994. Zaitsev, P. *Pershe kokhannia Shevchenka*. Petrov, V. *Romany Kulisha; Alina i Kostomarov*. Kyiv: Ukraina.

Zerov, M. 1966. *Vybrane*. Kyiv: Dnipro.

Korniienko, K. 2002. Osoblyva liudyna. *Slovo i Chas*, 10 (502), s. 76-78.

Korpusova, V. M. 2001. Rukopysy narodoznavchykh prats Viktora Petrova. *Narodna tvorchist ta etnohrafiia*, 3, s. 123-124.

Korpusova, V. M. 2002a. Bibliohrafichnyi pokazhchyk prats V. Petrova z problem literaturoznavstva, folkloru ta istoriosofii. *Slovo i Chas*, 10 (502), s. 93-96.

Korpusova, V. 2002b. V. Petrov (Domontovych): etnohenetyka yak svoboda samovyiavlennia. *Slovo i Chas*, 10 (502), s. 17-25.

Korpusova, V. M. 2002c. Pytannia oriientalistyky u spadshchyni V. P. Petrova. *Skhidnyi svit*, 1, s. 41-45.

Korpusova, V. M. 2003. V. Petrov (Domontovych): Trypilska spadshchyna v istorii Ukrainy. *Materialy do ukrainskoi etnolohii*, 3 (6), s. 45-52.

Korpusova, V. M. 2005. Nevidomyi dokument: «Petrov Viktor Platonovych. Pratsi z filosofii». *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Filosofiia. Politolohiia*, 73—75, s. 22-24.

Korpusova, V. 2019a. Viktor Petrov (Domontovich). Keramika i keramicheskoe proizvodstvo zarubinetskogo i cherniakhovskogo vremeni na territorii Podneprovia vo II v. do n. e. — V v. n. e. *Ukrainska keramolohiia: Natsionalnyi naukovyi shchorichnyk za rik 2008*, IV (3): Personalii ukrainskoi keramolohii, s. 298-310.

Korpusova, V. M. 2019b. Khrystyianskyi svitohliad Viktora Petrova (Domontovycha). *Ukrainska biohrafistyka*, 18, s. 116-135.

Korpusova, V. M., Abashyna, N. S. 2019. Istoriosofiia V. P. Petrova yak metodolohiia etnohenetychnykh studii. *Arkheolohiia*, 4, s. 5-11.

Korpusova, V. M., Stanitsyna, H. O. 2005. Dokumenty V. P. Petrova v Naukovomu arkhivi Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Filosofiia. Politolohiia*, 73—75, s. 24-27.

Kravchenko, N. 2002. Zbahnennia. *Slovo i Chas*, 10 (502), s. 81-88.

Lushchii, S. 2012. Zhanrovo-stylovi osoblyvosti ukrainskoi emihratsiinoi prozy periodu MURu (1945—1948). *Slovo i Chas*, 7 (619), s. 3-17.

Maksymov, Ye. V. 1986. Pytannia istorii starodavnikh slov'ian u pratsiakh V. P. Petrova. *Arkheolohiia*, 54, s. 1-6.

Makhno, Ye. V. 1975. Pam'iati Viktora Platonovycha Petrova. *Arkheolohiia*, 18, s. 3-6.

Mezentseva, H. H. 1997. *Doslidnyky arkheolohii Ukrainy: Entsyklopedychnyi slovnyk-dovidnyk*. Chernihiv: Siverianska dumka.

Petrov, V. P. b. r. *Pokhodzhennia slov'ian i problema baltoslov'ianskoi yednosti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 16 (V. P. Petrov), spr. 260, ark. 47—50.

Petrov, V. 1946. Yak vynykly mista na Ukraini. *Nova doroha*, 2—3, s. 3-7.

Petrov, V. P. 1964. Istorychna topohrafiia Kyieva (Pershopochatky mista). *Istorychni dzherela ta yikh vykorystannia*, 1, s. 114-140.

Petrov, V. P. 1966. *Iazyk. Etnos. Folklor*. Avtoreferat dissertatsii k. f. n.

Petrov, V. P. 1972. *Etnohenez slov'ian. Dzherela, etapy rozvytku i problematyka*. Kyiv: Naukova dumka.

Petrov, V. 1992a. Arkheolohiia i sotsiolohiia: formy sotsiolohichnykh pobudov arkheolohii yak nauky. *Khronika 2000*, 2, s. 99-101.

Petrov, V. 1992b. *Diiachi ukrainskoi kultury (1920—1940 rr.) — zhertvy bilshovytskoho teroru*. Kyiv: Voskresinnia.

Petrov, V. 1992c. *Pokhodzhennia ukrainskoho narodu*. Kyiv: Feniks.

Petrov, V. 1992d. Khutorianstvo i Yevropa. *Khronika 2000*, 2, s. 66-77.

Petrov, V. P. 2002. Khazary v Krymu. Khazarskoe i russkoe pismo VI—IX vv. n. e. *Skhidnyi svit*, 1, s. 38-40.

Petrov, V. P. 2006a. *Myslennia rodovoho suspilstva (na pidstavi arkheolohichnykh i etnohrafichnykh dzherel)*. Kyiv: IMFE. im. M. T. Rylskoho NAN Ukrainy.

Petrov, V. 2006b. Chelovek, kotorogo muchila beskonechnost. O mudrosti Turgenevskoi. *Slovo i Chas*, 5 (545), s. 68-72.

Petrov (Domontovich), V. 2012. V etoi zhe forme napisany prekrasnye gimny: Pro rozvitok serednovichnoi poezii. *MIST: Mystetstvo, istoriia, suchasnist, teoriia*, 8, s. 171-197.

Petrov, V. 2013a. Arkheolohiia ta sotsiolohiia. Formy sotsiolohichnykh pobudov arkheolohii yak nauky. In: Briukhovetskyi, V. (uporiad.). *Viktor Petrov: Rozvidky*. 3. Kyiv: Tempora, s. 1445-1449.

Petrov, V. 2013b. Istoriosofichni etiudy. In: Briukhovetskyi, V. (uporiad.). *Viktor Petrov: Rozvidky*. 2. Kyiv: Tempora, s. 914-935.

Portnov, A. 2011. Viktor Petrov i yoho krytyky. In: Portnov, A. *Istorii istorykiv. Oblychchia y obrazy ukrainskoi istoriohrafii XX stolittia*. Kyiv: Krytyka, s. 143-181.

Ralko, I. M. 2012. Dynamika perekhodu zdibnostei u henialnist: psykholohichnyi aspekt analizu. *Prykarpatskyi visnyk NTSh*, 3 (19), s. 161-169.

Rudenko, S. V. 2005. V. P. Petrov yak istoryk filosofii. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Filosofiia. Politolohiia*, 73—75, s. 39-45.

Rutkivska, L. M. 2008. Nezabutni zustrichi. *Ukrainska biohrafistyka*, 4, s. 383-391.

Serhiienko, V. (uporiad.). 2021. *Viktor Petrov. Lysty do Sofii Zerovoi*. Kyiv: Dukh i Litera.

Stryzhak, O. S. 1999. Viktor Platonovych Petrov. In: Zhelezniak, I. M. (ed.). *Slavica ta Baltica v onomastytsi Ukrainy*. Kyiv, s. 4-29.

Stryzhak, O. 2000. Viktor Petrov (do 105-richchia z dnia narodzhennia y 30-richchia z dnia smerti). *Narodoznavstvo*, 58, s. 2-19.

Stryzhak, O. S. 2006. Khto takyi V. P. Petrov (Domontovych)? *Ant: Visnyk arkheolohii, mystetstva kulturnoi antropolohii*, 16—18, s. 180-188.

Symonovich, E. A. 1970. V. P. Petrov [Nekrolog]. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 313-315.

Tomashevskyi, A. P. 2008. Vnesok V. P. Petrova u stanovlennia vitchyznianykh ekoloho-hospodarskykh doslidzhen slov'iano-ruskoi doby. *Ukrainska biohrafistyka*, 4, s. 436-442.

Franko, O. O., Khomyn, N. A. 2010. Naukovo-orhanizatsiina diialnist Viktora Petrova (20—30-ti roky XX st.). *Visnyk Instytutu arkheolohii*, 5, s. 84-92.

Frants, V. 1947. V palatsi pervosviashchenyka. Z «Pavlo sered yudeiv. Dramatychna lehenda». *Arka: Zhurnal literatury, mystetstva i krytyky*, 5, s. 37-38.

Shevelov, Yu. (Iurii Sherekh). 2001. *Ya — mene — meni… (i dovkruhy). Spohady*. 2: V Yevropi. Kharkiv; Niu-Iork: Berezil.

Shevchuk, T. 2003. «Etnohrafichnyi visnyk» VUAN v otsintsi leninhradskykh uchenykh 20—30-kh rr. XX st. *Materialy do ukrainskoi etnolohii*, 3 (6), s. 196-200.

Sherekh, Yu. 1998a. Viktor Petrov, yak ya yoho bachyv. In: Sherekh, Yu. *Poza knyzhkamy i z knyzhok*. Kyiv: Chas, s. 115-124.

Sherekh, Yu. 1998b. Shostyi u hroni. V. Domontovych v istorii ukrainskoi prozy. In: Sherekh, Yu. *Poza knyzhkamy i z knyzhok*. Kyiv: Chas, s. 77-114.

Shovkoplias, I. H. 1969. *Rozvytok radianskoi arkheolohii na Ukraini (1917—1966). Bibliohrafiia*. Kyiv: Naukova dumka.

Shudria, M. A. 2005. Na dva fronty. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Filosofiia. Politolohiia*, 73—75, s. 76-77.

Yanenko, A. (uporiad.). 2017. *Arkheolohichnyi muzei Vseukrainskoi akademii nauk: doslidzhennia i materialy*. Kyiv: NKPIKZ.

Glinianowicz, K., Krupa, P. (ed.). 2023. *Wiktor Petrow: w stronę krytycznej nowoczesności*. 1. Kraków: Universitas.

Domontowytsch, W. 2022. *Das Mȍdchen mit dem Bȍren*. Wien: Septime.

Petrov, V. 1944. *Grundprobleme des Studiums der primitiven Volkskunde*. Berlin: Ukrainisches Wissenschaftliches Institut in Berlin.

V. M. Korpusova

THE PHENOMENON OF V. P. PETROV: CREATIVITY AND FATE

The paper is focused on how the phenomenon of Viktor Petrov, an outstanding Ukrainian thinker, scholar, writer of the twentieth century, was understood and studied in the time perspective. The whole spectrum of his life and work is briefly covered: scientific and fiction works, biography, portrait, worldview, scientific, organizational, pedagogical activities, epistolary heritage, documents, memoirs, and the activities as the intelligence officer during the Second World War. Most attention is drawn to the «second» and «third» periods of his life. In the post-war years, the Ukrainian immigrant community in the American occupation zone of Germany, where he was staying, respected Viktor Petrov but did not understand the plane of his scientific thinking and saw him as a scientist of the future. During the last two decades of his life in Soviet Ukraine, Viktor Petrov was not a well-known or well-respected scholar, and his fiction writing was banned and forgotten. Recognition of the phenomenon of Viktor Petrov, its fragmentary comprehension, came in Ukraine at the turn of the 20th/21st century, which was due to the change in historical realities: the freedom of man and his thinking in independent Ukraine, the victory of thinking in the categories of the new Digital Age over the categories of the past era.

The intellectual heritage of Viktor Petrov (pseudonym Domontovych) has become a part of Ukrainian culture and science. The reasons for the fragmentary representation of the phenomenon of this outstanding personality are considered. The reasons for the controversial perception of Petrov's figure are highlighted. Three documents that are important for understanding his fate are published. The author concludes that Viktor Petrov fought for the freedom of Ukraine in his own way.

Keywords: Viktor Platonovych Petrov, V. Domontovych, Ukraine, humanities, fiction, historiography, intelligence officer, World War II.

Одержано 31.10.2023

КОРПУСОВА Валентина Миколаївна, кандидат історичних наук, археологиня, незалежна дослідниця, Київ, Україна**.**

KORPUSOVA Valentina M., PhD., archaeologist, independent researcher, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-5601-3677,

e-mail: VMKorpusova@gmail.com.

УДК [929:902](477) DOI: 10.37445/adiu.2023.04.06

А. Г. Плешивенко [1]

МІЙ БОДЯНСЬКИЙ. СПОГАДИ ТА ЗАСТИГЛІ КАДРИ [2]

Ця робота — данина глибокої поваги, нескінченної вдячності моєму Вчителю — Олександру Всеволодовичу Бодянському — археологу і людині. Знайомство з ним відбулося у 1974 р. в експедиції Інституту археології НАН України та тривало до останніх його днів. Мої спогади про Олександра Всеволодовича — це мозаїчне панно, що складається з різнокольорових кадрів спільної роботи в експедиціях, особистого спілкування, розмов, спостережень, захвату і «суцільного милування». За 60 років свого свідомого життя А. В. Бодянський відкрив сотні археологічних пам'яток: стоянок, поселень, могильників різних епох та культур, які увійшли до кадастру об'єктів археології Надпорожжя.

Ключові слова: *історія археології, О. В. Бодянський, Дніпровське Надпорожжя, археологічні розвідки.*

Двадцять шість років тому Олександр Всеволодович Бодянський закінчив земний шлях [3] і здійснив свою мрію: полетів у космос… Світло його зірки сяє над землю, яку він трепетно любив: «*Ви подивіться, як усе гарно, досконало на землі. Такий Світ чудовий, неповторний. Досить лише зберігати його, яким він нам дістався у спадок…*». Земля відповідала йому тим самим, розмовляла сотнями мов і говірок, він читав землю — вічну мудру книгу — впевнено та легко.

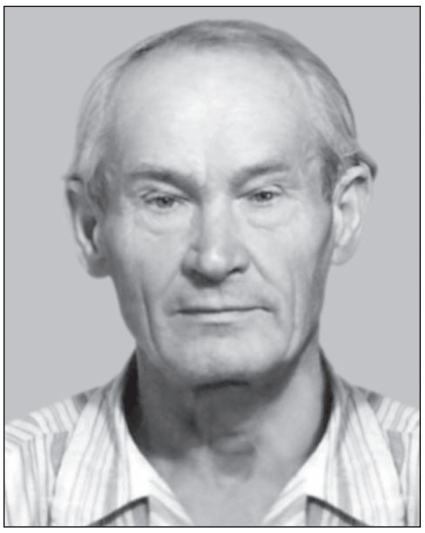

Олександр Всеволодович Бодянський. З особистого архіву В. М. Саєнка

Почалося все у дитинстві. Якось ненароком підняв із землі черепок, нічим не примітний, невідомий, але відчуття таке, що знайоме, і глечик бачиться цілим, і ніби в побуті ось використовується — багато століть тому. Цей внутрішній невловимий зв'язок з минулим пройшов стру-

1. А. Г. Плешивенко з початку 1970-х рр. і до останнього часу працювала в Запорізькому обласному краєзнавчому музеї та в Запорізькому обласному центрі охорони культурної спадщини, очолювала археологічні експедиції, автор близько 30 статей, монографії «Кургани села Малоєкатеринівка» (Плешивенко 1996), видала частину епістолярію Б. М. Гракова (сост. Плешивенко 2011). Алли Григорівни не стало у серпні 2022 р. (її біографію див.: Плешивенко 1999; Козыряцкая, Яценко 2008). Спогади, що публікуються лише зараз, були закінчені у 2017 р., до 101-річчя О. В. Бодянського. Стаття перегукується із нарисами про О. В. Бодянського, написаними Л. В. Череватенком (1976) та К. І. Сушком (1992), з першими має також певні інтертекстуальні зв'язки.

2. Переклад тексту, бібліографічні посилання, примітки, додаток В. М. Саєнка.

3. Науковець народився 10 (23) вересня 1916 р. в с. Петропіль Запорізького району, помер 29 лютого 1992 р. Про нього див. (Попандопуло, Ляшко 1999; Плешивенко 2000; Ляшко 2004; ред. Шаповалов 2006; Дровосєкова 2013).

© А. Г. ПЛЕШИВЕНКО, 2023

О. В. Бодянський. 1947—1948 рр. З особистого архіву А. Г. Плешивенко

менем і визначив його долю. Став збирати усе цікаве, що траплялося: кремені, камінчики, кераміку, стародавню бронзу та залізо і зносити в «камералку»… на горищі. Потім у житті з'явився Вчитель — академік Д. І. Яворницький [1]. Він став другом, наставником, покровителем — і у 1938 р. домагається, щоб Саші Бодянському дали дозвіл на розкопки курганів біля рідного с. Петрополя [2]. Потім були інші експедиції…

В одній із них, 1974 р., я познайомилася з Олександром Всеволодовичем. Інститут археології копав кургани біля с. Гюнівка [3]. Одного ранку народ радісно загудів: «*Бодянський приїхав!*» Довго шукала поглядом: «*Де? Який?*». Чистимо з колегами бровку, несподівано за спиною чую: «*Гарно працюєте. Ви молодий співробітник краєзнавчого музею…*». І з першої хвилини знайомства почав звертатися: «*Алла Григорівна*».

У вихідний нас повезли на акрополь Кам'янського городища, принагідно відвідали директора районного музею Інокентія Петровича Грязнова (брат археолога Михайла Петровича Грязнова) та його дружину Ніну Львівну. Найсміливіші піднялися на знамениту Солоху, оглядаючи територію акрополя, збирали підйомку.

Завдяки Олександру Всеволодовичу в мені прокинувся інтерес до курганів. У студентські роки [4] я їздила на розкопки античного Херсонеса, потім працювала у Тірській експедиції

1. Про це листування — у 1932—1939 рр. — див. (упоряд. Абросимова та ін. 1997, с. 77—88).

2. Судячи з листів до Д. І. Яворницького, О. В. Бодянський у 1938 р. займався зборами підйомного матеріалу, у 1939 р. спостерігав за руйнацією курганів під час будівельних робіт у Запоріжжі, робив зачистки окремих поховань — тобто, повноцінних археологічних розкопок не проводив.

3. Роботи Запорізької археологічної експедиції Інституту археології. У звіті зазначено, що в розкопках приймали участь О. В. Бодянський і співробітники Запорізького музею (Бидзиля и др. 1974, с. 1).

4. А. Г. Плешивенко навчалася в Харківському університеті у 1967—1972 рр.

Кургани біля м. Дніпрорудне. 1973 р. Фото В. П. Томашевського

У гостях у Інокентія Петровича Грязнова та його дружини Ніни Павлівни. 1974 р. З особистого архіву А. Г. Плешивенко

Одеського археологічного музею. Моє око звикло до пам'ятників, розкопки яких кожен польовий сезон змінювали свій вигляд та доповнювали міський краєвид. А від кургану після дослідження залишалося рівне поле. Спершу я нічого не розуміла в курганах: гори однакової землі. Бодянський непомітно і дуже делікатно вчив мудрасіям степової археології: уловлювати прикмети прихованих землею поселень, розбиратися в ліпній кераміці, вибудовувати архітектоніку курганів, бачити у них світоблаштування іншого життя, канонізоване традиціями степових культур…

Несподівано — як і з'явився — Бодянський зник з експедиції. Пішов у розвідки. Так бувало часто: в якийсь момент складав у потертий рюкзак «саперку», ніж, флейц, совочок, цибулину, хліб, банку «кільки в томаті» — і в дорогу… Стрімкий, легкий, все бачить… Мені дуже хотілося помандрувати з ним разом, багато разів просилася. Не брав. Любив блукати сам. Ночував, де ніч застане: в копиці сіна, в лісосмузі, на березі Дніпра… Самотній «степовий вовк», але не відлюдькуватий [1]. Його вітали у багатьох селах. Проходячи маршрутами Олександра Всеволодовича, неодноразово чула перекази про історичні роздуми «*вашого старшого товариша — худенького, сивенького…*». Його неповторні розповіді були дивовижними. Про будь-який давній народ говорив як про існуючий, як говорять про добрих сусідів, знаючи, якою мотикою вони обробляють землю, яку худобу тримають, у яких горщиках варять кашу, а в яких борщ…

До речі, любив готувати. Не для себе — для інших. Якось приїхав в експедицію і відразу: «*Зараз наварю вам борщу. Я все з собою привіз: капусту, цибулю, картопля, томатний сік — аж трилітрову банку. Вам надовго вистачить…*». Іншим разом застав мене за чисткою риби — не вмію, ненавиджу, але треба! Всеволодович миттю зрозумів усе: «*Давайте я. Дуже люблю чис-*

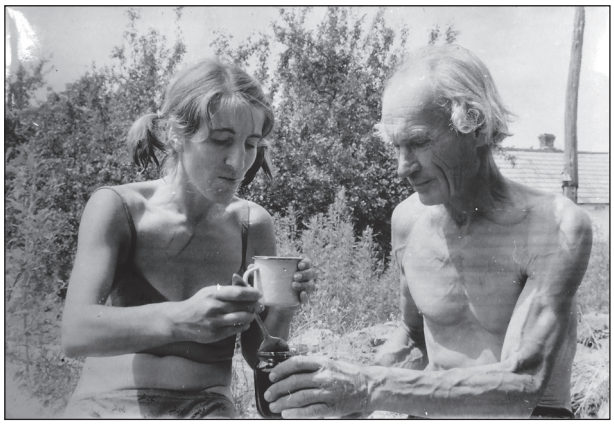

Чай удвох. А. Г. Плешивенко, О. В. Бодянський. Протовче, 1976 р. З особистого архіву А. Г. Плешивенко

1. В. П. Томашевський, який працював у Запорізькій експедиції, згадує: «*Бодянський в експедиції був скоріше гостем. Любив бродити один. Мабуть йому завжди було незатишно у великому колективі. Вранці завжди заварював трав'яний чай — обов'язково із деревієм, і всіх частував. Рідко фотографувався. Каховське водосховище перепливав на якомусь міхурі. Одного разу були в нього вдома і він хвалився своїми знахідками. Не у кожному музеї є така бронза. І улюблене слово — "чудово". Все чудове: і спека, і дощ, і сніг. Все чудове!*» (роздруківка інтернет-листування з В. П. Томашевським від 23.06.2023 р. Особистий архів В. М. Саєнка). Археологічні матеріали, зібрані впродовж 1970—1990-х рр. О. В. Бодянський передав до Запорізького обласного краєзнавчого музею.

тити рибу…». Виявилося, не тільки спритно та вправно почистив, а й чудово посмажив. Пригощав нас ароматним чаєм: «*Такий у жодному магазині не дістанеш. Від дев'яти хвороб. Є звіробій, є цвіт глоду, є петрів батіг, є трава-череда, деревій. Тільки треба не кип'ятити, як це нерозум котрийсь чинить, а заливати окропом*». Варив варення з дикорослих плодів та квітів. Мою матінку вчив готувати варення з квітів акації, ділився іншими премудростями кулінарії, народної медицини… Часом вони душевно розмовляли на кухні. Я їм не заважала.

Як і всі, хто живе на землі, мав свої слабкості. Багато курив. Обзивав тютюн «злим змієм» і неодноразово поривав із ним «дружбу», рвав розпочату пачку «Прими», топтав її ногами. За кілька годин діставав із рюкзака нову або підходив і, знітившись, «стріляв» у мене цигарку. Вірив у дива. Регулярно купував лотерейні квитки та «спортлото», сподіваючись виграти і на отримані гроші провести масштабні розкопки Капулівського городища. Вірив у сни. Тому є письмове підтвердження.

«*Сьогодні понеділок, 10 серпня 1982 року, я приїду до вас на розкопки, хочу сам у вашій присутності розчистити скіфське поховання східного кургану з кільцевою крепідою з каменю курганного насипу скіфів V сторіччя до н. ери, та з ровом зовні крепіди, яке ви досліджуєте* [1] *<…> Після цього дозвольте мені розчистити рядове скіфське, очевидно, непограбоване поховання жінки (?), в маленькому кургані без кільцевого рову і крепіди <…>, будуть цікаві знахідки різних скіфських речей, бо мені снився сон перед ранком, чимало різних знахідок. А що саме не запам'ятав. Далі снилося, що я з одним чоловіком ходив по піску і знайшов — до півметра завдовжки, тонкий мідний ніж листоподібної форми <…>. Сон цей означає не енеолітичний ніж, а скіфський меч, чи спис. У зв'язку з цим сном, я приїхав до вас розчистити ці два поховання скіфів до яких ви дісталися, але не розчищали. Привіз із собою клей ПВА для консервації меча та фанерну дощечку, щоб взяти меч цілим для музею. А-ну, перевіримо чи правдивий сон, бо ще Гомер писав, що сні бувають правдиві, які входять «роговими воротами» і бувають не правдиві, які входять «кістяними воротами». Упевнений, що це сон правдивий. Писано в Запоріжжі на правому березі о 6 годин ранку 10 серпня 1982 року. О. Бодянський <…>. Сонце, сонце, сонце +29 тепла*» [2].

Сон був неправдивий. Лише кілька наконечників ми знайшли у грабіжницькому ході. Олександра Всеволодовича це не засмутило. На його обличчі сяяла усмішка, а очі світилися щастям: «*Які чудові наконечники, гострі…*» [3].

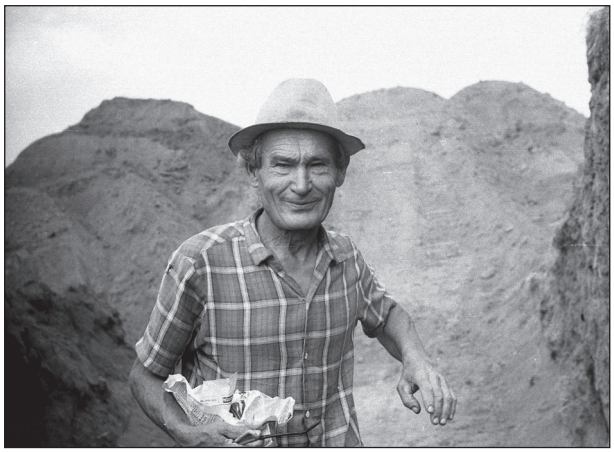

О. В. Бодянський. Вишнева Могила, 1976 р. Фото В. П. Томашевського

Не пам'ятаю випадку, щоб Олександр Всеволодович ображався, сердився, чи просто підвищував голос. Винятки все ж таки бували. Галина Корніївна, дружина, розповідала: для візиту до якогось солідного закладу ретельно випрасувала йому сорочку, що розсердило Бодянського. Насилу змусила її надіти, а потім побачила у вікно, як Всеволодович, вийшовши за хвіртку, мне її руками.

Ніколи не розповідав про своє минуле, рідних, друзів [4]. Тактовно не ставила запитань, але розуміла, що життя було сповнене негараздів, поневірянь, тривог. Іноді короткі епізоди далеких днів випливали назовні. Якось згадав: 1928 року батько взяв його у Запоріжжі і на базарі купив за 1 копійку книжечку віршів Дем'яна Бідного. «*Дуже гарні! От послухайте…*». Прочитав і сумно додав, що та книжка загубилася. Я довго моталася по книжкових ринках (у 1980-ті роки в магазинах з книгами було скрутно). Зрештою, купила досить об'ємний том. Олександр Всеволодович був дуже радий.

Якось обмовився, що моря справжнього «солоного» не бачив. Відразу запросила його поїхати на День археолога до Азовського моря. Довго вмовляла, начебто погодився, але коли в призначену годину приїхали за ним машиною, Галина Корніївна засмутила нас: ще до сходу сонця зібрав рюкзак і пішов на тиждень у степ. Чому? Боявся бути тягарем? Соромився? Досі в душі щемить, як згадаю, що не показала йому справжнього моря…

1. Розкопки археологічної експедиції Запорізького краєзнавчого музею на правому березі Дніпра, біля с. Верхня Хортиця (Попандопуло 1982; 1987), мова про курган 4.

2. Лист О. В. Бодянського в експедицію, 10.08.1982 (з особистого архіву З. Х. Попандопуло) — прим. А. Г. Плешивенко.

3. Б. М. Мозолевський також полюбляв робити подібні прогнози (Мозолевський, Полин 2005, с. 12). Не виключено, що це наслідок спілкування з О. В. Бодянським (але, можливо, традиція має якісь давні корені). Науковці познайомилися у червні 1969 р. під час розкопок кургану епохи бронзи біля с. Верхня Хортиця (Мозолевський 1969, с. 4—5, 11—12; Мозолевский, Тощев 2000).

4. О. В. Бодянський працював в експедиціях разом з А. В. Добровольським, В. П. Петровим, О. І. Тереножкіним та листувався з ними.

Біля Запорізького дуба в день 60-річного ювілею О. В. Бодянського. Стоять: В. А. Гонтаренко (Товариство охорони пам'яток), М. А. Савицька, А. К. Параконьєва, А. Ф. Медведєва (Художній музей), В. Ф. Пєшанов, (?), З. Х. Попандопуло (Запорізький краєзнавчий музей), В. Я. Лагутенко (архітектор), Л. П. Юхімчук, В. І. Єрмак, Т. К. Шевченко, В. П. Пилипенко, І. О. Лукаш (Заповідник «Хортиця»), Є. Фесенко (Управління культури), Л. В. Рогожкіна, Г. С. Ткаченко, Л. Рутковська, Ф. М. Войнович (Заповідник «Хортиця»). Сидять: О. П. Фащенко (Запорізький краєзнавчий музей), (?), В. М. Шовкун (краєзнавець), В. Г. Абліцов (Заповідник «Хортиця»), В. В. Отрощенко (Інститут археології), А. Л. Сокульський (директор Заповідника «Хортиця»), К. І. Сушко (журналіст), Л. В. Череватенко (журналіст), Г. Є. Марченко (художник). 23 вересня 1976 р.

О. В. Бодянський. Запоріжжя, курган Бабурський, 1981 р.

Натомість «прокотила» на літаку. У далекі сімдесяті роки «запрацювалася» в інститутській експедиції. Відрядження закінчилося, терміново треба було їхати. Автобуси ходили — не ходили. Вирішила летіти літаком. На той час кожен благополучний район чи колгосп мав свій аеродром з кількома «кукурузниками», які обприскували добривами поля, а іноді й нас на курганах. Олександру Всеволодовичу теж треба було повертатися до Запоріжжя. Він боявся, казав, що ніколи не літав. Як тільки почали злітати, прилип до ілюмінатора і тільки скрикував: «*Ось курган! Ще — інший…, ще, ще…*». Коли приземлилися, він з сумом промовив: «*Нам би такий для розвідок. Всі б кургани розшукали…*» Через роки, я шукала їх, мотаючись по полях на «уазику».

Не любив урочистостей. У зв'язку з його 60-річчям історико-культурний заповідник, в особі тодішнього директора Арнольда Леонідовича Сокульського [1], влаштував свято: банкет, фотографування біля Дуба запорізького в оточенні численних гостей. Олександр Всеволодович по святковому гарний у темно-синьому костюмі, білосніжній сорочці, краватці (ніколи ні до, ні після не бачила його таким) був неймовірно збентежений. Не визнавав він і дні народження, ховався на полях. Тільки одного разу пощастило його привітати «день у день» — 23 вересня, бо приїхали на «вул. Братську, 16» дуже рано, ще

1. Сокульський А. Л. (1938—2022) — історик, краєзнавець, доктор історичних наук (2013). Перший директор Національного заповідника «Хортиця» (1970—1979, 1981—1984). У 1970 р. закінчив курси при Інституті археології АН УРСР.

до сьомої ранку. Вручили квіти, самовар, торт та пляшку шампанського. Очі його сльозились радістю.

Сам же не забував привітати співробітниць музею з 8 березня та іншими святами. З кожною знаходив свою тему для розмови — мовою українською чи російською — зручною для співрозмовниці. Пам'ятав імена усіх, виконував якісь прохання: листя лопуха привезти, зібрати квітучого чебрецю, показати фрагмент черняхівського горщика із солярними знаками, знайдений ним 23 серпня 1969 р. у похованні 3 ґрунтового могильника біля с. Верхня Тарасівка [1].

Мабуть, найбільш розкуто почував себе в «родовому маєтку» у селі Петропіль на березі річки Томаківка. Непоказний глинобитний будинок з вікнами формату А4, сад-город і ніякого паркану-хвіртки. Відкритий для всіх… Ми з колегами любили приїжджати сюди. Галина Корніївна пригощала нас варениками чи іншою сільською смакотою, напувала чаєм з медом чи варенням — і співала. Співала вона добре, із задоволенням, особливо радувала приспівками, які сама писала. Олександр Всеволодович слухав з тихим розчуленням, і в його променистих очах сяяло щастя…

Тут, на садибі, і перестало битися його серце. Мріяв полетіти на місяць. Казав мені не раз: «*Щойно почнуть записувати бажаючих летіти, одразу запишуся*». Цей політ до зірок розпочався 29 лютого 1992 р. від порога рідного дому в с. Петропіль…

Коли Бодянського не стало, краєзнавчий музей довго клопотався про присвоєння його імені вулиці у цьому селі, чи вулиці Братській на правому березі м. Запоріжжя, де постійно мешкала родина Бодянських. Згодом така вулиця з'явилася в с. Підпорожнянка (нині Заводський район в м. Запоріжжя). Який стосунок вона має до О. В. Бодянського? На одному із будинків висить меморіальна дошка. Чужий будинок, чужа вулиця.

У 2006 р., у зв'язку з 90-річчям Олександра Всеволодовича, краєзнавчий музей провів «круглий стіл», телеканал «Запоріжжя» зробив про нього фільм. Завдяки старанням Костянтина Івановича Сушка [2], на могилі, на сільському

Розповіді О. В. Бодянського. Курган Бабурський, 1981 р.

Початок сезону: І. Р. Тихомолова, О. В. Бодянський, А. Г. Плешивенко. Розкопки біля с. Нове Запоріжжя, 1985 р.

цвинтарі у с. Петропіль було встановлено гранітний пам'ятник. На той час земля вже прийняла і його дружину, Галину Корніївну, і його первістка, коханого Володю, який пішов із життя майже відразу за батьком. Він був дуже схожий на Олександра Всеволодовича: сором'язлива посмішка, чарівна мова, легка хода… У Петропільській «садибі» все згасає: засихають дерева, хата вростає в землю, і на мій стукіт у двері Олександр Всеволодович не виходить…

За 70 років свого свідомого життя Бодянський відкрив сотні археологічних пам'яток: поселень, стоянок, могильників різних епох та культур, що увійшли до кадастру пам'яток Надпорожжя. Тисячі археологічних знахідок поповнили колекції Інституту археології та музеїв Києва, Запоріжжя, Дніпропетровська. Завдяки його відкриттям десятки археологів написали дисертації… Він також міг стати доктором історичних наук, професором якогось університету. Тоді це був би інший Бодянський. «Мій» Бодянський вибрав свій неповторний шлях, дарований долею, жаданий його душі та розуму.

Його світ не обмежувався однією археологією. Він мав глибокі знання з географії, геології, ботаніки, зоології, палеонтології, астрономії, літератури. Цитував Геродота, Тацита, Шекспіра, Шевченка, Франка… Якось приходить у музей,

1. Упродовж 1967—1971 рр. О. В. Бодянський досліджував черняхівський могильник біля с. Військове. У звіті писав: «*В Надпоріжжі мною давно відкрито й інші могильники черняхівської культури*» (Бодянський 1969). Вірогідно, мова про цей фрагмент кераміки: «*В одному з дитячих поховань, на уламку триручної миски, частково збереглися знаки, аналогічні знакам на глеку з кургану № 1*» (Бодянський 1968, с. 176). Село Тарасівка знаходиться вище по течії Дніпра, біля м. Верхьодніпровська.

2. Сушко К. І. (народився у 1946 р.) — письменник, публіцист, журналіст. У 2005—2007 рр. генеральний директор Національного заповідника «Хортиця». Часто приїздив до Запорізької археологічної експедиції Інституту археології, автор книжки про старожитності і археологію «Віщий Степ» (Сушко 2004).

Співробітники Запорізького краєзнавчого музею з О. В. Бодянським на о. Хортиця: Ю. І. Благовещенський, А. І. Терентьєв, Г. І. Шаповалов, І. Р. Тихомолова, З. Х. Попандопуло, А. Г. Плешивенко. Весна 1990 р.

в руках господарська «сітка» з томиком Гомера. І одразу з порога: «*Ось у тролейбусі читав*», і декламує рядки «Одіссеї»:

«*Сад у ворот простирался огромный…*

Был со всех сторон окружён он забором.

Множество в этом саду деревьев росло плодоносных

Груш, гранатных деревьев, с плодами блестящими яблонь…» [1]

Я пишаюся своїм Учителем. Вже в перші роки знайомства він став для мене кумиром, взірцем для наслідування: не лукавити, не думати про кар'єру, не прагнути регалій, а просто чесно і віддано ставитися до улюбленої справи.

На запитання: «*Який із періодів історії любить?*» — відповідав: — «*Сьогоднішній. Минуле не повернеться, майбутнє попереду, а сучасний світ цілком залежить від нас, наших справ, думок, вчинків*».

Сьогодні Олександру Всеволодовичу Бодянському — Археологу, Степняку, Розвіднику, Людині, яка живе у наших серцях, 117 років [2].

Додаток

З ОСОБОВОЇ СПРАВИ О. В. БОДЯНСЬКОГО

В архіві Відділу кадрів ІА НАН України зберігається особова справа О. В. Бодянського (спр. 49, 1979 р.), яка складається з наказів, особових листків по обліку кадрів, трьох варіантів автобіографії, характеристик, списку публікацій та інших документів. Наводимо текст останньої автобіографії. Зазначимо також, що науковець з 16 березня 1977 р. був переведений до Відділу раннього залізного віку (який очолював О. І. Тереножкін), а звільнений 1 листопада 1979 р. у зв'язку з виходом на пенсію.

АВТОБІОГРАФІЯ.

Я, Бодянський Олександр Всеволодович, народився 1916 року 23 вересня на хуторі Петрополь Верхньо-Хортицького р-ну Запорізької області в сім'ї хлібороба. Навчання почав в початковій школі на хуторі Петрополь, яку закінчив в 1930 році. В п'ятий клас почав ходити в В-Хортицьку середню школу, а закінчив її в місті старому Запоріжжі в 1934 році.

Восени 1934 року почав навчання в Запорізькому медичному технікумі, та через нужду і життєві обставини, а також не було здібностів і бажання до цієї науки: довелось залишити навчання. З 1935 року працював у колгоспі на х. Петрополь листоношею і займався збірками археологічних знахідок, бо інтерес до археології зародився у мене ще з дитячих років. В 1936 році був призваний в армію, але через хворобу був зовсім звільнений від армії.

З кінця 1935 року до кінця 1936 року працював у місті Запоріжжі в музеї Дніпробуду. В 1937 році працював на х. Петрополь листоношею і вчився. В вихідні дні робив археологічні екскурси на Дніпро, збирав археологічні матеріали. В 1939 році, взявши зібрані археологічні матеріали, поїхав до Києва побачити Київ і показати у музеї зібрані мною археологічні матеріали, які передав до Історичного музею, де мене залишили працювати лаборантом з осені 1939 року. За більш року своєї роботи в Київському Центральному Історичному музеї відкрив археологічні пам'ятки під час огляду берегів. В 1941 році працював лаборантом в Запорізькій експедиції Інституту Археології, де застала війна. Під час

1. Наведене у листі цитування (Odysseia. VII.112—115) зроблено по пам'яті, з незначними пропусками тексту (порівн.: Гомер 1953, с. 78).

2. Дата в рукопису «101» змінена, з огляду на сьогодення, при редагуванні.

війни шляхи до Києва були відрізані і довелось проживати з 1941 по 1943 роки на хуторі Петрополь у батьків, де більше працював у колгоспі та частіш сам займався археологічними пошуками в Надпорожжі, де за два роки відкрив велику кількість археологічних пам'яток різного періоду стародавньої історії. За цей час зібрав декілька тисяч археологічних експонатів, які в 1946 році передав до Інституту археології АН УРСР, дещо до Запорізького і Дніпропетровського музеїв. В 1946 році археологічні експедиції досліджували археологічні пам'ятки в Надпоріжжі, виявлені головне мною раніш.

Ще в 1944—1945 роках був мобілізований до Червоної армії, де пробув 2 років, з них шість місяців за кордоном біля міста Бреслау. Після демобілізації з квітня місяця 1946 року працював у Дніпропетровському Історико-Археологічному музеї молодшим науковим робітником. За час цієї роботи відкрив декілька видимо цінних для науки археологічних пам'яток, які досліджували археологічні експедиції Інституту археології, та дещо досліджено мною за дорученням Дніпропетровського музею. В музеї працював до квітня місяця 1949 року і був звільнений по скороченню штатів. Ще в 1947 році за мудрою порадою Вишневського Ю. В. та Артеменко Ів. Ів. почав вчитись на першому курсі екстерном Історичного факультету Дніпропетровського університету. Навчання в університеті через бажання більше відкрити для науки, і його довелось залишити. З 1.VI-49 року з перервами працюю по трудовому договору в Інституті Археології лаборантом аж до 1959 року. За цей час відкрив багато археологічних пам'яток часу палеоліту, неоліту, енеоліту й пізніших епох. Особливо здається важливі для науки відкриті мною 16 неолітичних та 9 епіпалеолітичних могильників, які частково дослідили декілька археологічних експедицій. Крім того виявлено багато пам'яток на території Каховського моря та інше, які треба видимо досліджувати в майбутньому.

В. Бодянський
4 березня 1960 року

ЛІТЕРАТУРА

Абросимова, С. В., Перкова, А. І., Піцик, О. В., Чередник, Н. Г. (упоряд.). 1997. *Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького*. 1: Листи вчених до Д. І. Яворницького. Дніпропетровськ: Гамалія.

Бидзиля, В. И., Ляшко, С. Н., Никитенко, М. М., Отрощенко, В. В., Савовский, И. П., Томашевский, В. А. 1974. *Отчёт о работах Запорожской экспедиции за 1974 год*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1974/10.

Бодянский, А. В. 1968. Результаты раскопок черняховского могильника в Надпорожье. В: Толочко, П. П. (ред.). *Археологические исследования на Украине в 1967 г*. Киев: Наукова думка, с. 172-176.

Бодянський, О. 1969. *Археологічні досліди Благовіщенського-3 могильника на Нижньому Дніпрі*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1967—1969/7.

Гомер. 1953. *Одиссея*. Перевод В. В. Вересаева, под ред. И. И. Толстого. Примечания С. В. Поляковой. Москва: Государственное изд-во художественной литературы.

Дровосєкова, О. В. 2013. Дніпровське Надпоріжжя у дослідженнях О. В. Бодянського. *Музейний вісник*, 13, с. 185-190.

Козыряцкая, С. И., Яценко, С. П. 2008. Алла Григорьевна Плешивенко. *Музейний вісник*, VIII, с. 196.

Ляшко, С. І. 2004. «Робітник самостійного значення» (до біографії О. В. Бодянського). *Музейний вісник*, IV, с. 92-94.

Мозолевский, Б. Н. 1969. *Дневник полевых исследований Скифского (Верхнехортицкого) отряда Северо-Рогачикской экспедиции Института археологии АН УССР*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1969/23-а.

Мозолевский, Б. Н., Полин, С. В. 2005. *Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяная и Соболева Могилы)*. Киев: Стилос.

Мозолевский, Б. Н., Тощев, Г. Н. 2000. Курган эпохи бронзы на территории г. Запорожья: по материалам раскопок Б. Н. Мозолевского в 1969 г. *Старожитності Степового Причорномор'я і Криму*, VII, с. 125-142.

Плешивенко, А. Г. 1996. *Курганы села Малокатериновка*. Запорожье.

Плешивенко, А. Г. 1999. О себе. *Старожитності Північного Причорномор'я і Криму*, VII, с. 211.

Плешивенко, А. 2000. Александр Всеволодович Бодянский (1916—1992). В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Музеї. Меценати. Колекції*. Київ; Полтава: Археологія, с. 102—104.

Плешивенко, А. Г. (сост.). 2011. *И жизнь, и слезы, и любовь…* Запорожье: ЛИПС.

Попандопуло, З. Х. 1982. *Отчёт о раскопках курганной группы 2 на землях колхоза «Дружба» Запорожского р-на Запорожской обл. в 1982 г*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1982/51.

Попандопуло, З. Х. 1987. Новый скифский могильник на окраине г. Запорожья. В: Ковалева, Т. Ф. (ред.). *Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья*. Днепропетровск: ДГУ, с. 74-87.

Попандопуло, З. Х., Ляшко, С. М. 1999. Бодянський Олександр Всеволодович. *Українська біографістика*, 2, с. 82-83.

Сушко, К. І. 1992. Повернення. *Древности Степного Причерноморья и Крыма*, 3, с. 191-194.

Сушко, К. І. 2004. *Віщий Степ: загадки, дослідження, гіпотези, відкриття*. Запоріжжя: Поліграф.

Череватенко, Л. 1976. Яким голосом озветься земля? *Вітчизна. Літературно-художній та громадсько-політичний місячник Союзу письменників України*, 7 (липень), с. 174-188.

Шаповалов, Г. (ред.). 2006. *Археологічна спадщина О. В. Бодянського (До 90-річчя від дня народження)*. Запоріжжя: ЗНТН.

REFERENCES

Abrosymova, S. V., Perkova, A. I., Pitsyk, O. V., Cherednyk, N. H. (uporiad.). 1997. *Epistoliarna spadshchyna akademika D. I. Yavornytskoho*. 1: Lysty vchenykh do D. I. Yavornytskoho. Dnipropetrovsk: Hamaliia.

Bidzilia, V. I., Liashko, S. N., Nikitenko, M. M., Otroshchenko, V. V., Savovskii, I. P., Tomashevskii, V. A. 1974. *Otchet o rabotakh Zaporozhskoi ekspeditsii za 1974 god*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1974/10.

Bodianskii, A. V. 1968. Rezultaty raskopok cherniakhovskogo mogilnika v Nadporozhe. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1967 g.* Kiev: Naukova dumka, s. 172-176.

Bodianskyi, O. 1969. *Arkheolohichni doslidy Blahovishchenskoho-3 mohylnyka na Nyzhnomu Dnipri.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1967—1969/7.

Gomer. 1953. *Odisseia.* Perevod V. V. Veresaeva, pod red. I. I. Tolstogo. Primechaniia S. V. Poliakovoi. Moskva: Gosudarstvennoe izd-vo khudozhestvennoi literatury.

Drovosiekova, O. V. 2013. Dniprovske Nadporizhzhia u doslidzhenniakh O. V. Bodianskoho. *Muzeinyi visnyk*, 13, s. 185-190.

Kozyriatskaia, S. I., Iatsenko, S. P. 2008. Alla Grigorevna Pleshivenko. *Muzeinyi visnyk*, VIII, s. 196.

Liashko, S. I. 2004. «Robitnyk samostiinoho znachennia» (do biohrafii O. V. Bodianskoho). *Muzeinyi visnyk*, IV, s. 92-94.

Mozolevskii, B. N. 1969. *Dnevnik polevykh issledovanii Skifskogo (Verkhnekhortitskogo) otriada Severo-Rogachikskoi ekspeditsii Instituta arkheologii AN USSR.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1969/23-a.

Mozolevskii, B. N., Polin, S. V. 2005. *Kurgany skifskogo Gerrosa IV v. do n. e. (Babina, Vodianaia i Soboleva Mogily).* Kiev: Stilos.

Mozolevskii, B. N., Toshchev, G. N. 2000. Kurgan epokhi bronzy na territorii g. Zaporozhia: po materialam raskopok B. N. Mozolevskogo v 1969 g. *Starozhytnosti Stepovoho Prychornomor'ia i Krymu*, VII, s. 125-142.

Pleshivenko, A. G. 1996. *Kurgany sela Malokaterinovka.* Zaporozhe.

Pleshivenko, A. G. 1999. O sebe. *Starozhytnosti Stepovoho Prychornomor'ia i Krymu*, VII, s. 211.

Pleshivenko, A. 2000. Aleksandr Vsevolodovich Bodianskii (1916—1992). In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Muzei. Metsenaty. Kolektsii*. Kyiv; Poltava: Arkheolohiia, s. 102-104.

Pleshivenko, A. G. (sost.). 2011. *I zhizn, i slezy, i liubov…* Zaporozhe: LIPS.

Popandopulo, Z. Kh. 1982. *Otchet o raskopkakh kurgannoi gruppy 2 na zemliakh kolkhoza «Druzhba» Zaporozhskogo r-na Zaporozhskoi obl. v 1982 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1982/51.

Popandopulo, Z. Kh. 1987. Novyi skifskii mogilnik na okraine g. Zaporozhia. In: Kovaleva, T. F. (ed.). *Pamiatniki bronzovogo i rannego zheleznogo vekov Podneprovia.* Dnepropetrovsk: DGU, s. 74-87.

Popandopulo, Z. Kh., Liashko, S. M. 1999. Bodianskii Oleksandr Vsevolodovich. *Ukrainska biohrafistyka*, 2, s. 82-83.

Sushko, K. I. 1992. Povernennia. *Drevnosti Stepnogo Prichernomoria i Kryma*, 3, s. 191-194.

Sushko, K. I. 2004. *Vishchyi Step: zahadky, doslidzhennia, hipotezy, vidkryttia.* Zaporizhzhia: Polihraf.

Cherevatenko, L. 1976. Yakym holosom ozvetsia zemlia? *Vitchyzna. Literaturno-khudozhnii ta hromadsko-politychnyi misiachnyk Soiuzu pysmennykiv Ukrainy*, 7 (lypen), s. 174-188.

Shapovalov, H. (ed.). 2006. *Arkheolohichna spadshchyna O. V. Bodianskoho (Do 90-richchia vid dnia narodzhennia).* Zaporizhzhia: ZNTN.

A. G. Pleshivenko

MY BODYANSKY. MEMORIES AND STOPPED SHOTS

This work is a tribute of deep respect and endless gratitude to my teacher, Oleksandr Vsevolodovych Bodyansky, an archaeologist and a person. Author met him in 1974 during the expedition of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine and stood together until his last days. My memories of Oleksandr Vsevolodovych are a mosaic panel consisting of colorful shots of joint work in expeditions, personal communication, conversations, observations, delight and «solid admiration». From 1929 until his passing away, O. V. Bodyansky was engaged in archaeology. From 1931 he was a close and creative friend of D. I. Yavornytskyi. In 1934—1936, he worked as a laboratory assistant at the Dniprobud Museum (Zaporizhia). In 1943—1945 he participated in the II World War. In 1946, he was an employee of the Dnipropetrovsk Historical Museum. From 1946 to 1976, he was a senior laboratory assistant at the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, from 1977 to 1992 he was an employee of the Zaporizhia Regional Museum of Local History. O. V. Bodianskyi is the author of about 40 publications on archaeology and early history. During the 60 years of his conscious life, O. V. Bodyansky discovered hundreds of archaeological sites: parking lots, settlements, burial grounds of different ages and cultures, which were included in the cadastre of archeological objects of Dnipro Rapids region. He discovered prehistoric sites of the Stone Age, settlements and burial grounds of the Bronze Age and early Iron Age, the Middle Ages, and the Cossacks. He collected and handed over to the Zaporizhia Regional Museum of Local Lore, the Dnipropetrovsk Historical Museum, the Khortytsia Historical and Cultural Reserve, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, collections of objects from different ages and cultures. The monuments discovered by Bodyansky became the basis of scientific papers, dissertations, and monographs of many archaeologists. The personal file of O. V. Bodyansky, which consists of orders, personnel records, three versions of his autobiography, characteristics, a list of publications, etc. is kept in the Scientific archive of the Institute of Archaeology.

Keywords: history of archaeology, O. V. Bodyanskyi, Dnipro Rapids region, archaeological explorations.

Одержано 26.09.2023

ПЛЕШИВЕНКО Алла Григорівна (1948—2022), археолог.
PLESHIVENKO Alla (1948—2022), archaeologist.

УДК 902-027.21(091) DOI: 10.37445/adiu.2023.04.07

О. В. Бузько, В. М. Саєнко

ПОВОЄННІ ЛИСТИ ІРИНИ ФАБРИЦІУС ДО МАРІЇ ВЯЗЬМІТІНОЇ (1950—1960-і рр.) [1]

Знахідка листів, написаних І. В. Фабриціус до М. І. Вязьмітіної, дає нагоду ще раз звернути увагу наукової спільноти на досягнення дослідниць і їхню життєву долю. Ця публікація дозволить дізнатися про події останніх 15 років життя І. В. Фабриціус після виходу на пенсію та від'їзду з Києва — періоду, практично не висвітленого у публікаціях.

Ключові слова: *історія археології, Північне Причорномор'я, І. В. Фабриціус, М. І. Вязьмітіна, Херсонський музей, листування.*

Серед великого масиву листування, що відклався в особистому архіві Марії Іванівни Вязьмітіної (більше п'яти тисяч), збереглися одинадцять листів, отриманих від Ірини Василівни Фабриціус, а також один лист від її доньки Катерини. Кореспонденція охоплює період від початку 1950-х рр. до квітня 1961 р., усі листи написані російською мовою. Тексти публікуються в українському перекладі, зі скороченнями: не наведені фрагменти, де Ірина Фабриціус детально повідомляє про побутові й сімейні обставини, хвороби дочки, про те, яким росте її онук Михайло.

Діяльність обох українських науковиць пов'язана з Києвом. М. І. Вязьмітіна (1896—1994) тут народилася і прожила усе своє довге життя [2]. І. В. Фабриціус (1882—1966) теж народилась у Києві, в родині астронома київської університетської обсерваторії, Вільгельма (Василя Івановича) Фабриціуса (1876—1894). Її мати Варвара Амосівна покинула свого чоловіка і разом з трьома дітьми (Ірина була молодшою) переїхала до Віктора Івановича Гошкевича (1860—1928) — згодом відомого археолога і музейника. У студентські роки він теж працював в обсерваторії — напевно, що завдяки цій обставині і відбулося його знайомство з майбутньою дружиною.

З 1890 р., коли Ірині вже було вісім років, новостворена сім'я живе у Херсоні. У 1891—1900 рр. дівчина вчилася у Другій жіночій гімназії (закінчила її з золотою медаллю), атестат передбачав можливість отримання диплому домашнього вчителя. У 1900—1904 рр. вона навчалась у Санкт-Петербурзі на Вищих жіночих курсах (Бестужевських), одночасно на фізико-математичному та словесно-історичному відділеннях. У 1904 р., закінчивши третій курс, за участь у громадському русі була виключена без права вступу до вищих навчальних закладів. У автобіографії І. В. Фабриціус писала, що її виключали кілька разів, а потім вона поновлювалась. Але серед опублікованих списків осіб, які закінчили Курси, немає її імені, хоча дослідниця і вказувала у службових документах, що закінчила Курси у 1905 р. — того року (XXI випуск) лише 11 осіб отримали свідоцтво (для порівняння: XX випуск 1904 р. — 160; XXII випуск 1906 р. — 67; див.: Список… 1911, с. 123—124).

З дитинства Ірина брала участь в археологічних розкопках і розвідках В. І. Гошкевича. У 1913 р. вона почала працювати в Херсонському історико-археологічному музеї помічницею хранителя, з квітня 1923 по жовтень 1925 р. була хранителькою, а потім — по січень 1931 р. — директоркою.

І. В. Фабриціус звільнили через «чистку», кілька місяців вона здавала справи, а потім вже не мала змоги влаштуватися в Херсоні на роботу. У травні 1931 р. Д. І. Яворницький запрошував її працювати у Бердянському краєзнавчому музеї, але цей проект не реалізувався. Дослідниця розпродавала свої речі — серед них, напевне, були й ті, що дісталися у спадок від В. І. Гошкевича.

1. Стаття написана на основі доповіді, виголошеної під час VI Міжнародної наукової конференції з історії археології, Київ, 2019.

2. Детальніше про життепис Марії Вязьмітіної див. (Корпусова 2017).

© О. В. БУЗЬКО, В. М. САЄНКО, 2023

Ірина Фабриціус з колегами у Херсонському краєзнавчому музеї, ліворуч від неї — Аркадій Добровольський (Фонди Херсонського обласного краєзнавчого музею)

Ольвійська експедиція 1928 р. 1 — Сергій Дложевський, 2 — Ірина Фабриціус, 3 — Нільс Йоахім Клеве, 4 — донька Ірини Фабриціус Катерина, 5 — Арне Міхаель Тальгрен, 6 — Катерина Малкіна, 7 — Іван Мещанінов, 9 — Михайло Болтенко; 13 — Лазар Славін, 14 — Олександр Карасьов (Архів Музейного відомства Фінляндії; див.: Кузьминых, Саенко 2023, с. 239)

У листопаді 1931 р. вона перебралася до Ленінграда, де пройшли її студентські роки, і жила там до початку 1937 р. Спочатку І. В. Фабриціус вимушена була піти в найми хатньою робітницею, а потім вишукувала якісь форми працевлаштування без офіційного оформлення трудових відносин: з серпня 1933 по липень 1936 р. за авторським договором з ІІМК займалася складанням археологічної карти Надчорномор'я. У той самий час була позаштатною науковою співробітницею Ермітажа у відділі докласового суспільства.

Лише із серпня 1936 р. І. В. Фабриціус офіційно прийнята на роботу бібліотекаркою Відділу нот і естампів у Державну публічну бібліотеку імені Салтикова-Щедріна. Перед цим опальна дослідниця зверталась до М. І. Ульянової, яка очолювала Об'єднане Бюро скарг Наркомату робітничо-селянської інспекції з проханням посприяти перегляду її справи і була реабілітова-

на [1] (Григорьева, Медведева 2022, с. 229). Також минав п'ятирічний термін ураження в правах, і тому воно, мабуть, могло бути скасоване.

Ще через пів року І. В. Фабриціус повертається до Києва — міста її дитинства, і з 31 березня 1937 р. починає працювати в Інституті археології — займає посаду старшої наукової співробітниці. Як саме відбувалась домовленість про влаштування на роботу, поки невідомо. Посаду директора тоді займав партійний функціонер М. І. Ячменьов, а спільнота українських археологів була понищена репресіями, які продовжувалися і надалі, до початку війни.

Через чотири роки плідної роботи (участь в експедиціях, виступи на конференціях, написані декілька робіт — які й досі не опубліковані) І. В. Фабриціус знову, за збігом обставин, залишила Київ. Вона отримала відрядження до Ленінграда і Москви (з 18 травня по 12 липня 1941 р.) для роботи над темою «Архаїчна Скіфія». Однак, оскільки розпочалася війна, не мала змоги повернутися і пережила голодну блокадну зиму. В лютому 1942 р. її у стані виснаження евакуювали до Свердловська.

На початку вересня 1944 р., завдяки офіційному запрошенню Л. М. Славіна, І. В. Фабриціус знову повернулась до Києва, в Інститут археології АН УРСР, і з 10 жовтня виконувала обов'язки завідувачки відділу скіфо-сарматських племен і античних міст. На цій посаді вона перебувала до травня 1945 р., тобто трохи більше пів року. В публікаціях наводиться й інша дата закінчення її керівництва — 1949 р. Але вже станом на 20 липня 1945 р., за штатним розкладом, заввідділом вважалася Л. С. Шиліна, а фактично керівництво виконував Л. М. Славін. Складається враження, що він усю повноту влади намагався зберегти за собою (директор Інституту, зав. відділом, керівник Ольвійського заповідника), а з іншого боку — усунути І. В. Фабриціус як небажану співробітницю, яка на той час захистила в ІІМК кандидатську дисертацію (27 квітня 1945 р.) і своєю активною діяльністю та виступами явно підривала його авторитет (Саєнко 2017, с. 277—278).

У грудні 1948 р. до Києва був запрошений О. І. Тереножкін — за особистим клопотанням В. А. Іллінської, яке підтримував саме Л. М. Славін, напевно що маючи план усунути І. В. Фабриціус, оскільки дослідниця була занадто енергійною і втручалась у науково-організаційні справи. Через три місяці О. І. Тереножкіна призначили заввідділом. І. В. Фабриціус із самого початку негативно ставилася до його запрошення у Київ для роботи в Інституті археології, бо він аж ніяк не був спеціалістом з української археології. Тим більше не сприйняла вона його призначення завідувачем скіфо-античним відділом — на посаду, яку раніше займала сама.

Діяльність І. В. Фабриціус також була пов'язана з Державним історичним музеєм: вона працювала там за сумісництвом у 1938—1940 рр., а потім у 1945—1948 рр., тобто загалом потягом неповних семи років.

У 1948/1949 навчальному році І. В. Фабриціус викладала в Київському університеті, на IV курсі історичного факультету, «Скіфо-сарматську археологію». Збереглося щонайменше два примірники машинопису її лекційного курсу. Уривки звідти цитував О. І. Тереножкін у своїй заяві до директора Інституту археології, спрямованій проти І. В. Фабриціус (Саєнко 2017). Наступного року цей курс читав уже Л. М. Славін. Показово, що він не згадує ім'я І. В. Фабриціус у нарисі історії розвитку археології в Київському університеті (Славін 1967).

У повоєнні роки дослідниця продовжувала розробляти свої напрацювання з питань кіммерійської і скіфської археології та історії, зокрема з етногеографії Скіфії. С. А. Скорий (2005, с. 253) звернув увагу на те, що практично усі теми, які потім окреслив О. І. Тереножкін, раніше були чітко сформульовані І. В. Фабриціус. Так само показово, що назва неопублікованої праці дослідниці «Кіммерійці і скіфи», хоча вона й не є унікальним витвором думки, згодом була запозичена М. І. Артамоновим (1974), він свого часу писав на цей рукопис критичні рецензії.

У сезони 1945, 1946 та 1947 рр. І. В. Фабриціус очолювала Тясминську експедицію, яка провела розвідки та розкопки на городищах скіфського часу Дніпровського Правобережжя; у 1949 р. працювала у складі Середньобузької експедиції (керівник В. М. Даниленко).

Через конфліктну ситуацію Ірина Василівна припиняє роботу і в листопаді 1951 р. виходить на пенсію (Шевченко 2021, с. 199—217). До останніх років перебування в Інституті належить її записка до М. І. Вязьмітіної. Мова йде про О. І. Тереножкіна, призначеного завідувачем скіфо-античного відділу, та В. А. Іллінську [2].

№ 1

Без дати, 1950 — червень 1951 р. [3], м. Київ. Записка написана олівцем на сірому цупкому папері

Я не можу визнати завідувачем особу некомпетентну ні в українській археології взагалі,

1. Архів Державного Ермітажу, ф. 1, оп. 13, спр. 882, арк. 1—3.

2. Про перебіг тогочасних події див. (Саєнко 2017).

3. Верхня дата визначена на тій підставі, що І. В. Фабриціус згадує якусь негативну рецензію О. Ф. Лагодовської. Тоді до друку готувався другий том «*Археологической карты Причерноморья Украинской ССР*»; рецензія Лагодовської від 10 липня 1951 р. вже є цілком позитивною. П. П. Єфименко на титульній сторінці машинопису також поставив резолюцію «К печати. 24/VII 51 г.». На Вченій раді Інституту археології було прийнято рішення просити Редакційно-видавничу Раду АН УРСР про затвердження праці до друку (протокол № 10 від 6.06.1951 р.). Але директор Інституту історії О. К. Касименко дав критичну рецензію (датована вереснем 1951 р.), і з причини цього невігластва наукова спільнота не отримала другий том (Фабрициус б. г.).

ні в античній, ані в скіфській. Його завідування є синекурою, а фактично передається його дружині, компетенції якої я теж не вірю. Тим паче чинною залишається моя заява про перехід у молодші співробітники (на той час, доки донька гостює тут, а далі я й зовсім йду з повної згоди і схвалення доньки). Про мій відхід Славін хоче ще говорити і з Катюшею, але це не може вплинути на наше рішення. Останньою моєю роботою буде відповідь на рецензію Лагодовської і на резолюцію Єфименка. [К…] вказівкою Лагодовської.

Після звільнення з Інституту Ірина Василівна остаточно переїздить до Ленінграда, де прожила останні п'ятнадцять років. Цей період її біографії залишається зовсім недослідженим, що додає цінності епістолярію, який публікується. На сьогодні нам відомо 10 листів І. В. Фабриціус, надісланих М. І. Вязьмітіній в Київ з Ленінграда (без урахування телеграми): за 1953 — 1, 1954 — 1, 1956 — 2, 1957 — 3, 1958 — 1, 1960 — 1, 1961 — 1.

Перший із наявних листів вчена надіслала влітку 1953 р. із Заполяр'я. Туди вона поїхала разом із донькою Катериною [1], яка працювала у геологічній експедиції, та онуком Михайлом. За змістом листа № 3 видно, що Ірина Василівна супроводжувала дочку також минулого 1952 р. і була у тій самій місцевості.

№ 2

9.VII.1953. З с. Верхня Пьоша [2] до Києва. Написано олівцем

Дорога Маріє Іванівно!

Вибачте мені потворно довгу затримку відповіді на Вашу милу ласку. Відповісти телеграмою не хотіла, — сухо, офіційно. Сподівалася, що налаштуюся на лист після виїзду з Ленінграда. Але, посудіть, виїхали ми 7/VI, а наш багаж і вантаж Катюшиної партії й до сьогодні бовтається між Архангельськом і Белушиям [3], куди пристає пароплав, у гирлі р. Пьоші. Тому й писати доводиться олівцем.

Цією передмовою я хочу обґрунтувати своє якесь право хоча б тепер подякувати Вам за привітання. Чи знаєте Ви, яка для мене радість відчувати, що ті, кого я цінувала і поважала в Інституті, ті, хто тепер, коли я пішла з Інституту, стали такими милими і дорогими для мене, що ці люди не забули мене і більше того — звертають на мене увагу і ласку. Спасибі Вам, спасибі всім.

Збори в поїздку були нелегкими. До того ж третій дзвінок до від'їзду [4] давали 4 рази з 22/V по 7/VI. Тут теж плутанина. Базу Катюшиної партії перекидали двічі, і я з Мішею на 1 1/2 місяці відірвані від Каті. Нам то добре живеться, а от як їй майже весь цей час провести в тундрі, у наметі. Якби не постійна думка про Катю, я вважала би своє існування тут найкращим, якого можу побажати.

Приїхали ми, дісталися до Верхньої Пьоші 16/VI. Спека, що мучила нас у Ленінграді, була й тут. Все зелене, черемхи, горобина відцвіли. Вікна розкриті цілодобово. Оберемки лісових півоній, пишно квітнуть кімнатні троянди, сліпуче сонце, яке не заходить. Куди ми потрапили?

Про те, що ми за 20—30 км на північ від полярного кола, здогадалися за тиждень. Дмухнув Льодовитий. Шторм. Похмуро так, що без годинника не зрозуміти чи то «день», чи «ніч». Зачинили вікна, затопили печі й насолоджуйся затишком чистої світлої поморської хати. З невеликими перервами дме вже 2 тижні.

Але літо — попереду. Будуть попереду квіти, ягоди, гриби, риба — від харюза до сьомги. Тут малина, чорниця, морошка, ожина, брусниця, лохина, чорна і червона смородина — буквально скрізь за 150—200 кроків від дому. Ліс дуже гарний винятково стрункими ялинами, чудовими березами, а ті «кручені» берези, які вважаються специфікумом тундри, трапляються, по суті, тільки там, де вони виросли на місцях зведеного лісу. Під їхнім захистом наростає вже різний і такий могутній ліс. А кручені берези дуже мальовничі у своєму розмаїтті. Ліс Доре [5] — нудні декорації порівняно з ними.

Комарні, звісно, і ще більше — мошка — сурйозні. Але якщо нема потреби, як у мене, виходити в ті дні, коли вони лютують, то в кімнаті цілком безпечно, а Міша не звертає на гнус жодної уваги. Удома буває тільки для їжі і під час великого дощу і має такий гарний вигляд, такий рум'яний і гарно засмаглий, як ніколи ми його не бачили.

Чого ж мені ще бажати? Господарюю, збиваю масло, відтоплюю сир, печу булки і пироги з джемом, багато вишиваю, в'яжу на спицях, читаю, почуваюся краще, ніж будь-коли за останні 10—12 років. Робота? Але, боже мій, адже вона неминуче для мене пов'язана, приправлена соусом із Пепо

1. Катерина Іванівна Компонопуло (прізвище її батька) народилася у 1913 р. Приблизно в цей час сім'я розпалася, хоча Ірина Василівна і підтримувала стосунки з чоловіком до 1922 р. (зокрема, приїздила до нього на фронт). У 1925 р. дівчинку удочерив В. І. Гошкевич і вона отримала нове прізвище та ім'я по-батькові — стала Катериною Вікторівною Гошкевич, тобто, повною тезкою (і зведеною сестрою!) першої, рідної дочки Віктора Івановича. Також він був хрещеним батьком Каті. Катерина навчалася у херсонському дорожньо-будівельному технікумі, але у 1931 р. була виключена з другого курсу як родичка репресованих осіб. Після цього вийшла заміж і переїхала до Москви (Кузьминых, Саенко 2023, с. 263).

2. Верхня Пьоша — присілок в Заполярному районі Ненецького автономного округу Архангельської області.

3. Белушшя — також присілок у Заполярному районі. Розташований на березі Баренцева моря. Кількість населення зараз — 50 осіб.

4. Метафора: переносили терміни від'їзду.

5. Має на увазі деякі гравюри Гюстава Доре, напр. до «Божественної комедії» чи «Старого заповіту».

Тереножок [1] *усіх відтінків, а мій старий-старий шлунок не може винести такої гострої приправи. Сумую, звісно, але що поробиш, треба підкоритися дієтичному режиму, благо я податлива на це.*

Якщо ж у цьому моєму існуванні мене не забувають милі мені люди, то я й щаслива якимось усвідомленням самоцінності. Не засудіть мене за зарозумілість і напишіть мені. Я знаю, що до 1/VII мали бути готові «Підсумки» [2]*. Самі по собі вони мало мене цікавлять, у тому, що Леонід Димитрович* [3] *щось влаштує незвичайно-несподіване, я не сумніваюся, а от Ви як? Весь час мене холодок пробирав, як подумаю про покладене на вас Пепечкою* [П. П. Єфименком — авт.] *навантаження* [4]*. Напишіть, будь ласка, і детальніше, що і як у Вас вийшло. Та й взагалі напишіть про себе. Мені здавалося і здається, що ми мали б бути ближчими одна до одної, ніж склалося в Інституті. Чи не так?*

От у мене завжди так. Не пишу, не пишу, а потім одразу — брошура [5]*.*

Так, ось іще, не відмовте повідомити коли і куди, і навіщо поїдете на літо.

Цілую Вас, привіт Вашій милій подрузі (вибачте, не знаю імені та по батькові) [6]*.*

Ваша І. Фабриціус

1. Каламбур, утворений від італ. pepe «перець» — вказівка на ініціали П. П., тобто на Єфименка. «Інгредієнтами соусу» були О. І. Тереножкін, В. А. Іллінська та ін.

2. «Підсумки» — планова робота Інституту археології, готувалася з 1945 р., у 3-х томах російською мовою. Принаймні з 1953 р. використовувалася подвійна назва («підсумки» і «нариси»): «Очерки древней истории Украинской ССР (итоги историко-археологического изучения Украинской ССР)». На її основі були надруковані «Нариси стародавньої історії УРСР» (1957) та тритомник «Археологія Української РСР» (два видання 1971—1975 та 1985—1986 рр.) (див.: Бузько, Саєнко 2016, с. 281). До 1951 р. І. В. Фабриціус працювала над написанням трьох глав, присвячених Скіфії (Саєнко 2017, с. 279). В машинописах «Підсумків» за 1953 та 1954 рр. усі глави, які стосуються Скіфії, вже авторства В. А. Іллінської та О. І. Тереножкіна.

3. Дмитров Леонід Дмитрович (1885—1965) — археолог, кандидат історичних наук (1942). З 1928 р. працював у ВУАК, у 1944—1957 рр. — в Інституті археології старшим науковим співробітником. У 1935—1936 рр. керував Нікопольскою експедицією, 1945—1955 рр. — Білгород-Дністровською (згодом Ізмаїльською) експедицією. Також брав участь у дослідженні Любимівського городища, де у 1926—1929 рр. проводила розкопки І. В. Фабриціус. На ІІ том «Археологічної карти» дав позитивний відгук. Для «Підсумків» разом із Л. М. Славіним писав главу «Античні міста Північно-Західного Причорномор'я».

4. М. І. Вязьмітіна до 1949 р. готувала для «Підсумків» нарис про скіфське мистецтво, а у 1950 р. їй було запропоновано писати главу про сарматський період (Бузько, Саєнко 2016; 2018).

5. Жарт стосовно великого обсягу листа.

6. Мова про Марію Олексіївну Новицьку (1896—1965), дочку академіка О. П. Новицького: мистецтвознавицю, музейницю, археологиню. Учениця Д. М. Щербаківського. Похована на Байковому кладовищі поруч із М. І. Вязьмітіною.

№ 3

11.III.1954. З Ленінграда до Києва

Дорога Маріє Іванівно!

Вже перед ким-ким, але не переді мною кому б то не було каятися в неакуратності щодо листів. Більш дезорганізованого, по-російськи — «неряшливого», безалаберного / останнє — не по-російськи / [7] *кореспондента, ніж я, знайти важко. Крім того, листи, як і книжки, мають свою долю. За однакової сили прагнення відповісти або написати іноді у сприятливій обстановці чомусь не напишемо… Іноді ж і зовсім несприятлива обстановка ніби змушує написати — відповісти на лист саме зараз.*

Так ось і в мене тепер Новий рік почався важко. [Далі пише про хвороби доньки Каті].

<…> Зараз 2:30 ночі. Втомилася я до краю, тому що Катя лежить третій день, сьогодні прачка робила велике прання у великій тісняві кухні. Катю годувати, вмивати, вентилювати; за Мішею слідкувати, щоб не забився на подвір'ї до членоушкодження, прачці догодити, до аптеки з'їздити і … А, ось бачите, пишу Вам і пишу не із ввічливості, не за звичкою бути епістолярно акуратною, а за невгамовним бажанням побути з Вами.

Ви пишете, що не раз згадували про мене там, де пройшли мої дитинство, юність, зрілість, де так багато працьовано і прожито багато [8]*. Згадували й там, де Ваша робота якоюсь мірою була, очевидно, у зв'язку з думкою про мою [роботу]. Втішно мені усвідомлювати, що не зовсім безслідно минуло знайомство наше, що навіть усі зусилля ПП [Єфименка] зіпсувати мою «Карту»* [9] *не могли зіпсувати пам'яті про мене в шанованої мною людини — Марії Іванівни. Дякую!*

Corpus — Підсумки — Нариси [10] *закінчують останній тур? А що Вам надішлють із Москви, не турнуть звідти [заплановану публікацію]? Дай бог. Але це — справи загальноінститут-*

7. Походить, ймовірно, з латини.

8. Мова про м. Херсон.

9. Каталог пам'яток почав готувати В. І. Гошкевич, а потім роботу продовжила І. В. Фабриціус. У 1945 р. за цими матеріалами вона захистила дисертацію. У 1951 р. був надрукований перший том «Археологічної карти Причорномор'я Української РСР» (Фабрициус 1951), присвячений пам'яткам межиріччя Дністра і Південного Бугу. Ще два томи залишилися неопублікованими, підготовчі матеріали зберігаються у НА ІА НАН України та в ІІМК РАН. І. В. Фабриціус планувала окремо видати матеріали, зібрані Гошкевичем, і окремо — свої. Але редакція із цим не погодилась. Другий том, за її планом, мав охопити межиріччя Бугу і Дніпра, але редакція наполягла на тому, аби там публікувалися пам'ятки Нижнього Подніпров'я (правий і лівий берег). 24 липня 1951 р. машинопис був підписаний до друку (Фабрициус б. г.), але не виданий. Про історію підготовки «Карти» див. (Григорьева, Медведева 2022, с. 233—237).

10. Відображена динаміка змін назви планової теми Інституту.

ські, і хоча вони дуже-дуже стосуються і Вас, не хочеться писати про них, думати про них. Золота Балка. Звісно, Добровольський [1] *мав би лягнути Вікт. Ів. Гошкевича: не городище, а поселення* [2]*. Ви переглядали про Золоту Балку в моїй Карті? Крім того, згадую, що у спогадах, здається, де-Ліня, про подорож із Катериною, ідеться, що нижче Гирл, тобто десь при вході у Нижній Дніпро, з галери, на якій їхала Катерина, видно було стародавні руїни, колони, які ще стояли. Голландський принц* [3] *зійшов на берег і на одній із колон вирізав вензель цариці. Це не може бути горезвісна Кам'янка* [4]*, на той час уже розібрана на фортечне й церковне будівництво (див. у тій самій Карті §§ «Знам'янка—Кам'янка»), навряд чи Гаврилівка* [5]*, погано помітна з головної течії Дніпра, навряд чи Бізюків монастир (Червоний Маяк)* [6]*. Судячи зі знахідки гарної елліністичної мармурової голови на Золотій Балці (малюнок є в Карті) і за еллінізованим типом поховальних інвентарів, саме це городище найімовірніше було білоколонним на той час. Утім, це — пусті думки «тої, хто не працює».*

Про який «типовий різьблений орнамент» на знайдених Вами цього року псаліях йде мова? [7] *[Скульптовані] чи Хвойківські? Дуже цікавлюся дізнатися. А «скіфи-землероби» дедалі більше й більше показують смаку до мілетських ваз? Яка культурна нація!* [8]

Що ж Ви не пишете про успішність VII конференції [9]*, про те, що цікавого, нового дали багато гостей з інших міст. Що по частині скіфів привіз Сашко дніпропетровський (дуже милий дядько)?* [10] *Надпоріжжя у мене й донині стоїть у центрі уваги до скіфів Геродота.*

Від дожовування «Нарисів» у роті смак гуми? Це ще слава богу. Від «керівництва» П. П. [Єфименка] вони могли запаху стерви, мертвичини набути.

Що робить, чим живе кандидат Рівічка [11]*, яка окандидатилася поза стінами Інституту і всупереч зведеному перед нею Інститутом муру?*

Б. М. Граков дав «високу оцінку» роботи Жені? [12] *Не дивно. Адже в ній не залишилося нічого від того, над чим Женя і я ночами сиділи більше місяця, здається, наприкінці 1950. Б. М. Гракову Женя, звісно, поступилася і спростувала надто дрібні, короткі відрізки в періодизації етапів, чого я не могла від неї домогтися. Упевнена в тому, що матеріал розроблений Женею добре, ілюстрований також — і тепер є солідним зведенням — джерело, яке заслуговує на довіру. Спритно підібрано назву роботи, але у висновках вона не виправдана зовсім. А в кінцевому підсумку для Жені дуже добре, що я поїхала з Києва. Це позбавило її від незручного становища: при мені їй незручно було руба поставити питання про керівництво її дисертаційною роботою. Від душі бажаю їй подальших успіхів у роботі, але стосовно неї особисто не*

1. У А. В. Добровольського є три публікації, присвячені розкопкам на Золототій Балці. У назвах усіх статей фігурує визначення пам'ятки саме як «поселення». У перших двох, які мають тезовий характер (Добровольский 1953; 1955), ім'я В. І. Гошкевича не згадується; в останній дослідник писав: «*Дослідження території Золотобалківського поселення дало можливість упевнитись у тому, що відомості про нього, опубліковані В. І. Гошкевичем, неточні. По-перше, ніяких укріплень на цьому поселенні ніколи не існувало — це поселення відкритого типу, а не городище,* <…>» (Добровольский 1960, с. 141). Ця стаття вийшла пізніше, ніж був написаний лист, тому, ймовірно, Фабриціус має на увазі якийсь виступ А. В. Добровольського, про що їй повідомляла М. І. Вязьмітіна.

2. Підкреслення (тут і далі) червоним олівцем зроблені, очевидно, М. І. Вязьмітіною.

3. Шарль-Жозеф де Лінь (1735—1814) — фельдмаршал і дипломат. За походженням і біографією пов'язаний із Бельгією та Австрією, але не з Голландією.

4. Кам'янське городище розташоване на мисі лівого берега Дніпра у межах м. Кам'янка-Дніпровська. Виникло на межі V—IV ст. до н. е. На початку н. е. існувало як неукріплене селище, у III—IV ст. — поселення черняхівської культури. Досліджувалось Д. Я. Сердюковим, експедиціями під керівництвом Б. М. Гракова, Н. О. Гаврилюк.

5. Гаврилівське городище — нашарування IV ст. до н. е. та «пізньоскіфські».

6. Червономаяцьке городище і могильник (II ст. до н. е. — IV ст. н. е.) досліджувалося експедиціями Е. О. Симоновича, О. О. Гей, О. В. Симоненка.

7. Розкопки 1953 р. на Тарасовій горі біля с. Жаботина (Покровська 1955, с. 90).

8. Ірина Василівна іронізує, натякаючи на визначальну присутність там грецьких колоністів. Дослідниця вважала комплекс тясминських городищ (Галущинське, Шарпівське, Макіївське, Будянське) містом Гелоном, влаштованим вихідцями з Ольвії див. (Фабриціус 1951, с. 70—71).

9. VII конференція ІА АН УРСР проходила в Києві у лютому 1954 р. У ній взяли участь 157 науковців, серед них велика кількість представників центральних і республіканських археологічних закладів СРСР (VII научная… 1955).

10. Бодянський Олександр Всеволодович (1916—1992) — археолог, проводив розвідки і розкопки у Надпоріжжі, брав участь в експедиціях Інституту археології, Запорізького краєзнавчого музею. Саме після його розвідувальних робіт розпочалися дослідження згадуваного вище Червономаяцького могильника.

11. Ветштейн Рива Йонівна (1912—1999) — археологиня, кандидатка історичних наук (1953). Закінчила Київський університет у 1939 р. У 1953 р. захистила кандидатську дисертацію на тему «Керамічне виробництво Ольвії перших століть нашої ери». Працювала в ІА АН УРСР у 1946—1968 рр. Брала участь в розкопках Ольвії, Тіри, скіфських городищ на Нижньому Дніпрі.

12. Є. Ф. Покровська захистила у 1953 р. кандидатську дисертацію на тему «До питання про формування культури землеробських племен Правобережної Наддніпрянщини (басейн р. Тясмин) у VIII — VI ст. до н. е.».

можу позбутися нальоту іронії за повної доброзичливості. Це останнє, звісно, між нами.

Як я живу? Дбаю про те, щоб вчасно, добре і, за можливості, гарно жували і жили Катруся і Мішутка. Читаю лише белетристику та історичну літературу. Ні з ким із археологів не зустрічаюся. Те дещо, що дізнаюся з газет, переконує мене у тріумфі незмінності установок, від яких я пішла. Працювати, звичайно, хочеться, але нема достатньої завзятості для подолання ворожого фронту. Чи варто?

Мішутка дорослішає на очах. Зовсім очманів, хапає кожне друковане слово, вигадує гасла на кшталт: «Хай живе наш славний непереможний "Варяг"» і ліпить їх на стіну. До школи його не взяли, не вистачило 2 місяців до 7 років. — Уже замислюємося про від'їзд на Північ. Катюша буде обробляти самий окраєць Канінського мису («Канін Нос»), а Міша і я, мабуть, проживемо цей час там само, де були в [19]52 р., — у Семжі [1].

Ледве згадала хто такий Ф. М. Пащенко [2]. *Приємно знати, що мої розповіді про скіфів запам'ятовують, причому настільки різні люди, як, наприклад, співробітник наукового Інституту, архітектор і великий партійний діяч, соціолог, від якого днями одержала лист зі згадкою про «скіфські розповіді» в українському ЦК.*

І Є. Ю. Спаська [3]*, і Ваша приятелька (повідомте ж, нарешті, її ім'я!) мене не забули? Дякую їм усім і усім сердечний привіт.*

А що Леонід Димитрович [Дмитров], що Валентин [Даниленко] — заступник редактора [4] *чи знову в немилості у ПП [Єфименка]?*

Господи, як я розговорилася. Про що тільки думає стара, коли їй не спиться? — На добраніч.

Ваша І. Фабриціус

Міша схиблений на картинках. Ваш конверт одразу потрапив йому до лап, і ледве вблагала віддати мені ту частину, на якій зазначено Вашу адресу.

№ 4

9.IV.1956. З Ленінграда до Києва

Дорога Маріє Іванівно!

Дуже вдячна Вам за лист і надіслані тези. Шкода, що не вдалося знайти будь-чого за темами, які мене цікавлять: «скіфи» і бронза. Щоправда, пораділа черговому захопленню П. М. Шульца — таври. Це означає, що «скіфи в Криму» відпадають. І на тому спасибі [5].

Стосовно ж датування Гаврилівського городища, то тут я зовсім не розібралась у Ваших повідомленнях. Ви говорите про деякі амфорні уламки IV ст. [до н. е.], але де? На Золотій Балці і на Гаврилівці? Щодо Гаврилівки, то моя розвідка [19]38 р. дала амфорні [фрагменти] IV ст., за визначенням Гракова, [та] чорнолакові. Я копала на березі, за межами римського внутрішнього укріплення, на якому нічого, звісно, крім I до — II після знайти не можна було, тобто, в сенсі «знайти» археологічний шар.

Зі мною у [19]38 р. була Женя [Покровська]; вона, можливо, теж згадає, якщо позбудеться своєї звички замовчування у тих випадках, коли йдеться про мою думку, судження. Звіт про розвідку [19]38 р. надрукований, звісно, не був, його забрали Курині і Козлині [6]*, але, можливо, розбираючи архів, Ви й натрапите на нього* [7].

Додам, що знахідки IV ст. [до н. е.] на Гаврилівці були зроблені в хорошому шарі із залишками цементно-глиняної пофарбованої підлоги з карнизом. Але розкоп був розвідувальний, щось на кшталт 2 × 2 м². Шкода, якщо ця частина городища — прибережна — вже загинула. Адже це єдине на Дніпрі городище з могильником, де Ф.[альц-]Фейн [8] *розкопав курган із похованням*

---

1. Семжа (Мезенський район Архангельської області) — присілок, розташований у гирлі р. Семжа.

2. Пащенко Федір Миколайович (1907—1980) — фахівець у галузі архітектури, проектування та будівництва бібліотечних будівель, бібліограф. У 1927 р., займався обстеженнями та обміром споруд первісних та скіфських часів у Криму, з 1930 р. брав участь в експедиціях, які працювали на Північному і Центральному Кавказі. У 1940—1950-і рр., з метою вивчення планування, архітектурно-будівельної культури пізніх скіфів, виконав понад 20 обмірів на пам'ятках Нижнього Дніпра (Столяров 2007).

3. Спаська Євгенія Юріївна (Георгіївна) (1891—1980) — мистецтвознавиця, дослідниця української, кримськотатарської, казахської та киргизької етнографії.

4. В. М. Даниленко ніколи не був заступником редактора в серійних виданнях Інституту археології. Член редколегії «Археології» у 1950—1952 рр., «Археологічних пам'яток» у 1952, 1960—1961 рр.

5. І. В. Фабриціус (1951), здається, не вважала степовий Крим зоною розселення скіфів. Етногенез «пізніх скіфів» був процесом складнішим, ніж це уявлялося у 1950—1970-ті роки, на чому наголошує сучасна історіографія з цього питання.

6. Мова про П. П. Курінного (1894—1972) і В. Є. Козловську (1889—1956), які залишалися в окупованому німцями Києві, а в 1944 р. емігрували.

7. Звіт «Обстеження городищ скіфських у 1938 р.» зберігся (Фабрициус [1938]).

8. У II томі «Археологічної карти» І. В. Фабриціус писала: «У 1890-х роках розкопаний був досить великий курган поблизу колишньої економії А. Е. Фальц-Фейна. У ньому виявився склеп із кількома розгалуженнями, в яких були кістяки коней та людей. При головному небіжчику знайдені золоті речі. Під час перерви у роботі склеп завалився. Припускають, що розкопка не закінчена. Речі взяв Ф. Е. Фальц-Фейн. У 1904 р. К. Е. Фальц-Фейн розкопав два ледь помітні кам'янисті насипи поблизу колишніх розкопок. Знайдено золоті речі, вивезені за кордон, амфору, кам'яне блюдо, невеликий глиняний глечик та інші речі, які втрачені. Це повідомлення, запозичене нами з карток Гошкевича, підтвердилося у 1938 р. свідоцтвами, отриманими нами від місцевих жителів під час обстеження [Гаврилівського] городища Скіфською розвідувальною експедицією Інституту археології АН УРСР. Кургани, розкопані Фальц-Фейном, знаходяться за 3 км на північний

дніпровсько-царського типу (знахідки він відвіз до Берліна).

Ми всі хворіли на «грип С». Жахлива гидота! Гидотна і погода. До учорашнього дня — «від мінус 10 до мінус 3». 6-го була люта завірюха. Лише з учорашнього дня почали танути снігові завали, мокротиння, яке б лаяли, якби не бачили у ньому закінчення безперервної 6-місячної зими.

Так намерзлися, що навіть твердих планів на літо не складали. Ймовірно, що Міша поїде з мамою до Карелії, куди в липні—серпні приїду і я. На червень—липень, можливо, залишуся в Л-ді попрацювати над приведенням до ладу свого архіву для здачі в ПМК [1].

Напишіть мені про себе, про свою роботу, про плани на майбутнє.

Цілую Вас і прошу передати привіт Марії Олексіївні [Новицькій] та Євгенії Юріївні [Спаській].

Ваша І. Фабриціус.

О. А. Загаївська [рос. Загаивская (?) — авт.] *писала мені, що з'явився Зуммер. Це, вочевидь, той, хто навертав сходознавство у 20-х роках? Тоді гримів, а куди ж заподівся і чому з'явився у Києві?* [2]

№ 5

25.XII.1956. З Ленінграда до Києва

У листі пише про хвороби, про свою поїздку з дочкою (та була у відрядженні) і онуком Михайлом в Карелію, про бідність цього краю:

Але умови життя в цьому чудовому краї — середня Карелія — жахливі. Риба, молоко і молочні продукти, картопля — це все. Ми, звісно, маємо всього вдосталь із того найкращого, що можуть дати місцеві ресурси, але тубільці просто голодують. Житла збиті абияк на абсолютно спустошених війною старих місцях поселення. Тіснота жахлива, взимку живуть у кожухах (у кого вони є). Тіснилися і ми всі. Загалом було важко жити, харчуватися в оточенні такої сумної, безвихідної убогості.

Ірина Фабриціус з Валентином Даниленком (Особистий архів М. В. Даниленка)

Ірина Фабриціус з Валентином Даниленком. Ліворуч від Фабриціус — Адель Фурманська (?), Галина Тітенко (Ковпаненко) (?) (Особистий архів М. В. Даниленка)

[Далі пише про клопоти після повернення до Ленінграда: про ремонт, заготівлю дров на зиму, що знизилась успішність онука в навчанні, про те, що відмовилась від хатньої робітниці і справляється сама.]

Словом, тим, як виконую роль домогосподарки, я задоволена, тим паче, що часу подумати про щось не лишається. Думати ж у наш час — краще не треба. Правда?

От прикро лише те, що не виберешся написати листа. Незмінно, постійно згадую, веду уявні бесіди, мучуся тим, що не тільки не надіслала вчасно привітання, але й не відповіла на отримане (випадок із Мареженадським!), а метушня і епістолярна недисциплінованість торжествують. Вже Ви, люба, не ображайтеся.

По правді, я дуже-дуже полюбила Вас. Дуже хочу мати спілкування з Вами. Адже Вам є про

захід від городища, в урочищі Сто Могил, яке отримало свою назву, очевидно, від великої кількості курганів, які там були. Тепер частина їх розорана, частина ледь помітна, є чотири великі» (Фабрициус б. г., с. 47—48).

1. Архів, який зараз містить матеріали за 1938—1951 рр., передала в ЛОІА АН СРСР її дочка К. В. Гошкевич лише на початку 1966 р., тобто, вже після смерті дослідниці: «У січні 1967 р. документи було прийнято на постійне зберігання. Матеріали були не впорядковані, їх обсяг складав 15 в'язанок (масою близько 70 кг) без описів передачі. Фонд пройшов науково-технічну обробку лише у 1984 р., тоді документи були систематизовані тематично та хронологічно, сформовано 73 справи, а також складено опис» (Григорьева, Медведева 2022, с. 229—230). З опису особового фонду І. В. Фабриціус (ф. 61) видно, що туди потрапили, ймовірно, не усі передані матеріали, бо їхній обсяг був значно більшим (15 в'язанок, кожна вагою близько 5 кг). Частина не була описана, або, можливо, взагалі знищена як «малоцінна». На останньому аркуші опису був проставлений черговий номер справи (№ 74) та розпочато і не закінчено написання його назви. Матеріали «ленінградського періоду» 1951—1966 р., де, зокрема, повинні були відкластися листи М. І. Вязьмітіної, потрапили до цієї не описаної частини архіву, або залишились у сім'ї.

2. Зуммер Всеволод Михайлович (1885—1970) — український мистецтвознавець, сходознавець, близький друг і вчитель Марії Вязьмітіної.

що написати мені. Ваше життя повніше, більш насичене темами, і все, що стосується Вас особисто, Вашого маленького «колективу в колективі» близько стосується мене. Усе хочеться знати про Вас, про вас усіх і навіть про Інститут остільки, оскільки він — Ваше оточення.

Ще раз побажаю Вам усього доброго. Прошу передати мої вітання і побажання Марії Олексіївні [Новицькій], Жені [Покровській], Адель [Фурманській] і Ліні [Галині Тітенко (Ковпаненко)]. За нагоди передайте, будь ласка, вітання Євгенії Юріївні [Спаській]. Як їй живеться?

Цілую Вас, Ваша І. Фабриціус.

№ 6

18.VI.1957. З Ленінграда до Києва

<…> У Ленінграді негарна і нудна метушня ювілею, що стоїть поза зв'язком із хронологією ювілею. Сьогодні — перший день урочистостей. Поки тільки багато афіш, позначених величезними цифрами, звісно, червоними — «250» [1]*. Біля Московського вокзалу — вихідного пункту для всіх знатних гостей, яких очікують «у зв'язку з цим» у Ленінграді, урочистість відзначена тим, що риштування, яке закривало будинки, що стояли на розі площі протягом 5 років, повалили; утворилися мальовничі скупчення заліза, дошок, тинькування і т. п. З фасаду ремонтованого вокзалу риштування ще не знято — так, для різноманітності в загальному архітектурному ландшафті. Декорація рослинністю — вельми своєрідна: посаджені днів десять тому двадцятирічні (як повідомляли газети) липи загорнуті у брудні марлеві полотнища з метою запобігання засиханню; із тією ж метою панель навколо стовбурів закрита величезними дощатими щитами. Шкода, що чудові кошики квітів, які ще вчора прикрашали вікна близьких до вокзалу магазинів, уже зів'яли. Для демонстрації соціалістичного демократизму фасадний бік вокзалу обвиває рабатка з пасажирів, які густо вмостилися, з торбинками, мішками, ящичками, скриньками і вузлами, на яких ревуть дітлахи, а матері пригощають їх молоком із пляшок; чоловіки ж випивають і закусюють. Дуже мальовничо. Тільки мені незручно: ледве-ледве пробилася до поштового відділення у головному залі вокзалу; із великими труднощами здолала прохід по Знам'янській [вулиці] навпроти метро, «у зв'язку з тим», що юрба роззяв і вервечка автомобілів чекали на вихід якихось слонів, яких мали вивести на показ із приміщення метро* [2] *— Площа Повстання. Доведеться, мабуть, увесь тиждень виходити на Невський [проспект] по вул. Маяковського, де на розі є тільки Хімпром і кав'ярні, малоцікаві для знатних і незнатних іноземців, які «у зв'язку з цим» приїхали до Ленінграда. Загалом — нудно і по-дурному. Програма урочистостей не опублікована. Відомо лише, що основним прийомом декорування міста будуть панно, що «відображають» (їй богу, пишуть, що і види відображають) види Ленінграда — так, наприклад, вид Адміралтейства буде розміщено біля Нарвських воріт, і бойові моменти 1917 року; ці останні затулять, між іншим, Гостинний Двір. Скрізь Ленін, само собою зрозуміло: у Ленінграді [знаходимося].*

Ось так і живу поки що.

Ще раз дякую Вам за ласкаву увагу до мене, що дає надію очікувати, що й надалі не забудете, не залишите без звісток про себе.

Ваша І. Фабриціус

Сердечні вітання Марії Олексіївні [Новицькій]. Якщо буде нагода, передайте такі самі Леоніду Димитровичу [Дмитрову]. Як він у відставці? [3]

№ 7

26.IX.1957. З Ленінграда до Києва

Дорога Маріє Іванівно!

Звертаюся до Вас із проханням, виконання якого не дуже, мені здається, обтяжить Вас: зайдіть до милого Л. Д. Дмитрова і дізнайтеся від нього, чи живий Г. П. Крисін [4] *і яка його адреса.*

Я б сама написала Леоніду Дмитровичу, але не знаю його адреси, а справа, для якої мені потрібна довідка про Г. П. Крисіна, невідкладна. Полягає вона у наступному. <…> [Далі пише про оформлення пенсії.]

До мене заходила Є. Ю. Спаська. Що це за мила людина! Як багато пережила вона, якщо таку дрібницю, 2—3 листи, розцінює як таке, що заслуговує на вдячність. Євгенія Юріївна повідомила, що Ви плануєте бути в Ленінграді у другій половині жовтня. Сподіваюся, що побуваєте у мене і тоді поговоримо і про Євгенію Юріївну. Хочеться більше дізнатися про неї, ніж те, що вдалося за час коротких її відвідувань [5]*.* <…>

---

1. Санкт-Петербург був заснований 1703 року.

2. «Езоповою мовою» повідомляє про якісь урядові заходи.

3. Л. Д. Дмитров у 1957 р. вийшов на пенсію.

4. Крисін Юрій (Георгій) Петрович (бл. 1884 — після 1953). Брав участь у експедиціях Б. В. Фармаковського в Ольвії (1912—1915). Керував Ольвійською експедицією у 1928—1930 рр. Упродовж 1926—1930 рр. працював у Херсонському музеї, який очолювала І. В. Фабриціус; потім у музеї м. Білгород-Дністровського (орієнтовно в 1946—1953 рр.).

5. Тут Ірина Фабриціус проявляє обачність, не обговорюючи у листуванні деталей складної долі репресованої у 1934 р. і засланої до Казахстану Євгенії Спаської. Про їхню дружбу «на відстані» з М. Вязьмітіною див. (Бузько 2017). Текст цього листа переписав своєю рукою В. М. Зуммер у листі до М. І. Вязьмітіної від 1 жовтня 1957 р. (сама вона, мабуть, була у відрядженні або на відпочинку; розкопки ж на Золотій Балці того року проводила з 27 квітня по 19 травня), зазначивши згори аркуша: «Копія (оригінал чекає в Києві)», а завершує приміткою у квадратних дужках: «[Копія вірна]».

№ 8

4.XII.1957. З Ленінграда до Києва

Дорога Маріє Іванівно!

Прошу Вас вірити, що лише важкі і обтяжливі обставини є причиною того, що не відповіла на Вашого /і Надії Володимирівни [Лінки] [1]*, і Аделі [Фурманської]* [2]*/ листа, не висловила письмово свою вдячність за клопотання і допомогу у справі про пенсію.*

У нас негаразди. <…> [Далі Ірина Василівна жаліється на здоров'я онука.]

Тепер Катерина вдома, а я отримала можливість написати Вам і просити Вас передати моє сердечне вітання Надії Володимирівні, чудовій людині, яка так підтримала мене в особливо неприємні дні. Не забувала ні про неї, ні про те, що з Вами і з Аделею побачуся у Ленінграді.

Ви таки дочекалися того, що хороша довга осінь змінилася зимою, — Вам дуже хотілося померзнути так, як у минулий приїзд? Мабуть, цього року буде легше.

Цілую Вас і разом з Катериною чекаємо бачити Вас у себе.

Ваша І. Фабриціус.

№ 9

7.XII.1958. З Ленінграда до Києва

Дорога Маріє Іванівно!

Шкода, звичайно, що Ваш лист до мене загубився. Але краще вже нехай так, ніж якби Ви не написали, перебуваючи хворою.

Ваш лист від 2/XII прийшов саме сьогодні — у день Катерини [3]*. Дякую за привітання!*

Цілком поділяю Ваш жаль з приводу затоплення Золотої Балки нерозкопаною. Якщо не помиляюся, то саме про це городище писали чи то [В. М.] Ястребов [4]*, чи то — [Ф. І.] Шмідт, що воно «нагадує Ольвію» за тих часів, коли її*

Марія Вязьмітіна на розкопках на Херсонщині, Золота Балка, 1957 р. (НА ІА НАН України, ф. 64)

Марія Вязьмітіна на розкопках на Херсонщині, Золота Балка, 1957 р. (НА ІА НАН України, ф. 64)

ще не розкопували. Значить було щось вельми значне. Про загибель Золотої Балки від пристрасті до «зміни географії» можна так само посумувати, як і про загибель Білозерського / в гирлі Дніпра / городища від війни, кримської чи турецької, не пам'ятаю.

Тепер зникла будь-яка можливість прочитати історію греко-скіфських взаємозв'язків, давніших, VI—V ст., закарбованих у Білозерці, пізніших — у Золотій Балці. Спасибі Вам за те, що Ви хоча б дещо урвали, зуміли подолати авторитет Добровольського [5] *(який це був шкід-*

1. Лінка (Геппенер) Надія Володимирівна (1896—1981) — мистецтвознавиця, музейниця, архівістка, у 1939—1951 рр. співробітниця Історичного музею, де також працювала І. В. Фабриціус. У 1956 р., коли М. І. Вязьмітіну призначили керувати роботою новоутвореного архіву Інституту археології, Надія Лінка, разом із Серафімою Кузнецовою, почали у швидкому темпі упорядковувати архівні фонди, передусім великий архів Хв. Вовка (Бузько 2015, с. 197—198). Пізніше, у 1957—1963 рр., Н. В. Лінка фактично керувала роботою архіву, хоча номінально у 1957—1960 рр. завідувачем був В. П. Петров.

2. Адель Ісааківна Фурманська (1916—1964) — фахівчиня з античної археології. Брала участь у роботах Ольвійської, Золотобалківської, Нікопольсько-Гаврилівської експедицій. У 1953—1963 рр. очолювала Тірську експедицію.

3. Іменини дочки Ірини Василівни — день святої Катерина Александрійської.

4. Ястребов Володимир Миколайович (1855—1898) — археолог і етнограф, проводив дослідження у південній частині українських земель. Мова про працю «Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии» (1894), але Золотобалківське городище там не згадується.

5. Аркадій Вікторович Добровольський (1885—1956) у 1925—1931 рр. працював у Херсонському історико-археологічному музеї, де директоркою була І. В. Фабриціус. У 1954—1956 рр. очолював Відділ первісної археології ІА АН УРСР.

ник в археології!) і домогтися хоча б урізаних асигнувань.

А Симоновича [1] *— білоруського єврея я трохи знаю. Зустрічала на розкопках у Сабатинівці в [19]49, здається, році й потім у ЛО ІІМК, в Ермітажі. Він зі своїм презирством знавця дурний, неосвічений і пройдисвіт, який спекулює на зачаруванні в очах Києва цими високими установами* [2]*. А Біб (мені більше подобається Бібі)* [3] *— типовий директор, дай йому бог дійсного [члена АН] при кореспондентах Шовкоплясі й Тереножкіні* [4]*.*

А Шовкопляс високо хватив! Такі зірки залучити до опонування! Як пишно розквітають усі ці нікчемності. Ну їх зовсім, огидно.

Ми живемо тихо-мирно. Катя старіє зі швидкістю ракетного снаряду, Мішутка росте повільніше, але дуже милий. Є в ньому charme, є й егоцентризм, не пов'язаний, щоправда, з експлуатацією цього charme'а. Гарний, розумний, захопливий і захоплює, але розкиданий. Чи збереться?

Катя багато працює, чесно і продуктивно сприяє складанню повної геологічної зйомки Півночі. Але їхня робота — робота геологічних управлінь — не така помпезна, як у «науково-дослідних». По суті щорічний звіт начальника партії за щорічної вартості робіт у 500—700 тисяч рівноцінний кандидатській дисертації, за умови, що така дисертація назавжди збереже цінність матеріалу, основи для подальшого, докторського, так би мовити, вивчення території.

Але оскільки ця вся робота без кандмінімуму, аспірантури та інших декорацій, то все проходить просто і серйозно. Свій внесок Катя бачить не як кандидат, а як справжній працівник, корисний для науки. І слава богу.

Вдома займаємося прикрашанням нашого каютного житла і забили його усілякими дрібницями так, що не продихнути. Але загалом виходить тепло і затишно, як то кажуть.

Чи приїдете Ви до Ленінграда? Хотілось би пригостити Вас чашкою бабусиної кави, що стала у Катіному колі традиційною. Маленький нахаба Міша заявляє: якщо вершки 10%-ві, то мені, будь ласка, чо'ного (р він так і не вимовляє, по-барськи).

Ви пишете «не перевантажуйте ноги». Вони мене перевантажують, окаянні. Скільки мороки з ними, і все для того, щоб мати можливість пересуватися із часом невимовним болем. Нарікати не можна — 77-й рік пішов, на другу половину. Ось і аркуш закінчився. Привіт Марії Олексіївні [Новицькій]. Цілую Вас Ваша [підпис].

Що з Є. Ю. Спаською? Отримавши від неї «Записки» з її «Котлами» [5]*, я написала їй величезного листа, але відповіді не мала. Як її здоров'я? Прошу передати їй мої вітання і повідомте, будь ласка, що про неї знаєте. Нехай я їй не сподобалася, але вона — хороша.*

[Підпис].

№ 10

8.I.1960. З Ленінграда до Києва

Дорога Маріє Іванівно!

Сердечно дякуємо Вам за привітання і добрі побажання, висловлені до того ж на такій чарівній листівці. Це вже не перша від Вас такої колекційної якості. І де Ви такі знаходите! Спасибі й за них.

<…> А Ви ні-ні та й прихворіли? Чи серйозно це? Чи не перешкоджає роботі? Адже Ви дуже напружені зараз, завершуючи Золоту Балку [6]*. Як я рада, що Вам вдалося вирвати хоч шматочок з того грандіозного запасу історичних даних, який таївся у «Городищах по берегах Низового Дніпра»* [7]*. Того матеріалу, що кинутий був напризволяще хазяйновитих здобувачів в ім'я розкопок Ольвії. Дурні не розуміли (і не розуміють) того, що пізнати навіть одну тільки Ольвію без її городищ не можна. Ну нехай і їдять тепер ту заваль ольвійського матеріалу, що нагромадилася в музейних підвалах і становить пам'ятку археологічного недоумства керівних сфер.*

Чи не думаєте побувати в Ленінграді? Хіба попередніми поїздками Ви вичерпали все, потрібне Вам для опрацювання Золотої Балки?

Мені майже вдавалося злітати до Києва на кілька днів, тим паче, що й вартість авіасполучення знижена. Але в комісійному продажі нам попався гарний обідній сервіз старого Late'а — кобальт. Вбухали понад 4 тисячі, і тепер потрібно очікувати накопичення, що утворюється від літніх зарплат Каті, тобто майже рік. А для мене рік — чималий термін. Так-то я в міру віку здорова, але все ж — вік!

Міша у нас розклеївся. «Шкільне» викривлення хребта, яке намітилося 2 роки тому, здавалося, було ліквідовано, але тепер знову проявилося. Потрібно невпинно стежити за його фізичним розвитком: гімнастика, легкий спорт і т. д., що вимагає багато часу й уваги. Як сидіти, як спа-

1. Симонович Ераст Олексійович (1919—1983) досліджував у 1958 р. Золотобалківский некрополь.

2. Ці характеристики А. В. Добровольського, Е. А. Симоновича, О. І. Тереножкіна, В. А. Іллінської емоційно забарвлені і ставитись до них варто критично.

3. Бібіков Сергій Миколайович (1908—1988) з 1934 р. працював у Ленінграді, в Державній академії історії матеріальної культури (рос. ГАИМК), з 1938 р. — вчений секретар. Очолював ІА АН УРСР у 1955—1968 рр. Член-кореспондент АН УРСР (1958). І. В. Фабриціус познайомилася з ним, напевно, ще до війни; обоє пережили блокадну зиму 1941/1942 рр.

4. Прогнози І. В. Фабриціус не здійснилися: на кар'єрне зростання усіх трьох дослідників негативно вплинули перипетії «війн» між угрупуваннями в Інституті.

5. Мова про статті Є. Ю. Спаської (1956; 1958).

6. Монографія «Золота Балка» була надрукована у 1962 р.

7. Праця В. І. Гошкевича (1913).

ти, скільки важкого піднято… А так страшно випустити його в життя напівкалікою.

Вибачте, люба, за мінорне закінчення. Тривожно. Цілую Вас

Ваша І. Фабриціус

№ 11

28.IV.1961 р. Листівка. З Ленінграда до Києва

Дорога Маріє Іванівно!

<…> Я не відповіла на Ваше новорічне привітання. Усю зиму, яка тільки починає закінчуватися в Л[енінгра]ді, нудно, наполегливо хворіла на старість. Тож до 8 березня нікого не привітала. Але те, що від Вас, Маріє Іванівно, toujours obligeante [1] *не отримала нічого, дуже мене стурбувало, засмутило: чи все у Вас благополучно? Як здоров'я Марії Олексіївни, як ваше? Чи закінчили «Зол[оту] Балку»? З моїм Ск.[іфським] романом* [2] *справа застигла на блискучих компліментах [К. Г.] Паустовського і [М. І.] Ромма, які відкривали вхід у ділові кола, з якими вести справи мені не під силу. Вистачить з мене і компліментів. Катя та Мишко шлють Вам свої привітання та добрі побажання.*

Цілую Вас обох І. Фабриціус.

Останні відомості про життя І. Фабриціус є у недатованому листі, написаному дочкою дослідниці до М. І. Вязьмітіної:

№ 12

Прибл. сер. 1960-х рр. З Ленінграда до Києва

Дорога Маріє Іванівно!

Якби Ви знали яку радість приніс мамі Ваш лист, Ви б писали трохи частіше. Мамі

1. (фр.) завжди обов'язкової.

2. І. В. Фабриціус написала прозовий твір із життя скіфів «Степ і золото», текст якого нібито був втрачений у 1960 р. «Скіфський роман» — назва сценарію фільму, побудованого як діалог з читачами її роману. Над цим задумом дослідниця працювала у 1946—1960 рр. (Кузнецова 2022). Вочевидь назва «Скіфський роман» — калька з «грецького роману». Нагадаємо, що таку назву редактори дали збірці публікацій, підготовленій на честь М. І. Ростовцева (ред. Бонгард-Левин 1997), можливо, після знайомства з архівом І. В. Фабриціус.

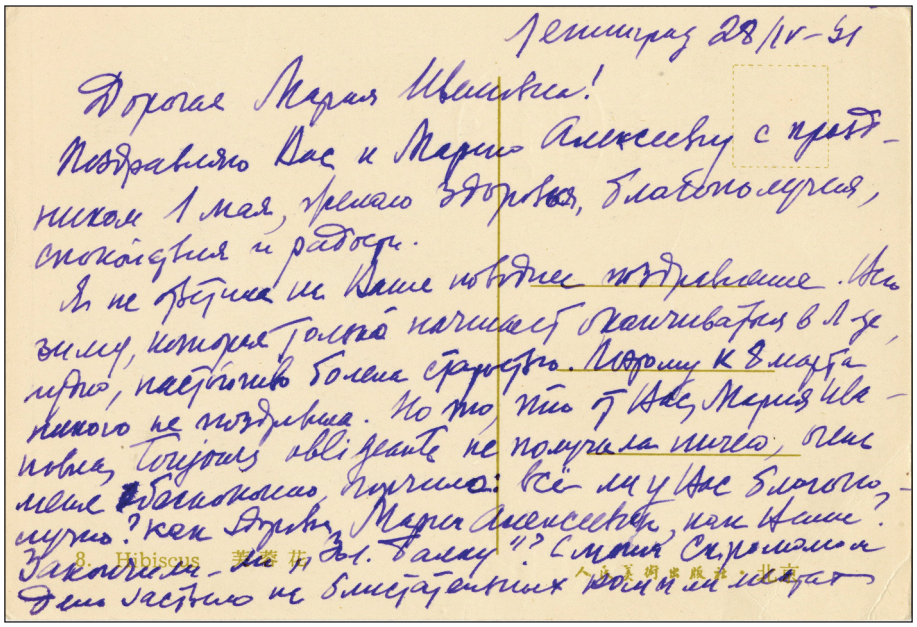

Листівка від Ірини Фабриціус від 28 квітня 1961 р. (НА ІА НАН України, ф. 34)

зараз дуже-дуже важко — адже вона не може читати, писати, взагалі щось робити. Для такої активної людини як мама це дуже важко. Коли я прочитала мамі про Ваші знахідки, вона згадала, що подібні були у неї в Кічкасі та у статті «Надпорізькі (або підпорізькі) кургани», а також у розкопках [М. Я.] Рудинського та [А. В.] Добровольського [1].

Лише позавчора вирішилося питання де мама буде влітку. Вдалося знайти жінку, яка поживе у нас до мого повернення з експедиції і доглядатиме маму. Я їду 15-го на 4 місяці на Крайню Північ, Михайла влаштувала до знайомих на дачу під Лугу [2]. <…>

Якщо будете в Ленінграді, завітайте до нас, будь ласка, і, якщо можна, пишіть мамі, щоб їй не було так сумно без нас. <…>

Померла І. В. Фабриціус 6 січня 1966 р., на 84-му році життя. Похована у Ленінграді. Некролог про неї написав колишній директор Інституту археології Л. М. Славін (1966). Архів дослідниці виявився розділеним на дві частини, одна з яких зберігається у НА ІА НАН України у фонді Наукових робіт (ф. 63), а інша — у Санкт-Петербурзі, в НА ІІМК РАН (ф. 61).

Ім'я дослідниці протягом 1970—1990-х рр. згадувалося нечасто. Лише в останні роки з'явилися публікації, присвячені сімейній історії Гошкевичів та науковій діяльності І. В. Фабриціус (Костенко, Шевченко 2016; 2017; Саєнко 2017; Кузьминых, Саенко 2023). Зауважимо, що копії центральних архівних колекцій Москви та Петербурга царського і радянського періодів у повному обсязі мають бути передані до профільних установ усіх колишніх республік СРСР.

1. Наведений переказ неточний. І. В. Фабриціус не працювала у Дніпрогесівській експедиції і, здається, ніколи не відвідувала її. А. В. Добровольський працював там увесь час, з 1927 по 1932 р. Стаття його мала назву «Звіт за археологічні досліди на території Дніпрельстану р. 1927» (Добровольський 1929). М. Я. Рудинський також працював у Дніпрогесівській експедиції (Рудинський 1929), а після сварки з А. В. Добровольським у 1927 р. — проводив роботи окремо.

2. Луга — місто в Ленінградській області.

ЛІТЕРАТУРА

Артамонов, М. И. 1974. *Киммерийцы и скифы (от появления на исторической арене до конца IV в. до н. э.).* Ленинград: ЛГУ.

Бонгард-Левин, Г. М. (ред.). 1997. *Скифский роман*. Москва: Росспэн.

Бузько, О. В. 2015. Авторство одного підпису: до історії наукового архіву Інституту археології НАН України. *Археологія і давня історія України*, 4 (17), с. 197-202.

Бузько, О. 2017. «Любила и люблю тебя, друг ненаглядный и бесценный!» (з матеріалів Євгенії Спаської у фонді Марії Вязьмітіної). *Ніжинська старовина*, 19 (22), с. 24-35.

Бузько, О. В., Саєнко, В. М. 2016. До історії написання М. І. Вязьмітіною праці «Искусство Скифии». *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 280-283.

Бузько, О. В., Саєнко, В. М. 2018. М. І. Вязьмітіна — дослідниця мистецтва Скіфії. *Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*, 13 (15), с. 19-22.

Гошкевич, В. И. 1913. *Древние городища по берегам Низового Днепра*. Летопись музея: Херсонский городской музей, 3. Херсон.

Григорьева, О. В., Медведева, М. В. 2022. Архив И. В. Фабрициус в ИИМК РАН: новые материалы к подготовке издания археологической карты Северного Причерноморья. *Археологические вести,* 37, с. 228-238.

Добровольський, А. 1929. Звіт за археологічні досліди на території Дніпрельстану р. 1927 (околиці с. Кічкасу Запорізької округи). В: Яворницький, Д. І. (ред.). *Дніпропетровський краєвий історично-археологічний музей*, І, с. 61-160.

Добровольский, А. В. 1953. Золотобалковское поселение. *Краткие сообщения ИА АН УРСР*, 2, с. 56-57.

Добровольский, А. В. 1955. Золотобалковское поселение. *Краткие сообщения ИА АН УРСР*, 4, с. 70-71.

Добровольський, А. В. 1960. Розкопки ділянок А і Г та могильники Золотобалківського поселення рубежу нашої ери в 1951 і 1952 роках. *Археологічні пам'ятки УРСР*, IX, с. 141-165.

Корпусова, В. 2017. Три інтелектуальні шляхи М. І. Вязьмітіної. В: Виноградова, В. І. (ред.). *Мистецтво ісламу в музеях України. Збірник матеріалів наукового семінару на честь 120-річного ювілею Марії Вязьмітіної (1896—1994). 25—26 квітня 2016 р., Національний музей мистецтв ім. Б. та В. Ханенків*. Київ: Фенікс, с. 7-25.

Костенко, А. В., Шевченко, А. В. 2016. І. В. Фабриціус (1882—1966 рр.): археолог та музеєзнавець. *Археологія,* 2, с. 122-132.

Костенко, А., Шевченко, А. 2017. *Виктор Гошкевич и его мир: семья, окружение, древности.* Херсон.

Кузнецова, В. Н. 2022 «Скифский роман» И. В. Фабрициус: творческие материалы в личном фонде учёного. *Археологические вести,* 37, с. 245-253.

Кузьминых, С. В., Саенко, В. М. 2023. «Я вошла в археологию ощупью»: письма И. В. Фабрициус А. М. Тальгрену. *Stratum plus,* 2, с. 229-272.

Покровская, Е. Ф. 1955. Раскопки поселения раннескифского времени у с. Жаботин, Черкасской области. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 4, с. 88-90.

Рудинський, М. 1929. Археологічна розвідка на Дніпрельстані. В: Яворницький, Д. І. (ред.). *Дніпропетровський краєвий історично-археологічний музей*, І, с. 45-60.

Саєнко, В. 2017. О. І. Тереножкін та І. В. Фабриціус: конфлікт особистостей чи наукових шкіл? *Scriptorium nostrum,* 2 (8), с. 262-283.

Скорый, С. А. 2005. 60 лет Отделу скифо-сарматской археологии Института археологии НАН Украины: история, итоги, перспективы. *Археологические вести*, 12, с. 251-261.

Славин, Л. М. 1966. И. В. Фабрициус [1882—1966. Некролог]. *Советская археология*, 3, с. 296-297.

Славін, Л. М. 1967. Археологія у Київському університеті в Радянську епоху. *Вісник Київського університету*, 8: Серія історії та права, 1: Археологія та архівознавство, с. 3-11.

Спасская, Е. 1956. Медные котлы ранних кочевников Казахстана и Киргизии. *Учёные записки.*

Алма-Атинский государственный педагогический институт им. Абая. Серия гуманитарных наук, XI, 1, с. 155-169.

Спасская, Е. 1958. Находки медных котлов ранних кочевников в Казахстане и Киргизии. *Учёные записки. Алма-Атинский государственный педагогический институт им. Абая*. Серия общественно-политическая, XV, 3, 2, с. 178-193.

Список… 1911. *Список окончивших курс на С.-Петербургских Высших Женских Курсах 1882—1889 гг., 1893—1911 гг.* Санкт-Петербург: Императорская Академия наук.

Столяров, Ю. Н. 2007. 100 лет со дня рождения Фёдора Николаевича Пащенко. *Научные и технические библиотеки*, 6, с. 60-81.

Фабрициус, И. В. [1938]. *Обследование городищ скифских в 1938 г.* НА ІА НАН України, ф. 12, спр. 141, с. 190-233.

Фабрициус, И. В. 1951. *Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР* [Междуречье Днестра — Южного Буга]. Киев: АН УССР.

Фабрициус, И. В. б. г. *Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР*. II. НА ІА НАН України, ф. 12, спр. 150.

Шевченко, А. В. 2021. *Рід Гошкевичів у соціокультурному житті України*. Дисертація к. і. н. Запорізький національний університет.

Ястребов, В. Н. 1894. Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии. *Записки Одесского Общества истории и древностей*, XVII, с. 63-177.

VII научная… 1955. VII научная конференция Института археологии. *Краткие сообщения ИА АН УРСР*, 4, с. 3-5.

REFERENCES

Artamonov, M. I. 1974. *Kimmeriitsy i skify (ot poiavleniia na istoricheskoi arene do kontsa IV v. do n. e.)*. Leningrad: LGU.

Bongard-Levin, G. M. (ed.). 1997. *Skifskii roman*. Moskva: Rosspen.

Buzko, O. V. 2015. Avtorstvo odnoho pidpysu: do istorii naukovoho arkhivu Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (17), s. 197-202.

Buzko, O. 2017. «Liubila i liubliu tebia, drug nenagliadnyi i bestsennyi!» (z materialiv Yevhenii Spaskoi u fondi Marii Viazmitinoi). *Nizhynska starovyna*, 19 (22), s. 24-35.

Buzko, O. V., Saienko, V. M. 2016. Do istorii napysannia M. I. Viazmitinoiu pratsi «Yskusstvo Skyfyy». *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (19), s. 280-283.

Buzko, O. V., Saienko, V. M. 2018. M. I. Viazmitina — doslidnytsia mystetstva Skifii. *Pereiaslavika: Naukovi zapysky Natsionalnoho istoryko-etnohrafichnoho zapovidnyka «Pereiaslav»*, 13 (15), s. 19-22.

Goshkevich, V. I. 1913. Drevnie gorodishcha po beregam Nizovogo Dnepra. *Letopis muzeia: Khersonskii gorodskoi muzei*, 3. Kherson.

Grigoreva, O. V., Medvedeva, M. V. 2022. Arkhiv I. V. Fabritsius v IIMK RAN: novye materialy k podgotovke izdaniia arkheologicheskoi karty Severnogo Prichernomoria. *Arkheologicheskie vesti*, 37, s. 228-238.

Dobrovolskyi, A. 1929. Zvit za arkheolohichni doslidy na terytorii Dniprelstanu r. 1927 (okolytsi s. Kichkasu Zaporizkoi okruhy). In: Yavornytskyi, D. I. (ed.). *Dnipropetrovskyi kraievyi istorychno-arkheolohichnyi muzei*, I, s. 61-160.

Dobrovolskii, A. V. 1953. Zolotobalkovskoe poselenie. *Kratkie soobshcheniia IA AN URSR*, 2, s. 56-57.

Dobrovolskii, A. V. 1955. Zolotobalkovskoe poselenie. *Kratkie soobshcheniia IA AN URSR*, 4, s. 70-71.

Dobrovolskyi, A. V. 1960. Rozkopky dilianok A i H ta mohylnyky Zolotobalkivskoho poselennia rubezhu nashoi ery v 1951 i 1952 rokakh. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, IX, s. 141-165.

Korpusova, V. 2017. Try intelektualni shliakhy M. I. Viazmitinoi. In: Vynohradova, V. I. (ed.). *Mystetstvo islamu v muzeiakh Ukrainy. Zbirnyk materialiv naukovoho seminaru na chest 120-richnoho yuvileiu Marii Viazmitinoi (1896—1994). 25—26 kvitnia 2016 r., Natsionalnyi muzei mystetstv im. B. ta V. Khanenkiv*. Kyiv: Feniks, s. 7-25.

Kostenko, A. V., Shevchenko, A. V. 2016. I. V. Fabrytsius (1882—1966 rr.): arkheoloh ta muzeieznavets. *Arkheolohiia*, 2, s. 122-132.

Kostenko, A., Shevchenko, A. 2017. *Viktor Goshkevich i ego mir: semia, okruzhenie, drevnosti*. Kherson.

Kuznetsova, V. N. 2022 «Skifskii roman» I. V. Fabritsius: tvorcheskie materialy v lichnom fonde uchenogo. *Arkheologicheskie vesti*, 37, s. 245-253.

Kuzminykh, S. V., Saenko, V. M. 2023. «Ia voshla v arkheologiiu oshchupiu»: pisma I. V. Fabritsius A. M. Talgrenu. *Stratum plus*, 2, s. 229-272.

Pokrovskaia, E. F. 1955. Raskopki poseleniia ranneskifskogo vremeni u s. Zhabotin, Cherkasskoi oblasti. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 4, s. 88-90.

Rudynskyi, M. 1929. Arkheolohichna rozvidka na Dniprelstani. In: Yavornytskyi, D. I. (ed.). *Dnipropetrovskyi kraievyi istorychno-arkheolohichnyi muzei*, I, s. 45-60.

Saienko, V. 2017. O. I. Terenozhkin ta I. V. Fabrytsius: konflikt osobystostei chy naukovykh shkil? *Scriptorium nostrum*, 2 (8), s. 262-283.

Skoryi, S. A. 2005. 60 let Otdelu skifo-sarmatskoi arkheologii Instituta arkheologii NAN Ukrainy: istoriia, itogi, perspektivy. *Arkheologicheskie vesti*, 12, s. 251-261.

Slavin, L. M. 1966. I. V. Fabritsius [1882—1966. Nekrolog]. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 296-297.

Slavin, L. M. 1967. Arkheolohiia u Kyivskomu universyteti v Radiansku epokhu. *Visnyk Kyivskoho universytetu*, 8: Seriia istorii ta prava, 1: Arkheolohiia ta arkhivoznavstvo, s. 3-11.

Spasskaia, E. 1956. Mednye kotly rannikh kochevnikov Kazakhstana i Kirgizii. Uchenye zapiski. *Alma-Atinskii gosudarstvennyi pedagogicheskii institut im. Abaia*. Seriia gumanitarnykh nauk, XI, 1, s. 155-169.

Spasskaia, E. 1958. Nakhodki mednykh kotlov rannikh kochevnikov v Kazakhstane i Kirgizii. Uchenye zapiski. *Alma-Atinskii gosudarstvennyi pedagogicheskii institut im. Abaia*. Seriia obshchestvenno-politicheskaia, XV, 3, 2, s. 178-193.

Spisok… 1911. *Spisok okonchivshikh kurs na S.-Peterburgskikh Vysshikh Zhenskikh Kursakh 1882—1889 gg., 1893—1911 gg.* Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademiia nauk.

Stoliarov, Iu. N. 2007. 100 let so dnia rozhdeniia Fedora Nikolaevicha Pashchenko. *Nauchnye i tekhnicheskie biblioteki*, 6, s. 60-81.

Fabritsius, I. V. [1938]. *Obsledovanie gorodishch skifskikh v 1938 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 12, spr. 141, s. 190-233.

Fabritsius, I. V. 1951. *Arkheologicheskaia karta Prichernomoria Ukrainskoi SSR* [Mezhdureche Dnestra — Iuzhnogo Buga]. Kiev: AN USSR.

Fabritsius, I. V. b. g. *Arkheologicheskaia karta Prichernomoria Ukrainskoi SSR*. II. NA IA NAN Ukrainy, f. 12, spr. 150.

Shevchenko, A. V. 2021. *Rid Hoshkevychiv u sotsiokulturnomu zhytti Ukrainy*. Dysertatsiia k. i. n. Zaporizkyi natsionalnyi universytet. Iastrebov, V. N. 1894. Opyt topograficheskogo obozreniia drevnostei Khersonskoi gubernii. *Zapiski Odesskogo Obshchestva istorii i drevnostei*, XVII, s. 63-177.

VII nauchnaia… 1955. VII nauchnaia konferentsiia Instituta arkheologii. *Kratkie soobshcheniia IA AN URSR*, 4, s. 3-5.

O. V. Buzko, V. M. Sayenko

POSTWAR LETTERS FROM IRYNA FABRYTSIUS TO MARIIA VIAZMITINA (1950s—1960s)

The discovery of letters written by I. V. Fabritsius to M. I. Viazmitina provides an opportunity to draw once again the attention of the scientific community to the achievements of the researchers and their life's destiny. This publication will allow us to learn about the events of the last 15 years of I. V. Fabritsius's life after her retirement and departure from Kyiv, a period that is practically not covered in publications.

Among the large amount of correspondence accumulated in Mariia Ivanovna Viazmitina's personal archive (more than five thousand), eleven letters received from Iryna Vasyliivna Fabritsius and one letter from her daughter Kateryna survived. The correspondence covers the period from the early 1950s to April 1961.

The activities of both Ukrainian scholars are connected with Kyiv. M. I. Viazmitina (1896—1994) was born here and lived here entire long life. I. V. Fabritsius (1882—1966) was also born in Kyiv. In 1891—1900, she studied at the Kherson Women's Gymnasium. Since childhood, Iryna participated in the archaeological excavations and explorations of V. I. Hoshkevych. In 1913, she began working at the Kherson Historical and Archaeological Museum as an assistant curator, in 1923—1925 she was the curator, and then until 1931 she was the director. In November 1931, she moved to Leningrad, where she spent her student years, and lived there until early 1937.

In the postwar years, the researcheress returned to Kyiv and continued to develop her work on Cimmerian and Scythian archaeology and history, in particular on the ethnogeography of Scythia. She also prepared a catalog of archaeological sites in the Northern Pontic region for publication. Due to the conflict situation, Iryna Vasylivna stopped her work at the Institute of Archaeology and retired in 1951. After her release, she moved to Leningrad, where she lived for the last fifteen years. This period of I. V. Fabritsius's biography remains completely unknown, which makes the published epistolary more valuable.

Keywords: History of archaeology, Northern Pontic region, I. V. Fabritsius, M. I. Viazmitina, Kherson Museum, Epistolary.

Одержано 3.10.2023

БУЗЬКО Олександра Вікторівна, молодша наукова співробітниця, завідувачка Науковим архівом, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
BUZKO Oleksandra V., Junior Researcher, Head of Scientific Archive, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-3969-8955,
e-mail: olexandrabuzko@gmail.com.

САЄНКО Валерій Миколайович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник, Музей книги і друкарства України, Київ, Україна.
SAYENKO Valeriy, Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, Museum of Books and Printing of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-9837-0733,
e-mail: saykolaksay@gmail.com.

УДК 904.2(282.247.32-196.2)"638" DOI: 10.37445/adiu.2023.04.08

С. В. Діденко, О. Я. Куценяк, Ю. Б. Полідович

БРОНЗОВІ БЛЯХИ У ВИГЛЯДІ ГОЛОВИ ЛЕВА ЗІ СКІФСЬКИХ КОМПЛЕКСІВ ЛІСОСТЕПОВОГО ДНІПРОВСЬКОГО ПРАВОБЕРЕЖЖЯ

Стаття присвячена двом комплектам бронзових блях, що походять з двох комплексів лісостепового дніпровського Правобережжя. Комплект з кургану № 4 поблизу с. Бересняги включає зображення голови лева анфас (10 одиниць) і у профіль (2 парні). Повний аналог парних профільних блях походить з кургану поблизу с. Стеблів (колекція С. М. Крейтона). Розглядаються витоки та поширення даного мотиву на теренах як Правобережжя, так і півдня Східної Європи в цілому.

***Ключові слова**: Дніпровське Правобережжя, Бересняги, Є. О. Зноско-Боровський, скіфи, лев, скіфський «звіриний стиль».*

Бойові пояси були поширеним видом військового обладунку скіфського часу. За своїм функціональним призначенням вони поділяються на два типи: портупейні, призначені для носіння предметів озброєння та захисні, що переважно поєднувалися з панцирною «сорочкою» (Черненко 1964). З-поміж портупейних виділяється група парадних шкіряних поясів, прикрашених або золотими нашивними пластинами із зображенням епічного персонажа (курган 1/1905 поблизу с. Оксютинці), або ж бронзовими бляхами, виконаними у «звіриному стилі». У такому контексті зафіксовано бляхи із зображеннями хижих птахів із розправленими крилами та відособлених голів грифонів у Золотому кургані поблизу м. Сімферополя (Мелюкова 1964, с. 75; Черненко 1964, с. 33, 34, табл. III: 3, 5; 1968, с. 64—65, рис. 35: 3, 5) та припускається аналогічне використання для подібних блях з Литої Могили (Придик 1911, с. 17; Черненко 1964, с. 33, 34, табл. III: 1, 7, 8; 1968, с. 65—66; Мурзин 1984, с. 19; Раевский 1985, с. 182; Яценко 2006, с. 54; Лифантий 2014, с. 54—56, рис. 1; Ліфантій 2014, с. 41—42, рис. 1; 3: 1; ін.) [1], курганів «Г» поблизу с. Журавка (Черненко 1968, с. 66, рис. 35: 1; Лифантий 2014, с. 55—56; Ліфантій 2014, с. 41—42), кургану, розкопаного О. М. Синельниковим поблизу с. Апостолово-Михайлівка (Черненко 1968, с. 66) та кургану 7 поблизу с. Грищенці (Черненко 1964, с. 33, табл. III: 2; 1968, с. 66, рис. 35: 1; інша думка: Петренко 1967, с. 51). Є. В. Черненко також виділив невелику групу блях із зображенням відособленої голови лева, які, на думку дослідника, могли прикрашати пояс (Черненко 1964, с. 35, рис. 4; 1968, с. 66—67, рис. 36). Це припущення загалом було підтримано дослідниками (Петренко 1967, с. 50—51, 65, табл. 37: 17; Барцева, 1981, с. 52; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 92, рис. 26: 7). Водночас, на думку О. Д. Могилова, ці бляхи були частиною спорядження кінської вуздечки (2008, с. 45, 46, рис. 95: 5, 6, 13—18).

Бляхи у вигляді відособлених голів лева. 12 таких блях походить з кургану 4 поблизу с. Бересняги [2] Канівського повіту Київської гу-

1. Інша точка зору — декор горита чи сагайдака — була детально обґрунтована Л. І. Бабенком (2023, с. 248—252).

2. В літературі переважно побутує назва Берестняги, яка, можливо, пов'язана з більш давнім найменуванням, оскільки саме так село названо в каталозі Є. О. Зноско-Боровського (Указатель… 1897). Відомо, що маєток дослідника знаходився в цьому селі (Ластовський 1996, с. 31). Проте «Берестняги» може бути й викривленою назвою, прикладом чого є відомий випадок з «перейменуванням» А. А. Бобринським с. Журавка у с. Журовка (Могилов, Діденко 2009, с. 45; Білан, Солтис 2014, с. 82). Принаймні, на картах Ф. Шуберта кінця XIX ст. село названо Березняги (Карта ряд XXIV, лист 9). Також назву Бересняги зафіксовано на всіх топографічних картах XX ст. та у довіднику населених пунктів України на 1 вересня 1946 р. (ред. Попівський 1947, с. 272). Вважаємо, що в археологічній літературі також має вживатися автентична назва села.

© С. В. ДІДЕНКО, О. Я. КУЦЕНЯК, Ю. Б. ПОЛІДОВИЧ, 2023

Рис. 1. Набір блях з кургану 4 поблизу с. Бересняги із зібрання НМІУ. Загальний вигляд

Рис. 2. Бересняги, курган № 4. Бляхи, що відтворюють голову лева у фас, із зібрання НМІУ: 1 — Б 738/1; 2 — Б 738/2 (фото Ю. Деканчієва)

бернії (нині Черкаський район Черкаської області), розкопаного Є. О. Зноско-Боровським на початку 1890-х рр. (Указатель… 1897, с. 1—3, кат. 2—43; Бобринский 1901, с. 94—97). Їх знайдено в парному похованні посередині могили серед різних речей, мовбито, покладених окремо від похованих. Це були як жіночі предмети (дзеркало, гривна, браслет та інші прикраси), так і чоловічі (два списи, залишки горита / сагайдака з набором стріл та дерев'яна чаша, прикрашена золотою пластиною із зображенням пташиної голови тощо), серед яких лежали 12 блях, а біля них — залізний меч, що дало підстави вже Є. О. Зноско-Боровському припустити, що бляхи прикрашали саме пояс (Бобринський 1901, с. 96). Комплекс кургану за античним посудом датується у межах другої чверті — середини (Онайко 1966, с. 61, 62, № 166, 175; Полін 1987, с. 31) чи другої половини (Петренко 1967, с. 43, 93; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 99; Топал 2022, с. 257) V ст. до н. е., або, зважаючи на такі розходження думок, більш широко — у межах V ст. до н. е. (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 85, 86, 146; Shelekhan 2020, p. 141, 219, cat. 41, 42).

З 12 блях (рис. 1), 10 відтворювали левину голову анфас (1), 2 — у профіль (2).

1) Бляхи (НМІУ, інвентарний № Б 738/1—10; Ханенко, Ханенко 1900, табл. LVI: м; Бобринский 1901, с. 96, рис. 45; Петренко 1967, с. 50—51, табл. 37: 17; Черненко 1968, с. 66, рис. 36: 3), 10 одиниць — щиток відтворює голову лева

Рис. 3. Бересняги, курган 4. Бляхи, що відтворюють голову лева у фас, із зібрання НМІУ: 1 — Б 738/3; 2 — Б 738/4; 3 — Б 738/5; 4 — Б 738/8 (фото Ю. Деканчієва)

анфас. Показано підтрикутні очі з круглими зіницями, над якими виділено лінії брів, довгий прямий ніс, з обох сторін якого — короткі вуса та розтягнута привідкрита паща, в якій наміче-
но зуби. Над мордою нависає грива, зображена у вигляді прямих прядок. Від морди гриву відділяє гладкий валик, вигнутий куточком. По бокам в гриві — листоподібні вуха, всередині роз-

Рис. 4. Бересняги, курган 4. Бляхи, що відтворюють голову лева у фас, із зібрання НМІУ: 1 — Б 738/10; 2 — Б 738/6; 3 — Б 738/7; 4 — Б 738/9 (фото Ю. Деканчієва)

ділені валиками. На звороті — невелика петля, розташована вертикально. Розміри цілих блях: 47 × 59, 48 × 59, 49 × 58, 49 × 60, 49 × 62, 50 × 62 мм (рис. 2—4).

Зображення оригінальні, точні аналогії невідомі, хоча мотив відокремленої голови лева, відтвореної анфас, був доволі розповсюдженим у V—IV ст. до н. е. (Полидович 2008, с. 43, рис. 6).

Рис. 5. Бересняги, курган 4. Бляхи, що відтворюють голову лева у профіль, із зібрання НМІУ: 1 — Б 739/1; 2 — Б 739/2 (фото Ю. Деканчієва)

2) Бляхи (НМІУ, інвентарний № Б 739/1—2; Ханенко, Ханенко 1900, табл. LVI: e; Бобринский 1901, с. 96, рис. 46; Капошина 1958, табл. I: 6; Петренко 1967, с. 50—51, табл. 37: 17; Черненко 1968, с. 66, рис. 36: 1—2; Васильев 2004, рис. 6: 8; ін.) — щиток відтворює голову лева у профіль, відповідно, на одній блясі з лівого боку, на іншій — з правого. Лева показано з розкритою пащею, в якій на верхній та нижній щелепах розміщено по одному передньому зубу, вигнутому іклу та по два округлих корінних зуба. Ікла упираються одне в одного. Пащу оточує рельєфна стрічка губ, яка у верхній частині піднімається до носа, позначеного округлою виїмкою. Між ніздрею та пащею трьома-чотирма валиками показано вуса. Око зображено рельєфно: округла виступаюча зіниця, оточена ромбічним заглибленням, яке переходить у видовжену сльозницю. Над оком заглибленням позначено вигнуту брову. Вухо розташовано горизонтально, воно має дельтоподібну форму, ледь вигнуте на кінчику та має розрив у основі. Задня частина голови від вуха до низу покрита смугою гриви, пасма якої трактовано хвилястими смужками, що рельєфно виступають. На нижній щелепі присутня S-подібна виїмка. Розміри — 78 × 72 мм (рис. 5). При всій тотожності лівого та правого зображення помітні певні відмінності: трішки інакше показано вуса (на правосторонньому їх 4, на лівосторонньому — 3) і ніс; дещо відрізняються очі та вуха; на лівосторонньому помітне підборіддя, що виступає у контурі; на правосторонньому фактично відсутній другий кутовий зуб на верхній щелепі. На зворотній стороні блях по різному прикріплено (долито) невеликі петлі (збереглася тільки в одному випадку): на лівосторонній вертикально, на правосторонній — горизонтально.

Подібні парні бляхи з профільним зображенням голови лева походять з «*могили*[1] *коло с. Стеб-*

1. Тобто кургану.

Рис. 6. Стеблів, курган. Бляхи, що відтворюють голову лева у профіль: 1 — зібрання НМІУ, Б 921; 2 — зібрання ЛІМ, А-39336 (1 — фото Ю. Деканчієва, 2 — фото О. Куценяк)

лева [1]» (Археологічний… б. р., с. 20, інв. № ІМ-21927—21928). До музейного фонду вони надійшли у 1920 р. із зібрання полковника С. М. Крейтона, який певний час опікувався Київським воєнно-історичним музеєм, що існував у 1910—1919 рр. (Полідович, Діденко 2023). У 1951 р. правосторонню бляху було передано з Київського історичного музею до Львівського історичного (фонди ЛІМ, інв. № А-39336 [2]; рис. 1: 3), і вона на певний час «випала» з поля зору дослідників. Лівостороння бляха залишилася в Києві (НМІУ, інв. № Б 921; рис. 1: 4) і була опублікована Є. В. Черненком (1964, с. 35, рис. 4, 4; 1968, с. 67, рис. 36: 4; також: Петренко 1967, с. 51, 99, кат. 71), але без фрагмента нижньої щелепи, яка відламалася ще в давнину, проте збереглася, хоча й була заактована під іншим номером (НМІУ, інв. № Б 28-1879). О. Д. Могилов (2008, с. 45, рис. 93: 7) опублікував малюнок бляхи вже у повному складі та згадав про наявність парної бляхи у ЛІМ.

Яким чином потрапили ці бляхи до С. М. Крейтона, достеменно невідомо. Це могли бути грабіжницькі розкопки селян чи знахідки з поруйнованого кургану, або ж дослідження, проведені кимось з тодішніх археологів, зокрема, В. В. Хвойкою, з яким С. М. Крейтон дружив та брав участь в його експедиціях.

Бляхи зі Стеблева (рис. 6) практично повністю ідентичні бляхам з Береснягів (рис. 5), на що звернула увагу ще В. Г. Петренко (1967, с. 51) стосовно лівосторонньої бляхи [3]. Відзначаються

1. Нині с. Стеблів Звенигородського району Черкаської області.

2. Інвентарна книга фондової групи «Археологія», т. Х: 1983—1985, арк. 4.

3. Разом з тим дослідниця помилилися у визначенні системи кріплення: вона зазначила наявність на звороті стеблівської бляхи виступу-ґудзика для накидування петлі з внутрішньої сторони пояса (Петренко 1967, с. 51), тоді як на звороті бляхи — залишки від обламаної петлі (рис. 6: 1).

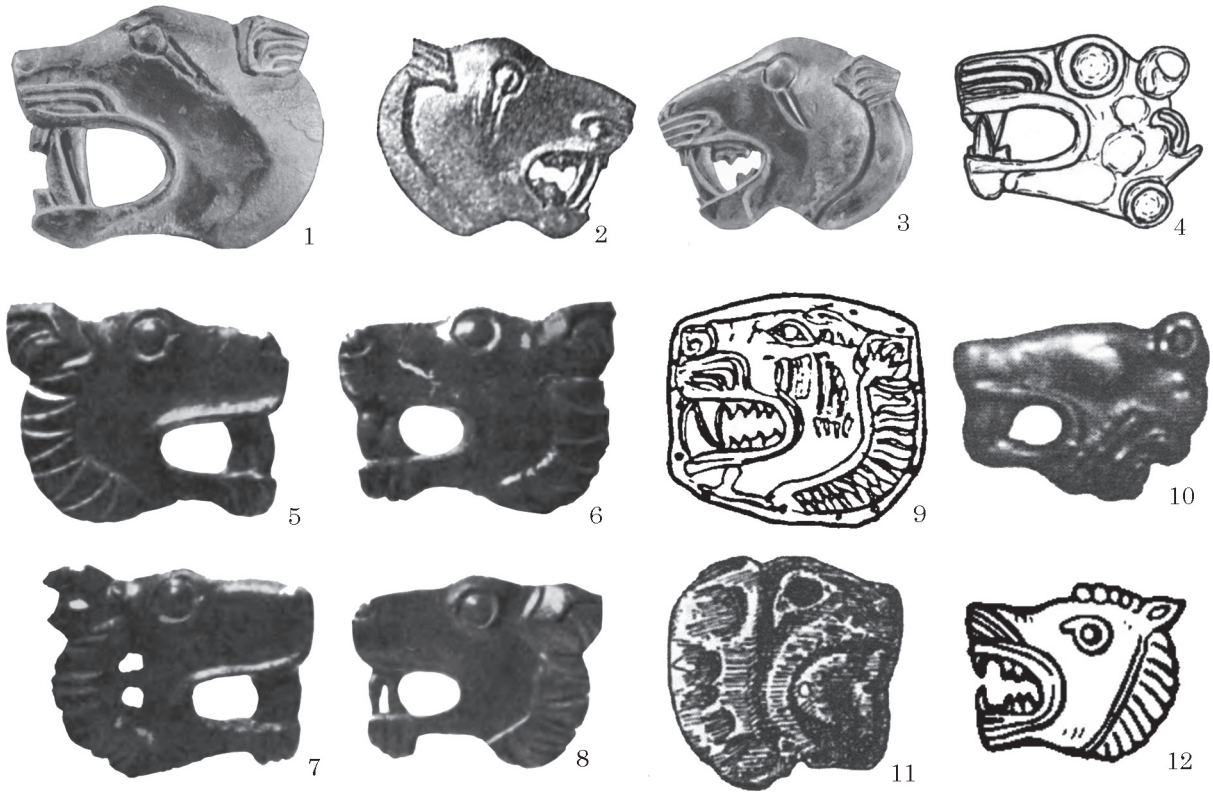

Рис. 7. Зображення відособленої голови лева: 1 — с. Журавка, курган 400 (за Артамонов 1966); 2, 3 — с. Журавка, курган 401 (за Бобринский 1905; Артамонов 1966); 4 — с. Макіївка, курган 491 (за Петренко 1967); 5—8 — некрополь Нимфея, курган 32 (за Силантьева 1959); 9 — с. Орлик, курган № 3 (за Фиалко 1994); 10 — Ананьїнський могильник; 11 — Воскресенське городище (за Васильев 2004); 12 — могильник Аксьоновський I, курган 32 (за Смирнов 1976). 1—8, 10—12 — бронза, 9 — золото (масштаб довільний)

ті самі відмінності між ліво- та правостороннім зображеннями. Бляхи мають ті самі розміри — 78 × 72 мм; на звороті так само прикріплено петлі — вертикально (цього разу на правосторонній) і горизонтально (на лівосторонній). Деяка різниця між береснягівськими та стеблівськими зображеннями у відтворенні очей та вусів є незначною. Це свідчить про те, що обидва комплекти були виготовлені одним майстром за тими самими формами.

Т. Б. Барцева здійснила металографічний аналіз блях з Береснягів (1981, с. 52). На жаль, детальний склад металу чомусь не був опублікований. Разом із тим, дослідниця зауважила, що ці бляхи виконано із західної сировини, за рецептами олов'янистих та олов'янисто-свинцевих бронз. Також було висловлено припущення, що можливим місцем їх виготовлення були майстерні, в яких відлито й інші бронзові речі, зокрема, ті, що походять з посульських курганів — деякі вовківецькі навершя, ножні браслети, навершя конуса тощо. Провести такий аналіз на даний час немає можливості, оскільки 50 років тому користувалися руйнівними методами взяття проб, які нині вважаються неприйнятними для дослідження музейних експонатів, а неруйнівні методи, що нині застосовуються, поки не дають необхідної достеменної картини, на основі якої можна було б зробити якісь висновки.

За наявними даними можна стверджувати, що бляхи, які розглядаються, є найбільш ранніми виробами на теренах лісостепового Подніпров'я та степового Північного Причорномор'я, що представляють зображення левів. В архаїчний період до місцевого населення потрапляли окремі імпортні предмети або наслідування їм, на яких було відтворено цих хижаків. Це, зокрема, предмет (деталь меблі) зі слонової кістки з кургану 2 в уроч. Дар'ївка (Бобринський 1894, титул, с. 131, фиг. 10, 11; Ильинская 1975, с. 53, 63, табл. XXXIV: 1), золоті сережки та бронзові браслети зі срібними наконечниками з порушеного кургану поблизу с. Ємчиха в Пороссі (Фармаковский 1914, с. 32, табл. IX: 6, 7; XII: 7, 8; Петренко 1978, с. 24, 56, табл. 16: 21; 46: 3; Ковпаненко 1981, с. 23, 116, 117, рис. 17: 8, 9, 11, 12), а також серія металевих застібок від горитів, кінцівки яких з обох сторін оформлені у вигляді лев'ячих голів, з курганів Лита Могила, № 406 поблизу с. Журавка, Китайгород і, можливо, Темір-Гора (Бобринский 1905, с. 31, рис. 72; Придик 1911, с. 20, рис. 14; Черненко 1981, с. 31, рис. 17; Галанина 1997, с. 186; Алексеев 2003, с. 116; Кисель 2003, с. 125—126; Ромашко, Скорый, Филимонов 2014, с. 110, 114, рис. 3: 2; 4: 2).

Унікальність поясних блях полягає ще й у певній трансформації природнього образу, його стилізації у традиціях місцевого мистецтва. І у цьому плані означені зображення левів мали певну передісторію. Це бронзові бляхи з курганів 400 і 401 поблизу с. Журавка (рис. 7:

1—3), розкопаних А. А. Бобринським (Бобринский 1905, рис. 23; 32; Артамонов 1966, с. 23—33, табл. 81 [1]). Комплекси цих курганів датуються в межах початку (№ 400) та другої чверті (№ 401) V ст. до н. е. (Онайко 1966, с. 58—66; Петренко 1967, с. 92; Ильинская 1975, с. 57), або ж 480—470 рр. до н. е. (Алексеев 2003, с. 197—199; Гречко 2016, с. 146—147; 2017, с. 99). На бляхах (рис. 7: 1—3) відтворено відособлену голову хижака родини котячих з більш видовженою мордою. Між собою бляхи дещо відрізняються розмірами (№ 400: 66 × 54 мм; № 401: 53 × 42 мм — Артамонов 1966, с. 106) та незначними елементами відтворення образу. Якщо ж порівняти із зображенням левів з Бересняг та Стеблева, то на журавських бляхах по-інакшому показано очі, вуса та вуха, а роззявлена паща із зціпленими іклами має чіткий овал, підкреслений валиком, що імітує губи. Разом з тим подібною є загальне композиційне компонування зображення, а на бляхах з Журавського кургану 401 (рис. 7: 2, 3) у рельєфі виділено смугу від вуха до горла, яка на зображеннях левів заповнена гривою.

Іконографічним варіантом зображенням на журавських бляхах, які виконано із застосуванням класичних прийомів «звіриного стилю», є дві бляхи з кургану 491 поблизу с. Макіївка (рис. 7: 4), комплекс якого датується за античним імпортом першою половиною V ст. до н. е. (Петренко 1967, с. 38; Галанина 1977, с. 29, табл. 13: 1) або, навіть, першою чвертю V ст. (Гречко 2017, с. 99). Зображення на цих бляхах має аналогічну композицію побудови, але око відтворено у вигляді кола, вухо — овалу, а на шийній складці розміщено додаткове зображення відособленої голови хижого птаха [2]. Дуже подібним до нього є зображення (рис. 7: 10) на подібній бронзовій блясі з Ананьїнського могильника у Волго-Камському регіоні (Васильев 2004, рис. 7: 1).

Журавські бляхи відносять до спорядження кінської вуздечки (Могилов 2008, рис. 93: 9, 10). Але таке визначення є доречним тільки стосовно двох блях з кургану № 401, де їх знайдено разом із вуздечними предметами (Бобринский 1905, с. 15; Петренко 1967, табл. 31, 8). Аналогічну бляху з кургану № 400 зафіксовано серед панцирних пластин (Бобринский 1905, с. 12), що і дає підстави вважати її або частиною поясу, або іншого ременя, пов'язаного із захисним обладунком (Петренко 1967, табл. 37: 5).

Синхронними до виробів з Бересняг та Стеблева є чотири вуздечні бляхи з кургану 32 некрополя Німфею (рис. 7: 5—8), який датується у межах другої — третьої чверті V ст. до н. е. (Силантьева 1959, с. 85, 86, рис. 48: 1, 2). Зображення відособлених голів левів є доволі подібними, але, водночас, їх відрізняють деякі особливості. Зокрема, око відтворено круглим, виділеним у рельєфі, з наміченою спереду сльозницею; вуха доволі великі, мають шестикутну форму і виділену вушну раковину, розділену валиками; у відкритій овальній пащі показано тільки зціплені ікла; на підборідді горизонтальними валиками зображено невелику борідку; вуса не позначено; зона гриви показана таким самим широким коміром, який розділений куточками (на двох великих бляхах) або валиками (на двох менших).

Ще одна паралель — зображення на золотій пластині-оббивці дерев'яної чаші з поховання 1 кургану 3 поблизу с. Орлик (Фиалко 1994, рис. 30; Лугова 1999, с. 128, 131, рис. 4: 2). Голову лева відтворено з оком підтрикутної форми з круглою зіницею та двома виділеними сльозницями. Вухо має вигнуту форму; роззявлена паща показана зі зціпленими іклами та невеликими гострими корінними зубами (по три на кожній щелепі); вуса — рельєфними валиками, вигнутими під прямим кутом; комір гриви — короткими рельєфними валиками (рис. 7: 9).

Більш близькими до береснягських та стеблівських зображень є відособлена голова лева, відтворена на бронзовій бляшці зі знахідок на Воскресенському городищі в Південному Приуралі (Юсупов 1959, с. 73, рис. VII: 2; Васильев 2004, рис. 6: 3). За опублікованими промальовками зрозуміло, що рельєф на виробі сильно затертий, але вгадуються характерні риси, притаманні означеним зображенням з Дніпровського Правобережжя: підрикутне око з двома сльозницями, велике вухо, розкрита паща із зубами, в якій показано ікла, що стикуються одне з одним (рис. 7: 11). Можна припустити, що приуральське зображення виконано за зразком придніпровських. Разом з тим, на схід від Скіфії у другій половині V—IV ст. до н. е. побутував інший тип зображення, оригінальними властивими рисами якого є повністю розкрита зубаста паща та своєрідний «чубчик» над оком. Такими є кілька зображень на бронзових бляшках з кургану 32 могильника Аксьоновський I у Нижньому Поволжі (рис. 7: 12) та Ананьїнського могильника у Волго-Камському регіоні (Смирнов 1976, рис. 2: 22; Шилов, Очир-Горяева 1997, с. 140, рис. 9: 26; 11: 3; Васильев 2004, рис. 6: 2, 4).

Висновки. Отже простежується певний розвиток мотиву відособленої голови хижака родини котячих, відтвореної у профіль. На початку — у першій половині V ст. до н. е. в лісостеповому Правобережжі з'являються зображення даного мотиву, виконані за єдиною композиційною основою, але втілені за двома різними моделями, що більше (Макіївка, курган 491) чи менше (Журавка, кургани 400 і 401) відповідають традиціям скіфського «звіриного стилю». Імовірно, десь у другій — третій чвертях V ст. до н. е. відбуваються певні видозміни у стилістичних прийомах відтворення рис хижаків і додається зображення гриви, яке однозначно позначає левів (Бересняги, курган 4; Стеблів; Німфей, кур-

1. На фото представлено дві бляхи з різних комплексів, але в тексті помилково позначено, що вони обидві походять з кургану 401 (детальна атрибуція предметів: Артамонов 1966, с. 106).

2. Див. інші варіанти застосування аналогічного прийому зооморфного перетворення (Канторович 2002, с. 93, 94, рис. 3).

ган 32; Орлик, курган 3 [1]). Усі зображення мають спільну композиційну основу, але реалізовані за індивідуальними стилістичними прийомами. При цьому є одна невелика закономірність: на більшості означених зображень ікла показані у відкритій овальній пащі зціпленими, тоді як на бляхах з Бересняг та Стеблева — зістикованими. Кількість проаналізованих зображень поки ще недостатня, щоб зробити якісь конкретні висновки щодо місця виготовлення означеного кола блях. Але очевидно, що вони є продукцією різних майстрів. Хіба що можна стверджувати, що на прикладі виробів з Бересняг та Стеблева ми маємо унікальну ситуацію підтвердження роботи одного майстра-бронзоливарника, виконаної приблизно в один і той самий час. А питання культурних зв'язків між Подніпров'ям та Волго-Камським регіоном у V ст. до н. е., що в даному випадку простежується за одиничним прикладом зображення відособленої голови лева, потребує подальшого дослідження.

1. За описами відома ще одна знахідка вуздечної бронзової бляхи у вигляді відособленої голови лева, що походить з розкопок В. М. Щербаківського 1913 р. кургану 21 поблизу с. Лукаші Переяславського повіту Полтавської губернії (Кулатова, Супруненко 1995, с. 163). Але, на жаль, сам предмет або його зображення не збереглися.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев, А. Ю. 2003. *Хронография Европейской Скифии VII—IV веков до н. э.* Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Артамонов, М. И. 1966. *Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа.* Прага: Артия; Ленинград: Советский художник.

Археологічний каталог. б. р. Книга IV тома II[го]. Почато запис 1919 р. — 1923 р. Інвентарні № від 21292—25353. Архів відділу фондів Національного музею історії України.

Бабенко, Л. І. 2023. Щодо атрибуції деяких предметів з Литої Могили. *Археологія і давня історія України*, 2 (47), с. 241-256.

Барцева, Т. Б. 1981. *Цветная металлообработка скифского времени. Лесостепное Днепровское левобережье.* Москва: Наука.

Білан, Ю. О., Солтис, О. Б. 2014. *Великий курган ранньоскіфського часу на Київщині.* Київ: О. Філюк.

Бобринський, А. А. 1894. *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы.* 2. Санкт-Петербург: В. С. Балашев и Ко.

Бобринский, А. А. 1901. *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы.* 3. Санкт-Петербург: Главное управление уделов.

Бобринский, А. А. 1905. Отчёт о раскопках, проведённых в 1903 году в Чигиринском уезде Киевской губ. *Известия Императорской археологической комиссии*, 14, с. 1-43.

Васильев, Ст. А. 2004. Ананьинский звериный стиль. Истоки, основные компоненты и развитие. *Археологические вести*, 11, с. 275-295.

Галанина, Л. К. 1977. *Скифские древности Поднепровья (Эрмитажная коллекция Н. Е. Бранденбурга).* Свод археологических источников, Д1-33. Москва: Наука.

Галанина, Л. К. 1997. *Келермесские курганы. «Царские» погребения раннескифской эпохи.* Москва: Палеограф.

Гречко, Д. 2016. Классическая Скифия: начало (последние десятилетия VI — первая четверть V в. до н. э.). *Revista arheologică*, XII, 1—2, с. 145-168.

Гречко, Д. 2017. О формировании Классической Скифии в V в. до н. э. *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 78-106.

Ильинская, В. А. 1975. *Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин (VII—VI вв. до н. э.).* Киев: Наукова думка.

Канторович, А. Р. 2002. Классификация и типология элементов «зооморфных превращений» в зверином стиле степной Скифии. *Структурно-семиотические исследования в археологии*, 1, с. 77-130.

Капошина, С. І. 1958. Пам'ятки скіфського звіриного стилю, знайдені в Ольвії. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VII, с. 98-111.

Кисель, В. А. 2003. *Шедевры ювелиров Древнего Востока из скифских курганов.* Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение.

Ковпаненко, Г. Т. 1981. *Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось.* Киев: Наукова думка.

Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1989. *Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион).* Киев: Наукова думка.

Кулатова, І. М., Супруненко, О. Б. 1995. Кургани скіфського часу на Переяславщині (за розкопками В. Щербаківського 1913 р.). *Полтавський археологічний збірник*, 4, с. 154-166.

Ластовський, В. В. 1996. Дослідник археологічних пам'яток Черкащини Є. О. Зноско-Боровський. В: *Матеріали IV Міжнародної археологічної конференції студентів і молодих вчених. Київ, Україна, 14—16 травня 1996 р.* Київ: Соборна Україна, с. 30-32.

Лифантий, О. В. 2014. Золотые украшения из Мельгуновского кургана. *Наукові записки.* Серія: Історичні науки, 21, с. 52-60.

Ліфантій, О. В. 2014. Золоті прикраси одягу з ранніх скіфських комплексів. *Боспорские исследования*, XXX, с. 39-53.

Лугова, Л. М. 1999. Поховання скіфського воїна у пониззі Ворскли. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Полтавський археологічний збірник — 1999.* Полтава: Археолог, с. 123-133.

Мелюкова, А. И. 1964. *Вооружение скифов.* Свод археологических источников, Д1-4. Москва: Наука.

Могилов, О. Д. 2008. *Спорядження коня скіфської доби у лісостепу Східної Європи.* Київ; Кам'янець-Подільський: ІА НАН України.

Могилов, О. Д., Діденко, С. В. 2009. Скіфський курган 448 біля с. Журавка — пам'ятка перехідного часу у Потясминні. *Археологія*, 3, с. 45-54.

Мурзин, В. Ю. 1984. *Скифская архаика Северного Причерноморья.* Киев: Наукова думка.

Онайко, Н. А. 1966. *Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. э.* Свод археологических источников, Д1-27. Москва: Наука.

Петренко, В. Г. 1967. *Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э.* Свод археологических источников, Д1-4. Москва: Наука.

Полидович, Ю. Б. 2008. Об одной изобразительной традиции в искусстве народов скифского мира. В: Самашев, З. С. (ред.). *Номады казахских степей: этносоциокультурные процессы и контакты*

в Евразии скифо-сакской эпохи. Астана: Президентский центр культуры Республики Казахстан, с. 39-59.

Полідович, Ю. Б., Діденко, С. В. 2023. Дві скіфські бляхи з колекції С. М. Крейтона у зібранні Національного музею історії України. *Науковий вісник Національного музею історії України*, 9, с. 132-141.

Полін, С. В. 1987. Хронологія ранньоскіфських пам'яток. *Археологія*, 59, с. 17-36.

Попівський, М. Ф. (ред.). 1947. *Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року*. Київ: Українське видавництво політичної літератури.

Придик, Е. М. 1911. *Мельгуновский клад 1763 года*. Материалы по археологии России, 31. Санкт-Петербург: Главное управление уделов.

Раевский, Д. С. 1985. *Модель мира скифской культуры. Проблемы мировоззрения ираноязычных народов евразийских степей I тысячелетия до н. э.* Москва: Наука.

Ромашко, В. А., Скорый, С. А., Филимонов, Д. Г. 2014. Раннескифское погребение в кургане у села Китайгород в Приорелье. *Российская археология*, 4, с. 107-117.

Силантьева, Л. Ф. 1959. Некрополь Нимфея. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 69: Некрополи Боспорских городов, с. 5-107.

Смирнов, К. Ф. 1976. Савромато-сарматский звериный стиль. В: Мелюкова, А. И., Мошкова, М. Г. (ред.). *Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии*. Москва: Наука, с. 74-89.

Топал, Д. 2021. *Акинак на западе скифского мира*. Кишинэу: Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei.

Указатель… 1897. *Указатель к коллекции древностей из раскопок и случайных приобретений Е. А. Зноско-Боровского*. Канев.

Фиалко, Е. Е. 1994. *Памятники скифской эпохи Приднепровской террасовой лесостепи*. Киев.

Ханенко, Б. И., Ханенко, В. Н. 1900. *Древности Приднепровья*. III. Киев: С. В. Кульженко.

Черненко, Е. В. 1968. *Скифский доспех*. Киев: Наукова думка.

Черненко, Е. В. 1981. *Скифские лучники*. Киев: Наукова думка.

Черненко, Є. В. 1964. Скіфські бойові пояси. *Археологія*, XVI, с. 27-48.

Шилов, В. П., Очир-Горяева, М. А. 1997. Курганы скифской эпохи из могильников Аксеновский I—II. В: Мунчаев, Р. М., Ольховский, В. С. (ред.). *Памятники предскифского и скифского времени на юге Восточной Европы*. Москва, с. 127-152.

Юсупов, Г. В. 1959. Древнейшие поселения Гафурийского района БАССР. В: Смирнов, А. П., Кузеев, Р. Г. (ред.). *Башкирский археологический сборник*. Уфа: АН СССР, с. 58-87.

Яценко, С. А. 2006. *Костюм Древней Евразии: ираноязычные народы*. Москва: Восточная литература.

Shelekhan, O. 2020. *Swords and Daggers of the Scythian Forest-Steppe*. Oxford: British Archaeological Reports Publishing.

REFERENCES

Alekseev, A. Iu. 2003. *Khronografiia Evropeiskoi Skifii VII—IV vekov do n. e.* Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Artamonov, M. I. 1966. *Sokrovishcha skifskikh kurganov v sobranii Gosudarstvennogo Ermitazha.* Praga: Artiia; Leningrad: Sovetskii khudozhnik.

Arkheolohichnyi kataloh. b. r. Knyha IV toma II[ho]. Pochato zapys 1919 r. — 1923 r. Inventarni N vid 21292—25353. Arkhiv viddilu fondiv Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy.

Babenko, L. I. 2023. Shchodo atrybutsii deiakykh predmetiv z Lytoi Mohyly. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (47), s. 241-256.

Bartseva, T. B. 1981. *Tsvetnaia metalloobrabotka skifskogo vremeni. Lesostepnoe Dneprovskoe levoberezhe*. Moskva: Nauka.

Bilan, Yu. O., Soltys, O. B. 2014. *Velykyi kurhan rannoskifskoho chasu na Kyivshchyni*. Kyiv: O. Filiuk.

Bobrinskii, A. A. 1894. *Kurgany i sluchainye arkheologicheskie nakhodki bliz mestechka Smely*. 2. Sankt-Peterburg: V. S. Balashev i Ko.

Bobrinskii, A. A. 1901. *Kurgany i sluchainye arkheologicheskie nakhodki bliz mestechka Smely*. 3. Sankt-Peterburg: Glavnoe upravlenie udelov.

Bobrinskii, A. A. 1905. Otchet o raskopkakh, provedennykh v 1903 godu v Chigirinskom uezde Kievskoi gub. *Izvestiia Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii*, 14, s. 1-43.

Vasilev, St. A. 2004. Ananinskii zverinyi stil. Istoki, osnovnye komponenty i razvitie. *Arkheologicheskie vesti*, 11, s. 275-295.

Galanina, L. K. 1977. *Skifskie drevnosti Podneprovia (Ermitazhnaia kollektsiia N. E. Brandenburga).* Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1-33. Moskva: Nauka.

Galanina, L. K. 1997. *Kelermesskie kurgany. «Tsarskie» pogrebeniia ranneskifskoi epokhi*. Moskva: Paleograf.

Grechko, D. 2016. Klassicheskaia Skifiia: nachalo (poslednie desiatiletiia VI — pervaia chetvert V v. do n. e.). *Revista arheologică*, XII, 1—2, s. 145-168.

Grechko, D. 2017. O formirovanii Klassicheskoi Skifii v V v. do n. e. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (23), s. 78-106.

Ilinskaia, V. A. 1975. *Ranneskifskie kurgany basseina r. Tiasmin (VII—VI vv. do n. e.).* Kiev: Naukova dumka.

Kantorovich, A. R. 2002. Klassifikatsiia i tipologiia elementov «zoomorfnykh prevrashchenii» v zverinom stile stepnoi Skifii. *Strukturno-semioticheskie issledovaniia v arkheologii*, 1, s. 77-130.

Kaposhyna, S. I. 1958. Pam'iatky skifskoho zvirynoho styliu, znaideni v Olvii. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, VII, s. 98-111.

Kisel, V. A. 2003. *Shedevry iuvelirov Drevnego Vostoka iz skifskikh kurganov*. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe vostokovedenie.

Kovpanenko, G. T. 1981. *Kurgany ranneskifskogo vremeni v basseine r. Ros*. Kiev: Naukova dumka.

Kovpanenko, G. T., Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 1989. *Pamiatniki skifskoi epokhi Dneprovskogo Lesostepnogo Pravoberezhia (Kievo-Cherkasskii region).* Kiev: Naukova dumka.

Kulatova, I. M., Suprunenko, O. B. 1995. Kurhany skifskoho chasu na Pereiaslavshchyni (za rozkopkamy V. Shcherbakivskoho 1913 r.). *Poltavskyi arkheolohichnyi zbirnyk*, 4, s. 154-166.

Lastovskyi, V. V. 1996. Doslidnyk arkheolohichnykh pam'iatok Cherkashchyny Ye. O. Znosko-Borovskyi. In: *Materialy IV Mizhnarodnoi arkheolohichnoi konferentsii studentiv i molodykh vchenykh. Kyiv, Ukraina, 14—16 travnia 1996 r.* Kyiv: Soborna Ukraina, s. 30-32.

Lifantii, O. V. 2014. Zolotye ukrasheniia iz Melgunovskogo kurgana. *Naukovi zapysky*. Seriia: Istorychni nauky, 21, s. 52-60.

Lifantii, O. V. 2014. Zoloti prykrasy odiahu z rannikh skifskykh kompleksiv. *Bosporskie issledovaniia*, XXX, s. 39-53.

Luhova, L. M. 1999. Pokhovannia skifskoho voina u ponyzzi Vorskly. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Poltavskyi arkheolohichnyi zbirnyk — 1999*. Poltava: Arkheoloh, s. 123-133.

Meliukova, A. I. 1964. *Vooruzhenie skifov*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1-4. Moskva: Nauka.

Mohylov, O. D. 2008. *Sporiadzhennia konia skifskoi doby u lisostepu Skhidnoi Yevropy*. Kyiv; Kam'ianets-Podilskyi: IA NAN Ukrainy.

Mohylov, O. D., Didenko, S. V. 2009. Skifskyi kurhan 448 bilia s. Zhuravka — pam'iatka perekhidnoho chasu u Potiasmynni. *Arkheolohiia*, 3, s. 45-54.

Murzin, V. Iu. 1984. *Skifskaia arkhaika Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka.

Onaiko, N. A. 1966. *Antichnyi import v Pridneprove i Pobuzhe v VII—V vv. do n. e.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1-27. Moskva: Nauka.

Petrenko, V. G. 1967. *Pravoberezhe Srednego Pridneprovia v V—III vv. do n. e.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1-4. Moskva: Nauka.

Polidovich, Iu. B. 2008. Ob odnoi izobrazitelnoi traditsii v iskusstve narodov skifskogo mira. In: Samashev, Z. S. (ed.). *Nomady kazakhskikh stepei: etnosotsiokulturnye protsessy i kontakty v Evrazii skifo-sakskoi epokhi*. Astana: Prezidentskii tsentr kultury Respubliki Kazakhstan, s. 39-59.

Polidovych, Yu. B., Didenko, S. V. 2023. Dvi skifski bliakhy z kolektsii S. M. Kreitona u zibranni Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy*, 9, s. 132-141.

Polin, S. V. 1987. Khronolohiia rannoskifskykh pam'iatok. *Arkheolohiia*, 59, s. 17-36.

Popivskyi, M. F. (ed.). 1947. *Ukrainska RSR. Administratyvno-terytorialnyi podil na 1 veresnia 1946 roku.* Kyiv: Ukrainske vydavnytstvo politychnoi literatury.

Pridik, E. M. 1911. *Melgunovskii klad 1763 goda.* Materialy po arkheologii Rossii, 31. Sankt-Peterburg: Glavnoe upravlenie udelov.

Raevskii, D. S. 1985. *Model mira skifskoi kultury. Problemy mirovozzreniia iranoiazychnykh narodov evraziiskikh stepei I tysiacheletiia do n. e.* Moskva: Nauka.

Romashko, V. A., Skoryi, S. A., Filimonov, D. G. 2014. Ranneskifskoe pogrebenie v kurgane u sela Kitaigorod v Priorele. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, s. 107-117.

Silanteva, L. F. 1959. Nekropol Nimfeia. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 69: Nekropoli Bosporskikh gorodov, s. 5-107.

Skudnova, V. M. 1988. *Arkhaicheskii nekropol Olvii*. Katalog odnoi kollektsii. Leningrad: Iskusstvo.

Smirnov, K. F. 1976. Savromato-sarmatskii zverinyi stil. In: Meliukova, A. I., Moshkova, M. G. (ed.). *Skifo-sibirskii zverinyi stil v iskusstve narodov Evrazii*. Moskva: Nauka, s. 74-89.

Ukazatel… 1897. *Ukazatel k kollektsii drevnostei iz raskopok i sluchainykh priobretenii E. A. Znosko-Borovskogo.* Kanev.

Fialko, E. E. 1994. *Pamiatniki skifskoi epokhi Pridneprovskoi terrasovoi lesostepi*. Kiev.

Khanenko, B. I., Khanenko, V. N. 1900. *Drevnosti Pridneprovia*. III. Kiev: S. V. Kulzhenko.

Chernenko, E. V. 1968. *Skifskii dospekh*. Kiev: Naukova dumka.

Chernenko, E. V. 1981. *Skifskie luchniki*. Kiev: Naukova dumka.

Chernenko, Ye. V. 1964. Skifski boiovi poiasy. *Arkheolohiia*, XVI, s. 27-48.

Shilov, V. P., Ochir-Goriaeva, M. A. 1997. Kurgany skifskoi epokhi iz mogilnikov Aksenovskii I—II. In: Munchaev, R. M., Olkhovskii, V. S. (ed.). *Pamiatniki predskifskogo i skifskogo vremeni na iuge Vostochnoi Evropy*. Moskva, s. 127-152.

Topal, D. 2021. *Akinak na zapade skifskogo mira*. Kishineu: Muzeul Național de Istorie a Moldovei.

Iusupov, G. V. 1959. Drevneishie poseleniia Gafuriiskogo raiona BASSR. In: Smirnov, A. P., Kuzeev, R. G. (ed.). *Bashkirskii arkheologicheskii sbornik*. Ufa: AN SSSR, s. 58-87.

Iatsenko, S. A. 2006. *Kostium Drevnei Evrazii: iranoiazychnye narody*. Moskva: Vostochnaia literatura.

Shelekhan, O. 2020. *Swords and Daggers of the Scythian Forest-Steppe*. Oxford: British Archaeological Reports Publishing.

S. V. Didenko, O. Ya. Kutsenyak, Yu. B. Polidovych

THE LION HEAD-SHAPED BRONZE PLATES FROM SCYTHIAN ASSEMBLAGES OF THE FOREST-STEPPE OF DNIPRO RIGHT BANK

Two sets of bronze plates originating from two assemblages of the Dnipro Right Bank forest-steppe are studied in the paper. The set from the barrow No. 4 (fig. 1) near Beresniahy village includes the image of a lion head full-face (10 units) and in profile (2 units). The full-face view of the head is unique and has no analogues. Paired profile plates have a complete analogue in a pair of plates, originating from the barrow near the Stebliv village (Serhii Crichton collection). Presumably, both sets were made by the same master from the same molds. The researchers date the barrow No. 4 near Beresniahy village within the second quarter — the mid-5th century BC. The plates with the image of the lion head from this assemblage are the earliest images of this predator, made in traditions close to the Scythian «animal style». The image of the head of a cat family predator on bronze plates from barrows No. 400 and 401 near Zhuravka village on the Dnipro Right Bank is earlier and may have been the source of the artistic motif. Image of the predator head from barrow No. 491 near Makiivka village is also earlier. It is made in the traditions of the Scythian «animal style». The images on a gold plate from barrow No. 3 near Orlyk village on the Dnipro Left Bank and on bronze plates from barrow No. 32 of the necropolis of Greek city of Nymphaeon, Eastern Crimea are similar to the lion heads from Beresniahy and Stebliv. The most eastern is a bronze plate from the Voskresensk hillfort in the Southern Ural. Another version of the motif is presented on bronze plates from barrow No. 32 of the Aksyonovsky-I cemetery in Lower Volga Region and from the Ananino cemetery in the Volga-Kama region.

Keywords: Dnipro Right Bank, Beresniahy, Ye. Znosko-Borovskyi, Scythians, lion, Scythian «animal style».

Одержано 18.09.2023

ДІДЕНКО Сергій Васильович, кандидат історичних наук, завідувач сектору, Національний музей історії України, Київ, Україна.
DIDENKO Serhii, PhD (Archaeology), Head of the Sector, The National Museum of the History of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-8631-5411,
e-mail: svdidenko.arh@gmail.com.

КУЦЕНЯК Оксана Ярославівна, завідувачка відділом, Львівський історичний музей, Львів, Україна.
KUTSENYAK Oksana Yaroslavivna, Head of the Department, Lviv Historical Museum, Lviv, Ukraine.
ORCID: 0009-0002-5057-3467,
e-mail: okutsenyak@gmail.com.

ПОЛІДОВИЧ Юрій Богданович, кандидат історичних наук, завідувач відділом, Скарбниця Національного музею історії України, Київ, Україна.
POLIDOVYCH Yurii, Candidate of Historical Sciences, Department Head, the branch of National Museum of History of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-0113-6746, e-mail: yurkop@ukr.net.

УДК 902-027.21(091)(477.52)”638” DOI: 10.37445/adiu.2023.04.09

Ю. Б. Полідович, Є. О. Величко

КУРГАНИ СКІФСЬКОГО ЧАСУ ПОБЛИЗУ с. ВЕЛИКІ БУДКИ В ПОСУЛЛІ: АРХІВНІ ДАНІ ТА МУЗЕЙНІ КОЛЕКЦІЇ

В статті проаналізовано джерела, пов’язані з розкопками курганів скіфського часу поблизу с. Великі Будки в Посуллі, що проводилися в останні десятиліття XIX — на початку XX ст. Подано характеристику чотирьох курганних груп, розташованих на схід та захід від села. Наявна інформація про знахідки згруповується за окремими комплексами.

***Ключові слова**: Посулля, Великі Будки, скіфський період, курган, музейна колекція.*

The thing is, Amy, everyone’s memory is a mess. Life is a mess. Everyone’s got memories of a holiday they’ve never been on, a party they never went to, met someone for the first time and felt like they’ve known them their whole lives. Time is being rewritten around us, everyday [1].

«Doctor Who». Episod «Good Night»

Роменські або ж Посульські кургани добре відомі в скіфології. Ця узагальнена назва застосовується до кількох великих скупчень курганів, розташованих понад правим берегом р. Сули на північний схід від м. Ромни Сумської області. Окремі групи (рис. 1: 1) розрізняються по прив’язці до населених пунктів, розташованих або поблизу від курганів (с. Великі Будки), або на протилежному березі ріки (сс. Оксютинці [2], Пустовійтівка, Вовківці). Розрізняють їх, використовуючи й місцеві топоніми — Стайчин Верх, Солодка, Провалля, Попова Калюжа тощо (Завитневич 1887, с. 614—621; Ханенко, Ханенко 1899, с. 5—6; Самоквасов 1908, с. 95—111; Ильинская 1968, с. 5—19; Гречко та ін. 2016, с. 212—216; ін.).

Серед цих груп найбільш розпорошеною виявилася інформація щодо курганів, розташованих поблизу с. Великі Будки і об’єднаних В. А. Іллінською в одну курганну групу 3 (1968, с. 9—10, 14, 16, 192, табл. 3, рис. 7). В цій місцині в різні роки останніх десятиліть XIX — початку XX ст. розкопки проводили С. А. Мазаракі, Д. Я. Самоквасов, І. А. Линниченко та, імовірно, В. В. Хвойка (Ильинская 1968, с. 10, 20—21). Але відносно докладний опис досліджених поховань зберігся лише про декілька з них — це кургани з розкопок Д. Я. Самоквасова 1889 р., С. А. Мазаракі 1897 р. та І. А. Линниченко 1898 р. (Ханенко, Ханенко 1899, с. 7—8; Линниченко 1900, с. 16; Самоквасов 1908, с. 110—111; Ильинская 1968, с. 41—43).

Матеріали розкопок з часом надійшли переважно до Київського художньо-промислового і наукового музею. За інвентарним описом археологічного відділу музею це понад 180 предметів, про які зазначено, що їх знайдено в курганах поблизу с. Будки або ж Великі Будки Роменського повіту Полтавської губернії (Хвойка б. г.). Повна назва села вказана тільки стосовно 43 предметів (інвентарні № ІМ-10875—10878), проте у нас немає сумніву, що в обох випадках мова йде про один населений пункт [3]. Зокрема, в публікації

1. «Справа в тому, Емі, що пам’ять кожного — це безлад. Життя — це безлад. У кожного є спогади про відпочинок, на якому він ніколи не був, про вечірку, на якій вони ніколи не були, про першу зустріч із кимось і відчуття, ніби вони його знають усе життя. Щодня час навколо нас переписується» («Доктор Хто». Епізод «Добраніч»).

2. Нині у складі с. Пустовійтівка.

3. У межах сучасних Сумської та Полтавської областей є два села з назвою Будки, проте територіально вони ніяк не пов’язані з Посуллям. Також в сучасному Роменському районі Сумської області є два села Великі Будки (Хмелівська та Вільшанська ОТГ) та одне — Малі Будки (Коровинська ОТГ). Всі три села наприкінці XIX ст. входили до складу Роменського повіту. Одне із сіл під назвою Великі Будки (Вільшанська ОТГ) розташоване за 42 км на північний схід від Ромнів, а відтак воно відноситься до дещо іншого історико-культурного регіону, що не мав стосунку до власне Роменських курганів. Малі Будки знаходяться за 20 км на північний схід від Ромнів та за 10 км від Великих Будків. Поблизу цього населеного пункту відомі кургани. Деякі з них були досліджені наприкінці XIX ст., зокрема, з цих курганів походить цікавий скіфський комплекс,

© Ю. Б. ПОЛІДОВИЧ, Є. О. ВЕЛИЧКО, 2023

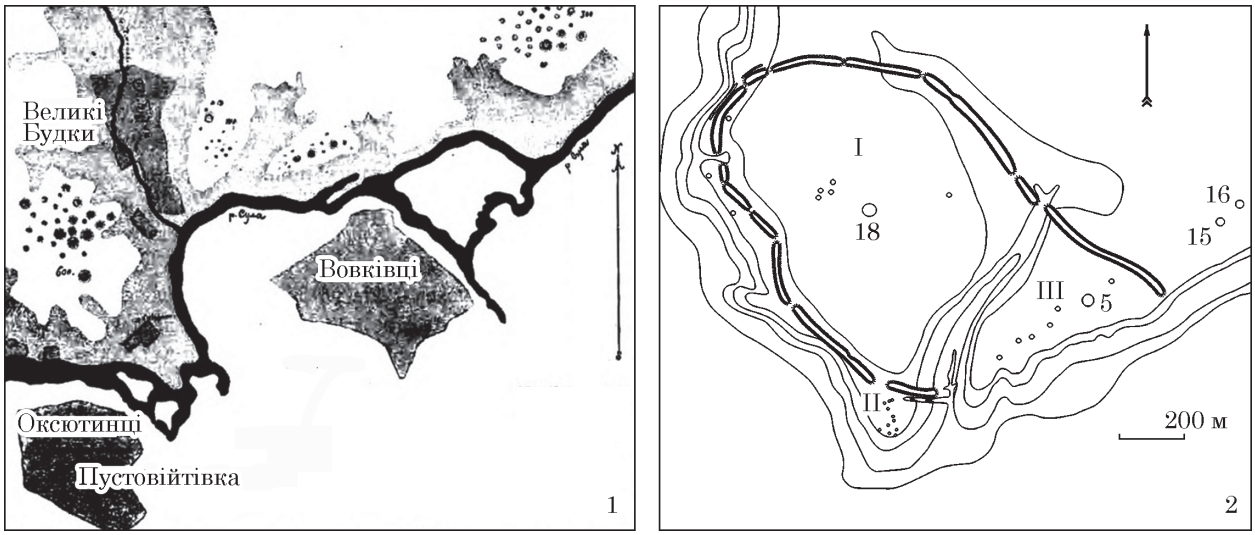

Рис. 1. Карта-схема розташування Роменських курганів С. А. Мазаракі (1 — за Ханенко, Ханенко 1899); кургани поблизу с. Великі Будки за зйомкою М. М. Семенчика, 1927 р. (2 — за Корж 2021)

матеріалів розкопок так само говориться тільки про с. Будки, яке згадується сукупно з найближчими селами — Оксютинцями, Пустовійтівкою та Вовківцями (Бобринский 1894, с. 161; Ханенко, Ханенко 1899, с. 5), поряд з якими власне й знаходяться Великі Будки. В літературі час від часу також вказувалася повна назва села, зокрема, коли йшла мова про розкопки С. А. Мазаракі 1886 р. (Отчёт… 1891, с. 146, 149; Бобринский 1901, с. 61), або ж стосовно прив'язки Вовківецьких курганів, що знаходилися «*верстах у 4-х східніше с. Великі Будки*» [1] (Бранденбург 1908, с. 170). В. З. Завітневич (1887) згадує й с. Графські Будки (нині Малі Будки), як крайню східну точку розташування великих груп курганів на правому березі р. Сули.

Великобудківські кургани: загальна характеристика. Перший схем-план розташування роменських курганів склав, імовірно, С. А. Мазаракі, оскільки його розміщено в публікації перед узагальнюючою характеристикою цих курганів, підготовленою за журналом розкопок дослідника (Ханенко, Ханенко 1899, с. 5). На цьому плані (рис. 1: 1) позначено дві групи курганів, розташованих на схід від с. Великі Будки та розділених глибоким яром. Якихось уточнюючих даних в інформації С. А. Мазаракі немає. Відсутні вони й у публікаціях матеріалів розкопок роменського дослідника поблизу Великих Будків, які містяться у звітах Археологічної комісії (Отчёт… 1891, с. 146, 149) або про які згадує А. А. Бобринський (1901, с. 61, 81).

Докладні обстеження та фіксація курганів поблизу с. Великі Будки (як, зрештою, й інших роменських курганів) були проведені у 1927 р. співробітниками Роменського краєзнавчого музею під керівництвом директора музею М. М. Семенчика (рис. 1: 2). Тоді було зазначено, що кургани в даній місцевості знаходяться на ділянках, переважно охоплених валом [2]: «*Могили розкинуті на плато, частина якого охоплена валом. Вал невисокий — 2—3 м, тягнеться понад західним та південним схилами (на півдні він майже знищений). На півночі та сході вал тягнеться полями. … Могили всі розриті. Всього їх — 36 могил*» (Семенчик 1927, с. 4—5). Повторно ці роботи були проведені у 1946 р. (Іллінська 1949, с. 141, рис. 2: 3), а також у 1959 р.

матеріали з якого потрапили до приватного музею М. К. Скаржинської в Лубнах (Каталог… 1890, с. 9; Супруненко 2000, с. 277), а нині частково зберігаються в Полтавському краєзнавчому музеї. У 1906 р. М. О. Макаренко розкопав тут декілька курганів (Макаренко 1907, с. 42—43). Проте немає жодної згадки про те, що в цій місцевості в останні десятиліття XIX — перші роки XX ст. бував С. А. Мазаракі, діяльність якого у той час була зосереджена переважно на регіонах, розташованих ближче до м. Ромни.

1. Тут і далі переклад текстів з російської — наш.

2. Вперше про цей вал згадує І. А. Линниченко (1900, с. 11), відзначаючи його як особливість місцевих курганних груп, охоплених оборонними спорудами. Хоча дивно, що про вал не пишуть інші археологи, які бували біля Великих Будків у останніх десятиліттях XIX ст. Відсутні відомості про нього й у М. О. Макаренка (1917, с. 50—53), який обстежував басейн Сули і, зокрема, детально описав Басівське городище, розташоване неподалік, уверх за течією р. Хмелівки. В. А. Іллінська, яка провела обстеження пам'ятки у 1946 р., відзначила відсутність тут культурних залишків та припустила різночасове походження курганів та оборонних споруд (1949, с. 141; 1968, с. 10). У 1967 р. дослідження провів Б. А. Шрамко, який встановив наявність матеріалів ранньоскіфського часу в трьох шурфах, закладених на городищі (1968, с. 10). На думку А. А. Коржа, знахідки в шурфах можуть бути пов'язані з поховальними спорудами, що втратили візуальні ознаки (2021, с. 71). Детальний план розташування валів підготував Є. М. Осадчий (Гречко, Осадчий, Крютченко 2020, с. 201—205, рис. 4). Про характер цієї пам'ятки див. (Болтрик, Фиалко 1995, с. 40—41; Бессонова 2000, с. 123; Гречко, Осадчий, Крютченко 2020, с. 201—205; Корж 2021).

експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом Є. А. Іріцького (Ильинская 1968, с. 8—9). На той час було зафіксовано лише 16 курганів (рис. 2: 1; Ильинская 1968, с. 9—10, 14, 16, рис. 7, табл. 3). У ході сучасних обстежень (Гречко, Осадчий, Крютченко 2020, с. 201—204, рис. 4; Корж 2021, с. 69—70, рис. 2) головна увага приділялася технічному стану насипів, більшість з яких продовжує руйнуватися оранкою (рис. 2: 2).

Кургани, розташовані на схід від с. Великі Будки, чітко поділяються на три відокремлені групи (рис. 1: 2; 2: 1).

Група I «Капіталовщина». Включає кургани, розташовані на схід від центральної частини с. Великі Будки, на обширному плато, охопленому з трьох сторін валом. В. А. Іллінська вказує назву місцини — *Капіталовщина* (1968, с. 14, рис. 7).

За схемою С. А. Мазаракі (рис. 1: 1), група нараховувала близько 20 насипів різних розмірів, розташованих переважно ланцюжком з очевидним домінуванням одного найбільшого кургану (Ханенко, Ханенко, 1899, с. 5). М. М. Семенчик згадує вже тільки 6 насипів (рис. 1: 2): «*На полі, яке оточено цим валом, знаходиться 6 могил, сама більша з них — це № 18* [1]*, висота її 6 метрів, діаметр 36 метрів, верх могили зрізаний, зверху яма біля 2-х метрів глибиною. Могилу оточує рівчак, біля 7-ми метрів шириною і біля 1 метра глибиною. За рівчаком помітно невисокий вал (0,50 м). Могила не заорюється*» (1927, с. 9—10). У подальшому на полі дослідники фіксувалися тільки два найбільші кургани, які збереглися до нашого часу (рис. 2: 1, 2). За даними, що наводить В. А. Іллінська, висота насипів складала 7,0 і 2,0 м, діаметр — 44 і 36 м (відповідно).

Окрім того, «*3 невеликих могили знаходяться перед західним валом: одна в тій же стороні, але з внутрішнього боку, теж невелика*» (Семенчик 1927, с. 9—10). Це кургани, розташовані на західному краю плато або на схилі з нього (рис. 1: 2). Висота складала 0,6—2,0 м, діаметр — 14—21 м (Ильинская 1968, с. 16, табл. 3). З них на сьогоднішній день уціліли лише 2. На схемі Є. А. Іріцького позначено ще один курган висотою 0,4 м і діаметром 11 м, розташований біля східного валу (рис. 2: 1; Ильинская 1968, рис. 7).

Група II «Провалля». Д. Я. Самоквасов розповідає про урочище Провалля, розташоване на пагорбі на лівому березі р. Сули при впадінні в неї р. Хмелівки. Цей топонім зберігся до наших днів (рис. 2: 2) [2]. На 1889 р. тут нараховувалося 32 невеликих кургани, розташовані один біля одного. Дослідник розкопав з них 3, в тому числі й найвищий у групі, що мав насип висотою 3,5 м / 5 аршин (Самоквасов 1908, с. 110—111).

Цілком імовірно, що саме про цю групу (рис. 1: 2) М. М. Семенчик (1927, с. 9) зазначає: «*На … лівому боці долини р. Хмелівки (в тім місці, де річка Хмелівка впада в річку Сулу) …, в цім місці плато знижується і підходе трикутником до Сули, на ньому помітно 11 невеликих, попсованих могил*». Імовірно, у подальшому насипи курганів були повністю розорані, оскільки інші дослідники про них не згадують.

Група III. На схід — південний схід від с. Великі Будки. Насипи розташовуються ланцюжком, що протягся з північного сходу на південний захід на 600 м вздовж краю плато понад р. Су-

1. Нумерація курганів була наскрізною по трьом групам, що сприймалися як єдиний комплекс.

2. Автори щиро вдячні Є. М. Осадчому за надану інформацію.

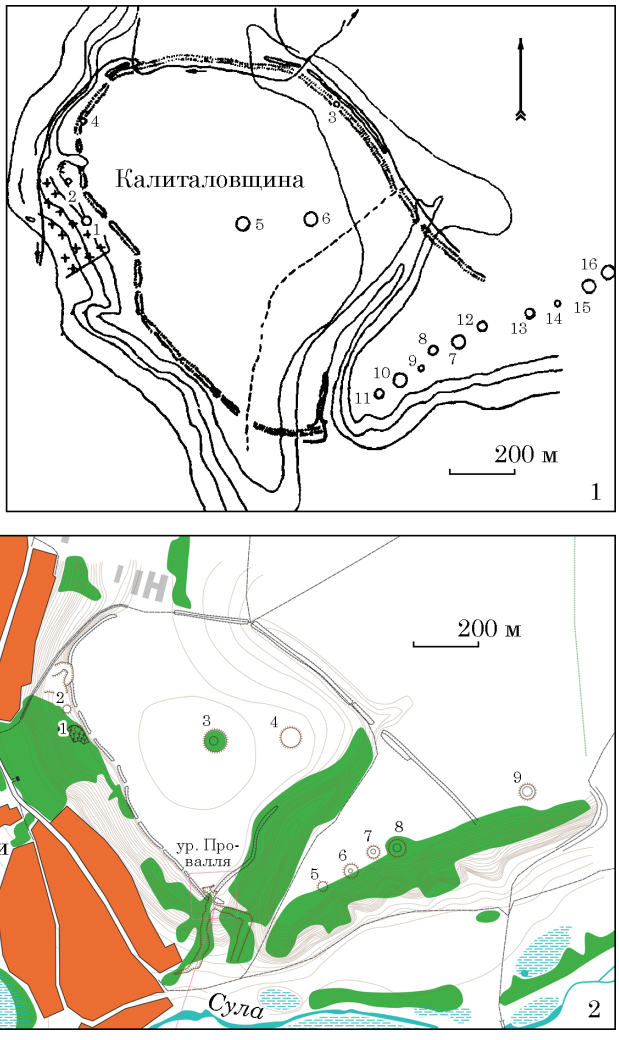

Рис. 2. Кургани поблизу с. Великі Будки: 1 — за зйомкою Є. А. Іріцького, 1957 р. (за Ильинская 1968); 2 — за зйомкою Є. М. Осадчого (за Гречко, Осадчий, Крютченко 2020)

ла. Від групи I її відділяє глибокий яр (рис. 1: 2; 2: 1).

Д. Я. Самоквасов (1908, с. 111) відзначає, що «*на узвищенні, яке примикає до урочища Провалля і селища Великі Будки і тягнеться звідси у напрямку на схід, до с. Вовківці, збереглися залишки великої групи курганів, подібній Стайчиній групі* [1] *по кількості і величині насипів*».

За схемою С. А. Мазаракі (рис. 1: 1), група складалася десь з 15 насипів з домінуванням 3 великих курганів (Ханенко, Ханенко 1899, с. 5). М. М. Семенчик (1927, с. 9—10) констатував, що залишилося тільки 7 «*могил*» (рис. 1: 2), розташованих на відстані одна від одної, «*…з них сама висока № 5 (Різана Могила), висота її 6 м, діаметр 30 м. Могила страшенно попсована; верх західного боку знятий, знизу західного боку могила зрізана уступами. Могила не заорюється. …На схід від валу, теж біля схилу плато до річки Сули, ще 2 могили № 15—16, обидві вони розкопані, розмір їх майже однаковий: висота біля 5 м, діаметр біля 22 м, верхи зрізані, в середині ями; могили не заорюються*».

В. А. Іллінська наводить дані про 10 курганів (рис. 2: 1). З них найбільший курган 7 (відповідає Різаній Могилі) мав насип висотою 7,0 м і діаметром 32 м. Кургани 15 і 16 (їх нумерація в обох випадках співпадає) — висотою 6,5 і 5,0 м, діаметром до 35 м. Інші кургани — висотою 0,3—2,5 м, діаметром 17—32 м.

На даний час збереглися 8 насипів (рис. 2: 2; Гречко, Осадчий, Крютченко 2020, рис. 4; Корж 2021, рис. 2). Окрім того, А. А. Корж зафіксував три плями «*пропеченого до цегельного кольору ґрунту*» на схід від найбільшого кургану, що також можуть бути залишками розораних курганів (2021, с. 68—69, 72, рис. 2).

Цілком можливо, що кургани цієї групи в перших публікаціях кінця XIX — початку XX ст. позначалися у прив'язці до с. Вовківці, що знаходиться на протилежному березі Сули (рис. 1: 1). Зокрема, І. А. Линниченко (1900, с. 11) зазначає, що «*валом оточені обидві групи — с. Великі Будки і Вовківці*» [2]. Тоді як розташування великої групи курганів «*кількістю близько 50*» (власне ту, яку ми нині визначаємо як Вовківецьку), дослідник локалізував у місцині, де знаходяться «*дачі с. Вовківці (Коровинської волості), на землях козака Кози*» (Линниченко 1900, с. 12). До курганів, прив'язаних за розташуванням саме до Вовківців, можуть відноситися 12 пам'яток, розкопаних С. А. Мазаракі у 1886 р. З них 8 мали великі насипи висотою 1,75—3,85 м, що загалом відповідає параметрам тих насипів, що були зафіксовані 1959 р. експедицією Є. А. Ірицького у межах виділеної нами групи III (Ильинская 1968, с. 16, табл. 3), з урахуванням їх часткового руйнування у процесі розкопок та після них. У такому контексті видається невипадковим, що найбільший курган у власне Вовківецькій групі, розкопаний 1899 р., С. А. Мазаракі прив'язав до хутора Шумейка, розташованого неподалік у заплаві Сули.

До наведених трьох курганних груп поблизу с. Великі Будки також можна додати ще одну, четверту, про яку розповідає тільки Д. Я. Самоквасов, що проводив роботи в даній місцевості у 1889 р. (1908, с. 110—111).

Група IV «Попова Калюжа». Група з понад 20 курганів, розташована на відстані 1 версти на схід від групи Стайчин Верх, на правому березі р. Хмелівки (тобто на протилежному березі від Великих Будків), над урочищем Попова Калюжа, в лісі, поряд з новим кладовищем. Згаданий топонім на сьогоднішній день повністю забутий, можна тільки припустити, що це може бути виїмка в правому березі річки, колись заводнена (рис. 3). Інші дослідники кургани в даній місцині не згадують.

Д. Я. Самоквасов (1908, с. 94—95) також пише про урочище Ружне біля с. Великі Будки у зв'язку з інтенсивним розорюванням курганів, внаслідок чого «*збереглися тільки насипи, що панували раніше в групах, а кургани менших розмірів були розорані і стали вже непомітними*». Опис цілком може відповідати групі I, але з'ясувати це неможливо, оскільки зазначений топонім більше ніде не згадується.

М. О. Макаренко (1917, с. 100) наводить дані ще про «*один курган біля села Великі-Будки за 1/4 версти відстані від села, в урочищі, що називається «Салова могила»; кругла; 74 саж. в окружності, 9 саж. у вишину* [3]*; в лісі; на рівному місці*». Проте, курганів такої висоти поблизу с. Великі Будки інші дослідники не фіксували. Вони є на значно більшій відстані від села: за 1,3 км на південний захід — курган Старша Могила в групі Стайчин Верх, що досягав висоти 20 м (Ильинская 1968, с. 24), а також за 3,0 км на схід — Шумейківський курган в групі Вовківецьких курганів, що мав насип висотою 19 м (Ильинская 1968, с. 43). Не згадують інші дослідники й топонім з назвою Салова Могила, хоча назв курганів збереглося чимало.

Розкопки курганів поблизу с. Великі Будки. За спостереженнями М. М. Семенчика, всі 36 курганів, що він зафіксував поблизу с. Великі Будки 1927 р., були розкопані або ж «*попсовані*» (тобто копані). Проте співвіднести інформацію про той чи інший розкопаний курган з реальними об'єктами не має жодної можливості.

Перші відомі розкопки поблизу с. Великі Будки провів С. А. Мазаракі у 1886 р., коли копав на кошти Археологічної комісії (Отчёт… 1891,

1. Група Стайчин Верх, розташована нижче за течією р. Сули, за 1,3 км на схід — південний схід від с. Великі Будки, навпроти с. Пустовійтівка / Оксютинці (Ильинская 1968, с. 9, 12, 13, рис. 5, табл. 1).

2. Інформацію про оточення курганів Вовківецької групи валом наводить і А. А. Бобринський (1901, с. 82), але помилково переносить її на велику групу, розташовану східніше, кількість якої визначає до 300 насипів.

3. 74 сажень дорівнює 157,92 м, що відповідає 50 м в діаметрі; 9 сажень — 19,2 м.

Рис. 3. Імовірне місце розташування курганної групи IV Попова Калюжа

с. 146, 149; Бобринский, 1894, с. 161—122). Не відомо чи дослідник проводив розкопки поблизу Великих Будків після 1886 р., оскільки численні матеріали його розкопок 1887—1890 р., що потрапили до колекції А. А. Бобринського, були повністю депаспортизовані (Бобринский 1901, с. 62—81). Можливо, з розкопок С. А. Мазаракі 1886—1890 рр. походять предмети, які надійшли до Київського музею від Є. М. Терещенко (Хвойка б. г., № ІМ-10875—10878). Завдяки цій відомій київській меценатці до музею потрапило археологічне зібрання В. В. Хвойки, про що свідчать записи в інвентарній книзі. Можливо, саме в цьому зібранні перебували й деякі предмети з розкопок С. А. Мазаракі [1]. Так само з інвентарної книги відомо й про те, що В. В. Хвойка розкопував кургани поблизу с. Великі Будки (Хвойка б. г.) [2]. Проте де саме відбулися ці роботи і скільки курганів було розкопано — невідомо.

У 1889 р. дослідження поблизу с. Великі Будки провів Д. Я. Самоквасов (1908, с. 110—111): розкопані 3 кургани в групі IV Попова Калюжа і 3 кургани в групі II Провалля. Активні розкопки роменських курганів, зокрема, й поблизу Великих Будків провів С. А. Мазаракі в 1897—1898 р. (Ильинская 1968, с. 21). У 1898 р. 2 кургани також розкопав І. А. Линниченко (1900, с. 16).

Далі наводимо зведену інформацію щодо розкопок курганів поблизу с. Великі Будки та предмети, знайдені під час цих робіт, засновуючись на даних першоджерел — інвентарної книги археологічного відділу Київського художньо-промислового і наукового музею, яку вів В. В. Хвойка, та перших публікацій матеріалів цих розкопок.

Курган 1/1886, розкопки С. А. Мазаракі — «*з ознаками трупоспалення*», пограбований, знайдено обпалену мушлю і глиняну намистину (Отчёт… 1891, с. 149).

Курган 2/1886, розкопки С. А. Мазаракі — «*містив тільки маленький глиняний горщик, що стояв біля ніг остова*» (Отчёт… 1891, с. 149).

Курган 1/1889 з групи IV Попова Калюжа, розкопки Д. Я. Самоквасова (1908, с. 110). Під насипом — в ямі споруджено гробницю, складену зрубом поміж чотирма кутовими стовпами і перекриту рядом брусків. Пограбована. Серед розкиданих кісток людини знайдено кістки барана, 2 бронзові стріли, залізний наконечник списа, ніж і вудила. Предмети були передані І. А. Линниченко, не збереглися.

Курган 2/1889 з групи IV Попова Калюжа, розкопки Д. Я. Самоквасова (1908, с. 110). Під насипом — поховання в ґрунтовій ямі з дерев'яним

1. Окрім зазначених, також мова йде про предмети з курганів поблизу с. Оксютинці: інвентарні № ІМ-10597, ІМ-10750—10767, ІМ-10770—10787, ІМ-10873.

2. № ІМ-10587, ІМ-10588, ІМ-10644—10665, ІМ-10700—10724, щодо яких зазначено: «*з розкопок В. В. Хвойки, здійснених біля с. Будки*».

перекриттям. Пограбоване. Знайдено кістки вівці і фрагменти керамічного посуду.

Курган 3/1889 з групи IV Попова Калюжа, розкопки Д. Я. Самоквасова (1908, с. 110). Поховальна споруда і знахідки аналогічні.

Курган 1/1889 з групи II Провалля, розкопки Д. Я. Самоквасова (1908, с. 110—111; Ильинская, 1968, с. 41, табл. XXXII: 1—4; Могилов 2008, с. 26, рис. 17: 1; 44: 7, 8; 152: 32; Пеляшенко 2020, рис. 166: 9). Курган — домінуючий у групі, мав насип висотою до 3,5 м (5 аршин) і діаметр до 12 м (довжина периметру 50 аршин). Гробницю складено зрубом поміж чотирма стовпами, вкопаними по кутам могильної ями. Вона видовжена за віссю північ—південь, розмірами 2,8 × 2,1 м, глибиною понад 2,1 м. Перекриття — дерев'яне. Поховання пограбоване. На краю ями знайдено невеликий глиняний горщик (рис. 6: 2). На дні — залишки людського кістяка. В південно-східному куті знайдено залізні вудила і пару кістяних псаліїв, прикрашених на верхніх кінцях головою коня з притиснутим вухом (рис. 6: 1), орнаментовану рогову пластинку (рис. 6: 3) і бронзовий дволопатевий наконечник стріли з шипом на втулці (рис. 6: 4).

В. А. Іллінська відзначила присутність в комплексі кургану архаїчних рис, що дозволяють датувати його VI ст. до н. е. (1968, с. 71).

Курган 2/1889 з групи II Провалля, розкопки Д. Я. Самоквасова (1908, с. 111). Насип висотою до 1,4 м (2 аршина) і діаметром 8—10 м (довжина периметру 35 аршин). Поховання здійснене в ґрунтовій ямі з дерев'яним перекриттям. Пограбоване. Знайдено тільки розкидані кістки людини.

Курган 3/1889 з групи II Провалля, розкопки Д. Я. Самоквасова (1908, с. 111). Поховальні споруди і знахідки аналогічні.

Курган 1/1897, розкопки С. А. Мазаракі (Ханенко, Ханенко 1899, с. 7—8; Ильинская 1968, с. 42—43, рис. 20: 3; 43: 2; табл. XXXIII: 1—28; Грібкова 2010; Грибкова 2012). Курган мав круглий насип висотою 2,8 м (4 аршина) і діаметром до 15 м (довжина кола 56 аршин). Насип чорноземний, з великою кількістю вуглинок. Поховання здійснене на рівні денного горизонту. Перед похованням було очищено і обкопано канавкою майданчик, оточений по периметру торцевими стінами з круглого дубового дерева. Дах склепу — з дубових брусків. Дерево склепу повністю обвуглене, і на кістяку та багатьох предметах помітні сліди вогню. Кістяк лежав головою на південь, з витягнутими вздовж тулуба руками (рис. 4: 1). Біля шиї кістяка лежало намисто (1), а з лівої сторони голови — золота довга пластина (2). Біля голови — дві золоті сережки (3), на лівій руці — золотий перстень (4). З лівого боку, на рівні голови, знаходилася «*підставка з білої маси і шматочок синьої емалі*» (5), далі, також з лівого боку, 4 бронзових дзеркала [1] (6). В південній частині поховання стояли 3 теракотові вазочки (7), грецька срібна орнаментована посудинка (8) і лежала вуздечка (9). Біля ніг кістяка, в північній частині могили, були розкидані золоті пластинки (10), що слугували прикрасами одягу. Біля північної стіни і в північно-східному куті стояли 2 амфори (11) и 9 посудин місцевої роботи (12), а біля східної стіни знайдено 26 бронзових дзвіночків (13).

1. Намисто (інв. № ІМ-11918) — в публікації описано узагальнено разом з іншими комплексами, чи відповідає фото (рис. 4: 3) знахідці саме в будківському кургані невідомо; в складі намиста була підвіска з кольорового скла у вигляді глечика (рис. 4: 4; Ханенко, Ханенко 1899, с. 38, кат. 586, 591, табл. XXXIII: 586, 591).

2. Довга пластина / метопіда (інв. № ІМ-11663; рис. 4: 7) — золота, із тисненим зображенням оленя і двох грифонів (Ханенко, Ханенко 1899, с. 32, кат. 426, табл. XXV: 426; Ильинская 1968, с. 138, табл. XXXIII: 1; Грібкова 2010, с. 45—46, рис. 3; Грибкова 2012, с. 130—131, рис. 2: 3).

3. Сережки (інв. № ІМ-11520, ІМ-11524, ІМ-11525; рис. 4: 6), 2 одиниці — основа з дротинки, загнутої гачком, на яку нанизано підвіску у вигляді дзвіночка. Також до прикрас додається ще одна підвіска, яка може бути їхньою частиною, або ж — фрагментом прикраси з іншого комплексу (Ханенко, Ханенко 1899, с. 31, кат. 421, табл. XXV: 421; XXIX: 421; Ильинская 1968, с. 140, табл. XXXIII: 12). До нашого часу вони не збереглися (Грібкова 2010, с. 45).

4. Перстень (інв. № ІМ-11517; рис. 4: 5) — золотий, з круглим щитком і роз'ємною шинкою (Ханенко, Ханенко 1899, с. 32, кат. 428, табл. XXV: 428; Ильинская 1968, с. 142, табл. XXXIII: 11; Петренко, 1978, с. 71, кат. 25; Грібкова 2010, с. 46, рис. 2; Грибкова 2012, с. 130, рис. 2: 2).

5. «*Емаль*» (інв. № ІМ-11912; рис. 4: 15) — шматочки синього кольору (Ханенко, Ханенко 1899, с. 38, кат. 594, табл. XIII: б. н.).

6. Дзеркала (інв. № ІМ-12030—12033; рис. 4: 14), 4 одиниці — бронзові, з круглим диском; одне — велике, с бронзовою ручкою, три — менші за розмірами, із залізними ручками (Ханенко, Ханенко 1899, с. 24, кат. 228—231, табл. XIII).

7. Теракотові посудинки, 3 одиниці — імовірно, античні, але жодної інформації про них не збереглося. В. А. Іллінська припустила, що вони могли бути розписними (1968, с. 79).

8. Кубок (рис. 4: 2) — срібний, з круглобоким тулубом, високим широким горлом і ледь відігнутим вінцем, орнаментований (Ханенко, Ханенко 1899, с. 34, кат. 452 [2], табл. XXX: 452; Ильинская 1968, с. 79, 163, 164, рис. 43: 2).

---

1. В. А. Іллінська, посилаючись на креслення поховання, походження якого дослідниця, на жаль, не вказала (рис. 4: 1), так описала розташування дзеркал: «*Біля кисті правої руки лежали два бронзових дзеркала. Два таких же дзеркала разом з двома великими бронзовими булавками цвяхоподібної форми знайдені праворуч вище голови*» (1968, с. 42, рис. 20: 3).

2. В каталозі публікації помилково вказано походження з с. Вовківці.

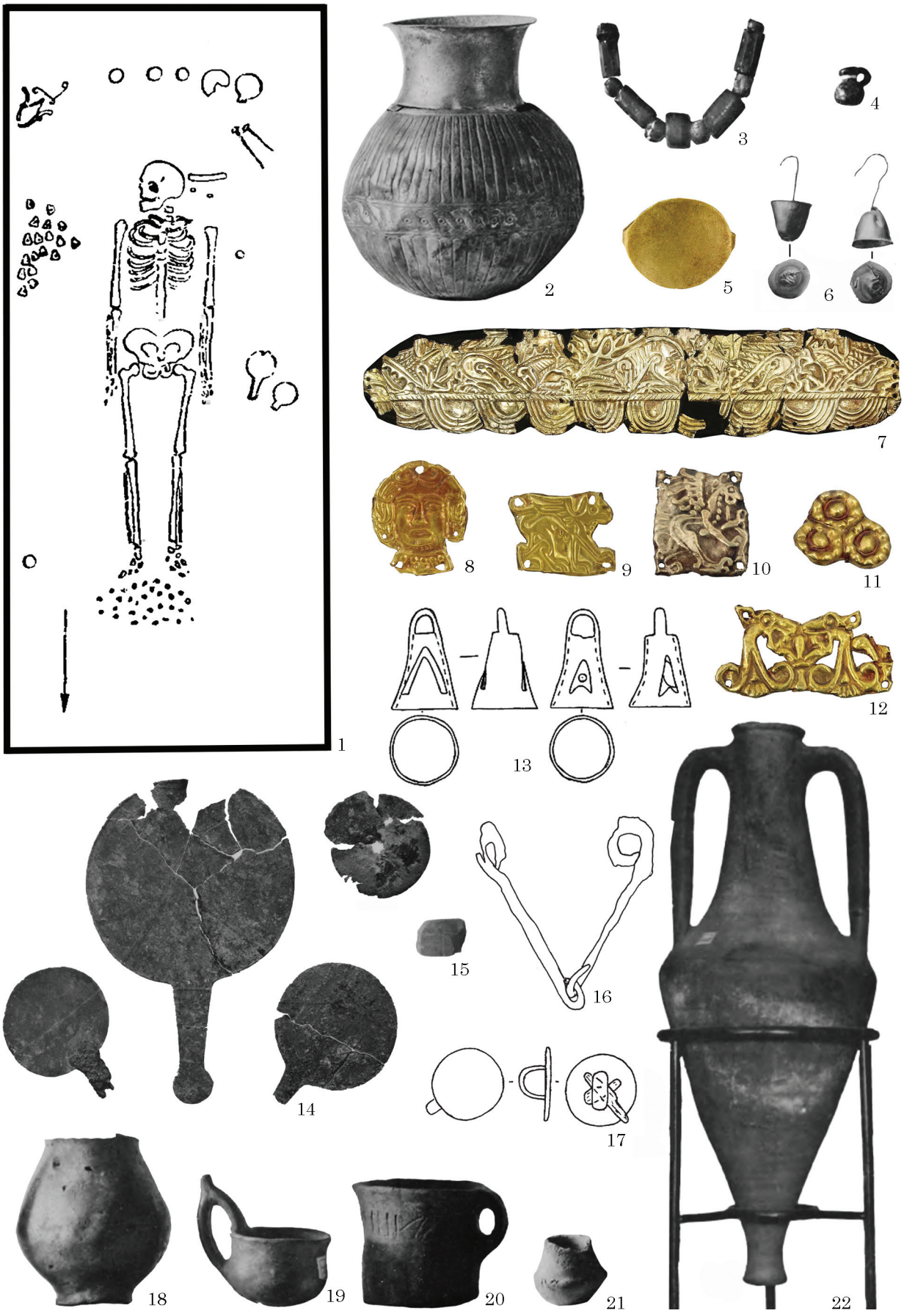

Рис. 4. Комплекс кургану 1/1897 поблизу с. Великі Будки (1 — за Ильинская 1968; 2—4, 6, 14, 15, 18—22 — за Ханенко, Ханенко 1899; 5, 7—12 — фото Д. В. Клочка; 13, 16, 17 — за Могилов 2008). Масштаб різний

9. Вуздечка — відомості відсутні, можливо, до неї відносяться залізні вудила і бронзова кругла бляха (рис. 4: 16, 17), що зберігаються в Національному музеї історії України (далі — НМІУ) з позначкою «*з Будків*» (Могилов 2008, с. 20, 40, рис. 18: 1; 85: 6).

10. Пластинки золоті, нашивні:

а) пластини (інв. № ІМ-11989 [1]; рис. 4: 8), 12 одиниць — фігурні, із зображенням голови жінки анфас (Ханенко, Ханенко 1899, с. 30, кат. 408, табл. XXIV: 408; Ильинская 1968, с. 143, табл. XXXIII: 16—21; Грібкова 2010, с. 48, рис. 4; 2012, с. 145—146, рис. 2: 3; Грибкова 2012, с. 131—132, рис. 3: 1);

б) пластина (інв. № ІМ-11620; рис. 4: 12) — ажурна, із зображенням голів хижаків, які є частиною рослинного декору (Ханенко, Ханенко 1899, с. 30, кат. 407, табл. XXIV: 407; Ильинская 1968, с. 143, табл. XXXIII: 8; Грібкова 2010, с. 51, рис. 8; 2012, с. 138, 144, рис. 1: 17; Грибкова 2012, с. 133—134, рис. 3: 5);

в) пластини (інв. № ІМ-11587—11594; рис. 4: 9), 7 одиниць — фігурні, із зображенням грифона, що крокує (Ханенко, Ханенко 1899, с. 31, кат. 411, табл. XXIV: 411; Ильинская 1968, с. 143, табл. XXXIII: 9, 10; Грібкова 2010, с. 48—49, рис. 5; 2012, с. 138, 143, рис. 1: 15; Грибкова 2012, с. 132—133, рис. 3: 2);

г) пластини (інв. № ІМ-11610—11616; рис. 4: 10), 6 одиниць — чотирикутні, з тисненим зображенням грифона, що стоїть на задніх лапах (Ханенко, Ханенко 1899, с. 31, кат. 414, табл. XXIV: 414; Ильинская 1968, с. 143, табл. XXXIII: 2, 3; Грібкова 2010, с. 45—49, рис. 6; 2012, с. 138, 143—144, рис. 1: 16; Грибкова 2012, с. 133, рис. 3: 3);

д) пластинки (інв. № ІМ-11604—11609; рис. 4: 11), 8 одиниць — у вигляді трьох поєднаних розеток (Ханенко, Ханенко 1899, с. 31, кат. 412, табл. XXIV: 412; Ильинская 1968, с. 143, табл. XXXIII: 4—7; Грібкова 2010, с. 51, рис. 10; 2012, с. 147, 148, рис. 4: 5; Грибкова 2012, с. 134, рис. 3: 8);

е) як знахідку, що походить з того ж кургану, що і пластинки із зображенням грифона, в інвентарній книзі під № ІМ-11617 позначено «*пластину золоту, чотирикутну з орнаментом*» (Хвойка б. г.), в публікації вона не згадується, до нашого часу не збереглася.

11. Амфори, 2 одиниці — «*видовженої форми, з довгою витягнутою шийкою, загостреним дном и двома довгими ручками*» з посиланням на подібну амфору з іншого комплексу (рис. 4: 22; Ханенко, Ханенко 1899, с. 42, кат. 786; Ильинская 1968, с. 165).

12. Посуд ліплений, в публікації згадуються тільки 5 предметів з 9, про які йде мова в описі поховання:

а) чаша, подібна до: «*чаша для пиття, або черпак, з круглим дном і високою ручкою*» (рис. 4: 19; Ханенко, Ханенко 1899, с. 40, кат. 654);

б) «*горщик з прямими, дещо округленими боками і широким устям*» (рис. 4: 18; Ханенко, Ханенко 1899, с. 41, кат. 668; Пеляшенко 2020, рис. 166: 7);

в) «*посудина чорної глини, у формі стакана, з ручкою, прикрашеною декором з рисочок*» (рис. 4: 20; Ханенко, Ханенко 1899, с. 41, кат. 672; Пеляшенко 2020, с. 56, рис. 154: 6);

г, д) посудини, подібні до: «*посудини жовтої глини, з круглим дном і широким устям, прикрашеної геометричним орнаментом з рисочок*» (рис. 4: 21; Ханенко, Ханенко 1899, с. 42, кат. 681, 682).

13. Дзвіночки (рис. 4: 13), 26 одиниць — бронзові, із залізними язичками і прорізями в стінках; зверху — вушка (Ханенко, Ханенко 1899, с. 23, кат. 226; Ильинская 1968, с. 159; Могилов 2008, с. 86, 87, рис. 160: 5—12; 161: 1, 2, 6—12).

В. А. Іллінська, посилаючись на креслення поховання (його походження не вказано), віднесла до складу комплексу 2 великі бронзові цвяхоподібні булавки з «*пласкою шляпкою на кінці*» (інв. № ІМ-12037, ІМ-12038; рис. 5: 5; Ханенко, Ханенко 1899, с. 24, кат. 241, табл. XIII; Ильинская 1968, с. 42, 144, рис. 20: 3; Петренко 1978, с. 12, табл. 3: 3, 6; Клочко та ін. 2021, с. 51).

За знахідками комплекс кургану датується IV ст. до н.е. (Ильинская 1968, с. 79). Загальному комплексу не відповідає черпак, що датується в межах VI ст. до н.е., згадування його в цьому контексті, імовірно, є помилкою.

Курган 1-А/1897, розкопки С. А. Мазаракі. В публікації в «Древностях Поднепровья» наведено інформацію про групу коштовних прикрас IV ст. до н. е., щодо яких зазначено, що вони походять з с. Будки. Таку саму інформацію також вказано в інвентарній книзі (хоч не всі з предметів були там записані і, навпаки, є кілька пластинок, про які не згадується в публікації). В. А. Іллінська, а надалі й інші дослідники, віднесла більшість з них до комплексу кургану 1/1897 (Ильинская 1968, с. 42, 143, табл. XXIII; Грібкова 2010; Грибкова 2012; Клочко та ін. 2021, с. 51). Таке припущення є цілком можливим, але залишається тільки гіпотетичним. Ці предмети — золота сережка і різноманітні золоті нашивні пластинки-аплікації:

1. Сережка (інв. № ІМ-11519; рис. 5: 2) — у вигляді кільця з круглого у перетині дроту; на кільце надіто просвердлений камінчик (пірит) прямокутної форми (Ханенко, Ханенко 1899, с. 31, кат. 422, табл. XXV: 422; Ильинская 1968, табл. XXXIII: 13; Петренко 1978, табл. 23: 20; Клочко, Березова 1999, с. 38, табл. XXX: 5; Грібкова 2010, с. 45—46, рис. 1; Грибкова 2012, с. 130, рис. 2: 1; Клочко та ін. 2021, с. 51, 98, 132, кат. 57).

2. Пластинки (інв. № ІМ-979 [2]; рис. 5: 5), 6 одиниць — чотирикутні, з витисненим обрамленим зображенням оленя, що лежить (Ханенко,

1. В інвентарній книзі їх помилково віднесено до кургану 1/1897 поблизу с. Вовківці.

2. В інвентарній книзі їх віднесено до кургану 1/1897 поблизу с. Вовківці.

Рис. 5. Предмети з курганів поблизу с. Великі Будки: 1—6 — курган 1-А/1897; 7—8 — курган 2/М (1, 4, 6 — за Ханенко, Ханенко 1899; 2, 3, 5, 7, 8 — фото Д. В. Клочко; 6 — рис. за Петренко 1978). Масштаб різний

Ханенко 1899, с. 31, кат. 416, табл. XXIV: 416; Ильинская 1968, табл. XXXIII: 14, 15; Бессонова 2009, с. 37; Грібкова 2010, с. 50—51, рис. 7; 2012, с. 137, 138, рис. 1: 3; Грибкова 2012, с. 133, рис. 3: 4).

3. Пластинки [1] (рис. 5: 3), 7 одиниць — круглі, прикрашені 11-пелюстковою розеткою (Ханенко, Ханенко 1899, с. 30, кат. 405, табл. XXIV: 405; Грібкова 2010, с. 51, рис. 9; 2012, с. 137—138, рис. 1: 3; 2012, с. 146, 147, рис. 3: 3; Грибкова 2012, с. 134, рис. 3: 6).

4. Пластинки — «*різних форм*» (Ханенко, Ханенко 1899, с. 33, кат. 446, табл. XXVIII), до яких віднесено (рис. 5: 1):

а) пластинки (інв. № ІМ-11983 [2]), 64 одиниці — у вигляді трикутника, заповненого орнаментом із псевдозерні (Ханенко, Ханенко 1899, табл. XXIV: б. н.; Ильинская 1968, с. 143, табл. XXXIII: 23—26; Грібкова 2010, с. 51—52, рис. 11; 2012, с. 146, 148—149, рис. 4: 6; Грибкова 2012, с. 134, рис. 3: 7);

б) пластинки [3], 314 одиниць — напівсферичні, у вигляді ґудзиків (Грібкова 2010, с. 52; 2012, с. 148; Грибкова 2012, с. 134);

5. Пластинки (інв. № ІМ-11600—11601; рис. 5: 4), 2 одиниці — круглі, декоровані псевдозерню (Ханенко, Ханенко 1899, табл. XXIV: б. н.; Ильинская 1968, табл. XXIII: 28).

6. «*Дві частини золотих бляшок*» (інв. № ІМ-11595—11596).

Курган 1/1898, розкопки І. А. Линниченко (1900, с. 16). Курган мав насип висотою близько 1,0 м (1,5 аршин) і діаметром 6—8 м (довжина периметру — «*близько 50 кроків*»). Насип складався з чорнозему, перемішаного з дубовими вуглинами і перепаленою глиною. На глибині 0,7 м — кістки людини сильно перепалені; кістяк лежав у напрямку північ—південь. У південній частині поховання знайдено 2 ліплені посудини: невеликий горщик та посудину великих розмірів, роздавлену землею. Знахідки не збереглися (Ильинская 1954, с. 25).

Курган 2/1898, розкопки І. А. Линниченко (1900, с. 16). Насип сильно розораний, висота близько 0,7 м (1 аршин). Поховання здійснене в ґрунтовій ямі 2,1 × 1,4 м. На глибині 0,5 м з торцевого боку було облаштовано уступ довжиною 0,7 м. Біля дна яма мала майже квадратну форму 1,4 × 1,4 м. Вище рівня могили знайдено срібну булавку (шпильку). Могильна яма — порожня. Знахідка не збереглася (Ильинская 1954, с. 25).

Окрім того, відома ще певна кількість знахідок, що походять з курганів, розкопаних С. А. Мазаракі поблизу с. Великі Будки в різні роки, переважно в 1897—1898. Пропонується згрупувати їх за комплексами, які можна виділити за різними даними, та маркувати наскрізною нумерацією з додаванням літери М, що позначає прізвище дослідника.

Курган 1/М. В. А. Іллінська цілком коректно віднесла до одного комплексу набір з 15 чи 17 кістяних предметів, пов'язаних з кінською вуздечкою (Ильинская 1968, с. 41, рис. 19; також: Махортых, Ролле 2017, рис. 9). Вони були опубліковані в «Древностях Поднепровья» (Ханенко, Ханенко 1900, с. 18, кат. 531, табл. LI) і так записані в інвентарній книзі: «*Увесь набір за № 12070—12077 знайдений в кургані поблизу с. Будки. Розкопки С. А. Мазаракі*» (Хвойка б. г.). До складу набору входили:

- 4 круглі бляхи (рис. 6: 9; Могилов 2008, рис. 133: 24—31; Грицик 2015, рис. 3: 10, 12, 13);
- 5 блях ромбоподібної форми (рис. 6: 11; Могилов 2008, рис. 111: 6, 7; Грицик 2015, рис. 3: 5);
- 3 «*ґудзики з просвердленими отворами*», імовірно, циліндричні пряжки-пронизки (Могилов 2008, с. 71);
- 5 пронизок з різьбленим зображенням голови тварини (рис. 6: 8; Могилов 2008, рис. 135: 5—7; Грицик 2015, рис. 3: 1—4);
- 2 псалія із зображеннями голови коня (рис. 6: 7; Могилов 2008, рис. 44: 6, 6а; 53: 13; Грицик 2015, рис. 2: 4, 5, 13);
- невелика пластинка, декорована циркульним орнаментом (рис. 6: 12; Могилов 2008, рис. 111: 5; Грицик 2015, рис. 3: 6);
- залізні вудила (рис. 6: 10; Могилов 2008, рис. 17: 2).

В. А. Іллінська датувала комплекс кінцем VI ст. до н. е. (1968, с. 74).

Курган 2/М. В інвентарній книзі під № ІМ-11480 та ІМ-11481 зазначено наступні знахідки:

- «*7 золотих, круглої форми, пластинки с тваринним орнаментом. Знайдені в кургані біля с. Будки Роменського п. Полтавскої губ. Розкопки С. А. Мазаракі*»;
- «*Золоте кільце з каменем і спіральним орнаментом. Знайдено там же*» (Хвойка б. г.).

Зафіксовані данні дозволяють впевнено припустити, що пластинки із зображенням хижака, що згорнувся, і перстень (нині вони знаходяться у зібранні Скарбниці НМІУ, інвентарні № ДМ-6251/1—7, ДМ-6471; рис. 5: 7, 8) походять з одного комплексу, який можна датувати в межах кінця VI — першої половини V ст. до н. е. (Величко, Полидович 2020).

Курган 3/М. До одного умовного комплексу відносимо знахідки, що надійшли до музею від Є. М. Терещенко, а саме: шматок тканини (інв. № ІМ-108751); золота пластина з орнаментом (інв. № ІМ-10876); кістяна пластинка з отвором (інв. № ІМ-10877; порів. рис. 6: 14; Ханенко, Ханенко 1899, с. 18, кат. 536-б, табл. LII: 536); 40 бронзових наконечників стріл (інв. № ІМ-10878).

Кургани 4/М. Окремі розрізнені знахідки, що надійшли від В. Н. та Б. І. Ханенків: частини панциря з великих широких пластин (інв. № ІМ-11442; можливо: рис. 6: 13; Ханенко, Ха-

1. В інвентарній книзі вони не були записані.
2. В інвентарній книзі їх віднесено до кургану 1/1897 поблизу с. Вовківці.
3. В інвентарній книзі вони не були записані.

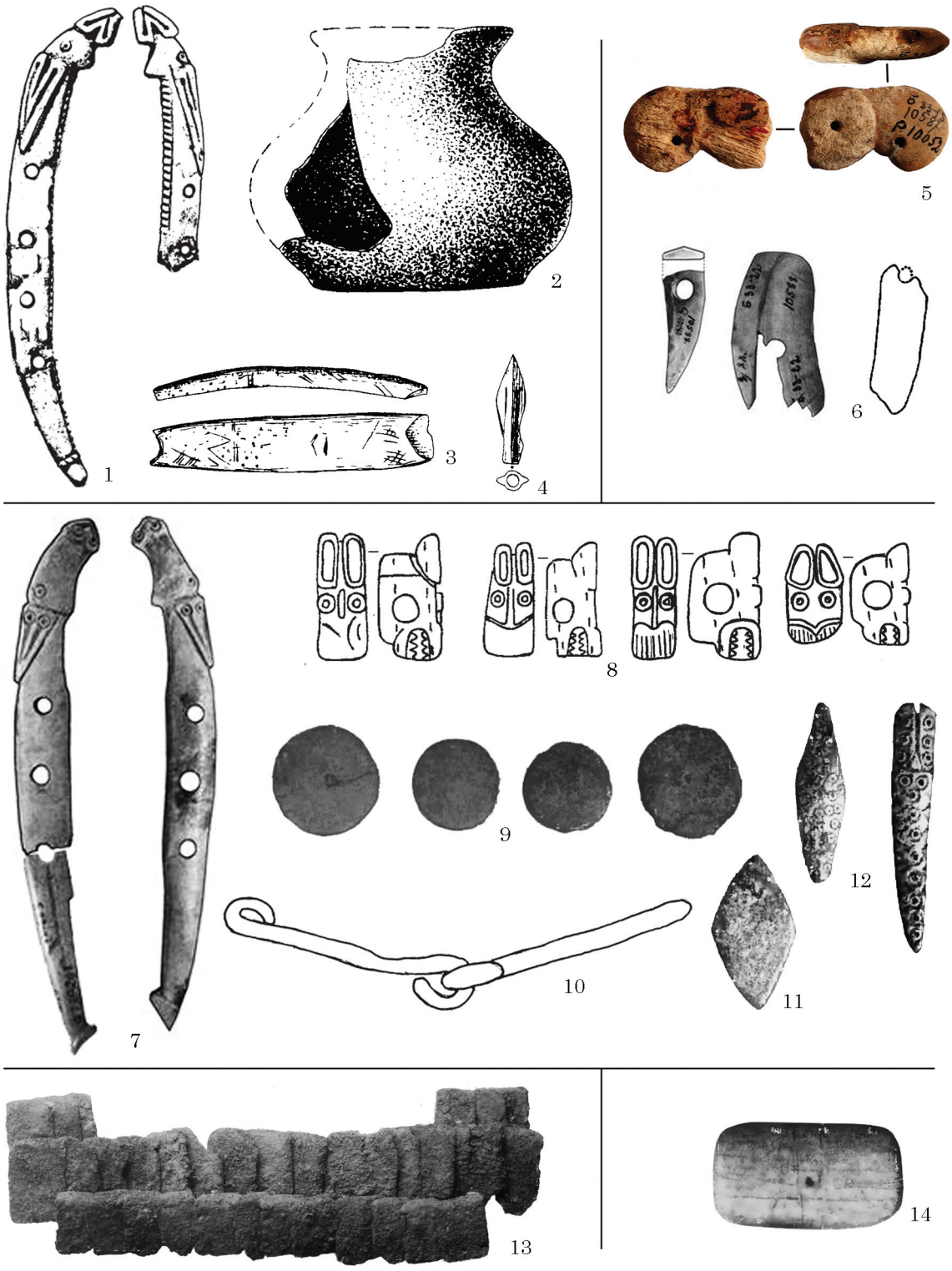

Рис. 6. Предмети з курганів поблизу с. Великі Будки: 1—4 — курган з групи II «Провалля»; 5—6 — курган 1/ВБ; 7—12 — курган 1/М; 13 — кургани 4/М; 14 — курган 3/М? (1, 6, 8, 10 — за Могилов 2008; 2—4 — за Ильинская 1968; 5 — за Полидович 2021); 6, 7 — за Грицик 2015; 9—13 — за Ханенко, Ханенко 1900; 14 — за Ханенко, Ханенко 1899). Масштаб різний

ненко 1900, с. 12, кат. 177, табл. XXXIX: 177); бронзовий молоток (інв. № ІМ-11474); бронзове дзеркало (інв. № ІМ-12034); 2 кістяні застібки (інв. № ІМ-12062).

Також в інвентарній книзі щодо 2 бронзових фібул, виготовлених зі скрученого дроту, зазначено, що вони походять з с. Будки (інв. № ІМ-11801—11802), тоді як в публікації місце їх знайдення позначено як с. Пруси Черкаського повіту [1] (Ханенко, Ханенко 1900, с. 15, кат. 355, 356, табл. XLIV: 355, 356).

1. Нині с. Михайлівка Черкаського р-ну. В даному регіоні роботи проводив В. В. Хвойка.

Не виключено, що до курганів однієї з Великобудківських груп відноситься невеликий комплекс предметів, що надійшов так само від Є. М. Терещенко. Знахідки надійшли з «*пограбованого кургану поблизу с. Будки*», а тому пропонується надати комплексу, з якого вони походять, умовний номер з позначенням ВБ.

Курган 1/ВБ. Пограбований селянами. Із знахідок збереглися (інв. № ІМ-10587, ІМ-10588):

• «*частина кістяного псалія з двома дірочками*» — різьблене зображення відособленої голови хижого птаха з широким дзьобом (рис. 6: 5; Могилов 2008, рис. 43: 18; Грицик 2015, рис. 2: 12; Полидович 2021, с. 222—223, рис. 4: 2);

• «*просвердлені зуби вепра (амулети)*» — збереглися 3; імовірно, вони слугували підвісками до кінської вуздечки (рис. 6: 6; Могилов 2008, с. 84, рис. 154: 12—14; Грицик 2015, с. 46, рис. 3: 7, 8; 4).

Доволі заплутана ситуація з розкопками В. В. Хвойки (Ильинская 1968, с. 21). Як вже згадувалося, в інвентарній книзі мова йде про серію предметів, що надійшли до музею від Є. М. Терещенко (вона виступала меценатом і викупала археологічні колекції у дослідників, зокрема, В. В. Хвойки) і щодо яких зазначено: «*з розкопок В. В. Хвойки, здійснених біля с. Будки*». Це щонайменше 64 різнопланових предмета (Хвойка б. г., інв. № ІМ-0644—0665, ІМ-10700—10724). Частина з них була опублікована також з позначенням походження з с. Будки, але без будь якої деталізації (Ханенко, Ханенко 1907, с. 15, табл. 1). Разом з тим, в архівних матеріалах збереглися світлини предметів, що відповідають згаданим в інвентарній книзі та публікації, але з позначенням, що вони походять з розкопок В. В. Хвойки поблизу с. Оксютинці, які археолог проводив у 1898—1900 рр. (Ильинская 1968, с. 38—39, табл. XXV, XXVI; Вахтина 2009, с. 84). Так само зберігся короткий звіт про розкопки з доданим малюнком двох поховань з позначенням, що це кургани поблизу Оксютинців (Вахтина 2009, с. 83, 84, рис. 9). Роботи на Посуллі В. В. Хвойка продовжив у 1901 р. У першій опублікованій інформації про роботи цього року в часописі «Киевская старина» говориться, що «*в с. Великих Будках, у відомій групі Оксютинці—Вовківці, на козацьких землях, розрито близько 10-ти курганів*»; роботи проводилися Н. Є. Бранденбургом разом з В. В. Хвойкою, «*деякі з курганів розкопувалися разом, інші — окремо*» (Исследования… 1901, с. 142—143).

Серед опублікованих в «Древностях Поднепровья» предметів є й бронзові навершя з головами фантастичних істот (Ханенко, Ханенко 1907, с. 15, кат. 433—435, табл. I: 433—435), про які відомо, що вони походять з розкопок Н. Є. Бранденбурга кургану 476 у 1901 р. (Галанина 1977, с. 38, 42, табл. 21: 8—10) [1]. Саме в цих роботах і приймав участь В. В. Хвойка, і за домовленістю частина знахідок (серед них навершя) потрапила до зібрання київського дослідника, а згодом — до музею (Ильинская 1968, с. 23; Галанина 1977, с. 42). Даний курган входив до складу Вовківецької групи [2], але Н. Є. Бранденбург (1908, с. 150) у своїх записах зробив прив'язку до с. Великі Будки, яке розташоване «*у верстах 4-х*» на захід від курганів (Ильинская 1968, с. 23; Галанина 1977, с. 38, прим. 114). Щодо інших курганів, розкопаних у тій же групі наступного 1902 р., прив'язка стає ще більш спрощеною: «*в околицях сел. Великі Будки*» (Бранденбург 1908, с. 152). Цілком очевидно, що В. В. Хвойка, який власноруч вів записи в інвентарній книзі, навів саме таку прив'язку. А тому деякі предмети, позначені як знахідки в с. Будки, насправді мають бути віднесені до кургану 476 з Вовківецького могильника. А саме:

• № ІМ-10700—11705 — 6 кістяних псаліїв від вуздечки (Могилов 2008, с. 27, рис. 44: 9—11; 55: 18; Грицик 2015, рис. 2: 1—3, 14, 16);

• № ІМ-10706—10712 — 7 круглих кістяних блях від вуздечки (Могилов 2008, рис. 134: 1—2; Грицик 2015, рис. 3: 11);

• № ІМ-10713—10715 — 3 бронзових навершя («*булави*») (Ханенко, Ханенко 1907, с. 15, кат. 433—435, табл. I: 433—435; Ильинская 1968, с. 158, рис. 42: 1—2 [3]);

• № ІМ-10724 — «*частина бронзової псалії із зображенням голови коня*» (Ханенко, Ханенко 1907, с. 15, кат. 430, табл. I: 430); В. А. Іллінська вважала цей виріб сокиркою-скіпетром «*з прямим обушком і загнутим у вигляді гачка лезовим кінцем, що закінчується голівкою коня*» (1968, с. 155, 156, рис. 42: 9; 1961, с. 44, 45, рис. 11: 4; також: Скорый 2023, с. 48, рис. 3: 5).

Щодо кістяних предметів до вуздечки, В. А. Іллінська наводить опис поховання за малюнком В. В. Хвойки, що зберігся в архіві, та вказує на наявність «*не менше трьох вуздечних наборів з вудилами, кістяними псаліями із зооморфними голівками і бляшками (в тому числі для перехресних ременів)*» [4] (1968, с. 50). Можливо, до цього комплексу відносяться й 2 бронзові круглі пряжки-пронизки широких пропорцій та 2 пряжки-пронизки у вигляді кінської голівки, що нині зберігаються в НМІУ (Могилов 2008, с. 67,

1. Власне, до кургану 476 відносили тільки навершя з головою бараноптаха. Тоді як два інші навершя з головою фантастичного звіра з великими вухами та мордою у вигляді «п'ятака» позначали як такі, що походять з Будків (Іллінська 1963, с. 37, 38, рис. 3: 10, 11; Ильинская 1968, с. 158, рис. 42: 1, 2; Переводчикова 1980, с. 29, 32, 37, рис. 6: 3; ін.).

2. Доречно порівняти позначення місця розкопок як «козацькі землі» з тим, як І. А. Линниченко визначив місце розташування досліджених ним курганів у Вовківецькій групі — «*на землях козака Кози*» (1900, с. 12).

3. В. А. Іллінська також наводить малюнок ще одного навершя, визначаючи його як будківське (1968, рис. 42: 3), але його походження невідоме.

4. У начерку з «Киевской старины» мова йде тільки про 4 кістяних псалія (Исследования… 1901, с. 143).

68, рис. 127: 45, 46; 128: 33, 34). Імовірно, всі ці знахідки потрапили до В. В. Хвойки, оскільки в «ермітажній» частині колекції вони відсутні (Галанина 1977, с. 38, 42).

Так само до знахідок з кургану 476, імовірно, відносяться наступні коштовні прикраси, записані у інвентарній книзі, як такі, що знайдені В. В. Хвойкою в с. Будки:

- № ІМ-10644—10645 — дві золоті намистини;
- № ІМ-10646 — золота сережка;
- № ІМ-10646—10649 — 4 золоті підвіски;
- № ІМ-10650—10652 — 3 золоті підвіски;
- № ІМ-10652 — 18 золотих бляшок (пластинок).

А також це знахідки, що згадуються в начерку в «Киевской старине» (Исследования… 1901, с. 143):

- № ІМ-10663 — разок намиста «*з морських черепашок і композиції*»; в начерку — *cyprea moneta* (порів.: Ильинская 1968, с. 39, табл. XXV: 16);
- № ІМ-10664 — шматочок сірки.

Невідомого походження є предмети з бронзи, які являють собою комплекти знахідок щонайменше у 2 жіночих похованнях:

- № ІМ-10645 — бронзові сережки;
- № ІМ-10651 — 3 намистини;
- № ІМ-10653—10654 — 2 бронзових браслета (порів.: Ильинская 1968, табл. XXV: 1, 2);
- № ІМ-10655 — бронзова фібула;
- № ІМ-10656 — бронзове дзеркало (порів.: Ильинская 1968, табл. XXV: 9 або 10; Кулатова, Супруненко 2010, с. 114);
- № ІМ-10657 — дві бронзові булавки (порів.: Ильинская 1968, с. 144, табл. XXV: 11);
- № ІМ-10658—10659 — бронзові трубочки, скручені у вигляді спіралей;
- № ІМ-10660—10661 — бронзові браслети (порів.: Ханенко, Ханенко 1907, табл. I: 431, 432; Ильинская 1968, табл. XXV: 7, 8);
- № ІМ-10662 — разок намиста «*з композиції*»;
- № ІМ-10665 — шматок білої фарби.

Також це предмети, які залишилися невнесеними до інвентарної книги, але були опубліковані в каталозі зібрання родини Ханенків:

- вуздечкова бронзова бляха у вигляді відособленої голови хижого птаха із загнутим дзьобом (Ханенко, Ханенко 1907, с. 15, кат. 429, табл. I: 429; порів.: Ильинская 1968, табл. XXV: 9; Могилов 2008, с. 90, табл. 166: 14);
- вуздечкова бронзова бляха (нахрапник) у вигляді протоми грифона (Ханенко, Ханенко 1907, с. 14, кат. 409, табл. II: 409; Ильинская 1968, табл. XXV: 9; Могилов 2008, с. 90, рис. 166: 14);
- 4 бронзові навершя із зображенням оленя (Ханенко, Ханенко 1907, с. 15, кат. 436, табл. I: 436; порів.: Ильинская 1968, с. 159, табл. XXVI: 12, 13, 15, 16).

З огляду на зазначені джерела, що не відповідають одне одному, ці предмети можуть походити з курганів поблизу с. Оксютинці [1] (оскільки більшу частину з них відтворено на фото з відповідним підписом) чи поблизу с. Будки (оскільки так записано в інвентарній книзі), або ж з курганів Вовківецької групи (якщо В. В. Хвойка проводив там і власні розкопки, як про те повідомляла «Киевская старина», а прив'язку до населеного пункту визначив так само, як і у випадку з курганом 476).

До курганів «біля с. Будки», розкопаних С. А. Мазаракі, в інвентарній книзі віднесено й відоме бронзове дзеркало із залізним руків'ям з бронзовими насадками у вигляді відокремлених голів хижого птаха та волют (Хвойка б. г., інв. № ІМ-11792), хоча в публікації дзеркало описується як частина комплексу кургану 6 поблизу с. Басівка (і саме ця атрибуція є нині визнаною), а в каталозі зазначено що воно походить з «*с. Пруси, Черкас. п., Київ. губ.*» (Ханенко, Ханенко 1900, с. 8, 14, кат. 351, табл. XLIV, 351).

Висновки. Отже джерела, що містять свідчення про розкопки поблизу с. Великі Будки (Будки), дуже строкаті та час від часу містять дані, що протирічать одні одним. Значний масив знахідок беззаперечно пов'язується з курганами, розкопаними в означеній місцині.

Безумовно, центральними є матеріали з кургану 1/1897, дослідженого С. А. Мазаракі та опублікованого в «Древностях Поднепровья». За наявними даними, можна припустити, що це курган 6 (за нумерацією Є. А. Ірицького / В. А. Іллінської), другий за висотою в групі I «Капіталовщина» (рис. 2: 1). Коштовні прикраси, що належали похованій жінці, виділяють цей комплекс з-поміж інших. На нашу думку, наведений в публікації склад золотих пластин-аплікацій, повністю урівноважений з усім комплексом інвентаря. Тоді як пластини, які до нього додатково відносила В. А. Іллінська (із зображеннями оленя, розетки, а також численні трикутники та «ґудзики»), значно підвищують статус похованої і дисонують з комплексом. Разом з тим, привертає увагу те, що серед матеріалів, які збереглися, відсутні будь-які свідчення про найбільший курган як групи I, так і всіх курганів поблизу с. Великі Будки (№ 5 за нумерацією Є. А. Ірицького / В. А. Іллінської; рис. 2: 1). Не виключено, що курган був сильно пограбованим, а тому про нього й не згадується в описах. Хоча можна припустити, що знахідки, віднесені нами до умовного кургану 1А/1897, всі або частково походять з комплексу цього найбільшого кургану.

Походження частини предметів з великобудківських курганів залишається під питанням. Зокрема, з їх числа виділяються знахідки, які ми можемо віднести до комплексу кургану 476

1. Зокрема, як знахідки з курганів, розкопаних В.В. Хвойкою поблизу с. Оксютинці у 1898—1899 рр., В. А. Іллінська позначає чотири навершя із фігуркою оленя, посилаючи на архівну світлину (1963, с. 37, 39, рис. 4: 4; також: Переводчикова 1980, с. 32, 38, рис. 6: 5; ін.).

з Вовківецької групи. І, навпроти, частину комплексів, що, як нині вважається, походить з Вовківецької групи, насправді могла бути пов'язана з групою ІІІ поблизу с. Великі Будки (рис. 1: 2). Найперше, це кургани, які досліджував С. А. Мазаракі у 1886 р.

Можливо, подальші дослідження (найперше, повторні розкопки) допоможуть хоча б частково зняти питання, що неминуче виникають при зверненні до матеріалів безсистемних масових розкопок Роменських курганів наприкінці XIX — на початку XX ст.

Подяки. Висловлюємо подяку Станіславу Заднікову, Антону Коржу і Євгену Осадчому за консультації та допомогу у підготовці статті.

ЛІТЕРАТУРА

Бессонова, С. С. 2000. Деякі закономірності розміщення пам'яток скіфського часу в Українському Лівобережному Лісостепу. *Археологія*, 2, с. 116-131.

Бессонова, С. С. 2009. Ритон из Братолюбовского кургана (к вопросу о датировке центрального захоронения). В: Бессонова, С. С. (ред.). *Эпоха раннего железа. Сборник научных трудов к 60-летию С. А. Скорого*. Киев; Полтава: ИА НАН Украины, с. 30-38.

Бобринский, А. А. 1894. *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы*. 2. Санкт-Петербург: В. С. Балашев и Ко.

Бобринский, А. А. 1901. *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы*. 3. Санкт-Петербург: Главное управление уделов.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 1995. Басовское городище — центр Посульского узла памятников эпохи раннего железа. *Древности 1995. Харьковский историко-археологический ежегодник*, с. 40-43.

Бранденбург, Н. Е. 1908. *Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга. 1888—1902 гг.* Санкт-Петербург: Р. Голике и А. Вильборг.

Вахтина, М. Ю. 2009. К истории изучения В. В. Хвойкой скифских древностей Лесостепного Поднепровья (по материалам научного архива ИИМК РАН). В: Бессонова, С. С. (ред.). *Эпоха раннего железа. Сборник научных трудов к 60-летию С. А. Скорого*. Киев; Полтава: ИА НАН Украины, с. 74-85.

Величко, Є. О., Полідович, Ю. Б. 2020. Невідомий комплекс з розкопок С. А. Мазаракі поблизу с. Будки Роменського повіту Полтавської губернії. В: *Іллінська Варвара Андріївна — видатна дослідниця Скіфії (до 100-річчя від дня народження). Всеукраїнська археологічна конференція: Тези доповідей*. Київ: ІА НАН України, с. 16-19.

Галанина, Л. К. 1977. *Скифские древности Поднепровья. (Эрмитажная коллекция Н. Е. Бранденбурга)*. Свод археологических источников, Д1-33. Москва: Наука.

Гречко, Д. С., Берест, Ю. М., Коротя, О. В., Осадчий, Є. М., Крютченко, О. О. 2016. Археологічні розвідки на Сумщині у 2015 р. *Археологічні дослідження Більського городища 2015*, с. 210-231.

Гречко, Д. С., Осадчий, Є. М., Крютченко, О. О. 2020. Нові дані про городища скіфського часу Посулля. *Феномен Більського городища 2020*, с. 199-213.

Грицик, Ю. О. 2015. До питання реконструкції кінської вузди із кістяними елементами зі скіфських курганів біля села Будки Сумської області. *Науковий вісник Національного музею історії України*, 1 (частина перша), с. 42-49

Грібкова, Г. О. 2010. Ювелірні вироби з кургану поблизу села Будки на Посуллі. В: Строкова, Л. В. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки», 2009 р*. Київ: МІКУ, с. 44-54.

Грібкова, Г. О. 2012. Типологія пластин-аплікацій з курганів дніпровського лісостепу з колекції Музею історичних коштовностей України. *Праці Центру пам'яткознавства*, 22, с. 136-151.

Грибкова, А. А. 2012. Ювелирные украшения из кургана возле села Будки. *Донецький археологічний збірник*, 16, с. 128-136.

Завитневич, В. З. 1887. Научное значение археологических раскопок, произведённых в системе реки Сулы в Роменском уезде Полтавской губернии. *Труды Киевской духовной академии*, 8, с. 607-636.

Іллінська, В. А. 1949. Розвідка пам'яток скіфського часу на Посуллі (1946 р.). *Археологічні пам'ятки УРСР*, ІІ, с. 139-148.

Іллінська, В. А. 1961. Скіфські сокири. *Археологія*, XII, с. 26-48.

Іллінська, В. А. 1963. Про скіфські навершники. *Археологія*, XV, с. 33-60.

Ильинская, В. А. 1954. Курганы скифского времени в бассейне реки Сулы (по раскопкам И. А. Линниченко). *Краткие сообщения ИИМК АН СССР*, 54, с. 24-41.

Ильинская, В. А. 1968. *Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья)*. Киев: Наукова думка.

Исследования и раскопки. 1901. *Киевская старина*, LXXV (ноябрь), с. 142-149.

Каталог выставки Археологического съезда в Москве, 1890 г. 1890. Москва: Л. и А. Снегирёвы.

Клочко, Л. С., Білан, Ю. О., Березова, С. А., Величко, Є. О. 2021. *Сережки у костюмах мешканців Скіфії (з колекції Музею історичних коштовностей України)*. Київ: Фенікс.

Клочко, Л. С., Березова, С. А. 1999. Кільцеподібні сережки зі скіфських пам'яток у зібранні Музею історичних коштовностей України. В: Ковтанюк, Н. Г. (ред.). *Національний музей історії України — скарбниця історичної пам'яті українського народу*. Київ: ІІІ Лтд, с. 34-44.

Корж, А. А. 2021. Про можливий варіант інтерпретації укріплення біля села Великі Будки. *Археологія і давня історія України*, 4 (41), с. 68-74.

Кулатова, І. М., Супруненко, О. Б. 2010. *Кургани скіфського часу західної округи Більського городища*. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України.

Линниченко, И. А. 1900. Археологические исследования летом 1898 года. *Записки Одесского общества истории и древностей*, XXII, с. 10-16.

Макаренко, Н. Е. 1907. Отчёт об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г. *Известия Императорской археологической комиссии*, 22, с. 38-90.

Макаренко, Н. Е. 1917. *Городища и курганы Полтавской губернии. (Сборник топографических сведений)*. Полтава: Товарищество Печатного дела.

Махортых, С. В., Ролле, Р. 2017. Об одной группе конских налобников из Перещепинского курганного могильника близ Бельска. *Археологічні дослідження Більського городища 2016*, с. 309-324.

Могилов, О. Д. 2008. *Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи*. Київ; Кам'янець-Подільський.

Отчёт… 1891. *Отчёт Императорской археологической комиссии за 1882—1888 г.* Санкт-Петербург: Императорская Академия наук.

Пеляшенко, К. Ю. 2020. *Ліплений посуд скіфського часу населення Дніпро-Донецького Лісостепу*. Київ; Котельва: ІА НАН України; ІКЗ «Більськ».

Переводчикова, Е. В. 1980. Типология и эволюция скифских наверший. *Советская археология*, 2, с. 23-44.

Петренко, В. Г. 1978. *Украшения Скифии VII—III вв. до н. э.* Свод археологических источников, Д4-5. Москва: Наука.

Полидович, Ю. 2021. Роговые наконечники из Западного Бельского городища и некоторые особенности раннескифского «звериного стиля». В: Скорий, С., Заднiков, С. (ред.). *Ранній залізний вік Східної Європи: збірник статей на пошану Ірини Шрамко*. Харків; Котельва: ХНУ імені В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ», с. 212-233.

Самоквасов, Д. Я. 1908. *Могилы Русской земли*. Москва: Синодальная типография.

Семенчик, М. 1927. *Звіт про проведену Роменським музеєм роботу по обслідуванню Посулля. 1927 рік*. НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1 (ВУАК), спр. 116/16.

Скорый, С. А. 2023. Бронзовые скипетры скифской эпохи. *Revista arheologică*, XIX, 1, с. 46-61.

Супруненко, О. Б. 2000. *Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської)*. Київ; Полтава: Археологія.

Ханенко, Б. И., Ханенко, В. Н. 1899. *Древности Приднепровья*. II. Киев: С. В. Кульженко.

Ханенко, Б. И., Ханенко, В. Н. 1900. *Древности Приднепровья*. III. Киев: С. В. Кульженко.

Ханенко, Б. И., Ханенко, В. Н. 1907. *Древности Приднепровья и побережья Чёрного моря*. VI. Киев: С. В. Кульженко.

[Хвойка, В. В.] б. г. *Археологический каталог. Книги I и II тома 1-го. Написанный В. В. Хвойка. Начата запись: 1897 — 1904 — 1909. Инв. № от 1 до 14871*. Архів науково-дослідного відділу фондів Національного музею історії України.

Шрамко, Б. А. 1968. Исследования памятников скифского времени в бассейнах Ворсклы, Сулы и Северского Донца. *Археологические открытия 1967 года*, с. 209-210.

REFERENCES

Bessonova, S. S. 2000. Deiaki zakonomirnosti rozmishchennia pam'iatok skifskoho chasu v Ukrainskomu Livoberezhnomu Lisostepu. *Arkheolohiia*, 2, s. 116-131.

Bessonova, S. S. 2009. Riton iz Bratoliubovskogo kurgana (k voprosu o datirovke tsentralnogo zakhoroneniia). In: Bessonova, S. S. (ed.). *Epokha rannego zheleza. Sbornik nauchnykh trudov k 60-letiiu S. A. Skorogo*. Kiev; Poltava: IA NAN Ukrainy, s. 30-38.

Bobrinskii, A. A. 1894. *Kurgany i sluchainye arkheologicheskie nakhodki bliz mestechka Smely*. 2. Sankt-Peterburg: V. S. Balashev i Ko.

Bobrinskii, A. A. 1901. *Kurgany i sluchainye arkheologicheskie nakhodki bliz mestechka Smely*. 3. Sankt-Peterburg: Glavnoe upravlenie udelov.

Boltrik, Iu. V., Fialko, E. E. 1995. Basovskoe gorodishche — tsentr Posulskogo uzla pamiatnikov epokhi rannego zheleza. *Drevnosti 1995. Kharkovskii istoriko-arkheologicheskii ezhegodnik*, s. 40-43.

Brandenburg, N. E. 1908. *Zhurnal raskopok N. E. Brandenburga. 1888—1902 gg.* Sankt-Peterburg: R. Golike i A. Vilborg.

Vakhtina, M. Iu. 2009. K istorii izucheniia V. V. Khvoikoi skifskikh drevnostei Lesostepnogo Podneprovia (po materialam nauchnogo arkhiva IIMK RAN). In: Bessonova, S. S. (ed.). *Epokha rannego zheleza. Sbornik nauchnykh trudov k 60-letiiu S. A. Skorogo*. Kiev; Poltava: IA NAN Ukrainy, s. 74-85.

Velychko, Ye. O., Polidovych, Yu. B. 2020. Nevidomyi kompleks z rozkopok S. A. Mazaraki poblyzu s. Budky Romenskoho povitu Poltavskoi hubernii. In: *Illinska Varvara Andrivna — vydatna doslidnytsia Skifii (do 100-richchia vid dnia narodzhennia). Vseukrainska arkheolohichna konferentsiia: Tezy dopovidei*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 16-19.

Galanina, L. K. 1977. *Skifskie drevnosti Podneprovia. (Ermitazhnaia kollektsiia N. E. Brandenburga)*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1-33. Moskva: Nauka.

Hrechko, D. S., Berest, Yu. M., Korotia, O. V., Osadchyi, Ye. M., Kriutchenko, O. O. 2016. Arkheolohichni rozvidky na Sumshchyni u 2015 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2015*, s. 210-231.

Hrechko, D. S., Osadchyi, Ye. M., Kriutchenko, O. O. 2020. Novi dani pro horodyshcha skifskoho chasu Posullia. *Fenomen Bilskoho horodyshcha 2020*, s. 199-213.

Hrytsyk, Yu. O. 2015. Do pytannia rekonstruktsii kinskoi vuzdy iz kistianymy elementamy zi skifskykh kurhaniv bilia sela Budky Sumskoi oblasti. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy*, 1 (chastyna persha), s. 42-49

Hribkova, H. O. 2010. Yuvelirni vyroby z kurhanu poblyzu sela Budky na Posulli. In: Strokova, L. V. (ed.). *Muzeini chytannia. Materialy naukovoi konferentsii «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky», 2009 r*. Kyiv: MIKU, s. 44-54.

Hribkova, H. O. 2012. Typolohiia plastyn-aplikatsii z kurhaniv dniprovskoho lisostepu z kolektsii Muzeiu istorychnykh koshtovnostei Ukrainy. *Pratsi Tsentru pam'iatkoznavsta*, 22, s. 136-151.

Gribkova, A. A. 2012. Iuvelirnye ukrasheniia iz kurgana vozle sela Budki. *Donetskyi arkheolohichnyi zbirnyk*, 16, s. 128-136.

Zavitnevich, V. Z. 1887. Nauchnoe znachenie arkheologicheskikh raskopok, proizvedennykh v sisteme reki Suly v Romenskom uezde Poltavskoi gubernii. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 8, s. 607-636.

Illinska, V. A. 1949. Rozvidka pam'iatok skifskoho chasu na Posulli (1946 r.). *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, II, s. 139-148.

Illinska, V. A. 1961. Skifski sokyry. *Arkheolohiia*, XII, s. 26-48.

Illinska, V. A. 1963. Pro skifski navershnyky. *Arkheolohiia*, XV, s. 33-60.

Ilinskaia, V. A. 1954. Kurgany skifskogo vremeni v basseine reki Suly (po raskopkam I. A. Linnichenko). *Kratkie soobshcheniia IIMK AN SSSR*, 54, s. 24-41.

Ilinskaia, V. A. 1968. *Skify Dneprovskogo Lesostepnogo Levoberezhia (kurgany Posulia)*. Kiev: Naukova dumka.

Issledovaniia i raskopki. 1901. *Kievskaia starina*, LXXV (noiabr), s. 142-149.

Katalog vystavki Arkheologicheskogo sieezda v Moskve, 1890 g. 1890. Moskva: L. i A. Snegirevy.

Klochko, L. S., Bilan, Yu. O., Berezova, S. A., Velychko, Ye. O. 2021. *Serezhky u kostiumakh meshkantsiv Skifii (z kolektsii Muzeiu istorychnykh koshtovnostei Ukrainy)*. Kyiv: Feniks.

Klochko, L. S., Berezova, S. A. 1999. Kiltsepodibni serezhky zi skifskykh pam'iatok u zibranni Muzeiu istorychnykh koshtovnostei Ukrainy. In: Kovtaniuk, N. H. (ed.). *Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy — skarbnytsia istorychnoi pam'iati ukrainskoho narodu*. Kyiv: III Ltd, s. 34-44.

Korzh, A. A. 2021. Pro mozhlyvyi variant interpretatsii ukriplennia bilia sela Velyki Budky. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (41), s. 68-74.

Kulatova, I. M., Suprunenko, O. B. 2010. *Kurhany skifskoho chasu zakhidnoi okruhy Bilskoho horodyshcha*. Kyiv: Tsentr pam'iatkoznavstva NAN Ukrainy.

Linnichenko, I. A. 1900. Arkheologicheskie issledovaniia letom 1898 goda. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, XXII, s. 10-16.

Makarenko, N. E. 1907. Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniiakh v Poltavskoi gubernii v 1906 g. *Izvestiia Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii*, 22, s. 38-90.

Makarenko, N. E. 1917. *Gorodishcha i kurgany Poltavskoi gubernii. (Sbornik topograficheskikh svedenii)*. Poltava: Tovarishchestvo Pechatnogo dela.

Makhortykh, C. V., Rolle, R. 2017. Ob odnoi gruppe konskikh nalobnikov iz Pereshchepinskogo kurgannogo mogilnika bliz Belska. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2016*, s. 309-324.

Mohylov, O. D. 2008. *Sporiadzhennia konia skifskoi doby u Lisostepu Skhidnoi Yevropy*. Kyiv; Kam'ianets-Podilskyi.

Otchet… 1891. *Otchet Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii za 1882—1888 g.* Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademiia nauk.

Peliashenko, K. Yu. 2020. *Liplenyi posud skifskoho chasu naselennia Dnipro-Donetskoho Lisostepu*. Kyiv; Kotelva: IA NAN Ukrainy; IKZ «Bilsk».

Perevodchikova, E. V. 1980. Tipologiia i evoliutsiia skifskikh navershii. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, s. 23-44.

Petrenko, V. G. 1978. *Ukrasheniia Skifii VII—III vv. do n. e.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, D4-5. Moskva: Nauka.

Polidovich, Iu. 2021. Rogovye nakonechniki iz Zapadnogo Belskogo gorodishcha i nekotorye osobennosti ranneskifskogo «zverinogo stilia». In: Skoryi, S., Zadnikov, S. (ed.). *Rannii zaliznyi vik Skhidnoi Yevropy: zbirnyk statei na poshanu Iryny Shramko*. Kharkiv; Kotelva: KhNU imeni V. N. Karazina; IKZ «Bilsk», s. 212-233.

Samokvasov, D. Ia. 1908. *Mogily Russkoi zemli*. Moskva: Sinodalnaia tipografiia.

Semenchyk, M. 1927. *Zvit pro provedenu Romenskym muzeiem robotu po obsliduvanniu Posullia. 1927 rik*. NA IA NAN Ukrainy, f. 59, op. 1 (VUAK), spr. 116/16.

Skoryi, S. A. 2023. Bronzovye skipetry skifskoi epokhi. *Revista arheologică. Serie nouă*, XIX, 1, s. 46-61.

Suprunenko, O. B. 2000. *Arkheolohiia v diialnosti pershoho pryvatnoho muzeiu Ukrainy (Lubenskyi muzei K. M. Skarzhynskoi)*. Kyiv; Poltava: Arkheolohiia.

Khanenko, B. I., Khanenko, V. N. 1899. *Drevnosti Pridneprovia*. II. Kiev: S. V. Kulzhenko.

Khanenko, B. I., Khanenko, V. N. 1900. *Drevnosti Pridneprovia*. III. Kiev: S. V. Kulzhenko.

Khanenko, B. I., Khanenko, V. N. 1907. *Drevnosti Pridneprovia i poberezhia Chernogo moria*. VI. Kiev: S. V. Kulzhenko.

[Khvoika, V. V.] b. g. *Arkheologicheskii katalog. Knigi I i II toma 1-go. Napisannyi V. V. Khvoika. Nachata zapis: 1897 — 1904 — 1909. Inv. N ot 1 do 14871*. Arkhiv naukovo-doslidnoho viddilu fondiv Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy.

Shramko, B. A. 1968. Issledovaniia pamiatnikov skifskogo vremeni v basseinakh Vorskly, Suly i Severskogo Dontsa. *Arkheologicheskie otkrytiia 1967 goda*, s. 209-210.

Y. B. Polidovych, E. O. Velychko

BARROWS OF SCYTHIAN AGE NEAR VELYKI BUDKY VILLAGE IN SULA RIVER BASIN: ARCHIVAL DATA AND MUSEUM COLLECTIONS

The paper is focused on the barrows of the Scythian Age, excavated near Velyki Budky village in Sula River basin (Romny district, Sumy region). In the last decades of the 19th and early 20th centuries they were excavated by Serhii Mazaraki, Nikolai Brandenburg, Dmitrii Samokvasov, Ivan Lynnychenko and, possibly, Vikentii Khvoika. According to the survey of kurgans in 1927, Mykhailo Semenchyk wrote that all the kurgans near the Velyki Budky village were excavated. These are several dozen kurgans located on the right bank of the Sula River and grouped into 4 groups. Three groups are localized to the east of the village: group I «Kapitalovshchyna» — on the plateau; group II «Provallia» was concentrated on a small cape at the confluence of the Khmelivka River with the Sula River; group III extended along the right bank of the Sula River. Most of the kurgans of these groups are located inside a large area surrounded by a rampart and a moat. The origin and dating of the defensive structures is unknown. Group IV «Popova Kaliuzha» was located west of the Velyki Budky village.

The information about 11 excavated kurgans is available. It is preserved in the first publications and the inventory book of the Kyiv Art, Industrial and Scientific Museum (now the National Museum of the History of Ukraine). We can also ascertain the data on 6 barrows based on entries in the inventory book. The kurgan No. 1, excavated in 1897 by Sergii Mazaraki, sticks out among others due to the completeness of the data and the wealth of the items. However, much information about excavations and items is inaccurate and confusing. It is possible that further research will make a history of studies of kurgans near the Velyki Budky village more understandable, and the information about items is more reliable.

Keywords: Sula region, Velyki Budky, Scythian period, kurgan, museum collection.

Одержано 10.09.2023

ВЕЛИЧКО Євгенія Олександрівна, старший науковий співробітник, відділ колекцій з дорогоцінних металів, Національний музей історії України, Київ, Україна.
VELYCHKO Eugenia, Senior Researcher, the Department of Precious Metal Collections, National Museum of History of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-6701-1869,
e-mail: lerejena@gmail.com.

ПОЛІДОВИЧ Юрій Богданович, кандидат історичних наук, завідувач відділом, Скарбниця Національного музею історії України, Київ, Україна.
POLIDOVYCH Yurii, Candidate of Historical Sciences, Department Head, the branch of National Museum of History of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-0113-6746, e-mail: yurkop@ukr.net.

УДК 904.2(477.53)”653” DOI: 10.37445/adiu.2023.04.10

Я. В. Володарець-Урбанович

ВІЗАНТІЙСЬКА ПРЯЖКА ІЗ с. ПІСКИ В СЕРЕДНЬОМУ ПОСУЛЛІ

В статті розглядається пряжка ранньовізантійського кола із с. Піски Лубенського району Полтавської області в Середньому Посуллі. Вона належить до кола не надто поширених виробів типу D 13, за М. Шульце-Дьорламм. Розглянуто коло аналогій, основні погляди дослідників щодо походження та хронології цих виробів. Загалом, подібні застібки датуються в межах VII ст.

Пряжка походить із неверифікованих зборів. Однак, це одна із небагатьох знахідок візантійського кола в Дніпровському Лівобережжі. Такі знахідки могли потрапляти до слов'ян чи кочовиків у різний спосіб, але безперечно засвідчують контакти із Візантійською імперією.

***Ключові слова**: раннє середньовіччя, VII ст., Дніпровське Лівобережжя, Посулля, Візантійська імперія, пряжка.*

Вступні зауваження. Знахідки візантійського кола раннього середньовіччя виявлені поза межами імперії є дуже важливими для визначення хронології та напрямків зв'язків варварів із Візантією (Гавритухин 2011). Слід зазначити, що таких виробів для Дніпровського Лівобережжя вкрай мало і більшість матеріалів все ще не систематизовані. То ж кожна знахідка є надзвичайно важливою. Пряжка із Пісків вже була опублікована (див. каталог № 7). Однак за останній час вийшло багато нових публікацій та аналітичних робіт, що дозволяє наново звернутися до цієї знахідки і точніше визначити її місце серед синхронних старожитностей.

Типологічне визначення та перелік знахідок. Знахідок пряжок, що мають подібну до виробу з Пісків орнаментацію щитків, дуже мало. Відповідно, далеко не завжди дослідники звертали на них особливу увагу. Тож, дехто такі застібки поясу розглядав як частину пряжок типу «Сиракузи», інші ж — виділяли їх в окрему групу, хоч і дуже близьку до останніх. Однак саме від типологічної позиції подібних виробів залежить окреслення кола аналогій, а отже — і чіткіше визначення часу побутування таких виробів. В перших публікаціях автор розглянув пряжку із Пісків в контексті саме застібок типу «Сиракузи». Однак в останніх публікаціях, присвячених пряжкам цього типу у Східній Європі, вироби із «хрестом на щитку» не розглядають як частину цієї групи (див.: Гавритухин 2016; 2019; Ахмедов 2016a; 2016b; Хайрединова 2016; 2020; Костромичев 2019; Айбабин, Хайрединова 2020; Khairedinova, Antipenko, Aibabin 2021). Тож у цій публікації як аналогії пряжці із Пісків розглянуті виключно вироби із зображенням хреста на щитку.

Пряжка із Пісків відноситься до типу D 13, за М. Шульце-Дьорламм (Schulze-Dörrlamm 2002, S. 179—181, N 155), типу Т. В. VI, варіанту 4, за М. Даскаловим (Даскалов 2012, с. 43—44) або до групи С, типу XII.a, варіант 2, за Л. А. Трайковою (Трайкова 2017, с. 89—90, табл. 83; 84). Ці типологічні схеми базуються на матеріалах Середземномор'я та Південно-Східної Європи.

Подібні пряжки відомі й у Криму. За типологією В. Б. Ковалевської такі вироби належать до відділу II (овальнорамочні), типу 8, «близькі до підтипу 8» (Ковалевская 1979, с. 24—25, кат. 342, 343, табл. VIII: 14). За розробками О. І. Айбабіна подібні знахідки входять до кола цільнолитих пряжок з овальним кільцем, типу II, варіанту 4, підваріанту 2 (Айбабин 1990, с. 43, рис. 42: 5).

Загалом вдалося зібрати дані про одинадцять знахідок, що походять із десяти місцезнаходжень (каталог; рис. 1). Більшість знахідок концентруються на півдні Східної Європи — шість пунктів. На території Криму такі вироби відомі на могильниках Ескі-Кермен, склеп 257, поховання 7, Лучисте, склеп 36, поховання 4, Сімеїз, склеп 1955 р. та Суук-Су, склеп 131, поховання 2 (рис. 2: 3, 5; 3: 1a,

© Я. В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ, 2023

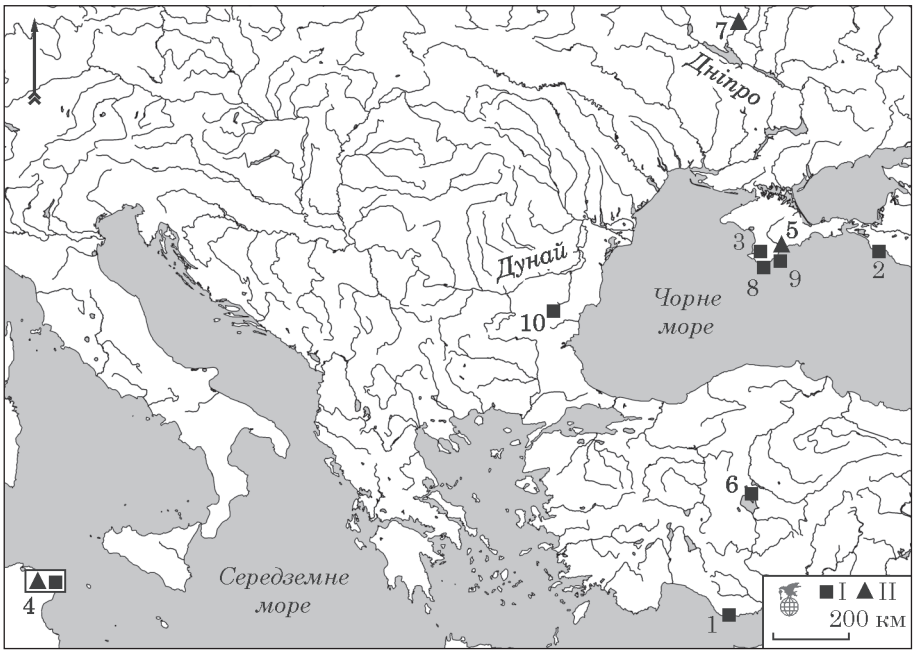

Рис. 1. Карта поширення візантійських пряжок типу D 13, за М. Шульце-Дьорламм. *Умовні позначення*: I — серія 1; II — серія 2. *Пам'ятки*: 1 — Анемуріум; 2 — Дюрсо; 3 — Ескі-Кермен; 4 — Карфаген; 5 — Лучисте; 6 — Мала Азія; 7 — Піски; 8 — Сімеїз; 9 — Суук-Су; 10 — Шумен

1б, 2). По одній знахідці виявлено в Дніпровському Лівобережжі — Піски (рис. 2: 7) та в Передкавказзі — могильник Дюрсо, поховання 280 (рис. 2: 2).

Одна знахідка походить із Південно-Східної Європи, із північної частини Балкан, району Шумена (рис. 3: 3).

Із Малої Азії походить дві пряжки цього кола. Одна була виявлена в Анемуріумі, район Кілікії. Інша (рис. 2: 1, 6), із невідомого місцезнаходження, зберігається в колекції Римсько-Германського Центрального музею (Römisch-Germanisches Zentralmuseum — RGZM) в м. Майнц (Німеччина).

Ще дві знахідки походять із Північної Африки, імовірно, із Карфагену (рис. 2: 4).

Усі одинадцять знахідок цього типу можна поділити на дві серії за системою орнаментації щитка. Так ***Серія 1*** — це вироби зі щитком, на якому зображено круглий медальйон із хрестом, промені якого мають форму пелюсток /пелюсткоподібних овалів. Іноді в полях між променями нанесені додаткові елементи орнаменту («крапка-кома»). Представлена виробами із Анемуріума, Дюрсо, Ескі-Кермену, Малої Азії, Сімеїзу, Суук-Су та Шумена (рис. 2: 1—3, 6; 3). Судячи за текстом роботи К. Егера, одна із знахідок із Карфагену також може належати до цієї серії.

Серія 2 — вироби із щитком, на якому зображено круглий медальйон із хрестом, промені якого на кінцях мають підтрикутне розширення. Це знахідки із Карфагену, Лучистого та Пісків (рис. 2: 4, 5, 7).

Історія дослідження розглянутих візантійських пряжок. Нечисленність виробів цього типу спричинила те, що вони порівняно нечасто були об'єктом спеціального аналізу [1]. Втім, існує кілька робіт, де такий аналіз здійснювався.

Вперше ці пряжки в окремий тип виділила М. Шульце-Дьорламм, хоча й зазначила, що вони близькі типу D 12 («Сиракузи»). Відрізняються від останніх декором округлого щитка — наявність хреста із заокруглених овальних пелюсток. Створила дослідниця і перший перелік таких виробів: колекція Римсько-Германського Центрального музею, Анемуріум, Ескі-Кермен, Дюрсо та Лучисте. Нею зазначено, що остання знахідка дещо відрізняється від інших формою хреста. Поширені вони в Малій Азії та Причорномор'ї. М. Шульце-Дьорламм зауважує, що знахідка із Анемуріума походить із шару поселення першої половини VII ст., на що вказують знахідки монет і кераміки, тоді як вироби з Криму вказують на дату в межах середини — другої половини VII ст. Тож тип D 13 дослідниця датує загалом в межах VII ст., хоча в «хронологічній таблиці» виключені початок та кінець століття (Schulze-Dörrlamm 2002, S. 180—181, 247).

Досить багато уваги за останній час було приділено знахідці з Болгарії. Так, М. Хрісімов розглядає пряжку із району Шумена в контексті виробів, орнаментованих в стилі «крапка-кома». Як найближчу аналогію дослідник вказує знахідку з поховання 131 могильника Суук-Су в Криму, що відрізняється лише відсутністю «крапкового» орнаменту на щитку. Цей вид пряжок за формою, на думку дослідника, походить від пряжок типу «Сиракузи». Останні датуються в межах кінця VI — середини VII ст. (Хрисимов 2007, с. 101).

М. Даскалов розглядає пряжку із району Шумена як варіанту 4 типу Т. В. VI (з хрестоподібними пелюстками), що є частиною групи «Сиракузи». Цей варіант тотожній типу D 13, за М. Шульце-Дьорламм. Дослідник датує тип Т. В. VI («Сиракузи») останньою чвертю VI — першою половиною VII ст., хоча для варіантів 1—3 М. Даскалов вказує вужчу хронологію — початок — перша половина VII ст. (Даскалов 2012, с. 44, табл. 3).

1. Іноді дослідники розглядали ці пряжки як частину дуже поширеного типу «Сиракузи». Розгляд історіографії дослідження останніх виходить за межі цієї статті.

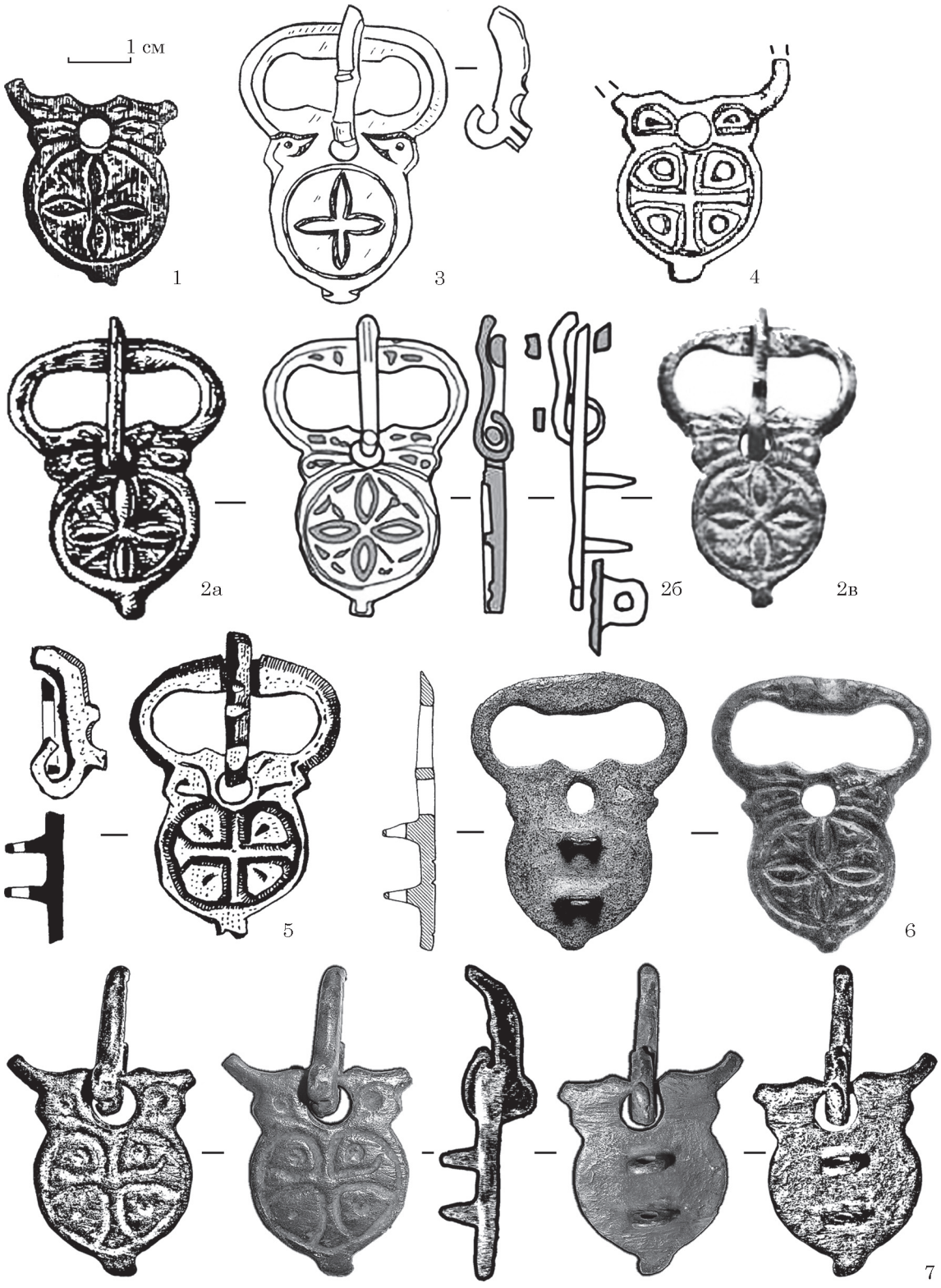

Рис. 2. Візантійські пряжки типу D 13 за М. Шульце-Дьорламм: 1 — Анемуріум; 2 — Дюрсо, поховання 280; 3 — Ескі-Кермен, склеп 257, поховання 7; 4 — Карфаген; 5 — Лучисте, склеп 36, шар 1, поховання 4; 6 — Мала Азія; 7 — Піски. 1, 2а, 4 — без масштабу (за: 1 — Russell 1982, fig. 7: 16; 2а — Дмитриев 2003, табл. 83: 18; 2б, 2в — Дмитриев и др. 2021, рис. 322: 8; 3 — Айбабин 1982, рис. 10: 14; 4 — Eger 2010, Abb. 5: 5; 5 — Айбабин, Хайрединова 2008, табл. 115: 5; 6 — Schulze-Dörrlamm 2002, N 155; 7 — Володарець-Урбанович 2016, рис. 2: 9)

Л. А. Трайкова виділяє варіант 2 типу XII.а як вироби із орнаментом «крапка-кома». Пряжку із району Шумена дослідниця вважає спорідненою застібкам типу «Сиракузи», підтримуючи думку М. Хрісімова. Вказує вона також на перелік аналогій в Причорномор'ї. Датує Л. А. Трайкова тип XII.а кінцем VI — серединою VII ст. (Трайкова 2017, с. 94).

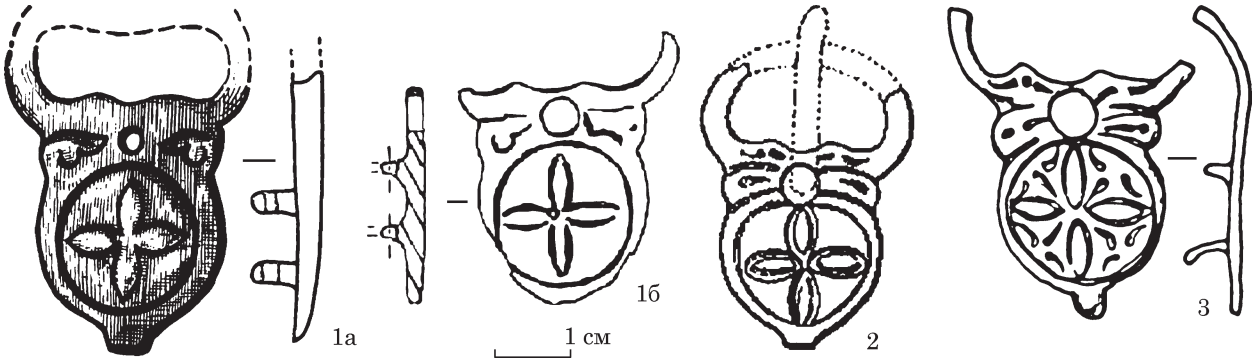

Рис. 3. Візантійські пряжки типу D 13, за М. Шульце-Дьорламм (продовження): 1 — Сімеїз; 2 — Суук-Су, склеп 131, поховання 2; 3 — район Шумена. 2 — без масштабу (за: 1а — Ковалевская 1979, табл. VIII: 15; 1б — Турова 2014, рис. 1: кат. 9; 2 — Репников 1907, рис. 105; 3 — Хрисимов 2007, обр. 5)

К. Егер, публікуючи матеріали із Північної Африки, розглядає пряжки із Карфагену в контексті розробок М. Шульце-Дьорламм. Дослідник зазначає, що ці застібки поширені, головним чином, в північно-східному Середземномор'ї та Причорномор'ї. Враховуючи походження цих пряжок від застібок типу «Сиракузи», К. Егер вважає, що початок їх побутування припадає на час не раніше кінця VI ст. Однак дослідник має сумніви в тому, що такі прикраси були поширені в другій половині VII ст. (Eger 2010, S. 139—140, Abb. 5: 5).

Такі пряжки з Криму та Передкавказзя розглянуті в роботах А. К. Амброза, В. Б. Ковалевської, О. І. Айбабіна, Е. А. Хайрединової та А. В. Дмитрієва.

А. К. Амброз вважав такі пряжки типово візантійськими із християнською символікою. Вони, на думку дослідника, з'явилися в Криму в другій половині VII ст. (Амброз 1971, с. 116, рис. 7: 3). Пізніше він дещо уточнив датування цих знахідок в межах другої третини VII ст., зазначивши при цьому, що вони є індикатором IV етапу хронології могильника Суук-Су (Амброз 1988, с. 11, рис. 1: 31; 1994, с. 37, рис. 6: 33).

В каталозі В. Б. Ковалевської зазначено, що пряжки із Семеїзу та Суук-Су належить до відділу II (овальнорамочні), типу 8, підтипу 8 [1] (Ковалевская 1979, кат. 342, 343, табл. VIII: 14). Однак, із самого тексту випливає, що вони напряму не входять до цього підтипу. Натомість подається інформація, що ці вироби є «близькими до підтипу 7», однак далі зазначається, що він представлений пряжками «із напівпальметками». Але 7 підтип — це вироби із «серцеподібними прорізями», а 8 підтип — «із напівпальметками». Імовірно, тут є неточності і плутанина. В. Б. Ковалевська пряжки із Суук-Су та Сімеїзу датує VIII ст. (Ковалевская 1979, с. 24—25).

О. І. Айбабін зарахував пряжки, що нас цікавлять, до типу II, варіанту 4, підваріанту 2 своєї типології і датував в межах другої половини VII ст. і відносив до IX хронологічної групи поховань на ранньосередньовічних могильниках Криму (Айбабин 1990, с. 43, рис. 2: 134, 136; 1999, с. 277, табл. XXX: 41).

Е. А. Хайрединова загалом розглядає цільнолиті пряжки з овальним кільцем типу II, варіанту 4, підваріанту 2, за О. І. Айбабіним в контексті досліджень свого попередника. Дослідниця зазначає, що ці застібки близькі до пряжок типу «Сиракузи» за формою, розмірами та способом кріплення до ременю. Е. А. Хайрединова вказує, що такі вироби в склепі 36 Лучистого та в склепі 257 Ескі-Кермену виявлені в дитячих похованнях, а в склепі 131 із Суук-Су — в похованні чоловіка (Хайрединова 2008, с. 167, рис. 1: 10; 3: 2—5; 2011, с. 85).

А. В. Дмитрієв датує поховання 280 могильника Дюрсо другим періодом існування некрополю (так званий етап геральдичних поясів» — серединою VI — кінцем VII ст., хоча вважає, що окремі поховання цього етапу могли бути здійснені на початку VIII ст. (Дмитриев 2003, с. 201—202, табл. 83: 18). Хоча І. О. Гавритухін вважає, що це поховання можна датувати в межах VII ст., можливо після 620/640 рр. до 660/680 рр. (Гавритухин 2019, с. 307), а Г. В. Мастикова — другою половиною VI — першою половиною VII ст. (Дмитриев и др. 2021, с. 411—413).

Хронологія знахідок. Хронологічні позиції всіх відомих на даний час знахідок пряжок типу D 13, за М. Шульце-Дьорламм дозволяють визначити загальні хронологічні рамки побутування цих виробів.

Вважається, що знахідка із Анемуріуму є найранішою (Schulze-Dörrlamm 2002, S. 180—181). Пам'ятка припинила своє існування на середину VII ст. Однак Дж. Рассел зазначає, що в місті відомі монети карбовані «після 660-х рр.», тож «якась життєдіяльність продовжувалася до VIII ст.» (Russell 1982, p. 134—135). Імовірно, місто не було знищено в результаті погрому, тож життя в ньому могло поступово занепадати впродовж якогось часу. Імовірно, датування пряжки основане на думці Дж. Рассела про те, що вона є частиною великої групи застібок типу «Сиракузи» — Анемуріум (Anemurium) тип 7 (Russell 1982, p. 141). У визначенні верхньої хронологіч-

1. Підтип 8 за типологією В. Б. Ковалевською відповідає типу «Сиракузи».

ної межі для таких виробів серединою VII ст. він спирався на погляди Д. Чалланя та І. Вернера (Чаллань 1954, с. 330; Werner 1955, S. 37).

Знахідки, що походять із комплексів в Криму, О. І. Айбабін та Е. А. Хайрединова датують в межах другої половини VII ст. (Айбабин 1990, с. 43; Хайрединова 2008, с. 167). Наразі неможливо звузити чи перевірити хронологію склепів із Сімеїзу та Суук-Су через стан джерельної бази.

Водночас матеріали інших могильників дозволяють дещо скорегувати наявні висновки. Так, на думку дослідників, поховання 7 склепу 257 Ескі-Кермену було здійснено на початку другої половини VII ст., а весь склеп можна датувати в межах другої половини століття (Айбабин 1982, с. 187; Айбабин, Хайрединова 2008, рис. 28; 29: 6, 7), хоча слід зазначити, що деякі знахідки із цього склепу побутували від 20-х рр. VII ст. (Гавритухин 2019, с. 305).

Шар 1 склепу 36 Лучистого О. І. Айбабін та Е. А. Хайрединова датують в межах другої половини VII ст. (Айбабин, Хайрединова 2008, с. 32, рис. 18). Однак в похованні 4 разом із застібкою типу D 13 виявлено пряжку типу «Папа», що датується в Криму в межах 620/640—660/680 рр. (Гавритухин 1994; 2019, с. 300; Madgearu 2004). Тож загалом ці дані дозволяють припустити, що пряжки типу D 13 могли з'явитися у ранньосередньовічного населення Криму ще в другій чверті VII ст.

Поховання 280 могильника Дюрсо різні дослідники датують по-різному. Однак більш аргументованим є точка зору І. О. Гавритухіна — 620/640—660/680 рр. Інші дослідники (А. В. Дмитрієв, Г. В. Мастикова) пропонують ширше датування даного комплексу, включаючи і VI ст. Однак поки що немає підстав датувати такі застібки раніше кінця VI ст.

Знахідки із Карфагену, Пісків, Шумена та із колекції Римсько-Германського Центрального музею можна датувати лише за аналогіями в межах VII ст.

Висновкові положення. Отже, пряжка з Пісків, виявлена в 2012 р., належить до кола не надто поширених виробів типу D 13, за М. Шульце-Дьорламм. Усього на даний момент відомо одинадцять подібних знахідок, поширених здебільшого на півдні Східної Європи. В цей ареал потрапляє і виріб із Посулля. Датуються такі вироби в межах VII ст., можливо для півдня Східної Європи — другою чвертю — другою половиною VII ст. Знахідка із Пісків виявлена в ареалі пеньківської культури, хоч в даному регіоні відомі й кочівницькі старожитності. Тож з яким населенням пов'язати цю знахідку, достеменно з'ясувати неможливо.

Знахідок візантійського кола в Дніпровському Лівобережжі не так вже і багато. Їх попередній перелік було складено в роботі О. Г. Погорільця, А. В. Панікарського та Я. В. Володарець-Урбановича (2016, рис. 9). Його доповнюють дані про пряжки типу «Сиракузи», наведені в кількох роботах І. О. Гавритухіна (Гавритухин 2016, рис. 3; 2019, рис. 2Б), хоча досить багато знахідок походять із неверифікованих зібрань. Проте, Дніпровське Лівобережжя залишається територією із незначною концентрацією виробів візантійського походження (Казанский 2021, рис. 1). Такі знахідки могли потрапляти до слов'ян чи кочовиків у різний спосіб, але безперечно засвідчують контакти із Візантійською імперією. Враховуючи, що більшість аналогій пряжці із Пісків походить із Криму, можна з певною застерогою припустити, що ця знахідка має кримське походження. Можливо, подальші дослідження, в тому числі спектральний аналіз, дозволять точніше визначити походження візантійської прикраси із Середнього Посулля.

Подяки. Висловлюю щиру вдячність О. В. Комару та О. С. Яшній за надані консультації та зауваження.

Додаток

КАТАЛОГ ВІЗАНТІЙСЬКИХ ПРЯЖОК ТИПУ D 13, ЗА М. ШУЛЬЦЕ-ДЬОРЛАММ

1. Анемуріум, м. Анамур, провінція Мерсин, Туреччина. Місто розташоване в районі Кілікії в Малій Азії. Як вважають дослідники, воно було засноване в VIII ст. до. н. е. і продовжило своє існування до середини VII ст. Хоча на пам'ятці присутні монети карбовані «після 660-х рр.».

Бронзова пряжка із частково обламаною рамкою. Язичок відсутній. На щитку врізний орнамент: коло, в яке вписаний хрест із чотирьох пелюсток. У верхній частині щитка та на збереженій частині є орнамент у вигляді рисок. В нижній частині щитка є невеликий округлий виступ. Із зворотного боку має петлі для кріплення. ***Серія 1*** (рис. 2: 1).

До середини VII ст.

Russell 1982, p. 139, fig. 7: 16.

2. Дюрсо, с. Абрау-Дюрсо, Кубань. Могильник раннього середньовіччя. Розташований на правому березі р. Дюрсо, в 7—8 км від моря. Некрополь виявлено під час будівництва кар'єру, який частково зруйнував пам'ятку.

Поховання 280 виявлено в південній частині могильника, на глибині 0,7 м від горизонту зачистку площі кар'єра. Контури могильної ями не простежено.

Скелет зафіксовано випростано на спині, головою на захід-північний захід. Череп у фрагментах, права рука зігнута у лікті, лежала на животі, ліва рука — вздовж тулуба. Поховання, імовірно, належало дорослій жінці.

В районі правого плеча виявлено залізний ніж та три фрагмента кременю. Під правою ключицею — кресало. На ребрах, біля правого ліктя — два бронзових браслета, три срібних сережки з підвісками із кульок, скляні намистини. Під лівим ліктем — залізний ніж, а поруч із ним — кістяна пластина із циркульним орна-

ментом. На поперекових кістках хребта бронзова пряжка D 13, інша (типу «Сиракузи) — на лівій половині тазових кісток.

Бронзова пряжка. Рамка доволі широка (ширша за щиток), овальна. Язичок прогнутий. На щитку врізний орнамент: коло, в яке вписаний хрест із чотирьох пелюсток. Нижня частина рамки орнаментована, в нижній частині щитка є невеликий округлий виступ. Розміри 4,9 × 3,7 см. ***Серія 1*** (рис. 2: 2).

Середина VI — кінець VII ст., початок VIII ст.

Дмитриев 2003, с. 201—202, табл. 83: 18; Дмитриев, Клемешов, Малышев, Мастыкова, Медникова 2021, с. 411—413, рис. 322: 8.

3. Ескі-Кермен, с. Залісне, Бахчисарайський район, Автономна Республіка Крим, Україна. На схилі городища Ескі-Кермен досліджено склеп 257. Вхід до камери закривала вапнякова плита. На підлозі розчищені залишки скелетів дітей, підлітка та двох дорослих. Всі поховані головами на північний захід, випростано на спині. В склепі виявлені монети Іраклія (629/630—641 рр.) та Константина IV Погоната (668—685 рр.).

В похованні 7 на тазових кістках виявлена бронзова пряжка, а на лівій ліктьовій кістці — бронзовий браслет.

Бронзова пряжка. Рамка доволі широка (ширша за щиток), внутрішній контур рамки має гантелеподібну форму. Язичок цілий, профільований, має на основі невеличний виступ. На щитку врізний орнамент: коло, в яке вписаний хрест із чотирьох пелюсток. Між щитком та рамкою має невеличкі виступи та орнамент, що імітують голови птахів, що дзьобами розвернуті одне до одного до язичка. В нижній частині щитка є невеликий округлий виступ. ***Серія 1*** (рис. 2: 3).

Початок другої половини VII ст.

Айбабин 1982, с. 187, рис. 10: 14; Айбабин, Хайрединова 2008, рис. 29: 6, 7.

4. Карфаген, м. Картаж, вілает Туніс, Туніс. Дві знахідки, промальована лише одна, депаспортизовані, але К. Егер вважає, що вони можуть походити із Карфагену.

Основна форма пряжок нагадує «сиракузький» тип. На щитку є декор у вигляді медальйону із вписаним хрестом; в одному випадку промені зображені у вигляді чотирьох пелюсток, в іншому — промені на кінцях мають підтрикутне розширення. Збоку від отвору для язичка наявні елементи рослинного орнаменту. ***Серія 1*** (рис. 2: 4), ***Серія 2*** — не проілюстровано.

До середини VII ст.

Eger 2010, S. 139—140, Abb. 5: 5.

5. Лучисте, с., Алуштинська міська рада, Автономна Республіка Крим, Україна. Склеп 36 досліджено на північно-західній ділянці могильника. Прямокутна в плані камера із заокругленими кутами орієнтована довгою віссю по лінії Південний схід — Північний захід. Розміри: довжина 2,95 м, ширина 2,3 м, глибина 3,2 м. Дромос не досліджувався. Він примикав до камери з північного заходу. Вхід до камери (висота 1,0 м, ширина 0,7 м) закривали дві великі плити. Одна із них впала на сходинку (довжина 0,47 м, висота 0,35 м), що вела із входу в камеру. В камері виявлено три шари поховань.

В шарі 1 досліджені залишки п'ятьох поховань: трьох підлітків, дорослого та дитини. Скелети 1—4 орієнтовані на північних захід, скелет 5 — на північний схід. У похованнях 1—4 руки були злегка зігнуті в ліктях і кистями лежали на тазових кістках. Поховання 4 — із підігнутими в колінах ногами.

В похованні 4 виявлено: біля лівої скроневої кістки — бронзова сережка, на шийних хребцях — намистини, на нижніх хребцях — дві бронзові пряжки, на кістках правого передпліччя — сліди окисів зеленого кольору від дротяного браслету, що не зберігся, на кістках лівого передпліччя — два браслети, справа від тазових кісток — залізний ніж і пряжка. На стегнових кістках — світлоглиняний амфориск із написом червоною фарбою.

Пряжка бронзова, цільнолита, з овальним кільцем та овальним щитком, прикрашеним врізним хрестом. На звороті припаяні дві петлі для кріплення до ременя. Довжина 5,0 см. ***Серія 2*** (рис. 2: 5).

Друга половина VII ст.

Айбабин, Хайрединова 2008, с. 101, 103—104, табл. 108; 109; 115; 116.

6. Мала Азія. Знахідка із колекції Римсько-Германського Центрального музею (Майнц).

Бронзова пряжка з овальною пласкою рамкою з виїмкою для язичка (втрачений). Щиток округлий із відростком на кінці, на щитку вигравіювано хрест. Із зворотного боку дві петлі для кріплення. Довжина — 4,5 см, висота рамки — 3,3 см, висота щитка — 2,4 см, висота петель для кріплення — 0,5 см. ***Серія 1*** (рис. 2: 6).

VII ст.

Schulze-Dörrlamm 2002, N 155, S. 180.

7. Піски, с., Лубенський район Полтавської області, Україна. У 2012 р. співробітник Полтавської археологічної експедиції ДП НДЦ ОАСУ О. В. Сидоренко на пункті прийому металобрухту в м. Лубни конфіскував кілька речей, що належать до старожитностей I та II тис. н. е. — черняхівської культури (Милашевський, Сидоренко 2014), третьої чверті I тис. н. е. (Сидоренко, Володарець-Урбанович 2012; Володарець-Урбанович VII ст. 2014; 2016), Київської Русі та післямонгольського часу. За легендою, їх виявили в одному пункті, в околицях с. Піски [1].

1. Слід зазначити, що в околицях цього села відоме поселення доби бронзи, черняхівської та пеньківської культур — Піски, уроч. Торговиця (ліс Трембача). Перші дослідження були здійснені на початку 1880-х рр. В. Г. Ляскоронським. Пізніше розвідки на ньому проводив у 1945 р. Ф. Б. Копилов, а в 1995 р. — В. В. Приймак (Ляскоронський 1901; 1903; Копилов 1949; 1952; Сидоренко, Махно, Телегін 1982; Приймак 1995, с. 119; Супруненко 2000, с. 235). Була спроба пов'язати всі знахідки із цією пам'яткою, однак наразі немає жодних аргументів на її підтвердження.

Знахідки передані до Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Матеріали ранньосередньовічного часу представлені трьома знахідками, в тому числі пряжкою візантійського кола.

Бронзова лита пряжка з втраченою рамкою, профільованим язичком, округлим щитком. На щитку зображено вписаний у коло хрест, який утворює чотири майже рівних сектори з невеликими заглибленнями посередині. Із зворотного боку розташовані дві петлі для кріплення. Розміри — 4,84 × 2,51 см, товщина — 0,25 см. ***Серія 2*** (рис. 2: 7).

VII ст.

Сидоренко, Володарець-Урбанович 2012, с. 112—113, рис. 1: 2; Володарець-Урбанович 2016, с. 97—99, рис. 2: 9.

8. Сімеїз, с., Ялтинська міська рада, Автономна Республіка Крим, Україна. На могильнику виявлено склеп у 1955 р. Матеріали досить довгий час були неопубліковані, хоча окремі знахідки фігурували в різних роботах. Лише нещодавно була здійснена спроба комплексної публікації. Однак відсутність належної польової документації та неповна збереженість речей в фондах музею не дозволяють чітко визначити весь інвентар із склепу. Судячи з всього в ньому в основному були речі VII — першої половини VIII ст., але присутні і більш пізні — до X ст. включно. Всього в склепі було виявлено близько 291 знахідок, в музеї зберігається лише 227. Хоч каталог речей із колекції музею та польовий опис опубліковано, чітко ідентифікувати, де саме були виявлені ті чи інші пряжки та інші знахідки неможливо.

На жаль, за різними зображеннями пряжка має різну збереженість.

Бронзова пряжка, реставрована. Рамка обламана, язичок відсутній. На щитку врізний орнамент: коло, в яке вписаний хрест із чотирьох пелюсток. Між щитком та рамкою є орнамент у вигляді пелюсток (?). Частина рамки та петлі для кріплення відламані. ***Серія 1*** (рис. 3: 1а, 1б).

VII—VIII ст.

Ковалевская 1979, табл. VIII: 15; Турова 2014, с. 123, рис. 1: кат. 9.

9. Суук-Су, с. Гурзуф, Ялтинська міська рада, Автономна Республіка Крим, Україна. Склеп 131 виявлений на глибині 2,5 м, частково заглиблений в материк, до 1,1 м. Стеля обвалилася, імовірно, мала напівкруглу форму. Вхід розташовувався з сходу і мав до 0,8 м. Ширина склепу 1,9 м, довжина 1,85 м. В склепі виявлено три поховання, середньої збереженості, покладені головами на захід.

Поховання 2 — чоловічий скелет знаходився зліва від жіночого поховання (1). Кістки рук знаходилися на тазу. Череп деформований. Біля правого боку виявлено залізний ніж. На тазових кістках виявлено три бронзових пряжки, срібна бляшка від поясного набору, боспорська монета царя Фофорса (279—308 рр.), кремінь та кресало. Біля правого коліна поясний наконечник (?) у вигляді зігнутої мідної втулки. В головах виявлено скляний флакон і горщик.

Бронзова пряжка. Рамка частково обламана, язичок відсутній. На щитку врізний орнамент: коло, в яке вписаний хрест із чотирьох пелюсток. На нижній частині рамки є орнамент у вигляді «ком». В нижній частині щитка є невеликий округлий виступ. ***Серія 1*** (рис. 3: 2).

Друга половина VII ст.

Репников 1907, с. 111—112, рис. 105.

10. Район Шумена, Шуменська область, Болгарія. Випадкова знахідка, що зберігається у приватній колекції.

Пряжка бронзова, лита. На круглому щитку, обрамленому колом, сформовані чотири пелюстки у вигляді сплющених еліпсів, що утворюють хрест. Між ними в утворених проміжках нанесені трилисники у вигляді «ком». На кінці щитка є невеличкий округлий виступ. На переході до рамки та в її основі нанесено «крапковий» орнамент. Орнамент на аверсі гравірований і вибитий. Також помітні сліди підпилювання. Дужка частково обламана. Спереду щитка розташоване двостороннє розширення, сформоване напилком, що обрамлює отвір для язичка, а за ними починається рамка. Дві петлі для кріплення розташовані поздовжньо із зворотної сторони виробу. Одна зламана, інша зігнута. Розміри: довжина — 4,1 см; ширина — 3,2 см; товщина із петлями для кріплення — 0,7 см та товщина самого щитка — 0,2 см. ***Серія 1*** (рис. 3: 3).

Кінець VI — середина VII ст.

Хрисимов 2007, с. 101, 104—105, обр. 5; Даскалов 2012, с. 44, обр. 64: 12; Трайкова 2017, табл. 85: 883.

ЛІТЕРАТУРА

Айбабин, А. И. 1982. Погребения конца VII — первой половины VIII в. в Крыму. В: Амброз, А. К., Эрдели, И. Ф. (ред.). *Древности эпохи Великого переселения народов V—VIII веков*. Москва: Наука, с. 165-192.

Айбабин, А. И. 1990. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, I, с. 3-86, 175-241.

Айбабин, А. И. 1999. *Этническая история ранневизантийского Крыма*. Симферополь: ДАР.

Айбабин, А. И., Хайрединова, Э. А. 2008. *Могильник у села Лучистое. Раскопки 1977, 1982—1984 годов*. 1. Симферополь, Керчь: АДЕФ-Україна.

Айбабин, А. И., Хайрединова, Э. А. 2020. Новые комплексы с пряжкой типа «Сиракузы» из могильника у с. Лучистое. В: Обломский, А. М. (ред.). *История вещей — история и вещи. К 60-летнему юбилею И. О. Гавритухина*. Раннеславянский мир, 20. Москва: ИА РАН, с. 27-35, 274.

Амброз, А. К. 1971. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. Ч. 1. *Советская археология*, 2, с. 96-123.

Амброз, А. К. 1988. Основы периодизации южнокрымских могильников типа Суук-Су. В: Тимо-

щук, Б. А. (ред.). *Древности славян и Руси*. Москва: Наука, с. 5-12.

Амброз, А. К. 1994. Юго-Западный Крым. Могильники IV—VII вв. *Материалы по археологии, истории и этнографии Крыма*, IV, с. 31-88.

Ахмедов, И. Р. 2016a. Византийские и славянские находки в рязано-окских древностях. В: Никитин, А. О. (ред.). *Древности Поочья. Сборник научных работ к 60-летию В. В. Судакова*. Рязань: РИКО, с. 64-87.

Ахмедов, И. 2016b. Ранневизантийские находки на р. Оке в центральной России (предварительное сообщение). In: Chudzińska, B., Wojenka, M., Wołoszyn, M. (ed.). *Od Bachórza do Światowida ze Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym. Księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego*. Kraków; Rzeszów, c. 171-177.

Володарець-Урбанович, Я. В. 2014. Нові знахідки кола «старожитностей антів» на Полтавщині. *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*, IX, с. 229-242.

Володарець-Урбанович, Я. В. 2016. Деталі поясних наборів V — першої половини VIII ст. з Полтавщини: знахідки від початку 2000-х років. *Археологія*, 3, с. 56-71.

Гавритухин, И. О. 1994. Пряжки с коробчатой петлей. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, IV, с. 201-214.

Гавритухин, И. О. 2011. Византийское влияние на восточноевропейские народы славянского и тюркского круга в VI—VII вв. В: Макаров, Н. А., Носов, Е. Н. (ред.). *Труды III (XIX) Всероссийского археологического съезда. Великий Новгород — Старая Русь*. II. Санкт-Петербург; Москва; Великий Новгород, с. 15-18.

Гавритухин, И. 2016. Пряжки типа Сиракузы на Восточно-Европейской (Русской) равнине. In: Chudzińska, B., Wojenka, M., Wołoszyn, M. (ed.). *Od Bachórza do Światowida ze Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym. Księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego*. Kraków; Rzeszów, c. 151-169.

Гавритухин, И. О. 2019. Пряжки типа Сиракузы и Северо-Восточная зона их распространения. В: Гавритухин, И. О., Воронцов, А. М. (ред.). *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов*. Конференция 4. Часть 2. Тула: Государственный музей-заповедник «Куликово поле», с. 295-353.

Даскалов, М. 2012. *Колани и коланни украси от VI—VII век (от днешна България и съседните земи)*. София: craft House Bulgaria.

Дмитриев, А. В. 2003. Могильник Дюрсо — эталонный памятник древностей V—IX веков. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья: IV—XIII века*. Москва: Наука, с. 200-205.

Дмитриев, А. В., Клемешов, А. С., Малышев, А. А., Мастыкова, А. В., Медникова, М. Б. 2021. Описание погребальных комплексов. В: Малашев, А. А. (ред.). *Могильник Дюрсо: Каталог. Часть I.* Некрополи Черноморья, VI. Москва: МАКС Пресс.

Казанский, М. М. 2021. Византийские «воинские» пояса в Среднем Поднепровье (VI—VII вв.). *Археологическое наследие*, 1 (4), с. 131-145.

Ковалевская, В. Б. 1979. *Поясные наборы Евразии IV—IX вв. Пряжки*. Свод археологических источников, Е1-02. Москва: Наука.

Копилов, Ф. Б. 1949. Посульська експедиція 1945—1946 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, I, с. 246-253.

Копилов, Ф. Б. 1952. Посульська експедиція. *Археологічні пам'ятки УРСР*, III, с. 307-311.

Костромичев, Д. А. 2019. Пряжки типа Сиракузы в собрании Государственного музея-заповедника «Херсонес Таврический». В: Гавритухин, И. О., Воронцов, А. М. (ред.). *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов*. Конференция 4. Часть 2. Тула: Государственный музей-заповедник «Куликово поле», с. 354-262.

Ляскоронский, В. Г. 1901. Городища, курганы и длинные (змеиные) валы в бассейне р. Сулы. В: Уварова, П. С., Слуцкий, С. С. (ред.). *Труды XI Археологического съезда в Киеве*. I. Москва: Г. Лисснер и А. Гешель, с. 404-457.

Ляскоронский, В. Г. 1903. *История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия*. Киев: Н. А. Гирич.

Милашевський, О. С., Сидоренко, О. В. 2014. Знахідки черняхівської культури з околиць с. Піски. *Полтавський краєзнавчий музей*, IX: Збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток, с. 221-229.

Погорілець, О. Г., Панікарський, А. В., Володарець-Урбанович, Я. В. 2016. Ранньосередньовічні знахідки з Меджибожа-Рибгоспа. *In Sclavenia terra*, 1, с. 73-90.

Приймак, В. В. 1995. Розвідки у межиріччі Сули і Удаю. *Полтавський археологічний збірник*, 3, с. 119-121.

Репников, Н. И. 1907. Некоторые могильники области крымских готов. *Записки Одесского общества истории и древностей*, XXVII, с. 101-148.

Сидоренко, О. В., Володарець-Урбанович, Я. В. 2012. Знахідки I тис. н. е. з околиць Засулля під Лубнами. *Старожитності лівобережного Подніпров'я 2012*, с. 111-115.

Сидоренко, Г. О., Махно, Є. В., Телегін, Д. Я. 1982. *Довідник з археології України. Полтавська область*. Київ: Наукова думка.

Супруненко, О. Б. 2000. *Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської)*. Київ; Полтава: Археологія.

Трайкова, Л. А. 2017. *Коланът южно от долен Дунав — края на III — началото на VII в.* София: Национален археологически институт с музей — БАН.

Турова, Н. П. 2014. Полевые и историко-архивные материалы «Симеизского склепа 1955 г.» в фондах Ялтинского историко-литературного музея. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, XIX, с. 118-146.

Хайрединова, Э. А. 2008. Византийские пряжки VII в. в женском костюме крымских готов. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, XIV, с. 161-183.

Хайрединова, Э. А. 2011. *Женский костюм варваров Юго-Западного Крыма V—VII веков*. Дисертація к. і. н. ІА НАН України.

Хайрединова, Э. А. 2016. Пряжки типа «Сиракузы» из Керчи. *Боспорские исследования*, XXXIII, с. 242-265.

Хайрединова, Э. А. 2020. Необычная пряжка типа «Сиракузы» из могильника Узень-Баш в Юго-Западном Крыму. В: Обломский, А. М. (ред.). *История вещей — история и вещи. К 60-летнему юбилею*

И. О. Гавритухина. Раннеславянский мир, 20. Москва: ИА РАН, с. 121-124, 297-98.

Хрисимов, Н. 2007. Колании части украсени с орнамент «точка-запетая» от края на VI—VII век. В: Георгиев, П. (ред.). *Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев*. Велико Търново: Фабер, с. 98-110.

Чаллань, Д. 1954. Памятники византийского металлообрабатывающего искусства. I. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, II, 3—4, с. 311-348.

Eger, C. 2010. Byzantinische Gürtelschnallen aus Nordafrika — ein typologischer Überblick. *Ephemeris Napocensis*, XX, S. 129-168.

Khairedinova, E. A., Antipenko, A. V., Aibabin, A. I. 2021. New Data on the Production of Byzantine Buckles of the «Syracuse» Type. *Nanobiotechnology Reports*, 16 (5, September), p. 555-560.

Madgearu, A. 2004. A buckle of Pápa type found in the Early Byzantine fortress Halmyris (Murighiol, Tulcea County). *Peuce: Studii şi cercetari de istorie şi arheologie*, 2, p. 169-176.

Russell, J. 1982. Byzantine Instrumenta Domestica from Anemurium: the Significance of Context. In: Hohlfelder, R. L. (ed.). *City, Town and Countryside in Early Byzantine Era*. New York: Columbia University Press, p. 133-163.

Schulze-Dörrlamm, M. 2002. *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum*. I: Die Schnallen ohne Beschläg, mit Laschenbeschläg und mit festem Beschläg des 5.—7. Jahrhunderts. Kataloge Vor- und frühgeschichtlicher Altertümer, 30. Mainz: RGZM.

Werner, J. 1955. Byzantinische Gürtelschnallen des 6. und 7. Jahrhunderts aus der Sammlung Diergardt. *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte*, 1, S. 36-48.

REFERENCES

Aybabin, A. I. 1982. Pogrebeniya kontsa VII — pervoy poloviny VIII v. v Krymu. In: Ambroz, A. K., Erdeli, I. F. (ed.). *Drevnosti epokhi Velikogo pereseleniya narodov V—VIII vekov*. Moskva: Nauka, s. 165-192.

Aybabin, A. I. 1990. Khronologiya mogilnikov Kryma pozdnerimskogo i rannesrednevekovogo vremeni. *Materialy po arkheologii. istorii i etnografii Tavrii*, I, s. 3-86, 175-241.

Aybabin, A. I. 1999. *Etnicheskaya istoriya rannevizantiyskogo Kryma*. Simferopol: DAR.

Aybabin, A. I., Khayredinova, E. A. 2008. *Mogilnik u sela Luchistoye. Raskopki 1977, 1982—1984 godov*. 1. Simferopol; Kerch: ADEF-Ukraina.

Aybabin, A. I., Khayredinova, E. A. 2020. Novyye kompleksy s pryazhkoy tipa «Sirakuzy» iz mogilnika u s. Luchistoye. In: Oblomskiy. A. M. (ed.). *Istoriya veshchey — istoriya i veshchi. K 60-letnemu yubileyu I. O. Gavritukhina*. Ranneslavyanskiy mir, 20. Moskva: IA RAN, s. 27-35, 274.

Ambroz, A. K. 1971. Problemy rannesrednevekovoy khronologii Vostochnoy Evropy. Ch. 1. *Sovetskaya arkheologiya*, 2, s. 96-123.

Ambroz, A. K. 1988. Osnovy periodizatsii yuzhnokrymskikh mogilnikov tipa Suuk-Su. In: Timoshchuk, B. A. (ed.). *Drevnosti slavyan i Rusi*. Moskva: Nauka, s. 5-12.

Ambroz, A. K. 1994. Yugo-Zapadnyy Krym. Mogilniki IV—VII vv. *Materialy po arkheologii. istorii i etnografii Kryma*, IV, s. 31-88.

Akhmedov, I. R. 2016a. Vizantiyskiye i slavyanskiye nakhodki v ryazano-okskikh drevnostyakh. In: Nikitin, A. O. (ed.). *Drevnosti Poochia. Sbornik nauchnykh rabot k 60-letiyu V. V. Sudakova*. Ryazan: RIKO, s. 64-87.

Akhmedov, I. 2016b. Rannevizantiyskiye nakhodki na r. Oke v tsentralnoy Rossii (predvaritelnoye soobshcheniye). In: Chudzińska, B., Wojenka, M., Wołoszyn, M. (ed.). *Od Bachórza do Światowida ze Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym. Księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego*. Kraków; Rzeszów, s. 171-177.

Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2014. Novi znakhidky kola «starozhytnostei antiv» na Poltavshchyni. *Poltavskyi kraieznavchyi muzei. Malovidomi storinky istorii, muzeieznavstvo, okhorona pam'iatok*, X, s. 229-242.

Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2016. Detali poiasnykh naboriv V — pershoi polovyny VIII st. z Poltavshchyny: znakhidky vid pochatku 2000-kh rokiv. *Arkheolohiia*, 3, s. 56-71.

Gavritukhin, I. O. 1994. Pryazhki s korobchatoy petley. *Materialy po arkheologii. istorii i etnografii Tavrii*, IV, s. 201-214.

Gavritukhin, I. O. 2011. Vizantiyskoye vliyaniye na vostochnoyevropeyskiye narody slavyanskogo i tyurkskogo kruga v VI—VII vv. In: Makarov, N. A., Nosov, E. N. (ed.). *Trudy III (XIX) Vserossiyskogo arkheologicheskogo syezda. Velikiy Novgorod — Staraya Rus*. II. Sankt-Peterburg; Moskva; Velikiy Novgorod, s. 15-18.

Gavritukhin, I. 2016. Pryazhki tipa Sirakuzy na Vostochno-Evropeyskoy (Russkoy) ravnine. In: Chudzińska, B., Wojenka, M., Wołoszyn, M. (ed.). *Od Bachórza do Światowida ze Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym. Księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego*. Kraków; Rzeszów, s. 151-169.

Gavritukhin, I. O. 2019. Pryazhki tipa Sirakuzy i Severo-Vostochnaya zona ikh rasprostraneniya. In: Gavritukhin, I. O., Vorontsov, A. M. (ed.). *Lesnaya i lesostepnaya zony Vostochnoy Evropy v epokhi rimskikh vliyaniy i Velikogo pereseleniya narodov*. Konferentsiya 4. Chast 2. Tula: Gosudarstvennyy muzey-zapovednik «Kulikovo pole», s. 295-353.

Daskalov, M. 2012. *Kolani i kolanni ukrasi ot VI—VII vek (ot dneshna Bulgaria i sasednite zemi)*. Sofia: craft House Bulgaria.

Dmitriev, A. V. 2003. Mogilnik Diurso — etalonnyi pamiatnik drevnostei V—IX vekov. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Krym, Severo-Vostochnoe Prichernomore i Zakavkaze v epokhu srednevekovia: IV—XIII veka*. Moskva: Nauka, s. 200-205.

Dmitriev, A. V., Klemeshov, A. S., Malyshev, A. A., Mastykova, A. V., Mednikova, M. B. 2021. Opisanie pogrebalnykh kompleksov. In: Malashev, A. A. (ed.). Mogilnik Diurso: Katalog. Chast I. Nekropoli Chernomoria, VI. Moskva: MAKS Press.

Kazanskii, M. M. 2021. Vizantiiskie «voinskie» poiasa v Srednem Podneprove (VI—VII vv.). *Arkheologicheskoe nasledie*, 1 (4), s. 131-145.

Kovalevskaia, V. B. 1979. *Poiasnye nabory Evrazii IV—IX vv. Priazhki*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1-02. Moskva: Nauka.

Kopylov, F. B. 1949. Posulska ekspedytsiia 1945—1946 rr. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, I, s. 246-253.

Kopylov, F. B. 1952. Posulska ekspedytsiia. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, III, s. 307-311.

Kostromichev, D. A. 2019. Priazhki tipa Sirakuzy v sobranii Gosudarstvennogo muzeia-zapovednika «Khersones Tavricheskii». In: Gavritukhin, I. O., Vorontsov, A. M. (ed.). *Lesnaya i lesostepnaya zony Vostochnoy Evropy v epokhi rimskikh vliyaniy i Velikogo pereseleniya narodov*. Konferentsiya 4. Chast 2. Tula: Gosudarstvennyy muzey-zapovednik «Kulikovo pole», s. 354-262.

Liaskoronskii, V. G. 1901. Gorodishcha, kurgany i dlinnye (zmeinye) valy v basseine r. Suly. In: Uvarova, P. S., Slutskii, S. S. (ed.). *Trudy XI Arkheologicheskogo sieezda v Kieve*. I. Moskva: G. Lissner i A. Geshel, s. 404-457.

Liaskoronskii, V. G. 1903. *Istoriia Pereiaslavskoi zemli s drevneishikh vremen do poloviny XIII stoletiia*. Kiev: N. A. Girich.

Mylashevskyi, O. S., Sydorenko, O. V. 2014. Znakhidky cherniakhivskoi kultury z okolyts s. Pisky. *Poltavskyi kraieznavchyi muzei*, IX: Zbirnyk naukovykh statei. Malovidomi storinky istorii, muzeieznavstvo, okhorona pam'iatok, s. 221-229.

Pohorilets, O. H., Panikarskyi, A. V., Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2016. Rannoserednovichni znakhidky z Medzhybozha-Rybhospa. *In Sclavenia terra*, 1, s. 73-90.

Pryimak, V. V. 1995. Rozvidky u mezhyrichchi Suly i Udaiu. *Poltavskyi arkheolohichnyi zbirnyk*, 3, s. 119-121.

Repnikov, N. I. 1907. Nekotorye mogilniki oblasti krymskikh gotov. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, XXVII, s. 101-148.

Sydorenko, O. V., Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2012. Znakhidky I tys. n. e. z okolyts Zasullia pid Lubnamy. *Starozhytnosti livoberezhnoho Podniprov'ia 2012*, s. 111-115.

Sydorenko, H. O., Makhno, Ye. V., Telehin, D. Ya. 1982. *Dovidnyk z arkheolohii Ukrainy. Poltavska oblast*. Kyiv: Naukova dumka.

Suprunenko, O. B. 2000. *Arkheolohiia v diialnosti pershoho pryvatnoho muzeiu Ukrainy (Lubenskyi muzei K. M. Skarzhynskoi)*. Kyiv; Poltava: Arkheolohiia.

Traykova, L. A. 2017. *Kolanat yuzhno ot dolen Dunav — kraya na III — nachaloto na VII v*. Sofia.

Turova, N. P. 2014. Polevye i istoriko-arkhivnye materialy «Simeizskogo sklepa 1955 g.» v fondakh Ialtinskogo istoriko-literaturnogo muzeia. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, XIX, s. 118-146.

Khairedinova, E. A. 2008. Vizantiiskie priazhki VII v. v zhenskom kostiume krymskikh gotov. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, XIV, s. 161-183.

Khairedinova, E. A. 2011. *Zhenskii kostium varvarov Iugo-Zapadnogo Kryma V—VII vekov*. Dysertatsiia k. i. n. IA NAN Ukrainy.

Khairedinova, E. A. 2016. Priazhki tipa «Sirakuzy» iz Kerchi. *Bosporskie issledovaniia*, XXXIII, s. 242-265.

Khairedinova, E. A. 2020. Neobychnaia priazhka tipa «Sirakuzy» iz mogilnika Uzen-Bash v Iugo-Zapadnom Krymu. In: Oblomskii, A. M. (ed.). *Istoriia veshchei — istoriia i veshchi. K 60-letnemu iubileiu I. O. Gavritukhina*. Ranneslavianskii mir, 20. Moskva: IA RAN, s. 121-124, 297-98.

Hrisimov, N. 2007. Kolanni chasti ukraseni s ornament «tochka-zapetaya» ot kraya na VI—VII vek. In: Georgiev, P. (ed.). *Izsledvania po balgarska srednovekovna arheologia. Sbornik v chest na prof. Rasho Rashev*. Veliko Tarnovo: Faber, s. 98-110.

Challan, D. 1954. Pamiatniki vizantiiskogo metalloobrabatyvaiushchego iskusstva. I. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, II, 3—4, c. 311-348.

Eger, C. 2010. Byzantinische Gürtelschnallen aus Nordafrika — ein typologischer Überblick. *Ephemeris Napocensis*, XX, S. 129-168.

Khairedinova, E. A., Antipenko, A. V., Aibabin, A. I. 2021. New Data on the Production of Byzantine Buckles of the «Syracuse» Type. *Nanobiotechnology Reports*, 16 (5, September), p. 555-560.

Madgearu, A. 2004. A buckle of Pápa type found in the Early Byzantine fortress Halmyris (Murighiol, Tulcea County). *Peuce: Studii şi cercetari de istorie şi arheologie*, 2, p. 169-176.

Russell, J. 1982. Byzantine Instrumenta Domestica from Anemurium: the Significance of Context. In: Hohlfelder, R. L. (ed.). *City, Town and Countryside in Early Byzantine Era*. New York: Columbia University Press, p. 133-163.

Schulze-Dörrlamm, M. 2002. *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum*. I: Die Schnallen ohne Beschläg, mit Laschenbeschläg und mit festem Beschläg des 5.—7. Jahrhunderts. Kataloge Vor- und frühgeschichtlicher Altertümer, 30. Mainz: RGZM.

Werner, J. 1955. Byzantinische Gürtelschnallen des 6. und 7. Jahrhunderts aus der Sammlung Diergardt. *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte*, 1, S. 36-48.

Y. V. Volodarets-Urbanovych

THE BYZANTINE BUCKLE FROM PISKY VILLAGE IN THE MIDDLE SULA VALLEY

The paper presents the buckle of early Byzantine time from Pisky village of Lubny district, Poltava region in the Middle Sula valley. It belongs to the type D 13 according to M. Schulze-Dorrlamm. A catalogue of such buckles which includes 10 locations with 11 finds has been collected. Such items are known at the burial grounds of Eski-Kermen, Luchyste, Simeiz and Suuk-Su in Crimea. One find was discovered in the Left Bank of the Dnipro — Pisky and in the Ciscaucasia — Diurso burial ground, burial 280. One find comes from the northern part of the Balkans, the area of Shumen. Two buckles of this circle come from Asia Minor. One was discovered in Anemurium from the Cilicia region. The other, from an unknown location, is kept in the collection of the Römisch-Germanisches Zentralmuseum in Mainz, Germany. Also, two finds come from North Africa, probably from Carthage.

The author divided these buckles into two series according to the shield ornamentation system. Series 1 — plate with a cross, the rays of which are composed of rounded oval petals. Series 2 — plate with a cross, the rays of which have a sub triangular extension at the ends.

Most of them are concentrated in the south of Eastern Europe (Crimea, the Left Bank of the Dnieper and Ciscaucasia), in total of six points. Also, one location is in the Balkans, two — in Asia Minor, and one more — in North Africa.

Buckles of Schulze-Dorrlamm type D 13 date back to the 7th century, possibly to the second quarter or second half of the 7th century for south part of Eastern Europe.

The find from Pisky was discovered in the area of the Penkivka culture. This is one of the few finds of the Byzantine circle in the Dnieper Left Bank. Such finds could have reached the Slavs in different ways but they definitely testify to contacts with the Byzantine Empire.

Keywords: early Middle Ages, 7th century, Dnieper Left Bank, Sula valley, Byzantine Empire, buckle.

Одержано 31.08.2023

ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Ярослав Володимирович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

VOLODARETS-URBANOVYCH Yaroslav, Ph. D., Researcher, the Institute of Archaeology NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-1560-3608, e-mail: volodargrad@ukr.net, volodarets_urbanovych@iananu.org.ua.

УДК 902-027.21(091) DOI: 10.37445/adiu.2023.04.11

В. В. Скрида, І. М. Скирда

УЧАСНИКИ XII АРХЕОЛОГІЧНОГО З'ЇЗДУ В ХАРКОВІ: КОЛЕКТИВНИЙ ПОРТРЕТ

Враховуючи той факт, що останнім часом усе більшого значення набуває персоніфікація історії, автори створили базу даних учасників XII Археологічного з'їзду, який відбувся 1902 р. в Харкові. Отримані матеріали дали змогу визначити: інформацію про роки життя учасників з'їзду; вік на момент проведення харківського археологічного форуму; стать; освіту; установу, яку представляв учасник з'їзду; науковий ступінь; участь у роботі попередніх комітетів і самого з'їзду тощо.

Ключові слова: *Археологічний з'їзд, установа, науковий форум, учасники, комітет.*

Останнім часом усе більшого значення набуває персоніфікація історії, що акцентує увагу на окремій людині з її непересічними інтелектуальними й організаторськими здібностями, громадянською позицією тощо. Одним із напрямів просопографічних досліджень є створення колективних біографій груп осіб, об'єднаних за певною ознакою (дослідження соціальних, професійних, етнонаціональних груп). Свого часу створення «колективних біографій» різних людських груп стало предметом дослідження німецького науковця Т. Маурера, оскільки, на його думку, особа у таких розвідках розкривається в індивідуальному і суспільному вимірах (2003). Серед українських учених даний напрям досліджень активно розвивали Я. Дашкевич, В. Чишко. Продовжують працювати у цьому напрямку Н. Яковенко, І. Старовойтенко, Н. Миронець, Н. Барабаш, В. Томазов, В. Щербак, В. Горобець та ін.

Вивчаючи історію XII Археологічного з'їзду (Скирда 2015; 2018; ін.), який відбувся у Харкові у 1902 р., виникла ідея створення колективного портрету його учасників. З метою проведення такого дослідження, була створена спеціальна база даних, яка містить інформацію про роки життя учасників з'їзду; вік на момент проведення харківського археологічного форуму; стать; освіту; установу, яку представляв учасник з'їзду; науковий ступінь; участь у роботі попередніх комітетів і самого з'їзду тощо. Проведена робота дала змогу, виявити повні дані про 234 учасників з'їзду, щодо 68 осіб була зібрана часткова інформація. На даний момент залишається нез'ясованою інформація щодо 92 осіб. Проблема пошуку необхідної інформації виникла вже на етапі аналізу абеткового списку членів XII Археологічного з'їзду. Зокрема, у цьому покажчику позначено 403 учасника з'їзду, але при більш детальному аналізі виявилося, що їх було 394. Такі розбіжності пояснюються тим, що під окремими номерами значилися не прізвища учасників з'їзду, а назви установ. Прізвища окремих осіб були надруковані навіть без ініціалів (напр.: Попов, Коваленко; Список… 1902). Аналіз даної бази даних, а також вивчення матеріалів XII Археологічного з'їзду дали можливість отримати наступний колективний портрет учасників харківського археологічного наукового форуму.

Цікавими виявилися результати аналізу віку учасників XII Археологічного з'їзду. Вдалося встановити вік 237 осіб (табл. 1). Найбільш продуктивними серед них виявилася категорія осіб у віці від 35 до 50 років. Наймолодшим учасником з'їзду був студент історико-філологічного факультету Санкт-Петербурзького університету

Таблиця 1. Вік учасників XII Археологічного з'їзду

Вік	До 35 років	35—50 років	Старше 50 років
Кількість осіб	53	125	59

© В. В. СКРИДА, І. М. СКИРДА, 2023

Д. М. Савьолов, якому виповнилося 20 років. Найстаршим за віком (82 роки) був відомий археолог І. Є. Забелін.

Ще одне питання на яке хотілося б отримати відповідь — освітній рівень учасників XII Археологічного з'їзду. На даний момент нам вдалося з'ясувати дані про освіту 208 осіб, які брали участь у роботі харківського археологічного форуму (рис. 1). Значну кількість серед них становили випускники університетів (119 осіб) — Харківського, Санкт-Петербурзького, Московського, Київського тощо.

У роботі XII Археологічного з'їзду в Харкові взяли участь дослідники 30 міст Російської імперії, які були представниками 63 наукових установ (табл. 2).

У роботі харківського з'їзду брали участь науковці 8 університетів — Харківського, Московського, Санкт-Петербурзького, Київського, Новоросійського, Казанського, Юріївського, Варшавського, а також Історико-філологічного інституту князя Безбородька, Лазаревського інституту східних мов і Санкт-Петербурзького археологічного інституту (табл. 3, рис. 2). Найбільші представництва мали харківська, московська та петербурзька делегації.

Важливу роль у справі популяризації наукових досліджень на початку XX ст. виконували

Рис. 1. Освіта учасників XII Археологічного з'їзду. Учасники XII Археологічного з'їзду, освіту яких вдалося визначити — 208: університетська освіта — 119; інші навчальні заклади — 89

Рис. 2. Наукові установи, які брали участь у роботі XII Археологічного з'їзду: університети й інститути — 11; наукові товариства — 21; музеї — 4; статистичні комітети — 5; учені архівні комісії — 15; духовні академії — 4

Таблиця 2. Міста та установи, представники яких брали участь у роботі XII Археологічного з'їзду

Місто	Установа
Харків	Харківський університет
	ХІФТ
	Юридичне товариство при Харківському університеті
	Харківська міська управа
Київ	Київський університет
	Київська духовна академія
	ІТНЛ
	Церковно-історичне та археологічне товариство при Київській академії
	Київська комісія для розбирання давніх актів
Одеса	Новоросійський університет
	Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті
	Одеське товариство історії та старожитностей
Ніжин	Історико-філологічний інститут князя Безбородько
	Історико-філологічне товариство при інституті князя Безбородько
Чернігів	Чернігівська губернська архівна комісія
Катеринослав	Катеринославське наукове товариство
	Катеринославський губернський статистичний комітет
Житомир	Волинський губернський статистичний комітет

Закінчення табл. 2

Місто	Установа
Кам'янець-Подільський	Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет
Москва	Московський університет Лазаревський інститут східних мов Московська духовна академія Товариство любителів природознавства, антропології та етнографії при Московському університеті IMAT Московське нумізматичне товариство Московське товариство випробувань природи Російський історичний музей Московський публічний музей Рум'янцевський музей Московський архів міністерства юстиції
Санкт-Петербург	С.-Петербурзький університет Археологічний інститут С.-Петербурзька духовна академія Російське археологічне товариство Товариство любителів давньої писемності Російське бібліологічне товариство Археографічна комісія Міністерства народної освіти Головне артилерійське управління
Казань	Казанський університет Казанська духовна академія Товариство археології, історії та етнографії при Казанському університеті
Псков	Псковське археологічне товариство
Калуга	Калузьке церковне історико-археологічне товариство Калузька вчена архівна комісія
Кострома	Костромська губернська вчена архівна комісія
Ростов	Ростовський музей церковних старожитностей
Володимир	Володимирська губернська вчена архівна комісія
Воронеж	Воронезька губернська вчена архівна комісія Воронезький губернський статистичний комітет
Перм	Пермська вчена архівна комісія
Рязань	Рязанська вчена архівна комісія
Сімферополь	Таврійська губернська вчена архівна комісія
Тамбов	Тамбовська вчена архівна комісія
Твер	Тверська вчена архівна комісія
Ярославль	Ярославська губернська вчена архівна комісія
Симбірськ	Симбірська вчена архівна комісія
Орел	Орловська вчена архівна комісія
Катеринодар	Товариство любителів вивчення Кубанської області
Курськ	Курський губернський статистичний комітет
Юріїв (тепер Тарту)	Юріївський університет Учене естонське товариство при Юріївському університеті
Рига	Товариство історії та старожитностей прибалтійських губерній
Варшава	Варшавський університет
Будапешт	Національний етнографічний музей

Таблиця 3. Кількісний склад установ, які брали участь у роботі XII Археологічного з'їзду

Установа	Кількість
Університети й інститути	8 + 3
Наукові товариства	21
Музеї	4
Статистичні комітети	5
Учені архівні комісії	15
Духовні академії	4
Разом	60

наукові товариства. У роботі XII Археологічного з'їзду брали участь представники 21 товариства (табл. 3; рис. 2). Більшість із них існували при вищих навчальних закладах.

На окрему увагу заслуговує і науково-пошукова та дослідницька діяльність статистичних комітетів та архівних комісій. Їхня діяльність активізувалася особливо в тих регіонах, які потрапляли до сфери наукового інтересу археологічного з'їзду. У цьому ми вже змогли переконатися на прикладі діяльності подібних установ у Полтаві, Курську, Воронежі. Представники статистичних комітетів і архівних комісій брали активну участь у діяльності регіональних попередніх комітетів і комісій із підготовки XII Археологічного з'їзду, а в майбутньому й у роботі з'їзду. У цілому на харківському з'їзді були представлені 15 учених архівних комісій і 5 губернських статистичних комітетів (табл. 3, рис. 2).

На відміну від статистичних комітетів і архівних комісій, музеї на харківському з'їзді були представлені доволі скромно — всього 4 установами (табл. 3, рис. 2). Ймовірно, це було пов'язано з невеликою кількістю музеїв у Російській імперії (порівняно з європейськими країнами), а можливо, і з тим, що музеї в цей час не розглядалися як наукові установи, а радше виконували популяризаторську або, у кращому випадку, навчальну функцію. На нашу думку, XII Археологічний з'їзд став тим поштовхом, який суттєво вплинув на стан музейної справи на українських землях, ставши трибуною для озвучення проблем, що існували в царині українського музейництва. Зокрема, на одному із засідань з'їзду М. А. Янчук (славіст, мовознавець, етнограф; співробітник Румянцевського музею; член Етнографічного товариства, Московського археологічного товариства та ін.; редактор часопису «Этнографическое обозрение») актуалізував питання відсутності етнографічних музеїв в Україні. Перебуваючи під враженням від етнографічних колекцій, репрезентованих на виставці XII Археологічного з'їзду, він зауважив, що етнографічний відділ дає яскраву картину місцевого побуту. Крім того, М. А. Янчук відзначив необхідність якісно нового підходу до дослідження народної культури, який має базуватися на обробці та аналізі джерел матеріальної культури, місцем зберігання яких мав стати місцевий музей. Він висловив сподівання на те, що саме на долю Харкова випаде щастя заснувати перший український етнографічний музей, який стане тим ядром, яке об'єднає навколо себе місцеві наукові сили і зможе продовжити справу вивчення етнографічних старожитностей регіону (Известия… 1902, с. 105).

Рис. 3. Науковий статус учасників XII Археологічного з'їзду: доктори — 61 осіб; приват-доценти — 16 осіб; інші — 317 осіб

Археологічні з'їзди викликали жвавий інтерес не лише світських, але й духовних установ. Їхню увагу привертали доповіді з історії церкви та вивчення церковних старожитностей. Харківський з'їзд не став винятком: участь у його роботі взяли представники 4 духовних академій, а також низки наукових товариств, які цікавилася даною проблематикою (табл. 3, рис. 2).

Серед 394 учасників з'їзду науковий ступінь доктора мали 61 особа, приват-доцента — 16 (рис. 3). При цьому слід зазначити, що не всі вони були фахівцями в галузі наукових дисциплін, проблеми яких розглядалися на з'їзді. Зокрема, серед них були медики, архітектори, біологи тощо. Цікаво простежити внесок професорів у роботу XII Археологічного з'їзду. У цілому вони виступили з 38 доповідями. Найбільш активними були Д. В. Айналов і Д. І. Багалій, які зробити по 3 доповіді, двічі на з'їзді виступали В. Ю. Данилевич, М. І. Веселовський, М. С. Дрінов і Д. Я. Самоквасов. При цьому один із учасників харківського археологічного з'їзду професор О. І. Маркевич, відзначав факт ігнорування подібних наукових заходів окремими визнаними фахівцями. Він піддав критиці і ставлення авторитетних науковців до якості їхніх виступів. Зокрема, О. І. Маркевич констатував, що вони *«коли й приїдуть, не читають рефератів, а беруть участь радше в усяких святкуваннях, де їм робляться, певна річ, ріжні овації, на які вони мусять відповідати конвенціональними фразами, що, розуміється, не коштують ніякої праці, але й не інтересні нікому»* (1903, с. 3—4). У цілому з 89 доповідей, заслуханих на XII Археологічному з'їзді, 46 були зроблені професорами

і приват-доцентами; відповідно із 43 доповідями (майже 50 %) виступили особи без наукового ступеня.

Делегатами з'їзду стали не лише фахові науковці, а й пересічні громадяни, серед яких домінували представники інтелігенції (краєзнавці, митці, священики, поміщики, військові тощо). Значна частина учасників наукового форуму брала участь в його роботі за власним бажанням, не будучі відрядженими певними установами. Таких було 271 особа.

Із політичних міркувань на харківський з'їзд офіційно не були запрошені іноземці. Сталося це через скандал, пов'язаний з «українським питанням» на попередньому XI Археологічному з'їзді (Антонович, 1900; Каковкина, 1997; 1998). Учасник XII Археологічного з'їзду, професор О. І. Маркевич з цього приводу писав: *«Організатори харківського з'їзду, по київським прецеденті, свідомо хотіли оминути «українське питання», для того не тільки до українських учених в Галичині, а і взагалі до слов'янських інституцій і учених не удавалися з запрошеннями, і пущене було гасло, що харківський з'їзд буде мати локальний («местный») характер»* (1903, с. 3). Тим не менш, на харківський археологічний форум був відряджений представник Національного етнографічного музею з м. Будапешт І. Янко (Известия… 1902, с. 5). Однак з'ясувати, чи брав він участь у роботі XII Археологічного з'їзду нам не вдалося. Не зважаючи на те, що офіційно іноземці на харківський археологічний форум не були запрошені, у роботі XII Археологічного з'їзду взяли участь троє французів — Іосиф де-Бай (археолог, член Паризького географічного товариства), Рауль Жираду (письменник), Гуго Крафт (мандрівник і фотограф).

Із 394 учасників харківського археологічного форуму 8 % (31 особа) складали жінки (рис. 4). Четверо з них виступали з доповідями — К. М. Мельник, О. Я. Єфименко (2 доповіді), О. П. Радакова, А. А. Скриленко. Жінкою була і голова з'їзду графиня Прасковія Сергіївна Уварова. Таким чином, можемо констатувати той факт, що на початку XX ст. жінки починають прокладати свій шлях у науці. Цікавим був і той факт, що невдовзі після XII Археологічного з'їзду (у 1910 р.) Харківський університет присудив Олександрі Єфименко науковий ступінь почесного доктора історії, таким чином вона стала першою жінкою в Російській імперії, яка здобула таке визнання.

Цікаво, що у роботі з'їзду брали участь представники цілих родин. Найяскравіший приклад — родина голови XII Археологічного з'їзду П. С. Уварової. На харківському археологічному форумі були присутні дві її доньки — Парасковія Олексіївна і Катерина Олексіївна. Серед учасників з'їзду також був рідний брат П. С Уварової — князь, предводитель дворянства Харківської губернії зі своїми доньками Анною і Марією. Зі своєю родиною (дружиною Єлизаветою Олексіївною

Рис. 4. Стать учасників XII Археологічного з'їзду: чоловіки — 363 осіб; жінки — 31 особа

і двома доньками — Марією і Ніною) на з'їзді був присутнім і професор Харківського університету, фізико-хімік Павло Дмитрович Хрущов. Разом із дружиною Катериною Гаврилівною на з'їзді був і професор Харківського університету, історик античності Владислав Петрович Бузескул. Учасниками XII Археологічного з'їзду були два брати-науковці — професор Юріївського (Дерптського) університету, історик Антон Микитович Ясинський і професор Київського університету, історик права, археограф Михайло Микитович Ясинський (Список… 1902, с. 4, 11, 12, 13).

Створення просопографічного портрету учасників XII Археологічного з'їзду відкриває перед дослідником широкі можливості, зокрема, зрозуміти яким чином відбувалося створення локацій інтелектуальних інтеракцій, як відбувалося формування професійних ідентичностей, яким чином створювалися інтелектуальні мережі та археологічні співтовариства у контексті міського простору.

Шукаючі відповіді на ці та інші питання, цікаво було розуміти, що поєднувало людей, які стали учасниками харківського археологічного форуму. На нашу думку, це перш за все інтерес до наукового знання, наукових відкриттів. Яким чином відбувалося формування цього інтересу? Скоріш за все, в процесі навчання. Переважна більшість учасників з'їзду мали вищу освіту (переважно гуманітарну), у крайньому випадку це була домашня або фахова освіта. Ця освіта отримувалася в навчальних закладах, локалізованих в містах. Таким чином спочатку місто формувало творчу, освічену особистість, а згодом саме такі люди вже формували обличчя міста.

На рушійну силу, яка сприяла формуванню професійних ідентичностей, інтелектуальних мереж, археологічного співтовариства у контексті міського простору перетворюються університети, різноманітні наукові товариства (Імператорського Московського археологічного товариства, Харківського та Ніжинського історико-філологічні

товариства, Історичне товариство Нестора Літописця тощо), дослідницькі і популяризаторські установи (учені архівні комісії, статистичні комітети, музеї тощо). Саме вони стають локомотивом проведення наукових форумів, сприяють створенню локацій інтелектуальної міжособистісної взаємодії як фахових дослідників так і небайдужих до свого минулого обивателів.

Аналіз широкомасштабних підготовчих робіт, які передували проведенню XII Археологічного з'їзду, створення розгалуженої мережі підготовчих комітетів (див. додаток), співпраця з різноманітними науковими установами, безпосередня участь у роботі самого з'їзду (див. в базі даних графу доповідь на з'їзді) відкривають широкі можливості для встановлення і аналізу формування інтелектуальних мереж, створення фахового археологічного співтовариства однодумців (Скирда 2018, с. 12—14). Обговорення доповідей на з'їзді, видання «Трудов…» Харківського попереднього комітету, «Трудов…» самого з'їзду сприяло формуванню професійних ідентичностей учасників харківського археологічного форуму, наукової комунікації (Скирда 2018, с. 14—17). Проведення XII Археологічного з'їзду сприяло інституалізації археологічної / історичної науки, консолідації наукової спільноти фахівців, появі спеціалізованих структур в навчальних закладах, утвердженню археології як навчальної дисципліни в системі професійної підготовки істориків, формуванню системі нормативів, які визначали дослідницьку практику археологів тощо (Скирда 2018, с. 17—18).

Проведення XII Археологічного з'їзду у Харкові позначилося й на подальшому розвитку міста, формування міського простору. Завдяки цьому науковому форуму Харків гучно заявив про себе як про центр розвитку науки, він став яскравим прикладом створення локацій інтелектуальних інтеракцій. В майбутньому це призвело до поширення свого досвіду на проведення наступних археологічних з'їздів у Катеринославі, Чернігові, до активізації краєзнавчих досліджень, що в свою чергу сприяло національному забарвленню історичної науки. Якщо говорити про вплив XII Археологічного з'їзду на формування образу міста, то саме завдяки йому Харків перетворився на серйозний музейний осередок, поштовхом до чого стала виставка, улаштована до з'їзду.

Таким чином, здійснений просопографічний аналіз дав можливість дійти наступних висновків: проведення XII Археологічного з'їзду стало яскравим прикладом створення локації інтелектуальної міжособистісної взаємодії фахових археологів, істориків, етнографів, митців, краєзнавців. Завдяки створенню колективного портрету учасників харківського наукового форуму дало можливість зрозуміти, як відбувалося формування професійних ідентичностей, яким чином створювалися інтелектуальні мережі та археологічні співтовариства у контексті міського простору.

Додаток

БАЗА ДАНИХ [1]

1. Абрамович Дмитро Іванович (1873—1955; 29); ПбДА; професор; ПбДА; 1 (секція 6); історик літератури й мови.

2. Айналов Дмитро Власович (1862—1939; 40); НУ, іст.-філ. ф-т; професор; КзУ, МАТ; 3 (секції 3; 5; 7); історик мистецтва.

3. Александров Олександр Іванович (1861—1918; 41); КзУ, іст.-філ. ф-т; професор; КзУ, ТАІЕ КзУ; славіст, церковний діяч.

4. Алексанров Петро Олександрович (1863—1932; 39); юнкерське училище; СГУАК; завідувач архівом, зберігач музею СГУАК.

5. Алексеєнко Микола Іванович.

6. Алчевська Христина Олексіївна (1882—1931; 20); 1-ша харк. дівоча гімназія; письменниця, учителька Харківської гімназії.

7. Альбовський Євген Олександрович (1859 — після 1917; 43); юнкерське училище; 1 (секція 4); дворянин Харківської губ., офіцер.

8. Алякритський Микола Іванович; —; ХІФТ; ХПК; дослідник церковних старожитностей в Дмитрівському повіті Курської губернії.

9. Андрєєв Василь Якович (1874—1942; 28); АІ; АІ; дворянин, кадровий військовий, штабс-капітан.

10. Андріянов Олександр Іванович.

11. Андронніков Олександр Миколайович.

12. Андрусов Іларіон Гаврилович.

13. Анічков Дмитро Миколайович.

14. Антонович Володимир Боніфатійович (1834—1908; 68); КУ, мед., іст.-філ. ф-ти; професор; КУ; історик, археолог, член Київської Громади, Київського товариства старожитностей і мистецтв.

15. Анучин Дмитро Миколайович (1843—1932; 59); МУ, фіз.-мат. ф-т; професор; МАТ; МПК; 1 (секція 1); географ, антрополог, етнограф і археолог; його доповідь на з'їзді читав О. М. Покровський.

16. Апухтін Всеволод Ростиславович (1874 — після 1928; 28); військове училище, прослухав курс АІ; 1 (секція 1); дворянин, військовий історик, член Орловської ученої архівної комісії, один із засновників П'ятигорського краєзнавчого музею.

17. Ачкасов Олексій Миколайович (1870 — після 1913; 32); МУ, мед. ф-т; МА МЮ; дворянин, земський лікар, журналіст.

18. Бабенко Василь Олексійович (1877—1955; 25); учительська семінарія; —; ХПК; 1 (секція 2); народний учитель у с. Верхній Салтів; археолог, який відкрив салтівську культуру.

19. Бабецький Юхим Моісейович (1860—1916; 42); вільний слухач ХУ, юрид. ф-т; драматург, театральний критик, факультет.

20. Багалій Дмитро Іванович (1857—1932; 45); КУ, ХУ, іст.-філ. ф-т; професор; ХУ, ТГУАК; ХПК (голова); 1 (секція 1) + 2 (секція 2); історик, дослідник історії Слобожанщини, громадський діяч.

21. Базькевич Михайло Миколайович; ХТІ; —; член Братства тарасівців.

22. Бантиш Олександр Федорович (1828—?; 74); Царськосільський ліцей; —; поміщик Ізюмського повіту, колезький радник, штабс-капітан у відставці.

23. Баранников Іван Андрійович (1857—1914; 45); лікар, доктор медицини.

24. Безпальчев Василь Федорович.

25. Бекаревич Микола Михайлович (1861—1905; 41); —; КГУАК; МПК; ветеринар, член Товариство натуралістів при КУ, КГУАК.

26. Бекетов Олексій Миколайович (1862—1941; 40); ПбАМ; професор; харківський архітектор, академік ПАМ, професор ХТІ.

1. Інформацію дано в такій послідовності: №. Прізвище Ім'я По-батькові (роки життя; вік участі в конференції); освіта; науковий ступінь; установа, що командирувала; участь у роботі підготовчих комітетів; доповідь на з'їзді; додаткова інформація.

27. Беклемишева Софія Олександрівна (1873 — не пізніше 1915; 29); Вище худ. училище при ПбАМ; —; художниця.

28. Бендер.

29. Бердникова Любов Миколаївна.

30. Бердникова Олександра Іванівна.

31. Бережков Михайло Миколайович (1850—1932; 52); ПбУ, іст.-філ. ф-т; професор; НІФІ, ІФТ НІФІ; Ніжинська комісія; 1 (секція 9); історик Ніжинської історичної школи.

32. Беркос Михайло Андрійович (1861—1919; 41); ПбАМ; —; художник.

33. Белєнький Михайло Антонович; журналіст, редактор харківської газети «Сніп».

34. Бич-Лубенський Костянтин Михайлович (1860—?; 42); 2-га харк. гімназія; —; громадський діяч і письменник, поміщик Ізюмського повіту, на землях якого проводилися розкопки до XII АЗ (поблизу с. Курульок).

35. Біляшівський Микола Федотович (1867—1926; 35); КУ, юрид. ф-т, МУ, вільний слухач природн. ф-ту; ІТНЛ КУ; археолог, етнограф, мистецтвознавець, член Київського товариства старожитностей і мистецтв.

36. Бобін Володимир Павлович (1858—1925; 44); ХУ, мед. ф-т; —; лікар.

37. Бобін Сергій Павлович.

38. Бобіна Стефанида Іванівна.

39. Богаєвський Леонід Васильович; Миколаїв. інженер. у-ще; —; ад'ютант Військового наказного Отамана війська Донського.

40. Бороздін Олександр Корнійович (1863—1918; 39); ПбУ, іст.-філ. ф-т; професор; ПбІФІ; 1 (секція 6); дворянин, історик літератури.

41. Бранденбург Микола Юхимович (1839—1903; 63); кадетський корпус, вільний слухач ПбУ, ф-т сходознавства; Головне артилерійське управління; МПК; генерал-лейтенант, завідувач Артилерійським історичним музеєм у Петербурзі, археолог, військовий історик.

42. Братцева Олександра Олексіївна.

43. Бузескул Владислав Петрович (1858—1931; 44); ХУ, іст.-філ. ф-т; професор; ХУ; ХПК; 2 (секція 7); історик античності.

44. Бузескул Катерина Гаврилівна; дружина В. П. Бузескула.

45. Бунін Олексій Іванович; —; МАТ; МПК; історик, археолог.

46. Бурнашев Сергій Миколайович (1875 — після 1929; 27); чиновник канцелярії Ради міністрів, камергер.

47. Буцинський Петро Микитович (1853—1916; 49); ХУ, іст.-філ. ф-т; професор; ХУ; ХПК; історик, доктор російської історії.

48. Василенко Віктор Іванович (1839—1914; 63); —; Полтавська комісія; 2 (секція 2); етнограф, дослідник народних художніх промислів Полтавщини.

49. Власьев Володимир Олександрович; землевласник Белгородського уїзда Курської губернії.

50. Васильев Дмитро Васильович; —; ТАІЕ КзУ.

51. Васильківський Сергій Васильович (1854—1917; 48); ПбАМ; —; живописець, пейзажист, баталіст.

52. Вахевич Борис Андрійович (1875—1906; 27); НУ, іст.-філ. ф-т; —; історик-джерелознавець середньовічної України, член історико-філологічного товариства НУ, член-кореспондент Одеського товариства історії і старожитностей.

53. Вілінська Валерія Олександрівна (1866—1930; 36); письменниця, перекладач.

54. Велінський Сергій Михайлович.

55. Веретенніков Порфирій Петрович.

56. Верховський Павло Михайлович.

57. Веселовський Микола Іванович (1848—1818; 54); ПбУ, ф-т східних мов; професор; АІ, РАТ; 2 (секція 1); археолог, сходознавець.

58. Ветухів Олексій Васильович (1869—1941; 33); ХУ, іст.-філ. ф-т; —; ХПК; мовознавець, етнограф, член ХІФТ.

59. Влезков Олександр Олексійович.

60. Воронов Андрій Петрович (1864—1912; 38); ПбУ, іст.-філ. ф-т; АІ; історик, архівіст.

61. Вязигін Андрій Сергійович (1867—1919; 35); ХУ, іст.-філ. ф-т; професор; ХУ; МПК, ХПК; історик, монархіст, чорносотенець.

62. Галицька Марія Францівна.

63. Гатцук Семен Андронович; —; ЧГВАК, НІФТ; Ніжинська комісія; учитель Мглинського повіту Чернігівської обл., історик-краєзнавець.

64. Гендуне Густав Густавович.

65. Гендуне Юлія Густавівна (1869 — після 1906; 33); АІ; —; археолог, член ТвГУАК.

66. Геркевич Віктор Євгенович.

67. Гінце Генріх Едуардович; викладач 4-ї Харківської гімназії.

68. Гогін Володимир Васильович (1872—?; 30); НІФІ; —; викладач, міщанин.

69. Гогін Микола Васильович.

70. Гололобов Яків Георгієвич (1855—1918; 47); Олександрівське технічне училище; КатГСК; журналіст, суспільний діяч.

71. Голубцов Олександр Петрович (1860—1911; 42); МДА; професор; МДА; МПК; 1 (секція 5); богослов, завідувач церковно-археологічного музею МДА.

72. Гордієнко Олександра Єгорівна (?—1910); меценат, суспільна діячка.

73. Городцов Василь Олексійович (1860—1945; 42); військове училище, Пбу, іст.-філ. ф-т; МАТ; МПК; 3 (секція 1); військовий, археолог.

74. Горталов Микола Костянтинович (1863 — після 1917; 39); КзУ; ТАІЕ КзУ; історик, викладач гімназії, колекціонер.

75. Гостинопольський Леонід Іванович.

76. Готьє Юрій Володимирович (1873—1943; 29); МУ, іст.-філ. ф-т; МАТ, МПРМ; МПК; історик, археолог.

77. Гоуштецький Іван Осипович.

78. Грейденберг Борис Савелійович (1857 — після 1914; 45); ХУ, мед. ф-т; приват-доцент; психіатр, директор лікарні для душевнохворих.

79. Грот Костянтин Якович (1853—1934; 49); ПбУ, іст.-філ. ф-т; професор; філолог-славіст, архівіст.

80. Грунський Григорій Федорович.

81. Грунський Микола Кузьмич (1872—1951; 30); ХУ, іст.-філ. ф-т; приват-доцент; ХУ; ХПК; мовознавець-славіст.

82. Гурлянд Ілля Якович (1868—1921; 34); ДЮЛ; професор; ЯГУАК; історик, публіцист, драматург, редактор.

83. Гусєв Олександр Миколайович; завідував книжковим складом Харк. Губерн. Земства; автор путівника «Харьков: его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях», виданого до XII АЗ.

84. Гутніков Дмитро Васильович.

85. Гутніков Зиновій Васильович (1857—1920; 45); професор; лікар, професор кафедри приватної патології і терапії ВУ терапії Варшавського університету.

86. Давиденко Василь Федорович (1871—1946; 31); ПбДА; —; педагог, засновник першої приватної чоловічої гімназії у Харкові.

87. Данилевич Олександр Юхимович (? — після 191).

88. Данилевич Василь Юхимович (1872—1936; 30); КУ, іст.-філ. ф-т; професор; 3 (секції 1, 3, 5); історик, археолог, нумізмат.

89. Данилевський Василь Якович (1852—1939; 50); ХУ, мед. ф-т; професор; фізіолог.

90. Даценко Григорій Петрович.

91. Дашкевич Валер'ян Іванович; голова правління Товариства дослідників Придністров'я.

92. де-Бай Йосиф Августович (1853—1931; 49); французький археолог, член Паризького географічного товариства.

93. Державін Микола Севостьянович (1877—1953; 25); ПбУ, НІФІ; —; 2 (секції 6, 8); історик, філолог, етнограф, славіст.

94. Десятов Олександр Володимирович.

95. Діш Андрій Гаврилович.

96. Дмитріев Микола Андрійович (1867—1908; 35); ХУ, юрид. ф-т; —; видавець, публіцист, діяч полтавської «Просвіти» та Братства тарасівців.

97. Добровольський Петро Михайлович (1871—1910; 31); ЧДС; ЧГУАК; Ніжинська комісія; краєзнавець, управитель ЧГУАК.

98. Добросельський Василь Матвійович; дворянин, чиновник Лебединського повіту.

99. Довнар-Запольський Митрофан Вікторович (1867—1934; 35); КУ, іст.-філ. ф-т; професор; МПК; історик, етног-

раф та фольклорист, джерелознавець, архівознавець, археограф.

100. Дольський Олександр Львович; ВорДС; —; зберігач музею ВГУАК.

101. Дородних Олексій Лаврентійович.

102. Досекін Сергій Васильович (1869—1916; 33); ПбАМ; —; художник.

103. Дрінов Марін Степанович (1838—1906; 64); ХУ, іст.-філ. ф-т; професор; ХУ; ХПК; 2 (секція 8); болгарський історик і філолог, громадський діяч болгарського національного відродження.

104. Дружинін Н. С.

105. Дубицький Олександр Анатольович.

106. Дубровський Іван Миколайович.

107. Дурново Микола Миколайович (1876—1937; 26); МУ, іст.-філ. ф-т; філолог-славіст.

108. Духовський Володимир Михайлович.

109. Духовский Євген Михайлович.

110. Євсєєв Іван Євсійович (1868—1921; 34); ПбДА; МАТ; філолог-славіст, богослов.

111. Єнуровській Іван Григорович; купець.

112. Єфименко Олександра Яківна (1848—1918; 54); Архангельське училище для дівчат; ХІФТ; ХПК; 2 (секція 4); історик, етнограф.

113. Єфимович Андрій Якович.

114. Жироду Рауль (1882—1944; 20); французький письменник.

115. Жук Борис Косьянович (1878—1960; 24); АІ; —; колекціонер, археолог.

116. Забелін Іван Єгорович (1820—1908; 82); Преображенське училище в Москві; —; МПК; історик, археолог.

117. Завитневич Володимир Зенонович (1853—1927; 49); ПбДА; КДА, ЦІАТ КДА; 1 (секція 1); церковний історик, богослов, археолог.

118. Заводинський Фома Вікторович.

119. Зав'ялов Олексій Олександрович (1861—1907; 41); ПбДА; Архів і бібліотека Святого Синода; письменник, педагог.

120. Запорожець Леонід Григорович (1877—?; 25); ХУ, фіз.-мат. ф-т; —; фізик, викладач Харківського комерційного училища.

121. Зарецький Іван Антонович (1857—1936; 45); —; ХПК, Полтавська комісія; 1 (секція 2); археолог, етнограф, земський і громадський діяч, досліджував гончарні промисли Полтавщини.

122. Звенигородська Віра Володимирівна (? — після 1909).

123. Зверев Стефан Григорович (1860—1920; 42); МДА; ВГУАК, ВГСК; МПК, Воронезька комісія; священик, краєзнавець, археограф.

124. Здравомислов Костянтин Якович (1863—1933; 39); ПбДА, АІ; —; бібліограф, історик, письменник, начальник архіву і бібліотеки Святійшого Синоду.

125. Зернов Дмитро Степанович (1860—1922; 42); МУ, фіз.-мат. ф-т, ПбТУ; професор; МУ, ІТНЛ КУ; МПК; механік.

126. Златоверхніков Микола Миколайович; —; КГСК; МПК, Курська комісія.

127. Зосімович Павло Григорович.

128. Іваницький Олексій Михайлович (1854—1920; 48); дворянин, харківський фотограф.

129. Іваницький Сергій Михайлович; —; ПЄІСК.

130. Іванов Василій Васильович; МПК, ХПК; 3 (секції 2, 4, 9); секретар ХГСК.

131. Іконніков Володимир Степанович (1841—1923; 61); КУ, іст.-філ. ф-т; професор; КУ; історик, педагог.

132. Ілларіонов Микола Семенович; член Харківського окружного суду.

133. Іловайський Дмитро Іванович (1832—1920; 70); МУ, іст.-філ. ф-т; професор; МАТ; МПК; історик, критик норманської теорії.

134. Ільїн Олександр Никифорович; ТГУАК.

135. Ірмер Герман Юлійович (1853—?; 49); приват-доцент; ХУ; ХПК; викладач німецької мови в ХУ.

136. Кадлубовський Арсеній Петрович (1867—1921; 35); НІФІ; приват-доцент; ХУ; ХПК; 1 (секція 6); літературознавець, письменник.

137. Каллаш Володимир Володимирович (1866—1918; 36); МУ, іст.-філ. ф-т; —; МПК; літературознавець, фольклорист, бібліограф.

138. Каньшин Віктор Павлович (1863—?; 39); ОВЮА, АІ; —; кадровий військовий.

139. Карський Юхим Федорович (1860—1931; 42); НІФІ; професор; ВУ; 1 (секція 6); мовознавець, філолог-славіст.

140. Катрухін Олександр Михайлович (1859—?; 43); Харківська гімназія; —; письменник, історик, етнограф.

141. Кашпровскій Євменій Іванович; —; НІФТ; колезький радник.

142. Квачала Іван Іванович (1862—1934; 40); ЛУ; професор; ДУ; філософ, релігієзнавець.

143. Кірпічников Олександр Іванович (1845—1903; 57); МУ, іст.-філ. ф-т; професор; МУ, МАТ, МПРМ; МПК; 1 (секція 7); філолог, краєзнавець, культуролог.

144. Ковалевський Максим Максимович (1855—1916; 47); ХУ, юрид. ф-т; професор; 1 (секція 2); історик, юрист, соціолог; його доповідь на з'їзді читав О. І. Маркевич.

145. Козлов Володимир Михайлович (?—1909); голова правління Харківського товариства писемності.

146. Козлянінов Федір Григорович; полковник лейб-гвардії Кінного полку, колекціонер.

147. Комаров Аполлон Петрович (1859—?; 43); ПбТІ; —; інженер-технолог, вчений, викладач ХТІ.

148. Кондаков Никодим Павлович (1844—1925; 58); МУ, іст.-філ. ф-т; професор; ТЛСП; МПК; історик мистецтва, візантиніст, археолог.

149. Корабльов Василь Миколайович (1873—1936; 29); ПбУ, іст.-філ. ф-т; філолог-славіст, історик літератури, викладач гімназії.

150. Корсаков Дмитро Олександрович (1843—1919; 59); КзУ, іст.-філ. ф-т; професор; КзУ; МПК; історик, дворянин.

151. Костиков Леонид Васильевич (1869—1941; 33); АІ, ПбУ; —; мистецтвознавець, етнограф, колекціонер, кореспондент Етнографічного відділу Російського музею.

152. Котов Олександр Федорович; —; ХПК.

153. Кочубинський Олександр Олександрович (1845—1907; 57); МУ, іст.-філ. ф-т; професор; НУ, ОТІС; МПК; філолог, історик-славіст, археолог.

154. Краснов Андрій Миколайович (1862—1915; 40); ПбУ, природниче відділення; професор; ХУ; МПК, ХПК; 1 (секція 2); геоботанік, ґрунтознавець, географ.

155. Красуський Іван Адамович (1866—1937; 36); КУ, фіз.-мат. ф-т, ХТІ; приват-доцент; хімік, інженер-технолог.

156. Крафт Гуго (1853—1935; 49); французький мандрівник і фотограф.

157. Краянський Едуард Карлович; колезький секретар.

158. Кричевський Василь Григорович (1872—1952; 30); ХЗТУ; —; маляр, архітектор, графік.

159. Кропивницький Марко Лукич (1840—1910; 62); драматург, письменник, актор.

160. Кудрявцев Віктор Михайлович.

161. Кулаковський Юліан Андрійович (1855—1919; 47); МУ, класична філологія; професор; КУ; 1 (секція 7); історик, археолог, антикознавець.

162. Кулжинський Іван Пантелеймонович (1880—1947; 22); КПІ; —; агроном.

163. Куліков Борис Павлович.

164. Кулішов Володимир Африканович.

165. Кульватенко Костянтин Костянтинович.

166. Куплеваський Микола Осипович (1848 — після 1918; 54); ХУ, юрид. ф-т; професор; ХПК; правознавець, доктор державного права, ректор ХУ.

167. Лагутинський Олексій Миколайович.

168. Лебедев Амфіан Степанович (1833—1910; 69); МДА; професор; ХУ; МПК, ХПК; 1 (секція 4); історик церкви, богослов.

169. Левінстім Август Адольфович (1857—1915; 45); МУ, юрид. ф-т; ЮТ ХУ; правознавець-криміналіст, суддя, адвокат, член Харківської судової палати, колекціонер.

170. Левитський Володимир Фавстович (1854—1939; 48); НУ, юрид. ф-т; професор; ЮТ ХУ; історик народного господарства, економіст.

171. Левицький Микола Васильович (1836—?; 66); МА ГШ; —; дворянин, генерал-лейтенант.

172. Левшин Олексій Федорович.

173. Леонтьев Іван Іванович; ВолГСК.

174. Лескевіч Микола Олексійович.

175. Лілеєв Михайло Іванович (1849—1911; 53); КДА; професор; Ніжинська комісія; історик церкви, один із фундаторів НІФТ, член ЧГАК.

176. Лінда Михайло Дмитрович; ХІФТ; ХПК; викладач першої чоловічої гімназії у Харкові.

177. Линниченко Іван Андрійович (1857—1926; 45); КУ, іст.-філ. ф-т; професор; НУ, ОТІС; МПК; історик, славіст, археограф, кримознавець.

178. Липовський Олександр Лаврентійович (1867—1942; 35); ПбУ, іст.-філ. ф-т; РБТ; 2 (секція 8); літературознавець, один із авторів Енциклопедичного словника Брокгауза і Ефрона.

179. Литвинова Пелагея Іванівна (1833—1904; 69); етнограф, фольклорист.

180. Ліхтенштейн Гуго Карлович; —; ТІС ПГ.

181. Логінов Петро Іванович.

182. Лонткевич Євген Федорович (1859 — після 1917; 43); Ніжинський ліцей; —; чиновник, статський радник, директор гімназії у Ростові-на-Дону.

183. Лопатинський Лев Григорович (1842—1922; 60); ЛвУ; —; 1 (секція 6); лінгвіст, етнограф, дослідник мов народів Кавказу.

184. Лотоцька Антоніна Павлівна.

185. Лотоцький Володимир Костянтинович; ВДС; —; надвірний радник.

186. Лук'янов Григорій Григорович; —; МА МЮ; 1 (секція 2).

187. Львов Андрій Андрійович.

188. Люба-Радзиминський Сигізмунд Володимирович (1843—1928; 59); —; ВолГСК.

189. Ляскоронський Василь Григорович (1859—1928; 43); КУ, іст.-філ. ф-т; ІТНЛ КУ; історик, археолог, етнограф, нумізмат, картограф.

190. Лященко Аркадій Іоакімовіч (1871—1931; 31); ПбУ, іст.-філ. ф-т; РБТ; історик літератури, бібліограф.

191. Максимейко Микола Олексійович (1860—1941; 42); КУ, юрид. ф-т; професор; ХУ, ЮТ ХУ; МПК, ХПК; 1 (секція 4); історик права.

192. Максимов Микола Григорович.

193. Максимова Віра Федорівна.

194. Малинка Олександр Никифорович (1865—1941; 37); НІФІ; —; етнограф, фольклорист, член Чернігівської та Полтавської археографічних комісій.

195. Малченко Василь Степанович (1861 — після 1923; 41); МУ, юрид. ф-т; ПГУАК; 1 (секція 5); чиновник, юрист, архівіст Дмитрівського пов. Курської губ.

196. Мандрика Василь Олексійович (1842—1932; 60); бухгалтер цукрового заводу Лебединського пов. Харківської губ.

197. Маркевич Олексій Іванович (1847—1903; 58); НУ, іст.-філ. ф-т; професор; ІФТ НУ, ОТІС, ТГУАК; МПК; 1 (секція 2); історик, історіограф.

198. Маркевич Арсеній Іванович; поміщик, власник маєтку в Липцях.

199. Масальський Павло Миколайович (1860—1918; 42); МУ, юрид. ф-т; КГУАК; чиновник, державний діяч.

200. Маслов Михайло Олексійович (1865—?; 37); ХУ, іст.-філ. ф-т; приват-доцент; ХПК; філолог, мовознавець.

201. Матвєєв Антон Миколайович.

202. Машковцов Олександр Аркадійович; занесений до дворянської родословної книги Казанської губ.

203. Медіш Максим Михайлович; попечитель нижчої сільськогосподарської школи в с. Асіївка.

204. Межлаук Іван Мартинович; ЛУ; —; дворянин, статський радник, директор Новохоперської чоловічої гімназії.

205. Мельник Катерина Миколаївна (1859—1942; 43); Вищі жіночі курси в Києві; ІТНЛ КУ; 1 (секція 1); історик, археолог, перекладач, громадська діячка.

206. Метлин Яків Соломонович.

207. Мигалєв Григорій Іванович.

208. Міллер Дмитро Петрович (1862—1913; 40); ХУ, іст.-філ. ф-т; ХІФТ; ХПК; 1 (секція 9); історик, краєзнавець, дослідник правової історії Гетьманщини й Слобожанщини XVIII ст.; помічник бібліотекаря бібліотеки ХУ, учень Д. І. Багалія.

209. Мініз Ілля Єгорович.

210. Миронов Олександр Олександрович.

211. Миронов Олексій Максимович (1866—1929; 36); ХУ, іст.-філ. ф-т; приват-доцент; мистецтвознавець, історик мистецтва.

212. Міхновський Микола Іванович (1873—1924; 29); КУ, юрид. ф-т; політичний і громадський діяч, адвокат, публіцист, ідеолог українського націоналізму; член Братства тарасівців, засновник Української народної партії, автор брошури «Самостійна Україна».

213. Могилянський Микола Михайлович (1871—1933; 31); ПбУ, фіз.-мат. ф-т; співробітник Музею антропології АН у Петербурзі, завідувач етнографічного відділу Російського музею.

214. Морозов Іона Михейович; агроном Харківського сільськогосподарського училища.

215. Мочульський Василь Миколайович (1856—1920; 46); НУ, іст.-філ. ф-т; професор; НУ, ОТІС; 1 (секція 2); історик культури і літератури, історіограф.

216. Музиченко Олександр Федорович (1875—1937; 27); НІФІ; —; 1 (секція 8); вчитель чоловічої гімназії в Одесі, з часом професор педагогіки, відомий діяч народної освіти.

217. Назар'єв Олексій Федотович.

218. Нарбеков Василь Андрійович (1862—1932; 40); КзДА; професор; КзДА; професор кафедри церковної археології і літургіки; член товариства археології, історії та етнографії при КзУ.

219. Нечаєв Володимир Єгорович.

220. Никифоров Олександр Миколайович.

221. Никицький Тимофій Миколайович.

222. Ніценко Федір Андрійович (1832—?; 70); ПбБУ; —; архітектор.

223. Новицький Степан Олександрович.

224. Новодворська Віра Іванівна.

225. Норцов Олексій Миколайович (1859—1922; 43); —; ТмГУАК; дворянин, історик, голова ТмГУАК.

226. Ординський Олександр Васильович.

227. Орєшников Олексій Васильович (1855—1933; 47); —; РІМ; МПК; нумізмат, сфрагіст, геральдист, колекціонер, музейний діяч.

228. Орлов Олександр Миколайович.

229. Остроумов Михайло Андрійович (1847—1920; 55); МДА; професор; ХУ; МПК, ХПК; 1 (секція 5); філософ, фахівець в галузі церковного права.

230. Павлов Олексій Петрович (1854—1929; 48); МУ, фіз.-мат. ф-т; професор; МУ; МПК; геолог, палеонтолог.

231. Павлуцька Софія Опанасівна; дружина Г. Г. Павлуцького.

232. Павлуцький Григорій Григорович (1864—1924; 38); КУ, іст.-філ. ф-т; професор; КУ, ІТНЛ КУ; історик мистецтва, дослідник стародавнього зодчества, іконопису.

233. Падалка Лев Васильович (1859—1927; 43); КУ, іст.-філ. ф-т; Полтавська комісія; 2 (секції 2, 4); статист, історик, археолог, етнограф, краєзнавець; знаходився під наглядом поліції за українофільські настрої і краєзнавчу діяльність.

234. Падарин Микола Андрійович (1854 — бл. 1926; 48); ПбУ, іст.-філ. ф-т; педагог, літератор, викладач Харківських жіночих гімназій і реального училища.

235. Памфілов Леонтій Іванович.

236. Певний Петро Михайлович; купець 2-ї гільдії; скульптор; виготовив пам'ятник, встановлений на могилі І. П. Котляревського.

237. Педаєв Дмитро Кіндратович (1873—1936; 29); ХУ, фіз.-мат. ф-т; геофізик.

238. Перелешин Володимир Олександрович; 1 (секція 1); поміщик, землемір Воронезької губернії.

239. Петров Микола Іванович (1840—1921; 62); КДА; професор; КДА, ЦІАТ КДА; 1 (секція 6); історик літератури і науки, літературознавець, мистецтвознавець, археолог, краєзнавець.

240. Петухов Євген В'ячеславович (1863—1948; 39); ПбУ, іст.-філ. ф-т; професор; ДУ; історик літератури, доктор російської словесності.

241. Пількевич Олександр Меркурійович (1877—1922; 25); КПЮУ; —; знаходився на військовій службі у Харкові.

242. Піскунов Михайло Федорович (1867—?; 35); ПбАМ; —; художник-архітектор, працював в художньому училищі у м. Харків.

243. Платонов Сергій Федорович (1860—1933; 42); ПбУ, іст.-філ. ф-т; професор; ПбУ; АК МНО; МПК; 1 (секція 9); історик, педагог.

244. Плохинський Михайло Мілетійович (1864—?; 38); ХУ, іст.-філ. ф-т; ХПК; викладач історії Харківської гімназії.

245. Піддубний Іван Петрович.

246. Покровський Олександр Михайлович (1868 — після 1926; 34); приват-доцент; ХПК; 3 (секції 1,2); географ, історик.

247. Покровський Микола Васильович (1848—1917; 54); ПбДА; професор; АІ, ПбДА, РАТ; МПК; археолог, директор АІ.

248. Поліванов Володимир Миколайович (1848—1915; 54); КзУ, юрид. ф-т; СГУАК; 1 (секція 4); дворянин, дійсний статський радник, голова СГУАК.

249. Поляков Михайло Іванович.

250. Понизовський.

251. Пономарьов Степан Миколайович.

252. Пономаренко Василь Мойсейович.

253. Попов.

254. Попов Митрофан Олексійович (1843—1905; 59); ХУ, мед. ф-т; професор; ХУ; МПК, ХПК; анатом.

255. Попов Харитон Іванович (1834—1925; 68); домашня освіта; Донське відділення ПК; 1 (секція 4); донський краєзнавець, історик, археолог, журналіст, завідувач Новочеркаським (Донським) музеєм.

256. Похвалинський Федір Федорович (?—1907); —; ОГУАК; дворянин, зберігач Орловського губернського музею.

257. Правдін (Євлампій Іванович)? (1841—1913; 61); Шуйське духовне училище; —; протоієрей, ймовірно оглядач, кореспондент журналу «Исторический вестник».

258. Преображенський Веніамін Сергійович (1876—1945; 26); КДА; ВГУАК; викладач ВДС, чоловічої недільної школи, ВЄЖУ; в майбутньому єпископ Василій Кінешемський.

259. Проскурніков Тимофій Васильович (? — після 1916); ХУ; —; викладач історії та географії Олександрівської чоловічої гімназії м. Короча Курської губернії, статський радник.

260. Прутченко Дмитро Петрович; АІ, Миколаївське інженерне училище; —; співробітник АІ.

261. Путятін Павло Арсенійович (1837—1919; 65); —; РАТ; князь, антрополог, етнограф, археолог, колекціонер.

262. Радаков Віктор Миколайович (1864—1929; 38); ХУ, юрид. ф-т; дворянин, голова слов'яно-сербської повітової земської управи.

263. Радакова Олена Петрівна (?—1910); 1 (секція 2); історик, етнограф, автор праць з історії України першої половини XVIII ст.

264. Радваловський Йосиф Васильович.

265. Раєвський Лев Семенович; отець (священик).

266. Раєвський Сергій Олександрович (1844—1940; 58); ХУ, фіз.-мат. ф-т; дворянин, освітній діяч, дійсний статний радник.

267. Раєвський Олександр Сергійович; —; РБТ; МПК.

268. Ревеліоті Лев Ксенофонтович (1859 — після 1915; 43); колезький секретар.

269. Редін Єгор Кузьмич (1863—1908; 39); НУ, іст.-філ. ф-т; приват-доцент; ХУ; МПК, ХПК (секретар); 1 (секція 3); історик мистецтва, археолог.

270. Редькін Петро Васильович.

271. Рогожин Володимин Миколайович (1860—1909; 42); —; МАТ; МПК; бібліограф, член МАТ.

272. Рогожин Іван Федорович.

273. Рождественський Микола Вікторович (1873—1920; 29); МПК; архівіст, діловод МГА МІС.

274. Ривкінд Євген Костянтинович.

275. Рябінін Іван Матвійович (1834—1912; 68); краєзнавець м. Путивля, купець I гільдії, мировий суддя, церковний староста Спасо-Преображенського собору.

276. Савва Володимир Іванович (1865—1920; 37); НІФІ; приват-доцент; ХУ; ХПК; 1 (секція 7); історик, розстріляний.

277. Савьолов Дмитро Михайлович (1882—1938; 20); ПбУ, іст.-філ. ф-т; слухач АІ; студент.

278. Савьолов Леонід Михайлович (1868—1947; 34); Орловський кадетський корпус; ВГУАК; МПК, Воронезька комісія; 1 (секція 1); історик, фахівець з геніалогії, колекціонер; повітовий предводитель дворянства, почесний мировий суддя Воронезької губ., голова повітової земської управи.

279. Савінов Михайло Петрович; —; ХІФТ.

280. Савицький Ніл Петрович (1860 — після 1909; 42); дворянин, громадський діяч, філантроп, літератор.

281. Салтикова Марія Миколаївна (1873 — після 1921; 29); гімназія Оболенської; —; педагог, керівник суботньої єврейської школи для жінок у Харкові.

282. Самбурський Костянтин Іванович (? — після 1918); духовне училище; —; дяк Преображенської церкви Чернігівської єпархії.

283. Самойлов Сергій Миколайович.

284. Самоквасов Дмитрий Яковлевич (1843—1911; 59); ПбУ, юрид. ф-т; професор; МУ, МАТ; МПК; 3 (секції 1, 9); археолог, історик права; керівник МА МЮ.

285. Свербєєв Михайло Дмитрович (1848—1903; 54); —; ВГУАК; чиновник канцелярії київського генерал-губернатора, в 1877 р. відряджений в розпорядження воронезького губернатора.

286. Северин Іван Митрофанович (1881—1964; 21); студент Миргородської художньо-промислової школи; художник.

287. Селегень Сергій Михайлович.

288. Селіванов Олександр Федорович (1856—1919; 46); ХУ, АІ; —; архівіст, краєзнавець м. Пензи, археограф.

289. Селіванов Олексій Васильович (1851—1915; 51); слухач МУ; ВолГУАК; зоолог, археолог.

290. Сентюрін Сергій Миколайович (1862—1916; 40); ПбУ, АІ; —; керівник канцелярії Топографічного управління ГУГШ.

291. Сецинський Євген (Євфимій) Йосифович (1859—1937; 43); КДА; ПЄІСК; священик, історик, археолог, член ІТНЛ.

292. Сізов Володимир Ілліч (1840—1904; 62); МУ, юрид. ф-т; МАТ, РІМ; МПК; 1 (секція 1); археолог, художній критик; вчений секретар і зберігач РІМ.

293. Симоні Павло Констянтинович (1859—1939; 43); ПбУ, іст.-філ. ф-т; 1 (секція 6); філолог-палеограф, джерелознавець, бібліограф, діловод відділення російської мови і словесності при Академії наук.

294. Синельников Микола Петрович.

295. Синельников Петро Ілліч.

296. Синявський Антін Степанович (1866—1951; 36); КУ, іст.-філ. ф-т; КНТ; директор комерційної школи у Катеринославі, географ, історик, педагог.

297. Сипягін Олександр Григорович (1875—1941; 27); ХУ, фіз.-мат. ф-т; дворянин, викладач природничих наук і георафії в Харківській гімназії.

298. Скидан Володимир Васильович (1858 — після 1922; 44); —; ТЛВКО; радник Кубанського обласного правління.

299. Скрилеко Антоніна Антонівна; 1 (секція 1); помічниця й особиста секретарка В. Хвойко, співробітниця Музею старожитностей та мистецтв.

300. Скринченко Дмитро Якович (1874—1947; 28); КзДА; ПАК; богослов, публіцист, історик, педагог.

301. Солнцев Павло Олександрович; протоієрей Олександро-Невської домової церкви 1-ї Харківської гімназії.

302. Соловйов Сергій Вікторович (1862—1913; 40); ХУ, іст.-філ. ф-т; приват-доцент; ХУ; МПК, ХПК; історик літератури.

303. Спаський Федір Васильович.

304. Спесівцев Василь Феоктистович (1861—1905; 41); духовна семінарія; —; 1 (секція 1); священик, археолог-аматор зі слободи Райгородок.

305. Ставровський Никанор Андрійович; дворянин з Рязанської губернії.

306. Старицький Микола Павлович.

307. Старченко Венедикт Акимович.

308. Степович Андронік Іоаникіевич (1857—1935; 45); Колегія Павла Галагана; приват-доцент; ІТНЛ; 1 (секція 8); літературознавець-славіст, перекладач.

309. Стефані Адріан Вікторович.

310. Стовик Юлій Осипович (1843—1910; 59); ВдУ; —; викладач гімназії.

311. Столбцов Сергій Андрійович.

312. Сторожевський С. Н.

313. Стрижевський Гаврило Якович (1838—?; 64); ХУ, КУ, іст.-філ. ф-т; директор Бахмутської чоловічої гімназії.

314. Стрижевський Григорій Гаврилович.

315. Сумцов Микола Федорович (1854—1922; 48); ХУ, іст.-філ. ф-т; професор; ХУ; МПК, ХПК; 1 (секція 2); фольклорист, етнограф, літературознавець; голова ХІФТ.

316. Сисоев Василь Михайлович (1864—1933; 38); МУ, іст.-філ. ф-т; ТЛВКО; МПК, Кубанське відділення ПК; 1 (секція 7); викладач Катеринодарської чоловічої гімназії; краєзнавець, археолог.

317. Твердохлібов Олександр Дмитрович (1840—?; 62); учитель повітового училища і жіночої прогімназії в м. Охтирка, садовод, етнограф.

318. Тевяшов Володимир Миколайович (1840—1919; 62); —; ВГУАК; Воронезька комісія; краєзнавець, археограф.

319. Тимофєєв Тимофій Юхимович (1873—1922; 29); ХУ; —; зоолог, лаборант зоотомічного кабінету ХУ.

320. Тиховський Павло Іванович (1866—?; 36); ВДС; —; філолог.

321. Тиховський Ювеналій Іванович (1868—1919; 34); ВДС; —; 2 (секція 6); титулярний радник, кандидат богослов'я, викладач ВДС.

322. Томіліна Олександра Іванівна.

323. Трифільєв Євген Парфенович (1867—1925; 35); ХУ, іст.-філ. ф-т; приват-доцент; ХУ; ХПК; 1 (секція 1); історик, археолог.

324. Трінклер Микола Петрович (1859—1925; 43); ХУ, мед. ф-т; приват-доцент; хірург, учений, педагог.

325. Троїцький Микола Іванович (1851—1920; 51); МДА; —; МПК; 1 (секція 5); богослов, археолог, краєзнавець, засновник першого музею Тульської губернії «Палата старожитностей», член МАТ.

326. Трофимов Михайло Михайлович;?поручик запасу, земський начальник.

327. Трунов Михайло Павлович (1867—1942; 35); МУ, мед. ф-т; —; Воронезька комісія; лікар, краєзнавець.

328. Трутовський Володимир Костянтинович (1862—1932; 40); —; МАТ; МНТ; МПК (секретар); нумізмат, історик, сходознавець, син художника К. А. Трутовського.

329. Трутовський Сергій Олександрович; дворянин, надвірний радник.

330. Туманов Михайло Миколайович; ?викладач російської мови і словесності Одеської жіночої гімназії.

331. Тюменєв Дмитро Герасимович (1859—1928; 43); КДА; ВГСК; викладач історії ВорДС, член ВЦІАК, секретар ВГСК.

332. Уваров Микола Митрофанович (1861—1942; 41); ПбАМ; —; маляр, портретист, графік з Богодухова на Харківщині.

333. Уварова Катерина Олексіївна (1864—1953; 38); домашня освіта; графиня, донька П. С. Уварової, фрейліна, викладач у Маріїнському Донському інституті.

334. Уварова Просковія Олексіївна (1860—1934; 42); домашня освіта; графиня, донька П. С. Уварової, фрейліна.

335. Уварова Просковія Сергіївна (1840—1924; 62); домашня освіта; МАТ; МПК (голова); графиня, археолог, історик.

336. Устинов Володимир Михайлович (1870—1941; 32); ПбУ, юрид. ф-т; приват-доцент; правознавець, педагог, дослідник історії права.

337. Ушаков Федір Олексійович (1850—1914; 52); ОВУ; Псковське археологічне товариство; дворянин, генерал-майор, історик, краєзнавець.

338. Фавр Володимир Єгорович (1852—1923; 50); ХУ; —; живописець, пейзажист.

339. Фавр Іван Володимирович.

340. Федоровський Микола Олександрович; —; ХІФТ; ХПК.

341. Фейерейзен Арнольд Іоанович; приват-доцент; Вчене естонське товариство при Юр'ївському університеті.

342. Фенєв Степан Євграфович (1856—?; 46); вища; шкільний учитель.

343. Філевський Іоан (1865—1925; 37); КДА; —; ХПК; священик, історик, духовний публіцист.

344. Філіпов Микола Миколайович.

345. Фомін Петро Георгієвич (1866—1938; 36); КДА; —; священик, історик церковного мистецтва, учитель 3-ї Харківської чоловічої і 2-ї Харківської жіночої гімназій.

346. фон Гальбон.

347. фон Дитмар Микола Федорович (1865—1919; 37); ПбДГУ, ПбУ, юрид. + фіз.-мат. ф-т; промисловець, підприємець, громадський і політичний діяч.

348. фон Штерн Ернест Романович (1859—1924; 43); ЛУ + ДУ; професор; НУ, ІФТ НУ, ОТІС; МПК; 1 (секція 1); науковець, історик, філолог.

349. Халанський Михайло Георгійович (1857—1910; 45); ХУ, іст.-філ. ф-т; професор; ХУ; ХПК; 1 (секція 8); фольклорист, мовознавець, історик літератури, дослідник усної словесності; вивчав билини, південнослов'янський епос, думи і давньоруські літературні пам'ятки.

350. Харламов Василь Акимович (1875—1957; 27); МУ, іст.-філ. ф-т; студент.

351. Харциєв Василь Іванович (1866—?; 36); ХУ, іст.-філ. ф-т; філолог, викладач Харківського реального училища.

352. Хаханов Олександр Соломонович (1866—1912; 36); МУ, іст.-філ. ф-т; професор; ЛІСМ; МПК; 1 (секція 5); викладач грузинської словесності.

353. Хваленський Василь Іванович (1864—?; 38);?директор Ревельської Олександрівської гімназії.

354. Хвойко Вікентій В'ячеславович (1850—1914; 52); комерційне училище у Празі; —; 1 (секція 1); археолог (його доповідь на з'їзді читав І.А. Лінниченко).

355. Ходжопуло Гаврило Ілліч; поміщик Ізюмського повіту, на землях якого відбувалися розкопки до XII АЗ (Стратилатівка).

356. Хоткевич Гнат Мартинович (1878—1938; 24); ХТІ, технічний ф-т; 1 (секція 2); бандурист, композитор, мистецтвознавець, етнограф, педагог, організатор концерту кобзарів і лірників на XII АЗ.

357. Хрульов Степан Степанович (1860—1913; 42); ПбУ, юрид. ф-т; начальник Головного тюремного управління, дійсний статський радник.

358. Хрущов Павло Дмитрович (1849—1909; 53); ДУ; професор; фізико-хімік, викладав у ХУ.

359. Хрущова Лизавета Олексіївна; дружина професора П. Д. Хрущова.

360. Хрущова Марія Павлівна (1882—1903; 20); донька професора П. Д. Хрущова.

361. Хрущова Ніна Павлівна (?—1960); донька професора П. Д. Хрущова.

362. Цауне Юлій Семенович (1862—1930; 40); ПбАМ; —; архітектор, художник, педагог латвійського походження, голова ради євангелічно-лютеранської громади Вознесіння.

363. Цветков Іван Федорович; КЦІАТ.

364. Целепі Леонід Миколайович (1856—?; 46); ПбУ, юрид. ф-т; судовий слідчий, археолог, дійсний член АІ.

365. Цукерман Костянтин Якович (1866—?; 36); КВУ; —; військовий, офіцер для посилення Головного управління козачих військ, помічник столоначальника Головного управління військово-навчальних закладів; капітан.

366. Чеканов Микола Олекчандрович.

367. Четиркін Іван Дмитрович (1846—1904; 56); КГВАК; —; МПК; калузький археолог, голова КГВАК.

368. Чехов Микола Володимирович (1865—1947; 37); ПбУ, іст.-філ. ф-т; КНТ; учений, педагог, завідував училищем і школами Катеринінської залізниці, читав лекції з історії російської літератури в Катеринославському народному університеті.

369. Чирко Пилип Антонович (1859—1928; 43); ПбАМ; —; художник, живописець, передвижник.

370. Чурилин Іоасаф Андрійович; великий землевласник, займався торгівлею і шовководством; кореспондент газети «Харьковские губернские ведомости».

371. Шамонін Микола Миколайович; директор Костромської чоловічої гімназії, член КГУАК.

372. Шатилов Петро Іванович (1869—1921; 33); ХУ, мед. ф-т; лікар-інфекціоніст, член Харківського медичного товариства.

373. Шаховський Михайло Львович (1846—1912; 56); ППКП; князь, харківський земський діяч, почесний мировий суддя.

374. Шевченко Никифор Евтропієвіч (1847 — після 1917; 55); ХУ; —; директор реального Ізюмського училища.

375. Шейгиль Іван Антонович.

376. Шелухін Андрій Павлович (1871—1931; 31); КУ, фіз.-мат. ф-т; архівіст, музеєзнавець, педагог, зберігач Му-

зею українських старожитностей В. В. Тарновського в Чернігові.

377. Шимков Андрій Петрович (1839 — після 1909; 63); ХУ, фіз.-мат. ф-т; професор; фізик, почесний мировий суддя, земський діяч.

378. Шихов Василь Васильович (1843—1920; 59); МУ, фіз.-мат. ф-т; директор Харківського реального училища, дійсний статський радник.

379. Шульц Георгій Федорович (1853—1908; 49); ХУ, іст.-філ. ф-т; професор; ХПК; філолог.

380. Щербатов Борис Сергійович (1837—1921; 65); князь, предводитель дворянства Харківської губ., брат П. С. Уварової.

381. Щербатова Ганна Борисівна (1872—1959; 30); княжна, донька Б. С. Щербатова, племінниця П. С. Уварової.

382. Щербатова Марія Борисівна (1877—1960; 25); княжна, донька Б. С. Щербатова, племінниця П. С. Уварової.

383. Щербачов Юрій Миколайович (1851—1917; 51); МУ, юрид. ф-т; дипломат, статський радник, археограф, історик, геніолог.

384. Щуров Сергій Петрович (1866—1930; 36); Московське комерційне училище; МНТ; помічник зберігача відділу витончених мистецтв і класичних старожитностей у Румянцевському музеї.

385. Єристов Степан Іванович.

386. Язиков Борис Миколайович.

387. Якимов Костянтин Васильович (1839/1840—?; 62); чиновник.

388. Янчук Микола Андрійович (1859—1921; 43); МУ, іст.-філ. ф-т; МПРМ, ТЛПАЕ МУ; МПК, Полтавська комісія; 1 (секція 1); славіст, мовознавець, етнограф; співробітник Румянцевського музею; член Етнографічного товариства, МАТ та ін.; редактор часопису «Этнографическое обозрение».

389. Яригін Олексій Капитонович; —; ЧГУАК; Ніжинська комісія; керівник канцелярії чернігівського губернатора, займався дослідженням старих укріплень Чернігова.

390. Ясинський Антон Микитович (1864—1933; 38); КУ, іст.-філ. ф-т; професор; ДУ; історик-медієвіст, педагог, викладач Дерптського (Юріївського) університету.

391. Ясинський Михайло Микитович (1862—1935; 40); КУ, юрид. ф-т; професор; КУ, ІТНЛ КУ; історик права, археограф.

392. Ясинський Павло Африканович (1839—?; 63); ХУ, мед. ф-т; професор; лікар, акушер-гінеколог.

393. Ястремський Василь Іванович.

394. Ящуржинський Хрисанф Петрович (1852—1923; 50); КУ, ВУ, іст.-філ. ф-т; ІФТ НУ; археолог, етнограф, педагог; викладач Одеського інституту ім. імператора Миколи I та жіночої гімназії; член Таврійської ученої архівної комісії, Одеського товариства історії і старожитностей, Київського товариства охорони пам'ятників старовини та мистецтва.

Список скорочень установ. АІ — Археологічний інститут у Петербурзі; АК МНО — Археографічна комісія Міністерства народної освіти; ВГСК — Воронезький губернський статистичний комітет; ВГУАК — Воронезької губернської ученої архівної комісії; ВДС — Волинська духовна семінарія; ВдУ — Віденський університет; ВЄЖУ — Воронезьке єпархіальне жіноче училище; ВолГСК — Волинський губернський статистичний комітет; ВолГУАК — Володимирська губернська учена архівна комісія; ВорДС — Воронезька духовна семінарія; ВУ — Варшавський університет; ВЦІАК — Воронезький церковний історико-археологічний комітет; ГУГШ — Головне управління Генерального штабу; ДУ — Дерптський (Юріївський) університет; ДЮЛ — Демидівський юридичний ліцей у Ярославлі; ІТНЛ КУ — Історичне товариство Нестора-Літописця при КУ; ІФТ НІФІ — Історико-філологічне товариство при Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька; ІФТ НУ — Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті; КатГСК — Катеринославський губернський статистичний комітет; КВУ — Костянтинівське військове училище; КГВАК — Калузька губернська вчена архівна комісія; КГСК — Курський губернський статистичний комітет; КГУАК — Костромська губернська учена архівна комісія; КДА — Київська духовна академія; КзДА — Казанська духовна академія; КзУ — Казанський університет; КНТ — Катеринославське наукове товариство; КПІ — Київський політехнічний інститут; КПЮУ — Київське піхотне юнкерське училище; КУ — Київський університет; КЦІАТ — Калузьке церковне історико-археологічне товариство; ЛвУ — Львівський університет; ЛІСМ — Лазаревський інститут східних мов; ЛУ — Лейпцизький університет; МА ГШ — Миколаївська академія Генерального штабу; МА МЮ — Московський архів Міністерства юстиції; МАТ — Московське археологічне товариство; МГА МІС — Московський головний архів Міністерства іноземних справ; МДА — Московська духовна академія; МНТ — Московське нумізматичне товариство; МПК — Московський попередній комітет; МПРМ — Московський публічний і Рум'янцевський музей; МУ — Московський університет; НІФІ — Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька; НІФТ — Ніжинське історико-філологічне товариство; НЛІ — Ніжинський ліцей князя Безбородька; НУ — Новоросійський університет в Одесі; ОВУ — Олександрівське військове училище; ОВЮА — Олександрівська військово-юридична академія; ОГУАК — Орловська губернська учена архівна комісія; ОТІС — Одеське Товариство історії та старожитностей; ПАК — Пермська архівна комісія; ПбАМ — Петербурзька академія мистецтв; ПбБУ — Петербурзьке будівельне училище; ПбДА — Петербурзька духовна академія; ПбДГУ — Петербурзький державний гірничий університет; ПбІФІ — Петербурзький історико-філологічний інститут; ПбТІ — Петербурзький технологічний інститут; ПбУ — Петербурзький університет; ППКП — Петровський Полтавський кадетський корпус; ПГУАК — Пермська губернська учена архівна комісія; ПЄІСК — Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет; РАТ — Руське археологічне товариство у Петербурзі; РБТ — Російське бібліологічне товариство; РІМ — Російський історичний музей в Москві; СГУАК — Симбірська губернська учена архівна комісія; ТАІЕ КзУ — Товариство археології, історії та етнографії при Казанському університеті; ТвГУАК — Тверська губернська учена архівна комісія; ТГУАК — Таврійська губернська учена архівна комісія; ТІС ПГ — Товариство історії і старожитностей Прибалтійських губерній; ТЛВКО — Товариство любителів вивчення Кубанської області; ТЛПАЕ МУ — Товариство любителів природознавства, антропології і етнографії при Московському університеті; ТЛСП — Товариство любителів стародавньої писемності; ТмГУАК — Тамбовська губернська учена архівна комісія; ХГСК — Харківський губернський статистичний комітет; ХЗТУ — Харківське залізнично-технічне училище; ХІФТ — Харківське історико-філологічне товариство; ХПК — Харківський попередній комітет; ХТІ — Харківський технологічний інститут; ХУ — Харківський університет; ЦІАТ КДА — Церковне-історичне і археологічне товариство при Київській духовній академії; ЧГУАК — Чернігівська губернська учена архівна комісія; ЧДС — Чернігівська духовна семінарія; ЮТ ХУ — Юридичне товариство при Харківському університеті; ЯГУАК — Ярославська губернська учена архівна комісія.

Секції в базі даних: 1 — первісні старожитності; 2 — історико-географічні та етнографічні старожитності; 3 — пам'ятки мистецтв, нумізматики, сфрагістики; 4 — побут домашній, господарський, громадський, юридичний і військовий; 5 — церковні старожитності; 6 — старожитності писемності та мови; 7 — старожитності класичні, візантійські, східні та західноєвропейські; 8 — слов'янські старожитності; 9 — археографічні пам'ятки.

ЛІТЕРАТУРА

Антонович, В. 1900. К вопросу о галицко-русской литературе. *Киевская старина*, 68 (3), с. 396-423.

Известия… 1902. *Известия XII археологического съезда в Харькове, 15—27 августа 1902 г.* Харьков: Электр. типо-литогр. С. А. Шмерковича.

Каковкина, О. Н. 1997. Вопрос о «малорусском языке» на Всероссийских археологических съездах. *Нива знань*, 4, с. 59-60.

Каковкина, О. Н. 1998. Украинский национальный вопрос на Всероссийских археологических съездах. *Проблеми археології Подніпров'я*, 1, с. 110-121.

Маркевич, О. 1903. Харківський археологічний з'їзд. *Записки НТШ*, 53 (3), с. 1-18.

Маурер, Т. 2003. Новый подход к социальной истории университета: коллективная биография профессоров. В: Ганелин, Р. Ш. (ред.). *Из истории русской интеллигенции. Сборник материалов и статей к 100-летию со дня рождения В. Р. Лейкиной-Свирской*. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, с. 273-301.

Скирда, В. В. 2015. *Археологічна наука в Харківському університеті (1805—1920 рр.).* Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна.

Скирда, І. М. 2018. XII Археологічний з'їзд: передумови, перебіг подій, історичне значення. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна.

Список гг. членов XII Археологического съезда в г. Харькове. 1902. Харьков: Типография губернского правления.

REFERENCES

Antonovich, V. 1900. K voprosu o galitsko-russkoi literature. *Kievskaia starina*, 68 (3), s. 396-423.

Izvestiia… 1902. *Izvestiia XII arkheologicheskogo sieezda v Kharkove, 15—27 avgusta 1902 g.* Kharkov: Elektr. tipolitogr. S. A. Shmerkovicha.

Kakovkina, O. N. 1997. Vopros o «malorusskom iazyke» na Vserossiiskikh arkheologicheskikh sieezdakh. *Nyva znan*, 4, s. 59-60.

Kakovkina, O. N. 1998. Ukrainskii natsionalnyi vopros na Vserossiiskikh arkheologicheskikh sieezdakh. *Problemy arkheolohii Podniprov'ia*, 1, s. 110-121.

Markevych, O. 1903. Kharkivskyi arkheolohichnyi z'izd. *Zapysky NTSh*, 53 (3), s. 1-18.

Maurer, T. 2003. Novyi podkhod k sotsialnoi istorii universiteta: kollektivnaia biografiia professorov. In: Ganelin, R. Sh. (ed.). *Iz istorii russkoi intelligentsii. Sbornik materialov i statei k 100-letiiu so dnia rozhdeniia V. R. Leikinoi-Svirskoi*. Sankt-Peterburg: Dmitrii Bulanin, s. 273-301.

Skyrda, V. V. 2015. *Arkheolohichna nauka v Kharkivskomu universyteti (1805—1920 rr.).* Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina.

Skyrda, I. M. 2018. *XII Arkheolohichnyi z'izd: peredumovy, perebih podii, istorychne znachennia.* Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina.

Spisok gg. chlenov XII Arkheologicheskogo sieezda v g. Kharkove. 1902. Kharkov: Tipografiia gubernskogo pravleniia.

V. V. Skryda, I. M. Skyrda

PARTICIPANTS OF THE 12th ARCHAEOLOGICAL CONGRESS IN KHARKIV: A COLLECTIVE PORTRAIT

The authors created a database of the participants of the XII Archaeological Congress, which took place in 1902 in Kharkov, taking into account the fact that recently the personification of history has become increasingly important. The received materials made it possible to determine: the information about the congress participants' years of life; their age while Kharkiv archaeological forum; gender; education; institution represented by a congress participant; academic degree; participation in the work of previous committees and the congress itself, etc. It was established that 394 people took part in the congress. This work made it possible to reveal complete data on 234 participants of the congress; partial information was collected about 68 people. Information about 92 persons remained unclear. We managed to find out the educational data of 208 participants, among whom there were 119 university graduates. The researchers from 30 cities of the Russian Empire took part in the 12th Archaeological congress; they were representatives of 63 scientific institutions (8 universities, 21 scientific societies, 15 scientific archival commissions, 5 provincial statistical committees, etc.). Out of 89 reports heard at the congress, 46 ones were made by professors and assistant professors; respectively, 43 reports (almost 50 %) were made by persons without a degree. It is important to note that there were also four women among the speakers. An interesting fact is the presence of whole families at this scientific forum.

The prosopographic analysis made it possible to conclude the following: the 12th Archaeological congress became a vivid example of creating a location for intellectual interpersonal interaction of professional archaeologists, historians, ethnographers, artists, and local historians. The creation of a collective portrait of the Kharkiv scientific forum participants made it possible to understand in what way professional identities were formed, how intellectual connections and archaeological communities were created in the urban space context.

Keywords: Archaeological congress, institution, scientific forum, participants, committee.

Одержано 8.06.2023

СКИРДА Валерій Володимирович, кандидат історичних наук, доцент, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, Україна.
SKYRDA Valerii, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-7318-6166,
e-mail: vskyrda@gmail.com.

СКИРДА Ірина Миколаївна, кандидат історичних наук, викладач-методист, завідувач відділення, Комунальний заклад «Харківський фаховий вищий коледж мистецтв» Харківської обласної ради, Харків, Україна.
SKYRDA Iryna, Candidate of Historical Sciences, teacher-methodologist, head of department, Communal institution «Kharkiv professional higher college of arts» of Kharkiv regional council, Kharkiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-5624-3413,
e-mail: skirina1102@gmail.com.

УДК 930.25: 902-027.21(091) DOI: 10.37445/adiu.2023.04.12

О. В. Бузько, М. Роде

СПІЛЬНОТА В ЗОБРАЖЕННЯХ: АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ДО ЖИТТЄПИСУ ХВЕДОРА ВОВКА

Фонд Хведора Вовка містить інформацію не лише про його найвідоміші наукові праці, а й про мережу друзів, знайомих і колег, які супроводжували його у приватному, науковому та громадському житті. У статті розглянуто пам'ятні зображення (малюнок та фотографії), які раніше не були предметом спеціального аналізу.

Ключові слова: *історія знання, історія науки, фотографія, дольмен, еміграція.*

ДОЛЬМЕНИ У ФОНДІ ВОВКА [1]

У липні поточного року у Науковому архіві ІА НАН України розпочався проект із оцифрування великого за обсягом і цінного за вмістом особового фонду українського етнографа, археолога, антрополога, громадського діяча Хведора Вовка (1847—1918) [2]. Проект реалізується за підтримки Volkskundemuseum Wien (Віденського музею народознавства), ERSTE Stiftung (Відень) та Photoinstitut Bonartes (Відень), має закінчитись наприкінці 2023 р. Результатом стануть оцифровані фотографії та скляні негативи на сайті http://vovk.archive.iananu.com/.

Сайт про Вовка «Казковий камінь»

Під час процесу сканування ми натрапили на цікавий документ — замальовку в нотатнику Хв. Вовка (Блокнот…, арк. 83—84). Малюнок містить точні дані стосовно дати (7/19 серпня 1883 р.), місця (Reignier), зображених людей (Вовк, Жебуньов, Маруська, Мальований, Драгоманов, Чижевський). За підписом на малюнку місце нескладно відшукати — це дольмен La Pierre Aux Fées (з фр. «Казковий камінь») у французькому містечку Реньє, за 14 км від Женеви. Отже, у женевський період еміграції Хв. Вовка і М. Драгоманова вони здійснили цю подорож, і перший зафіксував її таким чином у власному блокноті.

У фонді вченого в Науковому архіві ІА НАН України є ціла тека, присвячена дольменам (ф. 1, спр. 53—55). У ній знаходяться фотографії, зроблені під час екскурсій, фото окремих дольменів, замальовки, вирізки з газет, запрошення на вечері пам'яті Г. де Мортільє — із зображеннями дольменів. Є фото інших мегалітів, серед яких менгіри [3]. Бретонське слово «дольмен» спо-

1. Відповідно до структури статті, більша частина розділу про французький період Хв. Вовка, деталі біографії Хв. Вовка і М. Драгоманова, висновок написані М. Роде; О. В. Бузько написано більші частини вступу і описів персонажів, зображених на малюнку, а також здійснений переклад з німецької розділів, написаних співавтором.

2. Детальна біографія Хв. Вовка висвітлена у працях О. О. Франко (1997; 2001). Історію перевезення фонду вченого до Києва із Петрограда у 1920 р. та початкова робота з його опису див.: Колеснікова, Черновол, Яненко 2012. Про склад фонду та книгозбірні див.: Черновол 2011 та інші праці дослідниці. Про опис фонду у 1956 р. під керівництвом М. І. Вязьмітіної див.: Бузько 2015, с. 197—198.

3. Від нижньобретонського *maen* — «каміння» та *hir* — «довгий». В англомовній археології поширене найменування standing stones — «стояче каміння», а *Stonehenge* — із староанглійської — «висячі камені».

© О. В. БУЗЬКО, М. РОДЕ, 2023

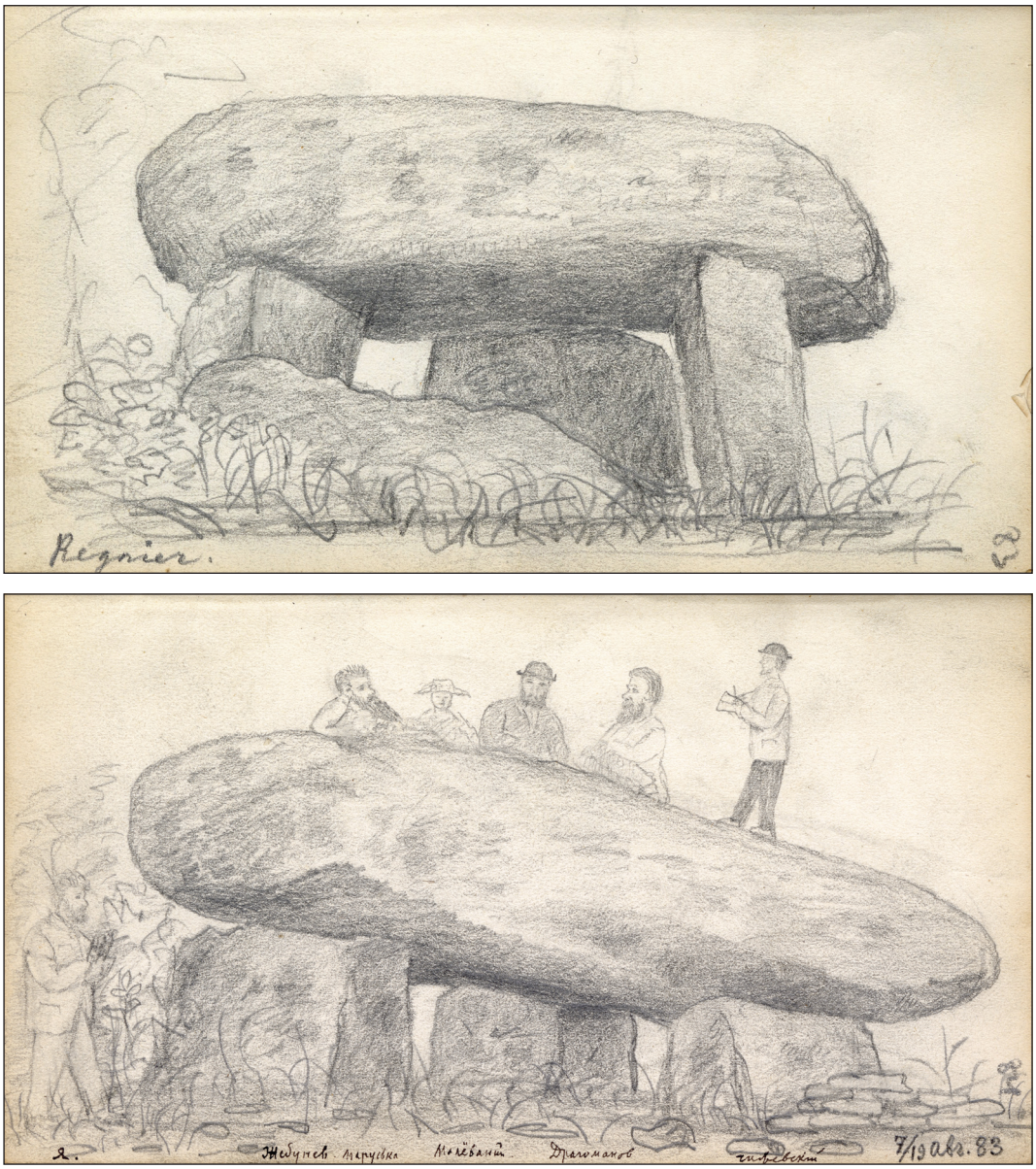

Аркуші блокноту Хв. Вовка (НА ІА НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 173, арк. 83—84)

чатку використовувалося для опису широкого розмаїття кам'яних пам'ятників або «мегалітів» («великих каменів»), які знаходили тоді по всьому світу.

Дольмени — це мегалітичні поховальні пам'ятники, які були поширені в культурах неоліту і бронзового віку у різних регіонах планети упродовж II—I тис. до н. е. Зазвичай вони складаються із двох (чи більше) необтесаних кам'яних плит, що підпирають величезний надгробний камінь. Вважається, що це поховальні камери, зведені над тілами померлих титулованих осіб.

Дольмени широко поширені на північному заході Європи, зокрема в Бретані — на півночі Франції, на півдні Скандинавії, у Великій Британії, Ірландії, у країнах Бенілюксу. Термін «дольмен» також використовують щодо об'єктів у Центральній та Південній Європі, зокрема у Франції, на Піренейському півострові, у Швейцарії, Італії, на островах Середземного моря. Дольмени також відомі в Африці та Азії, на Близькому Сході. У деяких частинах світу (якот на острові Сумба, Індонезія) їх продовжують будувати дотепер.

Хв. Вовк цілеспрямовано збирав зображення найрізноманітніших мегалітів — із території Франції, Швейцарії, Іспанії, Єгипту, Російської імперії. З одного боку, це було суто наукове зацікавлення у тогочасному французькому науковому товаристві, а з іншого — можливо, і свого роду данина моді на дольмени, про що свідчить велика кількість друкованих листівок, а не лише особистих фотографій у фонді Хв. Вовка. Деякі з них йому надсилали учні зі словами подяки.

Мегалітичні споруди, маючи флер загадковості, певний час сприймались як магічні місця язичницького культу, як храми друїдів, велетнів або героїв, і були благодатним матеріалом для європейських художників-романтиків. Можна згадати акварель «Дольмен на снігу» (1807) ні-

Листівка до Вовка від французьких колег, 1914 р. (НА ІА НАН України, ф. 1, оп. 3, спр. 4809)

мецького романтика Каспара Давида Фрідріха, «Стоунхендж» англійських живописців Вільяма Тернера (біля 1825) та Джона Констебля (1835). Загадкові мегаліти на тлі хмарного неба, підсвічені сонячними променями або місячним сяйвом — вписувались у меланхолійний ландшафт навіть краще, ніж руїни готичних соборів.

Однак у другій половині XIX ст. почалося вивчення дольменів на високому науковому рівні. Габріель де Мортільє (1821—1898), широко відомий в археології як автор класифікації епох кам'яного віку, заснував журнал «Matériaux pour l'histoire positive et philosophique de l'homme» («Матеріали до позитивної та філософської історії людини»). У одному з номерів журналу за 1876 р. ним наведена таблиця пам'яток доісторичної Франції, де перераховуються (згруповані за департаментами) стоянки первісної людини кам'яної доби: ашель і мустьє, солютре, мадлен, печери з похованнями, а також дольмени (Mortillet 1876, p. 318—319). У фонді Хв. Вовка зберігся «Список мегалітичних пам'яток Франції, що містять скульптурні фігури» з курсу, читаного Мортільє в Антропологічній школі у 1894—1895 рр. (Ecole… 1894—1895). Власна публікація Хв. Вовка про дольмени «Dolmens de l'ole d'Yeu» вийшла друком у 1896 р. у «Бюлетені Паризького Антропологічного товариства» (Volkov 1896).

ВОВК У ФРАНЦУЗЬКІЙ НАУКОВІЙ СПІЛЬНОТІ

У 1887 р. Хв. Вовк переїхав до Парижа з метою вивчення антропології. Його паризький період тривав із 1887 до 1905 р. Тут він швидко встановив контакти із науковою елітою, що групувалась навколо Антропологічної школи. Він регулярно, до 1900 р., відвідував лекції з археології, антропології та порівняльної етнографії. Слухав курси археолога і доісторика Г. де Мортільє (1821—1898), його сина Адріана (1853—1931) та інших відомих у своїй галузі досліджень паризьких професорів. Крім того, упродовж 1891—1900 рр., брав регулярну участь у наукових екскурсіях Антропологічної школи.

Антропологічне товариство об'єднувало вчених із різнорідними політичними та науковими поглядами. Антиклерикальне коло на чолі з Г. де Мортільє слід вважати найбільш радикальним у політичному плані. Хв. Вовк діяв у тісній співпраці з цією групою; А. де Мортільє

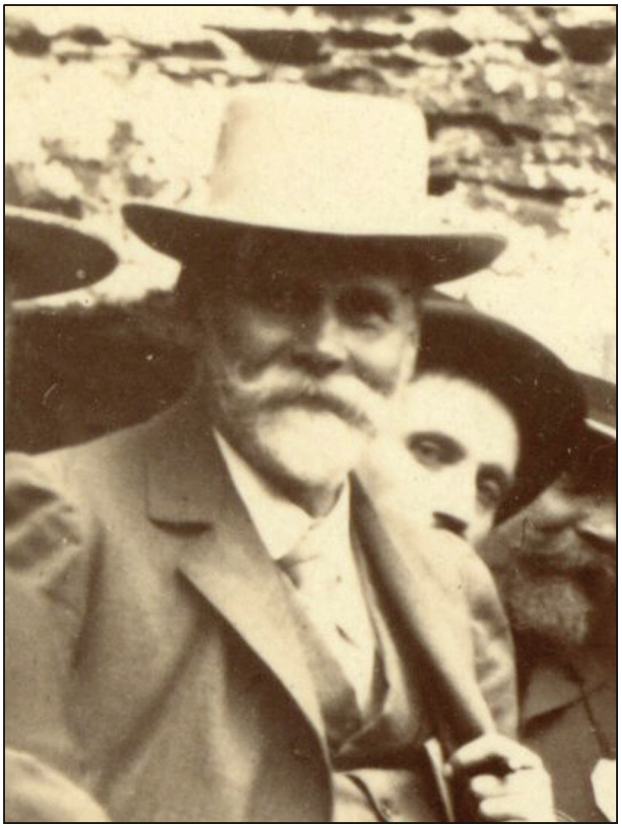

Екскурсії Антропологічної школи: Хв. Вовк біля дольмена; за столом другий зліва, б. д.; ліворуч із сивою бородою, у світлому капелюсі, б. д.: загальне зображення і фрагмент (НА ІА НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 54-г; 84-в; 54-г)

Екскурсія Антропологічної школи: праворуч обличчям до нас, із сивою бородою і в чорному капелюсі, — Габріель де Мортільє; навпроти нього, у світлому капелюсі — Хв. Вовк, 1894? (НА ІА НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 54-д)

рекомендував його до вступу в Товариство, який відбувся у 1895 р. (Richard 2012, с. 220—221). Таким чином, Хв. Вовк був остаточно прийнятий, професійно і приватно, до кола високопоставлених європейських етнологів, археологів та антропологів. У його фонді збереглися листи від Г. де Мортільє, в яких той звертається до Хв. Вовка «Cher Collégue», «Cher Monsieur» (Листи…). На одній із фотографій, збережених у фонді, ми бачимо на екскурсії самого Г. де Мортільє, а навпроти нього у білому капелюсі — Хв. Вовк.

Хв. Вовк добре інтегрувався у паризькі наукові структури і відзначився вражаючим науковим доробком, створеним переважно французькою мовою. Вже у 1890 та 1891 рр. його статті з'явилися у фольклорному журналі «Mélusine» та в журналі «L'Anthropologie». У наступні роки він написав численні доповіді та рецензії майже для всіх паризьких періодичних видань, що стосувалися сфери його наукових зацікавлень. У своєму колі він виступав як літописець наукових досліджень у Східній Європі. При цьому Хв. Вовк був не лише у ролі перекладача, але й інформував своїх читачів про переплетіння досліджень, мови та політики, особливо щодо антиукраїнських репресій у Російській імперії (Richard 2012).

Після смерті Г. де Мортільє його родина, друзі та академічні прихильники почали проводити низку заходів на честь науковця. Гурток організував дві серії заходів, які поєднували наукову та соціальну складову. І екскурсії, і «Вечері Мортільє» (Diners de Mortillet) мали на меті об'єднати спільноту та сприяти науковому обміну. Н. Шлангер та Ф. Сульє пишуть, що Г. де Мортільє, як ніхто інший, уособлював дисципліну доісторії, а соціальне коло навколо нього підтримувало цей статус через ритуалізовані заходи (Schlanger, Soulier 2001). Учні Г. де Мортільє та його оточення в Антропологічному товаристві ініціювали створення «Товариства наукових екскурсій» після його смерті, яка сталась у вересні 1898 р. Хв. Вовк був центральною фігурою у цьому середовищі. Від самого початку він був членом комітету товариства (Liste… 1901, с. 8). Коли у 1901 р. група виступила з ініціативою спорудження пам'ятника Г. де Мортільє, Хв. Вовк був одним із співорганізаторів (Меню…, арк. 33).

Члени-засновники асоціації були частими гостями щорічних екскурсій Г. де Мортільє і хотіли продовжувати їх, незважаючи на його смерть. Тому вони попросили його сина Адріана, який раніше допомагав батькові в організації та проведенні екскурсій, очолити асоціацію. Наукові інтереси асоціації полягали у наступному: запрошувались представники музеїв та приватні колекціонери; проводились екскурсії Францією та за кордоном; оглядали доісторичні пам'ятки; проводили польові дослідження, зокрема розкопки та дослідження, пов'язані з природничими науками, особливо геологією, палеонтологією, антропологією та етнографією (Fondation… 1901, p. 1).

Число екскурсантів не обмежувалося вузьким колом членів асоціації — ці заходи були публічними та доступними. Однак асоціацію не слід плутати із науково-популярною організацією. Експерти з різних тем, які входили до асоціа-

ції, водили своїх колег по визначних місцях і читали лекції. Наприклад, Хв. Вовк розповідав про сибірську етнографію під час відвідування «Виставки іноземних колоній Азії» (Visite… 1901, p. 80). Попри академічний характер, екскурсії мали важливу соціальну складову, пов'язану із групою та покійним Г. де Мортільє. Остання екскурсія 1900 р. завершилася великою вечерею, під час якої обговорювалися як академічні, так і соціальні питання. Наприкінці вечері Хв. Вовк виголосив фінальний тост і запропонував «*перед тим, як розійтися, підняти келихи на пошану покійного магістра Габріеля де Мортільє*» (Excursion… 1901, c. 95).

«Diners de Mortillet» були світськими зустрічами за трапезою із вишуканими кулінарними шедеврами. Вони стали продовженням серії «Доісторичних вечерь», які Г. де Мортільє влаштовував для групи протягом багатьох років. Ілюстровані запрошення представляють проблемний ідеологічний світ європейської науки, до якої належав і Хв. Вовк. Деякі з них натякали на «примітивність» доісторичних цивілізацій, інші використовували расистські стереотипи. Запрошення отримували науковці із колишнього кола покійного Мортільє та члени екскурсійного товариства. Таким чином, їхня наукова ідеологія поширювалася в їхніх соціальних групах. Хоча в малюнках меню містилися алюзії на інтерес до «примітивного», «варварського» і «східного», жодного наукового змісту не анонсувалося. Втім, навряд чи це заважало колегам-фахівцям обмінюватися думками про свої інтереси.

Найбільш повний набір ілюстрованих запрошень на вечері зберігається в архіві Société préhistorique française, однак колекція (близько 40 зображень) збережена і в архіві Хв. Вовка (Меню…), а також 26 картонних запрошень на екскурсії та конференції (Запрошення…). Серед численних зображень дольменів у колекції є дві

Запрошення на вечері пам'яті Габріеля де Мортільє (НА ІА НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 84-б)

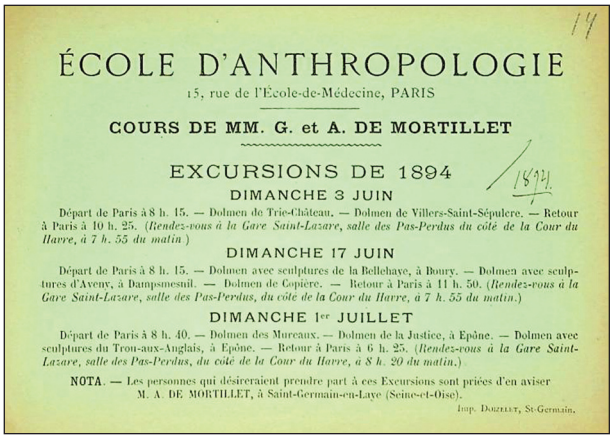

Запрошення на екскурсію з оглядом дольменів Франції, 1894 р. (НА ІА НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 84-а)

Листівка до Хв. Вовка від невстановленої особи, 1903 р. (НА ІА НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 54-д)

листівки французькою мовою, підписані G «T». Наразі не вдалося з'ясувати авторство адресанта. В одній із листівок, датованій за штемпелем 12 вересня 1903 р., колега пише Хв. Вовку: «*Наступна вечеря G. d. M* [Габріеля де Мортільє] *відбудеться 30 січня. Ваш малюнок буде готовий до цієї вечері?*» [1]. Ми не знаємо про який саме малюнок ідеться, але можна зробити припущення, що Хв. Вовк був автором котрогось із зображень для запрошень. Запрошення на вечерю від 30 січня у фонді відсутнє, можливо її було перенесено на 17 грудня 1903 р.

1. Висловлюємо щиру вдячність за прочитання й переклад з французької Марині Кумеді.

ВОВК

Хведір (Федір) [2] Вовк народився у 1847 р. в селі на Полтавщині. Родина взяла російське прізвище «Волков», коли переїхала до Ніжина, щоб дати дітям середню освіту. Як Theodore Volkov він вважався експертом з української антропології, етнології та фольклору в наукових колах Парижа кінця XIX — початку XX ст. Прізвище Вовк він взяв собі після втечі від судових переслідувань з Києва у 1879 р.

2. У різні періоди життя називав себе Хведором Вовком, Федором Вовком, Theodore Vovk, Theodore Volkov, також використовував псевдоніми, зокрема для конспірації.

Після закінчення школи Хв. Вовк два семестри навчався на фізико-математичному факультеті Одеського університету, де слухав зоологію, зокрема, у Іллі Мечникова (1845—1916). У 1866 р. він перевівся до Київського університету, де тісно контактував із громадівцями, які офіційно прийняли його у своє коло 1872 р. Наступного року він був одним із членів-засновників Південно-Західного відділу Російського географічного товариства і відповідав, серед іншого, за його етнографічно-фольклористичну дослідницьку програму, перепис населення у київському районі Подолу та співорганізацію III Археологічного з'їзду 1874 р. Протягом двох наступних років він брав участь в археологічних розкопках під керівництвом В. Антоновича (1834—1908) (Франко 2001, с. 55—61).

У фонді Хв. Вовка зберігається цікавий документ — «Показання київського зрадника Веледницького», який свідчить про співжиття соціалістичних і українофільських ідей у середовищі Старої Громади 1870-х рр. Частково документ опублікував І. А. Цеунов (2018).

У першому «розділі» В. Веледницький пише про збори «українофілів-націоналістів» у будинку Судакевичів по вул. Жилянській, на яких обговорювали організацію українофільської партії. Окрім Хв. Вовка («Федора Кондратова») і його дружини [1], він називає М. Драгоманова, М. Зібера, М. Старицького, П. Чубинського, В. Беренштама. «*Метою партії було — поширення й утвердження в Малоросії понять про особливість, самостійність України, що за характером і здібностями її населення стоїть набагато вище за Москву (Великоросію), яка, тобто Москва, колись, обманом приєднала до себе Україну й дотепер тримає її в «Московській неволі». Звідси ненависть до монархії загалом і протиставлення їй республіки, вільних спілок громад, що нібито за давніх часів були в Малоросії, та поширення ненависті зокрема до Російського Уряду, до царизму, які пригнічують вільну Україну. Такі поняття поширювалися по молоді, а вона намагалася такі поняття проводити в народ, виключно по селах. Так ішла пропаганда українофільства […]*» [2] (Показання Веледницького…, арк. 7—7 зв.)

Другий «розділ» показань був присвячений «українофілам-соціалістам»:

«*… Якось говорячи про справу «Київської комуни» (1874 р., здається) він [Волков] повідомив мені, — на доказ, що, діючи розумно, не попадешся, і намагався побороти в мені боягузтво, — що в епоху комуни в нього часто ночували купи народу, чоловіків і жінок, на підлозі, на стільцях, приїздили вночі з валізами, — і що приїхав якось із Ніжина його престарілий батько і був настільки здивований і вражений побаченим, що встав вночі із свічкою й пішов по кімнатах, переконатися, як це сплять в одній кімнаті чоловіки і жінки, а потім сказав синові: «що будеш ти на каторзі» — «І за всім тим, я цілий і неушкоджений», — додав Волков. Таким чином у нього була «радикальна квартира», або за його справжніми словами «foyer radical». Далі я чув від багатьох — від самого Волкова, від Богуславського, що від часу «київської комуни» 1874 р. до виїзду за кордон квартира Волкова була розпліднником нігілізму, тобто заперечення віри, сім'ї, вітчизни, що їх проповідували систематично господар, Драгоманов, Зібер, Береншатам і Павло Чубинський. Так, від Волкова я особисто чув, як після св[ятого] хрещення його дитини він у товаристві подібних перехрещував сина в нігілізм, обливаючи його пивом під час співу пісень. Від нього ж чув про читання ним у себе на квартирі систематичного курсу нігілістичної природничої історії за Фіхтом, Молешоттом, Бюхнером, Фейербахом та ін., де доводилося, що немає бога та ін. Зібер читав курс соціалістичної політичної економії за Карлом Марксом, твір якого переклав російською мовою (Критика Капіталу). Відповідно такій школі на практиці відбувалося систематичне розбещення жіночої статі (про яке соромно й писати), з такою метою, щоб дівчина, розбестившись, назавжди залишилася здобиччю комуни і не могла б піти чесною дорогою дружини й матері. Найменя дружини, матері були їм ненависні, як тези, що відвертали від «громадської діяльності». Після такої ґрунтовної підготовки, учні та учениці були на все і всі здатними*» [3] (Показання Веледницького…, арк. 8 зв. — 9).

Звісно, до цих показань варто ставитись критично. Як писав у спогадах І. Житецький: «*Навіть у 1879, коли службовець Веледницький, київський семінарист Богуславський з «суголосного Українцям ґрунту» та пронора-революціонер Гольденберг дали жандармам численні свідкування, компрометуючи українських громадських діячів, вони нагородили такого гороху з капустою, що пошкодили лише деяким поодиноким громадянам, а не самій старогромадянській організації*» (1926, с. 34).

1. Христина, до заміжжя — Васневська (Франко 2001, с. 59).

2. Переклад з російської О. В. Бузько.

3. Переклад з російської О. В. Бузько.

С. Русова згадувала Хв. Вовка таким: «*Як оригінальна постать виступав серед усіх цих високоталановитих людей Хведір Вовк, один із наймолодших між ними. Він стояв найближче до тогочасної української молоди, особливо був популярний серед дівчат (т. зв. «ґави»), перших київських студенток курсів публічних лекцій, що спочатку викладались випадково (лекції В. Шульгина з усесвітньої історії), а потім систематично з природознавства. Вовк теж був завзятий біолог, і в той час захоплювався всіма галузями природознавства. Пам'ятаю, як він водив мене на насип залізниці, що тоді щойно будувалась через Київ з Одеси на Петербург. На цій розкопаній землі Вовк пояснював мені геологічний склад київських гір, а я цим дуже цікавилася, бо хотіла поставити природознавство в дитячому садку дуже широко. Вовк мав красиве оригінальне обличчя з настовбурченим волоссям, темнокарими дуже виразними очима. Він належав до лівої, конспіративної частини тогочасної громади. Старші трохи підозріло ставились до його конспірацій, а він завше жартував з боягузтва старших громадян. Він підтримував політичні думки Драгоманова, носив у потайній кишені маленьке видання (закордонне) нелегальних віршів Шевченка* [1] *і взагалі в цілому товаристві визначався, як «нігіліст». Мені він подобався своєю простотою, якось одразу він став звати мене Ноною (моє родинне ім'я), до того ще він щиро приятелював з Ол. Ол. Русовим; вони складали ліве крило Старої Громади, не так своїм віком, як напрямком своїх думок*» (1928, с. 154).

У 1876 р. Хв. Вовк тимчасово емігрував із родиною до Женеви і брав участь у журналістських проектах М. Драгоманова. Він залишався мобільним, щоб переправляти заборонені книги до Російської імперії. Орієнтовно в середині 1878 р. Хв. Вовк повернувся до Киева, де зазнав політичного переслідування. Щоб уникнути покарання, однієї ночі навесні 1879 р. він вирушив на кораблі через Одесу, щоб покинути країну. Там, однак, його заарештували і він зміг звільнитися лише завдяки підтримці особистих контактів, якнайшвидше втікши до Румунії.

Через два роки він повернувся до Женеви, де продовжував тісно спілкуватися з М. Драгомановим у приватному, професійному та політичному плані. Відомо, що вони співпрацювали у журналі «Громада» (Франко 2001, с. 61—77).

Малюнок із блокнота Хв. Вовка свідчить про те, що в серпні 1883 р. вони разом здійснили екскурсію до «Казкового каменя» у містечко Ренье, що на кордоні Франції та Швейцарії. Спершу здалося, що малюнок зроблений на тому ж місці, що й фотографія, опублікована О. О. Франко (1997; 2001). У підписі авторка зазначала, що на ній зображений М. Драгоманов. На звороті фотографії (ймовірно рукою дослідниці) також підпис: «*Третій зліва на даху Драгоманов (?)*». Однак співставлення обличь Хв. Вовка, якому на той момент було більше сорока років, і чоловіка на дольмені не дає підстав ідентифікувати другого як М. Драгоманова, якому на той момент мало бути на шість років більше, ніж Хв. Вовку. Натомість людина на фотографії явно виглядає молодшою.

ДРАГОМАНОВ

Починаючи з 1864 р. Михайло Драгоманов викладав у Київському університеті Св. Володимира, читаючи курси переважно з античної історії. Був учасником Київської Старої Громади, писав сміливі статті у російській та галицько-українській пресі. Із Хв. Вовком вони тісно співпрацювали у 1874 р., готуючи III Археологічний з'їзд у Киеві. З літа 1874 р. Південно-Західний відділ Імператорського Російського географічного товариства, організований П. Чубинським, перебував під пильним наглядом критиків «українофільства». С. Русова згадувала про відділ як про такий, що «*розбуркав національну свідомість багатьох млявих, пригнічених Українців, він витворив фанатиків фольклору та етнографії…*» (1928, с. 154—155).

Як на українського «сепаратиста» та небезпечного радикала на М. Драгоманова посипались доноси до університетського начальства, його атакували реакційні російські газети. Сам цар Олександр II, перебуваючи в Киеві у вересні 1875 р., дав розпорядження заборонити М. Драгоманову викладати в Київському та інших південних університетах, дозволивши викладати у північних. Однак він відмовився просити про добровільне звільнення — тоді його звільнили примусово. Це перекривало шлях до подальшої академічної кар'єри в Російській імперії (Лисяк-Рудницький 1994b, с. 349). Емський указ, підписаний у 1876 р., обмежував українські публікації, а Південно-Західний відділ Імператорського Російського географічного товариства було закрито.

М. Драгоманов емігрував до Женеви: «*В перших днях березня 1876 р. Драгоманов приїхав до*

1. Саме Хв. Вовк займався упорядкуванням цього видання «Кобзаря». Разом із О. Русовим вони доповнили його творами Т. Шевченка, які переховувались у його друзів та прихильників в Петербурзі. Видано було «Кобзар» у Празі 1876 р. (Франко 2001, с. 60).

Відня, щоб виконувати місію, вложену на нього українськими організаціями Київа й Одеси, і почався останній, емігрантський період його життя, що потягся до самої його смерти, двадцять літ без кількох місяців…» (Грушевський 1926, с. 3).

Упродовж більш ніж семи років, 1876—1878 і 1882 (або початок 1883) — 1887 рр. Хв. Вовк і М. Драгоманов жили поруч і співпрацювали. Результатом співпраці, серед іншого, стали п'ять збірників «Громади» та два журнали із тією ж назвою (Франко 2001, с. 71; 2006, с. 33). У 1878 р. в Женеві опубліковане «Передне слово» як перший випуск неперіодичного журналу «Громада». За оцінкою І. Лисяка-Рудницького (1994b, с. 349), ця публікація становила переломову подію у розвитку новітньої української політичної думки і в певному сенсі може вважатися першою українською політичною програмою.

Одночасно М. Драгоманов зблизився із російськими революціонерами. Із 1881 до 1883 р. спілкою «Земскій Союзъ» видавалась газета «Вольное слово», яка була заснована для пропаганди принципів ліберально-політичної реформи та децентралізації Росії. Він писав туди статті російською мовою, агітуючи за політичну свободу та розповідаючи російській публіці про постановку соціального питання у Західній Європі та Америці (Драгоманов 1917, с. 45—46).

У червні 1883 р. до нього прибули двоє делегатів [1] аби виробити програму для політичного товариства «Вільна спілка» для агітації як в Україні, так і в Росії. Як згадує сам М. Драгоманов, не з усім він був згоден, адже йому здалося, що вони бажали ширшої роботи «Вільної спілки» в Росії, а не в Україні, а також були солідарні з російськими революціонерами (народовольцями), які, на його думку, морально віджили, а також були небезпечні «*через мішанину їх з agents provocateur*» (1917, с. 47).

Як пояснює О. С. Козирев, «*В. Мальований не погоджувався з наміром М. Драгоманова зосередити діяльність «Вільної Спілки» на тривалий час переважно в Україні, а дуже швидко бажав надати їй загальноросійського характеру. Він досить стримано ставився до перспективи тривалої підготовчої роботи щодо реформування політичного ладу в Росії, вважав зайвим відволікати сили на діяльність у Галичині, не підтримуючи інтерес М. Драгоманова до західнослов'янської політики в цілому. Лише у серпні 1883 р. було узгоджено і надруковано компромісний проект української політико-соціальної програми політичного товариства «Вольный Союз», яке ставило за мету об'єднати всі опозиційні сили в Україні для боротьби за встановлення політичної свободи в Російській імперії*» (2013, с. 102).

М. Драгоманов згадує, що вироблення програми просувалось нешвидко, але наприкінці серпня 1883 р. вона була готова, основні тези надрукували і відвезли делегатом до Росії: «*Але тут поліція вже дослідила вільноспілців (і саме через стосунки їх з «народовольцями»), й проектоване політичне товариство умерло на самому початку*» (1917, с. 48). Наступного року він надрукував програму «Вільної спілки» (1884), ще маючи надію, що вона прислужиться в Росії, однак водночас маючи і великий скепсис щодо цього (Драгоманов 1917, с. 48—49).

На цей час М. Драгоманов розійшовся у поглядах із київськими громадівцями. На нього зводили наклепи і звинувачували у доносах жандармерії. Ширилися чутки, що газета «Вольное слово» підтримувалась царською агентурою, на що М. Драгоманов відповідав, що колись підтримували чутки начебто М. Бакунін — царський агент і начебто ці чутки самою ж царською агентурою і поширювались (Франко 1997, с. 93—94). У «Автобіографії» М. Драгоманов так описував ситуацію: «*У так званих російських революціонерів я отримав репутацію запеклого ворога; у той самий час, під впливом урядового нагніту й зневірря, принишкла в Росії й ліберальна агітація, і так звані ліберали стали мати мене за людину наївну, а до того й небезпечну через радикальний та навіть «революційний» характер мого лібералізму. Реакційний напрямок та огида до мене з'явилась і по українських гуртках. Навіть те, що я маю підставу хоча почасти вважати за наслідки агітації, у котрій я брав участь, а саме: деякі цензурні полехкости для українського слова в Росії з 1881—1882 р.* [2] *— повернулось проти мене, бо серед українофільських гуртків з'явилась ідея, що тепер не треба закордонними радикальними й взагалі політичними публікаціями роздратовувати уряд проти української літератури в Росії. Серед цих гуртків виникла навіть свідома реакція проти всякої політичної постановки українського питання й бажання виставляти його як справу тільки культурну*» (1917, с. 49).

Однак, як зауважує О. О. Франко (1997, с. 94), М. Драгоманову не варто було гніватись на киян, адже частина з них була змушена піти у підпілля, а інших було ув'язнено через наклепи В. Ведедницького (цитованого вище) та А. Богославського. Як пояснює ситуацію М. Грушевський, у момент виїзду позиція М. Драгоманова була між соціал-революціонерами і націонал-культурниками: «*На Україні — ж, в Київі й Одесі за сей час лівий елемент ослаб, — передусім тому, що представників сього напряму багато не стало: одні пішли за кордон — як тільки що вичислені, инші опинилися на засланню, в в'язницях, на шибеницях. Націонал-культурники вийшли з-під їх натиску, і тим треба пояснити, що вже*

1. О. С. Козирев (2013, с. 101) вказує, що делегатом був одесит В. Мальований (про якого йдеться нижче).

2. У примітці автор вказує, що в той час гр. Ігнатьєв допустив у Росію Галицько-українську газету «Діло».

в 1880 р. київська громада в делікатній, але рішучій і недвозначній формі дає директиви Драгоманову в поміркувано-ліберальнім напрямі. […] Дальше — з 1881 р. на Україні пішло ще більше поправіння громадянства, під натиском білого терору після царевбивства, і на сім ґрунті виникло повне розходження з Драгомановим, хоч він тоді став на платформі ліберально-конституційній і всі надії покладав на ліберальних земців. За сим процесом поправіння і занику революційних і радикальних елементів він мабуть недосить слідкував, мало був інформований, а може й ігнорував його до певної міри, аж поки він не став перед ним у весь зріст в листах Киян 1886—7 рр. [1]*, і прийшло між Драгомановим і Старогромадянами до повного розриву, болючого, тяжкого, але незмірно важного, і в своїх наслідках, як кожда диференціяція — в останім рахунку корисного для усвідомлення завдань українського визволення, соціяльного і національного.*

Місія Драгоманова — була її многоважним початком» (1926, с. 27—28).

Як наголошував І. Лисяк-Рудницький, щоб легко читати М. Драгоманова, треба бути обізнаними щодо суперечок російських та українських фракцій у 1870—1890 рр. «*У кожній політичній праці він виступає не лише «за», але й «проти» певного погляду. […] Так наприклад існує помітна розбіжність між його українськими та російськими писаннями. У перших він постає безжальним критиком вад українського руху. Щоб знати Драгоманова, мужнього захисника прав українського народу від російського централізму та шовінізму, треба читати його праці російською мовою. Лише зводячи разом обидва боки, одержимо загальну картину позиції Драгоманова в питанні російсько-українських взаємин. Те саме можна сказати і стосовно інших тем. Суперечливі інтерпретації Драгоманова різними критиками — в різні часи на нього нападали як на соціаліста й буржуазного конституціоналіста, націоналіста й космополіта — викликані тим, що критики задовольнялися сприйняттям якогось одного аспекту політичної філософії Драгоманова*» (1994а, с. 299). Історик резюмує, що думка Драгоманова синкретична, вона поєднує демократичні і соціалістичні, патріотичні та космополітичні, слов'янофільські та західницькі елементи. Центральною ж в його політичному мисленні є ліберальна ідея.

Було би наївно сподіватися вичерпно розкрити складну тему біографії та політичних поглядів М. Драгоманова у короткій статті, тому, окресливши в загальних рисах контекст, зупинімося детальніше на інших персонажах, зображених на малюнку. У 1883 р., яким датується малюнок у блокноті, М. Драгоманову 42 роки, Хв. Вовку, В. Мальованому і М. Жебуньову приблизно по 37, П. Чижевському — 23. Скільки років Марусьці — поки що не встановлено.

МАРУСЬКА

Ім'я Марія було дуже поширеним у ті роки, тож нам довелося перебрати чимало варіантів, щоб встановити особу «Маруськи»: від доньки В. Беренштама — Марії Беренштам-Кістяківської, авторки спогадів про київські гуртки другої половини 1880-х — початку 1890-х рр. (1928), якій на той момент мало бути 14 років, до дружини В. Мальованого — Марії Миколаєвої (Шитюк, Козирев 2014, с. 134—135).

Наразі здається ймовірним, що Маруська — це донька Миколи Жебуньова. Мабуть, що ще підлітка, цим і пояснюється дещо фамільярне прізвисько. Її спогади про батьків зберігаються у Відділі письмових джерел Державного Історичного музею, що в Москві. У спогадах вона згадує, що в еміграції подружжя Жебуньових вело активне соціальне життя. У женевському будинку батьків частими гостями були учасники українського національно-демократичного руху — М. Драгоманов, Хв. Вовк, а також В. Мальований. Останній брав участь одночасно і в українському громадівському, і в загальноросійському народницькому русі. Матір та батько належали до гуртка М. Драгоманова, а батько брав участь у випуску журналу «Вольное слово» (Світленко 2003, с. 84—85).

Серед листів Хв. Вовка є недатована записка (уже, мабуть, Петербурзького його періоду), написана на візитці «Віктор Онуфрієвич Писнячевський», такого змісту:

«*Я приїхала на з'їзд із експер[иментальної] мед[ицини]. Зайшла до Вас, але нікого не застала вдома, про що Вам і пишу. М. Жебуньова.*

Я не знаю коли Ви прийдете, а тому дайте мені самі знати, якщо хочете мене побачити. Я живу на Жуковського вул. № 38, буду тут до 2 січня.

М. Жебуньова» [2] (Записка…).

ЖЕБУНЬОВ

Як зазначає Ф. Бауманн у своєму новому дослідженні (2023), тимчасове зближення українофілів і російських радикалів-народників наприкінці 1870-х рр. не було випадковим. Пред-

1. Див. листування: ред. Смаль-Стоцький, 1938.

2. Переклад з російської О. В. Бузько.

ставники обох рухів не любили автократичної держави та феодальних пережитків у сільському порядку, ідеалізували селян і вірили у необхідність їхньої освіти та мобілізації. Однак Україна мала свою народницьку традицію, яка походила ще від кирило-мефодіївців та хлопоманів. Київські хлопомани почали мандрівки селами задовго до перших російських спроб «ходіння в народ», ще наприкінці 1850-х рр. Ідея морального боргу еліти перед селянами відображена зокрема у «Моїй сповіді» В. Антоновича (1862). Тож деякі українофіли побачили можливість союзу, коли Україною поширилося радикальне народництво (Baumann 2023, p. 51).

Як ми бачимо зокрема із цитованих вище показань В. Веледницького, молодь радикалізувалась, об'єднувалась у гуртки, які ставали все більш закритими, виникало багато підпільних організацій і таємних місць зборів. Одним із таких гуртків були «сен-жебуністи». Жебуньових було троє політично активних братів, родом із Катеринославщини (Микола, Володимир і Сергій Олександровичі), а також їхній кузен Леонід Миколайович. Найімовірніше на малюнку Хв. Вовка зображений саме Микола.

Микола Олександрович Жебуньов, старший із братів, народився не пізніше 1847 р.; дата його смерті поки що не встановлена (Світленко 2006, с. 156). У Харківський період (друга половина 1860-х — початок 1870-х рр.) юні брати Жебуньови зацікавились ідеями М. Чернишевського, М. Добролюбова і Д. Писарєва, внаслідок чого стали учасниками «Санжарівської комуни» під Харковом, де панував принцип «*садити буряки й капусту і жити в злагоді з власною совістю*» (цит. за Світленко 2003, с. 77). Жебуньови одягались по-селянськи і вели сільське господарство у надії зблизитись із селянами: «*Увечері ж, після роботи, 'мужики Жебуньови' поверталися до Харкова, переодягалися і прямували до театру, на концерт або ж на збори молоді*» (Світленко 2003, с. 77).

З початку 1870-х рр., через часті збори молоді на дачі Жебуньових, брати перебували під негласним наглядом каральних органів. У той час у Харкові утворився народницький гурток молоді, де не було формальних керівників, а лише рівноправні однодумці — так зване «козацьке коло», що нагадувало Запорозьку Січ. «Козацьке коло» народників контактувало із санкт-петербурзькими народниками-чайковцями (Світленко 2003, с. 77—78).

З 1872 р. народники почали виїжджати за межі Російської імперії для продовження навчання і щоб переймати досвід демократичного суспільства. М. Жебуньов із дружиною Зінаїдою проживав у швейцарському Цюріху, де навколо сімейства утворився так званий «орден сен-жебуністів». Учасники продовжували бути прихильниками соціалістичних ідей, прагнули розвивати сільські общини і поширювати знання в народі (Світленко 1996, с. 39).

Із праць С. І. Світленка відомо, що революціонізація гуртка «жебуністів» відбулася у період, коли демократична молодь розпочала підготовку до масового «ходіння в народ». У 1873 р. подружжя Жебуньових прибуло до Одеси. Опорним пунктом загальноросійських народників під час «ходіння в народ» 1874 р. стала одеська «кузня Жебуньових», яка слугувала не лише для навчання ковальській справі, а й була місцем, де переховувалась заборонена народницька література. Невдовзі на півдні почались арешти, спричинені зрадницькою заявою Г. Трудницького. Микола і Зінаїда встигли вчасно втекти від жандармів і з метою конспірації нарізно виїхали за кордон — спочатку до Великої Британії, а потім до Швейцарії (Світленко 2003, с. 82—83).

У Швейцарії подружжя Жебуньових вело активне соціальне життя, приймали в гостях М. Драгоманова, Хв. Вовка і В. Мальованого, про що вже йшлося у розділі про «Маруську». У певний момент, після 1878 р., подружжя мусило повернутись на Катеринославщину, через належність М. Жебуньова до Інтернаціонального товариства під час проживання в Парижі (Світленко 2003, с. 85).

С. І. Світленко вважає, що у подальшому М. Жебуньов зневірився у революційній ідеї і відійшов від участі у визвольному русі. Він попросив про помилування, отримав його — і вони з сім'єю повернулися на Катеринославщину. За словами його біографа, «*тепер прагнення Жебуньова не виходило за межі застосування нової агрономічної техніки в сільському господарстві. Проте царський режим установив за Жебуньовим гласний поліцейський нагляд, який тривав з 7 липня 1883 до 7 липня 1886*» (Світленко 2003, с. 84—85). «*Після закінчення терміну гласного нагляду, довіри до М. О. Жебуньова з боку влади не виникло. За колишнім народником-радикалом встановили негласний поліцейський нагляд строком на один рік і ретельно контролювали його приватні поїздки до Катеринослава*», — пише С. І. Світленко (2006, с. 164), спираючись на дані Державного архіву Одеської області.

Тож чи не вносить малюнок Хв. Вовка деякий корективи до біографії М. Жебуньова 1880-х рр.? Можливо йому з донькою вдалося виїхати за кордон, перебуваючи під гласним поліцейським наглядом? Відомо, що під час обшуку у В. Мальо-

ваного жандармами був вилучений румунський паспорт на ім'я Ф. Кіндратовича (Шитюк, Козирев 2014, с. 138). Чи не за цим паспортом виїжджав М. Жебуньов у Женеву? Питання залишається відкритим. Частина документів про М. Жебуньова зберігається в російських архівах і наразі нам не доступна. Фотографій або класичних портретів ані Миколи, ані його доньки ми не маємо. За словами С. І. Світленка, прикмети Жебуньових були відомі жандармам: «*Микола — 27 років, високий, стрункий, темно-русявий, смуглявий, схожий на цигана, з невеликою бородою й вусами, з манерами майстрового*» (2003, с. 83). Якщо ж на малюнку Хв. Вовка зображений він із дочкою, то тепер ми маємо хоча б такі їхні портрети.

ЧИЖЕВСЬКИЙ

Павло Іванович Чижевський (1860 — 17 квітня 1925) — український громадський і політичний діяч, дворянин родом з Полтавської губернії, депутат I Державної думи від Полтавської губернії. Студіював фізику в Київському Університеті, згодом у Швейцарії (1884). Ще студентом був за політичну діяльність засланий до Сибіру. Написав ряд публіцистичних статей, де пропагував ідею української державності. Помер і похований у Женеві.

Дослідники М. М. Шитюк і О. С. Козирев (2014, с. 135) вказують, що П. Чижевський наприкінці липня або у перших числах серпня виїжджав з науковою метою до Женеви, де, ймовірно, спілкувався з М. Драгомановим, Хв. Вовком, В. Мальованим, обговорюючи плани щодо майбутньої співпраці. Малюнок Хв. Вовка і його щоденникові записи (про які буде сказано далі) підтверджують цей здогад істориків.

МАЛЬОВАНИЙ

Володимир Григорович Мальований (1847—1893) — український соціаліст-федераліст, поет, учасник громадівського і народовольського рухів 1870—90-х рр. У 1870-х рр. В. Мальований був одним із впливових лідерів радикально-демократичного крила Одеської Громади. Займався перевезенням видань М. Драгоманова в Україну, нелегальною громадівською друкарнею для випуску соціалістичної літератури і української

агітаційної газети. У 1879 р. за свою діяльність був заарештований і засланий до Сибіру, звідки втік (Шитюк, Козирев 2014, с. 9).

Навесні 1883 р. В. Мальований виступив із ініціативою створення першої в Наддніпрянщині політичної партії українських соціалістів-федералістів. Для цього він написав один із варіантів проекту програми. Остаточний проект, укладений разом з І. Присецьким, став основою політико-соціальної програми українського товариства «Вільна Спілка» — «Вольный Союз» (Шитюк, Козирев 2014, с. 9). Товариство ставило за мету перетворення Російської імперії на засадах політичної свободи і самоврядування. Із М. Драгомановим із цього питання вони співпрацювали якраз влітку 1883 р. За змістом програма мала компромісний характер і не повністю відповідала політичним поглядам як М. Драгоманова, так і В. Мальованого (Козирев 2013, с. 104).

З дружиною Марією Миколаївною Миколаєвою В. Мальований познайомився у 1882 р. Вони перебували у невінчаному шлюбі і проживали у Харкові. Перед від'їздом за кордон (6 квітня 1883 р.) В. Мальований написав своїй сестрі Марії Козловській, рекомендуючи Марію Ніколаєву як свою дружину, через яку з ним можна тримати зв'язок (Шитюк, Козирев 2014, с. 134—135). Спершу у нас була версія, що «Маруська» на малюнку — саме вона, однак, як доводять М. М. Шитюк та О. С. Козирев (2014, с. 135), спираючись на дані з архіву ЦДІАК, а також РДІА, за жандармськими джерелами з 29 липня по 29 серпня вона зареєстрована у Петербурзі. Перебування там, у свою чергу, мабуть, було пов'язане із виконанням доручень організаторів «Вільної Спілки».

Негласний нагляд за І. Присецьким дозволив встановити, що 30 серпня і 1 вересня він зустрічався у готелі «Бель-Вю» з В. Мальованим, з яким заходив до будинків № 48, 52 по Бібіковському бульвару, де проживала дворянська родина Рубісових [1]. Катерина Михайлівна і Костянтин Миколайович мали чотирьох доньок — Софію, Олену, Катерину, Ганну і двох синів — Миколу та Олексія. Софія була заміжня за П. Чижевським (Шитюк, Козирев 2014, с. 135, 144), який

1. Хв. Вовк у щоденнику за 1880 і 1883 рр. часто згадує про Катерину Михайлівну Рубісову, називаючи її Рубіска.

присутній на малюнку Хв. Вовка. Вдень 2 вересня на Хрещатику поліція затримує І. Присецького, наступного дня його переводять до тюрми, а у ніч на 3 вересня у готелі «Бель-Вю» заарештовують В. Мальованого і його дружину.

Жандарми вилучили 38 книг і брошур різними мовами (твори В. Жуковського, П. Мирного, П.-Ж. Прудона, М. Драгоманова, журнали «Громада», «Нігіліст», «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, додаток до «Громади» під назвою «Вільна Спілка — Вольный Союз — La Federation», портрети Хв. Вовка, С. Перовської, паспорт і білет румунського підданого Федора Кіндратовича (Шитюк, Козирев 2014, с. 136). Слідство встановило, що під іменем Ф. Кіндратовича у Тульці до кінця 1881 р. мешкав Хв. Вовк. Про контакти В. Мальованого із Хв. Вовком свідчило і те, що у нього за результатами обшуку було вилучено інструкцію Хв. Вовка до В. Антоновича з приводу статей Ф. Кіндратовича в «Киевской старине» (Шитюк, Козирев 2014, с. 139—140). В. Антонович свідчив на допиті, що прізвище Мальованого йому знайоме. Як писав М. Драгоманов у листі до І. Франка через чотири роки (1887): «*Поки так мудрили, поліція накрила Мальованого з заміткою в книжці про комісію од Вовка до Антоновича. З поводу статей Кондратовича в К[иевской] С[тарине], в комісії, котру я сам не радив В[ов]ку і Мальованому брати, шчоб не мішати політики і археології*» (Драгоманов 1908, с. 83).

Були допитані також дружина Хв. Вовка Христина та його брат Дмитро.

Ці події знайшли своє відображення у щоденнику Хв. Вовка.

17 / 29 вересня 1883, Женева: «*Только что с Кузьмой* [1] *говорили. Пропав мабуть Малеваний. И страшно очень за Павла* [2]. *Как бы с ними еще беды не вышло. А еще по крайней мере до вторника ждать. Хоть бы он выскочил. И черт меня дернул программу эту ему давать*» [3] (Щоденник… 1879—1888, арк. 30).

В. Мальований вертався до Києва з Женеви разом із П. Чижевським, тому Хв. Вовк переживає за обох. 19 вересня / 1 жовтня у щоденнику він записує: «*Вчера с утра хорошая погода была — после кофе, встретившись с Кузьмой, пошли гулять. Вернувшись позавтракали, стали газеты читать — коли входит Кузьма и поздоровляет: В «Ділі» напечатано, что в Кіеве арестовано кого-то, приехавшего з-за кордону, а потім ув'язнено Евг. Борисова и Казіміра Козловського. От тобі маєш. Разумеется, сомненний уже никаких. Бедный Малеваный… Ну, теперь понятно, Восточной Сибири не миновать. И Борисов… И конечно все опять провалилось… Боюсь за Павла — как бы и он как-нибудь не взлетел*» (Щоденник… 1879—1888, арк. 31).

22 вересня / 4 жовтня: «*Од Павла телеграма. Хоть я ее и не понимаю вполне… Но ясно, что он в Киеве и цел*» (Щоденник… 1879—1888, арк. 33).

22 вересня / 5 жовтня: «*Ну лист од Павла прийшов. Коротенький і нічого у йому нема, окрім того хіба, що моя болгарська стаття у К. М. Рубіски — а усе добре, що хоч лист є. За Мальованого — що арештований та годі… Уранці коректуру робив, прийшов Драгоманов і помішав*» (Щоденник… 1879—1888, арк. 33—34).

2 / 14 жовтня: «*Прийшов лист од Павла… Прочитав і цілий день як дурний. Багато думок і дуже важко. Не можу навіть ні писати, ні думати. Хай завтра як пройде трохи…*

Був на собраніі "Общества пособія емігрантам"… Тоска і противно — не то склеп з мертвяками, не то больниця якась. Ну іх» (Щоденник… 1879—1888, арк. 37).

17 / 29 жовтня: «*Учора вранці — щось мене будить — прокидаюсь — аж це мій Павло. Приїхали ще у Неділю увечері… Ну чимало усякої всячини розказав. На головніше, що їх усіх — і К. М. Рубісову і Лену і Соню і Павла і навіть Сашка кликали у Жандармське Управління — кликали через те, що як ходили слідом за Мальованим, то бачили, що він двічі у їх був. Попереду тягали дворників, прислугу — їх питались, а далі вже їх потягли. Питались за Мальованого — вони усі сказали, що не знають і не бачили… Далі Павло (його першого допрашували) сам сказав, що він був у Женеві і чом йому паспорту не дають… Тоді його спитали чи бачив він у Женеві Драгоманова. Сказав, що бачив і знає, тоді за мене спитали — сказав, що не знає… Далі пішла Соня — її спитали між іншим чи має вона переписку зо мною. Вона сказала, що ні. Жандарм (капітан Малицький) всміхнувсь… Далі Рубіска… Про М[альовано]го нічого нового — три дні у Київі побув і узяли. Узяли через Присецького бо за їм довго вже ходили… Борисов одказується от усього, думає що може і пустять. Программи здається не попались*» (Щоденник… 1879—1888, арк. 39—40).

Як припускають М. М. Шитюк і О. С. Козирев (2014, с. 144), зміст останнього речення може свідчити про те, що проект програми «Вільної Спілки» і програма, яка знаходилася у П. Чижевського, не потрапили до рук поліції.

В. Мальованого та І. Присецького було заслано у Східний Сибір на п'ять років із встановленням пізнішого гласного нагляду на два роки. Під час наступного чергового ув'язнення В. Мальований не відмовився від своїх переконань. Він помер 9 березня 1893 р. у Томській лікарні, не дочекавшись свого звільнення. Одеська Громада

1. В середині 1883 р., коли Хв. Вовк переїхав до Женеви, тут його зустріли М. Драгоманов і А. Ляхоцький, більше відомий як Кузьма (Франко 1997, с. 94).

2. О. О. Франко вважала, що йдеться про *Павла* Рубісова (1997, с. 96). Однак М. М. Шитюк і О. С. Козирев (2014, с. 144) доводять, що мова про *Павла* Чижевського. Малюнок це також підтверджує.

3. Тут і далі: в цитатах зі щоденника збережено орфографію й оригінальну специфічну мову Хв. Вовка. Він починав фразу російською — і переходив на українську. Це важливо для розуміння контексту формування україномовності в середовищі української наукової еліти означеного історичного періоду.

займалась вихованням його дітей до їхнього повноліття (Болдирєв 1995, с. 53).

* * *

Попри строкату біографію Хв. Вовка, із численними переїздами на далекі відстані, його спадщина вражає своєю повнотою. До цього слід додати звичку вченого не лише збирати чи виготовляти пам'ятні речі, а й зберігати їх. Тому його спадщина дає унікальну можливість дослідити навіть такі, здавалося б, дрібниці академічної біографії. Новітня історія науки і знання більше не працює виключно з великими структурами, а ставить у центр уваги людину, її тіло, емоції, часову і просторову прив'язку до наукового і позанаукового світу. Це дозволяє дослідити, зокрема, праксеологічний аспект виробництва знань і зрозуміти, як обмежені ресурси, особисті зв'язки, індивідуальний досвід та емоції, і, зрештою, такі аспекти, як здоров'я та фізична підготовка (особливо в польових дослідженнях, наприклад, у горах), впливають на академічний результат (Shapin 2010). Такі підходи прислужилися і для української історії науки та можуть збагатити її в майбутньому (Роде 2020; Rohde 2022; 2023). Для того, щоб зробити такі підходи кориснимі, не достатньо мати доступ до опублікованих праць науковця, але потрібні й архіви, які містять такі джерела, як наведені у цій статті малюнок та фотографії.

Фотографія як медіум була винайдена у першій половині XIX ст. і з тих пір постійно розвивалась. У другій половині XIX ст. це зробило її особливо цікавою для людей, зокрема і для науковців. Фотографію використовували як сувенір, який можна було створити за власним бажанням, позуючи на знімку. Етнограф В. Гнатюк у 1900 р. писав Хв. Вовку: «*Чи не міг би я просити Вас свою фотографію, як маєте? Мені дуже хотілось би її мати*» (ред. Сохань 2001, с. 27).

Науковці могли документувати свої дослідження та експедиції, надавати колегам більш точний візуальний матеріал, ніж малюнки, і, зрештою, ілюструвати свою роботу. У тогочасному дискурсі фотографії робили наукові дослідження більш «об'єктивними». У фонді Хв. Вовка ми знаходимо цілу серію «приватних» і водночас «професійних» фотографій, які, будучи на перетині цих двох ідей, ставили соціальний аспект у центр уваги.

Представлений олівцевий малюнок, навіть більше, ніж фотографія, пропонує спосіб інтерпретувати сприйняття Хв. Вовком себе у зв'язку із групою. Він не стоїть обличчям до камери, а дивиться на друзів і тримає в руці блокнот. Як глядачі, ми не знаємо, чи він малює, чи пише у цій книжці, але у будь-якому разі ми відчуваємо його як літописця групи, який документує або навіть реєструє її діяльність. Така перспектива узгоджується із його щоденником цього періоду. Без збережених документів Хв. Вовка цей епізод був би повністю забутий.

ЛІТЕРАТУРА

Беренштам-Кістяківська, М. 1928. Українські гуртки в Київі другої половини 1880-их та початку 1890-их років. В: Грушевський, М. (ред.). *За сто літ: Матеріяли з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття*. 3. Київ: Державне видавництво України, с. 206-225.

Блокнот… *Етнографія. Балкани, Добруджа. Краєвиди, будівлі, одяг, їжа. Нотатки, конспекти, бібліографічні картки, замальовки олівцем.* НА ІА НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 173, арк. 83-84.

Болдирєв, О. В. 1995. Перша спроба організації української політичної партії. *Український історичний журнал*, 6, с. 47-55.

Бузько, О. В. 2015. Авторство одного підпису: до історії наукового архіву Інституту археології НАН України. *Археологія і давня історія України*, 4 (17), с. 197-202.

Грушевський, М. 1926. Місія Драгоманова. *Україна: науковий двохмісячник українознавства*, 2—3, с. 3-28.

Драгоманов, М. П. 1884. *Опыт украинской политико-социальной программы: свод и объяснения.* Женева: Громада.

Драгоманов, М. П. 1908. *Листи до Ів. Франка і инших. 1887—1895.* Львів: Наукове Товариство ім. Шевченка.

Драгоманов, М. П. 1917. *Автобіографія*. Київ: Криниця; Герольд.

Житецький, І. 1926. Останній виїзд М. П. Драгоманова за кордон. *Україна: науковий двохмісячник українознавства*, 2—3, с. 29-37.

Записка… *Записка М. Жебуньової.* НА ІА НАН України, ф. 1, оп. 3, спр. 2336.

Запрошення… *Археологія-антропологія. Різні «Запрошення», 26 карток.* НА ІА НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 84-а.

Козирев, О. С. 2013. Політична програма «Вольный Союз» — «Вільна Спілка» як віддзеркалення політико-правових поглядів Володимира Мальованого. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*, 11, с. 96-105.

Колеснікова, В. А., Черновол, І. В., Яненко, А. С. 2012. *Музей (Кабінет) антропології та етнології імені проф. Хв. Вовка*. Київ: Стародавній світ.

Листи… *Листи Г. де Мортільє.* НА ІА НАН України, ф. 1, оп. 3, спр. 3262—3263.

Лисяк-Рудницький, І. 1994a. Драгоманов як політичний теоретик. В: Лисяк-Рудницький, І. *Історичні есе.* 1. Київ: Дух і літера, с. 299-348.

Лисяк-Рудницький, І. 1994b. Перша українська політична програма — «Передне слово» до «Громади» Михайла Драгоманова. В: Лисяк-Рудницький, І. *Історичні есе*. 1. Київ: Дух і літера, с. 349-374.

Меню… *Меню обідів.* НА ІА НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 84-б.

Показання Веледницького… *Революційна діяльність за царату. Varia.* НА ІА НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 384-а.

Роде, М. 2020. Українська популярна наука в Габсбурзькій Галичині, 1900—14. *East / West: Journal of Ukrainian Studies*, 7 (2), с. 139-171.

Русова, С. 1928. Мої спомини. Pp. 1861—1879. В: Грушевський, М. (ред.). *За сто літ: Матеріяли з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття*. 2. Київ: Державне видавництво України, с. 135-175.

Світленко, С. 1996. Народне оповідання «сен-жебуністів». *Козацтво*, 1 (4), с. 39-40.

Світленко, С. 2003. Брати Жебуньови: метаморфози еволюції народницького світогляду. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*, 2, с. 75-95.

Світленко, С. І. 2006. *Суспільний рух на Катеринославщині у 50—80-х роках XIX століття*. Дніпропетровськ: Дніпропетровський національний університет.

Смаль-Стоцький, Р. (ред.). 1938. *Архів Михайла Драгоманова*. І: Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870—1895 рр.). Варшава: Український науковий Інститут.

Сохань, П. С. (ред.). 2001. *Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком*. Львів; Київ.

Франко, О. 1997. *Федір Кіндратович Вовк (1847—1918): Дослідження. Спогади. Бібліографія. До 150-ліття з дня народження вченого*. Нью-Йорк.

Франко, О. 2001. *Федір Вовк — вчений і громадський діяч*. Київ: Європейський Університет.

Франко, О. О. 2006. Міжнародні наукові зв'язки Федора Вовка: погляд через століття. *Народна творчість та етнографія*, 1, с. 30-47.

Цеунов, І. 2018. Суспільно-політична діяльність Хведора Вовка крізь призму доносу Василя Веледницького. *Київські історичні студії*, 1, с. 132-136.

Черновол, І. В. 2011. Спадщина Федора Вовка в Інституті археології НАН України. *Археологія*, 1, с. 110-117.

Шитюк, М. М., Козирев, О. С. 2014. *Громадсько-політична діяльність Володимира Мальованого (1847—1893 рр.)*. Миколаїв.

Щоденник… 1879—1888. *Щоденник Ф. К. Вовка, 1879—1888 рр. (рукописна копія з власноручних щоденників). Добруджа, Женева, Рим та ін.* НА ІА НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 341-а.

Baumann, F. 2023. *Dynasty Divided: A Family History of Russian and Ukrainian Nationalism*. Ithaca: Northern Illinois University Press, an imprint of Cornell University press.

Excursion… 1901. Excursion aux environs de Gisors. Le Dimanche 26 Août 1900. *Bulletin de la Société d'excursions scientifiques*, I: 1899—1900, p. 87-95.

Fondation… 1901. Fondation de la Société d'excursions scientifiques. *Bulletin de la Société d'excursions scientifiques*, I: 1899—1900, p. 1.

Liste… 1901. Liste de membres. *Bulletin de la Société d'excursions scientifiques*, I: 1899—1900, p. 7-10.

Ecole… 1894—1895. *Ecole d'Anthropologie. Cours de M. A. de Mortillet, 1894—1895. Liste des Monuments mégalithiques de France portank des figures sculptées.* НА ІА НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 53.

Mortillet, G. de. 1876. Tableau de la France préhistorique. *Matériaux Pour L'histoire Primitive Et Naturelle De L'homme*, VII, 2 série, p. 318-319.

Richard, N. 2012. Volkov in France. Cultural Transfers in Anthropology and Prehistoric Archaeology at the end of the 19th Century. *Археологія і давня історія України*, 9: Історія археології: дослідники та наукові центри, с. 220-227.

Rohde, M. 2022. *Nationale Wissenschaft zwischen zwei Imperien. Die Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften, 1892—1918*. Göttingen: Vienna University Press.

Rohde, M. 2023. Wissenstopographien des Grenzraums: Die ruthenisch-ukrainisch bewohnten Ostkarpaten im Visier von «frontier»-Wissenschaften des langen 19. Jahrhunderts. In: Schröder, L., Wegewitz, M., Gundermann, C. (Hg.). *Raum- und Grenzkonzeptionen in der Erforschung europäischer Regionen*. Dresden, S. 231-255.

Shapin, S. 2010. *Never Pure: Historical Studies of Science as if It Was Produced by People with Bodies, Situated in Time, Space, Culture, and Society, and Struggling for Credibility and Authority*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Schlanger, N., Soulier, P. 2002. A Feast for the Eyes: Celebrating Prehistory in the De Mortillet Dinners (an Iconographic Dossier). *Antiquity*, 76 (291), p. 132-133.

Visite… 1901. Visite a l'Exposition colonies étrangures d'Asie. Le Dimanche 12 Août 1900. *Bulletin de la Société d'excursions scientifiques*, I: 1899—1900, p. 79-86.

Volkov, Th. 1896. Dolmens de l'Ile-d'Yeu. *Bulletins de la Société d'anthropologie de Paris*, IV (7), p. 241-246.

REFERENCES

Berenshtam-Kistiakivska, M. 1928. Ukrainski hurtky v Kyivi druhoi polovyny 1880-ykh ta pochatku 1890-ykh rokiv. In: Hrushevskyi, M. (ed.). *Za sto lit: Materiialy z hromadskoho y literaturnoho zhyttia Ukrainy XIX i pochatkiv XX stolittia*. 3. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, s. 206-225.

Bloknot… *Etnohrafiia. Balkany, Dobrudzha. Kraievydy, budivli, odiah, yizha. Notatky, konspekty, bibliohrafichni kartky, zamalovky olivtsem*. NA IA NAN Ukrainy, f. 1, op. 1, spr. 173, ark. 83-84.

Boldyriev, O. V. 1995. Persha sproba orhanizatsii ukrainskoi politychnoi partii. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, s. 47-55.

Buzko, O. V. 2015. Avtorstvo odnoho pidpysu: do istorii naukovoho arkhivu Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (17), s. 197-202.

Hrushevskyi, M. 1926. Misiia Drahomanova. *Ukraina: naukovyi dvokhmisiachnyk ukrainoznavstva*, 2—3, s. 3-28.

Dragomanov, M. P. 1884. *Opyt ukrainskoi politiko-sotsialnoi programmy: svod i obieiasneniia*. Zheneva: Gromada.

Drahomanov, M. P. 1908. *Lysty do Iv. Franka i ynshykh. 1887—1895*. Lviv: Naukove Tovarystvo im. Shevchenka.

Drahomanov, M. P. 1917. *Avtobiohrafiia*. Kyiv: Kpynytsia; Hepold.

Zhytetskyi, I. 1926. Ostannii vyizd M. P. Drahomanova za kordon. *Ukraina: naukovyi dvokhmisiachnyk ukrainoznavstva*, 2—3, s. 29-37.

Zapyska… *Zapyska M. Zhebunovoi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 1, op. 3, spr. 2336.

Zaproshennia… *Arkheolohiia-antropolohiia. Rizni «Zaproshennia», 26 kartok*. NA IA NAN Ukrainy, f. 1, op. 1, spr. 84-a.

Kozyrev, O. S. 2013. Politychna prohrama «Volnyi Soiuz» — «Vilna Spilka» yak viddzerkalennia polityko-pravovykh pohliadiv Volodymyra Malovanoho. *Naddniprianska Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati*, 11, s. 96-105.

Kolesnikova, V. A., Chernovol, I. V., Yanenko, A. S. 2012. *Muzei (Kabinet) antropolohii ta etnolohii imeni prof. Khv. Vovka*. Kyiv: Starodavnii svit.

Lysty… *Lysty H. de Mortilie*. NA IA NAN Ukrainy, f. 1, op. 3, spr. 3262—3263.

Lysiak-Rudnytskyi, I. 1994a. Drahomanov yak politychnyi teoretyk. In: Lysiak-Rudnytskyi, I. *Istorychni ese*. 1. Kyiv: Dukh i litera, s. 299-348.

Lysiak-Rudnytskyi, I. 1994b. Persha ukrainska politychna prohrama — «Perednie slovo» do «Hromady» Mykhaila Drahomanova. In: Lysiak-Rudnytskyi, I. *Istorychni ese*. 1. Kyiv: Dukh i litera, s. 349-374.

Meniu… *Meniu obidiv*. NA IA NAN Ukrainy, f. 1, op. 1, spr. 84-b.

Pokazannia Velednytskoho… *Revoliutsiina diialnist za tsaratu. Varia*. NA IA NAN Ukrainy, f. 1, op. 1, spr. 384-a.

Rode, M. 2020. Ukrainska populiarna nauka v Habsburzkii Halychyni, 1900—14. *East / West: Journal of Ukrainian Studies*, 7 (2), s. 139-171.

Rusova, S. 1928. Moi spomyny. Rr. 1861—1879. In: Hrushevskyi, M. (ed.). *Za sto lit: Materiialy z hromadskoho y literaturnoho zhyttia Ukrainy XIX i pochatkiv XX stolittia*. 2. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, s. 135-175.

Svitlenko, S. 1996. Narodne opovidannia «sen-zhebunistiv». *Kozatstvo*, 1 (4), s. 39-40.

Svitlenko, S. 2003. Braty Zhebunovy: metamorfozy evoliutsii narodnytskoho svitohliadu. *Naddnipranska Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati*, 2, s. 75-95.

Svitlenko, S. I. 2006. *Suspilnyi rukh na Katerynoslavshchyni u 50—80-kh rokakh XIX stolittia*. Dnipropetrovsk: Dnipropetrovskyi natsionalnyi universytet.

Smal-Stotskyi, R. (ed.). 1938. *Arkhiv Mykhaila Drahomanova*. I: Lystuvannia Kyivskoi Staroi Hromady z M. Drahomanovym (1870—1895 rr.). Varshava: Ukrainskyi naukovyi Instytut.

Sokhan, P. S. (ed.). 2001. *Lystuvannia Fedora Vovka z Volodymyrom Hnatiukom*. Lviv; Kyiv.

Franko, O. 1997. *Fedir Kindratovych Vovk (1847—1918): Doslidzhennia. Spohady. Bibliohrafiia. Do 150-littia z dnia narodzhennia vchenoho*. Niu-Iork.

Franko, O. 2001. *Fedir Vovk — vchenyi i hromadskyi diiach*. Kyiv: Yevropeiskyi Universytet.

Franko, O. O. 2006. Mizhnarodni naukovi zv'iazky Fedora Vovka: pohliad cherez stolittia. *Narodna tvorchist ta etnohrafiia*, 1, s. 30-47.

Tseunov, I. 2018. Suspilno-politychna diialnist Khvedora Vovka kriz pryzmu donosu Vasylia Velednytskoho. *Kyivski istorychni studii*, 1, s. 132-136.

Chernovol, I. V. 2011. Spadshchyna Fedora Vovka v Instytuti arkheolohii NAN Ukrainy. *Arkheolohiia*, 1, s. 110-117.

Shytiuk, M. M., Kozyrev, O. S. 2014. *Hromadsko-politychna diialnist Volodymyra Malovanoho (1847—1893 pp.)*. Mykolaiv.

Shchodennyk… 1879—1888. *Shchodennyk F. K. Vovka, 1879—1888 rr. (rukopysna kopiia z vlasnoruchnykh shchodennykiv). Dobrudzha, Zheneva, Rym ta in.* NA IA NAN Ukrainy, f. 1, op. 1, spr. 341-a.

Baumann, F. 2023. *Dynasty Divided: A Family History of Russian and Ukrainian Nationalism*. Ithaca: Northern Illinois University Press, an imprint of Cornell University press.

Excursion… 1901. Excursion aux environs de Gisors. Le Dimanche 26 Août 1900. *Bulletin de la Société d'excursions scientifiques*, I: 1899—1900, p. 87-95.

Fondation… 1901. Fondation de la Société d'excursions scientifiques. *Bulletin de la Société d'excursions scientifiques*, I: 1899—1900, p. 1.

Liste… 1901. Liste de membres. *Bulletin de la Société d'excursions scientifiques*, I: 1899—1900, p. 7-10.

Ecole… 1894—1895. *Ecole d'Anthropologie. Cours de M. A. de Mortillet, 1894—1895. Liste des Monuments mégalithiques de France portank des figures sculptées.* НА ІА НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 53.

Mortillet, G. de. 1876. Tableau de la France préhistorique. *Matériaux Pour L'histoire Primitive Et Naturelle De L'homme*, VII, 2 série, p. 318-319.

Richard, N. 2012. Volkov in France. Cultural Transfers in Anthropology and Prehistoric Archaeology at the end of the 19th Century. *Археологія і давня історія України*, 9: Історія археології: дослідники та наукові центри, с. 220-227.

Rohde, M. 2022. *Nationale Wissenschaft zwischen zwei Imperien. Die Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften, 1892—1918*. Göttingen: Vienna University Press.

Rohde, M. 2023. Wissenstopographien des Grenzraums: Die ruthenisch-ukrainisch bewohnten Ostkarpaten im Visier von «frontier»-Wissenschaften des langen 19. Jahrhunderts. In: Schröder, L., Wegewitz, M., Gundermann, C. (Hg.). *Raum- und Grenzkonzeptionen in der Erforschung europäischer Regionen*. Dresden, S. 231-255.

Shapin, S. 2010. *Never Pure: Historical Studies of Science as if It Was Produced by People with Bodies, Situated in Time, Space, Culture, and Society, and Struggling for Credibility and Authority*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Schlanger, N., Soulier, P. 2002. A Feast for the Eyes: Celebrating Prehistory in the De Mortillet Dinners (an Iconographic Dossier). *Antiquity*, 76 (291), p. 132-133.

Visite… 1901. Visite a l'Exposition colonies étrangures d'Asie. Le Dimanche 12 Août 1900. *Bulletin de la Société d'excursions scientifiques*, I: 1899—1900, p. 79-86.

Volkov, Th. 1896. Dolmens de l'Ile-d'Yeu. *Bulletins de la Société d'anthropologie de Paris*, IV (7), p. 241-246.

O. V. Buzko, M. Rohde

COMMUNITY IN IMAGES: ARCHIVAL SOURCES ON THE BIOGRAPHY OF KHVEDIR VOVK

The paper discusses visual materials from the fond of the Ukrainian archaeologist, anthropologist and ethnologist Khvedir Vovk concerning the most understudied period of his biography in Swiss (1876—1878, 1883—1887) and French (1887—1905) emigration. As part of an ongoing digitization project, numerous dolmen illustrations from this period have been found in his papers. We consider these documentations of excursions with regard to their social component. Therefore, we are illuminating Vovk's role in Mykhailo Drahomanov's circles in Geneva, and his participation in French archaeologist circles around Gabriel and Adrien de Mortillet.

At the heart of the consideration is a sketch drawn by Vovk from an excursion, which we use to show how many complex memories are contained in it. The drawing shows a moment in August 1883, which later was followed by dramatic events. The depicted Vovk, Drahomanov, Malyovany, Chyzhevsky, Zhebunev (and probably Zhebunev's daughter Maruska) gathered in Geneva for a political purpose: to draft a project for the political association called the «Free Union». Its aim was to promote the principles of liberal political reform and decentralization in the Russian Empire. As Drahomanov recalled in his memoirs, the goal was to campaign for political freedom and to inform Ukrainian and Russian public about the social issues in Western Europe and America.

As we argue, such images are at an intersection between scientific documentation and private memorabilia. They provide information about the complex ties of a scientist that show little in his published works but influenced his private, social and academic life. Through his extensive collections of such materials, Vovk's papers are of the greatest interest to a modern Ukrainian history of science that addresses both the private dimensions of biography and the European interconnections of Ukrainian scientists.

Keywords: history of knowledge, history of science, photography, dolmen, emigration.

Одержано 8.11.2023

БУЗЬКО Олександра Вікторівна, молодша наукова співробітниця, завідувачка Науковим архівом, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
BUZKO Oleksandra V., Junior Researcher, Head of Scientific Archive, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-3969-8955,
e-mail: olexandrabuzko@gmail.com.

РОДЕ Мартін, доктор філософії, дослідник, Інститут дослідження Східної та Південно-Східної Європи імені Ляйбниця, Регенсбург, Німеччина.
ROHDE Martin, Dr., Research Fellow, Leibniz-Institut für Ost- und Südosteuropaforschung, Regensburg, Germany.
ORCID: 0000-0001-9856-8654,
e-mail: rohde@ios-regensburg.de.

ВСТУП

Масові поховання або захоронення виявляють на місцях соціальних або природних катастроф (повені, виверження вулканів, епідемії, полі битв, навали). Є декілька джерел до вивчення подій, пов'язаних з такими похованнями. Писемні джерела (літописи або спогади очевидців) можуть бути дещо суб'єктивними й можуть залежати від політичної ситуації або емоційного стану автора. Більш об'єктивними є археологічні джерела, проте їх інтерпретація залежить від наявності і доступності аналогій та різноманіття виявлених артефактів. З іншого боку, антропологічні джерела мають сенс лише в археологічному та історичному контексті.

Найбільшу цінність та об'єктивність для історичних реконструкцій минулих подій дають комплексні дослідження, які використовують методи граничних наук (історії, археології, біоархеології, біохімії, генетики тощо).

Три статті, запропоновані у рубриці «Незвичайні знахідки» вводять до наукового обігу унікальний матеріал. Автори розглядають незвичайне поховання з трьох точок зору — археології, краніології та палеопатології.

Археологічне датування підтверджено радіокарбонним. Чотири остеологічні зразки з різних горизонтів могили, були досліджені у лабораторії масспектрометрі центру фізичних наук та технологій Вільнюського Університету і повністю відповідають археологічному датуванню.

Інформація щодо подій, які відбувались на острові Березань за княжої доби, досить обмежена. Відомо, що острів Березань знаходиться на маршрутах каботажного плавання вздовж північного побережжя Чорного моря від нижнього Дніпра до гирла Дністра, а надалі до Дунаю. Вважається, що через острів міг пролягати шлях з «варяг у греки». На сучасному острові Березань виявляють археологічні свідчення перебування варягів, візантійську кераміку та артефакти, які можна пов'язати з існуванням тут давньоруського поселення.

Виявлення незвичайного поховального об'єкту та його комплексне дослідження дає можливості прояснити деякі питання середньовічної історії острова, однак ще більше питань ставить.

У першій з трьох статей подається інформація стосовно археологічного контексту поховання і датування, що базуються на археологічному матеріалі. Дослідниками робиться спроба інтерпретації історичних подій, які привели до появи даного об'єкту.

У другій статті міститься краніологічна характеристика людей, які поховані в спільній могилі, проводиться порівняльний міжгруповий аналіз з хронологічно близькими групами. Особлива увага приділяється порівнянню з популяціями, присутність вихідців з яких фіксується на Березані археологічно або прогнозується на підставі писемних джерел.

Третя стаття блоку містить біологічні характеристики групи людей, які були покладені до виявленої могили: статево-віковий склад, патології та травми, які можуть дати інформацію про долю та причини смерті людей.

Висновки археологів та антропологів, які працюють за різними методиками, як і очікувалось, переважно підтвердили одне одного, однак у деяких моментах інтерпретації відрізняються. Питання, які виникли в процесі дослідження вимагають застосування подальших методів. Зокрема, плануються ізотопні, генетичні аналізи, а також розширення остеологічних та тафономічних даних.

Редакція висловлює надію, що публікація даних матеріалів викличе зацікавленість археологів та істориків до Березані доби середньовіччя, яку вони не надто балували увагою, хоч ця напрочуд цікава пам'ятка заслуговує кращої наукової долі.

Крім того, комплексне дослідження матеріалів середньовічного поховання 82 з Березані є позитивним прецедентом для вивчення нетипових поховальних пам'яток.

УДК 904.5(477.73)”653” DOI: 10.37445/adiu.2023.04.13

Д. В. Бондаренко, О. І. Смирнов, Л. І. Смирнов, В. В. Кузовков

КОЛЕКТИВНЕ ПОХОВАННЯ ДОСЛІДЖЕНЕ НА БЕРЕЗАНІ В КОНТЕКСТІ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ІСТОРІЇ ОСТРОВА

У публікації введено до наукового обігу колективне поховання з розкопок середньовічного могильника на о. Березань у 2016 р. та здійснено спробу з'ясувати історичний контекст цього комплексу.

Ключові слова: *Березань, середньовіччя, могильник, колективне поховання.*

Острів Березань знаходиться в Чорному морі біля виходів Дніпро-Бузького та Березанського лиманів. З усіх боків, окрім неширокого пологого підйому на східному узбережжі, острів оточений високими скелями, які перетворили його на природну фортецю. Зручне розташування дозволяло острову бути своєрідною перевалочною базою на шляхах із Чорного моря вглиб континенту.

Розташування Березані біля гирл важливих судноплавних водних артерій і стало, імовірно, однією з ключових причин заселення острова від найдавніших часів. Археологія та історія Березані надзвичайно строката: тут зафіксовані залишки життєдіяльності доби пізньої бронзи, античне місто, середньовічне поселення, фортифікаційні споруди XVIII—XX ст.

Нині о. Березань широко відомий завдяки найдавнішому поселенню іонійських колоністів у Північному Причорномор'ї. А втім, доволі вагома частка матеріалів з розкопок належить середньовічним старожитностям, що їх представлено поселенням та могильником. Не зважаючи на надзвичайний науковий інтерес до цієї категорії пам'яток, на жаль, більшість з них лишаються неопублікованими. Натомість, саме на Березані представлені чи не єдині рідкісні свідчення про присутність та діяльність у цьому регіоні представників Русі.

Острів Березань у середньовічних джерелах. Звернемось до історичного контексту, що супроводжує давньоруські старожитності о. Березані. Розташований на легендарному шляху «з варяг у греки», сам острів нечасто згадується у писемних джерелах, синхронних давньоруській присутності у регіоні.

Значна кількість дослідників, спираючись на свідчення Костянтина VII Багрянородного («Про управління імперією»), ідентифікують о. Березань з о. св. Еферія (ред. Литаврин, Новосельцев 1990, с. 48—51). Згадки про Еферія, призначеного єпископом Херсона (Херсонеса), збереглись у «Житіях святих єпископів Херсонських», складених у VI ст., що дійшли у грецькій, вірменській та слов'янській версіях, у складі міней [1].

Згідно до «Житія», єпископат Еферія у Херсонесі належить до часів правління Костянтина I (306—337 рр.), але до прийняття Медіоланського едикту 313 р. По дорозі з Константинополя до Херсонеса він помер та був похований на острові, який отримав його ім'я.

Єпископ Херсонеса на ім'я Еферій брав участь у II Вселенському соборі 381 р. (Деяния… 1910, с. 122). Він залишив підпис під «Посланням» собо-

1. Грецька версія «Житій» повідомляє про Еферія таке: «*Пройшло немало часу й відправили з Єрусалима певного єпископа на ім'я Еферій. Він ще не дістався Херсону, як подихом повітря [його] прибило до певного острову, що називався Алсос і належав до областей ріки Дніпро. На цьому [острові] великий Еферій, уражений недугою і відчуваючи наближення смерті, говорить молитвою «Господи Боже мій, оскільки Ти зволів поставити мене, хоч і недостойного, єпископом міста Херсон, Сам сотвори, щоб і пам'ять моя вершилася у ньому, щоб прославилося пресвяте ім'я Твоє». Вірні, обрядивши померлого і відправивши потрібне служіння, чесно поховали його, поставивши стовп біля могили й на ньому поставили хрест. Дерева, що невимовними долями Божими виросли на цьому місці, здалеку вказують могилу*» (Сорочан 2005, с. 1268—1269, 1276—1277). Тут і далі переклад з російської — авторів.

© Д. В. БОНДАРЕНКО, О. І. СМИРНОВ, Л. І. СМИРНОВ, В. В. КУЗОВКОВ, 2023

ру, в якому формулювалися прийняті постанови. Еферій представляв область Скіфію разом з єпископами Геронтієм із Том і Севастіаном з Анхіалу.

Костянтин VII Багрянородний надав опис водного шляху, що з'єднував Русь з Константинополем, повідомляючи, звідки виходили купці, основні етапи їхнього руху маршрутом, виміри часу, що його потребувало плавання, та місця основних зупинок. Серед останніх згадується і острів св. Еферія.

Згідно до свідчення візантійського імператора, кораблі (моноксили) «росів» виходили з Новгорода (Немогарда), Смоленська (Мілініскі), Любеча (Теліуци), Чернігова (Чернігоги) та Вишгорода (Вусеграда) і збирались біля Києва (Кіоава) [1]. Слов'яни, данники «росів», протягом зими будували для них моноксили (човни-довбанки). Навесні вони спускали їх до Києва, де продавали «росам», які їх переоснащували [2]. У червні кораблі «росів» збирались біля Вишгорода і розпочинали шлях Дніпром до Чорного моря. На своєму шляху вони проходили дніпровські пороги, переправу Крарія (Кічкаську), о. св. Григорія (Хортиця) і прибували на о. св. Еферія (можливо, о. Березань). Тут «роси» переробляли свої кораблі для морського шляху [3]. Після о. св. Еферія шлях «росів» пролягав уздовж узбережжя Чорного моря до Константинополя.

«Повість минулих літ» розповідає про Дніпровський шлях як частину мережі європейських шляхів. Це джерело вводить в обіг поняття шлях «з варяг у греки» [4]. За переказом, цим шляхом до земель полян прибуває св. Андрій, а одним з пунктів його маршруту згадується гирло р. Дніпро (ред. Адрианова-Перетц 1950, с. 208).

У скандинавській писемній традиції стосовно системи комунікацій Східної Європи використовувалось поняття Східний шлях («Аустве́г»). Землі, розташовані вздовж Східного шляху називались «Аустрльонд» (Східні землі), а як позначення Русі використовувалось поняття «Аустррікі» (Східне королівство).

Рунічні камені, знайдені в Скандинавії, переважно у Швеції, згадують про значні пересування Східним шляхом. В XI ст., крім торгівлі та військової служби, метою мандрівників з Північної Європи стають паломництва до Риму та Єрусалима, куди потрапляли через Константинополь (ред. Джаксон, Коновалова, Подосинов 2009b, с. 47—48). З військових акцій найяскравіше відображення у рунічних каменях Швеції знайшла експедиція Інгвара (1030—1040 рр.), відомого героя саг та можливого учасника руського походу на Візантію у 1043 р. (ред. Джаксон, Коновалова, Подосинов 2009b, с. 49).

Ключовим фактором утворення Дніпровського шляху вважається просування скандинавів річковими системами Східної Європи з Балтики до Візантії як частина їхнього руху до нових центрів торгівлі (Кирпичников, Дубов, Лебедев 1986, с. 218—219; Франклин, Шепард 2009, с. 151). Цей процес відбувався синхронно зі формуванням Київської Русі і сприяв державотворчим процесам у східних слов'ян.

Перші контакти Русі з Візантією відносяться до IX ст. Серед них посольство русів до візантійського імператора (838 р.), похід русів на Константинополь (860 р.) та християнська місія на Русі за Михайла III (843—867 рр.) і Василія I (867—886 рр.) [5]. Варяги з'являються і в імператорському палаці. Скандинавське походження мала Євдокія, коханка імператора Михаїла III та дружина імператора Василія I, батько якої мав ім'я Інгер (сост. Любарский 2009, с. 153). Про те, що руси («скіфи») на своїх невеликих суднах виходять по річках до Чорного моря, згадує також «Тактика» Лева VI Філософа у контексті можливості військових дій візантійського флоту проти них [6].

Приведені факти підтверджують наявність русько-візантійських відносин через Чорне море, однак не дозволяють впевнено стверджувати, що

---

1. За Костянтином, «*моноксили, що прибувають із зовнішньої Росії в Константинополь з'являються одні з Немогарда, у якому сидів Сфендослав, син Інгора, архонта Росії, а інші з фортеці Мілініски, з Теліуци, Чернігоги і з Вусеграда. … усі вони спускаються річкою Дніпро і зходяться у фортеці Кіоава, що зветься Самватас*» (ред. Литаврин, Новосельцев 1990, с. 44—45).

2. «*Роси ж, придбавши ці човни-довбанки і розібравши свої старі моноксили, переносять з тих на ці весла, кочети та інше приладдя…споряджаючи їх*» (ред. Литаврин, Новосельцев 1990, с. 46—47).

3. Відтак, «*…вони пливуть, поки не досягають затоки ріки, що є гирлом, у якому лежить острів св. Еферій. Коли вони досягають того острову, то дають там собі відпочинок до двох—трьох днів. І знов вони переоснащують свої моноксили усім тим необхідним, чого їм бракує: вітрилами, щоглами, кормилами, які вони доставили [з собою]. Позаяк гирло цієї річки є, як сказано, затокою і простягається до моря, а у морі лежить острів св. Еферій, звідти вони відправляються до ріки Дністер і, знаходячи там притулок, знов відпочивають*» (ред. Литаврин, Новосельцев 1990, с. 46—51).

4. Відповідно до джерела, «*…тут був шлях з Варяг у Греки і з Грек по Дніпру, а у верхів'ях Дніпра — волок до Ловаті, а по Ловаті входять в Ільмень озеро велике; з цього ж озера витікає Волхов і впадає в озеро велике Нево, і гирло того озера впадає в море Варязьке. І по тому морю можна пливти до Риму, а від Риму можна пливти по тому ж морю до Царгорода, а від Царгорода можна припливти в Понт море, в яке впадає Дніпро річка…*» (ред. Адрианова-Перетц 1950, с. 207).

5. Звістку про посольство русів до Людовіка Благочестивого у Бертинських анналах див.: ред. Джаксон, Коновалова, Подосинов 2009b, с. 19—21. Джерела про похід 860 р. та хрещення русів за імператора Василія I див.: ред. Джаксон, Коновалова, Подосинов 2010a, с. 184—185; сост. Любарский 2009, с. 129—130, 213—214; сост. Виноградов, Кузенков 2014, с. 186.

6. Лев VI вказує, що «борейські скіфи» використовують «*невеличкі, легкі і швидкохідні човни, оскільки ріки, що впадають у Понт Евксинський, не дозволяють використовувати великі кораблі…*» (сост. Кучма 2012, с. 305).

всі вони відбувались через гирло р. Дніпро та о. Березань. На думку С. Франкліна та Д. Шепарда, протягом IX ст. значну роль у цих контактах відігравали річкові маршрути по Дінцю та Дону (2009, с. 123). Однак свідчення арабських географів (ібн Хордадбех та ібн Факіх) як підтвердження цієї версії не виглядають цілком коректними, оскільки р. Дон (Таніс), згадується як одна з частин шляху не до Константинополя, а до Каспійського моря [1], що свідчить на користь існування сполучення через гирло Дніпра вже у IX ст. (Тортика 2006, с. 507—508).

Впевненіше про існування відрізку шляху «з варяг у греки» поряд з о. Березань можна стверджувати стосовно реалій першої половини X ст. Свідчення «Повісті минулих літ» дозволяють пов'язати острів з діяльністю київського князя Олега: його походом на Константинополь і угодами між Руссю та Візантією, що за літописною хронологією відносяться до 907 та 911 рр. Угоди відображають рух через гирло Дніпра купців з Києва, Чернігова, Переяслава та інших міст, серед яких можуть ще бути Полоцьк, Ростов і Любеч, звідки також походили дружини, що отримали данину від візантійців під час походу 907 р. (ред. Адрианова-Перетц 1950, с. 221). Руські купці отримували можливості пільгової торгівлі в Константинополі, а вояки — найму до імператорського війська.

Візантійські джерела, зокрема «Життя Ігнатія» Микити Давида Філософа або Микити Пафлагона, не згадуючи князя Олега, туманно натякають на можливі дії русів біля Константинополя, які відносять до початку X ст. [2] Руси постійно згадуються учасниками військових дій на візантійському боці. У 911—912 рр. вони діяли у складі експедиції Імерія проти Критського емірату (Сахаров 1980, с. 132). У 934—935 рр. вони воюють у складі імператорського флоту проти мусульман біля узбережжя Італії (Сахаров 1980, с. 229).

У цей період руси використовують гирло Дніпра як частину водної магістралі, що вела до Каспійського моря. Аль-Масуді розповів про грабіжницький похід русів, що відбувся між 912 та 917 роками. У такий спосіб цей автор хотів довести тезу про існування водного сполучення між Чорним, Азовським і Каспійським морями [3]. Згідно аль-Масуді, руси перетнули Керченську протоку, пройшли Азовським морем і річками (Доном і Волгою) через хазарські володіння до Каспійського моря, де грабували володіння мусульманських правителів [4].

Отже, вже у перших десятиліттях X ст. через о. Березань проходять важливі торгівельно-транспортні магістралі, за якими купці і вояки з Русі пересувались до Візантії та на Схід.

До правління київського князя Ігоря відноситься низка політичних акцій, у контексті яких можна згадати регіон. Загостренню руcько-візантійських відносин на початку 940-х рр. передувала спільна руcько-візантійська військова акція проти хазар, яку описує «Кембриджський документ» (Голб, Прицак 1997, с. 141—142). У джерелі згадується про дії «царя Русії» Х-л-г-в (Хельга або Хельги) проти хазарської фортеці С-м-к-рай, його поразку і наступний похід на Візантію. С-м-к-рай ідентифікується з Самкерцем — Таматархою — Тмутараканню (Голб, Прицак 1997, с. 141—142; Новосельцев 1990, с. 109), і для цього походу Х-л-г-у користувався водним шляхом через Дніпровське гирло. У 941 р. відбувається відомий похід русів на Константинополь, звістки про який збереглись у багатьох джерельних традиціях (ред. Адрианова-Перетц 1950, с. 229—230; сост. Любарский 2009, с. 262—263; сост. Дьяконов 2006, с. 96—97; Голб, Прицак 1997, с. 142). Договір 944 р. регулює відносини між Руссю і Візантією навколо Дніпро-Бузького лиману. Окрема його стаття містить заборону русам зимувати тут, в тому числі й на о. Березань (св. Ельферія) [5]. На думку А. М. Сахарова (1980, с. 248), наявність цієї статті свідчить про визнання Візантією дніпровського гирла зоною впливу Русі. С. Б. Сорочан вважав (2005, с. 1195) цей регіон зоною впливу візантійського Херсона (Херсонеса). До 945 р. відноситься похід русів на Берда'а, маршрут якого викликає дискусії, але ж цілком вірогідно повторював той, за яким відбувся похід на Каспій між 912 та 917 рр. У 957 р. через акваторію Дніпро-Бугського лиману повинна була прослідувати й княгиня Ольга,

1. Ібн Хордадбех повідомляє про русів: «*Вони доставляють заячі шкурки, шкурки чорних лисиць і мечі з самих віддалених [окраїн країни] слов'ян до Румійського моря. Володар (сахіб) ар-Руму бере з них десятину (ушр). Якщо вони відправляються по Танісу — річці слов'ян, то проїзжають поряд з Хамліджем містом хазар. Їх володарь (сахіб) також бере з них десятину. Потім вони відправляються по морю Джурджана і висаджуються на будь-якому узбережжі*» (Ибн Хордадбех 1986, с. 124).

2. «*У цей час заплямований вбивством більш, ніж хто-небудь зі скіфів, народ, що називається Рос, по Евксинському Понту прийшли до Стенону і розоривши усі поселення, усі монастирі, тепер вже робив напади на острови біля Візантія, грабуючи всі (дорогоцінні) посудини й скарби…*» (ред. Джаксон, Коновалова, Подосинов 2010а, с. 135).

3. «*Ми розповіли цю історію задля спростування висловлювань тих, хто стверджує, що море Хазар поєднується з морем Меотіс і Константинопольською протокою з боку Меотіса і Понту*» (ред. Джаксон, Коновалова, Подосинов 2009а, с. 116). У тексті ал-Масуді Понт арабською — це море Нітас.

4. «*Увійшли у затоку моря Понт, поєднану з морем Хазар. Там — люди, призначені царем хазар, з сильним озброєнням, чинять супротив тим, хто йде з того моря, й тим, хто іде від тієї сторони суші, частина якої від моря Хазар примикає до моря Понт*» (ред. Джаксон, Коновалова, Подосинов 2009а, с. 114—115).

5. «*Якщо ж зустрінуть руси корсунців у гирлі Дніпра за ловлею риби, нехай не чинять їм ніякого лиха. І хай русь не має права зимувати в гирлі Дніпра, в Білобережжі, ані біля святого Єлеуфір'я; і з настанням осені хай ідуть по домівках своїх на Русі*» (ред. Адрианова-Перетц 1950, с. 234).

яка з посольством відвідала Константинополь, що знайшло відображення у трактаті «Про церемонії» (ред. Джаксон, Коновалова, Подосинов 2010a, с. 143—146).

Окремої уваги заслуговує стаття угоди 944 р., яка забороняє русам зимувати у гирлі Дніпра. Її можна пояснити побоюванням візантійців щодо появи руської морської бази на Чорному морі, звідки останні могли б погрожувати безпосередньо Константинополю та імперським володінням у Криму. Маючи можливість залишатись на зиму на о. Березань та в інших місцевостях на узбережжі Дніпро-Бузького лиману, руси значно скорочували б свій водний шлях до Босфору та Херсону. Досвід використання острівних баз був добре відомим серед норманів у Західній Європі. Зокрема, острови у гирлах річок Сена та Луара (о. Нуармутьє) використовувались скандинавами ще з першої половини IX ст. для нападів в глиб території каролінгських правителів (Лебедев 2005, с. 40, 46). Саме як народ, що мешкає на острові, часто сприймали русів і арабсько-персидської географи (ред. Мельникова 2003, с. 208—213).

Свідчення джерел показують масштабність військових акцій русів, маршрути яких проходили через Дніпро-Бузький лиман. Чисельність руської ескадри, яка атакувала Константинополь у 860 р., оцінювалась у 200, або 360 кораблів [1]. У 907 р. флот київського князя Олега нараховував 2000 кораблів (ред. Адрианова-Перетц 1950, с. 220), а флот князя Ігоря — фантастичну цифру в 10 000 кораблів (ред. Адрианова-Перетц 1950, с. 229—230). Руська ескадра, яка грабувала узбережжя Каспію між 912 та 917 рр. складалась з 500 кораблів, а загальна чисельність воїнів на них повинна були перевищувати 35 000 (Минорский 1963, с. 200—201).

Подібна чисельність флотів може виглядати перебільшеною, однак показує, що автори текстів сприймали їх як доволі великі. З врахуванням перебільшень її можна співвіднести із відомими морськими контингентами скандинавів, які приймали участь у походах на Заході. У 810 р. флот датського конунга Готфріда нараховував 200 кораблів (Лебедев 2005, с. 39), ескадра Бьорна Йорнсіди і Хастінга, що діяла у Середземному морі між 859 та 863 рр., складалась з 62 кораблів (Лебедев 2005, с. 46). У 886—887 рр. Париж потрапив в облогу норманського війська, що прибуло на 700 кораблях (Лебедев 2005, с. 47). У 937 р. конунг Дубліна зміг мобілізувати флот, що нараховував 615 суден (Лебедев 2005, с. 51). Флот норвезького конунга Харальда Суворого, який відправився на підкорення Англії у 1066 р., нараховував 200 або 300 кораблів (Лебедев 2005, с. 57).

У другій половині X ст. місце Дніпро-Бузького лиману та о. Березань на шляхах водних комунікацій дещо змінюється, на що вплинули походи київського князя Святослава. Падіння Хазарського каганату передало під контроль Русі фортецю Білу Вежу (Саркел), імовірно, разом з волоком між Доном і Волгою. До 988 р. Русь оволоділа і Таматархою (Тмутараканню) (Чхаидзе 2008, с. 284—286). Отже, не виключено, що о. Березань (св. Еферія) був одним з опорних пунктів Русі на водному шляху з Києва на Каспій.

Загибель Святослава у 972 р. показує і важливість кочівницького оточення для функціонування водної магістралі через Дніпро-Бузький лиман. Протягом раннього середньовіччя Подніпров'я і Південне Побужжя постійно потрапляли до складу різних політій, створених номадами. Вважається, що у VII — на початку IX ст. за контроль над регіоном сперечались Дунайська Болгарія та Хазарський каганат (Атанасов 2003; Божилов, Гюзелев 1999, с. 99, 150). У IX ст. Дніпровський шлях перетнули угри, що вважається можливою причиною того, чому у 838 р. посольство «кагана Рос» не змогло повернутись з Константинополя додому і змушено було відправитись до імперії франків (Сахаров 1980, с. 36—46; Петрухин 2014, с. 117). На межі IX—X ст. угрів витіснили печеніги. Саме загрозу з боку останніх у районі дніпровських порогів згадував Костянтин Багрянородний (ред. Литаврин, Новосельцев 1990, с. 48—51). У 972 р. зустріч з печенігами коштувала життя київському князеві Святославу, який зимував у гирлі Дніпра на Білобережжі після невдалої війни проти Візантії (ред. Адрианова-Перетц 1950, с. 250).

З часів правління київського князя Володимира (978—1015 рр.) Дніпровським шляхом дістаються Константинополя скандинави, які поповнюють ряди варязької імператорської гвардії. За часів Ярослава Мудрого (1019—1056 рр.) найбільш відомим скандинавом на візантійській службі вважають Харальда Сігурдсона — майбутнього короля Норвегії Харальда III Суворого (1046—1066 рр.). Його військова кар'єра у Константинополі відноситься до 1030 — початку 1040-х рр. Після участі у палацових інтригах майбутній конунг був змушений повернутись на Русь, вірогідно через Дніпро-Бузький лиман, названий у сагах Елліпалтаром [2]. Дж. Шеппард висловив думку, що у ці часи існували й тісні зв'язки Британії та Візантії через Русь. Візантійці поповнюють ряди правлячої еліти у Британії, чим можна пояснити появу візантійських

1. «Венеціанська хроніка» Іоанна Діакона — 360 кораблів (ред. Джаксон, Коновалова, Подосинов 2009b, с. 53—54), а візантійські джерела та «Повість минулих літ» — 200 (ред. Джаксон, Коновалова, Подосинов 2010a, с. 183; сост. Виноградов, Кузенков 2014, с. 186; ред. Адрианова-Перетц 1950, с. 215).

2. Сага «Про Гаральда Сігурдарсона» з «Кругу Земного» так описує його зворотній шлях: «*...вийшов геть Гаральд з Міклагарду і поплив так до Свартахав (Чорне море). Потім поплив він на північ в Елліпалтар, звідти поїхав по всьому Аустрріки*» (ред. Джаксон, Коновалова, Подосинов 2009b, с. 64).

титулів при англійському королівському дворі (Shepard 2015, с. 274—285).

До 1043 р. відноситься останній військовий морський похід руських князів на Константинополь. У зв'язку з цією воєнною акцією літописи передають останню згадку про варягів у руському війську (Луговий 2011, с. 262). Це міг бути загін Інгвара Мандрівника, похід якого через Гардарику у східні країни відбувся близько цих часів і знайшов відображення у легендарних та епіграфічних джерелах (ред. Мельникова 2003, с. 525—531; Лебедев 2005, с. 575) [1].

Після мирного врегулювання відносин Русь, а відповідно, і Дніпро-Бузький лиман, до межі XI—XII ст. залишається важливими ланками на шляху скандинавів, що направлялись нести військову службу у Візантії. Можливо в контексті цих тенденцій треба розглядати і Березанський рунічний камінь.

Традиція встановлення рунічних каменів відома у Скандинавії від IX ст. Вони виконували функції поминальних монументів і розташовувались у людних місцях. Метою поставлення рунічних каменів вважається бажання прославити померлого, а також заявити майнові права з боку родичів та близьких померлого (ред. Джаксон, Коновалова, Подосинов 2009b, с. 23). Наявність такого каменя на о. Березань підтверджує часту присутність тут скандинавів, оскільки напис на камені звертається до певного читача.

У другий половині XI ст. пересування Дніпровським шляхом залишалось настільки звичайною справою, що у 1069 р. мешканці Києва могли погрожувати князям Святославу Чернігівському і Всеволоду Переяславському власним відходом «в гречьску землю», якщо їм поставлять князем Ізяслава Ярославича (ред. Адрианова-Перетц 1950, с. 316). До цих же часів відноситься і перша згадка про Олешшя — руський анклав у гирлі р. Дніпро. Під 1084 р. «Повість минулих літ» згадує про те, що Давид Ростиславич пограбував там купців-греків (ред. Адрианова-Перетц 1950, с. 336). У XII ст. Олешшя згадується у зв'язку з його пограбуванням бродниками (1159 р.). Аль-Ідрісі також повідомляє про топоніми Мулісу та Уліски, які, можливо, відображають Олешшя (ред. Джаксон, Коновалова, Подосинов 2009a, с. 130—131) [2].

Упродовж XII ст. Дніпровський шлях поступово втрачає своє колишнє значення, однак продовжує діяти. У 1222 р. цим шляхом пройшов норвежець Огмунд. Вважається, що це була остання скандинавська мандрівка шляхом «з варяг у греки» (Лебедев 2005, с. 550).

Отже, протягом IX — першої третини XIII ст. о. Березань посідав виключно важливе місце на водних шляхах Північного Причорномор'я. Судна, що слідували з Русі до Візантії або держав Каспійського регіону, готувались тут до морського плавання, а сам острів був місцем зупинок високих осіб, купців, вояків та мандруючих з релігійною метою.

Археологічні дослідження середньовічних старожитностей о. Березань. Ще з кінця XIX ст. о. Березань потрапляє до кола активної уваги археологів. У 1884 р. за розпорядженням попереднього комітету з підготовки VI Археологічного з'їзду, що мав пройти в Одесі, на пошуки артефактів первісної людини на о. Березань був відряджений професор мінералогії Новоросійського університету Р. О. Прендель. Мети своєї подорожі він так і не досяг, натомість відкрив античний некрополь (Прендель 1886) та поклав початок систематичним науковим розкопкам найдавнішої іонійської колонії на Північному Понті, які тривають й досі.

Однак середньовічні культурні шари археологи почали фіксувати не одразу. Вперше про давньоруське поселення на Березані заявив М. Ф. Болтенко, пов'язуючи його з важливим перевалочним пунктом на торговельному шляху «з варяг у греки» (1947, с. 40). Важливим доказом цього, окрім розташування острова в гирлі Дніпро-Бузького лиману, постав знайдений тут у 1905 р. рунічний напис, згаданий вище. Епіграфічна пам'ятка являє собою фрагмент скандинавського надгробка з написом: «Грані поставив ці руни своєму бойовому товаришу Карлу». Ф. О. Браун датував надгробок XI ст. (1907, с. 72). Пізніше дату було підтверджено Є. О. Мельниковою (1977, с. 154—155).

Ділянка середньовічного поселення, зафіксована М. Ф. Болтенком (1949) в північно-східній частині острова, в межах розкопу «Г» (рис. 1), містила рештки землянки та залізоробну майстерню з матеріалами X—XIII ст. Супроводжуючий матеріал вказував на важливу роль рибальства в житті поселення (Болтенко 1947, с. 45). Забудова середньовічного поселення в цьому районі острова досліджувалася і надалі. К. С. Горбуновій вдалося відкрити рештки напівземлянок, ям та пічок, відомості про які збереглися у наукових звітах (Горбунова 1964, с. 2—3; 1965, с. 6; 1966, с. 1—3; 1967, с. 8—10; 1969, с. 1—2; Горбунова, Копейкина 1971, с. 4—5) та короткій публікації (Горбунова 1978).

Помітне місце серед археологічних об'єктів займають і поховання, які з великою долею вірогідності можна ототожнити з середньовічною активністю на о. Березань. М. Ф. Болтенко згадує про доволі чисельні могили цього часу, що зустрічалися при розкопках Е. Р. фон Штерна на початку XX ст. Останній, через переважне його зацікавлення, не приділяв належної уваги середньовічним пам'яткам (Болтенко 1947, с. 41). Доволі часто такі поховання траплялися в східній частині острова (рис. 1) і при розкопках В. В. Лапіна на ділянці «О» (1962, с. 4—5; 1964, с. 111—113, 125, 129—131; 1971, с. 2—4 тощо),

1. Комплексний аналіз та публікацію джерел про експедицію Інгвара Мандрівника див.: Глазырина 2002.

2. Окреме дослідження текстів аль-Ідрісі, присвячене Східній Європі, див.: Коновалова 2006.

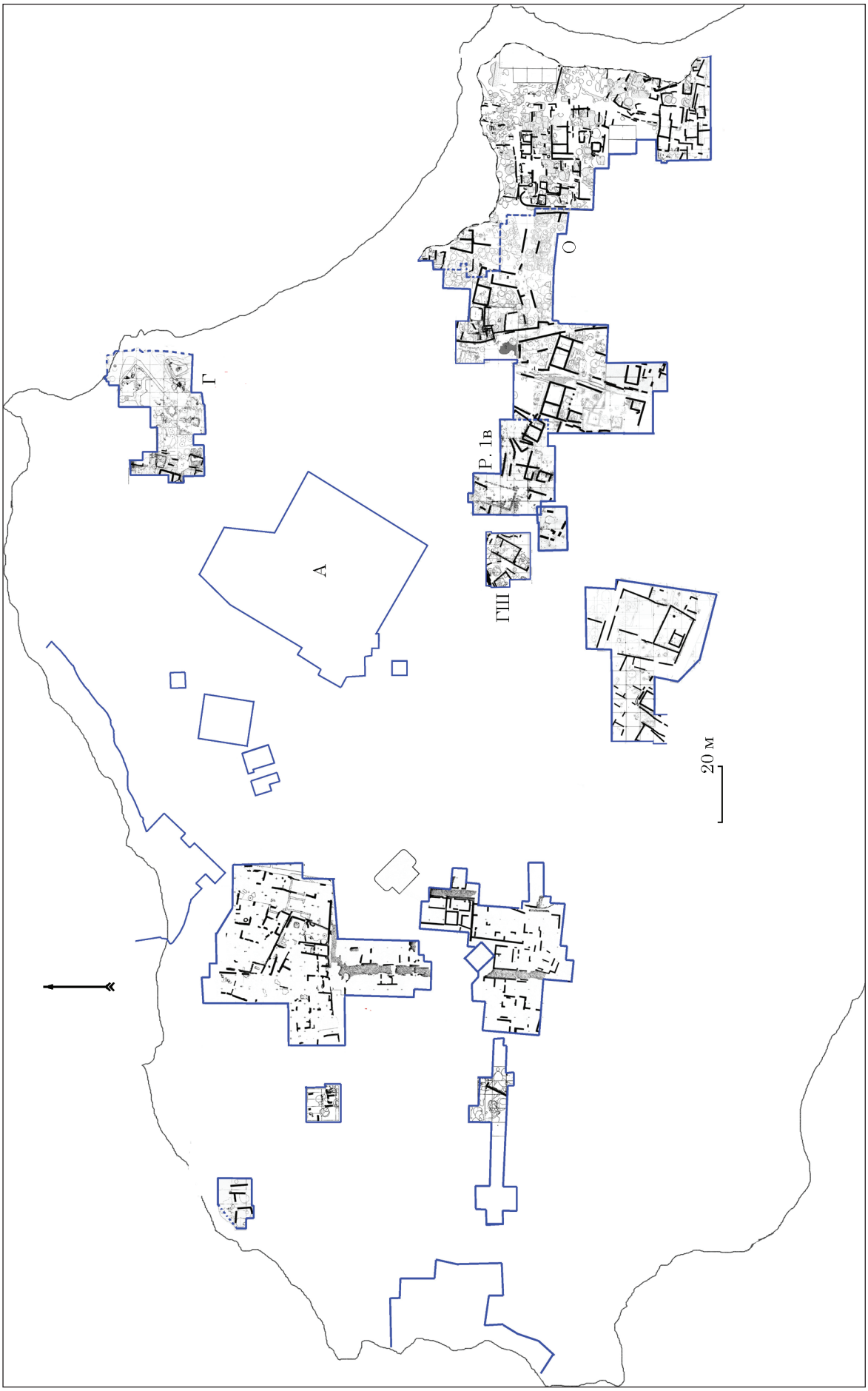

Рис. 1. План північної частини о-ва Березань (за Д. Є. Чистовим). Розташування розкопів із залишками середньовічного поселення та могильника

С. М. Мазараті (1983, с. 3) та В. В. Назарова на ділянці «Р-1в» (Назаров, Виноградов 1991, с. 4; Назаров, Якубов 1993, с. 14, тощо) та інших місцях.

На ділянку середньовічного могильника вдалося натрапити і в ході досліджень розкопу «ГШ» (рис. 1) в північно-східній частині острова. Під керівництвом В. В. Крутілова упродовж 2007—2016 рр. на дільниці зафіксовано рештки 20 небіжчиків, які, вірогідно, відносяться до періоду, що нас цікавить. Частина з них мали сліди повного або часткового розчленування (?), деякі — явні ознаки насильницької смерті.

Глибина залягання поховань від рівня сучасної денної поверхні складає від 0,02 до 0,88 м, в середньому — 0,39 м. Через незначну глибину залягання деякі скелети мають порушення і втрати окремих кісток. Складається враження про недбале укладення частини небіжчиків.

Тим не менш, схожі риси, зокрема, в розташуванні і орієнтації похованих, простежити все ж вдається. 15 небіжчиків розташовані у витягнутому на спині положенні, із західною, або наближеною до неї (північно-західною або південно-західною) орієнтацією. При цьому, не зафіксовано жодного випадку східної орієнтації. Лише в одному випадку простежено поховальну яму з орфостатно встановленою вище голови небіжчика плитою вапняку. Ще в одному випадку поховання здійснено в дерев'яній труні. Одне поховання перекрите кам'яними плитами. Руки похованих в більшості випадків укладено вздовж тіла. Кисті рук в шести випадках розташовані на тазу, животі або грудях в різних комбінаціях, в чотирьох — вздовж тіла. Ноги, зазвичай, випростані, інколи мають незначний вигин в колінах.

В одному випадку кістяк розташовано у витягнутому на правому боці положенні головою на північний захід.

Ще два скелети знаходилися у скорченому на різних боках положенні зі східною та західною орієнтацією. Їх руки зігнуті напроти тіла, ноги в одному випадку зігнуті та підібгані, в іншому вони відсутні.

Один скелет повністю розчленований. Ще в одному похованні зафіксовано лише череп, встановлений на кам'яну вимостку.

Супроводжуючий матеріал, який міг би полегшити визначення хронології та культурної приналежності похованих, відсутній.

Колективне поховання. Найбільший інтерес викликає колективне поховання, яке вдалося дослідити на ділянці «ГШ» в польовому сезоні 2016 р. (Крутілов, Смирнов, Бондаренко 2018, с. 159—161). У внутрішній номенклатурі ділянки поховання отримало № 82.

У ґрунтовій ямі прямокутної в плані форми, орієнтованій по лінії південний захід — північний схід, зафіксовано 45 скелетів людей різного віку та статі [1]. Контури ями фіксуються з рівня сіро-золистого шару зі значними домішками подрібненої мушлі, в якому вона й викопана. Розміри ями по рівню впуску 3,10 × 2,30 м (південний захід — північний схід × південний схід — північний захід), по дну — 2,93 × 2,17 м (південний захід — північний схід × південний схід — північний захід), глибина — 0,20—0,35 м. В північно-західному куті ями на дні фіксується округле заглиблення, діаметром 1,04—1,06 м та глибиною до 0,11 м від дна основної ями. Заповнена поховальна яма темним гумусом.

Хоча одномоментність укладання небіжчиків в яму не викликає сумнівів, в залежності від перекриття одних скелетів іншими, для зручності, поховання умовно поділено на п'ять горизонтів, які отримали нумерацію зверху вниз.

I горизонт (рис. 2). Поховання 82.1. Розташоване біля північно-східного борта ями. Поховання пошкоджено, анатомічний порядок більшості кісток порушено. Належить дорослому чоловіку. Права рука фіксується вище ліктя, ліва — відсутня, ребра переміщені. Нижня частина кістяка відсутня, замість неї зафіксовано камінь вапняку розмірами 0,26 × 0,12 × 0,06 м. Нижче каменя, в 0,22 м від нижньої частини тулуба, знаходяться кістки ступні. Кістяк, вірогідно, знаходився у витягнутому на спині положенні, головою на північний захід. Лицьова частина черепа дивиться вгору, щелепи відкриті. Довжина скелета in situ — 0,95 м, ширина — 0,33 м.

Поховання 82.2. Розташоване біля північно-східного борта ями. Кістяк молодого чоловіка (?) зафіксовано у витягнутому на спині положенні, головою на північний захід. Череп лицьовою частиною дещо повернутий ліворуч — на північний схід, потилицю припіднято. Руки розташовані вздовж тулуба, зігнуті в ліктях, кисть лівої руки розміщена на тазу, правої — в районі живота. Хребет в області грудей має незначний вигин. Ноги прямі, ступня лівої відсутня. Довжина скелета in situ — 1,58 м, ширина — 0,56 м. Під скелетом в районі тазу, при розборці поховання, зафіксовано залізне кільце (рис. 7: 1), що могло бути частиною залізної пряжки.

Поховання 82.3. Розташоване вздовж північно-східного борта ями. Скелет дитини 5—7 років зберігся погано, череп зруйнований. Кістяк виявлено у витягнутому на правому боці положенні, головою на північний-захід. Обличчям небіжчик повернутий на південний захід вниз. Права рука знаходиться під тілом, ліва — не зафіксована. Ліва нога пряма, права — відкинута на південь та уходить в глиб ями. Довжина скелета in situ — 0,82 м, ширина — 0,10 м.

Поховання 82.4. Розташоване у східному куті ями, ногами біля південно-східного борта. Кістяк зрілого чоловіка укладено на спину, головою на захід з відхиленням на північний захід. Череп обличчям направлений вгору з незначним розворотом праворуч — на південний захід. Ліва рука

1. Висловлюємо щиру вдячність О. Д. Козак за аналіз антропологічного матеріалу та змогу використати основні його положення під час підготовки цієї роботи.

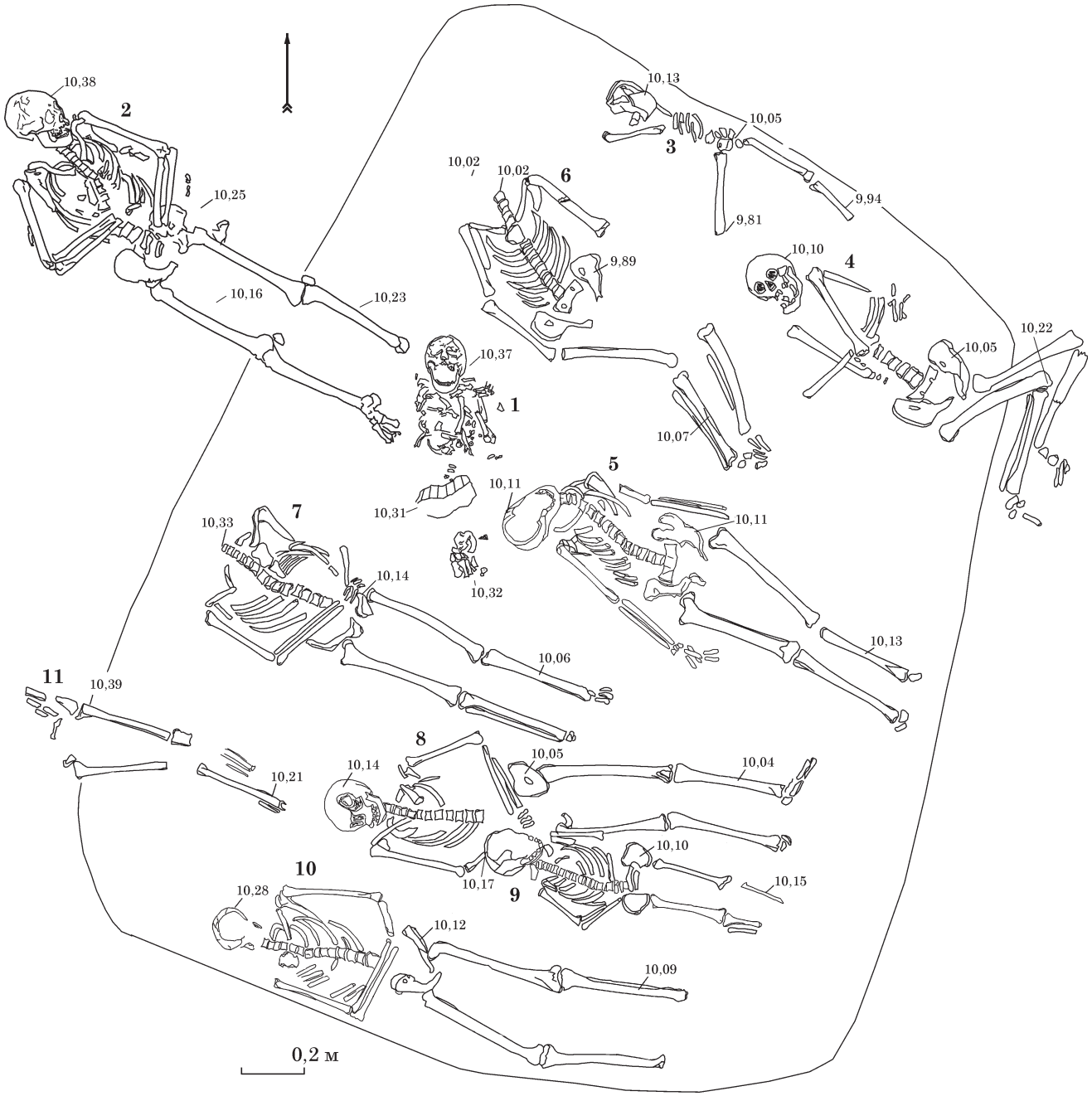

Рис. 2. Ділянка «ГШ 2016», поховання 82, І горизонт. Тут і на рис. 3—6: **напівжирним** виділено номери похованих

перекинута праворуч через тулуб, зігнута в лікті під прямим кутом, права — витягнута вздовж тіла, кістки руки нижче ліктя відсутні. Ноги зігнуті в колінах під гострим кутом, підібгані, завалені ліворуч. Довжина скелета in situ — 1,18 м, ширина — 0,38 м.

Поховання 82.5. Розташоване в центральній частині ями ногами до південно-східного борта. Кістяк молодого чоловіка зафіксовано у випростаному на спині положенні, головою на північний захід. Череп нахилений праворуч, лицьовою частиною направлено вгору. Центральна частина хребта трохи вигнута праворуч. Руки витягнуті вздовж тіла. Ноги прямі, права дещо зігнута в коліні. Довжина скелета in situ — 1,48 м, ширина — 0,46 м.

Поховання 82.6. Розташоване в північно-східній частині ями вздовж відповідного борта. Черепа, лівих ліктьової та великої гомілкової кісток на місці не виявлено. Кістяк дорослого чоловіка зафіксовано у витягнутому на спині положенні, верхньою частиною на північний захід. Руки витягнуті вздовж тіла. Ноги зігнуті в колінах під тупим кутом та завалені ліворуч. Фіксується просадка кістяка вище колін. Довжина скелета in situ — 1,29 м, ширина — 0,38 м.

Поховання 82.7. Розташоване в центральній частині ями. Череп відсутній. Кістяк зрілого чоловіка зафіксовано у витягнутому на спині положенні, верхньою частиною на північний-захід. Верхня частина скелета залягає вище за нижню.

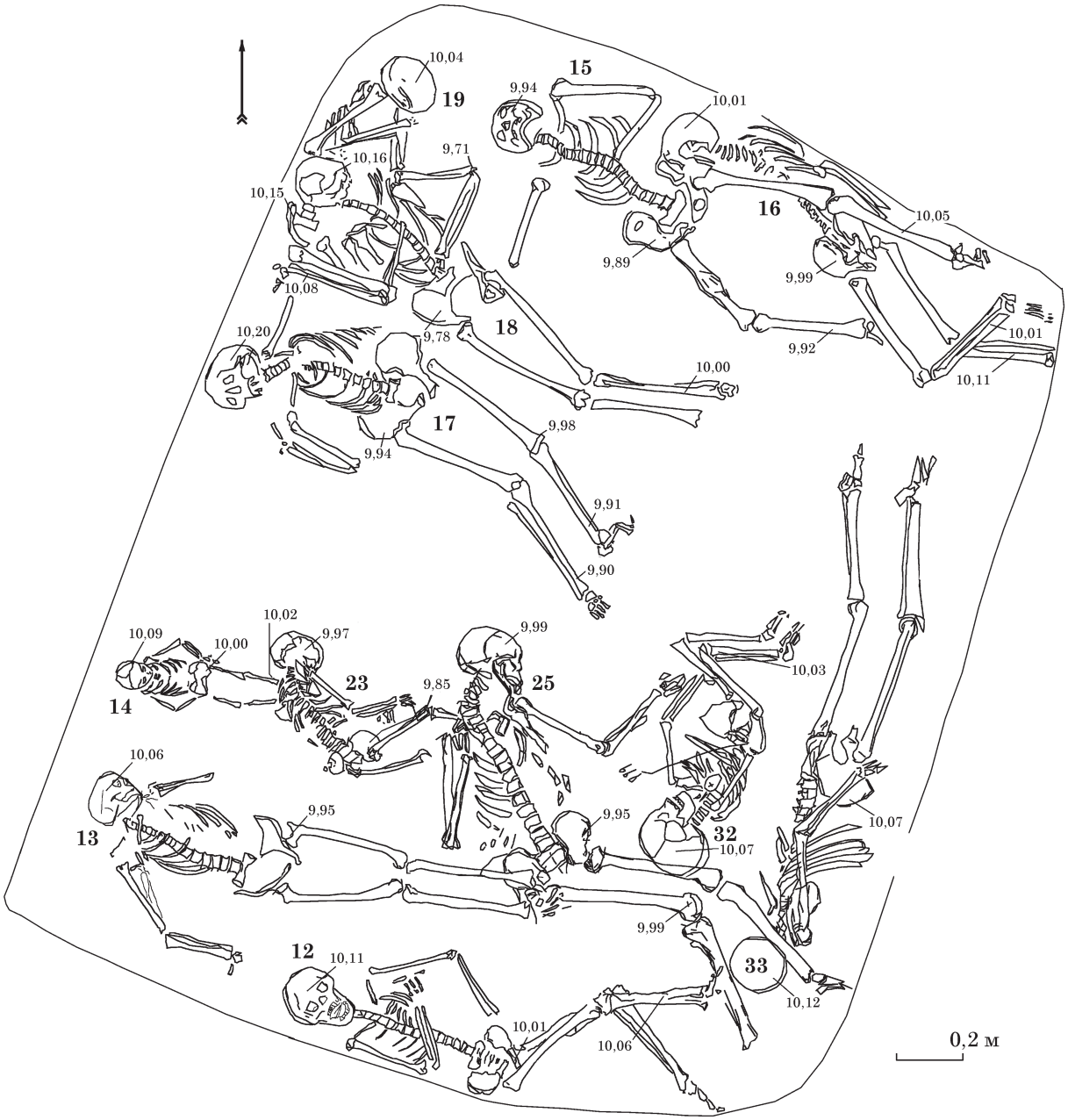

Рис. 3. Ділянка «ГШ 2016», поховання 82, II горизонт

Руки розміщені вздовж тулуба, зігнуті в ліктях, кисті укладені на тазу, права кисть розташована на лівій. Ноги прямі. Довжина скелета in situ — 1,41 м, ширина — 0,37 м.

Поховання 82.8. Розташоване в південно-східній частині ями, ближче до центру, ногами до південно-східного борта. Кістяк дорослого чоловіка зафіксовано у витягнутому на спині положенні, головою на захід. Череп лицьовою частиною повернутий праворуч — на південь. Руки розміщені вздовж тулуба, зігнуті в ліктях, кисті укладені на таз. Ноги прямі. Довжина скелета in situ — 1,52 м, ширина — 0,49 м. На правій скроні зафіксовано залишки сережки з білого металу у вигляді тонкого дротового кільця (рис. 7: 2).

Поховання 82.9. Розташоване у південній частині ями ногами до південно-східного борта. Кістяк дитини 6—8 років зафіксовано у витягнутому на спині положенні головою на захід. Лицьовою частиною череп повернуто вгору. Руки розміщені вздовж тулуба, зігнуті в ліктях, кисті укладені на таз. Ноги прямі, нижні частини гомілкових кісток і ступні відсутні. Довжина скелета in situ — 0,78 м, ширина — 0,30 м.

Поховання 82.10. Розташоване у південному куті ями, вздовж південно-західного борта, ногами до південно-східного борта. Кістяк молодого чоловіка зафіксовано у витягнутому на спині положенні головою на захід з незначним відхиленням на північний захід. Череп дещо піднятий, лицьова частина направлена вгору. Руки розміщені вздовж тулуба, зігнуті в ліктях, кисті укладені на таз, права кисть на ліву. Ноги прямі, трохи розвернуті праворуч, права залегку

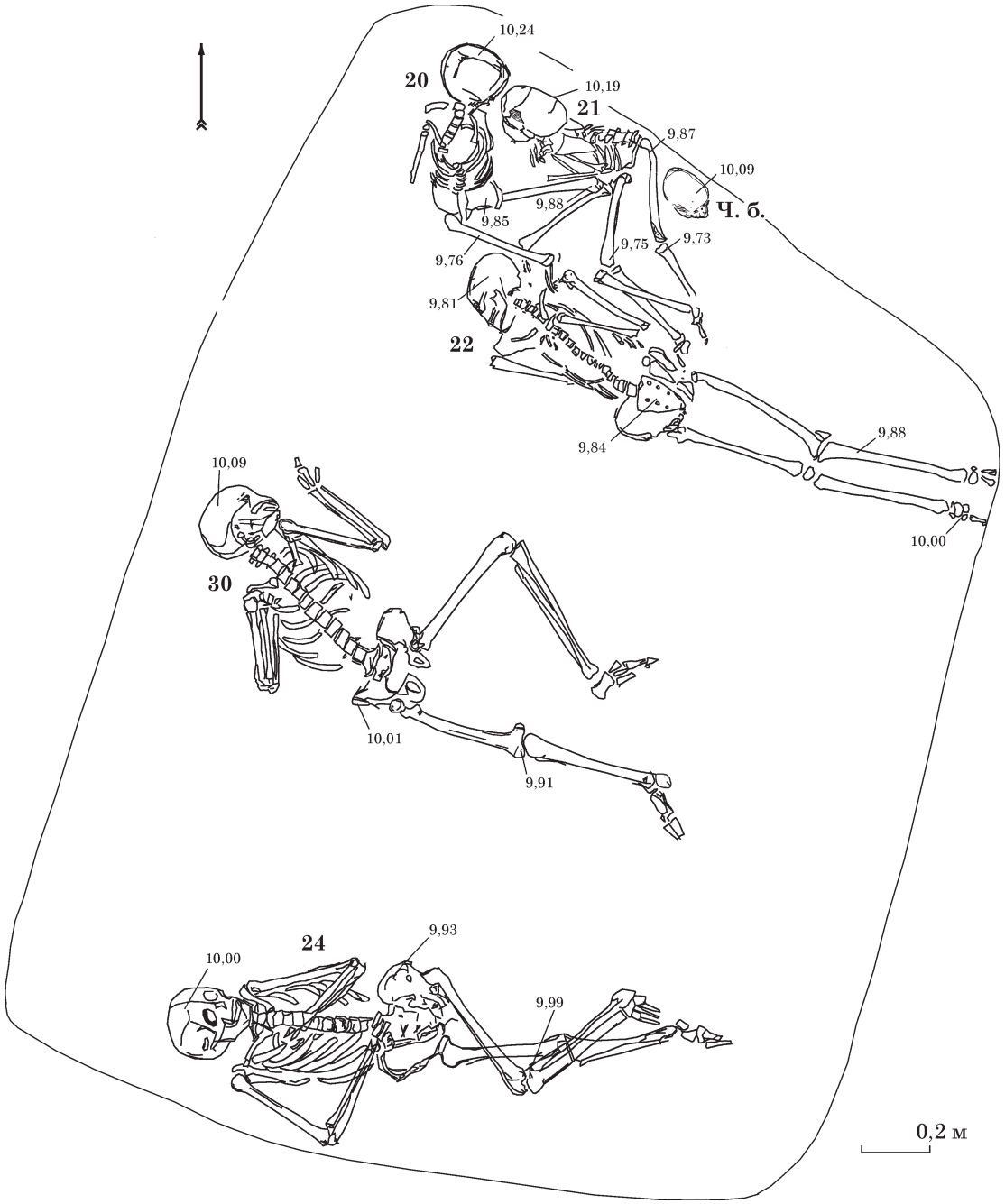

Рис. 4. Ділянка «ГШ 2016», поховання 82, III горизонт

зігнута в коліні. На правій кістці тазу простежується прямокутний наскрізний отвір, розмірами 2,8 × 0,7 см (рис. 8: 1). Довжина скелета in situ — 1,52 м, ширина — 0,44 м.

Поховання 82.11. Розташоване в західній частині ями, верхньою частиною біля північно-західного борта. Верхня частина скелета дитини 4—6 років зруйнована пізніми порушеннями ґрунту (вдалося зафіксувати лише хаотично розташовані окремі кістки). Збереглися лише кістки ніг. Скелет, вірогідно, лежав у витягнутому на спині положенні, орієнтований на північний захід. Ноги прямі. Довжина збереженої частини скелета in situ — 0,72 м, ширина — 0,21 м.

<u>II горизонт</u> (рис. 3). Поховання 82.12. Розташоване вздовж південно-західного борта ями, ногами до південного кута. Кістяк підлітка зафіксовано у витягнутому на спині положенні, головою на північний захід. Лицьовою частиною череп повернутий вгору, щелепи розкриті. Права рука розташована вздовж тіла, зігнута в лікті, передпліччя (ліктьова кістка) укладено на живіт. Ліва рука зігнута в лікті, кисть укладена в районі лівої частини тазу, на коліно сусіднього кістяка. Ноги зігнуті в колінах під тупим кутом, дещо підібгані та завалені ліворуч. Довжина скелета in situ — 1,31 м, ширина — 0,36 м.

Поховання 82.13. Розташоване у південно-західній частині ями, головою до північно-захід-

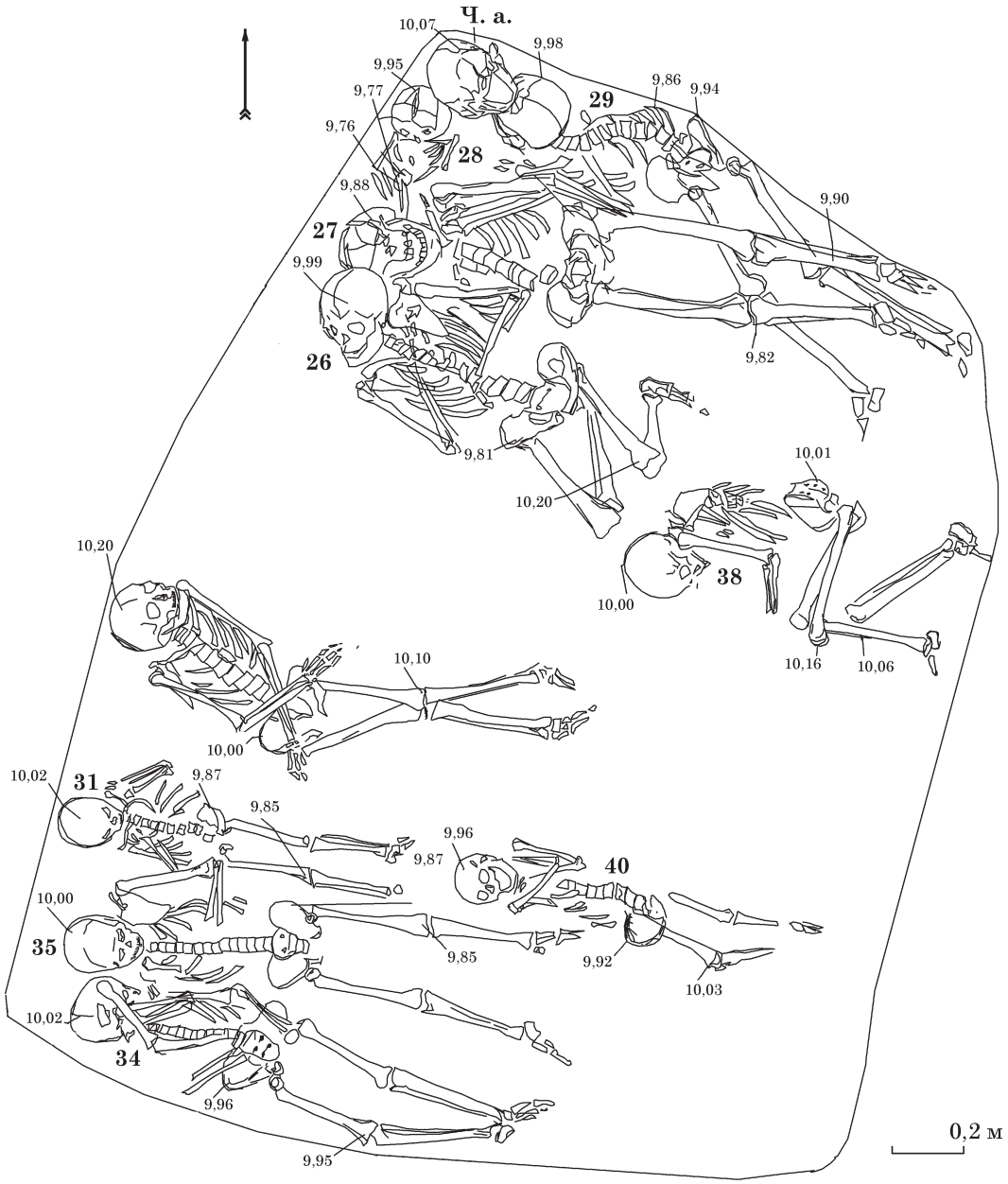

Рис. 5. Ділянка «ГШ 2016», поховання 82, IV горизонт

ного борта. Кістяк дорослої жінки зафіксовано у витягнутому на спині положенні, головою на захід з незначним відхиленням на північний захід. Череп закинутий назад, лицьовою частиною повернутий ліворуч — на північний схід. Хребет у верхній частині вигнутий ліворуч. Ліва рука зігнута в лікті під гострим кутом, кисть укладена біля лівої частини підборіддя. Права рука відкинута праворуч вздовж борта котловану, дещо зігнута в лікті. Ноги прямі, права нога дещо вивернута коліном ліворуч. Довжина скелета in situ — 1,38 м, ширина — 0,64 м.

Поховання 82.14. Розташоване в західній частині ями, головою до північно-західного борта. Кістяк дитини 1—2 років зафіксовано у витягнутому на спині положенні, головою на захід з незначним відхиленням на північний захід. Череп дещо припіднятий в потилиці, лицьовою частиною повернуто вгору. Руки розташовані вздовж тулуба, дещо зігнуті в ліктях, кисті укладені на таз. Ноги прямі, права — дещо зігнута в коліні та завалена праворуч. Довжина скелета in situ — 0,60 м, ширина — 0,72 м.

Поховання 82.15. Розташоване у північно-східній частині ями вздовж відповідного борта. Кістяк дорослого чоловіка (?) зафіксовано у витягнутому на спині положенні, головою на захід. Череп відхилений назад, лицьовою частиною — вгору, дещо завалений праворуч на південний захід. Хребет дещо викривлений. Ліва рука зігнута в лікті під гострим кутом, кисть укладена трохи нижче грудей. Права рука відкинута праворуч. Ноги зігнуті в колінах та розставлені в боки у «позі вершника». На правій стегновій кістці простежені сліди прижиттєвого перелому зі слідами зрощення. Довжина скелета in situ — 1,52 м, ширина — 0,56 м.

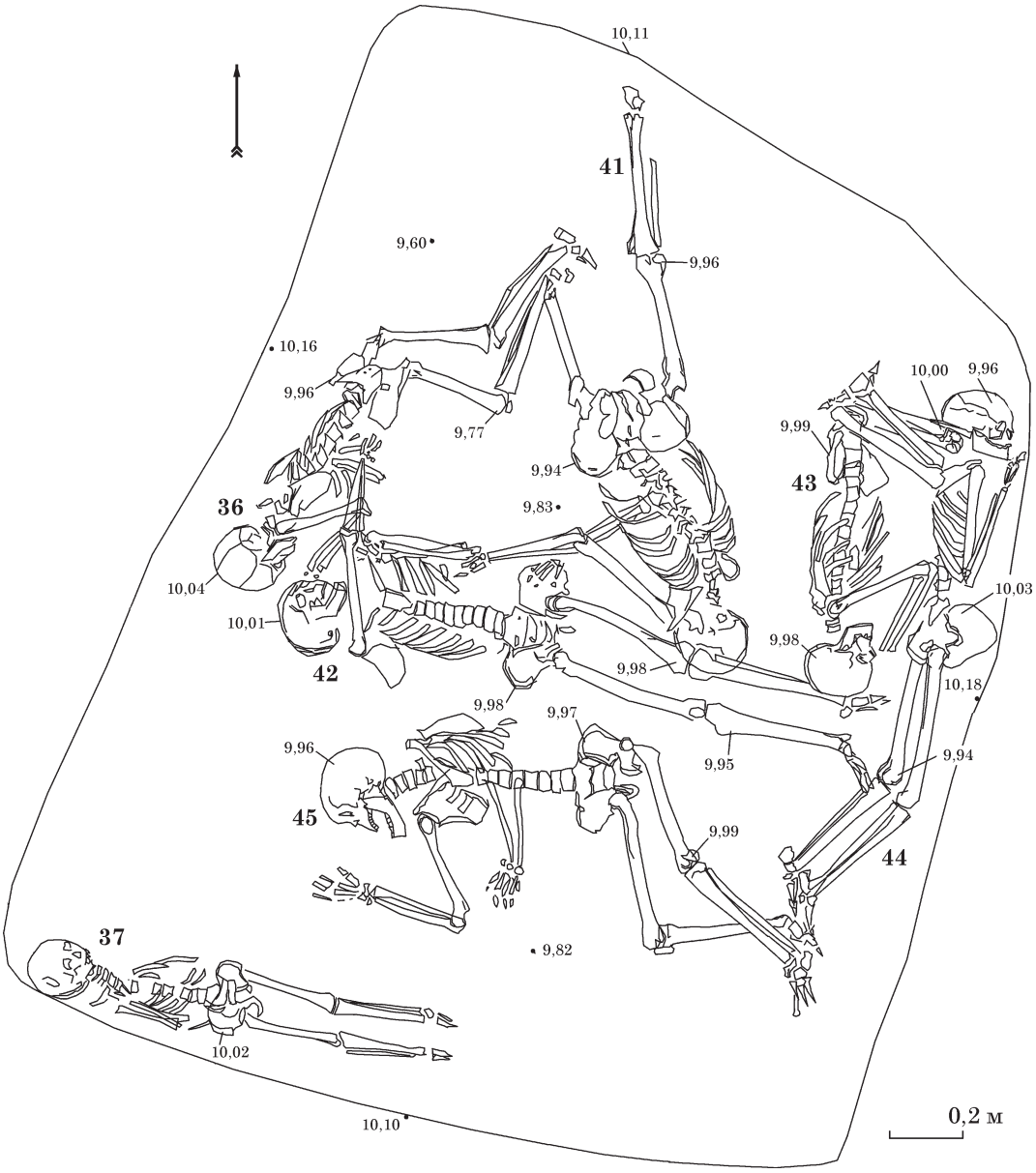

Рис. 6. Ділянка «ГШ 2016», поховання 82, V горизонт

Поховання 82.16. Розташоване в північно-східній частині ями вздовж відповідного борта. Кістяк дорослого чоловіка зафіксовано на правому боці спиною до борта ями, головою на захід з відхиленням на північний захід. Череп лицьовою частиною дивиться вниз на південний захід. Хребет вигнутий дугою. Ліва рука витягнута вздовж тіла, права — скрита скелетом. Ноги завалені праворуч вниз. Довжина скелета in situ — 1,33 м, ширина — 0,31 м.

Поховання 82.17. Розташоване в центральній частині ями головою до північно-західного борта. Кістяк молодого чоловіка зафіксовано у витягнутому на спині положенні, головою на захід з відхиленням на північний захід. Верхній відділ хребта разом з черепом завалено праворуч на південь, голова відкинута назад. Череп лицьовою частиною направлено вгору. Плечова кістка укладена вздовж тіла, рука повністю зігнута в лікті, кисть знаходиться правіше правого плеча. Ліва рука відкинута ліворуч під прямим кутом. Ноги прямі, дещо повернуті ліворуч. В районі таза помітна просадка. Довжина скелета in situ — 1,42 м, ширина — 0,35 м.

Поховання 82.18. Розташоване у північно-західній частині ями. Кістяк дорослого чоловіка зафіксований у витягнутому на спині положенні, головою на північний захід. Центральна частина скелета має явно виражену просадку, так, що створюється враження напівсидячого положення похованого. Внаслідок просадки череп поховання розташовується на іншому черепі, обличчям дивиться вздовж тіла на південний схід з незначним поворотом ліворуч. Права рука укладена вздовж тіла, зігнута в лікті під гострим кутом, кисть розміщена на грудях. Ліва рука верхньою частиною витягнута вздовж тіла, зігнута в лікті під тупим кутом, кисть укладена на живіт. Скелет в районі тазу зміщений праворуч відносно осьової лінії. Ноги прямі, права — дещо

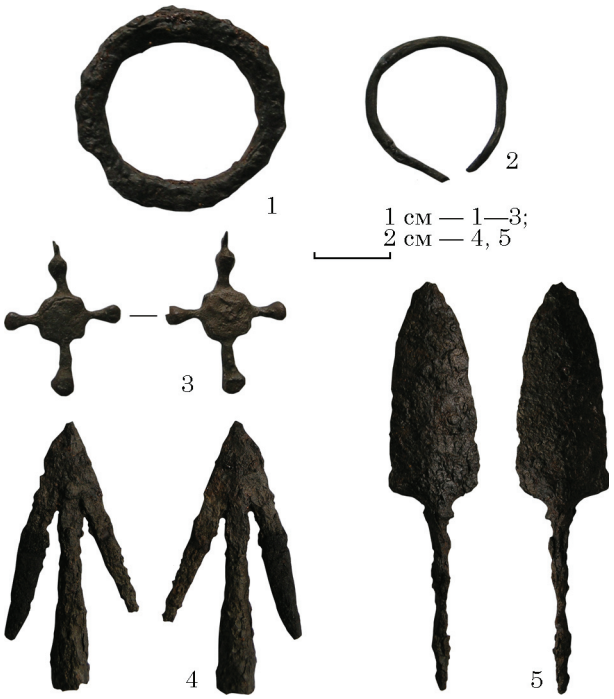

Рис. 7. Речові знахідки з поховання 82: 1 — кільце залізне (похований 1); 2 — сережка з білого металу (похований 8); 3 — хрестик бронзовий (похований 32); 4 — вістря стріли залізне (похований 26); 5 — вістря стріли залізне (похований 45)

зігнута в коліні та повернута ліворуч. Довжина скелета in situ — 1,37 м, ширина — 0,52 м.

У лівій лопатці чоловіка зафіксоване застрягле залізне вістря стріли (рис. 8: 2; 7: 4). Наконечник відноситься до двошипних втульчастих типу 2 за класифікацією О. П. Медведєва (1966, с. 56). Один з шипів зруйнувався, нижня частина іншого обламана. Довжина вістря 6,7 см, довжина пера — більше 5 см, ширина пера — більше 2,8 см, довжина втулки — 3,5 см. Стріли зі схожими наконечниками доволі рідко зустрічаються на давньоруських пам'ятках і складають всього лише близько 1 % даної категорії знахідок і з'явилися у Східній Європі ще в VI ст. (Панікарський 2014, с. 114). Морфологія таких наконечників вважається запозиченою в західних народів, зокрема, у германських племен (Кирпичников, Медведев 1985, с. 315). Аналоги містяться в матеріалах VIII — середини XIII ст. поселення Луг I, Ужгорода, Канівського поселення, городищ Колочин I, Хотомель, Новотроїцьке, селищ Пояни, Гньоздовське, городищ Городище, Алчедар, Титчиха, Новгорода, Києва, Пліснесько, поселень біля с. Ріпнева, Вишгорода Київського, на Княжій горі, Дівіч-горі, Старій Рязані, Чернігівщині, Ізяславлі, Новогрудка, Райковецького городища, с. Клястіци, Торопки, Браславу, Друцького, поселення Воїщіна, курганів біля с. Пішки, городища Слободка, селищ Вишеньки, Ліпляве, Горіци, Галичу Волинського (Медведев 1966, с. 56), Звенигорода (Гупало 2014, с. 189 рис. 60: 9; с. 250, рис. 109: 6). А також на пам'ятках IX—XIV ст. передмість Києва (Готун 2017, с. 63, рис. 1: 2), у Ревному, Горішніх Шерівцях, Василеві, Чорнівці, Ленківцях на Пруті, Дарабанах, Зеленій Липі (Возний, Федорук 2010, с. 36, рис. 1: 36). Даний тип стріл, зазвичай, використовувався для стрільби по незахищеному обладунками ворогу, при полюванні на крупних хижаків. Також дана конструкція вістря, спроможна чіплятися за крівлю будинків, застосовувалася в конструкції запалювальних стріл (Медведев 1966, с. 56).

Контекст знахідки даного вістря, в даному випадку, яскраво свідчить про його використання саме для стрільби по не захищеній обладунками людині, постріл був здійснений зі спини.

Поховання 82.19. Розташоване у північно-західній частині ями вздовж відповідного борта. Кістяк молодого чоловіка зафіксовано у напівскорченому на лівому боці положенні, головою на північний схід. Тулуб прямий. Череп лицьовою частиною розвернуто на південь. Руки повністю зігнуті в ліктях, кисті укладені в районі грудей. Ноги повністю зігнуті в колінах та підібгані під прямим кутом по відношенню до тулуба. Довжина скелета in situ — 0,88 м, ширина — 0,45 м.

Поховання 82.23. Розташоване в західній частині ями. Кістяк дитини 4—5 років зафіксовано у скорченому на лівому боці положенні, головою на північний захід. Череп лицьовою частиною повернутий на схід. Тулуб зігнутий дугою. Ліва рука розміщена під тілом, права — укладена ліворуч, під гострим кутом по відношенню до тулуба, дещо зігнута в лікті. Ноги зігнуті в колінах і завалені ліворуч, праве коліно вище за ліве. Довжина скелета in situ — 0,58 м, ширина — 0,32 м.

Поховання 82.25. Розташоване в центральній частині ями. Кістяк юнака / молодого чоловіка (16—20 років) зафіксовано у витягнутому на спині положенні, хребет вигнуто дугою в південно-західному напрямку, верхньою частиною небіжчик орієнтований на північний-захід. Шийний відділ хребта вигнутий так, що череп орієнтований на північ, обличчям вниз ліворуч — на північний схід. Руки розставлені вбоки, зігнуті в ліктях під тупим кутом та укладені в районі тазу. Ноги зігнуті в колінах під тупим кутом та завалені ліворуч. Довжина скелета in situ — 1,33 м, ширина — 0,54 м.

Поховання 82.32. Розташоване в південній частині ями. Кістяк дитини 8—10 років зафіксовано у в скорченому на лівому боці положенні, головою на південний захід. Череп лицьовою частиною направлений на північний захід. Тулуб дещо розвернутий праворуч, на спину. Права рука укладена вздовж тіла, зігнута в лікті під прямим кутом, кисть розміщена перед животом. Ліва рука відкинута ліворуч від тіла під гострим кутом, вивернута ліктьовим суглобом в протилежний від тіла бік, зігнута в лікті, кисть розміщено ліворуч від таза. Ноги зігнуті в колінах під гострим кутом, підігнуті під прямим кутом по відношенню до тіла, завалені ліворуч. Довжина скелета in situ — 0,86 м, ширина — 0,38 м.

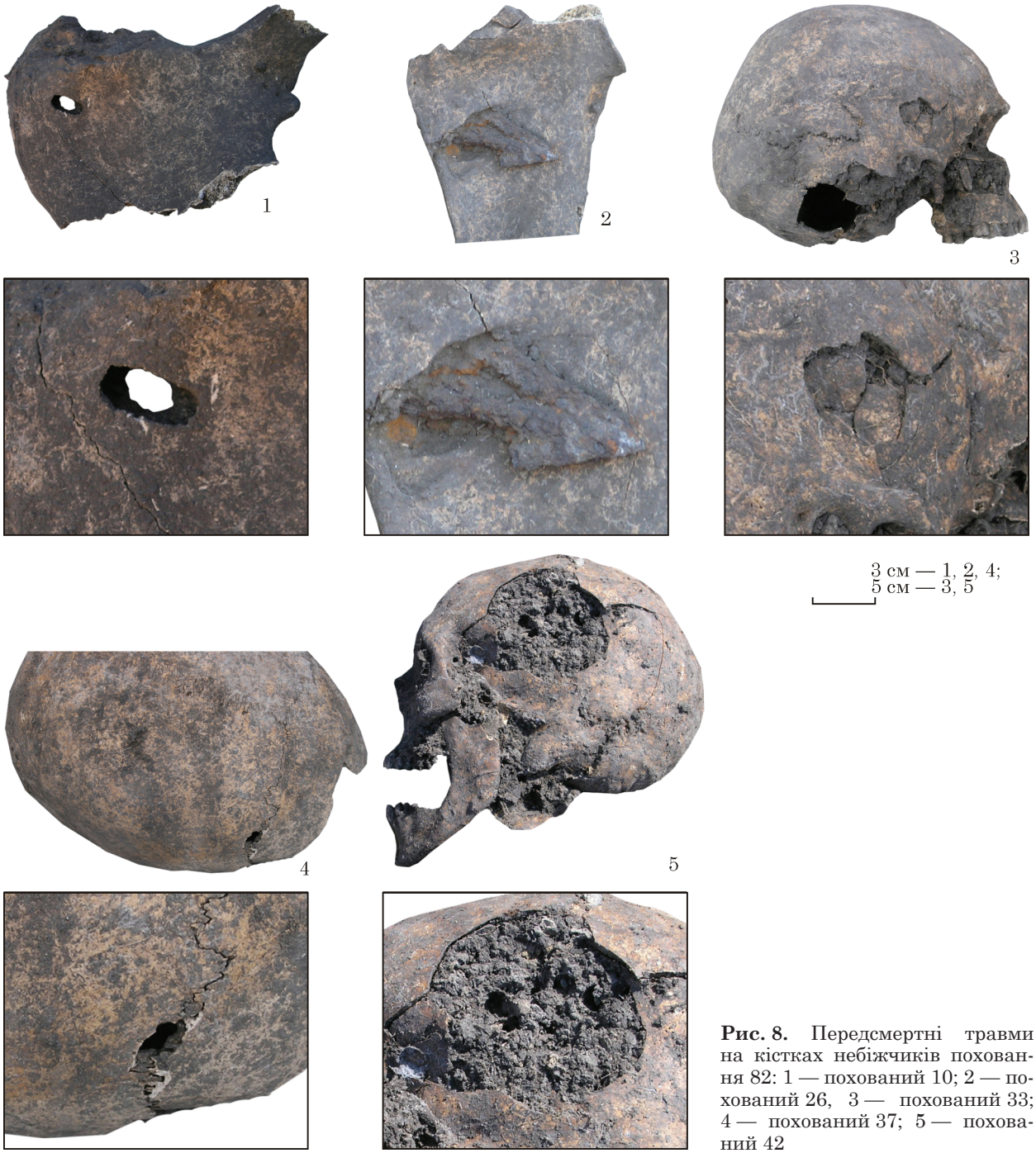

Рис. 8. Передсмертні травми на кістках небіжчиків поховання 82: 1 — похований 10; 2 — похований 26, 3 — похований 33; 4 — похований 37; 5 — похований 42

При розбиранні скелета в районі грудей знайдено бронзовий хрестик-тільник з квадратним середохрестям та кінцями у вигляді кульок (рис. 7: 3). Розміри виробу — 2,1 × 1,7 см. Аналогічні хрестики датуються XII—XIII ст. (Николаева, Недошивина 1997, табл. 103: 28). Подібні предмети християнського культу зафіксовані в матеріалах Києва (Івакін та ін. 2020, с. 49, мал. 6), Городища, Галича, Зеленчі, Дніпровського, Полтави, Нефедьєва (Ягодинська 2007, с. 352, рис. 4: 5). Схожий за формою срібний хрестик також знайдений в межиріччі Случа та Горині на Губинському городищі (Якубовський 2010, с. 238, рис. 2: 1).

Поховання 82.33. Розташоване у південно-східній частині ями вздовж відповідного борта головою до південного кута. Кістяк молодого чоловіка зафіксовано у витягнутому на животі — правому боці положенні, головою на південний захід. Череп лицьовою частиною повернутий вниз. Ліва рука піднята вгору, права укладена під тіло. Ноги прямі, дещо зігнуті в колінах. Таз має незначний розворот праворуч. В правій частині черепу за скронею прослідковується пролом незрозумілого походження округлої форми розмірами 2,3 × 2 см (рис. 8: 3). Довжина скелета in situ — 1,53 м, ширина — 0,24 м.

<u>III горизонт</u> (рис. 4). Поховання 82.20. Розташоване в північній частині ями, головою до північного кута. Кістяк підлітка зафіксовано у сидячому положенні. Очевидно, тіло було притулене

спиною до північного кута ями та, частково, до поховання 81.21. Голова орієнтована на північ, череп лицьовою частиною повернутий ліворуч — на схід та опущений вниз. Права рука витягнута вздовж тіла, ліва — дещо відкинута ліворуч. Ноги завалено ліворуч. Права нога пряма, ліва зігнута в коліні та дещо підібгана. Довжина скелета in situ — 1,23 м, ширина — 0,32 м.

Поховання 82.21. Розташоване вздовж північно-східного борта ями головою до північного кута. Кістяк підлітка 12—15 років зафіксовано на животі, головою на захід з відхиленням на північний захід, обличчям до обличчя з похованням 82.20. Права рука розміщена під тілом, ліва витягнута вздовж скелета, зігнута в лікті під гострим кутом та притулена до грудей. Ліва нога зігнута під тупим кутом та дещо наближена до тіла, права — спущена по борта ями, зігнута в коліні та завалена в напрямку центру ями. Довжина скелета in situ — 1,13 м, ширина — 0,70 м.

Поховання 82.22. Розташоване у центральній частині ями. Кістяк зрілого чоловіка зафіксовано у витягнутому на спині положенні, головою на північний захід. Череп лицьовою частиною повернутий праворуч — на південний захід. Права рука пряма, витягнута вздовж тіла, ліва — плечовою кісткою укладена вздовж тіла, зігнута в лікті, кисть розміщена з лівого боку від грудей. Ноги прямі. Верхня частина скелета має просадку. Довжина скелета in situ — 1,63 м, ширина — 0,38 м.

Поховання 82.24. Розташоване у південно-західній частині ями вздовж відповідного борта, головою до західного кута. Кістяк підлітка зафіксовано у витягнутому на спині положенні, головою на захід. Череп лицьовою частиною повернуто догори. Руки розставлені в боки, зігнуті в ліктях, кисть лівої руки розташована на грудях, правої — на тазу. Права нога пряма, ліва — зігнута в коліні та завалена праворуч, на праву ногу. В лівій кістці тазу зафіксовано вдавлення округлої форми, діаметром 1,6—1,8 см. Довжина скелета in situ — 1,46 м, ширина — 0,52 м.

Поховання 82.30. Розташоване в центральній частині ями, головою до північно-західного борта. Кістяк молодого чоловіка зафіксовано у витягнутому на спині положенні, головою на північний захід. Череп лицьовою частиною розвернуто ліворуч — на північний схід. Руки розкидано в боки, зігнуто в ліктях під гострим кутом кистями вверх. Права нога пряма, ліва — зігнута в коліні під гострим кутом, підібгана та завалена ліворуч. Довжина скелета in situ — 1,62 м, ширина — 0,55 м.

IV горизонт (рис. 5). Поховання 82.26. Розташоване в північно-західній частині ями головою до відповідного борта. Кістяк дорослого чоловіка зафіксовано у напівскорченому положенні на спині, головою на північний захід. Череп лицьовою частиною повернутий праворуч. Хребет дещо викривлений. Руки розміщені вздовж тулуба та зігнуті в ліктях під гострим кутом, кисть правої руки укладена на правий бік грудей, лівої — в районі живота. Ноги зігнуті в колінах під гострим кутом, підібгані до тіла та завалені праворуч. Довжина скелета in situ — 1,15 м, ширина — 0,49 м.

Поховання 82.27. Розташоване в північно-західній частині ями головою до відповідного борта. Кістяк дорослої людини зафіксовано у витягнутому на спині положенні, головою на захід з незначним відхиленням на північний захід. Череп розчавлений, лицьовою частиною повернуто вгору. Ліва рука плечовою кісткою укладена вздовж тулуба, зігнута в лікті, кисть розташована на лівому плечі. Права рука розміщена під похованням 82.26. Ноги прямі. В середній частині скелета помітна просадка. Довжина скелета in situ — 1,57 м, ширина — 0,33 м.

Поховання 82.28. Розташоване в північно-західній частині ями головою до північного кута. Кістяк немовляти 1—1,5 років зафіксовано у напівсидячому положенні, задньою частиною обпертий на північний кут ями, головою на північний захід. Руки витягнуті вздовж тулуба, зігнуті в ліктях під тупим кутом, кисті укладені на таз. Ноги прямі. Череп розчавлений, дещо повернутий праворуч лицьовою частиною направлено на південний захід. Довжина скелета in situ — 0,40 м, ширина — 0,17 м.

Поховання 82.29. Розташоване вздовж північно-східного борта ями головою до північного кута. Кістяк зрілої жінки зафіксовано у витягнутому на спині положенні з розворотом на правий бік, головою на захід, з незначним відхиленням на північний захід. Шийний відділ хребта та голова вивернуті так, що череп встановлено на основу, а його лицьова частина дивиться на захід. Ноги дещо зігнуті в колінах і завалені праворуч. Довжина скелета in situ — 1,34 м, ширина — 0,37 м.

Поховання 82.31. Розташоване у південно-західній частині ями; розташовувалося головою до північно-західного борта. Кістяк дитини 3—5 років зафіксовано у витягнутому на спині положенні, головою на північний захід. Череп дещо піднятий, лицьовою частиною розвернуто вгору ліворуч. Руки розкинуті в боки під гострим кутом по відношенню до тулуба, зігнуті в ліктях, кисті укладені в районі відповідних плечей. Ноги прямі, мають незначний Х-подібний вигин. Довжина скелета in situ — 0,88 м, ширина — 0,32 м.

Поховання 82.34. Розташоване вздовж південно-західного борта ями головою до західного кута. Кістяк підлітка 13—15 років зафіксовано у витягнутому на спині положенні, головою на захід з незначним відхиленням на північний захід. Череп лицьовою частиною повернутий ліворуч — на північ. Руки розташовані вздовж тіла, зігнуті в ліктях, кисті укладені на таз. Ноги дещо зігнуті в колінах та завалені праворуч, гомілкова кістка лівої ноги перетинається з правою. Довжина скелета in situ — 1,28 м, ширина — 0,37 м.

Поховання 82.35. Розташоване у південно-західній частині ями, головою до північно-західного борта. Кістяк підлітка 12—14 зафіксовано у витягнутому на спині положенні, головою на захід з незначним відхиленням на північний захід. Череп в потилиці дещо припіднятий, лицьовою частиною повернуто вгору. Ліва рука витягнута вздовж тіла, дещо зігнута в лікті, права — знаходиться під скелетом. Ноги прямі. Довжина скелета in situ — 1,29 м, ширина — 0,22 м.

Поховання 82.38. Розташоване в центральній частині ями. Кістяк молодої жінки (?) зафіксовано у скорченому на правому боці положенні, головою на захід. Череп лицьовою частиною дивиться на південний схід. Ліва рука укладена вздовж тулуба, зігнута в лікті під прямим кутом, кисть — біля правого колінного суглоба. Права рука скрита скелетом. Ноги зігнуті в колінах під гострим кутом та піджаті до тулуба, завалені праворуч. Довжина скелета in situ — 0,97 м, ширина — 0,50 м.

Поховання 82.39. Розташоване в західній частині ями, головою до північно-західного борта. Кістяк підлітка / молодого чоловіка 16—20 років зафіксовано у витягнутому на спині положенні, головою на північний захід. Хребет вигнутий дугою. Череп дещо закинутий назад та незначною мірою повернутий ліворуч, лицьовою частиною на північ вгору. Руки витягнуті вздовж тіла, зігнуті в ліктях, ліктьові кістки перехрещені на животі так, що права кисть укладена на ліву частину тазу, а ліва — на праву. Ноги зігнуті в колінах та дещо піджаті вгору, мають Х-подібний вигін, коліно лівої ноги перекриває коліно правої. Довжина скелета in situ — 1,32 м, ширина — 0,41 м.

Поховання 82.40. Розташоване в південній частині ями. Кістяк дитини 8—9 років зафіксовано у витягнутому на спині положенні, головою на захід з відхиленням на північний захід. Череп лицьовою частиною дивиться вгору, дещо повернутий праворуч — на південний захід. Ліва рука зігнута в лікті під гострим кутом, кисть під укладена на горло. Права рука вкладена так, що її кисть знаходиться в районі лівої лопатки, перетинає ліву руку. Ліва нога пряма, права — зігнута в коліні, колінний суглоб дивиться вгору. Довжина скелета in situ — 0,97 м, ширина — 0,20 м.

Череп а. Розташоване в північно-західному куті ями між черепами поховань 82.28 та 82.29. Верхньою частиною орієнтований на південний захід, лицьовою частиною дивиться вниз. Череп належить підлітку 13—15 років.

Череп б. Розташоване в центральній частині північно-східного борта над тазовими кістками поховання 82.29. Встановлений на основу, лицьовою частиною дивиться на схід з відхиленням до південного-сходу. Можливо, належить чоловіку № 82.7.

<u>V горизонт</u> (рис. 6). Поховання 82.36. Розташоване в західній частині ями вздовж північно-західного борта. Кістяк підлітка 13—15 років зафіксовано у напівскорченому на правому боці положенні, головою на південний захід. Череп лицьовою частиною направлені праворуч — на схід. Ліва рука зігнута в лікті під гострим кутом, кисть знаходиться навпроти обличчя, права — розташована під тілом. Ноги зігнуті в колінах під тупим кутом, стегна — під прямим кутом до тіла, завалені праворуч. Довжина скелета in situ — 1,32 м, ширина — 0,38 м.

Поховання 82.37. Розташоване вздовж південного-західного борта ями головою до західного кута. Кістяк дитини 6—8 років зафіксовано у витягнутому на спині положенні, головою на північний захід. Череп повернуто ліворуч — на північний схід. Руки зігнуті в ліктях під гострим кутом, кисті укладені біля відповідних плечей. Хребет дещо викривлений дугою в північному напрямку. Ноги прямі, відносно тіла дещо занесені праворуч. Кістки ніг та лівої руки in situ не зафіксовано. В лівій частині черепу виявлено пролом близької до овальної форми, розмірами 1,1 × 0,8 см (рис. 8: 4). Довжина скелета in situ — бл. 1,20 м, ширина — бл. 0,30 м.

Поховання 82.41. Розташоване в північній частині ями. Кістяк підлітка 16—18 років зафіксовано у витягнутому на животі положенні, головою на південний схід. Череп лицьовою частиною повернуто ліворуч — на південний захід. Права рука відкинута праворуч, зігнута в лікті під тупим кутом, кисть знаходиться на тазу поховання 82.42. Ліва рука відкинута ліворуч, зігнута в лікті під прямим кутом, в районі грудей заходить під тулуб, кисть знаходиться в районі грудей. Ноги прямі, ліва — дещо зігнута коліном вниз, кістки правої ноги нижче коліна відсутні, замість них зафіксовано камінь вапняку розмірами 0,18 × 0,14 × 0,05 м. В районі кісток ніг фіксується просадка скелета. Довжина скелета in situ — 1,61 м, ширина — 0,30 м.

Поховання 82.42. Розташоване в центральній частині ями. Кістяк молодого чоловіка зафіксовано у витягнутому на спині положенні, головою на захід. Череп лицьовою частиною повернутий ліворуч — на північ. Права рука перекинута ліворуч через шийний відділ хребта. Ліва рука укладена вздовж тулуба, зігнута в лікті, кисть розміщена на лівому плечі. Хребет дещо викривлений. Ноги прямі, ліва нога колінним суглобом розвернута праворуч. В лівій частині черепу в районі скроні фіксується пролом розмірами 6 × 6,5 см (рис. 8: 5). Довжина скелета in situ — 1,65 м, ширина — 0,33 м.

Поховання 82.43. Розташоване в північно-східній частині ями ногами до відповідного борта. Кістяк дорослого чоловіка зафіксовано в скорченому на правому боці положенні, головою на південь. Ліва рука зігнута в лікті, кисть укладена навпроти обличчя. Права рука знаходиться під скелетом. Ноги повністю зігнуті в колінах та піджаті до тулуба. Довжина скелета in situ — 0,97 м, ширина — 0,41 м.

Поховання 82.44. Розташоване вздовж південно-східного борта ями, головою до східного кута.

Кістяк дорослого чоловіка зафіксовано у витягнутому на лівому боці — на животі положенні, головою на північ. Череп розвернуто праворуч, лицьовою частиною дивиться на схід. Права рука плечовою кісткою укладена вздовж тулуба, зігнута в лікті під гострим кутом, кисть розміщена навпроти обличчя. Ліва рука розташована під тулубом. Ноги дещо зігнуті в колінах ліворуч. Довжина скелета in situ — 1,48 м, ширина — 0,29 м.

Поховання 82.45. Розташоване в центральній частині ями. Кістяк підлітка 14—19 років зафіксовано у витягнутому на правому боці положенні, головою на захід. Череп лицьовою частиною направлений праворуч — на південь. Права рука відкинута праворуч, зігнута в лікті під тупим кутом, кисть знаходиться навпроти обличчя. Ліва рука витягнута вздовж тулуба, зігнута в лікті під прямим кутом, кисть розташована праворуч навпроти грудей. Ноги зігнуті в колінах під тупим кутом та завалені праворуч. Довжина скелета in situ — 1,44 м, ширина — 0,57 м.

Під лівою ногою похованого в районі нижньої частини великої гомілкової кістки знайдений залізний плаский черешковий наконечник (рис. 7: 5). Довжина — 11,5 см, довжина пера — 6 см, довжина черешка — 5,5 см, найбільша ширина пера — 2,3 см. Черешок у верхній частині має упор, що характерно для наконечників південних регіонів Русі. Відноситься до кільовидних наконечників типу 38 за О. П. Медвєдєвим. Розміри вістря, а також пропорції пера 1 : 2,6 наближають наш екземпляр до другого варіанту даного типу, поширеного у VIII та на початку X ст. (Медведев 1966, с. 64). Найбільш близький аналог наконечникові з поховання № 82.45 знаний на Правобережному Цимлянському городищі (Медведев 1966, табл. 13: 21). В цілому ж, даний тип зустрічається серед матеріалів Борисівського, Поломського, Малишевського могильників та могильника Весьякарський Бігер-шай. Стріли з такими наконечниками використовували і мисливці, і воїни (Медведев 1966, с. 64).

Хронологія, запропонована О. П. Медведевим для наконечників обговорюваного різновиду, не збігається з датуванням інших знахідок з поховання, зокрема бронзового хрестика. Якщо йдеться про більш тривале використання цього типу наконечників, тоді знахідка в комплексі з Березані може слугувати підставою для перегляду згаданої хронології. Можливе також віднесення наконечника до типу 33 за О. П. Медведевим, який набув найбільшого поширення у XII—XIII ст., однак, побутував і після монгольського нашестя (1966, с. 63, табл. 30: 29; 20: 23—25; 23: 24). Однак від аналогічних зразків березанська знахідка відрізняється розмірами та пропорціями, а також поперечним перерізом пера.

Висновки. Отже, в розглянутому колективному похованні, незважаючи на загальне враження хаотичності в укладанні небіжчиків, все ж простежується певна система.

28 похованих розташовані у випростаному на спині положенні з північно-західною орієнтацією, інколи з відхиленням на північ та захід. У 15 випадках руки розміщено уздовж тіла, кисті, зазвичай, укладено на таз, живіт, груди або плечі. Трапляються такі комбінації по парах рук: таз—таз (6 випадків), відповідні плечі (4 випадки), таз—живіт (2 випадки), з боків від тазу (випростані) (3 випадки), з боків від черепа (1 випадок), груди—таз (1 випадок), груди—гомілка (1 випадок). В інших випадках розташування кистей рук здається випадковим. В двох випадках лікті розставлені в боки, кисті біля тазу. Ще в одному випадку руки підняті вверх і розставлено з боків від черепу. Окрім того, трапляється розташування кистей рук на горлі, на плечі, біля стегон, перекинутою через область живота, підборіддя. Ноги всіх небіжчиків, здебільшого, прямі, часом, незначною мірою зігнуті в колінах та завалені в різні боки. Двічі ноги мають Х-подібний вигин. До цієї ж категорії, певно варто віднести і два поховання у напівсидячому положенні, які мають схожі риси (орієнтація, розташування рук та ніг), що ймовірно було викликано браком місця в поховальній ямі.

Троє похованих розташовані у витягнутому на животі положенні. Лише один з них має характерну для більшості тілопокладень орієнтацію на північний захід. Ще двоє мають дещо іншу широтну орієнтацію — переважно південну: південний схід та південний захід. Кістки рук в більшості випадків знаходяться попід скелетом, в інших відкинуті убік. Ноги прямі, інколи незначною мірою зігнуті в колінах.

П'ять кістяків знаходилися у випростаному на боці положенні. З них чотири на правому боці з північно-західною орієнтацією, один — на лівому, орієнтований на північ. Кисті рук розташовувалися напроти грудей або обличчя. Ноги, частіше за все, зігнуті в колінах під тупим кутом.

Три скелети розташовані у напівзігнаному положенні: на лівому боці з північно-східною орієнтацією, на правому з південно-західною орієнтацією, а також на спині, черепом на північний захід. Тулуби прямі, ноги зігнуті та підібгані до тіла. Кисті рук, в першому випадку, розташовані напроти грудей, у другому — навпроти обличчя, в третьому — на животі та грудях.

Три скелети розташовані у напівзігнаному положенні: на лівому боці з північно-східною орієнтацією, на правому з південно-західною орієнтацією, а також на спині, черепом на північний захід. Тулуби прямі, ноги зігнуті та підібгані до тіла. Кисті рук, в першому випадку, розташовані напроти грудей, у другому — навпроти обличчя, в третьому — на животі та грудях.

Чотири кістяки розміщені у скорченому на боці положенні: по два на лівому та правому боці. Вони мають різну орієнтацію: північну, південну та західну. Ноги зігнуті та підібгані до тіла, руки також підібгані та покладені навпроти тіла.

Таким чином, у тілопокладенні переважає випростане на спині положення — з прямими ногами, витягнутими вздовж тіла руками або розміщеними на тулубі кистями рук. Перева-

жає північно-західна орієнтація з відхиленнями на захід або північ, хоча присутні також інші варіанти. Жоден кістяк не орієнтований на схід. Схожу тенденцію у трупопокладенні та орієнтуванні виявляють також поодинокі поховання, відкриті під час досліджень могильника на ділянці «ГШ 2007—2016».

Спосіб випростаного трупопокладення на спині з прямими ногами, із західною або наближеною до неї орієнтацією, з різною комбінацією розміщення рук, в цілому, характерний для християнського поховального обряду і широко відомий, зокрема, за матеріалами давньоруських могильників XI—XIII ст. у Києві (Івакін 2008, с. 65—66), Подніпров'ї (Козаровецький могильник; Степаненко, Блажевич 1976, с. 154—161); Середньому Подністров'ї (Бакота, Жванці; Маярчак 2008, с. 34—35), на Галичині (Звенигород — ґрунтові могильники в урочищах Гоєва Гора, Острів, П'ятницьке тощо; Гупало 2014, с. 295, 412, 417—418, 420). Хоча, звісно, випростане на спині положення із західним орієнтуванням зустрічається в обрядах поховань і багатьох інших народностей.

Тож, варто бачити певну систему при розміщенні небіжчиків у поховальній ямі, що, вірогідно, демонструє певний ритуал.

Отже, у похованні спостерігається певна обрядова система розміщення небіжчиків. Перед нами, поки що єдине на Березані, масове поховання в одній ямі. Попередньо, одномоментність поховання, а відповідно й одночасність смерті людей, не викликає сумнівів [1]. Чітка фіксація передсмертних поранень на кістках щонайменше восьми небіжчиків може свідчити про насильницьку смерть і решти похованих.

У спільній ямі, із дотриманням, в цілому, християнського обряду, поховано переважно молодих та зрілих чоловіків, а також дітей та кількох жінок. Присутність двох скелетів дітей у віці до двох років та щонайменше десяти дітей та підлітків у віці до 12—14 років, імовірно, виключає належність припустимої групи до будь-якого збройного формування. Вони радше нагадують групу мирних поселенців, яких було одночасно вбито внаслідок якогось збройного нападу, а потім поховано згідно християнського обряду їхніми одноплемінниками або ж, з меншою долею вірогідності, їхніми вбивцями. На користь першого свідчить той факт, що колективне поховання здійснено не будь-де, а на території могильника.

Вражає також кількість одночасно похованих людей. З огляду на незначну площу середньовічного поселення, яке фіксується лише на ділянці «Г», це могли бути хіба не всі його мешканці.

Найцікавішою, на наш погляд, знахідкою слід вважати застряглий в лопатці скелета 82.18 наконечник стріли. Стріли з такими наконечниками не були типовими у сагайдачних наборах русичів і набули найбільшого поширення на західних околицях Русі. Другий наконечник, знайдений під похованням 82.45, належить колу південно-руських старожитностей. Можливо, ці знаряддя вбивства можуть опосередковано вказати на винуватців трагедії.

У цьому зв'язку видається цікавою теорія М. Ф. Болтенка про відвідання Березані Іваном Ростиславовичем Берладником, побудована довкола знайденої в 1909 р. посудини з княжим знаком на денці. Той знак, на думку дослідника, міг належати двору одного з представників покоління Святославичів Чернігівських — чернігівському та, пізніше, київському князеві Ізяславу Давидовичу, головному заступнику вигнанця з галицьких земель Івана Берладника [2]. Саме посередництвом останнього посудина і могла потрапити на острів. Іван Ростиславович, на думку М. Ф. Болтенка, часто відвідував Березань у середині XII ст., у зв'язку зі своєю військовою активністю на Нижньому Дунаї, спрямованою проти найлютішого ворога — галицького князя Ярослава Осмомисла (1947, с. 47—50).

Відтак, у виявленому колективному похованні можна було би вбачати драматичну ілюстрацію каральної акції Ярослава Осмомисла, спрямованої проти поселенців Березані як помсту за надання притулку Берладникові. Однак прямих доказів зв'язку захоронення з цією імовірною подією натепер немає.

Якщо загиблі все ж були колишніми мешканцями селища на о. Березань, тоді вони мали б складати переважну більшість його населення. Одиниці вцілілих від побоїща поселенців після зникнення загрози могли повернутися та поховати родичів. Однак брак людських сил не дозволяв би копати індивідуальні могили. Через те, мабуть, всіх загиблих і поховали в одній невеликій ямі незначної глибини, у відповідності до тяжких обставин ситуації, що склалася, але з дотриманням провідних засад християнського обряду.

Наведені висновки ні в якому разі не претендують на завершеність, однак підіймають важливі питання середньовічної історії маленького, а втім надзвичайно цікавого у всіх аспектах, клаптика землі на півночі Чорного моря.

1. Щодо одномоментності поховання див. статтю О. Д. Козак у цьому ж номері.

2. У схемі А. А. Молчанова (2012, с. 466—467) цей знак має належати до Мономаховичів, причому особі наступного покоління після Ярослава Мстиславича (помер у 1199 р.) і Святослава Всеволодовича (помер у 1252 р.). Також до Мономаховичів відносив всю лінію подібних двозубів С. В. Бєлецький (2022).

ЛІТЕРАТУРА

Адрианова-Перетц, В. П. (ред.). 1950. *Повесть временных лет. Текст и перевод*. 1. Москва; Ленинград: АН СССР.

Атанасов, Г. 2003. Българо-хазарската граница и българо-хазарската враждебност от края на VII до средата на IX в. В: Степанов, Ц. (ред.). *Българи и хазари през ранното Средновековие*. Софія: Център за изследвания на българите Тангра ТанНакРа, с. 92-113.

Белецкий, С. В. 2022. О древнерусских княжеских знаках XII—XIII веков. *Труды Государственного Эрмитажа*, 115: Геральдика: исследования и практика: материалы научной конференции 18—20 февраля 2021 года, с. 16-21.

Божилов, И. А., Гюзелев, В. Т. 1999. *История на България*. 1: История на средновековна България VII—XIV век. София: Анубис.

Болтенко, М. Ф. 1947. Стародавня руська Березань. *Археологія*, 1, с. 39-51.

Болтенко, М. Ф. 1949. Розкопки на острові Березань в 1946 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, II, с. 31-38.

Браун, Ф. О. 1907. Шведская руническая надпись, найденная на о. Березани. *Известия Императорской археологической Комиссии*, 23, с. 66-75.

Виноградов, А. Ю., Кузенков, В. П. (сост.). 2014. *Хроника Симеона Магистра и Логофета*. I. Москва: Русский Фонд содействия образованию и науке.

Возний, І. П., Федорук, А. В. 2010. Вістря стріл X—XIV ст. з території між Верхнім Сіретом та Середнім Дністром. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, 670, с. 31-38.

Глазырина, Г. В. 2002. *Сага об Ингваре Путешественнике*. Москва: Восточная литература.

Голб, Н., Прицак, О. 1997. *Хазарско-еврейские документы X века*. Москва; Иерусалим: Гешарим.

Горбунова, К. С. 1964. *Отчёт о работе ленинградского отряда на Березани в 1963 и 1964 гг.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1963—64/12а.

Горбунова, К. С. 1965. *Отчёт о полевых работах на о. Березани в 1965 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1965/29.

Горбунова, К. С. 1966. *Отчёт о полевой работе Березанского отряда Государственного Эрмитажа в 1966 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1966/42.

Горбунова, К. С. 1967. *Отчёт о полевой работе Березанской археологической экспедиции Государственного Эрмитажа в 1967 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1967/48.

Горбунова, К. С. 1969. *Отчёт о работе экспедиции отряда Государственного Эрмитажа на острове Березань в 1969 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1969/16а.

Горбунова, К. С. 1978. О характере средневекового поселения на острове Березань. *Проблемы археологии*, II: Сборник статей в память профессора М. И. Артамонова, с. 170-174.

Горбунова, К. С., Копейкина, Л. В. 1971. *Отчёт о работах Березанской археологической экспедиции Государственного Эрмитажа в 1970 и 1971 гг.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1970—1971/9б.

Готун, І. А. 2017. Середньовічне селище Ходосівка-Рославське (до десятиріччя розкопок пам'ятки). *Археологія і давня історія України*, 1 (22): Археологія: дослідження, експерименти, реконструкції, с. 61-90.

Гупало, В. 2014. *Звенигород і Звенигородська земля у XI—XIII століттях (соціоісторична реконструкція)*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Деяния… 1910. *Деяния Вселенских соборов*. 1. Казань: Центральная типография.

Джаксон, Т. Н., Коновалова, И. Г., Подосинов, А. В. (ред.). 2009a. *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия*. III: Восточные источники. Москва: Русский Фонд содействия образованию и науке.

Джаксон, Т. Н., Коновалова, И. Г., Подосинов, А. В. (ред.). 2009b. *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия*. V: Древнескандинавские источники. Москва: Русский Фонд содействия образованию и науке.

Джаксон, Т. Н., Коновалова, И. Г., Подосинов, А. В. (ред.). 2010a. *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия*. II: Византийские источники. Москва: Русский Фонд содействия образованию и науке.

Джаксон, Т. Н., Коновалова, И. Г., Подосинов, А. В. (ред.). 2010b. *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия*. IV: Западноевропейские источники. Москва: Русский Фонд содействия образованию и науке.

Дьяконов, И. В. (сост.). 2006. *Лиутпранд Кремонский. Антаподосис. Книга об Оттоне. Отчёт о посольстве в Константинополь*. Москва: SPSL; Русская панорама.

Ибн Хордадбех. 1986. *Книга путей и стран*. Пер. с арабского, коммент., исслед., указатели и карты Наили Велихановой. Баку: Элм.

Івакін, В. Г. 2008. Християнський поховальний обряд населення давньоруського Києва (XI—XIII ст.). *Археологія*, 3, с. 60-75.

Івакін, В., Баранов, В., Бібіков, Д., Чекановський, А. 2020. Розкопки архітектурно-археологічної експедиції ІА НАНУ по вул. Щекавицькій, 46ю. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, с. 48-50.

Кирпичников, А. Н., Дубов, И. В., Лебедев, Г. С. 1986. Русь и варяги (русско-скандинавские отношения домонгольского времени). В: Мельникова, Е. А. (ред.). *Славяне и скандинавы*. Москва: Прогресс, с. 189-297.

Кирпичников, А. Н., Медведев, А. Ф. 1985. Вооружение. В: Колчин, Б. А. (ред.). *Древняя Русь. Город, замок, село*. Археология СССР, XV. Москва: Наука, с. 298-363.

Коновалова, И. Г. 2006. *Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы*. Москва: Восточная литература.

Крутілов, В. В., Смирнов, О. І., Бондаренко, Д. В. 2018. Розкопки античного поселення Борисфен (о. Березань) на ділянці ГШ. *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.*, с. 159-161.

Кучма, В. В. (сост.). 2012. *Лев VI Мудрый. Тактика Льва*. Санкт-Петербург: Алетейя.

Лапин, В. В. 1962. *Отчёт о раскопках поселения на о. Березани в 1961—1962 гг.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1961—1962/6а.

Лапин, В. В. 1964. *Отчёт о раскопках древнегреческого поселения на о. Березани в 1963—1964 гг. Дневник начальника Березанского отряда Ольвийской экспедиции АН УССР за 1963 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1963—1964/12а.

Лапин, В. В. 1971. *Отчёт работе Березанской экспедиции ИА АН УССР в 1971 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1971/9а.

Лебедев, С. Г. 2005. *Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси*. Санкт-Петербург: Евразия.

Литаврин, Г. Г., Новосельцев, А. П. (ред.). 1990. *Константин Багрянородный. Об управлении империей*. Москва: Наука.

Луговий, О. М. 2011. Березанський рунічний камінь в його історичному контексті. *Древнее Причерноморье*, IX, с. 261-267.

Любарский, А. Н. (сост.). 2009. *Продолжатель Феофана. Жизнеописания византийских царей*. Санкт-Петербург: Алетейя.

Мазарати, С. Н. 1983. *Отчёт об исследованиях Березанского поселения в 1983 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1983/33.

Маярчак, С. П. 2008. Поховання і розвиток поховального обряду в давньоруського населення Лівобережжя Середнього Подністров'я. *Археологія*, 2, с. 30-39.

Медведев, А. Ф. 1966. *Ручное метательное оружие. Лук и стрелы, самострел VIII—XIV вв.* Свод археологических источников, Е1-36. Москва: Наука.

Мельникова, Е. А. 1977. *Скандинавские рунические надписи: Тексты, перевод, комментарии*. Москва: Наука.

Мельникова, Е. А. (ред.). 2003. *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Учебное пособие для студентов вузов*. Москва: Логос.

Минорский, В. Ф. 1963. *История Ширвана и Дербента X—XI вв.* Москва: Издательство восточной литературы.

Молчанов, А. А. 2012. Знаки Рюриковичей: древнерусская княжеская эмблематика. В: Макаров, Н. А. (ред.). *Русь в IX—X веках: Археологическая панорама*. Москва; Вологда: Древности Севера, с. 436-447.

Назаров, В. В., Виноградов, Ю. Г. 1991. *Отчёт о раскопках на Березани в 1991 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1991/240.

Назаров, В. В., Якубов, В. Н. 1993. *Отчёт о работе Березанской экспедиции в 1993 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1993/147.

Николаева, Т. В., Недошивина, Н. Г. 1997. Предметы христианского культа. В: Колчин, Б. А., Макарова, Т. И. (ред.). *Древняя Русь. Быт и культура*. Археология СССР, XVI. Москва: Наука, с. 166-178.

Новосельцев, А. П. 1990. *Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа*. Москва: Наука.

Панікарський, А. 2014. Двокрилі вістря стріл зі слов'янських ранньосередньовічних пам'яток Східної Європи. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 18, с. 111-127.

Петрухин, В. Я. 2014. *Русь в IX—X веках. От призвания варягов до выбора веры*. Москва: Форум; Неолит.

Прендель, Р. А. 1886. Археологические расследования на острове Березани. В: *Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.)*. I. Одесса: Типография А. Шульца, с. 216-219.

Сахаров, А. Н. 1980. *Дипломатия древней Руси. IX — первая половина X века*. Москва: Мысль.

Сорочан, С. Б. 2005. *Византийский Херсон (вторая половина IX — первая половина X вв.). Очерки истории и культуры*. 1—2. Харьков: Майдан.

Степаненко, Л. Я., Блажевич, Н. В. 1976. Поселення та могильник XI—XIII ст. поблизу с. Козаровичі на Дніпрі. В: Довженок, В. І. *Дослідження з слов'яно-руської археології*. Київ: Наукова думка, с. 154-163.

Тортика, А. А. 2006. *Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы (вторая половина VII — третья четверть X вв.)*. Харьков: ХГАК.

Франклин, С., Шепард, Д. 2009. *Начало Руси. 750—1200*. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин.

Чхаидзе, В. Н. 2008. *Таматарха. Раннесредневековый город на Таманском полуострове*. Москва: Таус.

Ягодинська, М. 2007. Нові культові речі з давньоруських пам'яток Західного Поділля. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 11, с. 346-357.

Якубовський, В. І. 2010. Про християнські реліквії з давньоруських городищ межиріччя верхів'їв річок Случа і Горині. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Історичні науки, 3, с. 235-243.

Shepard, J. 2015. Things, persons and practices in circulation between Byzantium and the British isles in the Viking Age: a role for Rus? В: Гайдуков, П. Г. 2015. (ред.). *Города и веси средневековой Руси: археология, история, культура. К 60-летию Николая Андреевича Макарова*. Москва; Вологда: Древности Севера, с. 247-285.

REFERENCES

Adrianova-Peretts, V. P. (ed.). 1950. *Povest vremennykh let. Tekst i perevod*. 1. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Atanasov, G. 2003. Balgaro-hazarskata granitsa i balgaro-hazarskata vrazhdebnost ot kraya na VII do sredata na IX v. In: Stepanov, Ts. (ed.). *Balgari i hazari prez rannoto Srednovekovie*. Sofiya: Tsentar za izsledvania na balgarite Tangra TanNakRa, s. 92-113.

Beletskii, S. V. 2022. O drevnerusskikh kniazheskikh znakakh XII—XIII vekov. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, 115: Geraldika: issledovaniia i praktika: materialy nauchnoi konferentsii 18—20 fevralia 2021 goda, s. 16-21.

Bozhilov, I. A., Gyuzelev, V. T. 1999. *Istoria na Bulgaria*. 1: Istoria na srednovekovna Bulgaria VII—XIV vek. Sofia: Anubis.

Boltenko, M. F. 1947. Starodavnia ruska Berezan. *Arkheolohiia*, 1, s. 39-51.

Boltenko, M. F. 1949. Rozkopky na ostrovi Berezan v 1946 r. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, II, s. 31-38.

Braun, F. O. 1907. Shvedskaia runicheskaia nadpis, naidennaia na o. Berezani. *Izvestiia Imperatorskoi arkheologicheskoi Komissii*, 23, s. 66-75.

Vinogradov, A. Iu., Kuzenkov, V. P. (sost.). 2014. *Khronika Simeona Magistra i Logofeta*. I. Moskva: Russkii Fond sodeistviia obrazovaniiu i nauke.

Voznyi, I. P., Fedoruk, A. V. 2010. Vistria stril X—XIV st. z terytorii mizh Verkhnim Siretom ta Serednim Dnistrom. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»*, 670, s. 31-38.

Glazyrina, G. V. 2002. *Saga ob Ingvare Puteshestvennike*. Moskva: Vostochnaia literatura.

Golb, N., Pritsak, O. 1997. *Khazarsko-evreiskie dokumenty X veka*. Moskva; Ierusalim: Gesharim.

Gorbunova, K. S. 1964. *Otchet o rabote leningradskogo otriada na Berezani v 1963 i 1964 gg.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1963—64/12a.

Gorbunova, K. S. 1965. *Otchet o polevykh rabotakh na o. Berezani v 1965 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1965/29.

Gorbunova, K. S. 1966. *Otchet o polevoi rabote Berezanskogo otriada Gosudarstvennogo Ermitazha v 1966 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1966/42.

Gorbunova, K. S. 1967. *Otchet o polevoi rabote Berezanskoi arkheologicheskoi ekspeditsii Gosudarstvennogo Ermitazha v 1967 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1967/48.

Gorbunova, K. S. 1969. *Otchet o rabote ekspeditsii otriada Gosudarstvennogo Ermitazha na ostrove Berezan v 1969 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1969/16a.

Gorbunova, K. S. 1978. O kharaktere srednevekovogo poseleniia na ostrove Berezan. *Problemy arkheologii*, II: Sbornik statei v pamiat professora M. I. Artamonova, s. 170-174.

Gorbunova, K. S., Kopeikina, L. V. 1971. *Otchet o rabotakh Berezanskoi arkheologicheskoi ekspeditsii Gosudarstvennogo Ermitazha v 1970 i 1971 gg*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1970—1971/9b.

Hotun, I. A. 2017. Serednovichne selyshche Khodosivka-Roslavske (do desiatyrichchia rozkopok pam'iatky). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (22): Arkheolohiia: doslidzhennia, eksperymenty, rekonstruktsii, s. 61-90.

Hupalo, V. 2014. *Zvenyhorod i Zvenyhorodska zemlia u XI—XIII stolittiakh (sotsioistorychna rekonstruktsiia).* Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy.

Deianiia… 1910. *Deianiia Vselenskikh soborov*. 1. Kazan: Tsentralnaia tipografiia.

Dzhakson, T. N., Konovalova, I. G., Podosinov, A. V. (ed.). 2009a. *Drevniaia Rus v svete zarubezhnykh istochnikov: Khrestomatiia.* III: Vostochnye istochniki. Moskva: Russkii Fond sodeistviia obrazovaniiu i nauke.

Dzhakson, T. N., Konovalova, I. G., Podosinov, A. V. (ed.). 2009b. *Drevniaia Rus v svete zarubezhnykh istochnikov: Khrestomatiia.* V: Drevneskandinavskie istochniki. Moskva: Russkii Fond sodeistviia obrazovaniiu i nauke.

Dzhakson, T. N., Konovalova, I. G., Podosinov, A. V. (ed.). 2010a. *Drevniaia Rus v svete zarubezhnykh istochnikov: Khrestomatiia.* II: Vizantiiskie istochniki. Moskva: Russkii Fond sodeistviia obrazovaniiu i nauke.

Dzhakson, T. N., Konovalova, I. G., Podosinov, A. V. (ed.). 2010b. *Drevniaia Rus v svete zarubezhnykh istochnikov: Khrestomatiia.* IV: Zapadnoevropeiskie istochniki. Moskva: Russkii Fond sodeistviia obrazovaniiu i nauke.

Diakonov, I. V. (sost.). 2006. *Liutprand Kremonskii. Antapodosis. Kniga ob Ottone. Otchet o posolstve v Konstantinopol*. Moskva: SPSL; Russkaia panorama.

Ibn Khordadbekh. 1986. *Kniga putei i stran*. Per. s arabskogo, komment., issled., ukazateli i karty Naili Velikhanovoi. Baku: Elm.

Ivakin, V. H. 2008. Khrystyianskyi pokhovalnyi obriad naselennia davnoruskoho Kyieva (XI—XIII st.). *Arkheolohiia*, 3, s. 60-75.

Ivakin, V., Baranov, V., Bibikov, D., Chekanovskyi, A. 2020. Rozkopky arkhitekturno-arkheolohichnoi ekspedytsii IA NANU po vul. Shchekavytskii, 46iu. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r.*, s. 48-50.

Kirpichnikov, A. N., Dubov, I. V., Lebedev, G. S. 1986. Rus i variagi (russko-skandinavskie otnosheniia domongolskogo vremeni). In: Melnikova, E. A. (ed.). *Slaviane i skandinavy*. Moskva: Progress, s. 189-297.

Kirpichnikov, A. N., Medvedev, A. F. 1985. Vooruzhenie. In: Kolchin, B. A. (ed.). *Drevniaia Rus. Gorod, zamok, selo*. Arkheologiia SSSR, XV. Moskva: Nauka, s. 298-363.

Konovalova, I. G. 2006. *Al-Idrisi o stranakh i narodakh Vostochnoi Evropy*. Moskva: Vostochnaia literatura.

Krutilov, V. V., Smyrnov, O. I., Bondarenko, D. V. 2018. Rozkopky antychnoho poselennia Borysfen (o. Berezan) na diliantsi HSh. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016 r.*, s. 159-161.

Kuchma, V. V. (sost.). 2012. *Lev VI Mudryi. Taktika Lva.* Sankt-Peterburg: Aleteiia.

Lapin, V. V. 1962. *Otchet o raskopkakh poseleniia na o. Berezani v 1961—1962 gg.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1961—1962/6a.

Lapin, V. V. 1964. *Otchet o raskopkakh drevnegrecheskogo poseleniia na o. Berezani v 1963—1964 gg. Dnevnik nachalnika Berezanskogo otriada Olviiskoi ekspeditsii AN USSR za 1963 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1963—1964/12a.

Lapin, V. V. 1971. *Otchet rabote Berezanskoi ekspeditsii IA AN USSR v 1971 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1971/9a.

Lebedev, S. G. 2005. *Epokha vikingov v Severnoi Evrope i na Rusi*. Sankt-Peterburg: Evraziia.

Litavrin, G. G., Novoseltsev, A. P. (ed.). 1990. *Konstantin Bagrianorodnyi. Ob upravlenii imperiei*. Moskva: Nauka.

Luhovyi, O. M. 2011. Berezanskyi runichnyi kamin v yoho istorychnomu konteksti. *Drevnee Prichernomore*, IX, s. 261-267.

Liubarskii, A. N. (sost.). 2009. *Prodolzhatel Feofana. Zhizneopisaniia vizantiiskikh tsarei.* Sankt-Peterburg: Aleteiia.

Mazarati, S. N. 1983. *Otchet ob issledovaniiakh Berezanskogo poseleniia v 1983 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1983/33.

Maiarchak, S. P. 2008. Pokhovannia i rozvytok pokhovalnoho obriadu v davnoruskoho naselennia Livoberezhzhia Serednoho Podnistrov'ia. *Arkheolohiia*, 2, s. 30-39.

Medvedev, A. F. 1966. *Ruchnoe metatelnoe oruzhie. Luk i strely, samostrel VIII—XIV vv.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1-36. Moskva: Nauka.

Melnikova, E. A. 1977. *Skandinavskie runicheskie nadpisi: Teksty, perevod, kommentarii.* Moskva: Nauka.

Melnikova, E. A. (ed.). 2003. *Drevniaia Rus v svete zarubezhnykh istochnikov: Uchebnoe posobie dlia studentov vuzov*. Moskva: Logos.

Minorskii, V. F. 1963. *Istoriia Shirvana i Derbenta X—XI vv.* Moskva: Izdatelstvo vostochnoi literatury.

Molchanov, A. A. 2012. Znaki Riurikovichei: drevnerusskaia kniazheskaia emblematika. In: Makarov, N. A. (ed.). *Rus v IX—X vekakh: Arkheologicheskaia panorama.* Moskva; Vologda: Drevnosti Severa, s. 436-447.

Nazarov, V. V., Vinogradov, Iu. G. 1991. *Otchet o raskopkakh na Berezani v 1991 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1991/240.

Nazarov, V. V., Iakubov, V. N. 1993. *Otchet o rabote Berezanskoi ekspeditsii v 1993 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1993/147.

Nikolaeva, T. V., Nedoshivina, N. G. 1997. Predmety khristianskogo kulta. In: Kolchin, B. A., Makarova, T. I. (ed.). *Drevniaia Rus. Byt i kultura.* Arkheologiia SSSR, XVI. Moskva: Nauka, s. 166-178.

Novoseltsev, A. P. 1990. *Khazarskoe gosudarstvo i ego rol v istorii Vostochnoi Evropy i Kavkaza*. Moskva: Nauka.

Panikarskyi, A. 2014. Dvokryli vistria stril zi slov'ianskykh rannoserednovichnykh pam'iatok Skhidnoi Yevropy. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 18, s. 111-127.

Petrukhin, V. Ia. 2014. *Rus v IX—X vekakh. Ot prizvaniia variagov do vybora very.* Moskva: Forum; Neolit.

Prendel, R. A. 1886. Arkheologicheskie rassledovaniia na ostrove Berezani. In: *Trudy VI Arkheologicheskogo sieezda v Odesse (1884 g.).* I. Odessa: Tipografiia A. Shultsa, s. 216-219.

Sakharov, A. N. 1980. *Diplomatiia drevnei Rusi. IX — pervaia polovina X veka.* Moskva: Mysl.

Sorochan, S. B. 2005. *Vizantiiskii Kherson (vtoraia polovina IX — pervaia polovina X vv.). Ocherki istorii i kultury*. 1—2. Kharkov: Maidan.

Stepanenko, L. Ya., Blazhevych, N. V. 1976. Poselennia ta mohylnyk XI—XIII st. poblyzu s. Kozarovychi na Dnipri. In: Dovzhenok, V. I. *Doslidzhennia z slov'iano-ruskoi arkheolohii.* Kyiv: Naukova dumka, s. 154-163.

Tortika, A. A. 2006. *Severo-Zapadnaia Khazariia v kontekste istorii Vostochnoi Evropy (vtoraia polovina VII — tretia chetvert X vv.).* Kharkov: KhGAK.

Franklin, S., Shepard, D. 2009. *Nachalo Rusi. 750—1200.* Sankt-Peterburg: Dmitrii Bulanin.

Chkhaidze, V. N. 2008. *Tamatarkha. Rannesrednevekovyi gorod na Tamanskom poluostrove.* Moskva: Taus.

Yahodynska, M. 2007. Novi kultovi rechi z davnoruskykh pam'iatok Zakhidnoho Podillia. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 11, s. 346-357.

Yakubovskyi, V. I. 2010. Pro khrystyianski relikvii z davnoruskykh horodyshch mezhyrichchia verkhiv'iv richok Slucha i Horyni. *Visnyk Kam'ianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiienka.* Istorychni nauky, 3, s. 235-243.

Shepard, J. 2015. Things, persons and practices in circulation between Byzantium and the British isles in the Viking Age: a role for Rus? In: Gaidukov, P. G. 2015. (ed.). *Goroda i vesi srednevekovoi Rusi: arkheologiia, istoriia, kultura. K 60-letiiu Nikolaia Andreevicha Makarova*. Moskva; Vologda: Drevnosti Severa, s. 247-285.

D. V. Bondarenko, O. I. Smyrnov,
L. I. Smyrnov, V. V. Kyzovkov

COLLECTIVE BURIAL RESEARCHED ON BEREZAN IN THE CONTEXT OF THE MEDIEVAL HISTORY OF THE ISLAND

In the Middle ages, Berezan Island had an important place on the legendary route «from the Varangians to the Greeks». Direct and indirect evidence about the island can be found in the Old Rus, Byzantine, Scandinavian and Arabic medieval sources.

Excavations on Berezan recorded the remains of a settlement and burial ground in the North-Eastern part of the island.

The site of the ancient burial ground was also found during the research of the «GSH» excavation in the period of 2007—2016, where the remains of 20 dead people that probably belong to the period in question were recorded.

The most interesting is the collective burial 82, which was excavated here in 2016.

The skeletons of 45 dead people were recorded in a rectangular ground pit laying predominantly supine with straight legs, arms extended along the body and placed in the trunk of the hands. All the skeletons were directed with their heads to the North-West. The single burials, opened during the excavation of the burial ground, have a similar trend in the inhumane and direction.

This mode of inhumane, in general, is characteristic of the Christian committal and is widely known from the materials of ancient burial grounds of the 11th—13th centuries.

Among the grave goods there are two iron arrowheads, an iron ring, a bronze cross and a white metal earring, also characteristic of Old Rus antiquities of Eastern Europe.

Representatives of different gender and age groups are buried in the common pit. There is no doubt that the burial took place at the same time, and therefore, the death of the buried was simultaneous. A clear record of pre-mortem wounds on the bones of at least eight of the deceased may indicate violent death and the rest of the buried.

The presence of infants among the buried skeletons precludes this group from belonging to any armed group. Most likely, they are similar to a group of ordinary settlers who, in connection with some armed aggression, were simultaneously killed and later buried in accordance with the basic principles of Christian ritual.

If the people at the burial were residents of the settlement of Berezan Island then they probably formed the vast majority of its population. According to the authors in the studied burial, it is possible to see evidence of any punitive action directed against the settlers.

Keywords: Berezan island, Middle Ages, gravedigger, collective burial.

Одержано 21.10.2023

БОНДАРЕНКО Денис Володимирович, молодший науковий співробітник. Національний історико-археологічний заповідник «Ольвія» НАН України, с. Парутине, Україна.
BONDARENKO Denys, Junior researcher, National Historical and Archaeological Reserve «Olvia» of the National Academy of Sciences of Ukraine, Parutine village, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-6703-6196,
e-mail: bondarenkod1987@gmail.com.

КУЗОВКОВ Володимир Володимирович, кандидат історичних наук, вчитель, НВК № 141 «ОРТ», Київ, Україна.
KUZOVKOV Volodymyr, PhD (in History), a teacher, ORT Educational Complex 141, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-7263-6137,
e-mail: kusovkov@ukr.net.

СМИРНОВ Леонід Ігорович, завідувач лабораторією, Чорноморський національний університет імені Петра Могили, Миколаїв, Україна.
SMYRNOV Leonid, head of the laboratory, the Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-1955-9117,
e-mail: gnom-8@ukr.net.

СМИРНОВ Олександр Ігорович, капітан, Збройні сили України, Україна.
SMYRNOV Oleksandr, captain, The Armed Forces of Ukraine, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-7849-3840,
e-mail: smyrnovl@ukr.net.

УДК [572.71:904.5](477.73)”653” DOI: 10.37445/adiu.2023.04.14

Т. О. Назарова, Т. О. Рудич

КРАНІОЛОГІЧНИЙ МАТЕРІАЛ З КОЛЕКТИВНОГО ПОХОВАННЯ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ З ОСТРОВА БЕРЕЗАНЬ

У статті вводиться до наукового обігу інформація стосовно краніологічного складу населення, яке було поховане в братській могилі на острові Березань у добу середньовіччя.

Ключові слова: *Північне Причорномор’я, Березань, краніологія, антропологія, доба середньовіччя, давньоруський час.*

Вступ. Земля Березані, яка на сьогоднішній день є островом, що знаходиться в Чорному морі біля виходу в нього Дніпро-Бузького та Березанського лиманів, здавна була привабливою для людей. Розташована в місці, де сходяться важливі транспортні та торгові річкові артерії, вона могла слугувати чудовим пунктом зупинок для відпочинку та поповнення запасів прісної води при каботажному плаванні вздовж північного берега Чорного моря. Окрім цього, даний район був практично завжди багатий рибою.

Березань відома, в першу чергу, як найдавніша іонійська колонія у Північному Причорномор’ї. Дослідження пам’ятки почалося в кінці XIX ст., а матеріал античної доби на сьогоднішній день є візитівкою острова. Але на території Березані фіксуються також археологічні знахідки від доби бронзи і до середньовіччя. Поховальний об’єкт, антропологічні матеріали з якого будуть розглядатися в даній роботі, автори розкопок (Бондаренко та ін. 2023). відносять до доби середньовіччя, а точніше, до давньоруського часу. Тому ми вважаємо за потрібне дати коротку довідку про археологічні дослідження середньовічної Березані.

Археологічні дослідження середньовічної Березані. В добу середньовіччя Березань знаходилась на перехресті важливих водних транспортних та торговельних шляхів, за писемними джерелами найбільш відомий з них шлях «із варяг у греки» (пер. Махновець 1989, с. 3). У порівнянні з матеріалами, які представляють античну добу, знахідки, що репрезентують середньовіччя, на сьогоднішній день, є досить скромними, як і кількість присвячених ним публікацій. Це роботи, присвячені знахідці рунічного напису, який засвідчує перебування тут вікінгів і датований XI ст. (Браун 1907, с. 66—75; Мельникова 1977, с. 154—155). Серед археологів тему давньоруської Березані вперше підняв у свої статтях М. Ф. Болтенко. Він ввів до наукового обігу інформацію стосовно матеріалів доби середньовіччя з дореволюційних розкопок барона фон Штерна та своїх власних, а також О. П. Артамонової-Полтавцевої 20—40-х рр. (Болтенко 1947; 1949). Розкопки на острові дали керамічний матеріал, який автор публікацій розглядав як слов’янський та візантійський: рештки землянок, залізоробного комплексу, залишки залізних виробів (гвіздків, сокир, коси), велику кількість речей, що були пов’язані з виловом риби, хрестики, які дослідник пов’язував з можливим перебуванням на Березані прочан. Ці знахідки, а також широке залучення писемних джерел, дали М. Ф. Болтенку підстави пов’язувати поселення з перебуванням тут вихідців із слов’янського середовища. Знахідки фрагмента керамічного посуду з клеймом, якому автор намагався знайти аналогії серед знаків Рюриковичів, а точніше, чернігівських Святославичів, стали поштовхом для цікавих історичних інтерпретацій з виходом на конкретних історичних діячів XII ст., таких, як Іван Берладник.

Середньовічні знахідки з розкопок Є. Р. фон Штерна та М. Ф. Болтенко на Березані датуються на сьогодні починаючи від X ст. до золотоординського часу. Частина з них вимагає уточненням датування. Об’єкти доби середньовіччя періодично досліджувалися також впродовж

© Т. О. НАЗАРОВА, Т. О. РУДИЧ, 2023

1960-х — 2010-х рр. У першу чергу, варто відзначити продовження розкопок на ділянці «Г», які проводилися К. С. Горбуновою (1963—64; 1965; 1966; 1967; 1969). Окрім візантійських амфор, слов'янської кераміки, скляних середньовічних виробів, були також відкриті решітки домниці, печей, можливо, виробничого призначення, землянок. Варто звернути особливу увагу на знахідки формочок для відливки підвісок з псевдозерню, а також хрестиків. Матеріал доби середньовіччя з розкопок датувався в межах X—XIII ст.

На Березані, починаючи з досліджень початку XX ст. й до 2016 р., фіксувалися також поховання, частина яких може бути пов'язана з добою середньовіччя. Вони входять до кола поховань, в яких померлий лежав випростано на спині з головою, орієнтованою на захід, північний захід та південний захід. Орієнтація померлих головою на захід із сезонними відхиленнями дає змогу розглядати їх як такі, що належали християнам.

У 1900—1901 рр. у північній частині острова херсонський поміщик та аматор археології Г. Л. Скадовський проводив масштабні розкопки некрополя, який до цього активно грабувався місцевими «чорними археологами». За два роки Г. Л. Скадовським на некрополі було відкрито біля 800 поховань. В переважній більшості померлі були орієнтовані головою на схід, що відповідало грецькій традиції, поховання містили античні речі. Значний відсоток, особливо в центральній частині розкопу 1900 р., становили кістяки, зорієнтовані головою на північний схід, що цілком може бути і сезонним відхиленням при традиції поховання головою на схід. Окрім того, на території некрополя фіксувалися поховання з північно-західною орієнтацією. Ці поховання цілком могли належати середньовічному християнському населенню. На превеликий жаль, зберігся лише чорновий варіант звіту за 1900 р., а колекції вивезені спочатку до маєтку Г. Л. Скадовського у Білозерці, а надалі — до Херсонського музею, який був пограбований під час війни. Матеріали не були опубліковані. Провести повну кореляцію інвентаря з планами некрополя було неможливо (Болтенко 1948, с. 91—96). Орієнтовані на захід, або поховання з можливими сезонними відхиленнями траплялися, за свідченнями М. Ф. Болтенко (1947, с. 47), і при розкопках Є. Р. фон Штерна. Фіксувалися вони також в процесі археологічних досліджень острова, починаючи від 60-х рр. XX ст. й до сьогодення (Горбунова 1963—64; Лапин 1962, с. 4—5; 1964, с. 111—113, 129—131; 1971, с. 2—4; Мазарати 1983, с. 3; Назаров, Виноградов 1991, с. 4; Назаров, Якубов 1993, с. 14; Крутилов, Чистов 2010, с. 18; 2011, с. 25; 2016, с. 10; Крутилов и др. 2012; 2013).

Серед західно-орієнтованих поховань домінують одноосібні, але епізодично фіксуються парні. Серед похованих переважали дорослі, але зустрічалися і дитячі кістяки. Переважна частина цих поховань безінвентарна, вузько датувати їх можна лише в поодиноких випадках, як, наприклад, за знахідками фібули та поясних пряжок в двох похованнях, які були віднесені до кінця X — XI ст. (Крутилов, Чистов 2010; 2011). Але, наприклад, знахідки в двох західно-орієнтованих похованнях російських медалей кінця XVIII ст. відсилають нас вже до епохи російсько-турецьких війн (Назаров 1991). Це ще раз підкреслює, що віднести весь масив західно-орієнтованих поховань на Березані до доби середньовіччя не видається можливим. Можливо, в такій ситуації більш реальну картину могли б дати результати радіовуглецевого датування.

В експедиціях першої половини XX ст. антропологи не працювали, в окремих випадках стать та приблизний вік померлого визначали археологи. Інколи кістковий матеріал давав підстави археологам писати про наглу смерть померлого. Так, М. Ф. Болтенко свідчить про наявність кістяного «стилета», який застряг у потиличній кістці жінки з одного з поховань Березані (1947, с. 41). Поховальний об'єкт, антропологічний матеріал з якого буде розглянути в даній публікації, є унікальним для Березані віддзеркаленням трагічних подій, які мали тут місце.

Матеріали та методика. Колективне поховання, з якого походить матеріал, відкрите у польовому сезоні 2016 р. на ділянці «ГШ» (Крутілов, Смирнов, Бондаренко 2018). Розміри поховального об'єкта, який отримав назву «яма № 82», становлять 3,10 м (NW-ZO) на 2,17 м (ZO-NW). Переважна більшість кістяків лежала головою на північний захід або захід. Комплекс вважається закритим, речей в ньому не багато: два вістря стріл, кільце з білого металу, хрестик. Ці знахідки дозволили авторам розкопок віднести поховання до давньоруської доби. В поховальному об'єкті фіксуються кісткові рештки 45 осіб різного віку та статі. Серед дорослих переважають молоді чоловіки. Кісткові рештки були доставлені в лабораторію Відділу біоархеології ІА НАН України. Матеріал було опрацьовано за різними антропологічними програмами. В даній роботі надано результати краніологічного аналізу. Збереженість черепів була погана, тож вимагала значної реставрації, після чого стало можливим зняти виміри за краніологічною програмою. Опис та виміри краніологічного матеріалу проводилися за методиками, прийнятими вітчизняною антропологічною школою (Martin 1928; Алексеев, Дебец 1964). У більшості випадків інформацію вдалося отримати лише по окремих ознаках.

Внутрішньогруповий краніологічний аналіз березанської групи. Після обробки матеріалу вдалося сформувати лише чоловічу вибірку черепів з даного поховального об'єкту. На жаль, жінки представлені лише одним черепом, придатним для вимірів. До того ж, в даній серії чоловічі кістяки домінують. Колективне одноразове поховання на даному хронологічному зрізі, як правило, буває наслідком військових дій, стихійного лиха, або епідемій. Менша кількість

жінок в похованнях, що пов'язані з наслідком військових дій, в окремих випадках може бути пов'язана з тим, що жінок або гинуло менше, або їх, як і гарних майстрів, виводили в полон.

Чоловіки. До сформованої чоловічої серії увійшли особи переважно у віці adultus-maturus. Однак, у зв'язку з малою чисельністю вибірки на другому етапі були залучені черепи підлітків і юнаків (juvenis), параметри яких вкладаються в розмах варіацій групи дорослих чоловіків (увага приділялася мінімальним значенням). Надалі було сформовано дві окремі групи, в одну з яких увійшли виключно дорослі чоловіки, а в іншу — особи у віці 18—25 років. Групи були порівняні між собою. Результати порівняльного аналізу дозволяють об'єднати їх матеріал в загальну чоловічу серію.

Сформована нами чоловіча серія з Березані складається з 18 черепів. Довжина та ширина черепа в середньому вияві знаходяться на межі середніх та великих значень. Група характеризується в середньому вияві мезокранією з тенденцією до доліхокранії. В серії присутні як доліхокранні, так і мезокранні та брахікранні форми, але домінують доліхокранні. Висота черепної коробки середня. Найменша ширина лобної кістки на межі середніх та великих значень, як і верхня ширина обличчя. Кут нахилу черепної кістки великий. Висота обличчя мала, діаметр вилиць малий, але з тенденцією до середнього. За верхньолицевим покажчиком воно знаходиться на межі еуріон-мезен. Горизонтальне профілювання обличчя різке як на верхньому, так і на середньому рівні. Обличчя ортогнатне. Орбіти вузькі та низькі, за орбітним покажчиком мезоконхні. Ніс низький, ширина його на межі вузького та середнього, за носовим покажчиком він мезориний. Кут випину кісток носа значний, перенісся високе. Середні розміри та розмах варіацій чоловічих черепів подані в табл. 1. Інформацію про вік померлих в табл. 2 не дано, оскільки темі статево-вікового складу похованих в ямі 82 присвячена окрема стаття (див. далі).

Для оцінки внутрішньогрупової варіації ознак у чоловічій серії були розраховані середньоквадратичні відхилення та коефіцієнти варіацій, які порівнювалися зі стандартними значеннями, що були розраховані на матеріалах однорідних серій (Алексеев, Дебец 1964, с. 121—127). Завищені порівняно зі стандартними значення в нашій групі можна відзначити для таких таксономічно-важливих ознак: довжина та ширина черепної коробки, висота обличчя, висота носа, ширина та висота орбіт. Це може свідчити про антропологічну неоднорідність групи. В поодиноких випадках окремі індивідуальні параметри (черепний покажчик, ширина носа) дещо виходять за стандартні межі світового розмаху варіацій. Але з огляду на те, що ці черепи належать сформованим дорослим особам, а вказані відхилення не є наслідком деформації або реставрації, та суттєво не впливають на середні характеристики серії, ці виміри були включені до аналізу.

Міжгруповий порівняльний аналіз березанської серії. На жаль, антропологічний матеріал з розкопок Г. Л. Скадовського, Є. Р. фон Штерна та М. Ф. Болтенко не зберігся. Антропологічна інформація з нього не знімалася. Стан збереженості кісткових решток з розкопок більш пізнього часу виявився незадовільний, матеріал у більшості випадків не мав чіткого датування. Все це не дозволило сформувати краніологічну серію, яка дала б уявлення про людей, які були поховані на острові у одноосібних могилах у давньоруську добу. У даному випадку це створює нам певні перепони, бо не дає можливості на краніологічному матеріалі відповісти на питання: чи у випадку групи з ями № 82 ми маємо справу з людьми, які походили з популяції, що стаціонарно або сезонно проживала на острові, а чи вони були прийшлими на цій території. Краніологічний аналіз дозволить з'ясувати напрямок біологічних зв'язків осіб, похованих на цьому об'єкті. В період X—XIII ст. в Європі практикували переважно обряд інгумацій, це дозволило антропологам створити досить представницьку краніологічну базу даних, хоча при цьому лишаються окремі території, які практично не представлені в антропологічних колекціях.

Міжгруповий порівняльний аналіз здійснювався нами в декілька етапів при залученні статистичних методів. Більш детально були розглянуті можливі біологічні зв'язки похованих з тими популяціями, присутність вихідців з яких на території острова може бути прогнозована за археологічними знахідками, писемними джерелами, або розробками істориків.

1. Північний напрямок. В давньоруський період острів знаходився на шляху «із варяг у греки», або був досить близько від нього. Окремі дослідники, починаючи ще від початку XIX ст. (Карамзин 1818, прим. 355, ст. 98) і до наших сучасників (Буйських, Ієвлев 1991, с. 101), ототожнюють Березань з островом св. Елевферія або Евферія. Цей острів згадують візантійські автори, зокрема Костянтин Багрянородний (ред. Литаврин, Новосельцев 1990, с. 46—51), як місце, де зупинялися та переоснащували свої кораблі руси під час їх морських походів. Інші дослідники вбачають в острові св. Еферія Кінбурську косу (Латышев 1899, с. 73—87) або Тендрівську косу (Назаров 1995, с. 6—7; 2003, с. 112). Але інформація Костянтина Багрянородного стосується X ст. При каботажних плаваннях військових дружин та торгових караванів від X до XIII ст. місця стоянок для відпочинку та поповнення запасів води могли періодично змінюватися. У будь якому разі, на Березані, чи називалася вона островом Еферія, а чи ні, фіксується перебування варягів. Матеріальним свідченням цього є знайдений тут у 1905 р. рунічний напис: «*Грані поставив ці руни своєму товаришу Карлу*». Надгробок датують XI ст. (Браун 1907, с. 72; Мельникова 1997, с. 154—155). Можливо, з варягами було пов'язане і поховання з фібулою кінця X — початку XI ст., якій знаходять аналогії в

Таблиця 1. Максимальні та мінімальні значення, середні характеристики чоловічих черепів з колективного поховання давньоруської доби на о. Березань

Ознака за Мартіном	N	Min	Max	M	S
1. Поздовжній діаметр	18	172	200	184,7	7,5
8. Поперечний діаметр	18	128	160	139,2	7,8
17. Висотний діаметр b—br	10	130	149	134,7	3,9
20. Вушна висота p—br	15	101,2	125,7	115,2	6,1
5. Довжина основи черепа	8	95	110	105,5	4,9
9. Найменша ширина лоба	15	88	106	98,8	4,6
10. Найбільша ширина лоба	11	114	123	118,4	3,0
11. Вушна ширина	11	117	141	124,1	7,2
12. Ширина потилиці	12	101	116	110,1	4,2
29. Лобна хорда	18	104	123	112,1	4,8
30. Тім'яна хорда	17	97	140	115,8	10,6
31. Потилична хорда	15	82	100	93,5	5,3
Висота вигину лоба	18	22	32	26,6	2,6
Висота вигину потилиці	14	22	33,5	26,9	3,6
40. Довжина основи обличчя	4	92	104	97,7	6,1
43. Верхня ширина обличчя	10	97	113	106	5,0
45. Діаметр вилиць	12	125	140	129,6	4,6
46. Середня ширина обличчя	3	91	116	100,3	13,6
48. Верхня висота обличчя	12	56	75	64,4	5,2
60. Довжина альвеолярної дуги	5	60	67	64	2,6
61. Ширина альвеолярної дуги	4	33	58	45,7	11,7
55. Висота носа	10	42	54	48,6	3,4
54. Ширина носа	11	21	27	24,2	1,8
51. Ширина орбіти	8	34	47	40,6	4,3
52. Висота орбіти	11	27	35	32	2,7
SC. Симотична ширина	4	8,5	13	10,4	2,0
SS. Симотична висота	4	2	6,5	4,6	2,0
DC. Дакріальна ширина	1	22	22	22	—
DS. Дакріальна висота	1	18	18	18	—
32. Кут профілю лоба (nasion)	8	80	92	85,9	4,1
77. Назомалярный кут	11	130	143	137,3	3,4
Zm. Зигомаксилярний кут	5	120	137	127,4	5,6
72. Загальний кут обличчя	7	82	90	85,4	2,9
73. Кут середньої частини обличчя	5	82	89	84,8	2,6
75.1. Кут носа	2	20	33	31,5	2,1
Fc. Глибина іклової ямки	7	4	7	5,3	1,2
65. Виросткова ширина нижньої щелепи	5	111	126	117,8	5,4
66. Кутова ширина нижньої щелепи	14	86	115	103,1	6,9
67. Передняя ширина нижньої щелепи	14	43	49	46,8	1,8
69. Висота симфізу нижньої щелепи	9	25	32	29,3	2,1
69.1. Висота тіла нижньої щелепи	12	25	31	29,3	1,9
69.3. Товщина тіла нижньої щелепи	13	8	13,5	10,3	1,4
Надперенісся (1—6)	15	1	3	2,3	0,7
Зовнішній потиличний виступ (0—5)	14	1	4	3	0,8
Соскоподібні виростки (1—3)	15	1	3	2	0,6
Індекс					
Черепний	17	67	93,5	75,7	6,0
Лицевий	10	40	58	49,9	4,55
Орбітний	6	74,5	87,2	80,5	4,7
Носовий	8	43,8	55,3	49,5	4,3
Симотичний	4	23,5	72,2	45,1	22,5
Дакріальний	1	81,8	81,8	81,8	—

Таблиця 2. Індивідуальні виміри черепів з поховального комплексу з о. Березань

Ознака за Мартіном	№ поховання, стать																		
	1, ч.	2, ч.	4, ч.	15, ч.	16, ч.	18, ч.	19, ч.	22, ч.	24, ч.	25, ч.	29, ж.	30, ч.	33, ч.	39, ч.	41, ч.	42, ч.	43, ч.	45, ч.	а, ч.
1. Поздовжній діаметр	176	181	188	172	190	190	185	184	177	188	176	188	192	191	173	191	180	200	180
8. Поперечний діаметр	137	134	135	160	141	130	141	136	145?	145	130	138?	140	137	135	128?	137	143	145
17. Висотний діаметр b—br	—	131?	—	135	—	138	140	130	—	130	140	137,9	—	139	135	132?	—	138?	—
20. Вушна висота p—br	101,2	114,0	119,9	116,0	—	113,5	119,1	113,4	—	121,2	107,5	111,6	—	113,9	105,9	118,6	119	119	—
5. Довжина основи черепа	—	95	—	93?	—	104?	110	—	—	105	—	—	111	104	111	—	104	—	—
9. Найменша ширина лоба	—	95	88	106	101	98	103	103	99	96	90	100?	97	—	98	103	95	98	106
10. Найбільша ширина лоба	—	114	116	134	123	114	120	118	116	123	107?	124	120	—	122	—	120	120	—
11. Вушна ширина	130	121	123	140	—	122	131	124	—	124	—	118	—	—	118	120	118	117	—
12. Ширина потилиці	112	110	101	122	109	110	112	114	115	121	111	111	116	121	109?	108	105	108	109
29. Лобна хорда	106	107	115	113	113	108	113	112	104	111	104	113	—	117	105	113	111	123	117
30. Тім'яна хорда	99	113	116	97	113	124	118	114	117	123	106	124	112	119	105	140	—	128	106
31. Потилична хорда	—	99	97	88	99	90	98	90	92	95	90	—	100	100	90	92	82	—	91
26. Лобна дуга	122	121	130	132	131	107	130	130	120	130	117	133	135	132	120	130	127	117	134
27. Тім'яна дуга	102	127	130	102	122	137	128	138	127	137	120	128	125	131	120	165	132	142	120
28. Потилична дуга	—	122	111	107	130	108	107	105	117	112	107	—	127	120	113	100	105	—	111
Висота вигину лоба	25	23	27	28	28	28	25	26	22	27	26	27	27	32	25	25	25	32	27
Висота вигину потилиці	—	31	23	26	33,5	25	23	22	27	24	22	—	32	27	31	17?	27	—	26
40. Довжина основи обличчя	—	93	—	—	—	—	92?	—	—	106	105	—	105?	—	—	—	102	—	—
43. Верхня ширина обличчя	—	105	97?	—	—	110	107?	—	104?	—	—	—	111	—	103	109	100	—	113
45. Діаметр вилиць	—	127?	130	140	—	127?	135?	129	129	125?	123?	128?	—	—	—	134	125	125?	—
46. Середня ширина обличчя	—	94	—	97?	—	91?	—	—	—	—	—	—	—	—	—	91	116	—	—
48. Верхня висота обличчя	—	63?	—	56	—	60?	—	68	65?	63	63	75?	62?	—	—	66	60	63	—
60. Довжина альвеолярної дуги	—	—	—	—	—	—	39?	—	—	—	—	—	—	—	—	53	—	—	—
61. Ширина альвеолярної дуги	—	60	—	—	—	—	67?	—	—	—	—	—	—	—	—	64	65	—	—
55. Висота носа	—	48	—	—	—	47	54?	49	49?	49	48?	—	48?	—	—	53	48	50	—
54. Ширина носа	—	21	23	27?	—	26?	—	24	24	24	27	—	27	—	—	24	23	24	—
51. Ширина орбіти	—	40	—	47	—	—	38?	40	—	36	38	—	45	—	—	42	34	39	—
52. Висота орбіти	—	33	—	35	—	31	35?	31	—	29	29	—	32	—	—	35	27	34?	—
MC. Максиллофронтальна ширина	—	18	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20	—	—	—
MS. Максиллофронтальна висота	—	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	—	—	—
SC. Симотична ширина	—	8,5	—	—	13	—	—	11	—	11	—	—	—	—	—	9	—	—	—

ISSN 2227-4952 (Print), ISSN 2708-6143 (Online). Археологія і давня історія України, 2023, вип. 4 (49)

SS. Симотична висота	—	2	—	—	4	—	—	6	—	6	—	—	—	—	—	6,5	—	—	—
DC. Дакріальна ширина	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	22	—	—	—
DS. Дакріальная висота	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	18	—	—	—
32. Кут профілю лоба (nasion)	—	83	—	—	—	84	85	84	—	92	87	—	—	—	—	80	90	89	—
g—m. Кут профілю лоба (glabella)	—	78	—	—	—	80?	78	78	—	—	84	—	—	—	—	—	85	83	—
77. Назомалярный кут	—	143?	—	—	136	—	—	135	—	138	141	—	—	—	—	130	—	—	140
Zm. Зигомаксилярний кут	—	135	—	—	—	—	—	128	—	120	126	—	—	—	—	132	—	—	—
72. Загальний кут обличчя	—	84	—	—	—	89	—	84	—	84	89	—	—	—	—	90	82	—	—
73. Кут середньої частини обличчя	—	84	—	—	—	89	—	84	—	82	86	—	—	—	30	—	82	—	—
75.1. Кут випинання носа	—	—	—	—	—	—	—	33	—	—	—	—	—	—	—	30	—	—	—
Fc. Глибина іклової ямки	—	6	—	—	—	—	—	4	—	4	7	—	7	—	—	6	6	6	—
65. Виросткова ширина нижньої щелепи	118	111	126	—	—	—	—	—	—	117	113	117	—	—	—	—	—	—	—
66. Кутова ширина нижньої щелепи	108	98	103	107	—	105	115	102	109	97	91	107	—	—	106	99?	101	101	—
67. Передня ширина нижньої щелепи.	48	45	48	46	—	45	49	48	49	45	44	43	—	—	47	49	47	47	—
69. Висота симфізу нижньої щелепи.	—	25?	30	27	—	—	30	—	—	30	—	—	—	—	—	—	32	32	—
69.1. Висота тіла нижньої щелепи	31	25	30	27	—	27	30	31	27,5	29	23	31	—	—	31	30	30,5	32,5	—
69.3. Товщина тіла нижньої щелепи	10	10	12	10	—	9	11	11	11	11	10	8	—	—	10	9	13,5	13,5	—
Надперенісся (1—6)	2	3	2	2	3	3	3	3	2	1	1	1	3	2	3	—	2	—	2
Зовнішній потиличний виступ (0—5)	—	4	4	3	4	4	2	3	3	2	1	2	2	2	3	—	1	—	4
Соскоподібні виростки (1—3)	2	3	2	1	3	2	2	2	2	2	1	2	4	2	1	—	1	—	3
Індекс																			
8 : 1. Черепний	77,8	74,0	72,8	93,0	74,2	68,4	75,7	73,9	81,9	73,9	72,9	78	72,9	71,7	78	67	76,1	71,5	80,5
17 : 1. Висотно-поздовжній	—	71,8	—	78,5	—	72,6	99,3	70	—	73,9	79,5	73,1	—	72,8	78?	69,1	—	69	—
17.8. Висотно-поперечний	—	97	—	84,4	—	94,8	99,2	95,6	—	89,6	92,8	99,9	—	101,5	100?	—	—	96,5	—
9 : 8. Лобно-поперечний	—	70,8	75,9	66,3	—	75,4	73,0	75,7	68,2	66,2	69,2	72,5	69,3	—	72,6	80,4	69,3	68,5	73,1
9 : 10. Лобний	—	83,3	81,0	66,25	—	77,4	73	87,3	85,3	78	84,1	80,6	80,8	—	80,3	—	79,2	81,6	—
48 : 45. Лицевий	—	49, 6?	—	40?	—	47,2	53,3	52,7	50,3?	50,4	51,2	58,6	—	—	—	49,2	48	50,4	—
52 : 51. Орбітний	—	82,5	—	74,5	—	—	—	77,5	—	80,5	71,1	—	71,4	—	—	83,3	79,4	87,2	—
54 : 55. Носовий	—	43,8	—	—	—	55,3	—	49	48,9?	49	56,3	—	56,3	—	—	44,3	54,8	48	—
SS : SC. Симотичний	—	23,5	—	—	30,8	—	—	54,54	—	54,5	—	—	—	—	—	72,2	—	—	—
DS : DC. Дакріальний	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	81,8	—	—	—

матеріалах Гньоздовського могильника (Крутилов, Чистов 2010, с. 18). Чи було це свідченням морського походу виключно варягів (воїнів або купців), чи, можливо, вони були у складі дружин руських князів, відповісти важко.

Статево-віковий склад березанської вибірки, наявність в ній дітей та жінок важко пов'язати як зі складом військової дружини, так і з купецьким караваном. Щодо невільників, то навряд чи їх могли везти, тим більше в такій кількості з Північної Європи. Але у будь якому разі ми перевірили можливий північний напрямок зв'язків даної групи. Березанська мезо-доліхокранна, з середніми розмірами черепа та малим обличчям, серія морфологічно максимально далека від краніологічних серій Північної Європи (Rösing, Schwidetzky 1977; 1981). Варязькі дружини, скоріше за все, були неоднорідними за складом, але у них все ж домінувала північноєвропейська складова. Для них характерні довгі черепні коробки, досить високі обличчя та орбіти. При включенні до міжгрупового статистичного аналізу серій з території Східної Європи, які пов'язують з варязьким світом: Стара Ладога, Гньоздово (Алексеева 1991, с. 126—133), Шеставиця (Зіневич 1962, с. 37—47), усі вони продемонстрували значну статистичну віддаленість від групи з даного поховального об'єкту на Березані.

2. Південний напрямок. Зрозуміло, що шлях «із варяг у греки» працював в обидва кінці. Окрім того, Нижній Дніпро здавна був зоною інтересів Візантії. В договорі 944 р. регулювалися відносини між Візантією та Русю в зоні Дніпро-Бузького лиману. Русь не мала права зимувати у гирлі Дніпра, в Білобережжі, ані біля святого Елевферія (пер. Махновець 1989, с. 28). Зрозуміло, що Візантія не була зацікавлена в можливій появі укріплення військових пунктів русів. Але у договорі привертає увагу ще один цікавий момент: «*якщо виявлять руси корсуня, які рибу ловлять в усті Дніпра, — хай не чинять їм ніякого зла*». Тобто, виникає ще одна тема, а саме — рибних промислів. Води, в тому числі і на Березані, були багаті рибою, яка в раціоні греків займала важливе місце. На думку С. Б. Сорочана, даний регіон знаходився в зоні інтересів та впливів візантійського Херсонесу (2005, с. 195). На Березані фіксувалися чисельні знахідки речей, пов'язаних з рибальством, також досить значна кількість уламків візантійських амфор. Перебування херсонців на Березані було цілком можливим. Усе це змусило нас більш детально пропрацювати південний (кримський) напрямок. Було проведено порівняння нашої групи з хронологічно близьким матеріалом з Криму, в першу чергу, Херсонесу (Херсону). Останній досить непогано представлений антропологічно (Зиневич 1973; Назарова, Потехина 1990, с. 1—33; Назарова 2010; 2013). Краніологічні матеріали з Херсону відрізняються від сумарної березанської групи в першу чергу брахікранією або суббрахікранією та ширшим обличчям.

3. Слов'янський напрямок. На Березані цілком можливо очікувати слов'янську присутність. Слов'яни могли бути у складі дружин русів. Тоді, скоріше за все, перебування їх тут могло носити транзитний характер. Слов'яни могли потрапити на острів у якості живого товару. Русь торгувала невільниками як зі Сходом, так і Візантією (Толочко 2015, с. 219—256). Але про більш сталий характер слов'янського перебування на Березані можуть свідчити матеріали археологічних досліджень. Вперше ця тема була піднята М. Ф. Болтенко (1947).

На острові, як ми писали раніше, була розкрита низка західно-орієнтованих поховань, частина з яких може бути віднесена до доби середньовіччя. Проблеми з датуванням західно-орієнтованих, головним чином безінвентарних поховань та поганий стан збереженості кісткового матеріалу не дозволив сформувати серію, з якою ми могли б порівняти вибірку з поховального об'єкту «яма 82».

Усі давньоруські могильники, з яких ми маємо порівняльний матеріал, знаходяться територіально досить далеко від Березані. Зрозуміло, що Північне Причорномор'я в цей час не було зоною постійного проживання значних слов'янських масивів. Слов'яни в якості однієї з складових були присутні на могильниках Нижнього Подніпров'я: Мамай-Сурка, Кам'янка, Каїри, але на цих поселеннях все ж домінували вихідці з салтово-маяцького середовища, а саме болгари та алани (Литвинова 2012, с. 99—102). На жаль, не представлені краніологічні серії з могильників Південного Бугу. Відсутня вибірка, яка б представляла так званих уличів. Коли ми читаємо про мезокранних, відносно широколицих тиверцях-уличах, то завжди треба пам'ятати, що це базується на матеріалах лише одного могильника: Бранешти у Прутсько-Дністровському межиріччі (Великанова 1975, с. 91—113). На жаль, відсутній матеріал, що міг би репрезентувати строкате населення Берладі.

Якщо порівнювати середні характеристики нашої березанської серії з міжгруповим розмахом слов'янських груп, то вони вкладаються в нього. Виняток становить дуже мала верхня висота обличчя березанської групи. Групи з малими розмірами обличчя в слов'янському масштабі зустрічаються, як правило, на периферії слов'янського масиву: ободрити, в'ятичі, частково болгари. Як правило, антропологи намагаються це пояснити іноетнічними впливами. Для більш північних територій зменшення розмірів обличчя легше пов'язати з фіно-угорськими впливами, а для південних — з середземноморськими. Так, у випадку з в'ятичами це явище цілком може бути віддзеркаленням фіно-угорського субстрату, оскільки супроводжується слабким виступанням носа (Алексеева 1973, с. 43—49). У випадку з болгарами дослідники пов'язують малі розміри обличчя з входженням до їх складу фракійського доліхо-мезокранного, грацильного, низьколицього типу (Постникова 1966, с. 94). Зустріча-

ються групи з невеликими розмірами обличчя на території Польщі і у Середньому Подніпров'ї. Таку мозаїчність можна пояснити досить тривалим та складним процесом розселення слов'ян. З територіально не дуже далеких до Березані мезо-доліхокранних груп слов'ян невеликі розміри обличчя характерні для низки груп Середнього Подніпров'я та окремих груп болгар. До речі, стара назва села Вікторівка, яке знаходиться на узбережжі навпроти о. Березань — Булгари (Фабрициус 1951, с. 60—61).

Міжгруповий статистичний аналіз. Для перевірки та ілюстрації гіпотез в антропології традиційно широко залучають методи багатовимірної статистики, що сприяє збільшенню об'єктивізації результатів. Для міжгрупового аналізу нами використовувався пакет програм Systat. Порівняння краніологічних матеріалів здійснювалося з використанням декількох статистичних методів за різним набором ознак та індексів, а також із залученням різної кількості серій.

Для початку було проведено статистичний міжгруповий аналіз, в якому вибірка черепів з Березані розглядалася на тлі європейських та частково азіатських вибірок X—XV ст. У зв'язку з тим, що серія з Березані походить із зони проходження транспортних та торгових шляхів, де можлива присутність вихідців з різних популяцій, ми вдалися до порівняння нашої групи зі збірними серіями, що представляють хронологічно близькі популяції Європи. До аналізу були залучені збірні групи, що представляють території Скандинавії, Германії, Греції, Румунії, зони розселення балтів, Естонії, фіно-угрів, Кавказу, Криму, тюркомовних груп Європи, південних слов'ян, західних слов'ян Польщі, західних слов'ян Чехії та Словаччини, східних слов'ян північного масиву, східних слов'ян південного масиву (Rösing, Schwidetzky 1981, s. 224). Серії порівнювалися за коротким набором краніометричних ознак: довжина, ширина, висота черепа, найменша ширина лоба, висота та ширина обличчя, висота та ширина орбіт, висота та ширина носа. Короткий набір ознак при аналізі обумовлено тим, що у зв'язку з розбіжністю в методиках, наші західні колеги не знімали інформацію стосовно кутів горизонтального профілювання обличчя та кута випинання кісток носа. Для східнослов'янського масиву, як загалом і для усього населення східної Європи, ці ознаки мають важливе диференціююче значення, але у нашому випадку вони є недоступними для аналізу.

Порівняльний аналіз проводився як факторним, так і кластерним методами. За результатами міжгрупового аналізу серія з Березані тяжіє до східнослов'янських масивів. Дуже далекими виявляються від березанців групи, які репрезентують Скандинавію, Крим й тюркомовний масив. Цей варіант аналізу дає підставу говорити, що домінуюча частина людей, які поховані в «ямі № 82» на острові Березань, була пов'язана зі слов'янським загалом. Для того, щоб уточнити ситуацію, наша серія розглядалася на тлі серій Східної Європи за повнішим набором ознак. Було здійснено також декілька варіантів аналізу з залученням різної кількості серій. До одного з варіантів аналізу були залучені ознаки, що характеризують горизонтальне профілювання обличчя та випинання носа, важливі показники для диференціації популяцій на території Східної Європи та Азії. Групи порівнювалися за такими ознаками: довжина, ширина, висота черепа, найменша ширина лоба, висота та ширина обличчя, висота та ширина носа, висота та ширина орбіт, назомалярний кут, зигомаксилярний кут, кут кісток носа. Як зазначалося, при такому наборі ознак виникають обмеження внаслідок неможливості залучення груп з території Південної та Північної Європи. До даного варіанту аналізу були залучені східнослов'янські групи з правобережжя Середнього Подніпров'я (сільські та міські могильники): Миколаївський, хутір Половецький (Зиневич 1967); Яблунівка (Моця, Покас 1998); Бучак, Григорівка (Козак 2000; 2005); Юр'єв (Орлов, Моця, Покас 1995); Княжа Гора (Алексеева 1973); Вітачів (Алексеева 1973); Монастирок (Покас 1988a); Козаровичі (Рудич 2020); Лука (Рудич 2016); Київ (Алексеева 1973; Рудич 2004; Козак 2010; Рудич, Козак 2021). Східнослов'янські групи Лівобережжя були представлені збірною серією сіверян (Алексеева 1973), полян чернігівських (Алексеев 1973; Покас 1987; 1988b), полян переяславських (Алексеева 1973); міст Любеча (Алексеева 1973); Чернігова (Алексеева 1973; Долженко 2011; 2014); Переяслова (Рудич 2008). Зазначимо, що збірні серії, які базуються на матеріалах сільських могильників, зберігають авторські назви за територіями колишніх племен. Це є певною антропологічною традицією, хоча в серіях представлено матеріал X—XIII ст. Північні правобережні території репрезентує збірна серія древлян-волинян (Дебец 1948; Рудич 2003). Західний регіон України представляють групи з Меджибожа (Рудич 2012), Галича (Рудич 2011), Зеленче (Рудич 2015a) та Василева (Великанова 1975). З Прутсько-Дністровського межиріччя походить серія з могильника Бранешти, який вважається таким, що представляє населення колишніх тиверські земель (Великанова 1975). З Нижнього Дніпра походять серії з могильників осілого населення: Кам'янка (Кондукторова 1957), Каїри (Зіневич 1960) та Мамай-Сурка (Литвинова 2012). Крим в цьому варіанті аналізу представлено трьома серіями з Херсонесу (Зиневич 1973, Назарова, Потехина 1990). До аналізу залучено також чотири болгарські серії, в яких є інформація стосовно профілювання обличчя (Постникова 1966).

Після факторизації кореляційної матриці виділяються два головні фактори, у яких власна вага більша за 1. Найбільші додатні навантаження (після варімаксної ротації) за першим фактором несуть: ширина черепа, назомалярний та зигомаксилярний кути обличчя, висота орбіт, а найбільші від'ємні — довжина та висота

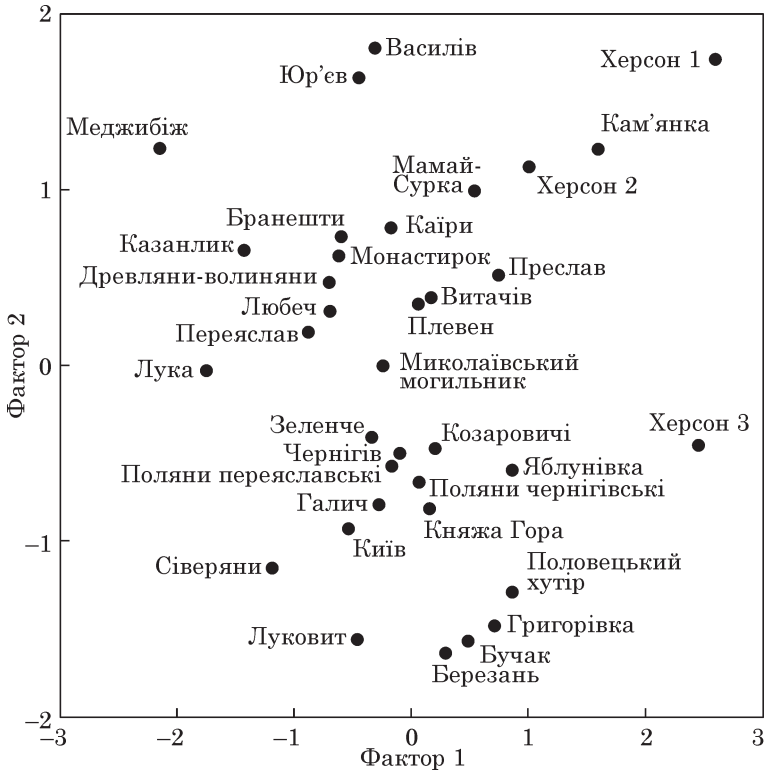

Результати факторного аналізу чоловічих серій

черепної коробки та ширина орбіт. Вони розділяють 21,43 % сукупності. За другим фактором найбільші додатні навантаження несуть ширина та висота обличчя, кут носа, ширина носа. Вони розділяють 19,08 % сукупності. За факторними навантаженнями на окремі групи їх було вписано у простір двох факторів поліморфізму (рисунок).

Серія з Березані розташовується в тій частині факторного поля, для якого характерна концентрація груп, що мають коротшу та нижчу черепну коробку, менші розміри обличчя, вищі, але вужчі орбіти. В цій частині поля розміщуються переважно групи, які представляють Правобережжя Середнього Подніпров'я: Бучак, Григорівка, хутір Половецький. Сюди ж тяжіє одна болгарська група з Луковита, хоча в цілому болгарські групи демонструють статистичну різноманітність та концентруються в верхній частині факторного поля.

Далекими від серії з Березані є групи, що представляють древлянські-волинські землі та колишні тиверські території. Цього варто було очікувати, бо ці групи є найбільш масивними серед слов'янських вибірок. Дуже далекими статистично є серії, які репрезентують населення Херсонесу переважно за ознаками, що несуть навантаження як на другий, так і на перший фактор. Істотно віддаленими статистично є серії, що репрезентують осіле населення Нижнього Подніпров'я: Кам'янка, Мамай-Сурка, Каїри. В населенні останніх окремі дослідники бачать бродників, у складі яких присутня слов'янська складова (Литвинова 2012, с. 99—102).

Обговорення результатів. Чоловіча вибірка з колективного поховання на Березані може бути віднесена до загалу східнослов'янських груп. Статистично вона найбільше наближається до серій з сільських могильників Правобережжя Середнього Дніпра. Але треба відзначити, що чоловіча серія як за результатами статистичного аналізу, так і за морфологічними спостереженнями знаходиться на межі східнослов'янського масиву. Таке положення займають, як правило, групи, які мають іноетнічну домішку, або формувалися на базі місцевого іноетнічного субстрату.

На сьогоднішній день краніологічні роботи базуються на метричних даних, але це інколи залишає поза аналізом інформацію, яку можна зняти виключно візуально. У нашому випадку в березанській групі візуально фіксуються окремі черепи з послабленим виступанням кісток носа, в окремих випадках візуально спостерігається послаблене профілювання обличчя на середньому рівні. Така комбінація ознак характерна для окремих фіно-угорських груп, або кочових популяцій. До того, можна відзначити присутність у групі черепів з брахікранією, в одному випадку — в поєднанні з широким обличчям. Хоча індивідуальні особливості черепа 82.15 надають йому дещо незвичайний вигляд, але все ж вказують на присутність в групі брахікранних широколицих форм. Така комбінація у поєднанні з невисоким обличчям характерна для болгарської частини носіїв салтово-маяцької культури. Групи печенігів та половців відрізнялися високими обличчями. «Болгарська» біологічна складова вплинула на формування антропологічних типів населення Північного Причорномор'я. Вона фіксується на середньовічних могильниках в більш західних районах, наприклад, Молдові (Великанова 1975, с. 114—139), а також вплинула на фі-

зичний тип населення Середньовічного Криму (Зиневич 1973), на склад населення Нижнього Дніпра (Литвинова 2012, с. 99—102) та навіть читається на матеріалах могильників Середнього Подніпров'я доби пізнього середньовіччя (Рудич 2015b, с. 199—209).

В нашому випадку пошуки вихідної території для березанської групи ускладнюються відсутністю порівняльного матеріалу з могильників слов'янського населення басейну Південного Бугу, населення Нижнього Придунав'я, тої ж таки, скоріше за все антропологічно строкатої Берладі. Слов'янська антропологічна присутність фіксувалася на могильниках осілого населення Нижнього Подніпров'я, та вона була незначною, але це не означає, що вихідці з цих груп не могли опинитися на Березані.

Відомі на сьогодні слов'янські поселення та могильники знаходяться досить далеко від даного пункту, і конкретизувати, звідки походять люди, що поховані на острові, поки не можливо. В якому статусі ці люди потрапили на Березань, з'ясувати теж досить важко. Є писемні свідчення, що з території Русі йшла торгівля невільниками, полоном, в тому числі і шляхом «із варяг у греки» (Толочко 2015, с. 219—255). Але у випадку березанського колективного поховання ми маємо справу з досить значною групою людей (45 чоловік), це надто велике навантаження для тогочасних плавзасобів, особливо якщо врахувати ще наявність гребців. Хоча у випадку наявності каравану суден такий варіант транспортування невільників на Березань можливий.

Якщо розглядати Березань як один з пунктів на північно-чорноморському відрізку шляху «із варяг у греки», то це могли бути люди, що його обслуговували. Питання, чи опікувався хтось взагалі такими пунктами (держава, торгові групи, або це була приватна ініціатива), лишається відкритим.

На жаль, в нас немає можливості провести порівняльний аналіз з краніологічними матеріалом з середньовічних поховань Березані. Можливо, досліджувана група походила з популяції, що тривалий час проживала на острові. Те, що тут існувало постійне поселення давньоруського часу, засвідчено археологічним знахідками. Крім землянок та кераміки (давньоруська і візантійська), на Березані досліджено рештки виробничих печей, домниць, металообробних майстерень, де виробляли не тільки рибальський інвентар та побутові речі, але й хрестики та прикраси з псевдозерню, які повинні були мати попит у певних груп клієнтів.

Розміри селища важко оцінити, бо треба враховувати природний чинник. Висловлювалися думки, що в цей час (з кінця VIII — початку IX ст.) мала місце регресивна фаза коливання рівня Чорного моря, яка отримала з легкої руки К. К. Шилика назву Корсунської регресії. Рівень моря понизився та був істотно нижче сучасного (Назаров 2003, с. 24). Березань на цей час була скоріше за все півостровом. Нагадаймо також, що ще в кінці XIX — початку XX ст. селяни з прибережжя брали Березань в оренду для випасу худоби, яку переганяли на острів по косі (Болтенко 1948, с. 36).

Імовірно, у зв'язку зі зміною рівня моря, впливом абразії на берегову лінію, більша частина давньоруського поселення (можливо, навіть факторії) з часом пішла під воду, лишився тільки його край. Як правило, виробництво, пов'язане з металом, та кузні намагалися виносити на край або за межі поселень з міркувань пожежної безпеки. За межі поселень виносили також і кладовища. Це якраз ті об'єкти, що фіксуються на Березані. Не виключено, що ми маємо справу і з поселенням бродників та його мешканцями, але це теж досить гіпотетично. Місця, в яких проживали березанці, були не дуже спокійні. Можливо, братська могила є наслідком конфлікту між групами, за якими стояли інтереси окремих давньоруських князів або торговельних груп, пов'язаних з бажанням контролювати торгові шляхи, а можливо, боротьба за рибні промисли.

Висновки. Вибірка чоловічих черепів з колективного поховання на о. Березань може бути віднесена до загалу східнослов'янських груп. Статистично вона найбільше наближається до серій з сільських могильників Правобережжя Середнього Дніпра. Але слід зазначити, що як за результатами статистичного аналізу, так і за морфологічними спостереженнями, вона знаходиться на самому кордоні східнослов'янського масиву. Таке прикордонне положення займають, як правило, групи, що мають іноетнічну домішку. У даному випадку цей компонент може бути болгарським.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев, В. П., Дебец, Г. Ф. 1964. *Краниометрия. Методика антропологических исследований.* Москва: Наука.

Алексеева, Т. И. 1973. *Этногенез восточных славян.* Москва: Изд-во МГУ.

Алексеева, Т. И. 1991. Антропология циркумбалтийского экономического региона. В: Денисова, Р. Я. (ред.). *Балты. Славяне. Прибалтийские финны. Этногенетические финны.* Рига: Зинатне, с. 124-144.

Болтенко, М. Ф. 1947. Стародавня руська Березань. *Археологія*, 1, с. 39-51.

Болтенко, М. Ф. 1948. *История исследования о-ва Березани и изменения его проблематики.* НА ІА НАН України, ф. 12, спр. 278.

Болтенко, М. Ф. 1949. Розкопки на острові Березань в 1946 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, ІІ, с. 31-38.

Бондаренко, Д. В., Смирнов, О. І., Смирнов, Л. І., Кузовков, В. В. 2023. Колективне поховання досліджене на Березані в контексті середньовічної історії острова. *Археологія і давня історія України*, 4 (49), с. 186-207.

Браун, Ф. О. 1907. Шведская руническая надпись, найденная на о. Березани. *Известия Императорской археологической Комиссии*, 23, с. 66-75.

Буйських, С. Б., Івлев, М. М. 1991. Про осіле населення понизь Дніпра та Південного Бугу у X—XIII століттях. *Археологія*, 4, с. 89-104.

Великанова, М. С. 1975. *Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья*. Москва: Наука.

Горбунова, К. С. 1964. *Отчёт о работе ленинградского отряда на Березани в 1963 и 1964 гг.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1963—64/12а.

Горбунова, К. С. 1965. *Отчёт о полевых работах на о. Березани в 1965 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1965/29.

Горбунова, К. С. 1966. *Отчёт о полевой работе Березанского отряда Государственного Эрмитажа в 1966 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1966/42.

Горбунова, К. С. 1967. *Отчёт о полевой работе Березанской археологической экспедиции Государственного Эрмитажа в 1967 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1967/48.

Горбунова, К. С. 1969. *Отчёт о работе экспедиции отряда Государственного Эрмитажа на острове Березань в 1969 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1969/16а.

Дебец, Г. Ф. 1948. *Палеоантропология СССР*. Труды Института этнографии: Новая серия, 4. Москва; Ленинград: АН СССР.

Долженко, Ю. В. 2011. Населення Чернігівського літописного Передгороддя X—XIII ст. за краніологічними даними. *Археологія,* 2, с. 53-71.

Долженко, Ю. В. 2014. Антропологічний склад давньоруського Чернігова. *Історична антропологія та біоархеологія України*, 1, с. 49-84.

Зіневич, Г. П. 1960. Матеріали до вивчення антропологічних особливостей черепів Каїрського могильника XI—XIII ст. *Матеріали з антропології України*, 1, с. 98-101.

Зіневич, Г. П. 1962. До антропології Шестовицького могильника. *Матеріали з антропології України*, 2, с. 37-47.

Зиневич, Г. П. 1967. *Очерки палеоантропологии Украины*. Киев: Наукова думка.

Зиневич, Г. П. 1973. *Антропологические материалы средневековых могильников юго-западного Крыма*. Киев: Наукова думка.

Карамзин, Н. М. 1818. *История Государства Российского*. I. Санкт-Петербург: Типография Н. Греча.

Козак, А. Д. 2000. Новые материалы из средневековых славянских могильников Поднепровья (Григоровка, Бучак). В: Алексеев, В. П. (ред.). *Народы России: от прошлого к настоящему. Антропология*, 2. Москва: Новый сад.

Козак, А. Д. 2005. Древнерусское население Григоровки по материалам могильника. В: Петрашенко, В. А. *Древнерусское село по материалам поселений у с. Григоровка*. Киев: Академпериодика.

Козак, О. Д. 2010. *Кияни княжої доби*. Київ: Академперіодика.

Козак, О. Д. 2023. Antemortem, peromortem, postmortem. Незвичайне поховання на Березані. *Археологія і давня історія України*, 4 (49), с. 222-239.

Кондукторова, Т. С. 1957. Палеоантропологические материалы из средневекового Каменского могильника. *Советская антропология,* 1, с. 55-59.

Крутилов, В. В., Смирнов, А. И., Бондаренко, Д. В., Васильчук, А. В., Смирнов, Л. И. 2012. *Отчёт о работах на античном поселении на о. Березань (участок «ГШ») в 2012 году*, 1. НА ІА НАН України, ф. 64, 2012/89.

Крутилов, В. В., Смирнов, А. И., Бондаренко, Д. В., Васильчук, А. В. 2013. *Отчёт о работах на античном поселении Борисфен (о. Березань), участок «ГШ» в 2013 году*, 1. НА ІА НАН України, ф. 64, 2013/57.

Крутілов, В. В., Смирнов, О. І., Бондаренко, Д. В. 2018. Розкопки античного поселення Борисфен (о. Березань) на ділянці ГШ. *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.*, с. 159-161.

Крутилов, В. В., Чистов, Д. Е. 2010. *Отчёт о работах Березанской (Нижнебугской) археологической экспедиции Эрмитажа на острове Березань в 2011 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2010/182.

Крутилов, В. В., Чистов, Д. Е. 2011. *Отчёт о работах Березанской (Нижнебугской) археологической экспедиции Эрмитажа на острове Березань в 2011 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2011/105.

Крутилов, В. В., Чистов, Д. Е. 2016. *Отчёт о работах Ольвийской комплексной международной экспедиции на острове Березань в 2016 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2010/182.

Лапин, В. В. 1962. *Отчёт о раскопках поселения на о. Березани в 1961—1962 гг.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1961—1962/6а.

Лапин, В. В. 1964. *Отчёт о раскопках древнегреческого поселения на о. Березани в 1963—1964 гг. Дневник начальника Березанского отряда Ольвийской экспедиции АН УССР за 1963 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1963—1964/12а.

Лапин, В. В. 1971. *Отчёт работе Березанской экспедиции ИА АН УССР в 1971 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1971/9а.

Латышев, В. В. 1899. Заметки по древней географии северного побережья Черного моря. V. Об острове святого Еферия. *Журнал Министерства народного просвещения*, 5, с. 73-87.

Литаврин, Г. Г., Новосельцев, А. П. (ред.). 1990. *Константин Багрянородный. Об управлении империей*. Москва: Наука.

Литвинова, Л. В. 2012. *Населення Нижнього Подніпров'я 12 — початку 15 ст.* Київ: ІА НАН України; Майдан.

Мазарати, С. Н. 1983. *Отчёт об исследованиях Березанского поселения в 1983 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1983/33.

Махновець, Л. (пер.). 1989. *Літопис руський за Іпатським списком*. Київ: Дніпро.

Мельникова, Е. А. 1977. *Скандинавские руническое надписи: тексты, перевод, комментарии*. Москва: Наука.

Моця, О. П., Покас, П. М. 1988. Яблунівські кургани: хронологія та етнічна приналежність населення. *Археологія,* 3, с. 62-72.

Назарова, Т. А. 2010. Палеоантропологическое исследование погребений из склепа № 86 некрополя Херсонеса. *Боспорские исследования*, XXIII, с. 363-378.

Назарова, Т. А. 2013. Население средневекового Херсона и «пещерных городов» Крыма. В: Матишов, Д. Г. (ред.). *Международная научная конференция «Население Юга России с древнейших времён до наших дней» (Донские антропологические чтения). Ростов-на-Дону, Россия, 26—30 августа 2013 г.* Ростов-на-Дону: ЮНЦ РАН, с. 92-95.

Назарова, Т. А., Потехина, И. Д. 1990. *Антропологические материалы из могильников Юго-Западного Крыма*. Препринт. Киев.

Назаров, В. В. 1995. По поводу локализации острова св. Эферия. В: *Україна — Греція: історія та сучасність. Тези II міжнародної наукової конференції. Київ, Україна, 22—24 лютого 1995 р.* Київ, с. 6-7.

Назаров, В. В. 2003. *Гидроархеологическая карта черноморской акватории Украины (памятники античной и средневековой эпох)*. Киев: Стилос.

Назаров, В. В., Виноградов, Ю. Г. 1991. *Отчёт о раскопках на Березани в 1991 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1991/240.

Назаров, В. В., Якубов, В. Н. 1993. *Отчёт о работе Березанской экспедиции в 1993 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1993/147.

Орлов, Р. С., Моця, О. П., Покас, П. М. 1985. Исследование летописного Юрьева на Роси и его окрестностей. В: Толочко, П. П. (ред.). *Земли Южной Руси в IX—XIV вв.* Киев: Наукова думка, с. 30-62.

Покас, П. М. 1987. До антропології середньовічного населення басейну р. Псел. *Археологія,* 58, с. 94-98.

Покас, П. М. 1988a. Антропологическая характеристика погребений. В: Максимов, Е. В., Петрашенко, А. В. *Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре.* Киев: Наукова думка, с. 136-138.

Покас, П. М. 1988b. Средневековое население среднего Подесенья по данным антропологии. В: Толочко, П. П. (ред.). *Чернигов и его округа в IX—XIII вв.* Киев: Наукова думка, с. 118.

Постникова, Н. М. 1966. Антропологическая характеристика средневекового населения Болгарии (IV—XV, XIX—XX ст.). *Советская этнография*, 6, с. 92-97.

Рудич, Т. О. 2003. Антропологічний склад населення північних районів України X—XIII ст. (правий берег Дніпра). *Vita antiqua*, 5—6, с. 202-214.

Рудич, Т. О. 2004. Антропологічні матеріали з розкопок могильника давньоруської доби по вул. К. Паторжинського, 14. *Археологічні дослідження в Україні 2003—2004 рр.*, с. 420-424.

Рудич, Т. О. 2008. До питання про антропологічний склад населення Лівобережної України давньоруської доби за матеріалами могильника на околиці Переяслава-Хмельницького. *Наукові записки з української історії*, 20, с. 96-103.

Рудич, Т. А. 2011. К вопросу об антропологическом составе населения древнерусского города (по материалам из раскопок Галича). *Вестник антропологи*, 19, с. 182-200.

Рудич, Т. О. 2012. Парні поховання давньоруської доби з Меджибожа. Антропологічний аспект. *Археологічна студія «Меджибіж»*, науковий щорічник, с. 42-52.

Рудич, Т. О. 2015a. Антропологічні матеріали з давньоруського могильника Зеленче. *Археологія*, 1, с. 99-108.

Рудич, Т. О. 2015b. *Населення Середнього Подніпров'я I—II тисячоліття за матеріалами антропології.* Київ: Майдан.

Рудич, Т. О. 2016. Антропологічний матеріал з могильника давньоруської доби Лука (Кучар). *Археологія*, 1, с. 42-52.

Рудич, Т. О. 2020. Антропологічний матеріал із розкопок могильника давньоруської доби біля с. Козаровичі. *Історична антропологія та біоархеологія України*, 2: Від трипілля до козаччини, с. 78-91.

Рудич, Т. О., Козак, О. Д. 2021. Населення Київського Подолу давньоруської доби. *Археологія*, 2. с. 63-79.

Сорочан, С. Б. 2005. *Византийский Херсон (вторая половина IX — первая половина X вв.). Очерки истории и культуры*, 1—2. Харьков: Майдан.

Толочко, А. 2015. *Очерки начальной Руси*. Киев; Санкт-Петербург: Laurus.

Фабрициус, И. В. 1951. *Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР* [Междуречье Днестра — Южного Буга]. Киев: АН УССР.

Martin, R. 1928. *Lehrbuch der Anthropologie*. Jena: Fisher.

Rösing, F., Schwidetzky, I. 1977. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie des frühen Mittelalters (500—1000 n. d. Z.). *Homo*, 28, S. 65-115.

Rösing, F., Schwidetzky, I. 1981. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie des Hochmittelalters (1000—1500 n. d. Z.). *Homo*, 32 (4), S. 211-251.

REFERENCES

Alekseev, V. P., Debets, G. F. 1964. *Kraniometriia. Metodika antropologicheskikh issledovanii*. Moskva: Nauka.

Alekseeva, T. I. 1973. *Etnogenez vostochnykh slavian*. Moskva: Izd-vo MGU.

Alekseeva, T. I. 1991. Antropologiia tsirkumbaltiiskogo ekonomicheskogo regiona. In: Denisova, R. Ia. (ed.). *Balty. Slaviane. Pribaltiiskie finny. Etnogeneticheskie finny*. Riga: Zinatne, s. 124-144.

Boltenko, M. F. 1947. Starodavnia ruska Berezan. *Arkheolohiia*, 1, s. 39-51.

Boltenko, M. F. 1948. *Istoriia issledovaniia o-va Berezani i izmeneniia ego problematiki*. NA IA NAN Ukrainy, f. 12, spr. 278.

Boltenko, M. F. 1949. Rozkopky na ostrovi Berezan v 1946 r. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, II, s. 31-38.

Bondarenko, D. V., Smyrnov, O. I., Smyrnov, L. I., Kuzovkov, V. V. 2023. Kolektyvne pokhovannia doslidzhene na Berezani v konteksti serednovichnoi istorii ostrova. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (49), s. 186-207.

Braun, F. O. 1907. Shvedskaia runicheskaia nadpis, naidennaia na o. Berezani. *Izvestiia Imperatorskoi arkheologicheskoi Komissii*, 23, s. 66-75.

Buiskykh, S. B., Iievlev, M. M. 1991. Pro osile naselennia ponyz Dnipra ta Pivdennoho Buhu u X—XIII stolittiakh. *Arkheolohiia*, 4, s. 89-104.

Velikanova, M. S. 1975. *Paleoantropologiia Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurechia*. Moskva: Nauka.

Gorbunova, K. S. 1964. *Otchet o rabote leningradskogo otriada na Berezani v 1963 i 1964 gg.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1963—64/12a.

Gorbunova, K. S. 1965. *Otchet o polevykh rabotakh na o. Berezani v 1965 godu.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1965/29.

Gorbunova, K. S. 1966. *Otchet o polevoi rabote Berezanskogo otriada Gosudarstvennogo Ermitazha v 1966 godu.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1966/42.

Gorbunova, K. S. 1967. *Otchet o polevoi rabote Berezanskoi arkheologicheskoi ekspeditsii Gosudarstvennogo Ermitazha v 1967 godu.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1967/48.

Gorbunova, K. S. 1969. *Otchet o rabote ekspeditsii otriada Gosudarstvennogo Ermitazha na ostrove Berezan v 1969 godu.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1969/16a.

Debets, G. F. 1948. *Paleoantropologiia SSSR*. Trudy Instituta etnografii: Novaia seriia, 4. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Dolzhenko, Yu. V. 2011. Naselennia Chernihivskoho litopysnoho Peredhoroddia X—XIII st. za kraniolohichnymy danymy. *Arkheolohiia*, 2, s. 53-71.

Dolzhenko, Yu. V. 2014. Antropolohichnyi sklad davnoruskoho Chernihova. *Istorychna antropolohiia ta bioarkheolohiia Ukrainy*, 1, s. 49-84.

Zinevych, H. P. 1960. Materialy do vyvchennia antropolohichnykh osoblyvostei cherepiv Kairskoho mohylnyka XI—XIII st. *Materialy z antropolohii Ukrainy*, 1, s. 98-101.

Zinevych, H. P. 1962. Do antropolohii Shestovytskoho mohylnyka. *Materialy z antropolohii Ukrainy*, 2, s. 37-47.

Zinevich, G. P. 1967. *Ocherki paleoantropologii Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka.

Zinevich, G. P. 1973. *Antropologicheskie materialy srednevekovykh mogilnikov iugo-zapadnogo Kryma*. Kiev: Naukova dumka.

Karamzin, N. M. 1818. *Istoriia Gosudarstva Rossiiskogo*. I. Sankt-Peterburg: Tipografiia N. Grecha.

Kozak, A. D. 2000. Novye materialy iz srednevekovykh slavianskikh mogilnikov Podneprovia (Grigorovka, Buchak). In: Alekseev, V. P. (ed.). *Narody Rossii: ot proshlogo k nastoiashchemu. Antropologiia*, 2. Moskva: Novyi sad.

Kozak, A. D. 2005. Drevnerusskoe naselenie Grigorovki po materialam mogilnika. In: Petrashenko, V. A. *Drevnerusskoe selo po materialam poselenii u s. Grigorovka*. Kiev: Akademperiodika.

Kozak, O. D. 2010. *Kyiany kniazhoi doby*. Kyiv: Akademperiodyka.

Kozak, O. D. 2023. Antemortem, peromortem, postmortem. Nezvychaine pokhovannia na Berezani. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (49), s. 222-239.

Konduktorova, T. S. 1957. Paleoantropologicheskie materialy iz srednevekovogo Kamenskogo mogilnika. *Sovetskaia antropologiia*, 1, s. 55-59.

Krutilov, V. V., Smirnov, A. I., Bondarenko, D. V., Vasilchuk, A. V., Smirnov, L. I. 2012. *Otchet o rabotakh na antichnom poselenii na o. Berezan (uchastok «GSh») v 2012 godu*, 1. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2012/89.

Krutilov, V. V., Smirnov, A. I., Bondarenko, D. V., Vasilchuk, A. V. 2013. *Otchet o rabotakh na antichnom poselenii Borisfen (o. Berezan), uchastok «GSh» v 2013 godu*, 1. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2013/57.

Krutilov, V. V., Smyrnov, O. I., Bondarenko, D. V. 2018. Rozkopky antychnoho poselennia Borysfen (o. Berezan) na diliantsi HSh. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016 r.*, s. 159-161.

Krutilov, V. V., Chistov, D. E. 2010. *Otchet o rabotakh Berezanskoi (Nizhnebugskoi) arkheologicheskoi ekspeditsii Ermitazha na ostrove Berezan v 2011 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2010/182.

Krutilov, V. V., Chistov, D. E. 2011. *Otchet o rabotakh Berezanskoi (Nizhnebugskoi) arkheologicheskoi ekspeditsii Ermitazha na ostrove Berezan v 2011 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2011/105.

Krutilov, V. V., Chistov, D. E. 2016. *Otchet o rabotakh Olviiskoi kompleksnoi mezhdunarodnoi ekspeditsii na ostrove Berezan v 2016 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2010/182.

Lapin, V. V. 1962. *Otchet o raskopkakh poseleniia na o. Berezani v 1961—1962 gg.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1961—1962/6a.

Lapin, V. V. 1964. *Otchet o raskopkakh drevnegrecheskogo poseleniia na o. Berezani v 1963—1964 gg. Dnevnik nachalnika Berezanskogo otriada Olviiskoi ekspeditsii AN USSR za 1963 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1963—1964/12a.

Lapin, V. V. 1971. *Otchet rabote Berezanskoi ekspeditsii IA AN USSR v 1971 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1971/9a.

Latyshev, V. V. 1899. Zametki po drevnei geografii severnogo poberezhia Chernogo moria. V. Ob ostrove sviatogo Eferiia. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia*, 5, s. 73-87.

Litavrin, G. G., Novoseltsev, A. P. (ed.). 1990. *Konstantin Bagrianorodnyi. Ob upravlenii imperiei*. Moskva: Nauka.

Lytvynova, L. V. 2012. *Naselennia Nyzhnoho Podniprov'ia 12 — pochatku 15 st.* Kyiv: IA NAN Ukrainy; Maidan.

Mazarati, S. N. 1983. *Otchet ob issledovaniiakh Berezanskogo poseleniia v 1983 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1983/33.

Makhnovets, L. (per.). 1989. *Litopys ruskyi za Ipatskym spyskom*. Kyiv: Dnipro.

Melnikova, E. A. 1977. *Skandinavskie runicheskie nadpisi: teksty, perevod, kommentarii*. Moskva: Nauka.

Motsia, O. P., Pokas, P. M. 1988. Yablunivski kurhany: khronolohiia ta etnichna prynalezhnist naselennia. *Arkheolohiia*, 3, s. 62-72.

Nazarova, T. A. 2010. Paleoantropologicheskoe issledovanie pogrebenii iz sklepa N 86 nekropolia Khersonesa. *Bosporskie issledovaniia*, XXIII, s. 363-378.

Nazarova, T. A. 2013. Naselenie srednevekovogo Khersona i «peshchernykh gorodov» Kryma. In: Matishov, D. G. (ed.). *Mezhdunarodnaia nauchnaia konferentsiia «Naselenie Iuga Rossii s drevneishikh vremen do nashikh dnei» (Donskie antropologicheskie chteniia). Rostov-na-Donu, Rossiia, 26—30 avgusta 2013 g*. Rostov-na-Donu: IuNTs RAN, s. 92-95.

Nazarova, T. A., Potekhina, I. D. 1990. *Antropologicheskie materialy iz mogilnikov Iugo-Zapadnogo Kryma*. Preprint. Kiev.

Nazarov, V. V. 1995. Po povodu lokalizatsii ostrova sv. Eferiia. In: *Ukraina — Hretsiia: istoriia ta suchasnist. Tezy II mizhnarodnoi naukovoi konferentsii. Kyiv, Ukraina, 22—24 liutoho 1995 r*. Kyiv, s. 6-7.

Nazarov, V. V. 2003. *Gidroarkheologicheskaia karta chernomorskoi akvatorii Ukrainy (pamiatniki antichnoi i srednevekovoi epokh)*. Kiev: Stilos.

Nazarov, V. V., Vinogradov, Iu. G. 1991. *Otchet o raskopkakh na Berezani v 1991 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1991/240.

Nazarov, V. V., Iakubov, V. N. 1993. *Otchet o rabote Berezanskoi ekspeditsii v 1993 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1993/147.

Orlov, R. S., Motsia, O. P., Pokas, P. M. 1985. Issledovanie letopisnogo Iureva na Rosi i ego okrestnostei. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Zemli Iuzhnoi Rusi v IX—XIV vv.* Kiev: Naukova dumka, s. 30-62.

Pokas, P. M. 1987. Do antropolohii serednovichnoho naselennia baseinu r. Psel. *Arkheolohiia*, 58, s. 94-98.

Pokas, P. M. 1988a. Antropologicheskaia kharakteristika pogrebenii. In: Maksimov, E. V., Petrashenko, A. V. *Slavianskie pamiatniki u s. Monastyrek na Srednem Dnepre*. Kiev: Naukova dumka, s. 136-138.

Pokas, P. M. 1988b. Srednevekovoe naselenie srednego Podesenia po dannym antropologii. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Chernigov i ego okruga v IX—XIII vv.* Kiev: Naukova dumka, s. 118.

Postnikova, N. M. 1966. Antropologicheskaia kharakteristika srednevekovogo naseleniia Bolgarii (IV—XV, XIX—XX st.). *Sovetskaia etnografiia*, 6, s. 92-97.

Rudych, T. O. 2003. Antropolohichnyi sklad naselennia pivnichnykh raioniv Ukrainy X—XIII st. (pravyi bereh Dnipra). *Vita antiqua*, 5—6, s. 202-214.

Rudych, T. O. 2004. Antropolohichni materialy z rozkopok mohylnyka davnoruskoi doby po vul. K. Patorzhynskoho, 14. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2003—2004 rr.*, s. 420-424.

Rudych, T. O. 2008. Do pytannia pro antropolohichnyi sklad naselennia Livoberezhnoi Ukrainy davnoruskoi doby za materialamy mohylnyka na okolytsi Pereiaslava-Khmelnytskoho. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, 20, s. 96-103.

Rudich, T. A. 2011. K voprosu ob antropologicheskom sostave naseleniia drevnerusskogo goroda (po materialam iz raskopok Galicha). *Vestnik antropologi*, 19, s. 182-200.

Rudych, T. O. 2012. Parni pokhovannia davnoruskoi doby z Medzhybozha. Antropolohichnyi aspekt. *Arkheolohichna studiia «Medzhybizh»*, naukovyi shchorichnyk, s. 42-52.

Rudych, T. O. 2015a. Antropolohichni materialy z davnoruskoho mohylnyka Zelenche. *Arkheolohiia*, 1, s. 99-108.

Rudych, T. O. 2015b. *Naselennia Serednoho Podniprov'ia I—II tysiacholittia za materialamy antropolohii*. Kyiv: Maidan.

Rudych, T. O. 2016. Antropolohichnyi material z mohylnyka davnoruskoi doby Luka (Kuchar). *Arkheolohiia*, 1, s. 42-52.

Rudych, T. O. 2020. Antropolohichnyi material iz rozkopok mohylnyka davnoruskoi doby bilia s. Kozarovychi. *Istorychna antropolohiia ta bioarkheolohiia Ukrainy*, 2: Vid trypillia do kozachchyny, s. 78-91.

Rudych, T. O., Kozak, O. D. 2021. Naselennia Kyivskoho Podolu davnoruskoi doby. *Arkheolohiia*, 2. s. 63-79.

Sorochan, S. B. 2005. *Vizantiiskii Kherson (vtoraia polovina IX — pervaia polovina X vv.). Ocherki istorii i kultury*, 1—2. Kharkov: Maidan.

Tolochko, A. 2015. *Ocherki nachalnoi Rusi*. Kiev; Sankt-Peterburg: Laurus.

Fabritsius, I. V. 1951. *Arkheologicheskaia karta Prichernomoria Ukrainskoi SSR* [Mezhdureche Dnestra — Iuzhnogo Buga]. Kiev: AN USSR.

Martin, R. 1928. *Lehrbuch der Anthropologie*. Jena: Fisher.

Rösing, F., Schwidetzky, I. 1977. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie des frühen Mittelalters (500—1000 n. d. Z.). *Homo*, 28, S. 65-115.

Rösing, F., Schwidetzky, I. 1981. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie des Hochmittelalters (1000—1500 n. d. Z.). *Homo*, 32 (4), S. 211-251.

T. O. Nazarova, T. O. Rudich

CRANIAL MATERIAL FROM A MEDIEVAL COLLECTIVE BURIAL ON BEREZAN ISLAND

The collective burial on Berezan Island was discovered in 2016. The burial contained 45 human skeletons arranged in 5 layers. Most skeletons were directed with their heads to the northwest or west.

The archaeological assemblage is considered closed, and it contains few artifacts: two arrowheads, a ring made of white metal, and a small cross. These finds allowed the researchers to attribute this burial to the Old Rus period. The anthropological material was restored and studied in the laboratory of the Institute of Archaeology by various anthropological programs. A series of 18 male skulls was researched. The series is not homogeneous. On average, the length and width of the skulls is between medium and large values. The group is characterized by an average mesocranial index with a tendency towards dolichocrania. Facial height is small, and the width of the cheekbones is small but tending towards medium. According to the upper facial index, the face is on the border between eurion-meson. Horizontal profiling of the face is sharp at both the upper and middle levels. The face is orthognathic. Orbits are narrow and low, and according to the orbital index, they are mesoconchic. The nose is low, its width is on the border between narrow and medium, and according to the nasal index, it is mesorhine. The protrusion angle of the nasal bones is significant, indicating a high nose.

The male sample from the collective burial of Berezan Island can be attributed to the general Eastern Slavic groups. Statistically, it is most closely related to series from rural cemeteries of the Right-Bank Middle Dnieper region. However, it should be noted that, both in terms of statistical analysis and morphological observations, it is located at the border of the Eastern Slavic massif. Such border positions are typically occupied by groups with some ethnic admixture, and in this case, the admixture could be Bulgarian.

Unfortunately, we do not have other cranial series from the territory of medieval Berezan. It is possible that the group of people buried in the collective pit belongs to the population living on the island. There was a settlement from the Old Rus period on Berezan, as proved by archaeological finds.

Keywords: Northern Pontic Region, Berezan, cranial studies, anthropology, medieval period, Old Rus period.

Одержано 30.09.2023

НАЗАРОВА Тетяна Олексіївна, кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
NAZAROVA Tetiana, Ph. D., Research Officer, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0009-0000-4506-3193,
e-mail: tetyananaz22@ukr.net.

РУДИЧ Тетяна Олександрівна, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
RUDYCH Tetyana, Doctor of Historical Sciences, Chief Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-3396-504X,
e-mail: rudich@iananu.org.ua.

УДК [572:904.5](477.73)”653” DOI: 10.37445/adiu.2023.04.15

О. Д. Козак

ANTEMORTEM, PERIMORTEM, POSTMORTEM. НЕЗВИЧАЙНЕ ЗАХОРОНЕННЯ НА БЕРЕЗАНІ

У статті йдеться про палеопатологічні та тафономічні дослідження масового захоронення давньоруського часу на острові Березань.

Ключові слова: *острів Березань, Давня Русь, масове захоронення, палеопатологія, тафономія, травми.*

2016 р. експедиція під керівництвом В. В. Крутілова дослідила на острові Березань незвичайний об’єкт — неглибоку яму, заповнену людськими останками. Після первинного археологічного аналізу типу поховальної споруди та поодиноких артефактів, об’єкт був визначений як колективне захоронення давньоруського часу. Причиною загибелі 45 індивідів, ідентифікованих археологічно, було визнано масове вбивство (Бондаренко та ін. 2023). Підставами для такого визначення були: стріла у лопатці одного з похованих, отвори у черепах і кістках, які були інтерпретовані як смертельні травми.

При першому огляді кількох дитячих та дорослих поховань виникли сумніви у причині смерті цих людей, на якій наполягали археологи. На оглянутих кістках були виявлені численні ознаки підгострих запальних процесів. З першого погляду можна було б припустити смертельну епідемію, що спіткала людей, яким належали кістки. Об’єкт виглядав санітарним захороненням її жертв.

У 2023 р. нарешті склалися умови для більш докладного вивчення поховання 82 із Березані.

Протокол дослідження антропологічного матеріалу або останків чи решток людей зі звичайного поховання зазвичай включає декілька етапів: визначення статі та віку індивіда, морфологічних характеристик черепа та скелета й вивчення слідів захворювань. Такий набір антропологічних досліджень у відомому археологічному чи культурному контексті розширює інформацію про окрему палеопопуляцію, дає напрямки витоків морфологічного типу, сприяє реконструкції умов існування та допомагає зрозуміти межі адаптації груп населення до їх природного та соціального середовища. Причини смерті давніх людей не досліджуються, бо у більшості випадків їх виявити неможливо. Антропологи переважно займаються глобальними проблемами етногенезу, екології, здоров’я та медицини, або ж індивідуальними «остеобіографіями» (Козак 2008а; Schultz 2011).

Палеопатологія розглядає життя кожної людини як шлях, який починається її народженням, наповнюється подіями, однак закінчується не смертю, а відкриттям могили під час археологічного дослідження. Цей шлях можна включити в історичний контекст за умови прочитання трьох основних його відрізків: «життя», «смерть» та «після-смерті».

Незвичайні поховальні комплекси (девіантні захоронення, масові поховання та санітарні ями) у своїй більшості є ідеальним матеріалом для дослідження цих трьох етапів. По-перше, вони являють собою горизонтальний зріз певної частини населення, яке опинилося в одному місці в один і той самий час. По-друге, більшість останків з таких могил має сліди, за якими можна реконструювати події, що спричинилися до загибелі цих людей. Й останнє — дослідження таких комплексів відкриває події, які відбувалися після загибелі людей, хоча лише поодинокі свідчення про посмертні ритуали та поводження з загиблими можна знайти в історичних джерелах.

Після досліджень масових захоронень у Возвяглі (Козак 2020), Києві (Козак 2016), Чигирині (Козак, Могилов, Полтавець 2018) та відкриття льоху у давньоруській «розбійницький» хатині

© О. Д. КОЗАК, 2023

у Збаражі (Ягодинська, Ільчишин, Козак 2023) цей комплекс є найбільш складним і цікавим з точки зору біологічно-історичної реконструкції.

Хто були люди, знайдені у похованні 82 на острові Березань, як вони опинились на острові? Яким чином вони загинули? Як, коли і ким вони були поховані? Для відповіді на ці питання нам потрібно проаналізувати прижиттєві ознаки на скелетах; знайти зміни, які можна віднести до часу смерті цих людей; а також виявити посмертні та пост-поховальні особливості на кістках. Дослідження в комплексі дозволять реконструювати всі три етапи історії цієї невеликої групи.

Вивчення комплексу було розділене на три етапи: життя (antemorten), смерть (perimortem) та після смерті (postmortem). Однак виявилось, що у шляху цих людей був ще один етап, який ми назвали — між життям та смертю.

У цій статті я викладу лише попередні висновки, гіпотези та припущення, які виникли при першому короткому огляді останків. Складність деяких діагнозів вимагає проведення більш ретельних досліджень, пошуку аналогій та дослідження подібних випадків у медичній літературі. Пізніше ми продовжимо дослідження із застосуванням інших методик — рентгенології, гістології; ми сподіваємось на генетичне дослідження родинного зв'язку між індивідами та можливо, дослідження їх походження. Плануються також проведення ізотопного аналізу для визначення дієт, місця народження та уточнення датування поховання.

МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИКИ

Для дослідження було передано останки 45 індивідів, виявлених у похованні 82. Кістки з індивіда 27 та череп Б не включені до дослідження. Загальний стан збереженості скелетів посередній, кістки в більшості фрагментовані, однак поверхнева пластинка зберіглася відносно добре, що дало можливість палеопатологічного вивчення останків.

Кістки досліджували за короткою палеопатологічною програмою. В першу чергу була перевірена цілісність скелетів та визначена приналежність кісток тому чи іншому скелету. Робота була значно спрощена уважним відбором останків на етапі розбору поховання. Тим не менш, досить часто були знайдені змішані кістки. Коли це було можливо (переважно для великих кісток), вони були ідентифіковані і об'єднані з скелетом, до якого належали. Інші, не ідентифіковані кістки поки що були відкладені.

Тафономічні зміни. Фіксували цілісність та наявність анатомічного порядку скелету (також за допомогою рисунків: Бондаренко та ін. 2023, рис. 2—6), цілісність кісток, збереженість та особливості поверхні (наявність ерозій, градієнт кольору), наявність слідів діяльності тварин (сліди зубів, розломи, інші зміни) (Козак 2008b; 2020).

Демографічні показники та морфологія. Стать було визначено за стандартними методиками за морфологією елементів скелету з огляду на статевий диморфізм (Алексеев, Дебец 1964; eds. Buikstra, Ubelaker 1994). У дітей стать визначали за методикою Л. Луни з колегами за метричним співвідношенням елементів вушкоподібної поверхні клубової кістки (Luna et al. 2017). Вік дітей визначений за станом прорізування зубів та формування коренів (Schour, Massler 1941), довжиною діафізів довгих кісток (Scheuer, Black 2000) порядком приростання епіфізів (Brothwell 1981, Mays 2007, p. 48), та комплексом ознак на дорослих скелетах, які включали ступінь заростання черепних швів, стертість зубів, стан суглобів та симфізаних поверхонь тазу (Brooks, Suchey 1990; Lovejoy et al. 1985), загальна зношеність кісткової тканини. У подальшому показники віку будуть уточнюватись.

Візуально і описово відмічали також загальну масивність скелету, розвиток м'язового рельєфу.

Фіксацію та опис прижиттєвих та перімортальних травм проводили макроскопічно (Козак 2008b), згідно наступного протоколу: 1) наявність травми; 2) локалізація травми; 3) тип травми (рублена / різана / нанесена тупим предметом / інше); 4) інтенсивність травми (поверхнева / наскрізна); 5) розміри травми; 6) стан загоєння (сліди загоєння відсутні; початкові; загоєна частково; загоєна повністю; загоєна з ускладненнями).

Крім травм фіксувались також сліди періостальної реакції на кістках скелету, менінгіальної реакції на внутрішній поверхні кісток черепу (Schultz 1988). Реакція оболонок мозку та окістя в цілому є ідентичною «запальною» відповіддю організму на місцеві та системні подразники — інфекції, інтоксикації, травми тощо (Шульц, Козак 2008). До проведення спеціальних диференційних досліджень ми не можемо ідентифікувати точні причини таких запалень. Винятком є деякі місцеві процеси респіраторної або одонтогенної природи. Крім того, досить добре вирізняються запальні процеси внаслідок травм. Диференціації таких процесів на матеріалі Березані буде присвячена окрема робота.

Оскільки ми не можемо стверджувати, що група людей захоронених у ямі на Березані належала до одної популяції, та за неможливості поки що зафіксувати ознаки (зокрема, сліди отитів та запалень навколоносових пазух) у всіх індивідів, оцінку частоти певних патологій я вважаю наразі беззмістовною тратою часу. За попередніми результатами була підрахована лише кількість індивідів, які мали ті чи інші ознаки.

ANTEMORTEM

Стать та вік. Антропологічне дослідження показало, що у могилі захоронені останки 22 дорослих людей. З них дві жінки, одна — можливо жінка та 18 чоловіків. В одному випадку стать визначена як «чоловік, вірогідніше ніж жінка» (табл. 1). 13 скелетів належало підліткам 13 (14)—19 років, 11 з них мають явні ознаки чо-

Таблиця 1. Прижиттєві та перімортальні травми кісток та сліди травм м'яких тканин

№	Стать	Вік	Локалізація патології													
			Загоєні травми				Частково загоєна періостальна реакція				Частково загоєні травми			Незагоєні травми		
			Череп	Верхні кінцівки і грудна клітка	Нижні кінцівки	Хребет	Череп	Довгі кістки	Лопатки	Таз і крижі абдомінально	Череп	Верхні кінцівки і грудна клітка	Нижні кінцівки	Череп	Верхні кінцівки і грудна клітка	Нижні кінцівки
1	ч	35—45	/	-	/	-	/	-	-	-	/	-	/	/	-	/
2	ч	40—50	x	x	x	x	-	x	-	-	-	-	-	-	-	-
3	ч/ж	5—7	-	/	-	-	-	-	/	-	-	/	-	-	/	-
4	ч	25—30	x	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	x
5	ч	20—25	-	x	-	-	-	x	-	-	x	-	-	-	-	-
6	ч	30—40	/	-	-	-	/	-	x	-	/	-	-	/	-	-
7	ч	35—45	/	-	-	-	/	x	-	-	/	x	-	/	-	-
8	ч	20—30	x	x	x	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9	ч/ж	6—8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
10	ч	20—25	-	-	-	x	-	x	-	x	-	-	-	x	-	-
11	ч/ж	9—12	/	-	-	-	/	x	/	-	/	-	-	/	-	-
12	ч?	14—17	-	-	-	-	x	x	-	-	-	-	-	**x**	-	-
13	ж	25—30	-	-	-	-	x	x	x	x	-	x	-	-	-	-
14	ч/ж	1—2	-	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
15	ч?	25—30	-	x	x	-	-	x	-	-	-	-	-	-	-	-
16	ч	20—25 (30)	-	x	-	x	-	-	-	-	-	-	-	-	x	-
17	ч	18—20 (25)	-	-	x	x	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-
18	ч	35—45	-	x	-	-	-	-	x	-	-	x	-	-	-	-
19	ч	18—20 (25)	-	-	-	-	-	-	-	-	x	-	-	-	-	-
20	ч/ж	13—15?	-	-	-	-	-	x	-	-	-	-	-	-	-	-
21	ч	12—15	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
22	ч	35—40	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	x	-
23	ч/ж	4—5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
24	ч	14—16	-	x	-	-	-	x	-	-	-	-	-	-	-	-
25	ч	16—18 (20)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
26	ч	25—30	-	-	-	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
27	ч	Дорослий	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
28	ч/ж	1—1,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
29	ж	25—30	-	-	-	x	-	-	-	-	-	-	-	**x**	-	-
30	ч	16—20	-	-	-	x	-	-	x	-	-	-	-	-	x	-
31	ж/ч	3—5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
32	ж/ч	8—10	-	-	-	-	-	-	-	-	x	-	-	-	-	-
33	ч	18—25	-	-	-	x	x	x	-	x	-	-	-	-	-	-
34	ч?	13—15	-	-	-	-	x	-	-	x	-	-	-	-	-	-
35	ч/ж	12—14	-	x	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
36	ж?	13—15	-	-	-	x	-	-	x	x	-	-	-	-	-	-
37	ч/ж	6—8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
38	ж	20—25 (30)	-	-	-	-	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-
39	ч	16—18	-	-	-	-	-	x	-	-	-	-	-	x	-	-
40	ч/ж	8—9	-	-	x	-	-	-	-	-	-	-	-	**x**	-	-
41	ч	16—18	-	-	x	x	x	x	-	x	-	-	-	-	-	-
42	ч	18—25	-	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-	**x**	-	-
43	ч	21—27 (30)	x	x	x	-	-	-	-	x	-	-	-	x	-	-
44	ч	25—35	-	-	-	x	-	-	-	-	-	-	-	x	-	-
45	ч	14—19	-	x	-	-	-	x	-	-	-	-	-	x	-	-
Ч.	ч/ж	14—17	-	/	/	/	-	/	/	/	-	/	/	x	/	/

Умовні позначки: «x» — ознака присутня, «-» — ознака відсутня, «/» — ознаку неможливо виявити через відсутність кісток або недоступність їх для дослідження.

ловічої статі на тазі. У одного індивіда стать визначити не вдалось. Решта 10 індивідів (з 45) — діти. Двоє з них не дожили до 2 років, троє — це діти 2—6 років, ще п'ять індивідів загинули у віці 6—12 (13) років. Таким чином, переважну більшість (30 з 45) у похованні складають чоловіки підліткового — зрілого віку (13—50 років) й більшість з них (24 з 30) — молоді індивіди до 30 років. Жінки загинули у віці 20—30 років.

Стать дітей завжди визначається з певними застереженнями, тому лише в декількох випадках ми змогли припустити, що останки належали хлопчикам.

Родинні зв'язки. Немовлята, віком до 2 років, можливо, були пов'язані зі знайденими у похованні жінками / дівчатами, хоча до проведення генетичного аналізу це лише бездоказове припущення. Опосередковано про генетичний зв'язок можуть свідчити рідкісні генетичні аномалії скелету. Одна з таких аномалій — скафоцефалія або повне заростання сагітального шва у дитячому віці (рис. 1), виявлена у дитини 6—8 років (інд. 82.9) та підлітка 12—15 років (інд. 82.21). Ця ознака трапляється з досить низькою частотою у сучасного населення (1/200 до 1/5000 дітей), переважно у хлопчиків й у 6 % є наслідуваною у родинах (Lajeunie et al. 1996). З іншого боку дослідники розглядають механічні, а також або метаболічні (рахіт) причини раннього заростання сагітального шва (Vega et al. 2016). Метопічний шов, не закритий після 2 років, виявлений у однієї жінки (інд. 82.38) і однієї дитини (інд. 82.40). Вставочні кістки у лямбдоподібному шві й у задньому тім'ячку, а також розділення луски потиличної кістки на декілька частин зафіксовані на 18 з 37 черепів. Така частота аномалій черепних швів була знайдена у давньоруському Києві (Козак 2010), й у населення, похованого на могильнику Острів (Kozak, in press). Зазвичай високий відсоток таких ознак пояснюють значним пренатальним стресом внаслідок соціальних або природних причин (Козинцев 1988, с. 26; Waldron 2009; Козак 2019). Також, у закритій популяції висока частота аномалій може бути наслідуваною й свідчити про тісні родинні зв'язки в групі. Однак до такого типу відносяться не всі епігенетичні ознаки (Sjøvold 1984).

Захворювання. Кісткова тканина змінюється та перетворюється впродовж життя людини під значним впливом внутрішніх (нейро-гуморальних) та зовнішніх (заняття, навантаження, інфекції тощо) чинників (Русаков 1959). Захворювання, повноцінність харчування, різноманітні соціальні потрясіння прямо або опосередковано впливають на форму, структуру й в цілому на побудову та перебудову кісткової тканини (Богоявленский 1976) Прижиттєвими вважаються ознаки чи патології, які хоч і змінюють зовнішній вигляд або структуру кістки, не призводять до загибелі людини. Такі патології або травми свідчать про спосіб життя, можливі професії, соціальні умови, у яких жили люди, або різкі зміни оточуючого їх середовища.

Рис. 1. Тім'яні кістки дитини 6—8 років (інд. 82.9). Передчасне заростання сагітального шва

З попередніми даними, серед слідів хронічних захворювань найчастіше знайдені проліферативні зміни у верхньощелепових та лобних пазухах. Серед дітей ці зміни пов'язані більшою мірою з респіраторними процесами, серед дорослих вони мають одонтогенну природу оскільки у більшості випадків корелюють з каріозними ураженнями й прижиттєвою втратою зубів. Сліди захворювань середнього вуха виявлені у 16 з 25 випадках: у 9 дітей та підлітків та у 7 дорослих.

У разі запалення, пов'язаного з інфекціями, травмами або гормональним порушеннями, на поверхні внутрішньої пластинки кісток черепу з боку твердої мозкової оболонки виникають проліферативні зміни (Шульц, Козак 2008). Запалення призводить до утворення нової кісткової тканини. Ми фіксували різні стадії її організації. «Старі» зміни виявлені 12 з 14 дорослих індивідів. Вони проявляються у вигляді гіперостозу внутрішньої поверхні черепу, з відбитками судин та добре інтегрованих та осифікованих пластинок або нашарувань. У дітей та підлітків такі зміни знайдені у 11 з 21 індивідів відповідно. Гроноподібні вдавлення в основі черепу, які пов'язують з «сплячим» базальним туберкульозним менінгітом виявлені у 8 з 20 дітей / підлітків та у 7 з 12 дорослих (Templin, Schultz 1994; Spekker et al. 2020). Тоненькі плівки або рештки грубоволокнистої тканини на склепінні та в кровоносних синусах черепа виявлені у 12 з 21 дитини / підлітка, й у 5 з 14 дорослих. Наявність активного туберкульозного менінгіту на момент смерті можна припустити у 3 дітей та підлітків до 18 років, та у 4 дорослих чоловіків. Ще у двох індивідів виявлені інші ознаки, які можна пов'язати з екстрапульмонарним туберкульозом. Щодо захворювань дітей, окрім згаданих страж-

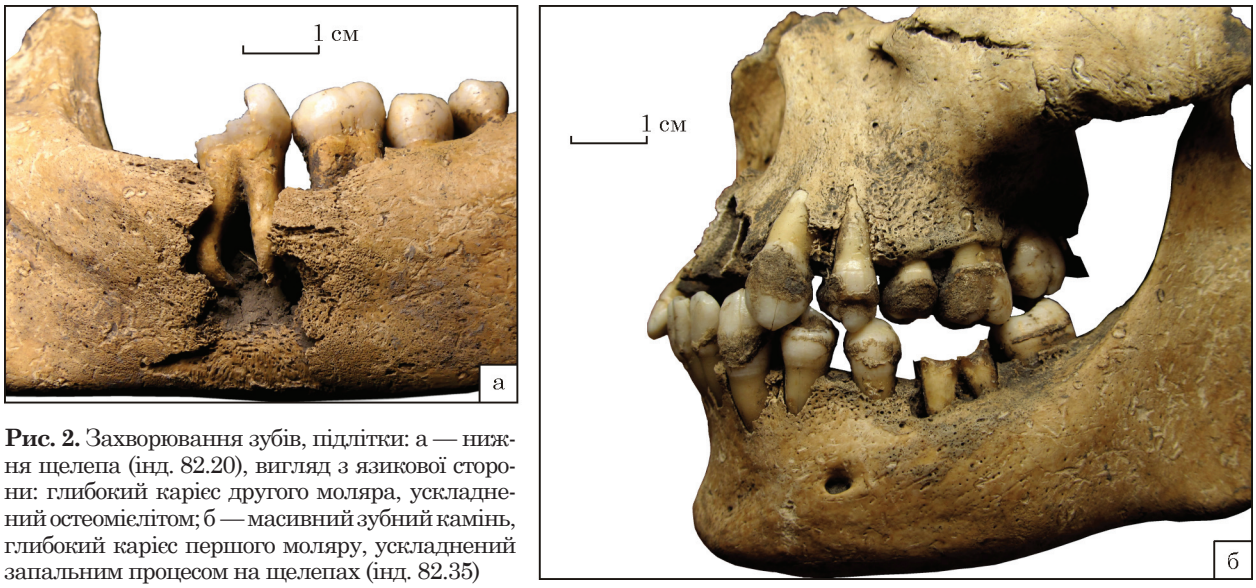

Рис. 2. Захворювання зубів, підлітки: а — нижня щелепа (інд. 82.20), вигляд з язикової сторони: глибокий карієс другого моляра, ускладнений остеомієлітом; б — масивний зубний камінь, глибокий карієс першого моляру, ускладнений запальним процесом на щелепах (інд. 82.35)

дань, у більшості індивідів до 16—18 років знайдені сліди, які асоціюються з анемією (8 випадків), а також з хронічним дефіцитом вітамінів С, Д, або з хронічним голодуванням (12 випадків).

В цілому, наслідки підгострих запальних процесів на черепі та зміни у посткраніальному скелеті, причиною яких можуть бути інфекції або недоїдання, виявлені на кістках 32 з 40 індивідів, переважно дітей та підлітків.

Глибокий та середній карієс зубів з ускладненнями у вигляді абсцесів та прижиттєвого випадіння зубів, або без таких ускладнень, знайдений у 16 з 39 індивідів, серед них — у трьох дітей до 12 років. У 10 випадках було відзначено остеомієліт (рис. 2: а) та періостальну реакцію в області щелеп (рис. 2: б). Інтенсивний зубний камінь знайдено у більшості індивідів, у тому числі й у дітей, у яких вже прорізались молочні зуби. Нашарування щільні, переважно білого кольору. Однак, у деяких випадках, в першу чергу, у індивідів з нижнього горизонта, зубний камінь має іржаве або темно-коричневе забарвлення. Так зміна кольору може бути пов'язана зі зміною дієти в останні місяці життя. Проте найбільш вірогідним є посмертне фарбування відкладень на коронках зубів окисами заліза, яке було знайдено у похованні. Це питання потребує додаткового дослідження більш точними методами.

Остеомієліт та періостит щелеп у нашому випадку є ознакою загострення хронічних інфекцій та хвороб, зокрема карієсу, періапікальних процесів, запалень внаслідок утрудненого прорізування зубів у дітей та підлітків тощо. Загострення захворювань може бути, в свою чергу, пов'язане з різким погіршенням умов життя індивідів, або всієї групи, в останні тижні їх життя.

Загоєні травми черепу та посткраніального скелету є випадковими, або пов'язаними з прижиттєвою діяльністю людини. Принаймні, вони можуть свідчити про професії та заняття людей.

Добре загоєні травми черепа виявлені у 5 індивідів — у трьох чоловіків 18—30 років та двох 30—50 років. Ці чоловіки мають також травми кісток та ентезисів посткраніального скелету, що свідчить про їх активний спосіб життя та значні фізичні навантаження. У чотирьох чоловіків травми розташовані на лівій тім'яній кістці. У найстаршого чоловіка друга травма виявлена над правою орбітою. Всі травми поверхневі, й нанесені, вочевидь тупими предметами різного діаметру. У чоловіка (інд. 82.4) на потиличній кістці біля перетину лямбдоподібного та правого потилично-скроневого шва (краніометрична точка Астеріон) розташовано косе округле заглиблення з шорстким дном та гладенькими стінками, діаметром 1 см (рис. 3). Ця травма за моїм припущенням, нанесена стрілою, яка летіла ззаду зліва. Травма добре загоєна.

Розташування травм черепу у чоловіків ліворуч та спереду, а також сліди зброї (стріла) є свідченням участі у бійках та битвах.

Очищена з лікувальною метою травма (або осередок запалення) виявлена також на лівій тім'яній кістці дитини 8—10 років (інд. 82.32). Вона має кратероподібну овальну форму, розміри 18 × 15 мм та добре підкреслений по периметру, дещо заглиблений в кістку, ареал. Жодної запальної реакції поза межами дефекту не виявлено. Реактивні зміни присутні лише на дні та стінках.

У посткраніальному скелеті загоєні старі травми виявлені найчастіше на нижніх кінцівках: у стопах та в області дистальних гомілок; на верхніх кінцівках: у ліктьових суглобах та на передпліччі; та на ребрах. Значна частина чоловіків має по декілька таких травм.

Ентезопатії у місцях прикріплення м'язів в області плеча, ліктя та ключиці, а також травматичні й дегенеративні зміни суглобів знайдені у більшості чоловіків та підлітків. Крім того, у 18 індивідів виявлені травматичні (компресійні переломи, тріщини поверхні тіл, пролапси міжхребцевих дисків, переломи дужок) й дегенеративні зміни суглобів та тіл хребців. Остеоартрити спостерігаються у дітей, починаючи з 6-річного віку. На цьому етапі дослідження ми

Рис. 3. Склепіння черепа дорослого чоловіка (інд. 82.4). Загоєна травма потиличної кістки

Рис. 4. Перелом середини діафізу правої стегнової кістки чоловіка (?) 25—30 років (інд. 82.15): а — вигляд спереду, б — ззаду

не проводили докладний аналіз остеологічних професійних комплексів, однак, судячи з швидкого огляду кісток, дорослі чоловіки та хлопці старші 14—16 років могли практикувати вершництво (Ушкова 2020), веслування (Steen, Lane 1998; Eshed et al. 2004) та стріляти з лука (напр.: Tihanyi et al. 2015).

В цілому стан опорно-рухового апарату вказує на значні фізичні навантаження частини цих людей.

Серед індивідів, знайдених у могилі, були також і люди, яких могли вважати неповноцінно дієвими. Прикладом є загоєний гвинтовий перелом середини діафізу правої стегнової кістки (рис. 4) молодого чоловіка (?) (інд. 82.15). Така травма зазвичай призводить до вкорочення кінцівки та кульгавості.

В цілому не можна говорити про якусь, зокрема і професійну однорідність групи. Краніометричний аналіз свідчить про помірну варіативність морфологічних ознак (Назарова, Рудич 2023).

INTER VIVOS ET MORTUOS

Окрім добре загоєних травм, на скелетах та черепах з поховання 82 на Березані були виявлені також травми, які лише почали загоюватись. На теперішній момент ми не можемо точно виявити час, коли ці травми утворились. Для більш докладного дослідження ступеня перетворення кістки потрібно проведення гістологічного аналізу. Однак, візуально з урахуванням віку індивідів, більшість цих травм могло бути отримано впродовж 2—4 тижнів до загибелі (Lovell 1997, p. 145).

Одне з таких поранень розташоване на лівій тім'яній кістці чоловіка 18—25 років (інд. 82.19), у задній її частині, як і більшість вже загоєних поверхневих травм черепа. Частину кістки склепіння було зрубано ударом зверху-ззаду — праворуч. Сліди інтенсивного запального процесу, рубцювання, напрямок розташування балочок диплое в межах травми, згладженість зрубаної поверхні зовнішньої пластинки кістки, свідчать про початок процесу загоєння (рис. 5). В іншому випадку, у чоловіка 20—25 років (інд. 82.5) можна лише припустити поранення м'яких тканини черепу за наявністю тонкої лінії новоутвореної кісткової плівки на лівій скроневій лінії. На лобній кістці підлітка 13—15 років (інд. 82.34) над медіальним верхнім кутом правої орбіти утворена декількашарова кісткова плівка, яка також може бути свідченням нещодавньої травми області ока.

Іншим місцем зосередження відносно «свіжих» травм у цієї групи є задня поверхня лопаток (рис. 6). Лише у двох випадках прослідковується явне, видиме порушення цілості кісток. У молодої жінки (інд. 82.13) ударом ззаду виламана середня частина крила правої лопатки. Вздовж латерального краю травми ззовні спостерігається вузьке кісткове нашарування, яке є наслідком початкової стадії загоєння — утворення кісткової мозолі (рис. 6: а). У чоловіка 35—45 років (інд. 82.18) в лівій лопатці був знайдений наконечник стріли (Бондаренко та ін. 2023, рис. 8: 2) Він увійшов у кістку ззаду справа по косій лінії, так що застряг у кістці майже в площині крила. Сліди хронічного запального процесу (остеоміеліту) навколо наконечника, з утворенням некротичних порожнин з добре згладженими рівними краями (рис. 6: б) є наслідками тривалого перебування чужорідного предмету у кістці (можливо від декількох тижнів до декількох місяців). Більш свіжі зміни — темно-сіра дрібнопориста плівка новоутвореної кісткової тканини на внутрішній поверхні крила лопатки, у місці де розташовувався кінчик наконечника, свідчить про те, що незагоєну рану потривожили, викликавши нову кровотечу (рис. 6: б, деталь). Такі самі нашарування кісткової новопобудованої тканини виявлені на лопатках ще трьох чоловіків — вони розташовані як на крилах, так і на латеральному краї кістки, у двох випадках — біля травного отвору та анатомічної локалізації крупних судин. Припустимо, крововиливи та травми були пов'язані з ударами по спині.

Більш масивні крововиливи подібної якості були знайдені навколо травного отвору на медіальній поверхні лівої ліктьової кістки підлітка 14—16 років (інд. 82.24), на діафізах стегнових кісток переважно у верхній третині кістки медіально (рис. 7) та дистально ззаду, навколо травних отворів гомілкових кісток, а також у їх дистальній частині (рис. 8). Такі зміни було знайдено у жінки 25—30 років, 7 підлітків та 6 чоловіків, тобто, у 14 з 44 індивідів. Я схиляюся до думки, що всі ці зміни є наслідком кровотеч, утворених під час травм м'яких тканин ніг (судин, м'язів, лігаментів) або мікротравм самих кісток, отриманих незадовго до загибелі.

Вони можуть бути наслідком надмірного навантаження (Богоявленский 1976), так певних зовнішніх втручань. Наприклад, крововиливи у дистальній частині діафізу гомілок ми раніше пов'язували з використанням кайданів (Козак, Козак 2009).

Рис. 5. Частково загоєна травма лівої тім'яної кістки чоловіка 18—25 років (інд. 82.19)

Рис. 6. Травми лопаток: а — широка травма крила правої лопатки молодої жінки (інд. 82.13) з утворенням кісткової мозолі (рамка) і деталь краю травми; б — ліва лопатка чоловіка 35—45 років (інд. 82.18) після виймання вістря стріли, вигляд спереду: на крилі лопатки видно великий отвір з загоєними згладженими краями (А), поверхня кістки потовщена та пориста внаслідок остеоміеліту; темна пляма в районі, де знаходився кінчик вістря — новоутворена кісткова тканина на місці більш свіжої гематоми (рамка)

Рис. 7. Періостальна реакція на довгих кістках, утворена незадовго до загибелі: а — медіальна поверхня лівого стегна молодого чоловіка (інд. 82.39) та б — деталь нашарування

Більшість згаданих випадків травм та поранень є досить однотипними. Але серед них виділяються декілька травм, за абрисами, глибиною та іншими особливостями яких можна виявити використану зброю. Окрім рубаної травми черепа та наслідків стрілового поранення лопатки, описаних раніше, виявлена ще одна травма, нанесена гострим предметом (стріла або цвях). Травма виявлена у дистальній частині правої променевої кістки чоловіка 35—45 років (інд. 82.7). Вхідний отвір знаходиться спереду кістки (рука в розгорнутому положенні, долонею

Рис. 8. Періостальна реакція на довгих кістках: а — задня поверхня лівих гомілкових кісток молодого чоловіка (інд. 82.10) з ділянками осифікованих крововиливів (стрілки); б — деталь дистальної частини великої гомілкової кістки з таким же нашаруванням

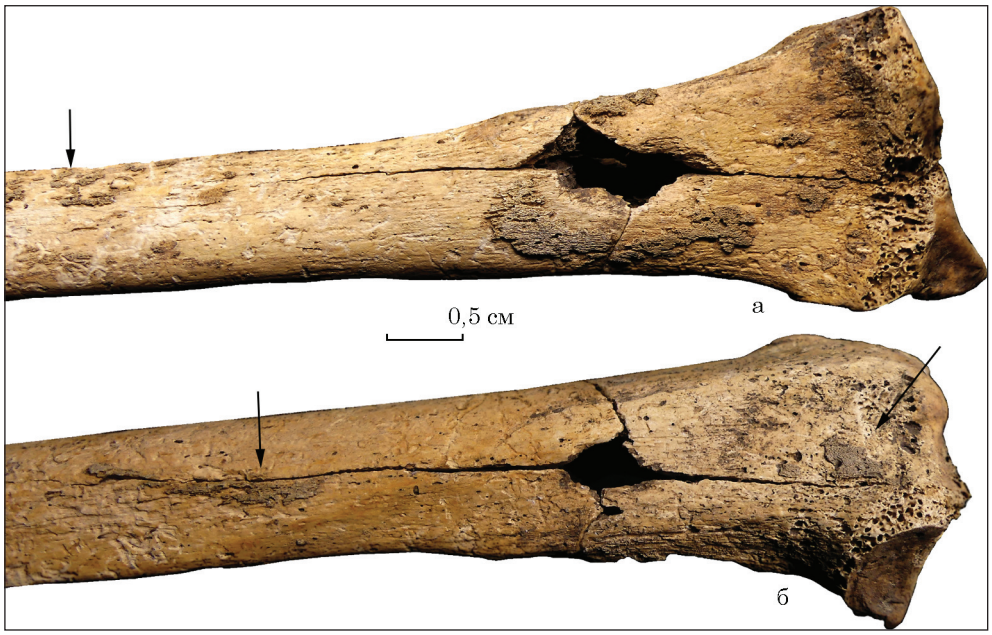

Рис. 9. Наскрізна травма правої променевої кістки чоловіка 35—45 років (інд. 82.7): а — долонна поверхня кістки, б — тильна поверхня кістки. Ледь осифікований крововилив навколо рани та вздовж тріщини

вперед) дещо вище променево-зап'ясного суглоба. Напрямок удару дещо діагонально справа спереду. На передній поверхні кістки отвір має рвані ламані й нерівні краї. Нижній правий край вхідного отвору стесано прямо, верхній правий — дугою. Ліві краї отвору обламані, очевидно в процесі витягання вістря. Удар пройшов наскрізь, пробивши у задній частині кістки отвір розмірами 9 × 5 мм . Тут отвір має чіткі краї та правильну форму з тильного боку кістки, тільки у верхній лівій частині, протилежній стесаному передньому краю, він дещо заокруглений. Прямі тріщини розходяться від кожного з кутів отвору як з долонної (рис. 9: а), так і з тильної (рис. 9: б) сторони кістки вздовж діафізу вниз до епіфізу, та вгору — майже до середини діафізу, а також поперечно, практично охоплюючи весь периметр кістки. Виходячи з того, що з тильної сторони кістки відсутні значні руйнування, і зважаючи на тріщини, можна припустити, що удар був дуже сильним. Судячи з форми травми, вістря ромбоподібне в перерізі або має дещо заокруглені стінки, звужується до верхівки. Діаметр або переріз його має розмір більше 6 мм.

Навколо тріщин та отвору виявлені ділянки мереживного нашарування темного кольору. Вони є початковою стадією кісткової мозолі, яка утворилась при осифікації кров'яного згустку в процесі загоєння травми. Для віку 35—45 років цей процес міг зайняти від 2 до 3 тижнів (Boer et al. 2012).

Слабка періостальна реакція виявлена на внутрішній (абдомінальній) поверхні тіл 1—

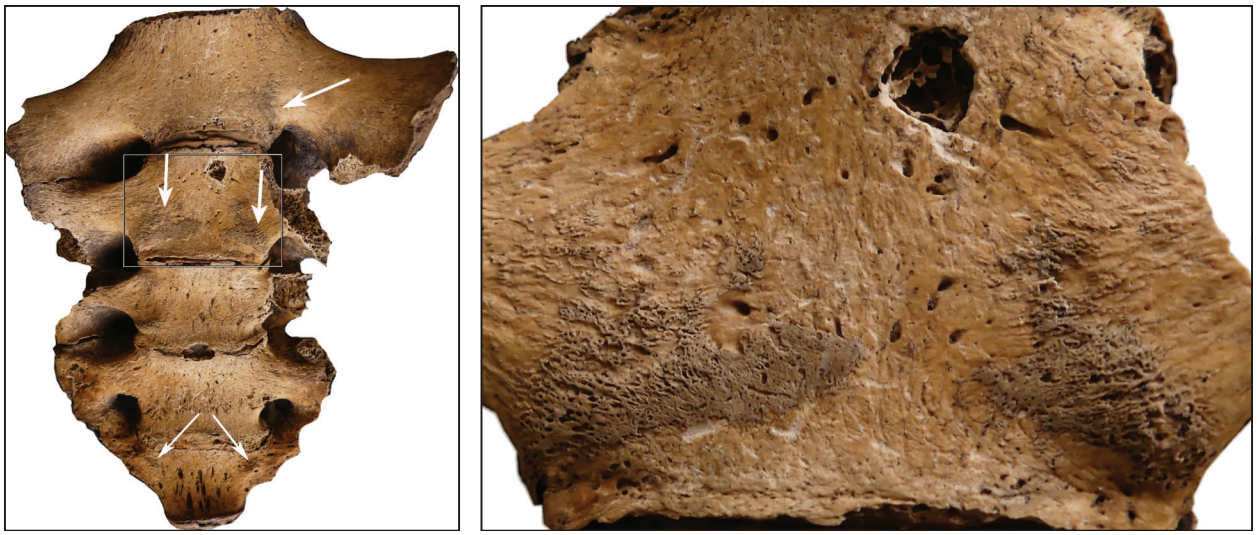

Рис. 10. Періостальна реакція на абдоміальній поверхні сегментів крижів підлітка 13—15 років (інд. 82.36) та деталь нашарування

4 сегментів крижів у однієї жінки, трьох підлітків та трьох молодих чоловіків (рис. 10). Ця реакція за нашим попереднім припущенням, має запальну інфекційну, радше ніж геморагічну природу. Періостальна реакція в одному випадку поширилась на передню поверхню останнього поперекового хребця (інд. 82.41), в іншому — на тіло сідничної кістки (інд. 82.10). Пошук можливих причин таких змін крижів наразі триває. Однак ми маємо декілька гіпотез. Перше: такі зміни на поверхні крижової кістки можуть виникнути за онкологічного захворювання прямої кишки або туберкульозу прямої кишки чи інших органів малого тазу. Однак обидва ці стани дуже рідкісні й висока частота виявлення для них є скоріше неймовірною. Друге: причиною періостозу на абдомінальній поверхні крижів може бути розрив прямої кишки, гнійне запалення в області брижі та перитоніт. Така патологія може бути наслідком глибокої травми живота. Інша причина — зґвалтування. Запальний процес в області малого тазу є дуже небезпечним навіть у сучасному світі за використання антибіотиків. Смертність від перитоніту у випадку травми кишківника є дуже високою (Ordoñez, Puyana 2006) й без лікування людина може загинути впродовж тижня. З іншого боку для утворення видимої реакції окістя також потрібен певний час. Кісткова плівка візуально дуже тонка. Всі випадки нашарування на крижах виявлені у індивідів від 13 до 27 років, коли інтенсивність процесів кісткоутворення найактивніша. Ми можемо припустити, що описані травми були отримані не раніше як за 1—2 тижні до загибелі, однак це питання потребує подальшого дослідження.

PERIMORTEM

Цим терміном описують події, які призвели до смерті, відбулися під час смерті або одразу після неї. Оскільки у нашому пошуку ми маємо справу з незвичайним поховальним комплексом, причини які призвели до його утворення є найбільш важливими. Розкрити їх ми зможемо лише дослідивши зміни на скелеті, які відбулися у час смерті.

Виходячи з опису травм у попередньому розділі, ми можемо припустити, що частина людей могла загинути внаслідок гострих інфекцій.

Перімортальні травми не мають ознак загоєння, однак їх форма та розміри можуть вказувати на використану для вбивства зброю.

У чотирьох випадках травми черепа не викликають сумнів. Це дві паралельні рубані рани лівої та правої тім'яних кісток у дитини 8—9 років (інд. 82.40). Більша рана, довжиною 65 мм, розташована вздовж сагітального шва (рис. 11: а), кісткова пластинка зсередини відшарована. Кістка тріснула в напрямку до вінцевого шва, у той час як ззаду тріщини розійшлися в під тупим кутом в напрямку задньої частини сагітального шва та соскоподібного виростка. Зброя була швидко витягнута з голови дитини, при цьому відламався латеральний лівий край кістки вздовж рани та дещо деформувався зовнішній медіальний край зрубу. Друга травма розташована паралельно першій, але на правій тім'яній кістці, й дотикається до лускоподібного шва спереду. Площини зрізів дуже гладенькі й рівні (рис. 11: б). Сліди вібрації леза не фіксуються. Обидва удари нанесені зверху із ззаду. Припустимо, коротким клинком або сокирою.

Інша рублена рана розташована у задній частині правій тім'яній кістці жінки 25—30 років (інд. 82.29). Розмір площини зрізу складає близько 45 мм (рис. 12: а). Переріз з обох країв зрубу клиноподібний. З медіального боку зовнішня черепна пластинка разом з ділянкою диплое виламана. Очевидно, тіло впало від удару, вивернувши зброю. Зріз неглибокий — відкрита лише ділянка диплое (рис. 12: б). Удар нанесено скоріш за все сокирою ззаду і зверху.

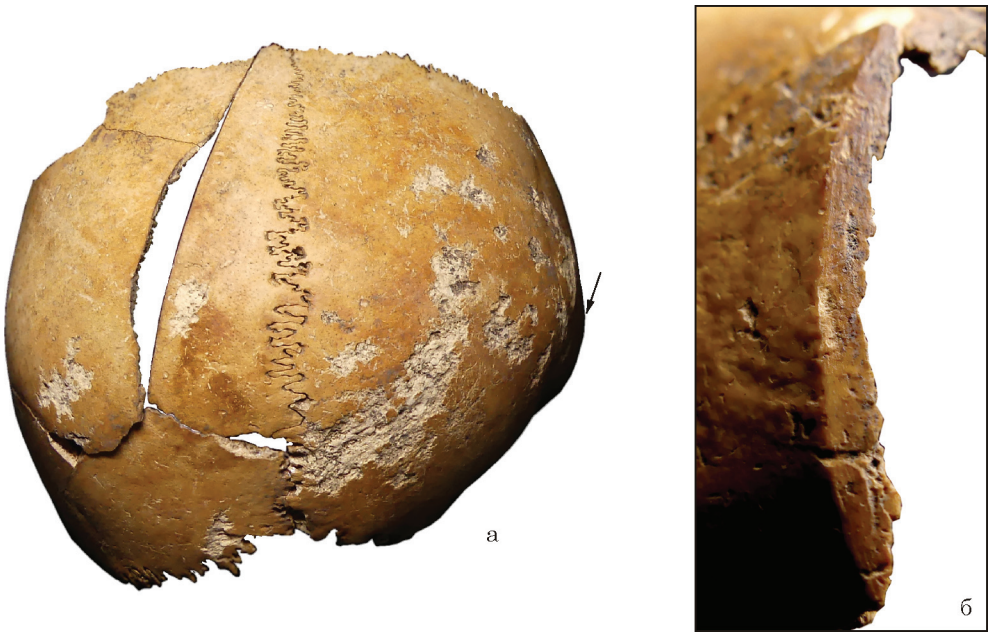

Рис. 11. Тім'яні кістки дитини 8—9 років (інд. 82.40): а — рубана незагоєна рана на лівій кістці (стрілкою показано напрямок другого зрубу, на правій тім'яній кістці); б — деталь правого зрубу

Рис. 12. Череп молодої жінки (інд. 82.29): а — вигляд зверху; б — рубана неглибока рана на правій тім'яній кістці

Різані рани виявлені у трьох чоловіків в області грудної клітки: прямий вертикальний зріз тіла 8/10 правого ребра (інд. 82.22), косий, майже горизонтальний зріз лівого 9/10 ребра близько до хрящової ділянки (інд. 82.30). В обох випадках не виключені удари гострою зброєю в живіт. У третього чоловіка (інд. 82.16) удар гострою довгою й очевидно, надщербленою зброєю прийшовся в район лівого боку. Ззаду на латеральному краї лопатки видно слід клинка, який спочатку зісковзнув вертикально вздовж і вниз по кістці, а потім врізався в саму кістку під кутом до неї (рис. 13). Така траєкторія зрізу можлива лише коли людина перебуває у русі. Припустимо, що чоловік розвертався до нападника в момент удару. Ліва рука у нього була піднята на початку удару.

Інший тип травм знайдено на черепі підлітка (інд. 82.12) та молодого чоловіка (інд. 82.42). Округлі або овальні за розміром травми мають великі розміри й нанесені тупою зброєю типу булави, палиці або обуху сокири. В одному випадку травма розташована на правій стороні потиличної кістки підлітка 14—17 років (рис. 14: а). Досить щільну кістку розбито на фрагменти, один з який було знайдено в порожнині черепу. Діаметр цієї травми становить максимально 58 мм. Від її країв на потиличній, а також на правій тім'яній кістці відходять радіальні тріщини. Друга травма подібного типу розташована ліворуч на черепі чоловіка 18—25 років. Травма в діаметрі до 75 мм займає частину лобної, тім'яної та скроневих кісток (рис. 14: б). Так само від її країв назад

до тім'яного горба, вниз до великого крила клиновидної кістки та вздовж вінцевого шва відходять радіальні тріщини.

Ще у п'яти чоловіків на черепах присутні тріщини, зломи та вдавлення, які нагадують наслідки широких травм, однак диференціювати їх з посмертними змінами практично неможливо. Більшість з цих чоловіків була виявлена на дні, тобто у нижніх горизонтах могили.

Варто згадати також вістря стріли, виявлений на дні могили, під ногою у індивіда 82.45 (Бондаренко та ін. 2023). Я припускаю, що цей наконечник знаходився в животі чоловіка з поламаною ногою (інд. 82.15), у якого на абдомінальній поверхні крила клубової кістки стирчить прикипівший до зовнішньої пластинки тонкий окислений шматок заліза. Це може бути свідченням перімортального, й очевидно, смертельного поранення в живіт. Саме вістря в процесі діагенезу могло бути зрушеним з місця й перенесене рухом ґрунту чи рідин у нижні шари могили.

Рис. 13. Фрагмент лівої лопатки чоловіка (інд. 82.16), вигляд спереду (а). На латеральному краї присутні сліди ковзного вертикального зрізу (стрілка) й горизонтального глибокого розрізу кістки (а, рамка; б)

POSTMORTEM

Відповідно до спостережень археологів, переважна більшість скелетів знаходились у анатомічному порядку (Бондаренко та ін. 2023). У більшості індивідів представлені всі відділи скелету. Винятком є дрібні кістки та ребра, які могли завалитись на дно могили, або бути винесеними за межі могили тваринами. В могилі присутні два окремих черепа, які поки не вдалося співвіднести з жодним із скелетів. У декількох кістяків із верхніх горизонтів та з периферії могили бракує черепа або втрачена частина великих кісток. Значна кількість дрібних елементів — ребра, хребці, кістки кистей та стопи були знайдені на нижніх горизонтах. Найкраще збереженими виявились кілька скелетів, знайдених на дні могили. Найгірше — кістки та кістяки, що розташовувались по периферії могили, що характерно для масових захоронень.

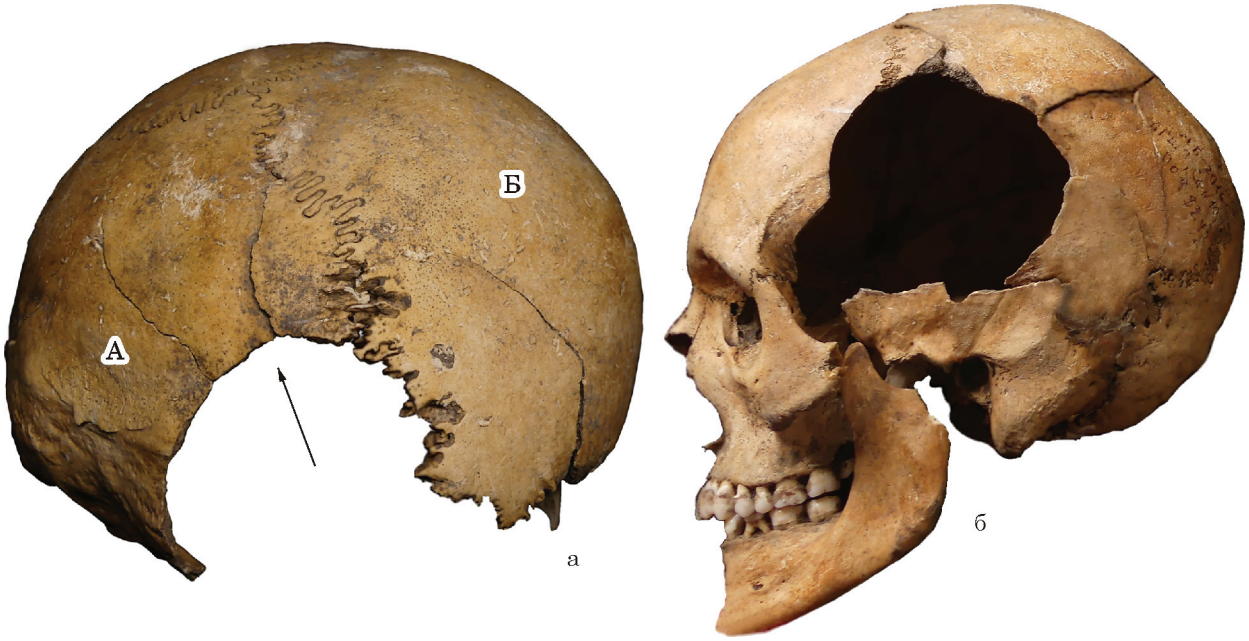

Рис. 14. Травми, нанесені тупими предметами (булава, дубина, тупий кінець сокири): а — права потилична (А) та тім'яна (Б) кістки підлітка (інд. 82.12), С — точка Лямбда, стрілкою позначений контур перімортальної травми; б — череп молодого чоловіка (інд. 82.42), на лівій стороні присутня широка проникаюча травма

Рис. 15. П'яткова права кістка підлітка (інд. 82.21) з посмертним проламом (не виключено, сліди дзьоба птаха

Рис. 16. Дистальний епіфіз правої великої гомілкової кістки чоловіка (інд. 82.4), тунелеподібне заглиблення у спонгіозі кістки

Прошарків землі між похованнями не було. Кістяки іноді перекривали одне одного, змішувались елементи скелету. Горизонти не виділялись стратиграфічно (Бондаренко та ін. 2023).

Положення тіл. Судячи з положення скелетів, які у своїй більшості не виходять за контури ями, останки були складені одне на одного. Оскільки глибина ями (до 35 см від рівня впуску) дуже мала, «гора» тіл повинна була підніматись над поверхнею ґрунту. Підрахунок по шарам дозволяє говорити про висоту у 3—5 тіл.

На дні могили і у середніх горизонтах (Бондаренко та ін. 2023, рис. 4—6) тіла виявлені у різних, випадкових позах — на животі, на боці, з розкинутими або піднятими руками, у сидячому або скорченому положенні (табл. 2). Деякі мають закинуту назад голову або опущені ноги, що свідчить про їх початкове розташування на іншому тілі. Положення рук і ніг у цих індивідів нерегулярне. Ми можемо припустити, що вони були скинуті або складені у могилу одразу або через короткий час після смерті.

Інша картина спостерігається у більш високих горизонтах (Бондаренко та ін. 2023, рис. 2—4). Деякі тіла випростані, розташовані головою в одному, північно-західному або західному напрямку. Положення рук, за спостереженнями авторів розкопок, більш закономірне і навіть піддається систематизації. Така позиція кісток скелету можлива, якщо людина була похована завернутою у саван, і тканина залишилась цілою триваліше за тіло.

Сліди тафономічних процесів у вигляді зміни кольору кісток з коричневого кремового на білуватий були виявлені переважно на скелетах, що знайдені у верхніх горизонтах. Те саме стосується і ерозивних змін поверхні кісток, які переважали на склепінні черепів та ділянках кісток, що виступали над рівнем «свого тіла». Гірша збереженість саме у цих індивідів може мати дві причини. По-перше, до того як тіла були поховані, у них вже почалися процеси автолізу та діагенезу, й тканина, у яку їх завернули для поховання сприяла каталізації цих процесів, що призвело до більш швидкого руйнування кісткової поверхні. По-друге, останки тривалий час могли залишатись на відкритому повітрі та яскравому сонці. У такому разі процеси діагенезу та вивітрення відбувалися уже в скелетизованих останках, які не були прикриті землею. Це підтверджується наявністю вибілених та вивітрених ділянок на черепах (наприклад, інд. 82.22) або ділянок кісток ніг навколо піднятих колін у індивідів. Темний колір частини кісток можна пояснити їх перебуванням під іншими тілами.

Лише на кістках п'яти індивідів виявлені сліди зубів гризунів. Вони розташовані переважно на виступаючих частинах трубчастих кісток, й в одному випадку — на внутрішній поверхні черепа. На більшості кісток, особливо у трьох верхніх горизонтах виявлені округлі (іноді прямокутні) отвори та ямки з терасоподібним краєм, діаметром до 5 мм розташовані переважно на випуклих ділянках кісток (рис. 15, також подібний отвір видно на рис. 10). Такі ямки можуть бути слідами від дзьобів птахів (напр.: Lloveras et al. 2010) або, менш ймовірно — зубів хижаків.

У ділянках спонгіози кісток як з дна могили, так і з середніх її шарів, виявлені округлі в перерізі тунелеподібні заглиблення (рис. 16). Наразі такі зміни зафіксовані на кістках більш ніж половини скелетів з могили. Подібні «тунелі»

Таблиця 2. Поховальний обряд та тафономічні зміни на кістках з поховання 82

Горизонт	№	Цілісність скелету	Положення тіла	Вибіленість та ерозія кісток	Сліди зеленої патини	Сліди окисів заліза	Сліди зубів дрібних тварин (гризуни)	Сліди дзьобів / ікол	«Тонелі» комах
1	1	Фрагментований	с	х	-	-	-	-	х
1	2	Повний	вс	-	х	-	х	-	-
1	3	Дуже фрагментований	вн	х	-	-	-	-	х
1	4	Повний	вн	х	-	-	-	х	х
1	5	Більша частина	вс	-	-	-	-	-	х
1	6	Майже повний, без черепа	вн	х	-	-	х	-	х
1	7	Майже повний, фр. черепа	вс	-	-	х	х	х	х
1	8	Повний	вс	-	-	-	-	-	х
1	9	Майже повний	вс	-	-	-	-	-	х
1	10	Повний	вс	-	-	-	-	-	-
1	11	Нижні кінцівки	вс	-	-	-	-	-	-
2	12	Повний	вн	-	х	-	-	-	х
2	13	Майже повний	вс	х	х	-	-	х	-
2	14	Повний	вс	-	-	-	-	-	-
2	15	Повний	с	-	-	х	-	х	х
2	16	Майже повний	ж	-	-	-	-	х	х
2	17	Повний	с	-	-	-	х	-	-
2	18	Повний	с	х	х	х	-	-	-
2	19	Майже повний	б	х	-	-	-	х	х
3	20	Повний	с	х	-	-	-	х	х
3	21	Майже повний	б	-	-	-	-	х	х
3	22	Повний	вс	х	-	-	-	-	х
2	23	Повний	с	-	-	-	-	х	-
3	24	Майже повний	вн	-	-	-	-	х	-
2	25	Повний	с	-	-	-	-	-	х
4	26	Майже повний	вн	-	-	-	-	-	-
4	27	Повний	вс	-	-	-	-	-	-
4	28	Фрагментований	вн	-	-	-	-	-	-
4	29	Майже повний	ж	-	-	-	-	-	х
4	30	Повний	с	х	-	-	х	х	-
4	31	Повний	вс	-	-	-	-	-	-
2	32	Повний	б	-	х	-	-	-	-
2	33	Майже повний	ж	-	х	-	-	-	х
4	34	Повний	вс	х	-	-	-	-	-
4	35	Повний	вс	-	-	-	-	-	-
5	36	Повний	б	х	-	-	-	-	-
5	37	Частковий	вс	-	-	-	-	-	-
4	38	Майже повний	б	-	-	-	-	-	-
4	39	Майже повний	с	-	-	-	-	-	х
4	40	Майже повний	вс	-	-	-	-	-	-
5	41	Майже повний	ж	х	х	-	-	-	-
5	42	Повний	с	-	х	-	-	-	-
5	43	Повний	б	-	-	-	-	-	х
5	44	Повний	б	-	-	-	-	-	х
5	45	Повний	б	-	-	-	-	-	-
4	—	Череп повний	-	-	-	-	-	-	-

Умовні позначки: вс — випростаний на спині; вн — випростаний на спині з підігнутими ногами; с — вільне положення на спині (або положення рук і ніг не прослідковується); ж — вільне положення на животі; б — вільне положення на боці.

були знайдені у кістках тварин зі скіфських курганів та з курганів доби бронзи Півдня України. В. Б. Панковський та Є. Ю. Яніш (2018) інтерпретують їх як наслідки життєдіяльності личинок комах. Подібні зміни можуть залишати й інші безхребетні.

Порівняння патологічних та тафономічних ознак на кістяках «похованих» і «захоронених» за ніякої різниці не показало.

ВИСНОВОК

В цілому анатомічний порядок та цілісність скелетів свідчить про те, що людей поховали впродовж кількох тижнів після їх смерті, коли процеси діагенезу ще не набули активної фази. Можна припустити, що нижні горизонти представляють захоронення тіл одразу після загибелі людей, у той час як положення та орієнтація скелетів у верхніх шарах (головою на південний захід, витягнутими на спинах з руками, складеними на животі, тазі або грудях) дозволяє говорити про поховання з дотриманням певного обряду. Очевидно, що часовий проміжок між двома етапами був доволі коротким. Тіла були покладені одне на одне, більша частина цієї купи знаходилась над поверхнею землі, можливо обмежена якимись поверхневими конструкціями, й не була засипана ґрунтом.

Тафономічні характеристики останків досить сильно коливаються в залежності від глибини могили, кількості похованих в ній людей, проміжку часу, який пройшов між загибеллю та похованням, цілісністю тіл тощо (Duday 2009). За цими характеристиками в першу чергу визначають, маємо ми справу з похованням чи захороненням.

Ознаками поховання є наявність усвідомленого покладання тіла в могилу з дотриманням певних обрядових елементів. Захоронення ж, якщо воно навмисне, є «актом покладання в поховальну споруду… решток загиблих, зібраних на полі бою… задля очищення території», при цьому ознаки обряду не прослідковуються (Козак 2020, с. 155).

Поховання 82 датовано за археологічним матеріалом давньоруським часом (Бондаренко та ін. 2023). Проведений радіокрабонний аналіз кісток індивідів 82.2, 82.6, 82.22 та 82.42 також показав період XI—XIII ст. Частина індивідів була похована за обрядом, характерним для давньоруських популяцій (випростано на спині та головою орієнтованими на захід або північний захід). Однак це стосується лише загиблих, похованих останніми. Нижні ж тіла були складені в могилу хаотично. Отже, можна ідентифікувати знайдений комплекс як змішане масове первинне та багатоактне (принаймні, у два етапи) навмисне захоронення / поховання.

Наявність перімортальних травм свідчить про вбивство цих людей. При цьому, якщо жінка та дитина були вбиті, очевидно, зненацька, ударами сокир по голові, то розташування травм частини чоловіків свідчить про принаймні спроби їх спротиву. Удари наносились дубинами, сокирами, гострими лезами (ножі, мечі) по голові і в область живота та грудей. Листовидний наконечник стріли, яким припустимо смертельно поранено в живіт чоловіка (інд. 82.15) є єдиною вказівкою на вбивць.

Судячи з частково загоєних травм на кістках скелету та черепах, частина чоловіків за декілька тижнів до загибелі пережила попередню битву.

Ледь загоєні гематоми, сліди побиття на спинах та ускладнені травми органів малого тазу можуть бути свідченням передсмертних тортур значної частини людей — переважно підлітків та молодих чоловіків, які загинули на Березані. Не виключено, що декілька тижнів перед своєю загибеллю вони перебували в полоні. Про дуже погані умови існування в останні тижні життя може свідчити й кількість загострень інфекційних захворювань і запальних процесів у дітей, підлітків та молодих дорослих.

Д. В. Бондаренко та співавтори (2023) у своїй статі зробили припущення про загибель у цьому місці практично всіх мешканців поселення на Березані. Якщо так, то склад населення острова був досить специфічним. Переважну більшість загиблих складають підлітки чоловічої статі та чоловіки. Можливо, вибірково вбивали чоловіків та дітей, у той час як дівчат і жінок брали у полон. Але серед вбитих є молоді жінки, а серед підлітків, можливо є і дівчата. До того ж незрозумілими є тортури, яким піддівали, зокрема, і жінок цієї групи.

Значна частина з загиблих — особливо це видно на зрілих чоловіках — окрім старих травм, отриманих у боях, мали значний розвиток м'язового рельєфу. Досягти такого можливо було лише тривалими тренуваннями й постійним навантаженням певних частин тіла. Найбільше змін знайдено на плечах та руках. Не виключено, що серед цих людей були воїни. Травми та запальні процеси в області ентезисів ніг вказують на тривалі маршеві переходи / вершництво частини чоловіків. Деякі ознаки можна співставити зі змінами при веслуванні.

Такий склад групи можливий, якщо йдеться про військовий гарнізон або поселення, у якому групувались люди певних професій, можливо, деякі з них — із сім'ями. Краніологічний аналіз показав близькість та відносну однорідність антропологічного типу цих людей за значної внутрішньогрупової морфологічної варіативності. Ми можемо припустити, що, навіть якщо частина з цих людей не жила на острові постійно, вони могли походити з певного обмеженого регіону. Краніологічний аналіз знову вказує на Середнє Подніпров'я.

Друга можлива інтерпретація полягає у тому, що ці люди або їх частина, взагалі не були мешканцями поселення на Березані. Острів лежав на шляху з Подніпров'я у Візантію. Можливо, ця група людей (частина з них як бранці?) прибула

сюди на кораблях. Зважаючи на не дуже добре загоєні травми у чоловіків, не виключено, що на кораблі напали дорогою. Однак в такому разі, хто були вбивці?

Наразі ми проводимо уточнення радіокарбонної дати. Можливо, звузивши її, ми зможемо реконструювати історичні події, та отримати відповідь про причини загибелі 45 мешканців острова.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев, В. П., Дебец, Г. Ф. 1964. *Краниометрия. Методика антропологических исследований*. Москва: Наука.

Богоявленский, И. Ф. 1976. *Патологическая функциональная перестройка костей скелета*. Москва: Медицина.

Бондаренко, Д. В., Смирнов, О. І., Смирнов, Л. І., Кузовков, В. В. 2023. Колективне поховання досліджене на Березані в контексті середньовічної історії острова. *Археологія і давня історія України*, 4 (49), с. 186-207.

Козак, О. Д. 2008a. Деякі остеобіографічні риси до портрету київського губернатора. *Лаврський альманах*, 21. Спецвипуск 8: Печерська фортеця та Київський Арсенал: нові дослідження, с. 50-63.

Козак, О. Д. 2008b. До питання про дослідження погромів та полів битв в антропології. Методика та програма вивчення антропологічного матеріалу з загиблих давньоруських градів. В: Моця, О. П. (ред.). *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради*. І. Коростень: Тріада С, с. 226-236.

Козак, О. Д. 2010. *Кияни княжої доби. Біоархеологічні студії*. Київ: Академперіодика.

Козак, А. Д. 2016. Коллективное погребение возле Десятинной церкви. Тафономия и палеопатология. *Stratum plus*, 5, с. 75-82.

Козак, О. Д. 2019. Патологічні ознаки на скелеті як маркери міграцій. *Археологія*, 1, с. 14-27.

Козак, О. Д. 2020. Санітарне захоронення на Південному городищі Возвягеля. Реконструкція обставин за антропологічними даними. *Місто: історія, культура, суспільство*, 4 (11), с. 156-182.

Козак, О. Д., Козак, Н. С. 2009. Поховання в порталі Успенського собору Києво-Печерського монастиря. До питання про інославні покаянні практики в Давній Русі. *Лаврський альманах*, 24, с. 10-19.

Козак, О. Д., Могилов, О. Д., Полтавець, В. І. 2018. Досвід археолого-антропологічного дослідження масового захоронення: яма з черепами на Замковій горі у м. Чигирині». В: *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей (Ніжин, 23—25 листопад 2018 р.)*. Київ: ІА НАН України, с. 160.

Козинцев, А. Г. 1988. *Этническая краниоскопия*. Ленинград: Наука.

Назарова, Т. О., Рудич, Т. О. 2023. Краніологічний матеріал з розкопок колективного поховання доби середньовіччя з острова Березань *Археологія і давня історія України*, 4 (49), с. 208-221.

Панковский, В. Б., Яниш, Е. Ю. 2018. О происхождении отверстий и углублений на костях животных из Александропольского кургана. В: Полин, С. В., Алексеев, А. Ю. *Скифский царский Александропольский курган IV в. до н. э. в Нижнем Поднепровье*. Киев; Берлин: О. Філюк, с. 741-755.

Русаков, А. В. 1959. *Патологическая анатомия болезней костной системы. Введение в физиологию и патологию костной ткани*. Москва: Медгиз.

Ушкова, Ю. В. 2020. До питання про ознаки вершництва на антропологічному матеріалі. *Історична антропологія та біоархеологія України*, 2-3, с. 140-153.

Шультц, М., Козак, А. 2008. Морфология и классификация следов менингеальных реакций на древних черепах (проблемы диагностики на примере средневековых популяций Киева). *Opus: Междисциплинарные исследования в археологии*, 6, с. 276-299.

Ягодинська, М., Ільчишин, В., Козак, О. 2023. Девіантне захоронення XII—XIII ст.: злочин чи катастрофа. В: Миська, Р. Г. (ред.). *Дослідження, інтерпретація та музеєфікація нерухомої спадщини та культурних ландшафтів. Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції. Львів, Урич, 12—13 жовтня 2023 р*. Львів, с. 22-24.

Brooks, S. T., Suchey, L. M. 1990. Skeletal Age Determination Based on the Os Pubis: A Comparison of the Acsádi-Nemeskéri and Suchey-Brooks Methods. *Human Evolution,* 5, p. 227-238.

Brothwell, D. R. 1981. *Digging Up Bones*. 3rd ed. New York: Cornell University Press.

Buikstra, J. E., Ubelaker, D. H. (eds.). 1994. *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains: Proceedings of a Seminar at the Field Museum of Natural History*. Arkansas Archeological Report Research Series, 44. Fayetteville: Arkansas Archeological Survey.

De Boer, H. H., van der Merwe, A. E., Hammer, S., Steyn, M., Maat, G. J. R. 2012. Assessing Post-traumatic Time Interval in Human Dry Bone. *International Journal of Osteoarchaeology*, 25 (1), p. 98-109.

Duday, H. 2009. *The Archaeology of the Dead: Lectures in Archaeothanatology*. Oxford: Oxbow Books.

Eshed, V. Gopher, A., Galili, E., Hershkovitz, I. 2004. Musculoskeletal Stress Markers in Natufian Hunter-Gatherers and Neolithic Farmers in the Levant: The Upper Limb. *American Journal of Physical Anthropology*, 123, p. 303-315.

Kozak, O. Anthropology of the Ostriv cemetery of 11th c. on the Ros' river: Migration Effects. In: Jonaitis, R., Kaplűnaitë, I. (eds.). *From Paganism to Christianity. Burial Rites During the Transition Period*. Vilnius (in press).

Lajeunie, E., Le Merrer, M., Bonaïti-Pellie, C., Marchac, D., Renier, D. 1996. Genetic Study of Scaphocephaly. *American Journal of Medical Genetics*, 62 (3), p. 282-285.

Lloveras, L., Moreno-Garcna, M., Nadal, J., Maroto, J., Soler, J., Soler, N. 2010. The Application of Actualistic Studies to Assess the Taphonomic Origin of Musterian Rabbit Accumulations from Arbreda Cave (North-East Iberia). *Archaeofauna*, 19, p. 99-119.

Lovejoy, C. O., Meindl, R. S., Pryzbeck, T. R., Mensforth, R. P. 1985. Chronological Metamorphosis of the Auricular Surface of the Ilium: A New Method for the Determination of Adult Skeletal Age of Death. *American Journal of Physical Anthropology*, 68, p. 15-28.

Lovell, N. C. 1997. Trauma Analysis in Paleopathology. *American Journal of Physical Anthropology*, 104, p. 139-170.

Luna, L., Aranda, C., Santos, A. L. 2017. New Method for Sex Prediction Using the Human Non-Adult Auricular Surface of the Ilium in the Collection of Identified Skeletons of the University of Coimbra. *International Journal of Osteoarchaeology*, 27, p. 898-911.

Mays, S. 2007. *The Archaeology of Human Bones*. London; New York: Routlledge; Taylor & Francis Group.

Ordoñez, C. A., Puyana, J. C. 2006. Management of Peritonitis in the Critically ill Patient. *Surgical Clinics of North America*, 86, p. 1323-1349.

Scheuer, L., Black, S. 2000. *Developmental Juvenile Osteology*. New York: Elsevier Academic.

Schour, I., Massler, M. 1941. Development of Human Dentition. *Journal of the American Dental Association*, 20, p. 379-427.

Schultz, M. 1988. Paläopathologische Diagnostik. In: Knussmann, R. (Hrgb.). *Anthropologie: Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen*, I (1): Wesen und Methoden der Anthropologie. Stuttgart: Fischer, S. 480-496.

Schultz, M. 2011 Paläobiographik. In: Jüttemann, G. (Hrsg.). *Biographische Diagnostik*. Lengerich: Pabs, S. 222-236.

Sjøvold, T. 1984. A Report on the Heritability of Some Cranial Measurements and Non-Metric Traits. In: Van Vark, G. N., Howells, W. W. (eds.). *Multivariate Statistical Methods in Physical Anthropology*. Dordrecht: Springer, p. 223-246.

Spekker, O., Hunt, D. R., Paja, L., Molnár, E., Pálfi, G., Schultz, M. 2020. Tracking Down the White Plague: The Skeletal Evidence of Tuberculous Meningitis in the Robert J. Terry Anatomical Skeletal Collection. *PLoS one*, 15 (3), e0230418. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0230418.

Steen, S. L., Lane, R. W. 1998. Evaluation of Habitual Activities Among Two Alaskan Eskimo Populations Based on Musculoskeletal Stress Markers. *International Journal of Osteoarchaeology*, 8 (5), p. 341-353.

Templin, O., Schultz, M. 1994. Evidence of Tuberculosis in the Medieval Infant Population from Bettingen (Switzerland). *Homo*, 45, Supplement, p. 130.

Tihanyi, B., Révész, L., Tihanyi, T., Nepper, I., Molnár, E., Kis, L., Paja, L., Pálfi, G. 2015. The Hungarian Conquest Period Archery and Activity-Induced Stress Markers — A Case Study from the Sárrétudvari-Hnzóföld 10th Century AD Cemetery. In: Gál, S. (ed.). *The Talking Dead: New Results from Central- and Eastern European Osteoarchaeology. Proceedings of the First International Conference of the Török Aurél Anthropological Association from Târgu Mureş: 13—15 November 2015*. Cluj-Napoca: Mega Publishing House, p. 117-127.

Vega, R. A., Opalak, C., Harshbarger, R. J., Fearon, J. A., Ritter, A. M., Collins, J. J., Rhodes, J. L. 2016. Hypophosphatemic Rickets and Craniosynostosis: A Multicenter Case Series. *Journal of Neurosurgical Pediatrie*, 17 (6), p. 694-700.

Waldron, T. 2009. *Palaeopathology*. Cambridge: University Press.

REFERENCES

Alekseev, V. P., Debets, G. F. 1964. *Kraniometriia. Metodika antropologicheskikh issledovanii*. Moskva: Nauka.

Bogoiavlenskii, I. F. 1976. *Patologicheskaia funktsionalnaia perestroika kostei skeleta*. Moskva: Meditsina.

Bondarenko, D. V., Smyrnov, O. I., Smyrnov, L. I., Kuzovkov, V. V. 2023. Kolektyvne pokhovannia doslidzhene na Berezani v konteksti serednovichnoi istorii ostrova. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (49), s. 186-207.

Kozak, O. D. 2008a. Deiaki osteobiohrafichni rysy do portretu kyivskoho hubernatora. *Lavrskyi almanakh*, 21. Spetsvypusk 8: Pecherska fortetsia ta Kyivskyi Arsenal: novi doslidzhennia, s. 50-63.

Kozak, O. D. 2008b. Do pytannia pro doslidzhennia pohromiv ta poliv bytv v antropolohii. Metodyka ta prohrama vyvchennia antropolohichnoho materialu z zahyblykh davnoruskykh hradiv. In: Motsia, O. P. (ed.). *Starodavnii Iskorosten i slov'ianski hrady*. I. Korosten: Triada S, s. 226-236.

Kozak, O. D. 2010. *Kyiany kniazhoi doby. Bioarkheolohichni studii*. Kyiv: Akademperiodyka.

Kozak, A. D. 2016. Kollektivnoe pogrebenie vozle Desiatinnoi tserkvi. Tafonomiia i paleopatologiia. Stratum plus, 5, s. 75-82.

Kozak, O. D. 2019. Patolohichni oznaky na skeleti yak markery mihratsii. *Arkheolohiia*, 1, s. 14-27.

Kozak, O. D. 2020. Sanitarne zakhoronennia na Pivdennomu horodyshchi Vozviahelia. Rekonstruktsiia obstavyn za antropolohichnymy danymy. *Misto: istoriia, kultura, suspilstvo*, 4 (11), s. 156-182.

Kozak, O. D., Kozak, N. S. 2009. Pokhovannia v portali Uspenskoho soboru Kyievo-Pecherskoho monastyria. Do pytannia pro inoslavni pokaianni praktyky v Davnii Rusi. *Lavrskyi almanakh*, 24, s. 10-19.

Kozak, O. D., Mohylov, O. D., Poltavets, V. I. 2018. Dosvid arkheoloho-antropolohichnoho doslidzhennia masovoho zakhoronennia: yama z cherepamy na Zamkovii hori u m. Chyhyryni». In: *I Vseukrainskyi arkheolohichnyi z'izd*: *Prohrama roboty ta anotatsii dopovidei (Nizhyn, 23—25 lystopad 2018 r.)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 160.

Kozintsev, A. G. 1988. *Etnicheskaia kranioskopiia*. Leningrad: Nauka.

Nazarova, T. O., Rudych, T. O. 2023. Kraniolohichnyi material z rozkopok kolektyvnoho pokhovannia doby serednovichchia z ostrova Berezan. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (49), s. 208-221.

Pankovskii, V. B., Ianish, E. Iu. 2018. O proiskhozhdenii otverstii i uglublenii na kostiakh zhivotnykh iz Aleksandropolskogo kurgana. In: Polin, S. V., Alekseev, A. Iu. *Skifskii tsarskii Aleksandropolskii kurgan IV v. do n. e. v Nizhnem Podneprove*. Kiev; Berlin: O. Filiuk, s. 741-755.

Rusakov, A. V. 1959. *Patologicheskaia anatomiia boleznei kostnoi sistemy. Vvedenie v fiziologiiu i patologiiu kostnoi tkani*. Moskva: Medgiz.

Ushkova, Yu. V. 2020. Do pytannia pro oznaky vershnytstva na antropolohichnomu materiali. *Istorychna antropolohiia ta bioarkheolohiia Ukrainy*, 2-3, s. 140-153.

Shultts, M., Kozak, A. 2008. Morfologiia i klassifikatsiia sledov meningealnykh reaktsii na drevnikh cherepakh (problemy diagnostiki na primere srednevekovykh populiatsii Kieva). *Opus: Mezhdistsiplinarnye issledovaniia v arkheologii*, 6, c. 276-299.

Yahodynska, M., Ilchyshyn, V., Kozak, O. 2023. Deviantne zakhoronennia XII—XIII st.: zlochyn chy katastrofa. In: Myska, R. H. (ed.). *Doslidzhennia, interpretatsiia ta muzeiefikatsiia nerukhomoi spadshchyny ta kulturnykh landshaftiv. Materialy VI Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Lviv, Urych, 12—13 zhovtnia 2023 r*. Lviv, s. 22-24.

Brooks, S. T., Suchey, L. M. 1990. Skeletal Age Determination Based on the Os Pubis: A Comparison of the Acsádi-Nemeskéri and Suchey-Brooks Methods. *Human Evolution,* 5, p. 227-238.

Brothwell, D. R. 1981. *Digging Up Bones*. 3rd ed. New York: Cornell University Press.

Buikstra, J. E., Ubelaker, D. H. (eds.). 1994. *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains: Proceedings of a Seminar at the Field Museum of Natural History*. Arkansas Archeological Report Research Series, 44. Fayetteville: Arkansas Archeological Survey.

De Boer, H. H., van der Merwe, A. E., Hammer, S., Steyn, M., Maat, G. J. R. 2012. Assessing Post-traumatic Time Interval in Human Dry Bone. *International Journal of Osteoarchaeology*, 25 (1), p. 98-109.

Duday, H. 2009. *The Archaeology of the Dead: Lectures in Archaeothanatology*. Oxford: Oxbow Books.

Eshed, V. Gopher, A., Galili, E., Hershkovitz, I. 2004. Musculoskeletal Stress Markers in Natufian Hunter- Gatherers and Neolithic Farmers in the Levant: The Upper Limb. *American Journal of Physical Anthropology*, 123, p. 303-315.

Kozak, O. Anthropology of the Ostriv cemetery of 11th c. on the Ros' river: Migration Effects. In: Jonaitis, R., Kaplűnaitë,

I. (eds.). *From Paganism to Christianity. Burial Rites During the Transition Period*. Vilnius (in press).

Lajeunie, E., Le Merrer, M., Bonaïti-Pellie, C., Marchac, D., Renier, D. 1996. Genetic Study of Scaphocephaly. *American Journal of Medical Genetics*, 62 (3), p. 282-285.

Lloveras, L., Moreno-Garcна, M., Nadal, J., Maroto, J., Soler, J., Soler, N. 2010. The Application of Actualistic Studies to Assess the Taphonomic Origin of Musterian Rabbit Accumulations from Arbreda Cave (North-East Iberia). *Archaeofauna*, 19, p. 99-119.

Lovejoy, C. O., Meindl, R. S., Pryzbeck, T. R., Mensforth, R. P. 1985. Chronological Metamorphosis of the Auricular Surface of the Ilium: A New Method for the Determination of Adult Skeletal Age of Death. *American Journal of Physical Anthropology*, 68, p. 15-28.

Lovell, N. C. 1997. Trauma Analysis in Paleopathology. *American Journal of Physical Anthropology*, 104, p. 139-170.

Luna, L., Aranda, C., Santos, A. L. 2017. New Method for Sex Prediction Using the Human Non-Adult Auricular Surface of the Ilium in the Collection of Identified Skeletons of the University of Coimbra. *International Journal of Osteoarchaeology*, 27, p. 898-911.

Mays, S. 2007. *The Archaeology of Human Bones*. London; New York: Routlledge; Taylor & Francis Group.

Ordoñez, C. A., Puyana, J. C. 2006. Management of Peritonitis in the Critically ill Patient. *Surgical Clinics of North America*, 86, p. 1323-1349.

Scheuer, L., Black, S. 2000. *Developmental Juvenile Osteology*. New York: Elsevier Academic.

Schour, I., Massler, M. 1941. Development of Human Dentition. *Journal of the American Dental Association*, 20, p. 379-427.

Schultz, M. 1988. Paläopathologische Diagnostik. In: Knussmann, R. (Hrgb.). *Anthropologie: Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen*, I (1): Wesen und Methoden der Anthropologie. Stuttgart: Fischer, S. 480-496.

Schultz, M. 2011 Paläobiographik. In: Jüttemann, G. (Hrsg.). *Biographische Diagnostik*. Lengerich: Pabs, S. 222-236.

Sjøvold, T. 1984. A Report on the Heritability of Some Cranial Measurements and Non-Metric Traits. In: Van Vark, G. N., Howells, W. W. (eds.). *Multivariate Statistical Methods in Physical Anthropology*. Dordrecht: Springer, p. 223-246.

Spekker, O., Hunt, D. R., Paja, L., Molnár, E., Pálfi, G., Schultz, M. 2020. Tracking Down the White Plague: The Skeletal Evidence of Tuberculous Meningitis in the Robert J. Terry Anatomical Skeletal Collection. *PLoS one*, 15 (3), e0230418. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0230418.

Steen, S. L., Lane, R. W. 1998. Evaluation of Habitual Activities Among Two Alaskan Eskimo Populations Based on Musculoskeletal Stress Markers. *International Journal of Osteoarchaeology*, 8 (5), p. 341-353.

Templin, O., Schultz, M. 1994. Evidence of Tuberculosis in the Medieval Infant Population from Bettingen (Switzerland). *Homo*, 45, Supplement, p. 130.

Tihanyi, B., Révész, L., Tihanyi, T., Nepper, I., Molnár, E., Kis, L., Paja, L., Pálfi, G. 2015. The Hungarian Conquest Period Archery and Activity-Induced Stress Markers — A Case Study from the Sárrétudvari-Hnzóföld 10th Century AD Cemetery. In: Gál, S. (ed.). *The Talking Dead: New Results from Central- and Eastern European Osteoarchaeology. Proceedings of the First International Conference of the Török Aurél Anthropological Association from Târgu Mureş: 13—15 November 2015*. Cluj-Napoca: Mega Publishing House, p. 117-127.

Vega, R. A., Opalak, C., Harshbarger, R. J., Fearon, J. A., Ritter, A. M., Collins, J. J., Rhodes, J. L. 2016. Hypophosphatemic Rickets and Craniosynostosis: A Multicenter Case Series. *Journal of Neurosurgical Pediatrie*, 17 (6), p. 694-700.

Waldron, T. 2009. *Palaeopathology*. Cambridge: University Press.

O. D. Kozak

ANTEMORTEM, PERIMORTEM, POSTMORTEM. UNUSUAL BURIAL ON THE BEREZAN ISLAND

During the 2016 expedition led by V. Krutilov, an unusual object was discovered on the island of Berezan (Mykolaiv region, Ukraine) — a shallow pit from the Old Rus period filled with human remains. 45 individuals were examined under paleopathological and taphonomic programs, with the majority being young males and juveniles. Only three individuals could be identified as female. Based on the development of muscle relief, occupation markers on the skeleton, and healed injuries on the skull and bones, it appears that the men had significant physical stress on their shoulders, spine, and legs during their lives and probably participated in battles. This suggests that they may have been part of a military garrison or a settlement where people of certain professions were grouped together, possibly with their families.

Based on the partially healed injuries on the bones of the skeleton and skulls, it is likely that some of the men had survived the another battle a few weeks before their deaths. Traces of a periosteal reaction on the long bones, the shoulder blades, and the abdominal surface of the sacrum may indicate pre-mortem torture for some individuals. It is possible that they were held captive for several weeks before their deaths. The occurrence of severe signs of relapses in inflammatory processes among children, adolescents, and young adults may point out a worsening in their living conditions in the weeks leading up to their death.

Postmortem injuries were found on the skulls and postcranial skeletons of eight out of the 45 individuals. Furthermore, an arrowhead was discovered among the bones, which had fallen out of the original wound in the ilium, indicating that this group was killed.

The anatomical order and integrity of the skeletons suggest that the individuals were buried shortly after death. The burial arrangements in this site suggest a two-stage burial process. The bodies were placed in two different types of arrangements: randomly in different positions on the stomach, back and side, or prone on the back, orientated according to the Christian rite. The bodies were also stacked on top of each other. The surface condition indicates that they were left uncovered.

By narrowing down the data, it may be possible to reconstruct historical events and determine the causes of the deaths of 45 individuals from the Berezan island.

Keywords: Berezan Island, Old Rus, mass grave, paleopathology, taphonomy,traumas.

Одержано 18.11.2023

КОЗАК Олександра Деонізіївна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
KOZAK Oleksandra D., Ph. D in History, Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID 0000-0003-2094-4490, e-mail: akozak26@ukr.net.

УДК [902-027.21(091):069](477.54) DOI: 10.37445/adiu.2023.04.16

В. С. Аксьонов

ВЕРХНЬОСАЛТІВСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМПЛЕКС: ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ, СПРОБИ МУЗЕЄФІКАЦІЇ, СУЧАСНИЙ СТАН

Аналізується історія дослідження Верхньосалтівського археологічно комплексу під кутом пам'ятко охоронної складової археологічних робот та накопичення фактичного матеріалу щодо визначення його як вагомого елементу історико-культурних ресурсів Харківщини. Встановлено, що катастрофічні обставини у житті країни призвели до втрати археологічним комплексом своє привабливості як об'єкта музеєфікації. Події останнього часу погіршили ситуацію на пам'ятнику та призвели до майже повної втрати колекції історико-археологічного музею «Верхній Салтів». Аналіз колекції музею свідчить, що при відродженні музею слід враховувати помилки попередніх років, та будувати новий заклад як вузько спеціалізований музей — «Музей салтівської археологічної культури».

***Ключові слова**: салтівська культура, розкопки, музеєфікація, колекція, збереженість.*

У пошуках підґрунтя щодо визначення історико-культурної своєрідності Харківщини та обсягу її історико-культурних ресурсів майже відразу більшість дослідників, музеєзнавців, практиків туристичної справи згадує Верхньосалтівський історико-археологічний комплекс. Вочевидь це не випадково. Комплекс є одним з найвідоміших археологічних об'єктів області, відкритий у 1900 р. З того часу він перетерпів і десятиліття забуття, і періоди підвищеної уваги з боку науковців та освіченої громадськості. Комплекс археологічних пам'яток біля с. Верхній Салтів — городище, селище, чотири окремих ділянки катакомбного могильника (рис. 1) — дав назву однієї з доволі яскравих археологічних культур останньої чверті I тис. н. е. (салтівської або салтово-маяцької) на теренах півдня Східної Європи. Але, здається, свій зоряний час комплекс пережив на початку XX ст., коли у його розкопках приймали участь такі відомі представники харківської історичної науки як академік Д. І. Багалій, О. М. Покровський. Окрім суто археологічного, наукового аспекту слід звернути на певне пам'яткоохоронне значення цієї пам'ятки та її сучасний стан.

З моменту відкриття пам'ятки пройшло більше 100 років, тому у її вивченні можна виокремити кілька етапів.

Ранній етап досліджень Верхньосалтівського археологічного комплексу (1900—1941 рр.) характеризується дослідженнями переважно на катакомбному могильнику та пов'язаний, головним чином, з діяльністю В. О. Бабенка. За останніми підрахунками у період 1900—1917 рр. на Верхньосалтівському могильнику було розкопано 325 катакомб, з яких 255 досліджено власне В. О. Бабенком (Чернігова 2000, с. 117, табл.). Скільки було розкопано катакомб після жовтневих подій 1917 р. точно невідомо, польова документація не збереглася, а у періодичних видання були відбиті далеко не всі роботи, які він проводив на могильнику (Ляпушкин 1958, с. 87). Відомо тільки, що з 1920 по 1927 рр. до Верхнього Салтова щорічно відправляються археологічні експедиції Харківського та Одеського археологічних музеїв, Політпросвіту, Музею імені Г. С. Сковороди, Вовчанського культурно-історичного музею (Тесленко 1927). У роботах цих експедицій активну участь брав В. О. Бабенко (Кадеев 1997, с. 146). За цей період на могильнику біля с. Верхній Салтів було досліджено близько 60 катакомб (Бабенко 1940, с. 5). В цілому за перші 40 років робіт на могильнику було розкопано від 400 до 500 катакомб.

Цей період дослідження пам'ятки неодноразово висвітлювався різними вченими (Ляпушкин 1958, с. 85—88; Шрамко 1962, с. 265—267; Плетнева 1981, с. 62—65). І. І. Ляпушкін та С. О. Плетньова зазначали, що методичний рі-

© В. С. АКСЬОНОВ, 2023

Рис. 1. План Верхньосалтівського археологічного комплексу

вень робіт В. О. Бабенко та ведення ним звітної документації був доволі низькими, навіть у порівнянні з вимогами того часу (Ляпушкин 1958, с. 86; Плетнева 1981, с. 62), на що неодноразово вказувалось керівництвом Археологічної комісії (Чернігова 2000, с. 117). Б. А. Шрамко, описуючи цей період досліджень у Верхньому Салтові, оцінював діяльність В. О. Бабенка більш лояльно та більш позитивно (Шрамко 1962, с. 265-292). Можливо це було пов'язано із тим, що він знав його особисто і, ще за студентські часи, приймаючи участь у розкопках С. О. Семенова-Зусера 1947—1948 рр. на Верхньосалтівському городищі, бачив його за роботою та відчув певну симпатію та повагу до цієї людини.

Окрім опису процесу розкопок, знайдених речей та спроб їх інтерпретації, у доповідях та щоденниках В. О. Бабенко зустрічаються окремі згадки про музеєфікацію колекцій із Верхнього Салтова. Дослідник зазначав, що знайдені при розкопках речі або були придбані Музеєм старожитностей Імператорського Харківського університету, або просто передавалися ним до Харківського університету (Бабенко 1905a, с. 548; 1907, с. 383). Таким чином, надання матеріалів у музеї було системним та постійним, а основним місцем зберігання колекцій з Верхнього Салтова був Музей витончених мистецтв та старожитностей Харківського Імператорського університету.

На сьогодні відомо, що речові матеріали розкопок інших дослідників, здобуті у цей період дослідження Верхньосалтівського комплексу, окрім музеїв Харкова та Вовчанська, потрапили до колекцій різних інших музейних установ — Державного історичного музею (Москва), Державного Ермітажу (Санкт-Петербург), Стокгольмського королівського історичного музею та інших.

У 1905 р. за завданням Археологічної комісії приїздив М. Є. Макаренко провів розвідувальні розкопки на самому Верхньосалтівському городищі, при яких були виявлені рештки фортеці XVII ст., але культурного шару, пов'язаного із хозарським періодом, на той час знайдено не було (Макаренко 1906, с. 122—144). Наступного 1906 р. городище, на якому той час ще зберігалися залишки кам'яних стін, обстежив В. О. Бабенко. Результати цих робіт знайшли відображення у графічному плані, створеному Б. О. Бабенком, та оприлюдненому в Трудах XII Археологічного з'їзду (1905b, с. 451). Не зважаючи на усі недоліки цього плану, його неточність, приблизність, візуальний характер зйомки, сучасний дослідник Г. Є. Свистун вважає, що він має значний

інтерес (2009, с. 462). По перше, тому, що на ньому зафіксовані елементи фортифікації та планування фортеці, які сьогодні візуально не простежуються або були знищені. По друге, завдяки цьому планові, була зафіксована наявність ескарпу та кам'яної захисної споруди цитаделі з боку Дінця, пізньосередньовічний тайний хід до води, а також вказано місце розташування фортечних воріт (Свистун 2009, с. 461).

Тоді ж за завданням Археологічної комісії В. О. Бабенко вивчав місцевість між городищем та могильником та вздовж Дінця від Салтова до Рубіжного, яка виявилась засіяною масою керамічних уламків посуду салтівського часу. Це дозволило констатувати наявність низки салтівських селищ на ділянці правого берега Сіверського Дінця на північ від городища.

Таким чином, період 1900—1941 рр. у дослідженні Верхньосалтівського комплексу відзначився наступними здобутками: 1) був відкритий сам комплекс; 2) були припинені або зменшені грабіжницькі розкопки місцевих селян; 3) матеріали комплексу почали поступати до музейних зібрань, привернули увагу наукової спільноти, почали вивчатися, стали об'єктом наукового дискурсу на XII та XIII Археологічних з'їздах, на ґрунті їх вивчення була встановлена хронологія комплексу, його зв'язок з хозарами, аланська етнічна належність небіжчиків похованих у катакомбах. До того ж почала з'ясовуватись топографія комплексу, був розпочатий процес пошуку меж могильників, був зафіксований факт наявності великої площі селищ уздовж низької долини Дінця від Салтова до Рубіжного.

Музеефікація комплексу на той час була обмежена наданням колекцій до музейних зібрань. Охорона, в умовах дореволюційного законодавства закінчувалась фактом проведення розкопок та купівлі у селян випадково знайдених ними речей з поховань. Події 1941—1945 рр. призвели до втрати більшості археологічних матеріалів та документації, що зберігалися в музейних установах Харківщини.

Другий етап дослідження Верхньосалтівського комплексу припадає на післявоєнну добу та часи так званого розвинутого соціалізму та перебудови (1946—1991 рр.). Тут починаються більш масштабні роботи на городищі, проводяться розкопки окремих ділянок селища, продовжуються розкопки могильника. Так, у 1946—1948 рр. експедиція Харківського університету та Інституту археології АН УРСР на чолі С. А. Семеновим-Зусером стала досліджувати салтівський могильник та городище. Для цього дослідника салтівська тематика була новою, оскільки його наукові інтереси були пов'язані із реконструкціями скіфської історії за писемними джерелами, історії культури грецьких колоній Північного Причорномор'я. Тому вибір місця розкопок на Верхньому Салтові був обумовлений іншими чинниками — необхідністю поповнення втрачених за роки війни колекцій, підготовки нових кадрів, проведення археологічної практики. За два сезони на Верхньому Салтові було розкопано 57 катакомбних поховань (Семенов-Зусер 1949; 1952) та проведені не значні за обсягом роботи на городищі Вехнього Салтова (зроблені розрізи валів, досліджено два житла). Значну роль у цей період знову відігравав В. О. Бабенко, який у якості самого досвідченого дослідника могильника навчав студентів методу пошуку катакомб за допомогою траншей (Шрамко 1996, с. 145).

У 1948 р. одну катакомбу в урочищі Замулівка розкопав І. І. Ляпушкін, який на той час проводив розвідки пам'яток залізного віку у Дніпровському лівобережжі та Придонеччі. Вилучений з катакомби інвентар та архівні матеріали надійшли до сховищ Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР, а згодом у 1976 р. були передані до фондів Державного Ермітажу [1] (Воротинская 2012, с. 12—26).

Зі смертю С. А. Семенова-Зусера (1951 р.) подальші дослідження пам'яток біля с. Верхній Салтів харківськими археологами тимчасово припиняються. Лише у 1958 та 1959 рр. експедицією Харківського університету на чолі з Б. А. Шрамком були проведені обстеження городища біля с. Верхній Салтів та досліджено одне зруйноване катакомбне поховання на могильнику (Хоружа 2003, с. 27). Матеріали з розкопок С. А. Семенова-Зусера та робіт Б. А. Шрамка поповнили колекцію археологічної лабораторії Харківського державного університету (зараз Музею археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна) (ред. Посохов 2011, с. 28) та фонди Інституту археології АН УРСР [2] (Блажевич 2007, с. 201).

Дослідження пам'яток Верхньосалтівського комплексу у 1946—1960-ті рр. знайшли своє відображення у монографії Б. А. Шрамка, де їм був присвячений цілий розділ. Як відзначав сам дослідник, що при написанні цього нарису ним були використані не тільки друковані статті та музейні колекції, але й матеріали власних розкопок та власні спостереження (Шрамко 1962, с. 266). Таким чином, матеріали розкопок отримали якісно новий рівень узагальнення та усвідомлення емпіричного матеріалу. З урахуванням робіт М. Я. Мерперта (1949) та І. І. Ляпушкіна (1958, с. 90—148) археологія салтівської культури з періоду накопичення польового матеріалу поступово переходить до аналітичної стадії розвитку наукового знання.

Другим значним поштовхом для дослідження у Верхньому Салтові та його довкіллі стало будівництво Печенізького водосховища на Сіверському Дінці. У 1959—1961 рр. розпочинає свою роботу Кочетокська експедиція Інституту археології АН УРСР, очолювана Д. Т. Березовцем (Федоров 2012, с. 34—36). До її складу входив загін Харківського університету та співробітники Історичного музею (Колода 2011, с. 25). Саме

1. Колекція № 1107/2142—2151.

2. Колекція № 453 — матеріали 20 катакомб з розкопок С. А. Семенова-Зусера за 1947 р.

тоді, окрім традиційного дослідження могильника, вперше значними ділянками були проведені розкопки на городищі та селищі. Досліджувався тоді ще мало вивчений ІІІ-й могильник (ВСМ-ІІІ) (Березовец 1959—1961, с. 1—33). У роботі експедиції брали участь такі київські археологи як А. Т. Сміленко, Р. І. Ветштейн, Г. М. Шовкопляс, Н. В. Лінка, Н. Ф. Ковальова, М. І. Ягодзинський, М. І. Левченко, І. М. Доценко, А. Я. Шаповал, Є. І. Олійник, а також два антрополога — Г. П. Зиневіч та С. І. Жиляєва.

В умовах обмеженого часу та невеликого фінансування неможливо було ставити питання про повне систематичне дослідження комплексу. Роботи на могильнику велися високими темпами, із залученням землерийної техніки (бульдозера), що дозволило вивчити площу у 1800 мІ, в межах якої було виявлено 80 катакомбних споруд, з котрих було досліджено лише 23 (Березовець 1959—1961, с. 5). Це було пов'язано з тим, що дослідники не мали досвіду розкопок земляних катакомб, бо до робіт залучалися не кваліфіковані археологи, а місцеві колгоспники та дітлахи. З їх слів проводився і опис поховань і фіксація місцезнаходження артефактів (Колода 2011, с. 25). Незначні роботи на могильнику Д. Т. Березовець проводив 1965 та 1967 рр., збільшивши кількість розкопаних катакомб до 34. Усі матеріали експедиції поступили на зберження до Інституту археології в м. Київ [1]. Частина цієї колекції експонувалася в археологічному музеї ІА НАН України (Блажевич 2007, с. 201).

До сьогоднішнього дня матеріали цих досліджень повністю не введені у науковий обіг (Колода 2011, с. 25). Лише через десять років після завершення робіт були опубліковані перші матеріали по селищу (Сміленко 1971), а ще через десять років — перші публікації по Верхньосалтівському городищу та могильнику (Іченська 1980; Иченская 1982). Матеріали експедиції разом з напрацюваннями попередників лягли в основу загальної характеристики салтівської культури, яка була представлена науковій спільноті (Березовець 1975; Березовец, Пархоменко 1986).

Признанням значення археологічного комплексу біля с. Верхній Салтів було взяттям його під охорону держави Постановою Ради Міністрів УРСР № 711 від 21 липня 1965 р. та рішенням Харківського облвиконкому № 61 від 25 січня 1972 р. [2] (Аксёнов 2003, с. 76).

Таким чином, на кінець 1970-х рр. були усі передумови для музеєфікації археологічних пам'яток Верхньосалтівського комплексу, тим більш, що на час закінчення створення Печенізького водосховища більшість мешканці с. Верхній Салтів було відселено, а садиби селян, що залишилися, знаходилися за межами розташування городища, селища та могильників. Проте з якихось причин така добре досліджена пам'ятка археології не була мізеєфікована.

Після побудови Печенізького водосховища (1961 р.) пам'ятки Верхнього Салтова випадають майже на двадцять років з полю зору дослідників. Поновлення робіт на пам'ятці відбувається у 1984 р., коли землі по схилах Капіносового яру відводяться під кооператив «Ізумруд». Охоронні роботи на землях, де знаходиться головний Верхньосалтівський катакомбний могильник, розпочинає експедиція Харківського історичного музею на чолі з В. Г. Бородуліним. На дев'ять років В. Г. Бородулін стає основним дослідником поховальних пам'яток Верхнього Салтова. У роботі експедиції музею у 1984—1987 рр. брала участь у якості наукового консультанта співробітник відділу слов'яно-руської археології АН УРСР О. В. Пархоменко. Це було обумовлено тим, що В. Г. Бородулін до цього часу спеціалізувався на дослідженні курганів бронзової доби та скіфського часу, та не мав досвіду розкопок ґрунтових могильників доби раннього середньовіччя. Опановувати методику розкопок ґрунтових катакомб салтівського часу він почав під час охоронних розкопок Старосалтівського могильника у 1982, 1983 рр. під наглядом В. К. Міхеєва.

Під керівництвом В. Г. Бородуліна експедиція музею на головні ділянці могильника (ВСМ І) у 1984—1989 рр. було досліджено 76 катакомб, 17 поховань в звичайних ґрунтових ямах, в ямах з підбоєм та 4 окремі поховання коня. Частина з цих матеріалів у подальшому була опублікована харківськими археологами (Аксёнов 2005; Бубенок 1993; Хоружая 2009; 2012; 2013). У 1988—1992 рр. В. Г. Бородулін проводить роботи на третьому катакомбному могильнику Верхнього Салтова (ВСМ ІІІ), котрий був відкритий ще В. О. Бабенком та досліджувався експедицією на чолі з Д. Т. Березовцем. На цьому могильнику експедицією музею було розкопано 25 катакомб, 4 поховання у ґрунтових ямах та 2 окремих поховання коня. З ім'ям В. Г. Бородуліна пов'язано відкриття у 1989 р.за 500 м на північ від околиці с. Верхній Салтів, на східних схилах Нетечінського яру, так званого четвертого катакомбного могильника (ВСМ ІV). За два роки (1989, 1990) експедицією музею тут було розкопано 17 катакомб, після чого роботи на могильнику призупинилися. Таким чином, під керівництвом В. Г. Бородуліна на усіх відомих ділянках могильника біля с. Верхній Салтів було розкопано 127 катакомб, 26 ямних поховання, 7 поховань коней.

Виконуючи пам'яткоохоронні роботи на ВСМ І, В. Г. Бородулін змушений був досліджувати цю ділянку некрополя в стислі терміни та до того ж не загальною площею, а траншеями, котрі розташовувалися одна від одної на відстані у кілька метрів. Не загальною площею досліджувався і ВСМ ІІІ, бо він розташовується на схилах вкритим лісом, а відстань між траншеями обумовлювалась його щільністю. Лише ділянка на ВСМ ІV досліджувалась загальною площею за допомогою траншей у перевалку. Це обумовило

1. Колекція № 453 (дослідження 1959—1961, 1965, 1967 рр.).

2. Охоронні № 608, 619.

Рис. 2. Будинок музею до війни (колишній клуб с. Верхній Салтів)

той факт, що на ВСМ I та ВСМ III залишився не дослідженим простір між дромосами катакомб, іноді доволі значний, де могли знаходитися окремі ямні поховання та тризни. Звітна документація В. Г. Бородуліна відрізняється в кращій бік від документації В. О. Бабенка, бо вона зроблена відповідно з вимогами Інституту археології радянського періоду, проте і вона не є досконало (описи поховальних споруд та комплексів дано іноді занадто стисло; у більшості випадків відсутні малюнки речей, котрі замінені фотографіями, іноді, поганої якості; креслення поховальних споруд виконано доволі схематично). Головним недоліком у роботі В. Г. Бородуліна було те, що він зовсім не цікавився інтерпретацією та введенням до наукового обігу отриманого матеріалу. Його публікації матеріалів розкопок мали характер стислих повідомлень (Бородулин, Пархоменко 1986; Бородулин 1988). Матеріали розкопок В. Г. Бородуліна поповнили фонди Харківського історичного музею [1].

Поновлення досліджень могильника експедицією Харківського історичного музею під керівництвом В. Г. Бородуліна поставити питання про можливість подальшої музеєфікації комплексу. Вирішення цього питання припало на останній період існування Радянського Союзу з усіма його негараздами (падіння промислового виробництва, тотальний зубожіння населення тощо).

Завдяки зусиллям В. Г. Бородуліна та громадськості рішенням Харківського облвиконкому № 33 від 23 січня 1984 р. на всій площі комплексу була встановлена охоронна зона, а рішенням облвиконкому № 259 від 15 червня 1987 р. уся територія комплексу була оголошена заповідною зоною, у межах якої були заборонені будь-які будівельні, земляні та інші роботи без узгодження з органами охорони пам'яток (Аксёнов 2003, с. 76). Однак, правовий нігілізм, котрий набув широкого розповсюдження серед населення в останній період існування СРСР, призвів до ігнорування закону 1976 р. «Про охорону та використання пам'яток історії та культури», що знайшло свій прояв у поширенні самозабудов у Верхньому Салтові.

У 1991 р. В. Г. Бородулін виходить з пропозицією до адміністрації Вовчанського району створити у приміщенні клубу с. Верхній Салтів археологічний музей районного підпорядкування (рис. 2), аргументуючи це тим, що тут вже функціонує своєрідний музей на громадських засадах. На той час у приміщеннях колишнього клубу зусиллями співробітників Харківського історичного музею на експонатах з власної колекції була зроблена експозиція з археології. Однак, отримання статусу районного музею призвело до того, що більшість музейних предметів були повернуто до Харківського історичного музею, а музейна установа у с. Верхній Салтів майже припинила своє існування.

Таким чином, для другого етапу характерне спорадичне дослідження пам'яток комплексу, відсутність спадкоємності робіт. Проте матеріали досліджень, наскільки це було можливе, були введені до наукового обігу, а звітна документа-

1. Колекції № 135, 138, 139, 142—147.

ція відповідала усім вимогам. Наприкінці даного етапу Верхньосалтівський комплекс отримує ніби то свого основного дослідника — В. Г. Бородуліна, який не тільки плідно копав різні ділянки некрополя, але і доклав зусилля зі створення у Верхньому Салтові музею та надання Верхньосалтівському комплексу статусу заповідника.

Третій етап дослідження та музеєфікації Верхньосалтівського комплексу припадає на 1992—2022 рр.

Непорозуміння між В. Г. Бородуліним та адміністрацією Харківського історичного музею призвели до того, що у грудні 1992 р. він звільняється з історичного музею та становиться завклубом у с. Верхній Салтів. В. Г. Бородулін плекав надію, що зможе переконати адміністрацію Вовчанського району створити повноцінний музей, який він збирався очолити, посилаючись на свій багаторічний досвід як польової так і музейної роботи. В цей час В. Г. Бородулін не припиняє збір експонатів для музею. Користуючись невизначеністю у пам'яткоохоронній діяльності молодої незалежної України він проводить несанкціоновані археологічні розкопки на ВСМ III, а отримані таким чином речі становлять основу колекції майбутнього музею. Усі зусилля В. Г. Бородуліна у ці роки були спрямованні на отримання згоди Управління культури Харківського облвиконкому на створення у Верхньому Салтові археологічного музею. Ним розробляється устав та штатний розклад майбутнього музею.

Зусилля Б. Г. Бородуліна увінчалися успіхом. Розпорядженням Вовчанської райдержадміністрації за № 648 від 20 жовтня 1997 р. було прийнято рішення про заснування на базі Верхньосалтівського комплексу Історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів» з фінансуванням з бюджету Вовчанського району Харківської області. Першим директором якого й став В. Г. Бородулін.

Скрутне фінансове становище в державі не дозволило створеному музею плідно працювати, бо його персонал за штатним розкладом становив усього три одиниці (директор, завгосп, прибиральниця — 0,5, сторож — 0,5). Відповідно в особі В.Г. Бородуліна музей мав і головного адміністратора, і головного зберігача фондів, і єдиного наукового співробітника, і екскурсовода. Цих сил було явно не достатньо для археологічних досліджень та належної охорони території Верхньосалтівського комплексу.

За наказом № 393 Міністерства культури і мистецтв України від 15 червня 1999 р. Історико-археологічний музей-заповідник «Верхній Салтів» було внесено до Державного реєстру національного культурного надбання за № 38. Проте це ніяк на вплинуло на фінансування музейної установи.

Посаду директора Історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів» В. Г. Бородулін займав до 1999 р., коли він був змушений залишити музей. На цій посаді його змінила Н. М. Бражнік, яка до цього працювала у музеї на посаді завгоспа. Таким чином, археолога-практика з великим досвідом музейної роботи на посаді директора змінює людина без фахової освіти.

Однак, дослідження пам'яток Верхньосалтівського комплексу отримає нове дихання. У 1996 р. роботи на розпочинає середньовічна експедиція Харківського державного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди під керівництвом В. В. Колоди (1996—1998, 2001, 2004 рр.), окремі загони якої розпочали роботи на четвертій ділянці могильника (ВСМ IV), на селищі та на городищі (керівник робіт Н. В. Чернігова). Кілька років (1998—2002 рр.) городище досліджувалося експедицією Харківського національного університету під керівництвом Н. В. Чернігової. У 2004 р. роботи на городищі під загальним керівництвом В. В. Колоди, проводив Г. Є. Свистун. Об'єднаними зусиллями на поселенській частині комплексу було досліджено більше 2000 м^2 на селищі й близько 1000 м^2 на городищі.

На ВСМ IV експедицією під керівництвом В. В. Колоди досліджено 10 катакомб (Колода 2004). Упродовж 1997—2021 рр. на ВСМ IV дослідження проводила археологічна експедиція Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова під керівництвом В.С. Аксьонова. З 2005 р. до робіт на могильнику долучився загін істеричного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна на чолі з В. В. Скирдою. В наслідок цих робіт на ВСМ IV кількість досліджених поховальних комплексі, з урахування розкопаних В. Г. Бородуліним та В.В. Колодою, досягла 164. Починаючи з В. В. Колоди роботи на могильнику почали вестися методом рухомої траншеї, що дозволило не тільки виявляти дромоси катакомб, а і досліджувати простір між ними. Більше уваги археологи приділили дослідженню дромосів катакомб, що дозволило зафіксувати присутність в них ходів повторного проникнення до поховальних камер, пов'язаних з проведенням обряду знешкодження небіжчика (Аксёнов 2002; 2013). Матеріали цих досліджень зайняли місце фондах Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова [1] та зберігаються в Археологічній лабораторії Харківського педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Впродовж 2020 та 2021 рр. загін Харківського національного університету поновив роботи на третьому Верхньосалтівському могильнику (ВСМ-III). Матеріали цих досліджень поступили до фондів Музею археології університету.

Таким чином, до дослідження пам'яток Верхньосалтівського комплексу у 1990-х рр. — на початку XXI ст. долучаються вчені — представники школи провідного харківського салтовоз-

1. Колекції № 157—161, 163, 166, 168, 171, 174, 181, 185, 188, 190, 194, 198, 203, 207, 210, 215, 225, 228, 234, 239.

навця В. К. Міхеєва. З'явилася також певна спеціалізація у дослідженні категорій пам'яток та окремих об'єктів комплексу. Так, В. В. Колода займався переважно дослідженням городища та поселення Верхній Салтів, а Г. Є. Свистун (2007; 2009) — фортифікаційними спорудами цитаделі городища. В. Н. Чернігова (1999) вивчала фортецю та її захисні споруди, почала готувати дисертацію, в якій планувала висвітлити увесь комплекс, історію його вивчення та наукове значення, але передчасна смерть (2002 р.) не дала їй можливості закінчити роботу. Ці роботи дозволили зробити розширену характеристику домобудівництва та основ господарчої діяльності мешканців Верхнього Салтова, встановити господарські зони та з'ясувати характер їх використання (Колода 2000; Колода, Горбаненко 2003, с. 161—179; 2010; Горбаненко, Колода 2013, с. 61—63, 75—115).

Усе це стало готовим матеріалом не тільки для проведення музейних екскурсій чи лекцій, а й щодо відтворення окремих елементів господарчої діяльності, у Верхньому Салтові музею типу класичного скансену.

За часи директорства Н. М. Бражнік відбулися значні зміни у статусі музею. Так рішенням Верхньосалтівської сільради від 07 листопада 2000 р. приміщення Історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів» було передано у комунальну власність як об'єкт соціальної сфери, а рішенням № 01 від 26 грудня 2000 р. Історико-археологічний музей-заповідник «Верхній Салтів» було зареєстровано в єдиному державному реєстрі підприємств та організацій України за № 25750966. У наступному році — рішенням Вовчанської районної ради від 17 квітня2001 р. затверджено «Статут» заповідника. Постановою Кабінету міністрів України від 27 грудня 2001 р. за № 1761 заповідник занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. 27 грудня 2005 р. затверджено «Технічний звіт» по установленню зовнішніх меж і режимів зон охорони земельної ділянки заповідника (№ 08-20/5248). Заповідною територією визнана площа 150,19 га. Рішенням Вовчанської районної ради від 14 вересня 2006 р. на базі заповідника створено комунальну установу «Історико-археологічний музей-заповідник «Верхній Салтів» та затверджено «Статут» комунальної установи.

За технічним паспортом загальна площа приміщення музею на цей час становила 540 м^2, з яких експозиційна площа займала 450 м^2 (5 виставкових залів та кінолекційний зал площею 68 м^2). Наукова площа в музеї займала 40 м^2, рекреаційна — 30 м^2, господарська — 20 м^2. Підсобні приміщення становлять 20 м^2. Музею була належала прилегла територія площею 0,5 га. Проте експозиції просто неба були відсутні.

Зауважимо, що на час ухвалення рішення Вовчанською районною радою більшість об'єктів заповідника вже була зайнята приватними домоволодіннями та забудована (Свистун 2019, рис. 3). Відбувалися нібито два паралельних процеси, сукупний результат яких був не на користь комплексу: ухвалення різноманітних декларативних рішень органів влади, з одного боку, та продовження забудови території комплексу, подальшого зайняття земель історико-археологічного призначення під приватні садиби — з іншого (Свистун 2019, рис. 7—10).

Вже при новому директорі музею — Л. А. Письменюк — на початку 2012 р. у музеї відкрилася нова відтворена експозиція з 5 залів: три археологічні, четвертий (найбільший за площею) краєзнавчо-етнографічний, п'ятий (хол музею) — присвячений подіям війни 1941—1945 рр. Однак, музей так і не отримав свого штатного фахівця з рівнем кваліфікації, достатнім для отримання Відкритого листа на проведення археологічних робіт. Комплектування фондів музею відбувалось у переважній більшості за рахунок надходжень від окремих осіб — мешканців села та відвідувачів музею.

Проте музей у Верхньому Салтові почав плідно працював з історичним факультетом Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та Харківським історичним музеєм імені М. Ф. Сумцова. Так сумісними зусиллями за допомогою районної адміністрації та волонтерів на базі музею у 2016 р. був проведений фестиваль «Перлини Слобожанщини. Селище Верхній Салтів. Аланські витоки», а в 2017 та 2018 рр. — науково-практична конференція «Салтів — північно-західний форпост Хозарського каганату» (Перші та Другі «Міхеєвські читання»).

Ситуація з музеєм у с. Верхній Салтів змінилася після 24 лютого 2022 р. Внаслідок бойових дій зазнала руйнації будівля музею через неодноразове ураження її снарядам (рис. 3). На початку грудня 2022 р. співробітники Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова за допомогою волонтерів організації «Слобода.ua» здійснили вивезення залишків колекції та інвентарні книги історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів» у безпечне місце. Інвентаризація та підготовка до тривалого зберігання вивезеної колекції виявила наступне: якщо на кінець 2021 р. за інвентарними книгами у музеї зберігалося 9275 одиниць основного фонду та 3809 одиниць науково-допоміжного фонду (усього 13084 музейних предмета), то вдалося вивезти у безпечне місце лише 3092 предмети. Тільки частина з цієї групи складали предмети, які становили археологічну колекцію музею. На момент інвентаризації ця група предметів налічувала 2255 одиниць зберігання (з урахуванням депаспортизованих предметів), з яких 547 предметів належать до «науково-допоміжного фонду» (Аксьонов 2023, с. 175). Предмети науково-допоміжного фонту представляють переважно фрагменти керамічного посуду, з яких 52,6 % (288 одиниць) належить гончарним виробам другої половини XVII — XVIII ст. Другу за кількістю групу цього фонду складають фрагменти посуду, які належать салтівській археологічній культурі (168 одиниць зберігання — 30,7 %). Ще

Рис. 3. Руйнування музею: 1 — фасад будинку музею на теперішній момент; 2 — один із залів археологічної; 3 — стан залу «Етнографія»

16,7 % фрагментів кераміки з групи науково-допоміжного фонду репрезентують посуд бронзової доби (переважно зрубної культури), скіфського часу, римської доби (черняхівської культури), доби раннього середньовіччя (пеньківської культури). Якщо фрагменти керамічних виробів доби козаччини та салтівської культури походять безпосередньо з території Верхньо-Салтівського городища, яке знаходиться під городами місцевих мешканців, то фрагменти посудин інших історичних періодів та археологічних культур, вірогідно, були зібрані десь в інших місцях Харківщини (Аксьонов 2023, с. 176).

Колекція музейних предметів, які пов'язані з носіями салтівської культури (друга половина VIII — перша половина X ст.), нечисленна. Вона складається з 22 глиняних посудин, які представлені столовим посудом (глечики, кухлі, кубишки, кухонні горщики, корчаги; рис. 4). Доповнює цю колекцію частини ранньосередньовічних амфор кримського виробництва (3 одиниці зберігання). Матеріальна культура населення салтівської культури репрезентована предметами господарсько-побутового призначення, зброєю, предметами кінського спорядження, прикрасами та деякими металевими елементами одягу — усього 166 одиниць зберігання (Аксьонов 2023, с. 177).

Значна частина врятованої археологічної колекції музею у с. Верхній Салтів з предметів були зібрані десь в інших місцях так званими «пошановувачами старовини» за допомогою металошукача, та передані у дарунок музею-заповіднику, бо вони є типовим та мають на антикварному ринку незначну вартість. Так, наприклад, у цю групу входить такий вид прикрас як персні та обручки (550 одиниць зберігання). Серед цих предметів кількісно переважають вироби, які датуються другою половиною XIX — початком XX ст. Лише незначна кількість бронзових перснів датується другою половиною XVII — XVIII ст. та репрезентує моду доби козаччини (Аксьонов 2023, с. 176).

Таким чином, врятована частина археологічної колекції історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів» у переважній своєї більшості складається з музейних предметів, місце виявлення яких є невідомим. Значна кількість музейних предметів з кольорових металів, що становлять археологічну колекцію, були зібрані за допомогою металошукача сучасними «колекціонерами», що значно знизило їх наукове значення.

Склад врятованої частини археологічної колекції історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів» засвідчує ту глибоку кризу, в якій знаходиться музейне будівництво країни. Ця криза є комплексною, бо вона складається з низки проблем, які лежать у юридичній, фінансовій та кадровій площині. Військові події, які торкнулися цієї території Харківщини, ще раз засвідчили необхідність докорінних змін

Рис. 4. Посудини, які були вилучені з розбитих вітрин музею

у принципах формування музейної мережі. Нам здається, що відбудова історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів» у тому вигляді, в якому він існував до війни, недоцільна і неможлива, бо тут відсутня потрібна для цього інфраструктура та кваліфіковані фахівці, у тому числі і археологи, які би могли повноцінно працювати у музеї. Власне музей за місцем свого розташування, а саме: на пам'ятці археології, яка дала назву салтівській археологічній культурі, слід було б зробити вузько спеціалізованим. Вузька спеціалізація такого музею дозволила б залучити до роботи спеціалістів — археологів, реставраторів тощо, а сам заклад міг би стати базою для підготовки майбутніх професійних дослідників за спеціальністю «археологія».

ЛІТЕРАТУРА

Аксёнов, В. С. 2002. Обряд обезвреживания погребённых в Верхне-Салтовском и Рубежанском катакомбных могильниках салтово-маяцкой культуры. *Российская археология,* 3, с. 98-114.

Аксёнов, В. С. 2003. К проблеме создания районных краеведческих музеев (на примере Верхне-Салтовского историко-археологического музея-заповедника). *Літопис Донбасу*, 11, с. 73-79.

Аксёнов, В. С. 2005. Комплексы с конскими начельниками из Верхнесалтовского катакомбного могильника. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 4, с. 245-260.

Аксёнов, В. С. 2013. К вопросу интерпретации разрушенных скелетов в катакомбных захоронениях салтово-маяцкой культуры. *Древности 2013. Харьковский историко-археологический ежегодник*, 12, с. 192-210.

Аксьонов, В. С. 2023. Стан археологічної колекції історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів». В: Сошнікова, О. М. (ред.). *Двадцять дев'яті Сумцовскі читання. Збірник матеріалів наукової конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій», присвяченої збереженню національної пам'яті в умовах війни. Харків, 18 квітня 2023 р.* Харків: Майдан, с. 174-182.

Бабенко, В. А. 1905a. Раскопки катакомбного могильника в Верхнем Салтове Волчанского уезда Харьковской губернии. *Сборник Харьковского историко-филологического общества*, 16, с. 547-552.

Бабенко, В. А. 1905b. Древнесалтовские окраины Южной России. В: Уварова, П. С. (ред.). *Труды XII Археологического съезда в Харькове*, III. Москва: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, с. 434-464.

Бабенко, В. А. 1907. Что дали нового последние раскопки в Верхнем Салтове. В: Уварова, П. С. (ред.). *Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе*, I. Москва: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, с. 381-386.

Бабенко, В. А. 1940. *История памятников древней культуры местного края*. Рукопис. Архів Вовчанського краєзнавчого музею.

Березовец, Д. Т. 1959—1961. *Отчёт о раскопках средневековых памятников у с. Верхний Салтов, Старосалтовского района, Харьковской области*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1959—1961/6.

Березовець, Д. Т. 1975. Салтівська культура. В: Довженок, В. Й. (ред.). *Археологія УРСР*, III. Київ: Наукова думка, с. 421-435.

Березовец, Д. Т., Пархоменко, О. В. 1986. Салтовская культура. В: Артеменко, И. И. (ред.). *Археология Украинской ССР*, 3. Киев: Наукова думка, с. 212-225.

Блажевич, Н. В. 2007. Колекції археологічних пам'яток слов'яно-руської доби та середньовіччя. В: Блажевич, Н. В., Сон, Н. О. (ред.). *Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог*. Київ: Академперіодика, с. 157-224.

Бородулин, В. Г. 1988. Раскопки Верхнесалтовского катакомбного могильника. *Археологические открытия 1986 года*, с. 256.

Бородулин, В. Г., Пархоменко, О. В. 1986. Верхнесалтовский катакомбный могильник. *Археологические открытия 1984 года*, с. 218.

Бубенок, О. Б. 1993. Етнічна належність ямних поховань Верхньосалтівського могильника. *Археологія*, 4, с. 49-59.

Воротинская, Л. С. 2012. Материалы И. И. Ляпушкина в коллекциях Государственного Эрмитажа. В: Щеглова, О. А. (ред.). *Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. Материалы международной конференции, посвящённой 110-летию со дня рождения Ивана Ивановича Ляпушкина (1902—1968). Санкт-Петербург. 3—5 декабря 2012 г.* Санкт-Петербург: Соло, с. 12-26.

Горбаненко, С. А., Колода, В. В. 2013. *Сільське господарство на слов'яно-хозарському порубіжжі*. Київ: Майдан.

Іченська, О. В. 1980. Цитадель Салтівського городища. *Археологія*, 34, с. 101-109.

Иченская, О. В. 1982. Особенности погребального обряда и датировка некоторых участков Салтовского могильника. В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Материалы по хронологии археологических памятников Украины*. Киев: Наукова думка, с. 140-148.

Кадеев, В. И. 1997. Украинский археолог, краевед и этнограф В. А. Бабенко (к 120-летию со дня рождения). *Древности 1996. Харьковский историко-археологический ежегодник*, с. 144-146.

Колода, В. В. 2000. Житла раннього середньовіччя у Верхньому Салтові. *Археологія*, 4, с. 40-54.

Колода, В. В. 2004. Исследования раннесредневековых катакомбных погребений близ с. Верхний Салтов в 1996 г. *Хазарский альманах*, 3, с. 213-241.

Колода, В. В. 2011. Салтовская культура на Харьковщине: очередной юбилей (итоги и перспективы исследований). В: Свистун, Г. Є. (упоряд.). *Салтово-маяцька археологічна культура: 110 років від початку вивчення на Харківщині*, 1. Харків: Савчук О. О., с. 21-31.

Колода, В. В., Горбаненко, С. А. 2003. Земледельческий комплекс раннесредневекового населения Верхнего Салтова. *Хазарский альманах*, 2, с. 161-179.

Колода, В. В., Горбаненко, С. А. 2010. *Сельское хозяйство носителей салтовской культуры в лесостепной зоне*. Киев: ИА НАН Украины.

Ляпушкин, И. И. 1958. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне Дона. В: Артамонов, М. И. (ред.). *Труды Волго-Донской археологической экспедиции*. I. Материалы и исследования по археологии СССР, 62. Москва; Ленинград: АН СССР, с. 85-150.

Макаренко, Н. Е. 1906. Отчёт об археологических исследованиях в Харьковской и Воронежской губерниях в 1905 г. *Известия Археологической комиссии*, 19, с. 122-144.

Мерперт, Н. Я. 1949. *«Верхее Салтово» (салтовская культура)*. Автореферат диссертации к. и. н. ИИМК АН СССР.

Плетнева, С. А. 1981. Салтово-маяцкая культура. В: Плетнева, С.А. (ред.). *Степи Евразии в эпоху средневековья*. Археология СССР в 20 т. Москва: Наука, с. 62-75, 148-164.

Посохов, С. І. (ред.). 2011. *Музей археології Слобідської України Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Каталог-проспект*. Харків: Раритети України.

Свистун, Г. Е. 2007. К вопросу о строительном материале и архитектуре салтовских лесостепных городищ бассейна Северского Донца. *Харьковский археологический сборник*, 2, с. 40-58.

Свистун, Г. Е. 2009. Фортификация городища Верхний Салтов. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 7, с. 459-478.

Свистун, Г. Е. 2019. О перспективах археологических исследований городища и селища в с. Верхний Салтов. *Міхеєвські читання*, 1, с. 36-47.

Семенов-Зусер, С. А. 1949. Розкопки коло с. Верхнього Салтова 1946 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 1, с. 112-137.

Семенов-Зусер, С. А. 1952. Дослідження Салтівського могильника. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 3, с. 271-284.

Сміленко, А. Т. 1971.Дослідження посаду городища Верхній Салтів. *Середні віки на Україні*, 1, с. 147-157.

Тесленко, Г. І. 1927. Розкоп Верхньо-Салтівського могильника 1920 р. *Наукові записки науково-дослідчої кафедри Української культури*, 6, с. 353-357.

Фёдоров, Д. В. 2012. Кочетокская охранная археологическая экспедиция 1959—1961 гг. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна*, 1005 (45), с. 33-43.

Хоружа, М. В. 2003. Дослідження салтівських пам'яток на Харківщині у другій половині 40 — 50-х рр. XX ст. В: Івах, О. Д. (упоряд.). *Восьмі Сумцовькі читання. Збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 100-річчю XII Археологічного з'їзду*. Харків: Вид-во ХНАДУ, с. 25-28.

Хоружая, М. В. 2009. Катакомбные захоронения главного Верхне-Салтовского могильника (раскопки 1984 года). *Степи Европы в эпоху средневековья*, 7, с. 259-294.

Хоружая, М. В. 2012. Ямные захоронения Верхне-Салтовского катакомбного могильника. В: Отрощенко, В. В. (ред.). *Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. Матеріали III Луганської міжнародної історико-археологічної конференції, присвяченої пам'яті С. Н. Братченка*. Луганськ: Элтон 2, с. 429-435.

Хоружая, М. В. 2013. Захоронения в ямах с подбоем Верхне-Салтовского катакомбного могильника (по материалам раскопок 1984—2012 гг.). *Древности 2013. Харьковский историко-археологический ежегодник*, 12, с. 211-224.

Чернигова, Н. В. 1999. Исследование Верхнесалтовского городища в 1997—1998 гг. *Древности 1997—1998. Харьковский историко-археологический ежегодник*, с. 221-222.

Чернігова, Н. В. 2000. Бабенко В. О. та дослідження археологічного комплексу в с. Верхній Салтів. *Археологія*, 4, с. 116-120.

Шрамко, Б. А. 1962. *Древности Северского Донца*. Харьков: Изд-во Харьковского университета имени А. М. Горького.

Шрамко, Б. А. 1996. Из истории первых послевоенных археологических раскопок (воспоминания). *Харківський історіографічний збірник*, 2: Українська історична наука на порозі XXI століття, с. 137-148.

REFERENCES

Aksenov, V. S. 2002. Obriad obezvrezhivaniia pogrebennykh v Verkhne-Saltovskom i Rubezhanskom katakombnykh mogilnikakh saltovo-maiatskoi kultury. *Rossiiskaia arkheologii*, 3, s. 98-114.

Aksenov, V. S. 2003. K probleme sozdaniia raionnykh kraevedcheskikh muzeev (na primere Verkhne-Saltovskogo istoriko-arkheologicheskogo muzeia-zapovednika). *Litopys Donbasu*, 11, s. 73-79.

Aksenov, V. S. 2005. Kompleksy s konskimi nachelnikami iz Verkhnesaltovskogo katakombnogo mogilnika. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 4, s. 245-260.

Aksenov, V. S. 2013. K voprosu interpretatsii razrushennykh skeletov v katakombnykh zakhoroneniiakh saltovo-maiatskoi kultury. *Drevnosti 2013. Kharkovskii istoriko-arkheologicheskii ezhegodnik* 12, s. 192-210.

Aksonov, V. S. 2023. Stan arkheolohichnoi kolektsii istoryko-arkheolohichnoho muzeiu-zapovidnyka «Verkhnii Saltiv». In: Soshnikova, O. M. (ed.). *Dvadtsiat dev'iati Sumtsovski chytannia: zbirnyk materialiv naukovoi konferentsii «Muzei u hlobalnomu sviti: innovatsii ta zberezhennia tradytsii», prysviachenoi zberezhenniu natsionalnoi pam'iati v umovakh viiny, Kharkiv, 18 kvitnia 2023 r*. Kharkiv: Maidan, s. 174-182.

Babenko, V. A. 1905. Raskopki katakombnogo mogilnika v Verkhnem Saltove Volchanskogo uezda Kharkovskoi gubernii. *Sbornik Kharkovskogo istoriko-filologicheskogo obshchestva*, 16, s. 547-552.

Babenko, V. A. 1905a. Drevnesaltovskie okrainy Yuzhnoj Rossii. In: Uvarova, P. S. (ed.). *Trudy XII Arheologicheskogo sezda v Harkove*, III. Moskva: Tipografiya G. Lissnera i D. Sobko, s. 434-464.

Babenko, V. A. 1907. Chto dali novogo poslednie raskopki v Verkhnem Saltove. In: Uvarova, P. S. (ed.). *Trudy XIII Arkheologicheskogo sieezda v Ekaterinoslave*, 1. Moskva: Tipografiia G. Lissnera i D. Sobko, s. 381-386.

Babenko, V. A. 1940. Istoriia pamiatnikov drevnei kultury mestnogo kraia. Rukopis. *Arkhiv Vovchanskoho kraieznavchoho muzeiu*.

Berezovets, D. T. 1959—1961. *Otchet o raskopkakh srednevekovykh pamiatnikov u s. Verkhnii Saltov, Starosaltovskogo raiona, Kharkovskoi oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1959—1961/6.

Berezovets, D. T. 1975. Saltivska kultura. In: Dovzhenok, V. Y. (ed.). *Arkheolohiia URSR,* III. Kyiv: Naukova dumka, s. 421-435.

Berezovets, D. T., Parkhomenko, O. V. 1986. Saltovskaia kultura. In: Artemenko, I. I. (ed.). *Arkheologiia Ukrainskoi SSR*, 3. Kyiv: Naukova dumka, s. 212-225.

Blazhevych, N. V. 2007. Kolektsii arkheolohichnykh pam'iatok slov'iano-ruskoi doby ta serednovichchia. In: Blazhevych, N. V., Son, N. O. (ed.). *Kolektsii naukovykh fondiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy. Kataloh*. Kyiv: Akademperiodyka, s. 157-224.

Borodulin, V. G. 1988. Raskopki Verkhnesaltovskogo katakombnogo mogilnika. *Arkheologicheskie otkrytiia 1986 goda*, s. 256.

Borodulin, V.G., Parkhomenko, O. V. 1986. Verkhnesaltovskii katakombnyi mogilnik. *Arkheologicheskie otkrytiia 1984 goda*, s. 218.

Bubenok, O. B. 1993. Etnichna nalezhnist yamnykh pokhovan Verkhnosaltivskoho mohylnyka. *Arkheolohiia*, 4, s. 49-59.

Vorotinskaia, L. S. 2012. Materialy I. I. Liapushkina v kollektsiiakh Gosudarstvennogo Ermitazha. In: Shcheglova, O. A. (ed.). *Slaviane Vostochnoi Evropy nakanune obrazovaniia Drevnerusskogo gosudarstva. Materialy mezhdunarodnoi konferentsii, posviashchennoi 110-letiiu so dnia rozhdeniia Ivana Ivanovicha Liapushkina (1902–1968). Sankt-Peterburg. 3—5 dekabria 2012 g*. Sankt-Peterburg: Solo, s. 12-26.

Horbanenko, S. A., Koloda, V. V. 2013. *Silske hospodarstvo na slov'iano-khozarskomu porubizhzhi*. Kyiv: Maidan.

Ichenska, O. V. 1980. Tsytadel Saltivskoho horodyshcha. *Arkheolohiia*, 34, s. 101-109.

Ichenskaia, O. V. 1982. Osobennosti pogrebalnogo obriada i datirovka nekotorykh uchastkov Saltovskogo mogilnika. In: Telegin, D.IA. (ed.). *Materialy po khronologii arkheologicheskikh pamiatnikov Ukrainy*. Kiïv: Naukova dumka, s. 140-148.

Kadeev, V. I. 1997. Ukrainskii arkheolog, kraeved i etnograf V.A. Babenko (k 120-letiiu so dnia rozhdeniia). *Drevnosti 1996. Kharkovskii istoriko-arkheologicheskii ezhegodnik*, s. 144-146.

Koloda, V. V. 2000. Zhytla rannoho serednovichchia u Verkhnomu Saltovi. *Arkheolohiia*, 4, s. 40-54.

Koloda, V. V. 2004. Issledovaniia rannesrednevekovykh katakombnykh pogrebenii bliz s. Verkhnii Saltov v 1996 g. *Khazarskii almanakh*, 3, s. 213-241.

Koloda, V. V. 2011. Saltovskaia kultura na Kharkovshchine: ocherednoi iubilei (itogi i perspektivy issledovanii). In: Svystun, H. Ye. (uporiad.). *Saltovo-maiatska arkheolohichna kultura: 110 rokiv vid pochatku vyvchennia na Kharkivshchyni*, 1. Kharkiv: Savchuk O. O., s. 21-31.

Koloda, V. V., Gorbanenko, S. A. 2003. Zemledelcheskii kompleks rannesrednevekovogo naseleniia Verkhnego Saltova. *Khazarskii almanakh*, 2, s. 161-179.

Koloda, V. V., Gorbanenko, S A. 2010. *Selskoe khoziaistvo nositelei saltovskoi kultury v lesostepnoi zone*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Liapushkin, I. I. *1958.* Pamiatniki saltovo-maiatskoi kultury v basseine Dona. In: Artamonov, M. I. (ed.). *Trudy Volgo-Donskoi arkheologicheskoi ekspeditsii*. I. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 62. Moskva; Leningrad: AN SSSR, s. 85-150.

Makarenko, N. E. 1906. Otchyot ob arheologicheskih issledovaniyah v Harkovskoj i Voronezhskoj guberniyah v 1905 g. *Izvestiya Arheologicheskoj komissii*, 19, s. 122-144.

Merpert, N. IA. 1949. *«Verkhee Saltovo» (saltovskaia kultura)*. Avtoreferat dissertatsii k. i. n. IIMK AN SSSR.

Pletneva, S. A. 1981. Saltovo-maiatskaia kultura. In: Pletneva, S.A. (ed.). *Stepi Evrazii v epokhu srednevekovia*. Arkheologiia SSSR v 20 t. Moskva: Nauka, s. 62-75, 148-164.

Posokhov, S. I. (ed.). 2011. *Muzei arkheolohii Slobidskoi Ukrainy Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V. N. Karazina. Kataloh-prospekt*. Kharkiv: Rarytety Ukrainy.

Svistun, G. E. 2007. K voprosu o stroitelnom materiale i arkhitekture saltovskikh lesostepnykh gorodishch basseina Severskogo Dontsa. *Kharkovskii arkheologicheskii sbornik*, 2, s. 40-58.

Svistun, G. E. 2009. Fortifikatsiia gorodishcha Verkhnii Saltov. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 7, s. 459-478.

Svistun, G. E. 2019. O perspektivakh arkheologicheskikh issledovanii gorodishcha i selishcha v s. Verkhnii Saltov. *Mikheievski chytannia*, 1, s. 36-47.

Semenov-Zuser, S. A. 1949. Rozkopky kolo s. Verkhnoho Saltova 1946 r. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 1, s. 112-137.

Semenov-Zuser, S. A. 1952. Doslidzhennia Saltivskoho mohylnyka. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 3, s. 271-284.

Smilenko, A. T. 1971. Doslidzhennia posadu horodyshcha Verkhnii Saltiv. *Seredni viky na Ukraini*, 1, s. 147-157.

Teslenko, H. I. 1927. Rozkop Verkhno-Saltivskoho mohylnyka 1920 r. *Naukovi zapysky naukovo-doslidchoi kafedry Ukrainskoi kultury*, 6, s. 353-357.

Fedorov, D. V. 2012. Kochetokskaia okhrannaia arkheologicheskaia ekspeditsiia 1959 — 1961 gg. *Visnyk KhNU imeni V. N. Karazina*, 1005 (45), s. 33-43.

Khoruzha, M. V. 2003. Doslidzhennia saltivskykh pam'iatok na Kharkivshchyni u druhii polovyni 40 — 50-kh rr. XX st. IV: Ivakh, O. D. (uporiad.). *Vosmi Sumtsovki chytannia. Zbirnyk materialiv naukovoi konferentsii, prysviachenoi 100-richchiu XII Arkheolohichnoho z'izdu*. Kharkiv: KhNADU, s. 25-28.

Khoruzhaia, M. V. 2009. Katakombnye zakhoroneniia glavnogo Verkhne-Saltovskogo mogilnika (raskopki 1984 goda). *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 7, s. 259-294.

Khoruzhaia M. V. 2012. Iamnye zakhoroneniia Verkhne-Saltovskogo katakombnogo mogilnika. In: Otroshchenko, V. V. (ed.). *Problemy doslidzhennia pam'iatok arkheolohii Skhidnoi Ukrainy. Materialy III Luhanskoi mizhnarodnoi istoryko-arkheolohichnoi konferentsii, prysviachenoi pam'iati S. N. Bratchenka*. Luhansk: Elton 2, s. 429-435.

Khoruzhaia, M. V. 2013. Zakhoroneniia v iamakh s podboem Verkhne-Saltovskogo katakombnogo mogilnika (po materialam rakopok 1984 — 2012 gg.). *Drevnosti 2013. Kharkovskii istoriko-arkheologicheskiie zhegodnik*, 12, s. 211-224.

Chernigova, N. V. 1999. Issledovanie Verkhnesaltovskogo gorodishcha v 1997 — 1998 gg. *Drevnosti 1997—1998. Kharkovskii istoriko-arkheologicheskiie zhegodnik*, s. 221-222.

Chernihova, N. V. 2000. Babenko V.O. ta doslidzhennia arkheolohichnoho kompleksu v s. Verkhnii Saltiv. *Arkheolohiia*, 4, s. 116-120.

Shramko, B. A. 1962. *Drevnosti Severskogo Dontsa*. Kharkov: Izd-vo Kharkovskogo universiteta imeni A. M. Gorkogo.

Shramko, B. A. 1996. Iz istorii pervykh poslevoennykh arkheologicheskikh raskopok (vospominaniia). *Kharkivskyi istoriohrafichnyiz birnyk*, 2: Ukrainska istorychna nauka na porozi XXI stolittia, s. 137-148.

V. S. Aksonov

VERKHNY SALTIV ARCHAEOLOGICAL COMPLEX: HISTORY OF THE RESEARCH, ATTEMPTS OF MUSEUMIFICATION, CURRENT SITUATION

The discovery of archaeological sites near the village of Verkhny Saltiv in 1900 has formed the grounds for identification of Saltiv archaeological culture and become the first step on a long journey of research and museumification of this complex, in which three main stages are distinguished: 1) 1900—1941; 2) 1946—1991; 3) 1992—2022. The first stage is characterized by collection of material, its initial interpretation, cessation of the looting of the site by local population, and forwarding archaeological materials to the museum collections. The discoverer of the site V. A. Babenko was the main person in this period. The end of this stage is associated with the war of 1941—1945 and destruction of most museum collections and records. The second stage is associated with a replenishment of the lost museum collections and scientific generalization of the already obtained archaeological material. The main work on the sites of the complex was carried out by expeditions of the Kharkov State University (S. A. Semenov-Zuser, 1946—1948), the Institute of Archeology of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR (D. T. Berezovets, 1959—1961,1965, 1967), and the Kharkiv Historical Museum (V. G. Borodulin, 1984—1991). The final of this stage was marked by the announcement of the complex as a conservation area (1987) and establishment of the museum on a voluntary basis in the building of the former club of Verkhny Saltov village (1985—1991). In the period of 1992—2022, there were studies of the sites of the complex by expeditions of the Kharkov National Karazin University (V. V. Skirda, N. V. Chernihov), the Kharkiv Sumtsov Historical Museum (V. S. Aksyonov), the Kharkiv State Skovoroda Pedagogical University (V. V. Koloda, H. E. Svistun). During this period, on the basis of the complex, the historical and archaeological museum reserve «Verkhny Saltiv» (1999) was created and developed. As a result of hostilities in spring and summer of 2022, the museum building in Verkhny Saltiv was seriously damaged, part of the collection was lost. In December 2022, only a third of the museum exhibits could be transferred to a safe place.

Keywords: Saltiv culture, excavations, museumification, collection, preservation.

Одержано 30.07.2023

АКСЬОНОВ Віктор Степанович, кандидат історичних наук, завідувач відділом археології, Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова, Харків, Україна.
AKSONOV Viktor, Candidate of Historical Sciences, Head of Archeology Department, M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum, Kharkiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-0648-0696,
e-mail: aksyonovviktor@gmail.com.

УДК [902.2:351.853](477.42) DOI: 10.37445/adiu.2023.04.17

А. П. Томашевський

НОВІТНІ ПІДХОДИ ТА МЕТОДИКИ В НАУКОВОМУ АРХЕОЛОГІЧНОМУ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВІ ОВРУЦЬКОГО ПРОЕКТУ

Розвиток наукових досліджень та методологічних і методичних розробок в Овруцькому проекті відкрив можливість сформулювати основні положення та підходи до розробки наукового археологічного пам'яткознавства. В статті стисло викладена структура та смислові взаємозв'язки між складовими сучасного археологічного пам'яткознавства. Окреслені передумови, умови, засадничі підходи та ключові особливості наукового археологічного пам'яткознавства, сформульовані та апробовані в Овруцькому проекті.

***Ключові слова**: Овруцький проект, наукове археологічне пам'яткознавство, ступінь археологічної дослідженості, археологічний потенціал, історико-соціальний організм, Національна програма археологічного обстеження України, археологічна пам'ятка, методологія, методика, ризики, населений пункт, просторовий підхід, вивчення пам'яток, охорона пам'яток.*

ВСТУП

Овруцький проект, який існує вже 27 років і постійно розвивається є джерелом не тільки все нових знань, але й нових методик, підходів, ідей та методологічних осмислень. Розвиток методики і практики вивчення та оцінки ступеню археологічної дослідженості (далі — САД; Томашевський 2017; 2019) на даному етапі робить очевидним розуміння, що в Овруцькому проекті ми підійшли до необхідності і можливості розробки комплексного археологічного пам'яткознавства, або більш правильно і акцентовано — до *monument study*, тобто *вивчення пам'яток*, як окремого наукового напрямку і розділу археологічної науки. Можливо стверджувати, що цей розділ має ключове засадниче значення і є (має стати) сутнісним внутрішнім ядром і джерелознавчим стрижнем сучасної археологічної науки. Таке твердження співзвучне в значній мірі поглядам С. Деніелса, М. Шиффера, Д. Кларка, Л. Бінфорда, Л. Клейна стосовно визначального положення законів формування джерел у центрі археологічної теорії. В нашому ж випадку основний акцент робиться саме на археологічних пам'ятках, як основних комплексних джерелах археологічної інформації та баз знання для її подальшої інтерпретації.

Археологічне пам'яткознавство суміщає в собі ознаки методологічної, наукової дослідницької та прикладної галузі одночасно. Отримувана в Овруцькому проекті інформація використовується в усіх дослідницьких ланках та процедурах археологічного пам'яткознавства. Засадниче положення *археологічних пам'яток як основного об'єкта* досліджень логічно забезпечує положення археологічного пам'яткознавства в серцевині археологічної науки. *Ключове значення археологічної пам'ятки* і низки пов'язаних з цим постулатів розкривається в змістових блоках. Нині виділяються 10 загальних (14 всіх разом) основних тематичних блоків — умовних розділів археологічного пам'яткознавства, його робочих положень на даному етапі. Вони всі складно взаємопов'язані і утворюють нерозривну логічну операційну структуру археологічного пам'яткознавства.

Під археологічним пам'яткознавством ми розуміємо саме ***наукове археологічне пам'яткознавство***, підкреслюючи спеціальний наголос на науковості, проблемному характері, дослідницькій перспективі вивчення, поступового осмислення та узагальнення основних складових археологічного пам'яткознавства. Науковий акцент також підкреслює значення виявлення, обліку та вивчення пам'яток, як основного дослідницького об'єкту археології і, відповідно, — ядра формування сучасної архео-

© А. П. ТОМАШЕВСЬКИЙ, 2023

логічної методології та методики. Зрозуміло, що саме спеціальне ґрунтовне детальне та науково вірогідне дослідження археологічних пам'яток має стати основою й підставою для формулювання і впровадження сучасних принципів та нормативів державного обліку та діяльності по охороні, збереженню і промоції археологічної спадщини України.

Максимально намагаючись уникнути зараз будь яких варіантів розбору і оцінки того, що за останні десятиліття стало звичним іменувати пам'яткознавством, ми маємо особливо наголосити на необхідності чітко виділити й виокремити з усіх інших видів пам'яток власне археологічні пам'ятки і науку археологію, яка їх спеціально досліджує. Специфіка археологічних джерел загальновідома і загальновизнана, їх кількісна величина по відношенню до інших типів пам'яток сьогодні особливо нагально потребує окремого фахового спеціального академічного вивчення. Досвід Овруцького проекту виразно засвідчує, що перехід до ефективного поглибленого вивчення археологічних пам'яток, як особливо важливого об'єкту наукового інтересу, можливий лише на основі певних принципів, обов'язкових засад, комплексних міждисциплінарних проектів, досягнення високого САД, який супроводжувався і нерозривно пов'язаний з переходом на нові рівні і параметри спеціально здобутих нових знань. Це, в свою чергу, означає що фаховий дослідницький та аналітичний, спеціально здобутий досвід, обсяг знань та методичний потенціал науковців, які збираються розвивати наукове археологічне пам'яткознавство, може і має бути тільки максимально можливо високим.

Перебудова завдань, наукової практики та методології на спеціальне вивчення пам'яток всіх періодів складна і незвична. Вивчати, спеціально і детально аналізувати археологи звикли якісь певні пам'ятки обраного історичного періоду для цілей реконструкції історичних умов, процесів певного історико-соціального організму (ІСО) чи території.

Розгорнуті процедури археологічного пам'яткознавства передбачають спеціальне вивчення за максимально розширеною і поглибленою програмою всіх пам'яток всіх періодів і культурних варіантів певної обраної території. Мова йде про самодостатнє і самоцінне вивчення імовірних варіантів утворення, існування, виявлення, способів обстеження, облікування та можливостей збереження археологічних пам'яток. Розробка проблематики археологічного пам'яткознавства має *множинне значення*: власне дослідницьке для поглиблення і розширення масивів ексклюзивних знань, а також, — методологічне, методичне та науково практичне.

Представлена структура і розподіл у окремі дослідницькі блоки зумовлені дією кількох чинників. Вони відображають певні послідовності дослідницьких операцій, етапів фіксації даних, аналізу отримуваних результатів та їх подальшого опрацювання і осмислення. Практичний розвиток Овруцького проекту та безперервного вдосконалення методичних прийомів зробили необхідними формулювання та здійснення низки спеціальних дослідницьких програм для окремого спеціального поглибленого вивчення необхідних аспектів і напрямків наукового археологічного пам'яткознавства. Також успішне виконання складових презентованої нижче структури відкриває шлях для реалізації найбільш актуальних завдань розвитку як самої археологічної науки, так і ефективного прикладного використання у сфері відродження занепалої пам'яткоохоронної державної політики.

I. НАУКОВЕ АРХЕОЛОГІЧНЕ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО. СТРУКТУРА

РОЗДІЛИ — НАПРЯМКИ

1. Історія виявлення та дослідження пам'яток, розвитку археологічної карти певного ІСО, спеціально сфокусована на параметричному дослідженні приросту джерельної бази пам'яток. Передбачає визначення найважливіших груп джерел, виділення етапів і особливостей процесів виявлення і документування пам'яток археології. Територіально, тематично та персонально структурована. Включає апробацію алгоритмів та прийомів ефективного виявлення даних про попередньо відомих археологічних пам'яток в паперових носіях та підбір оптимальних виражальних засобів і форм презентації результатів. Одна з ключових частин і підоснов САД, є невід'ємною складовою наукового та адміністративного обліку археологічної спадщини.

2. Реєстрація, облік, аналіз археологічних пам'яток в універсальній базі даних, інтегрованій з археологічною картою в єдину геоінформаційну систему. Передбачає розробку засад, удосконалення структури, підбір ефективних і зручних працюючих варіантів БД. Включає основні *блоки-модулі*: просторово географічний; культурно-хронологічний; реєстраційний; історія виявлення та вивчення; репрезентативні артефакти, вивчені комплекси, функціональні індикатори; науковий апарат: публікаційна, архівна, фондова інформація; стан збереженості, використання, угіддя, статус власності; облікова та пам'яткоохоронна інформація; аналітичні блоки — історичні населені пункти (НП), генерована і зафіксована вторинна геопросторова інформація, приналежність до реконструйованих давніх НП та їх склад; наявність, склад та особливості культурно-хронологічних шарів, характеристика культурного шару пам'ятки.

3. Сучасні методики та процедури ефективного масового виявлення та вивчення археологічних пам'яток, переважно, — неінвазійні. Виділяє і досліджує особливості та ефективність різновидів археологічних розвідок, обстежень, відвідувань, моніто-

рингів, прогнозного моделювання. Вивчає розвиток методики та практику проведення польових досліджень. Досліджує практику та методичну основу комплексного мультисезонного комбінованого застосування різноманітних пошукових прийомів. Здійснює аналіз сучасних методик використання картографічних, аерокосмічних джерел та засобів дистанційної виявлення пам'яток. Розробляє алгоритми використання у пошуковій практиці локальних переказів, легенд, мікро-топонімів та гідронімів як дієвих джерел у пошуку археологічних пам'яток.

4. Суцільне археологічне обстеження: проблеми, засади, методики, перспективи організації та завдання реалізації. Розробляє методологію, таксономію, визначає рівні реалізації від меж країни в цілому і до окремих складових територій, мікрорегіонів та ІСО. Спеціально вивчає проблеми просторового визначення і виділення обстежуваної території. Включає також історіографічне та історико-наукове висвітлення і оцінку розробок попередників в цьому напрямку. Зокрема, досліджується практика та методика виділення та обстеження трансектів, дослідження стаціонарних археологічних полігонів, мікрорегіонів та окремих зон заселення.

5. Національна програма археологічного обстеження України. Призначена для формулювання та розробки наукових та організаційних засад, принципів, умов, методик реалізації Національної Програми археологічного обстеження України. Включає вивчення та аналіз світового досвіду реалізації подібних проектів. Зокрема, передбачає детальне знайомство та спеціальний аналіз історії, засад, динаміки та сьогоднішніх трендів розвитку польської програми «Archeologiczne Zdjęcie Polski» (AZP) та англійського проекту MARS.

СПЕЦІАЛЬНІ КОМПЛЕКСНІ ПРОГРАМИ, МЕТОДИКИ, ПОСЛІДОВНОСТІ ОПЕРАЦІЙ

6. Ступінь археологічної дослідженості (САД). Постійний методологічний та методичний розвиток та вдосконалення комплексу операцій по вивченню, механізмам і способам визначення та оцінки САД (Томашевський 2017; 2019).

7. Археологічний потенціал, його рівні, різновиди, способи визначення, завдання, засади, завдання, методики, дослідницькі процедури. Реалізує розробку і апробацію новітніх методик, засобів та прийомів ефективного і вірогідного визначення та оцінки археологічного потенціалу і ресурсу. Окремо формулює необхідність, підходи та методики просторового фокусування у виявленні археологічного потенціалу. Спеціально розробляється і вдосконалюється методика підбору і використання гідрографічних буферів різної величини та її модифікації із комбінованим застосуванням графів реконструйованої давньої поселенської та комунікаційної мережі і схематизованим прогнозуванням на основі аналізу геопозицій вже відомих давніх НП. Розробляє і апробує ефективні способи трансляції бази знань наукового археологічного потенціалу до облікового державного потенціалу та реорганізації пам'яткоохоронної справи.

8. Окремі дослідницькі напрямки (усього п'ять) спеціального вивчення засадничих питань археологічного пам'яткознавства:

а) *Дослідження часу і обставин формування, виникнення, етапів та історії існування археологічних пам'яток*. Передбачає, в тому числі, пошук і аналіз світового досвіду з даної проблематики, зокрема розробок Т. Дарвілла та ін.

б) *Спеціальне вивчення етапності, змісту пізнавальних й логічних втрат та деформацій (фільтрів та шлюзів) на шляху процесу виявлення, вивчення, осмислення, інтерпретації та презентації археологічної пам'ятки. Археологізація, уречевлення, його механізми та закономірності*. Вивчає історію, історіографію, концепції, сучасні перспективи дослідження та розуміння проблем змісту й інформаційної сутності археологічних джерел.

в) *Дослідження проблематики вибору місця давнього населеного пункту та його складових частин*. Дослідження проблематики багаторазовості та однократності створення НП та багатошаровості відповідних археологічних пам'яток. Поглиблення польових та аналітичних досліджень в тематиці антропогенної мікрогеоморфології мешкання.

г) *Дослідження проблематики вивчення культурного шару пам'яток та археологічної речовини*. Передбачає організацію спеціальних польових досліджень різновидів та варіантів культурного шару пам'яток; вивчення просторових та функціональних зав'язків артефактів культурного шару та заглиблених археологічних об'єктів; дослідження просторової та фізичної структури хмари культурного шару і особливостей процесів виходу його залишків на поверхню пам'ятки.

д) *Пам'ятка в контексті середовища та археологічного ландшафту. Пам'ятки археології як пам'ятки давнього довкілля та як капсули колишніх часу та середовища*. Вдосконалення методики та практики відбору, аналізу та оцінки екофактів. Розвиток порівняльного підходу у вивченні та оцінці даних про давнє і сучасне довкілля археологічних пам'яток.

9. Ризики і загрози для археологічних пам'яток, як предметів наукового дослідження та об'єктів археологічної спадщини. Розробляє і модифікує необхідні дослідницькі операції, виробляє класифікацію ризиків і загроз, здійснює їх вірогідний аналіз і оцінку в конкретних умовах досліджуваного ІСО. Передбачає також вивчення продуктивного світового досвіду з даної проблематики, зокрема в проекті MARS Т. Дарвілла та ін.

10. Сучасні пам'яткоохоронні аспекти наукового археологічного пам'яткознавства. Науково-дослідний та державний облік нерухомих пам'яток археології: розробка та здійснення

порівняльного аналізу. Передбачає напрацювання науково обґрунтованих рекомендацій по кількісному і якісному виправленню державних і регіональних реєстрів археологічних пам'яток, вдосконаленню й оптимізації методології, нормативів та практики виготовлення облікової документації на нерухомі об'єкти археологічної спадщини. (пам'ятки, комплекси пам'яток, археологічні ландшафти, ареали). Напрацювання пропозицій по зменшенню ключових загроз для пам'яток археології на основі аналізу і досвіду, отриманих в Овруцькому проекті.

УМОВИ І ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА

Формулювання засад та основних складових наукового археологічного пам'яткознавства є одним з результатів поступального розвитку Овруцького проекту, зокрема — його методологічних досягнень та методичних розробок. Розгляд цієї проблематики вимагає визначення та висвітлення умов і передумов, необхідних для успішної постановки питань наукового археологічного пам'яткознавства та підбору потрібних засобів їх вивчення та аналізу. Більшість з цих необхідних відповідних умов і засад вже формулювалися та висвітлювалася (Томашевський 2010, с. 174—186), тут маємо стисло їх знову назвати, підкресливши їх нерозривний внутрішній логічний та структурний взаємозв'язок.

Проектний підхід означає мислення і діяльність в межах спеціально розробленого окремого комплексного міждисциплінарного тривалого проекту з широким спектром спеціалізованих взаємопов'язаних наукових програм і підпрограм.

Хронологізований перелік бібліографії *Овруцького проекту*, яка нараховує на даний момент більше 80 публікацій, демонструє поступову, поетапну, поступальну еволюцію внутрішнього самоусвідомлення та розвиток руху наукових ідей всередині проекту. Зокрема, ця динаміка проявляється у послідовному процесі генерування актуальних пріоритетів, часі та обставинах постановки злободенних завдань, віхах пошуку й підбору необхідних підходів, етапах вдосконалення методів та засобів реалізації, зміні способів вираження й презентації результатів проекту.

Поява та все більш зростаюча актуальність розвитку методологічної та методичної складової Овруцького проекту на сучасному етапі його розвитку логічно пов'язана з практично вкрай обмеженими можливостями коректно порівнювати надбання нашого проекту з якимись іншими. Оцінка здобутих конкретних наукових результатів, отриманих масивів нового знання потребує можливості порівняльного співставлення з іншими, сторонніми даними. За умови, звісно, їх існування. Наразі, назовні ми стикаємося з проблемою відсутності подібних проектів, об'єктивними і суб'єктивними складнощами в їх сучасній появі та реалізації (перш за все — кадрові, організаційні, а також — засадничі методологічні). За таких обставин та умов практично можливим шляхом продовження осмислення та подальшого розвитку всіх розпочатих в Овруцькому проекті новацій та потенційно перспективних дослідницьких напрямків є продовження поглибленого аналізу його різноманітних наукових, методичних, практичних результатів.

Масовість та параметризація як принцип та ціль. Масовість як вимога і підхід в усіх складових і всіх етапах дослідницької діяльності Овруцького проекту спонукає, серед іншого, й до спроб її окремого осмислення.

В результаті комплексної, більш ніж чверть столітньої, дослідницької діяльності в Овруцькому проекті неодмінно й неминуче були отримані безпрецедентні за обсягами та якістю фіксації маси пам'яток, (*над-масивні*) масиви різноманітних даних, вражаюче об'ємні збірки артефактів. Цими обставинами пояснюється об'єктивна необхідність комплексної інформатизації, повсюдної археометрії та параметризації опису, обліку та аналізу; застосування статистичних підходів до масових джерел та даних, просторовий підхід як імператив та ГІС-пов'язані численні бази даних, які пронизують всю діяльність, всі інформаційні масиви і утворюють каркаси взаємопов'язаних даних всередині Овруцького проекту і в кожній з його програм.

Важливо, що первісна орієнтація програм багаторічного Овруцького проекту на масовість і масиви визначала засадничу мету і завдання якомога більш повного (ідеально — тотального) виявлення та фіксації всього потенційного масиву пам'яток, як залишків давніх НП. Слід підкреслити, що на жаль, такі завдання практично ніхто більше не ставить і не виконує. Цілком зрозуміло, що повноцінна реалізація подібних завдань означає довгу і важку працю, яка не дає швидких результатів і тривалий час не придатна для ефектної презентації та піару.

Збирання, накопичення, систематизація і аналіз значної кількості пам'яток, їх реконструкція у НП, невідворотно приводять до поглибленої цікавості пам'яткою як феноменом і явищем (об'єктом) в цілому.

Картина і, звісно, — карта кількості пам'яток, їх збереженості, ризиків, загроз принципово і *вражаюче різна* в археолога, який проводить розкопки якоїсь однієї, чи, можливо, — декількох пам'яток і археолога, який виявляє, обстежує, контролює моніторингом десятки, сотні і сукупно — тисячі пам'яток.

Кількісно-якісний стрибок САД в Овруцькому проекті відкриває принципово нові можливості для побудови хоро-хронологічних моделей небаченої раніше якості та детальності. На нових, на порядок і вище збільшених числах археологічних пам'яток і відповідно, — давніх НП стає можливим конкретизоване, наближене до реальності правдоподібне моделювання та уява про

ключові характеристики і параметри конкретного ІСО. Мова йде, в такому випадку, не просто про констатацію наявності або присутності тих чи інших явищ, фактів чи ознак і проявів, а про їх зважену, статистично вірогідну модель та обґрунтовану оцінку. Тобто, це — демографія, соціологія, економіка, культурна антропологія і екологія давнього суспільства окремого ІСО, побудовані або повністю *без письмових джерел*, або з із їх залученням, якщо вони наявні в археологічних матеріалах і контекстні. Маємо нагадати і підкреслити, що масові археологічні джерела найбільш адекватно і надійно дозволяють (за допомогою спеціальних методик і процедур) досліджувати та оцінювати людність окремого НП давнини, демографічний та господарський потенціал, виробничі ресурси, напрямки і способи господарського природокористування і антропогенних навантажень на конкретне давнє довкілля.

Масовий характер зібраних пам'яток та інформації про них, опрацювання та аналіз значних обсягів масових джерел дозволяє також достатньо статистично коректно визначати та оцінювати основні тренди в результатах досліджень, структуру розподілу масивів даних, виділяти дійсно масові явища і прояви найбільш виразних процесів, а також чітко фіксувати та окремо аналізувати унікальні, рідкісні і нетипові археологічні об'єкти, ситуації та явища. На перший погляд дещо парадоксально виглядає твердження, що масовий підхід супроводжується відчутно помітним нарощуванням кількості виявлених та спеціально досліджуваних нетипових, невідомих в цих просторових умовах археологічних явищ і фактів. Насправді, таке спостереження пояснюється фактичним числовим збільшенням джерельної археологічної бази та спеціально культивованою установкою на виявлення і дослідження всіх типів археологічних пам'яток всіх періодів.

Пам'ятка як залишки населеного пункту — ІСО первинного базового рівня. В основі археологічного пам'яткознавства покладено таксономічний рівень *окремого* людського *поселення*, поховальна зона якого також є складовою частиною існуючої в часі, *діючої колись селитьби*. Місто, село, селище, хутір, монастир, колонія, факторія, — все це місця *помешкання, господарювання та упокоєння* членів конкретної спільноти, популяції, — *базового соціуму*, ІСО, який має в кожний дискретний момент часу і період свої просторові рамки та інші параметри, специфіку та особливості на тлі типових рис.

Найменший цілісний ІСО, що чітко виявляється археологією — це давній НП, залишками якого є археологічна пам'ятка. Вона є матеріалізованою пам'яттю про колишній НП, де в свій, минулий тепер, час народжувалися, жили, народжували дітей, працювали і помирали люди, — його мешканці, члени громади й популяції.

Сукупності складно взаємопов'язаних населених пунктів (первинних базових ІСО) утворювали ІСО вищого рівня — певне суспільство з його характерними ознаками, властивостями, а головне — часо-просторовим положенням.

ІСО державного рівня розвитку. Більшість відомих археологічних теорій, тематичних напрямків та течій народжувалася в контекстах і на матеріалах хронологічних розділів локальної та глобальної *преісторії*. Значно менше методологічних розробок народжувалося в темах класичної археології і практично мало відомі (мені принаймні) теоретичні розробки спеціалістів середньовічної археології, доби великого переселення народів і становлення ранніх державних утворень. Натомість, відомі ІСО цього періоду Східної Європи відзначаються комплексом специфічних особливостей, які проявляються у виразних археологічних та географічних ознаках.

Поглиблення та розширення масивів знань в Овруцькому проекті з однієї сторони та більш детальне вивчення відповідних розділів у дослідженнях історії археологічної думки з іншої сторони зробили необхідним подальший розвиток та додаткові уточнення методології ІСО (Томашевський 2010).

Письмово відомому історично зафіксованому соціальному організму імовірно державного або безпосередньо перед-державного рівня притаманні певні ознаки й прояви. В масовій матеріальній культурі безпосередньо життєзабезпечення, її ключових складових формується і домінує стандартизована масова ремісничa продукція. Вона формується і розвивається за певним взірцями, виробничим технологіями та споживацькими стандартами, які змінюються в часі, просторі, якості й собівартості. Видобувні, переробні галузі мають ознаки застосування відносно високо технологічних агрегатних механізмів, складних виробничих ланцюгових технологій, верстатів та інструментів. Обсяг виробництв, їх інфраструктура при спеціальному дослідженні виявляються вражаюче значними і навіть грандіозними. Інфраструктура виробництв та логістика галузей для задоволення основних потреб масових потенційних споживачів щільно й спеціально інтегрована в систему заселення та адміністративно територіальний поділ (АТП) відповідних ІСО. Вироби продукції таких виробництв насичували побут мешканців НП, а тепер утворюють масиви впізнаваних археологічних решток, які виявляють розвідками та досліджують розкопками археологи. Масова стандартизована ремісничa продукція складає каркас метакомплексу досліджуваної відповідної культури, є її культурно-хронологічним індикатором, як в умовах польового пошуку і виявлення, так і під час більш поглибленого лабораторного і кабінетного дослідження. ІСО державного рівня, особливо давньоруське, містить також помітні ознаки територіально ієрархізованого суспільства, структурованого простору і АТП, агломераційні та спеціалізовані виробничі регіони, спеціалізовані адміністративні НП, в тому числі — фортифіковані (Томашевський 2020а).

Виявлення та осмислення таких виразних різноманітних просторових явищ і особливостей — один з найбільш ефективних засобів дослідження окремих ІСО різного рівня та їх соціально-економічного, демографічного, етнокультурного визначення засобами комплексного міждисциплінарного історико-археологічного дослідження.

Просторовий імператив і підхід. Серед всіх інших вимірів і базових характеристик просторова позиція є безумовно найбільш вірогідною, практично — абсолютною за умови застосування сучасної, технічно досконалої географічної прив'язки археологічної пам'ятки. Просторові дані — найбільш чіткі, нерухомі й абсолютні, хронологічні — відносні, і в більшості випадків — багатошарові.

Сучасне інформатизоване дослідження археологічних пам'яток та їх зведених карт лежать в основі вивчення та реконструкції систем заселення, демографічних та еколого-господарських потенціалів давніх суспільств. Геофактор об'єднує воєдино в археологічній пам'ятці артефакти та екофакти. Ефективний облік та управління археологічним пам'ятками, як об'єктами археологічної спадщини, також будується на гео- основі і гео- принципах (Томашевський 2004).

Виявлення археологічних пам'яток, як ключове завдання і базова умова нашого проекту реалізовувалися в конкретному просторі, завдяки його аналізу і обстеженню (Томашевський 2005, с. 2—5; 2020b).

Виявлення. Максимально можливі зусилля спрямовуються на *виявлення* і далі, — на обстеження, дослідження, визначення, документування, картування і збереження пам'яток. Результативні пошуки та успішне масове *виявлення пам'яток* — це свідчення правильності і адекватності аналізу, вірного визначення та оцінки вагомості компонентів, які визначали те чи інше місце розташування давнього НП, розуміння ролі природних та соціальних факторів у виборі його конкретної геолокації. «Відкриття» має *подвійне* походження — воно стається безпосередньо в полі і в результаті аналізу та осмислення. Послідовно організований синтез цих двох процесів дає хвилеподібний і каскадний поступ у реалізації завдання виявлення нових масивів пам'яток.

Ефективне результативне *масове виявлення* пам'яток неможливе без спеціального вивчення та розуміння способів, умов та системних чинників давнього та сучасного заселення відповідного регіону ІСО. І навпаки, вивчення системи і способів заселення, життєзабезпечення та господарювання можливе на основі максимального виявлення масивів археологічних пам'яток і деталізованих інформатизованих археологічних карт. Тому ці процеси нерозривно і змістовно взаємопов'язані одні з одними. Це означає існування глибинного взаємного зв'язку між дослідженням гео-археологічних, еко-господарських чинників та науковим археологічним пам'яткознавством. Таким чином, сутнісні зв'язки між дослідницькими та методологічними завданнями, методиками та процедурами обох цих дисциплін є взаємообумовленими.

Інтерес та зацікавлення. Важливо наголосити також, що успішна реалізація тривалого і об'ємного Овруцького проекту неможлива без справжнього *наукового інтересу*, глибокого *зацікавлення* та цілеспрямованої *рішучості*. Без усвідомленої рішучості неможливо присвятити складному пошуковому проекту стільки років, по суті — основну частину життя. Такий науковий та життєвий досвід реалізації прагнення здійснення якомога більш детального і наближеного до реальних пізнавальних меж тривалого пошукового дослідження є практично одиноким і унікальним. Натомість, досвід укладання серії планових тем нашого відділу, крім багатьох позитивних ефектів показав, що без свідомого зацікавленого інтересу виконавців ця справа неминуче перетворюється для більшості не зацікавлених спеціально учасників на обтяжливу повинність і виконується суто формально з мінімальними по обсягу та інформаційній якості результатами. Те саме продемонструвала пілотна практика створення регіональних археологічних кадастрів, коли за умов припинення фінансування та інших організаційних проблем ці важливі, цікаві і методично корисні роботи припинялися. Досвід Овруцького проекту виразно демонструє, що тільки справжній, багатоаспектний науковий інтерес авторів-учасників здатен рухати і розвивати поступ до нового знання та безкінечний постійний пошук умов та ресурсів для існування та розвитку проекту.

II. ДОДАТКОВІ ЗАУВАЖЕННЯ І НЕОБХІДНІ УТОЧНЕННЯ ЩОДО ДЕЯКИХ СКЛАДОВИХ ПУНКТІВ НАУКОВОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА

Суцільне археологічне обстеження (4). Потреба в суцільному і максимально повному обстеженні території дослідження в Овруцькому проекті почала усвідомлюватися з часів створення вже перших узагальнюючих моделей розселення і господарського природокористування. Паралельно з розвитком спеціальних зусиль по підвищенню САД та прогресу у все більшій деталізації та конкретизації картини просторового кількісно-якісного розвитку систем заселення зростала потреба в максимально наближеному до реальності пізнанні і розумінні археологічного потенціалу Овруцької волості. Крім первинного порівняльного мотиву все більше значення та зацікавленість викликали неочікувані наукові ефекти підвищеного САД, а також, власне, — завдання вивчення і розуміння дослідницьких можливостей та реальності пізнавальних меж спеціально організованого тривалого багаторічного пошукового дослідження і постійного виявлення археологічних пам'яток.

Ми вже підкреслювали у попередніх публікаціях зв'язок між засадничим тематичним спрямуванням Овруцького проекту на дослідження систем заселення в контексті синхронного природного середовища та ресурсів з одного боку, та потребою і вимогою у якомога більш повному, суцільному і детальному виявленні археологічних пам'яток як джерел, з іншого боку.

В цілому ж, у сучасній вітчизняній археології тематика, пов'язана з вивченням систем заселення і господарського освоєння різноманітних ІСО майбутнього, вкрай рідкісна і за поодинокими виключеннями практично відсутня, в тому числі, нажаль, й у молодих науковців. Не спостерігається інтересу до розробки і складання сучасних археологічних карт певних ІСО, тим більше, не має й намірів розширяти відносно обмежену джерельну базу, зібрану попередниками за рахунок спеціальних власних зусиль. Тим більше, що практично ніхто не хоче шукати необхідні ресурси, витрачати на об'ємні розвідки час та енергію.

Відсутність усвідомленого запиту на такі дослідження та потреби у розробці сучасного наукового археологічного джерелознавства означає відсутність або поодинокий характер самих подібних спроб і відповідних проектів.

Єдина сфера, яка має стійке зацікавлення в якомога більш повному і масовому виявленні та публікації археологічних пам'яток є велетенський за обсягами та сукупним людським та матеріальним ресурсом масив «чорних» «камрадів», або любителів «приборного» пошуку, як вони себе називають. Групи досить професійно підготовлених референтів забезпечені практично безлімітними фінансовими, організаційними, інформаційними можливостями вишукують та обробляють інформацію, отриману і оприлюднену археологами, створюючи для мародерів комерційні товари — регіональні карти та путівники по пам'ятках археології. Натомість, інформація про десятки тисяч (і навіть більше) реально «вибитих» чорними (індивідуально або в зграях) пам'ятках не збирається і не оприлюднюється з огляду на моральну специфіку самого контингенту, кримінальні аспекти такого грабунку та інші об'єктивні та суб'єктивні характеристики цього середовища.

На наш погляд, такий стан справ не є нормальним ні для академічного археологічного середовища ні для сфери державного регулювання обліку та охорони пам'яток археології.

Допоки ми навіть не формулюємо і не обґрунтовуємо необхідність і кінцеву можливість *суцільного і повного археологічного обстеження*, доти не буде свідомих спроб і практичного досвіду організації відповідних локальних, регіональних чи загальнодержавних проектів. Теоретична і практична необхідність та актуальність повного археологічного обстеження в цілому видається зрозумілою, складність організації та реалізації такого підходу також очевидні.

Відсутність мрій та спроб постановки питання й завдання повного суцільного обстеження і виявлення всіх існуючих об'єктивно пам'яток археології на тій чи іншій території очевидно суперечить самій природі наукового пізнання та психологічно-філософським засадам дослідницької діяльності. Не можливо уявити сучасну науку, яка не ставить завдань *повного вивчення* людського геному, суб-атомної структури, біо-різноманіття, тощо. Що стосується археологічного потенціалу відповідних територій та завдань їх максимально повного археологічного обстеження, досвід Овруцького проекту свідчить, що число кількості таких пам'яток цілком може бути вичерпним і конечним. Тим цікавіше наблизитися до максимально реального кількісного (і якісного) визначення такого числа, яке й становитиме відповідний археологічний потенціал терену. В процесі наближення до набуття такого вишукуваного числа прямі підрахунки, апроксимації можуть і мають динамічно і методично комбінуватися з все більш детальними і точними прогнозними моделями.

Лексика, пов'язана з повним суцільними археологічним обстеженням і виявленням максимально можливого обсягу всіх існуючих археологічних пам'яток нагадала деякі положення оригінальної статті Л. Клейна «До оцінки емпіризму в археології», зміст якої він вміщував потім у своїх фундаментальних монографіях про історію та теорію археології (1977; 2011, с. 138—139). Серед інших 12 ознак проявів емпіризму в археологічних дослідженнях Л. Клейном названі «нездійсненне бажання повноти» (№ 10) та «ненаситне полювання за фактами» (№ 8).

При цьому важливо, що сам автор, починаючи цей розгляд симптомів емпіризму вірно зазначає, що потяг до емпіричної методики має корінння в самій природі археології. Адже неминучість емпіричних операцій на будь якій початковій стадії роботи з матеріалом безсумнівна (Клейн 2011, с. 135, 138—139). Очевидно, є певна потреба оцінити коректність та значення таких тверджень в контексті представленого нами нового погляду на археологічне пам'яткознавство. Перш за все, слід підкреслити, що такі жорсткі і дещо надмірно загострені дефініції в цій статті були спрямовані ще відносно молодим тоді вченим проти застійних явищ в розвитку археологічних осмислень і теоретичних досліджень численних злободенних проблем тодішньої радянської археології. Висловлені сентенції мали на меті, імовірно, відвернути діючих тоді археологів від пануючого стилю та формату простої публікації отриманих польових результатів і стимулювати розвиток методологічних та методичних розробок. Далеко не всі сформульовані тоді і там положення роботи Л. Клейна є безсумнівним, логічно обумовленим та доказовими. Їх розгорнутий аналіз, за потреби, може бути предметом окремої розвідки. Мабуть, про «аномальну вузькість мислення» позитивізму (Клейн 2011, с. 135) стосовно завдань та можливості кардинального розширення джерельної бази, зокрема визначення археологічного потенціалу вести

мову взагалі не можна. Головне, що в роботі не йдеться про кількісні завдання у плануванні чи проведенні польових досліджень, натомість мова йде про обсяг необхідної аргументації у розробці теорій і концепцій.

Крім того, нам видається досить очевидною наявність певного окремого засадничого глибинного протиріччя, яке притаманне поглядам Л. Клейна не тільки в цій статті, але й в інших, набагато більш ґрунтовних і фундаментальних його працях. В «Археологічних джерелах» (1978), «Метаархеології» (2004), «Історії археологічної думки» (2011) він неодноразово в різних формах і термінах констатує і постулює своє твердження про археологію, як про джерелознавчу дисципліну (див. напр.: Клейн 2011, с. 325). Автор пише про археологічні джерела, згадуючи археологічні факти, артефакти, старожитності, матеріали та інші терміни археологічного контексту, і вкрай рідко — про археологічні пам'ятки. Очевидно, що в його грандіозних (за обсягом зібраних та проаналізованих знань і фактів) узагальнюючих роботах з історії світової археологічної думки та археологічної теорії левова частка уваги приділена аналізу розвитку вивчення етнокультурних та соціо-господарських проблем в археології та преісторії. І лише відносно дуже невелика частка об'єму його досліджень стосується власне джерелознавчих розробок теорії та методики археології. Скоріше за все, у панорамних оглядах і аналітичних розборах концепцій, теоретичних та методичних розробок світової археології адекватно та пропорційно відобразилася вражаюче *мала питома вага* розробки питань археологічного джерелознавства в цілому і пам'яткознавства — зокрема.

Повертаючись до обґрунтування необхідності та закономірності розробки *концепції* повного і суцільного археологічного обстеження, звернемо ще раз увагу на обставини її появи та актуальності в контексті поступального розвитку програм та досліджень Овруцького проекту. У сучасних конкретних умовах і на даному етапі розвитку Овруцького проекту такі цілі є логічно та практично виправданим. Вони закономірно з'явилися лише з досягненням високого САД, як результат успішної апробації та розвитку власних дослідницьких методик та вдосконалення методології комплексу пам'яткознавчих досліджень. Поява і формулювання такої мети нерозривно пов'язана з актуалізацією потреби в порівняльних дослідженнях в межах методик САД та необхідністю визначення археологічного потенціалу досліджуваного ІСО. Тобто, в практичному русі і, головне, — вже на щаблі безпосереднього досягнення високого САД вперше з'явилися достатньо чіткі уяви про те, якими можуть бути параметри повного обстеження Овруцької волості та розуміння обсягу та характеру необхідних для цього різноманітних ресурсів.

Ступінь археологічної дослідженості (6). Обставини появи, призначення, основні завдання, засади, умови реалізації, послідовності дослідницьких процедур САД ми докладно розібрали та виклали раніше в низці попередніх статей (Томашевський 2017; 2019). В даній роботі про ступінь археологічної дослідженості мова йде практично постійно і скрізь. Акценти тут спеціально зроблені на виявленні та демонстрації тісного логічного, функціонального, методологічного та методичного взаємозв'язку вивчення та оцінки САД з іншими програмами та структурними складовими частинами наукового археологічного пам'яткознавства.

Також спеціальна увага в цій статті приділена більш розлогому та деталізованому висвітленню важливості та необхідності спеціального підвищення САД. З цією метою тут подано короткі нариси і відповідну їм наочність, які демонструють необхідність здобуття високого САД за допомогою прийомів порівняльного співставлення послідовних дослідницьких ситуацій. Окремо розглядаються різні аспекти представницької достатності типової узагальнюючої археологічної інформації про різноманітні окремі ІСО в їх подальшому порівнянні з результатами, отримуваними в результаті радикального підвищення САД. Також спеціальний підрозділ розкриває особливості і можливості, які відкриваються для подальшого дослідження та аналізу вже на рівні досягнутого високого САД.

Звичайний шлях формування уяви про археологічну картину історико-соціального організму та досвід Овруцького проекту. Особливості археологічної дослідницької діяльності зовсім не випадково викликають у людей (науковців та громадськості) закономірні асоціативні аналогії з подорожами у часі і просторі. Подорожі і знайомство з незнаними й небаченими поки що нами місцями — чи не найбільш відомий і загально визнаний складовий компонент людського щастя. Як правило, маються на увазі подорожі до природних та історико-культурних пам'яток. Археологія створює унікальну можливість комплексної подорожі до пам'ятки давнини, яка вписана в природні та антропогенні ландшафти. Важливо, що саме археологія створює можливість здійснити комбіновану одночасну (або послідовну чи безперервну) подорож в часі і просторі і повернутися в сьогодення без втрат та ризиків. Або залишитися в цьому дивовижному стані мандрівок, пошуку і відкриття на все подальше життя, зокрема — професійне.

Звичайна підготовка до подорожі і знайомства з невідомою нам досі країною включає, перш за все, пошук та ознайомлення з ключовими характеристиками обраної країни, її розташуванням, особливостями географії, кількістю і складом населення, переліком НП, адміністративним поділом території, історією, культурою, політичним устроєм. Це — довідкова базова усталена інформація, яка складає основу знань про країну-державу, як окремий ІСО. По суті, первинне, найбільш ефективне знайомство з країною, яка нас цікавить і приваблює реалізується зараз у форматі, близькому до Вікіпедії, довідників, оглядових атласів (Томашевський 2010, с. 202).

Звісно, мандрівка в часі з допомогою археології має свою специфіку, безпосередньо пов'язану з процесами уречевлення колишньої, вже давно неживої культури давнього ІСО. Загально відомо, що більшість інформації про суспільство і державу несуть письмові (текстові) в своїй основі джерела, масиви яких не є археологічними. Масові археологічні джерела — це залишки складових компонентів зниклої культури безпосереднього життєзабезпечення, її виробництва та споживання. Ці компоненти історично та природно просторово об'єднані у межах, формі та форматі археологічної пам'ятки, яка сутнісно і морфологічно є єдиним територіальним комплексом.

Якою ж постає узагальнена уява про той чи інший давній соціальний організм (археологічна культура, князівство, інші) у форматі довідкової базової інформації? Для відповіді на таке питання маємо звернутися до узагальнених археологічних даних у відповідних книжках. Це створені професіоналами археологами, переважно — керівниками відповідних відділів і провідними співробітниками, оглядові сумарні статті про відповідні культури певних культурно-хронологічних періодів. Формат наявних в таких виданнях символьних карт пам'яток археологічних культур і відповідних їм легенд є меншим А4. Мається на увазі трьох томні видання «Археології УРСР» та більш недавньої «Давної історії України». Мінімальна кількість пам'яток окремої археологічної культури починається з 13—14, а середня максимальна — складає 50—60. Виключні випадки більшої кількості картографованих пам'яток використані для демонстрації великих за обсягами культур (культурно-історичних областей) доби бронзи (200—220 позначок), черняхівської культури (104). З одного боку, це — умовні цифри і кількості, відібрані для представлення археологічних культур у заданому форматі і обсязі. З іншого, — саме така чисельність і вкарбовується у пам'ять і буде однією з основ уяви про ту чи іншу культуру і відповідне суспільство. Тим більше, що практично ніде в текстах описів культур чи суспільств не наводяться дані про чисельність відомих науці відповідних археологічних пам'яток. В якій мірі ці узагальнені уяви оглядового характеру відображають об'єктивну реальність та встановлену на поточний момент наукову дійсність — це окреме й дуже не просте питання. Орієнтовне розуміння пропорції представництва ми змогли отримати, крім аналізу історії археологічного дослідження Овруцької волості (Томашевський 2017), в тому числі, й у результаті спеціального магістерського дослідження про пам'ятки салтівської культури лівобережної України, здійснене в свій час Р. Ноздрачовим. Ним були опрацьовані друковані джерела та архівні матеріали, створені не пізніше ніж 80-ті рр. XX ст. У результаті виявилося, що в усіх фахових узагальнюючих роботах по салтівській культурі фігурували лише 60—80 відомих пам'яток, а всього цьому автору вдалося зібрати дані більш ніж про 800 таких пам'яток. І це — без проведення спеціальних сучасних археологічних розвідок з одного боку, та опрацювання архівних матеріалів кінця XX — початку XXI ст. з іншого.

Отже, локальний і обмежений поки що позитивний досвід засвідчує, що спеціальні зусилля дозволяють збільшити кількість відомих археологічних пам'яток на порядок, тобто за кожним одним символом пам'ятки в оглядовій карті сховано десять чи більше не позначених, але відомих пам'яток. Але чи дійсно вони відомі «науці»? Без спеціальних зусиль, свідомої цілі та відповідних завдань — ні! Доступної готової відповіді на питання скільки відомо пам'яток не має. Бо, крім одиничних випадків про які ми ведемо мову, практично не має таких реалізованих завдань, оскільки не має й усвідомлення самої необхідності постановки такого питання й мети. Навіть на більш вузьке й конкретне питання про кількість спеціально археологічно досліджуваних і досліджених розкопками пам'яток певної культури чи ІСО готової відповіді сьогодні фактично не існує, її треба спеціально формулювати, вивчати та констатувати на кожний певний момент часу для кожного хронологічних чи тематичних розділів археології. Ці питання практично і теоретично майже не цікавлять фахову спільноту, адже орієнтація на постановку питань і завдань комплексного, максимально вичерпного дослідження і обстеження ІСО не є поки що трендом та стратегією.

Кілька років тому в результаті спеціально проведеної низки дослідницьких процедур і аналізу його результатів, ми констатували, що в Овруцькому проекті завдяки багатолітнім мультисезонним розвідкам, обстеженням і моніторингу вдалося збільшити кількість відомих давньоруських та палеолітичних пам'яток на порядок (в 10 разів) і більше (Томашевський 2017, с. 273; 2019, с. 81). При цьому рівень дослідженості і опрацювання наявної попередньо (до початку проекту) джерельної бази був максимальним і детально вичерпним. Зараз вже є певні і достатньо ґрунтовні підстави вважати, що САД Овруцької волості прямує до величини в півтора порядки, тобто — в 15 разів вище стартового. Звісно, ці орієнтири потребують детального практичного підтвердження і подальшого глибокого польового та аналітичного постійно триваючого дослідження учасниками Овруцького проекту.

1/10 всіх пам'яток: що це означає? Чи достатньо вже наявної стандартної однієї десятої частки для розуміння і оцінки відповідного ІСО давнини? Для більш об'єктивного розуміння, в контексті сьогоднішніх наших знань про літописну давньоруську Овруцьку волость, картину можна представити наступним чином. Нам відомий, в такому разі, лише один з кожних десяти НП, або лише 100 з тисячі сьогодні відомих всіх НП, або ми уявляємо чисельність населення в 1000 людей з усіх більше 10000 мешканців, що імовірно одночасно існували на кожному хроно-

логічному зрізі. Слід зважати на ту важливу обставину, що таке формулювання на зразок «один з 10» вже саме по собі містить певний ствердний контекст. Але це лише за рахунок вже досягнутого унікального ступеню дослідженості, коли ми реально вже знаємо високу цифру загальної кількості виявлених пам'яток і розуміємо, що умовно показано лише одну з усіх відомих десяти частин. Але зовсім інший контекст ми зустрічаємо при відсутності таких спеціально проведених кабінетних, архівних і головне — польових досліджень.

Загальнодоступною є лише невелика умовна й довідкова кількість найбільш відомих пам'яток, яка і формує не тільки загальну уяву, але й представляє відповідний ІСО данини. Спираючись на досвід і наукові надбання Овруцького проекту можемо впевнено стверджувати, що такого представництва в «десятину» і подібних за обсягом і змістом виразно не достатньо. Усвідомлення цієї деформуючої недостатності та неадекватності такої зменшеної на порядок уяви дуже важливе для розробки подальших стратегій розвитку археологічної науки, формування сучасної актуальної методології, планування окремих дослідницьких проектів та, звісно, — формулюванню сучасних інтерпретацій суспільних, господарських, культурних явищ та процесів давнини. Ці уяви не прості для розуміння з двох діаметральних позицій, — як із рівня малих цифр і недостатнього незнання, так і з позицій високого САД. Останнє пояснюється тим, що в процесі постійного підвищення САД і збільшення кількості пам'яток учасники такого проекту звикають використовувати весь наявний відносно великий обсяг зібраних даних, що утруднює розуміння зворотної ситуації, коли пам'яток може бути відомо в 10 і більше разів менше.

Ці уяви мають мати виразний наочний характер, зокрема — показову просторову картографічну проекцію. Для унаочнення і кращого розуміння кількісних та якісних переваг високого САД ми використали спеціально створені картосхеми, розроблені в межах окремих програм Овруцького проекту. Враховуючи підхід у форматі довідкових видань та атласів ми демонструємо порівняння двох карт, на яких показані сучасні НП на території середньовічної Овруцької волості (у межах кордонів сучасної України) в форматі полігонів. На одній карті показані всі наявні НП (рис. 1: 2), на іншій — лише одна десята їх частина випадково комп'ютерно генерована (рис. 1: 1).

Інший приклад візуалізації — порівняння картографованих у форматі символів давньоруських археологічних пам'яток Овруцької волості двох різних часів їх створення. Одна з карт, це переведена в цифровий формат сучасна технічно символьна мапа зразку 1993 р., подана у дисертації (Томашевський 1993, с. 247—249), на якій позначені всі відомі на той час (до початку досліджень Овруцького проекту в 1996 р.) 120 давньоруських пам'яток (рис. 2: 1). На іншій мапі (рис. 2: 2), в тому ж форматі та рамці, нанесені більше 1500 давньоруських пам'яток, відомих на момент написання цієї роботи в 2023 р. Кількісна різниця і різна насиченість карт більш ніж яскраво очевидні. Проте, в порівнянні з сучасною ситуацією унікально високого САД помітно, що картографічна картина до початку Овруцького проекту не є повністю випадковою. Помітні скупчення пам'яток на Овруцькому кряжі та в Заушші, присутні деякі історичні НП, центри, укріплення (рис. 2). На картах 1993 р. практично майже відсутні пам'ятки у цілих окремих складових регіонах Овруцької волості: в районі Лугин, Ємільчино, в міжріччі Уборті-Ужа-Случі, на просторах від Овруча до Народичів (рис. 3: 1, 2, 4 ліва колонка). Навпаки, на картах 2023 р. виразно і яскраво проявляються масиви і скупчення пам'яток, виявлених нами в більшості з цих регіонів (рис. 3: 1, 2, 4 права колонка).

Крім безумовних і очевидних переваг досягнутого в Овруцькому проекті високого САД ці картографічні порівняльні образи викликають методично та практично цікаві і важливі питання. Зокрема, постає питання про те як, в який спосіб, чому саме так і завдяки яким чинникам формувалася вибірка паперових пам'яток попередників. Наскільки вона довільна чи навпаки, як і чому до неї потрапили наявні пам'ятки. Слід пам'ятати, що значна, точніше — більша частина пам'яток «від попередників», нанесених в 1993 р., виявилися завдяки польовій перевірці зі значними і суттєвими помилками у прив'язці, ключових параметрах та культурно-хронологічних і функціональних визначеннях, що потребувало кардинального перегляду або корекції. Це окрема тема для спеціального вивчення. З яких джерел, це ми вже практично з'ясували, а от завдяки яким механізмам і чому саме? Наскільки це явище випадкове і наскільки — закономірне? Це має бути предметом спеціального розгляду відповідної підпрограми наукового археологічного пам'яткознавства.

Нові горизонти знань, уяв, методик. Високий спеціально спланований і цілеспрямовано досягнутий САД певного обраного ІСО практично означає досягнення нового горизонту знань і отримання засобів його реалізації. Нові горизонти не відкриваються просто так. Це продукт важкої, дуже об'ємної, енерговитратної праці по організації виявлення, збору, видобування, обліку, опрацювання, аналізу, осмислення і узагальнення принципово і масштабовано збільшених (кількісно і якісно) масивів нових джерел — пам'яток. Ця праця індивідуальна, вона триває значну частину життя дослідника. Тому, якщо нові горизонти відкриваються вже у більш ніж зрілому віці і притаманним йому обмеженням, завдання найбільш ефективного використання і презентації складових нового отриманого знання є актуальними і злободенними. Горизонт можливостей та обрії перспектив постійно розширюються, імовірно за рахунок підвищення рівня і обсягу базових знань, умінь та підвищення ефектив-

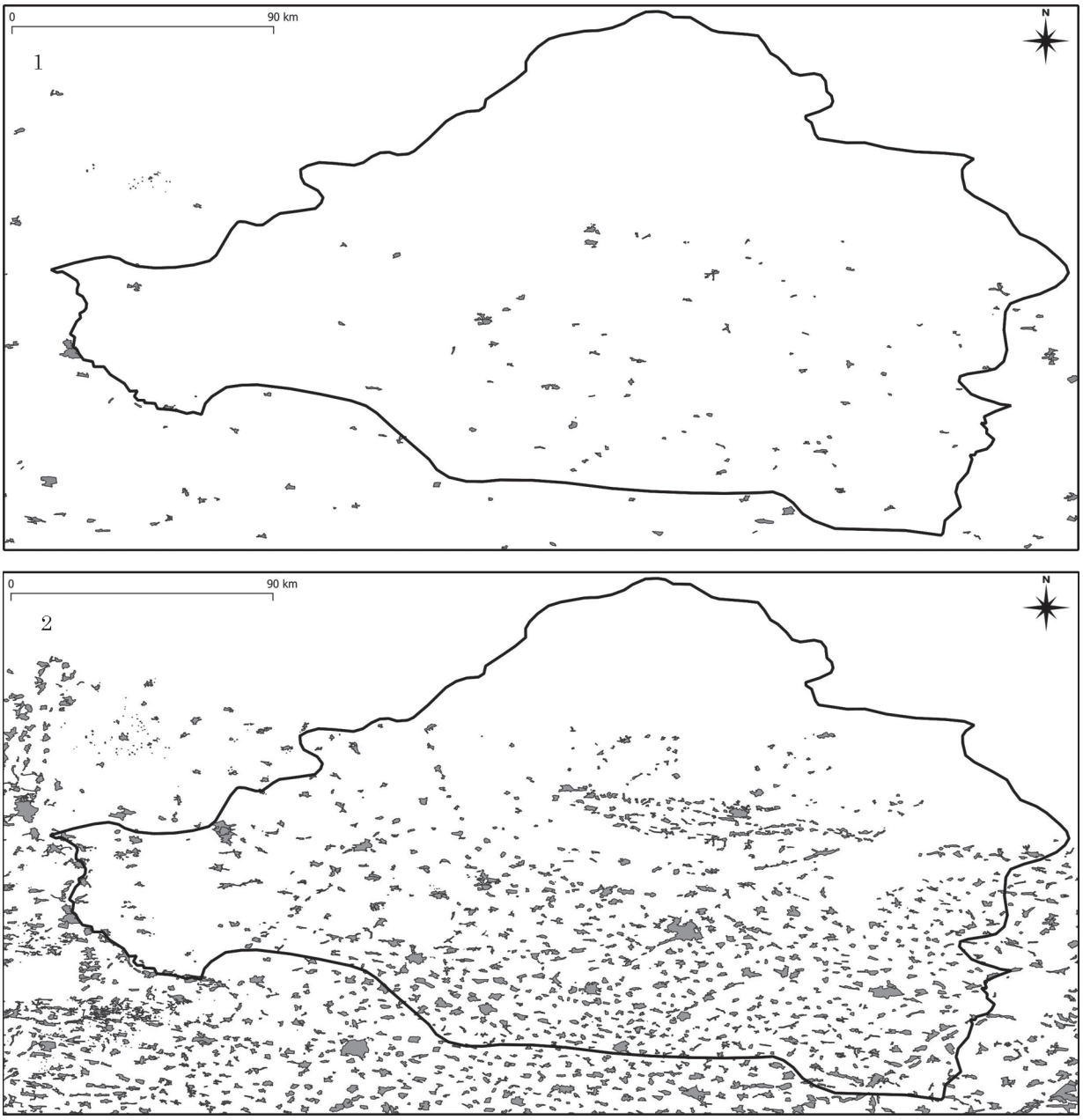

Рис. 1. Співставлення випадково генерованої 1/10 кількості та всіх сучасних НП на площі Овруцької волості (в межах сучасної України): 1 — картосхема розміщення 1/10 кількості від всіх сучасних НП; 2 — картосхема всіх сучасних НП

ності методик. З висоти такого зростаючого рівня відкривається раніше не видимі більш ширші і більш дальні картини. В тому числі, не тільки розуміння явищ минулого, але й бачення майбутнього розвитку досліджень та осмислення їх методології. Горизонт, кут і фокус бачення змінюються так вражаюче, з такими перспективами і супровідними ефектами, що просто не має можливостей не обдумувати і осмислювати це постійно, намагатися пояснити механізми, прояснити деталі, зрозуміти способи і методи, які зробили це можливим. Якщо це не тільки прояв унікальності Овруцької волості, якщо це, передовсім, — результат вкладених зусиль, тривалої свідомо організованої наукової діяльності, то, імовірно, цікавим і корисним буде усвідомлення і формулювання ключових засад, положень, дослідницьких процедур, методів та підходів які дозволяють досягати нових горизонтів в проектах, тематично та методично близьких до Овруцького. Лише опинившись на межі чи висоті такого, вже досягнутого горизонту, поступово починаєш усвідомлювати обриси, характеристики, незвичності нової візії ступеню дослідженості і можливості, які відкриваються. Кількість і обсяг даних масштабується в різних вісях координат і збільшується пропорційно збільшенню параметрів САД. Новий горизонт означає нову дальність бачення, і одночасно — новий зум у погляді на деталі та глибинну маро будову.

Ми вже висвітлювали в попередніх публікаціях основні з ефектів та проявів досягнутого ви-

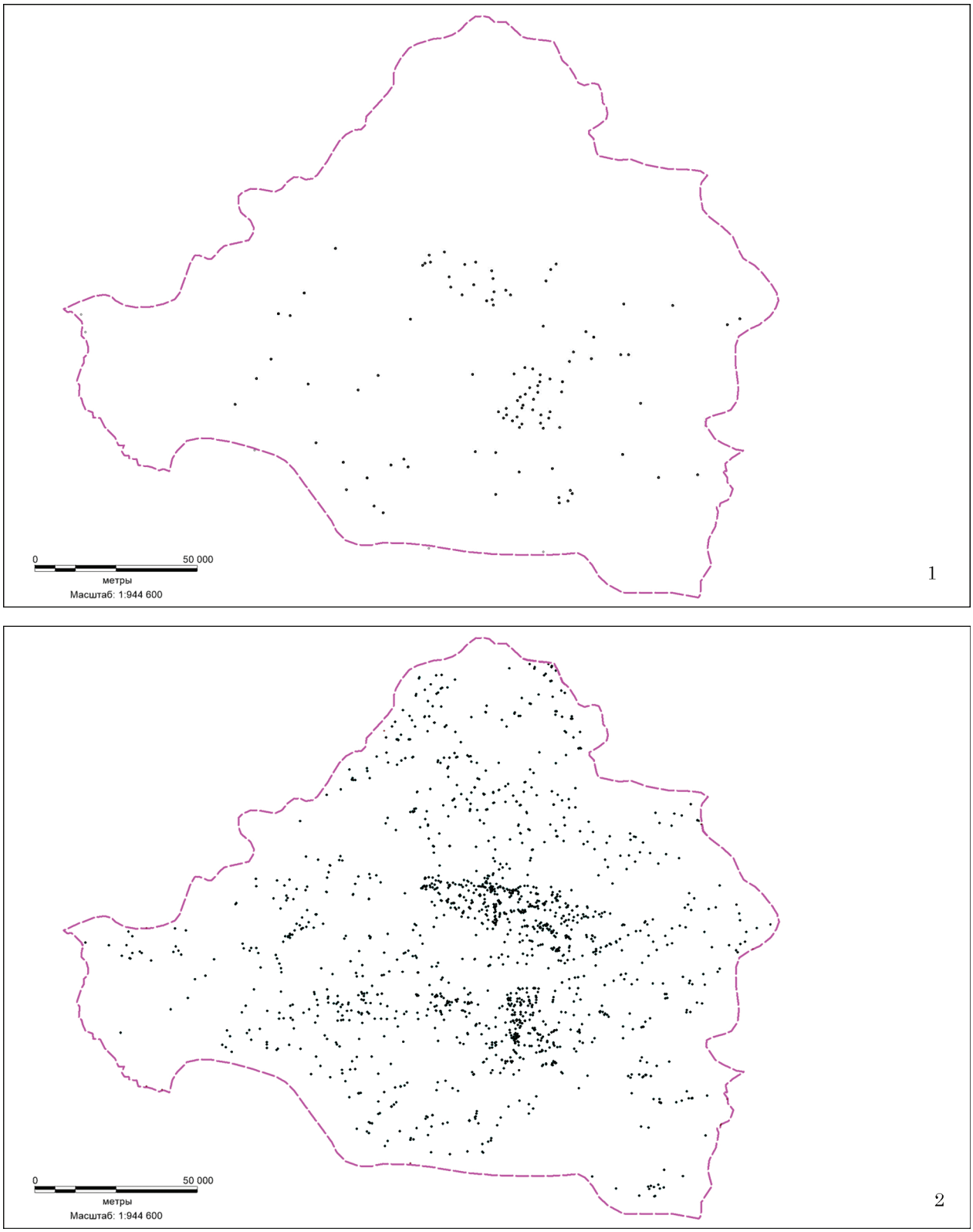

Рис. 2. Просторова візуалізація змін САД. Співставлення картосхем давньоруських пам'яток Овруцької волості в цілому, відомих у 1993 та 2023 рр.: 1 — пам'ятки відомі на 1993 р.; 2 — пам'ятки відомі на 2023 р.

сокого САД. Тут лише коротко маємо нагадати про них. Реконструйована система заселення в деталізації, аналогічній параметрам стандартів соціально-економічної географії стосовно сучасних суспільств та територій. Реальні обриси скупчень, розосереджень, складна внутрішня структура, конфігурації та потужність агломерацій минулого. Визначення НП міського типу, функціонального навантаження і демографічного потенціалу без ознак наявності укріплень та фортифікації. Виявлення і археологічне дослідження реальних суходільних шляхів сполу-

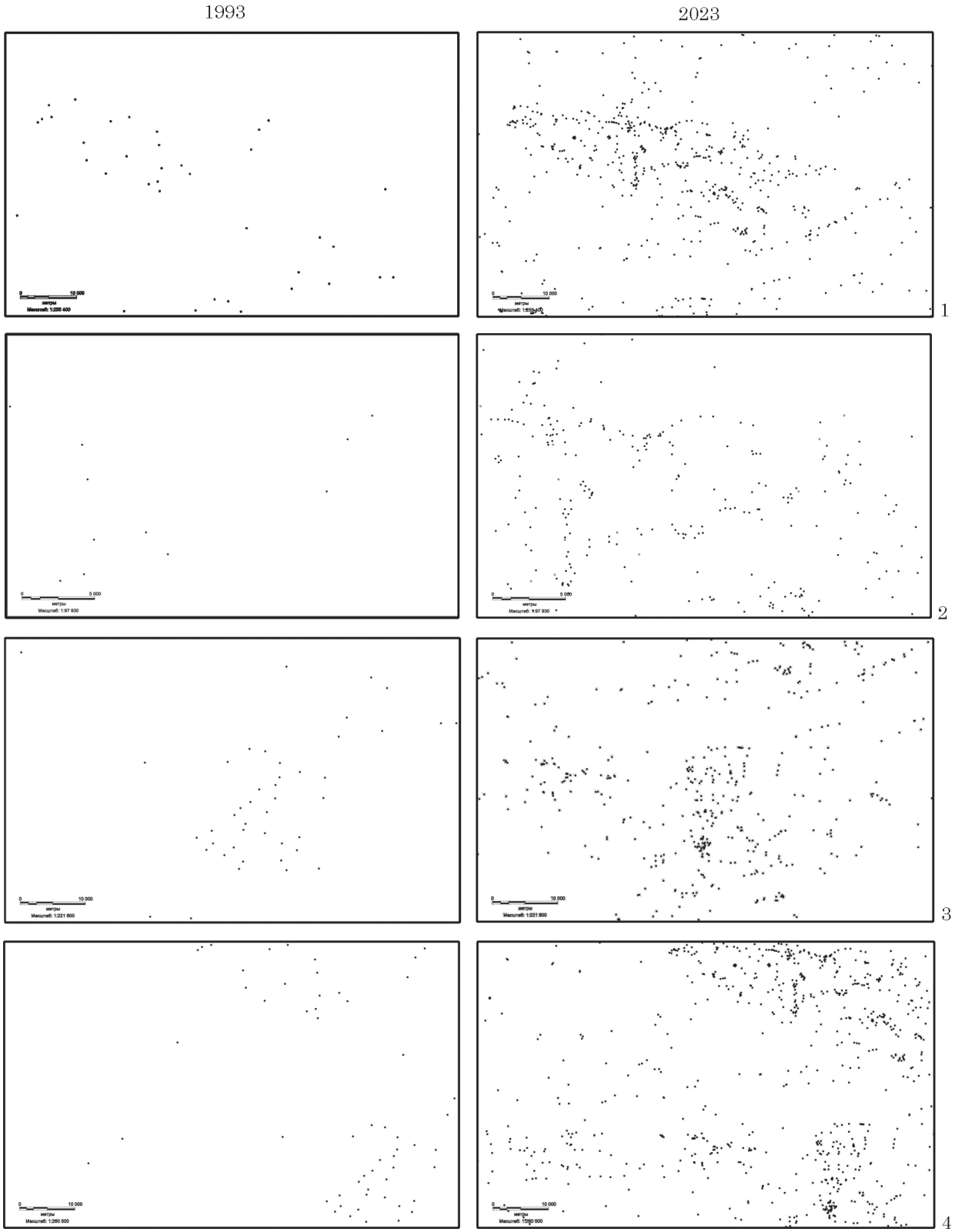

Рис. 3. Просторова візуалізація змін САД. Співставлення картосхем давньоруських пам'яток ключових складових регіонів Овруцької волості, відомих у 1993 (ліва колонка) та 2023 (права колонка) рр.: 1 — Овруцький кряж та на схід від нього до Народичів; 2 — власне Овруцький кряж; 3 — Історичне Заушшя на р. Уж (Коростенщина); 4 — басейни рр. Жерев та Уборть (Лугини і далі на захід)

чення різного рівня. Виявлення та вивчення виробничих спеціалізованих районів, промислових осередків, видобувних кар'єрів та їх інфраструктурних мереж. Комплексне вивчення геопозицій всіх виявлених давніх НП та формування на цій основі варіантів моделей способів заселення та вибору місця мешкання. Відкриття раніше невідомих тут типів пам'яток, виявлення не фіксова-

них раніше на цій території старожитностей та пам'яток не відомих раніше культур та представників різних етнокультурних та етносоціальних груп. Сукупно синтез цих та інших факторів, разом з прогресом САД створює унікально сприятливі умови для вивчення і визначення археологічного потенціалу та комплексної реконструкції історико-археологічного процесу Овруцької волості.

САД відкриває не тільки нові позитивні горизонти і яскраві обрії нових перспектив. З тією ж широтою, детальністю та наочністю підвищення САД відкриває силу темної сторони, яка знищує археологічну спадщину. Тому що саме в розвідках і обстеженнях безлічі місцевостей ми панорамно і детально бачимо втрати в їх реальному жахливому обсязі.

Сонми тріумфуючих безкарних мародерів невтомно, безжалісно та бездумно, з самолюбуванням і авто-підбадьорюванням, щодня повсюдно та масово згризають і спотворюють наші пам'ятки, як автентичні джерела знань і об'єкти історико-культурної спадщини. Зміст пам'яток руйнується і безповоротно деформується, картина тане й обезбарвлюється, опорні наукові матеріальні докази зникають назавжди. Ми тільки но облікували, реконструювали нову, небачену ніким до цього, деталізовану, реалістичнішу картину об'єкту і предмету дослідження і зразу, паралельно трагічно споглядаємо, як втрачаємо її, до кінця навіть не визначивши, не вивчивши і не осмисливши. Правдиве і максимально повне знання масштабу сили темної сторони і реального стану нашої тисячолітньої спадщини — чи не єдиний засіб і підстава для пробудження і ефективної та швидкої реорганізації сплячої державної машини для виконання нею її прямих обов'язків в цій сфері. Зараз до триваючого і, навіть, — розквітаючого чорного мародерства додалося масове свідоме нищення пам'яток культури російськими агресорами. Реальне вивчення та оцінка ризиків і загроз, масштабів нищення пам'яток археології неможливі без масових обстежень, моніторингу та інших прийомів, які використовуються для підвищення САД. Розробка засобів та стратегії протидії нищенню пам'яток археології має і може спиратися, перш за все, на досвід і напрацювання спеціальних проектів, орієнтованих на розвиток пам'яткознавчих досліджень та пам'яткоохоронної практики.

Археологічний потенціал (7). ***Загальні положення, завдання, засади.*** Постійний розвиток пошукових наукових досліджень, вдосконалення методик, інструментів вивчення і оцінки САД в Овруцькому проекті зумовили розширення та поглиблення комплексу програм по вивченню і оцінці археологічного потенціалу території ІСО Овруцької волості. В представленій нами структурі наукового археологічного пам'яткознавства *археологічний потенціал* знаходиться поруч з *САД*. Ці дві комплексні супер програми дослідницьких процедур тісно взаємопов'язані між собою і складають, на нашу думку, ядро всієї субдісципліни наукового археологічного пам'яткознавства.

Варто нагадати, що за визначенням, потенціал — це запаси, наявні сили, можливості, засоби, що можуть бути використані, ресурси, резерви, мрія.

З цього випливає, що *археологічний потенціал* є запасами, перш за все, нерухомих археологічних пам'яток певної території — континенту, країни, фізико-географічної зони, окремого регіону та ІСО давнини.

Мова йде в самому спрощеному варіанті про знання певних кількісно-якісних параметрів, наприклад — скільки археологічних пам'яток міститься на тій чи іншій обраній території, які вони, чиї вони, яке їх просторове розміщення і хронологічні визначення. Це повертає нас до проблеми первинного знайомства з не дуже відомою територією та її вже відомою назагал культурною спадщиною. Втім, як ми вже зазначали, готових актуальних та достовірних відповідей на такі запити практично не існує, їх треба спеціально здобувати шляхом окремого цільового вивчення. Відчуваємо, що навіть в термінології за таких умов домінуватимуть аспекти, пов'язані з обліком та реалізацією державних та регіональних пам'яткоохоронних завдань, документів та практичної діяльності.

В контексті наукового археологічного пам'яткознавства існує нагальна необхідність наукового дослідження і методологічного осмислення ключових складових проблематики Археологічного потенціалу як одного з центральних напрямків археологічного пам'яткознавства всередині археології. Дієвий та ефективно працюючий механізм вивчення та алгоритм визначення археологічного потенціалу безумовно потрібен для успішного розвитку сфери пам'яткоохоронної діяльності.

Але для його якісної і ґрунтовної розробки і подальшої передачі для використання у сфері державного обліку та охорони він має бути науково обґрунтованим, розробленим та апробованим з додержанням ключових наукових вимог та засад. Логіка і практика розвитку Овруцького проекту ясно демонструє, що процес такої розробки можливо реалізовувати лише в рамках наукових проектів, які досягають високих САД певних, представницьких за обсягом та значенням ІСО минулого. Оскільки розробки вивчення і вимірювання археологічного потенціалу практично відсутні поки що у вітчизняній археології здається актуальним та корисним розвивати цей новітній науково-методичний напрямок на основі бази знань, напрацьованих методик та практик в межах програм Овруцького комплексного проекту.

Результати ключових науково обґрунтованих, винайдених, апробованих, верифікованих та успішно реалізованих досліджень археологічного потенціалу обраного ІСО чи території відкривають нові, значно потужніші можливості для процесу широкого виявлення пам'яток, їх сучасної фіксації, процесу вивчення і подальшого збереження. Сучасні за якістю, охватом та форматом

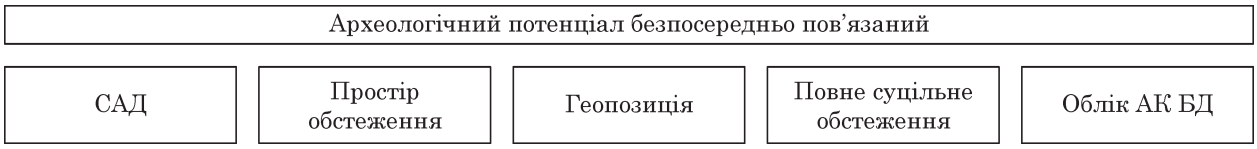

прогнозування, параметризація, систематизація, типологічне членування та інші ключові операції практично не мають справжнього сенсу та якості поза контекстом спеціально вивченого археологічного потенціалу обраної території.

Структура. З розгортанням напрямку вивчення археологічного потенціалу, цілком закономірно виділяться окремі його розділи, такі як: історія та історіографія; призначення та завдання; умови реалізації; формування і форматування джерельної бази; засоби, методичні прийоми, інструментарій; послідовність дослідницьких операцій, етапи та ланки.

Вже було підкреслено нерозривні дослідницькі зв'язки між комплексом вивчення археологічного потенціалу та іншими складовими наукового археологічного пам'яткознавства.

Найважливіші з них позначені на схемі вгорі.

Зокрема, реалізована програма спеціального вивчення і підйому САД є фактичною джерельною умовою та передумовою для якісного, реалістичного визначення археологічного потенціалу. Але саме вимога коректної оцінки та вимірювання цього ступеню дослідженості власне й змусила перейти до розробки питання про археологічний потенціал досліджуваної території. Адже визначення САД має виражений порівняльний характер. З одного боку — це порівняння спеціально досягнутого завдяки цільовим зусиллям рівня дослідженості з базою знань про археологічні пам'ятки, які вже відомі до цього завдяки роботам вчених — попередників. А з іншого боку, порівняння цих САД (і відповідних баз даних та археологічних карт) з потенційно можливими (всіма) археологічними пам'ятками на тій самій території. Тому очевидною є взаємна необхідність і взаємозалежність виконання обох цих комплексних програм з їх багатоступеневими послідовностями дослідницьких операцій.

Розробка та апробація працюючого алгоритму та інструментарію виявлення археологічного потенціалу не можливі без виконання комплексу дослідницьких процедур і операцій по вивченню *просторових* особливостей систем заселення відповідного ІСО, деталей *геопозицій* його НП. Глибокий, детальний, багатофакторний, статистично коректний геопросторовий аналіз археологічної карти та бази даних є джерелом та засобом максимально вичерпного успішного виявлення маси археологічних пам'яток та їх ефективного прогнозного моделювання.

Питання і завдання *повного вичерпного виявлення*, обліку та аналізу всіх існуючих на обраній території археологічних пам'яток, навіть якогось окремого періоду і всіх епох взагалі, наскільки нам відомо, у вітчизняній археологічній практиці не ставилося. Воно має пряме безпосереднє відношення до проблематики археологічного потенціалу як в науковому, так і в пам'яткоохоронному плані. Методологічне значення та необхідний методичний інструментарій є завданнями комплексу програм археологічного потенціалу в складі розділів наукового археологічного пам'яткознавства. Логічним розвитком цього напрямку є зусилля по розробці засад, принципів, організаційних та методичних прийомів для реалізації пропонованої нами з 1990-х рр. Національної прогарами археологічного обстеження України (Томашевський 1998, с. 133).

Археологічний потенціал: різновиди, рівні, способи визначення. В залежності від завдань, наявних умов, САД можливо говорити про декілька різновидів археологічного потенціалу. Різновиди археологічного потенціалу мають різні властивості, кількісні і якісні виміри та сфери застосування.

Кількісні параметри археологічного потенціалу можуть бути отримані за допомогою: 1) прямого підрахунку та обліку наявних та виявлених пам'яток; 2) моделювання археологічного потенціалу; 3) комбінованого способу: прямий підрахунок + моделювання.

Умовно можемо зустріти археологічний потенціал або його понятійно-термінологічний еквівалент різних рівнів: а) *фактично досягнутий*, зафіксований науково в проектах та узагальненнях довідкового характеру; б) *низький*; звичайний паперовий накопичений; високий спеціально організований; в) *реєстрований-обліковий*, юридично і адміністративно чинний згідно діючих положень; г) *прогнозований* на підставі спеціально проведених досліджень та аналізу й оцінки.

Також можливий поділ різновидів археологічного потенціалу за способом отримання і рівнями вірогідності та релевантності: а) апроксимований і оцінений безпосередньо на звичайному усередненому САД з «паперового» базису; б) апроксимований зі спеціально обстеженого польового базису з перевіркою попереднього «паперового»; в) теоретично уявний результат повного вичерпного археологічного дослідження певного обраного регіону; г) варіантом є також можливість апроксимації значень підвищеного САД на параметри звичайного археологічного потенціалу.

Проблема наукової оцінки і зважування археологічного потенціалу є гостро актуальною. Питання підбору відповідних одиниць виміру археологічного потенціалу, їх коректного використання та оцінки знаходяться зараз в стані апробації.

В цілому, порівняльні аспекти є надзвичайно важливими і бажаними в дослідженні та оцінці археологічного потенціалу. Тут є кілька варіантів вибору сфер порівняння.

Одна з них — часова, коли порівнюються окремі археологічні потенціали заданої території на різних етапах її культурно-історичного розвитку. Також, у відповідних варіантах має сенс діахронне порівняння археологічних потенціалів обраної території на різних етапах прогресу САД. Перенесення цієї стратегії на інші суміжні території з метою синхронного та діахронного аналізу потребує наявності відповідних порівнюваних співставних рівнів САД, що поза дослідницькими рамками спеціальних наукових проектів практично неможливе.

Просторовий підхід, його аспекти та фокусування у вивченні археологічного потенціалу. Інший, реальний та перспективний підхід реалізується в межах просторового імперативу. Просторовий аналіз в різних його варіантах, просторове вираження основних трендів, зображення важливих явищ реалізується за допомогою та на основі сучасних ГІС-інтегрованих цифрових тематичних археологічних і географічних карт та баз даних.

Вибір просторового підходу вимагає рішень питань визначення і вибору територій та відповідних площ для і в межах яких вирішено проводити процедури вивчення і визначення археологічного потенціалу. В залежності від завдань та умов відповідного проекту можливі різні варіанти вибору території дослідження. Це може бути територія держави, відомого ІСО, площа обраної одиниці сучасної або колишньої одиниці адміністративно-територіального поділу або тематичного географічного районування: область, район, місцеві громади різного рангу, історико-культурні та природні зони, етнокультурні ареали, річкові басейни, заповідні території, тощо.

Способів підрахунку і мірил оцінки його результатів можливо запропонувати декілька, знову таки, — в залежності від детальності аналізу, вичерпності даних та провідних завдань конкретного дослідження. Так, одним з ефективних підходів є вираження археологічного потенціалу не тільки у вигляді безпосереднього числа археологічних пам'яток (сукупно, по типах, за хронологією та інші), але й через параметри, виражені в одиницях мір площі, яку відповідна кількість пам'яток займає на поверхні, яка досліджується. Крім абсолютних чисел об'єму площі пам'яток значно більш виразним і показовим є обчислення частки і відсотку, зайнятої безпосередньо самими пам'ятками та їх охоронними буферним зонами по відношенню до всієї площі чи обраної спеціально частини території дослідницької рамки.

В такому контексті закономірно може виникнути окрема необхідність розглядати розподіл археологічних пам'яток в межах різноманітних ландшафтів, угідь, геотопів, басейнових та орографічних структур в середині обраної території. Ці спостереження та їх висновки є одночасно ключовими як для вивчення та реконструкції системи заселення у відповідному ІСО на всіх його рівнях і в усіх територіальних складових частинах, а також, — для справи виявлення і вивчення пам'яток археології та формування сучасного науково вірогідного археологічного пам'яткознавства. Пам'яткоохоронні завдання потребують просторового аналізу пам'яток і оцінки археологічного потенціалу в їх співвідношенні та кореляції з картиною просторового розповсюдження сучасної селитьби; різних типів угідь; форм власності та використання; поширення різних факторів ризику та загроз. Слід зазначити, що тут, як в більшості подібних завдань, способи підрахунку параметрів САД та обчислення археологічного потенціалу дуже близькі та взаємопов'язані. Ще більше ця спорідненість стосується засобів просторового аналізу та вираження його результатів. Найяскравішою демонстрацією результатів спеціально і разюче підвищеного САД і, таким чином, отриманого незрівнянно більш реалістичного обсягу археологічного потенціалу є їх картографічні просторові проекції, особливо в порівняльній демонстрації. Можливо нагадати, що у фізичних і хімічних науках важливе значення має вивчення і врахування *різниці потенціалів* різних (просторово і якісно) поверхонь, визначення сили величини напруги і гравітаційних сил між різними потенціалами. Певним чином подібні явища ми також спостерігаємо завдяки спеціально здійсненим базовим джерелознавчим археологічним дослідженням, які значно підвищили САД. Помітні різниці потенціалів синхронізованих в межах періоду історико-археологічних етапів різних територій демонструють різниці в САД та різниці в потенціалах еколого-господарського освоєння та заселення людьми давнини різно-властивих природних територій. Нерідко зараз ми зустрічаємося з комбінованою дією обох цих факторів. Найбільш очевидним, але й найбільш важко реалізовуваним, на даному етапі є процес вирівняння САД шляхом масштабного підвищення обсягу виявленого і документованого археологічного потенціалу.

Проблема і похідні питання визначення археологічного потенціалу, м'яко кажучи, точно не є поширеними в археологічній літературі в цілому, а також в конкретних дослідженнях і методологічних розробках. Тим не менше, дослідники опинялися перед необхідністю уявити якісь кількісні і просторові обриси існуючих археологічних пам'яток певного регіону і періоду, які вони досліджували та аналізували. Це було потрібно для того, щоб мати хоча б більш менш надійну кількість відповідних пам'яток, необхідну як базу розрахунків і порівняння з отриманими власними даними, варіантами розподілу пам'яток, ознак, виділених типів тощо. Як би конкретно не називалася величина відомих пам'яток археології в різноманітних дослідженнях, вона все одно є по суті археологічним потенціалом, своєрідною еталонною інформаційною матрицею даних. Археологічний потенціал відповідної території і часу, як умовний, кількісно

стопроцентний еталон є ключовим елементом для порівняльних операцій, як для отримання конкретних спостережень та висновків, так і для їх вірогідної перевірки.

Необхідність зробити можливість виявити і визначити археологічний потенціал більш досяжною і надійною спонукала найбільш вдумливих і далекоглядних археологів шукати відповідні шляхи і прийоми. Важливо зазначити, що в конкретних дослідженнях вчені не робили спроб організації розширеної бази даних та відповідних її підрахунків (тим більше — масових!), а здійснювали моделювання на основі загальнодоступних тоді даних. Закономірно, що для збільшення точності та вірогідності висновків і порівнянь логічним було намагання зменшити загальну площу порівняння всієї території дослідницької рамки. Відповідні частки і відсоткові групи, які виділяються з загального числа, стають пропорційно більшими та наочно виразнішими. На один із небагатьох показових та методично корисних прикладів такого просторового фокусування дослідження М. Мальмером звернув увагу в своїй монографії Л. Клейн (2010).

Досліджуючи і аналізуючи розповсюдження типів бойових сокир в однойменній неолітичній культурі на скандинавському півострові М. Мальмер звернув увагу на очевидну нерівномірність їх розподілу. Застосовуючи виміри частоти і щільності випадків — місць знахідок сокир в різних регіонах М. Мальмер вибирає для спеціального дослідження практично тільки орні землі всього регіону. Результати його хорологічного дослідження виявили концентрацію населення шведсько-норвезької культури бойових сокир в орних районах сучасної Скандинавії. Автор підкреслює, що отримана картина має два основних пояснення: 1) давні люди селилися на більш родючих землях; 2) тривалий і сучасний «обробіток орних земель збільшує шанси зустрінути бойові сокири», тобто сучасною мовою — створює сприятливі умови для збору артефактів серед поверхневих виходів розорюваного культурного шару (Malmer 1962, p. 691). Розуміючи необхідність відділити ці два фактори, дослідник розмірковує про потребу визначити давні орні поля серед сучасних розораних земель за умов гіпотетичного детального вивченні рельєфу, жител, поховань на менших територіях. М. Мальмер зазначає, що таке дослідження «потребувало б *неймовірного* обсягу роботи… на великих відстанях» (Malmer 1962, p. 692). Цінною методично тут є *сама спроба* об'єктивно і обґрунтовано звузити зону спеціального аналізу з усієї географічної карти до певного, свідомо обраного його сегменту. Основним недоліком, імовірно, є та обставина, що автор оперує власне окремими випадковими індивідуальними знахідками сокир, а не археологічними пам'ятками. Умови, час, обставини формування, способи і якість наукової фіксації такої вибірки залишаються поза аналізом і верифікацією. Відповідно, рівномірність і статистика розподілу є максимально умовними. У вирішенні ним же поставленого питання що є визначальним фактором утворення зафіксованої ним картини розподілу масивів знахідок М. Мальмер, на мою думку, обирає природно-господарський чинник, виражений синтезом умов орографії, більш легкого механічного складу ґрунтів, їх родючістю і наявністю вапна у складі.

Не можна не нагадати тут про *концепцію* В. Петрова, сформовану ним ще до II світової війни на основі збору і аналізу величезного за обсягом етнологічного матеріалу про підсічне вогнезрубне землеробство (1968, с. 25—83). Серед її провідних положень було дослідження про територіальне співпадіння первинного поселення та піонерних полів на підсіці. На основі масових свідчень вчений сформулював умови і принципові засади успішного «лядинного» вогнезрубного землеробства і його похідних форм, основними з яких був вибір максимально обосібленої і вимежуваної від навколишніх теренів прирічкової топографії (миси, луки, яри) та легкий механічний склад ґрунтів (піщаних). Детальному аналізу цієї концепції В. Петрова присвячені наша спеціальна стаття (Томашевський 2005).

М. Мальмеру належить ще один цінний методичний прийом в сфері застосування елементів просторового аналізу та демонстрації його результатів. Він продемонстрував ефективність дії поділу досліджуваної території на мережу однакових восьмикутних геометричних фігур-октаедрів. За допомогою використання цього прийому розподіл знахідок на аналізованій площі став непорівняно більш виразним і науково доказовим, скупчення, концентрації та розосередження чітко і яскраво проявилися. Ці ефективні засоби продовжують застосовуватися і розвиватися у практиці Пороського та Овруцького проектів (Борисов 2017; Борисов, Мисак 2022).

Необхідність просторово звузити і аргументовано сфокусувати зону пошуку та виявлення масивів археологічних пам'яток закономірно змушує дослідників та аналітиків звертатися або повертатися до більш прискіпливого і детального вивчення мікрогеографії заселення в аспекті реконструкції систем заселення відповідних ІСО певних територій та періодів. Насправді ж, такі дослідження, перш за все мікрорегіональні та регіональні є ні чим іншим, як вивченням пам'яток (monument study) в їх зв'язку з геоморфологічними, топографічними, гідрографічним мікрокліматичним положенням, та позицією відносно ґрунтових, ботанічних та ландшафтних регіональних та зональних умов. Нам вже доводилося підкреслювати важливе перспективне значення концепції та практики дослідження та аналізу зон заселення (stref zasiedlenia), продемонстрованої Я. Риджевським в його статті 1986 р. В цій хронологічно наскрізній схемі з п'ятьох виділених зон заселення лесових вершин західної Малопольщі враховуються гідрографічна, рельєфна, ґрунтова та зв'язана з нею

геоботанічна позиції археологічної пам'ятки. Важливо, що автором, крім статистичної обробки масивів інформації, подані відповідні карти і представлені спеціальні графічні картосхеми з типовими поетапними моделями розміщення пам'яток різночасових культур на одній й тій же території (Rydzewski 1986; Томашевський 2017, с. 280).

Унікальною подією, що має загальноєвропейське та світове значення став проект MARS, огляд пам'яток під загрозою, перша спроба обліку різноманітних археологічних ресурсів Англії. Проект Т. Дарвілла включав вивчення наявних на 1995 р. джерел про пам'ятки: записи про 15000 пам'яток, польові обстеження, аерофотозйомки більше 7000 пам'яток, збір і зведення записів та інформації тощо (Darvill, Fulton 1995). Для польових робіт (пошук нових і перевірка відомих пам'яток) було обрано метод трансект (-ів), відомий в екології та інших науках про природне середовище. Трансект — прямокутна дослідна ліплянка (1 × 5 км) орієнтована по сторонах світу, яка розташовується в типових топографічних і природних умовах кожного з відповідно виділених регіонів і має додаткові ознаки поздовжнього або поперечного розрізу-перетину локального рельєфу. У ході виконання проекту було досліджено 1297 випадково вибраних трансект. Кожна трансекта містила від 0 до 159 пам'ятників MARS (Darvill, Fulton 1995, p. 45). Для MARS площа суші Англії була прийнята в 130 035 км^2. Відповідно, 1300 обстежених в полі трансект площею 5 км^2 кожний становили приблизно 6500 км^2, що склало 5 % всієї площі Англії (Darvill, Fulton 1995, p. 38). Екстраполюючи дані, з'ясовані в проекті, вчені отримали сукупну цифру біля 300000 облікованих відомих пам'яток, які разом охоплюють 6,5 % території країни.

Зведені загальні дані дозволили визначити розподіл археологічних пам'яток за типами, культурно-хронологічними визначеннями, історичними адміністративними регіонами країни. Унікальна за обсягом, вичерпністю та ступеню документації зібрана база дозволила статистично коректно визначити та дослідити ризики і загрози для археологічних пам'яток та окреслити основні тенденції у процесі нищення та справі рятування археологічної спадщини Англії.

Метод трансект — це, як очевидно — представницький підхід та прийоми, які дозволяють на спеціально або випадково генерованих полігонах проводити необхідні детальні, практично — вичерпні археологічні розвідки і обстеження. Дані, отримані в спеціально обраних і детально обстежених обмежених ділянках, екстраполюються на відповідну площу типових регіонів і в сумі по регіонах визначають кількісні потенційні параметри всієї країни чи обраного ІСО данини. Схожі підходи практикувалися вітчизняними фізико-географами на спеціально підібраних так званих ключових ділянках, які розміщувалися на найбільш характерних зональних та регіональних ландшафтних територіях. Дослідження таких ділянок дозволяло детально виділити, вивчити та описати типові для обраного регіону природно-територіальні комплекси. Набагато більш ґрунтовані, і багатодесятирічні комплексні дослідження вчені-природничники проводять на основі стаціонарних академічних та вузівських полігонів, розташованих також на типових представницьких географічних вузлах, які розташовані в основних природних зонах країни (Гриневецький, Маринич, Шевченко 1994).

В овруцькому проекті ведуться розробки кількох напрямків просторового дослідження археологічного потенціалу. На певних ділянках, територіально відносно незначних, маємо досвід практично суцільних розвідок і обстежень. Щільне покриття площі і проходи в шеренгу, які практикуються зокрема в Польщі, враховуючи вкрай обмежені людські ресурси співробітників (максимально до 4—5 осіб науковців одномоментно) в нашому проекті практично не використовується. Натомість, найбільш ефективними виявляються багаторазові обстеження моніторингового характеру відповідних локальних територій, що проводяться після першопочаткових розвідок. Такі повторювані обстеження здійснюються в різні роки та в різні календарно-кліматичні і вегетаційні сезони. Таким чином нівелюються можливі похибки і випадковості одноразового дослідження, пов'язані з несприятливими погодними умовами, незручною логістикою, станом і складом відповідних угідь та іншими ускладнюючими чи непередбачуваними факторами. І навпаки, різні в часі і обставинах відвідування обстежуваної території з використанням GPS і відслідковуванням зроблених в попередні рази треків і точок дозволяють ущільнювати, уточнювати, сукупно деталізовувати накопичувану картину. За такого підходу відкриваються можливості візуально знаходити плями культурного шару та окремих об'єктів, виявляти і наносити пошкодження поверхні ґрунту і археологічних пам'яток, змінювати контури знайдених пам'яток та місцезнаходжень, уточнювати їх культурно-хронологічне та функціональне визначення. Більш детально різновиди розвідок та обстежень в Овруцькому проекті висвітлюються в окремій спеціальній статті. (Томашевський 2022).

Іншим напрямком, який теоретично розробляється і практично апробовується в практиці вивчення Овруцької волості є продовження і комплексний розвиток ідеї ***просторового фокусування площі і конфігурації території*** на якій власне й проводяться процедури і операції з виявлення, дослідження та оцінки археологічного потенціалу. Досвід вже проведених робіт нашими Овруцькою та Східно-Волинською експедиціями, ретельне опрацювання обмеженої, виявленої нами, історіографії та вже названих вище прикладів дозволили сформувати бажані властивості та можливості для науково обґрунтованого фокусування території для визначення її археологічного потенціалу.

Ідеальна структура такого просторового визначення зон місцезнаходження всіх існуючих пам'яток а реальніше, — їх основної левової частки мала б враховувати комплекс взаємопов'язаних чинників та обставин. В основі розробки такого універсального комплексу чинників мають бути покладені числові та якісні параметри типових (підтверджених аналізом і міцною статистикою) гео-положень вже відомих тут археологічних пам'яток відповідних періодів. Основні чинники такі.

а) Найважливішим на нашу думку є положення археологічної пам'ятки по відношенню до найближчих водних артерій і такі її складові як діапазон відстаней до води та висотного положення над водоймою (сучасною та імовірною давньою). Пряме водне живлення як первинна потреба життєзабезпечення і господарювання визначає ключове значення даного фактору.

б) З цим гідро-положенням фізично нерозривно пов'язане власне рельєфно-топографічне положення пам'ятки на берегу водойми. Мається на увазі положення пам'ятки в заплаві або на певних терасах, наявність ознак топографічної відокремленості від прилеглих навколишніх територій, характеристики самої площадки пам'ятки — розміри, площа, конфігурація, нахил поверхні, орієнтація по сторонах світу, експозиція по відношенню до водойми та інші параметри.

в) Бажано також, щоб при розробці формули та розрахунків просторової моделі бралися до уваги особливості ландшафтного тла, визначення ґрунтових різновидів, рослинних асоціацій та склад і стан угідь, які вкривають площу пам'ятки.

г) Ще одна група факторів, які імовірно визначали місця влаштування давніх поселень, а потім — майбутніх археологічних пам'яток є соціально детермінованими. Вони також, як і всі інші фактори, визначаються за допомогою аналізу параметризованої системи заселення, реконструйованої на основі аналізу положення вже відомих пам'яток. Мова йде положення пам'яток — колишніх НП на локальних та магістральних шляхах сполучень. Також значимими є типові відстані між сусідніми синхронними пам'ятками, їх індекси сусідства, характерні для кожного з природних та історико-культурних мікрорегіонів всього ІСО.

Останнім часом в Овруцькому проекті ми розробляємо варіант універсальної просторової моделі для ефективного виявлення, вивчення, прогнозування та визначення археологічного потенціалу яка включатиме *т р и* основні компоненти. Метою є спроба синтезувати модель, що буде спиратися на 1) побудову статистично визначених лімітуючих буферів гідро-мережі; 2) автоматизоване врахування локальних індексів сусідства і прогнозне розміщення давніх НП як топологічних вершин графів реконструйованої комунікаційної мережі в межах окреслених гідро-буферів; 3) прогнозне частково автоматизоване розміщення пам'яток (давніх НП) на вказаних індексами сусідства та топологією позиціях в місцях сумісної концентрації (збігу) найбільшої кількості максимально сприятливих умов гідро- і гео-положення.

Маємо ще раз наголосити, що формування всіх зазначених умов, параметрів та факторів відбувається лише на підставі та завдяки спеціально організованим процедурам дослідження та аналізу великих масивів даних, отриманих завдяки реалізованому високому САД.

Так, наприклад, розробка процедур визначення параметрів та застосування буферів навколо векторної гідрографічної мережі Овруцької волості, перш за все, потребувала тривалого та копіткого редагування базового векторного покриття річкової мережі практично біля кожного з сотень НП на підставі як векторизованих прив'язаних історичних карт так і загальнодоступних картографічних сервісів. Основним завданням у розробці буферів гідрографічної мережі як обґрунтованих інструментів просторового фокусування території, на якій знаходиться левова частка археологічних пам'яток є обчислення величини радіусу відповідних ГІС-генерованих буферів. Для цього в спеціальному гео-блоці бази даних фіксувалися відповідні параметри всіх поселенських населених пунктів X—XIII ст. Овруцької волості. Зауважимо, що на момент написання цієї статті база даних містить інформацію більш ніж про 1500 давньоруських археологічних пам'яток, які на підставі комплексного аналізу об'єднані в більш ніж 1000 населених пунктів X—XIII ст. Для аналізу геопозицій в даному випадку були відібрані практично всі 330 НП, які реконструйовані на основі поселенських пам'яток. Значна частина з цих НП мала в своїй основі дві і більше поселенські пам'ятки. Якщо в складі таких НП з поселеннями та укріпленнями входили могильники, тоді їх гео-позиція аналізувалася також, в тому числі й просторові співвідношення між синхронними поселенськими та поховальними пам'ятками. Гео-прострова позиція поховальних пам'яток по відношенню до водних артерій враховувалася окремо.

Для кожної з пам'яток фіксувалися мінімальні та максимальні відстані від водойми як для фронтальної берегової сторони так і від віддаленої од води сторони поселень, дані оброблялися окремо. Сортування в таблицях та візуалізація на графіках-діаграмах дозволила виявити основні масово повторювані типові інтервали відстаней від водної артерії. Графічне ранжування дозволило більш чітко проявити величину кроку і щаблі розподілу поселенських НП в залежності просторової позиції відносно води.

Загальний діапазон відстаней коливається в широких межах від кількох метрів й до 1400 м (рис. 4: 1). Ці максимальні цифри віддаленості поховальних пам'яток очевидно демонструють, перш за все, недоліки картування фрагментів векторної річкової мережі. Випадків, коли максимальні відстані сягають більш ніж 800 м від

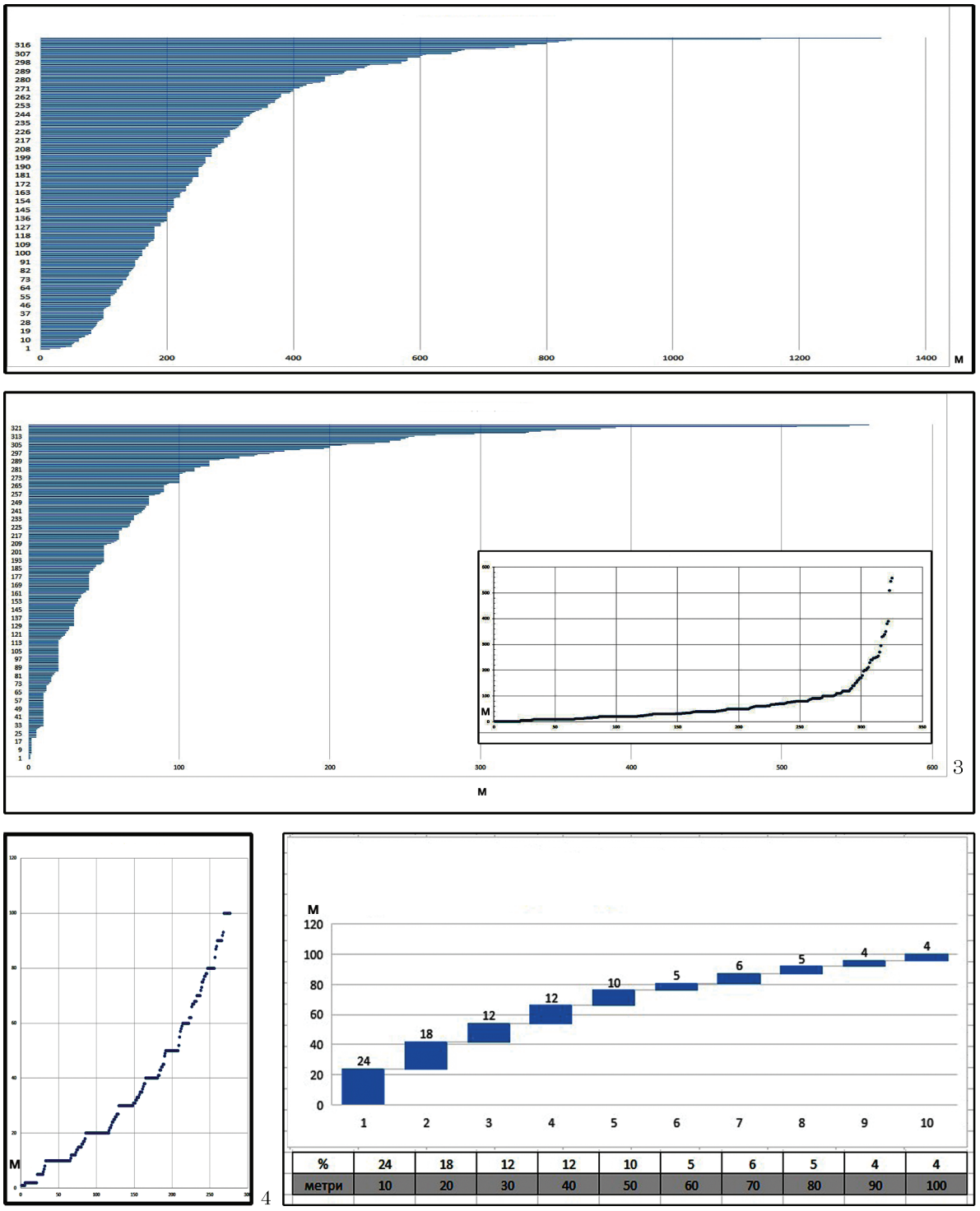

Рис. 4. Графіки розподілу давньоруських НП Овруцької волості в залежності від їх відстані до водойми: 1 — відстань від 1 до 1400 м (горизонтальна вісь — відстань в м, вертикальна вісь — кількість НП в базі даних); 2, 3 — відстань від 1 до 600 м (горизонтальна вісь — відстань в м, вертикальна вісь — кількість НП в базі даних); 4, 5 — відстань від 1 до 100 м (горизонтальна вісь — кількість НП в базі даних, вертикальна вісь — відстань в м)

водойми лише 10. Графіки (рис. 4: 2, 3) наочно демонструють також відносно дуже незначну кількість НП, віддалені частини яких (переважно — курганні могильники) розташовані в 600 та 400 м від річки чи струмка. Абсолютна більшість, 277 з 330 поселень (тобто 75—85 %) в населених пунктах знаходилася на відстанях від десятків і до однієї сотні метрів (рис. 4: 4, 5). Серед цієї основної групи з діапазоном від 10 до 100 м три чверті знаходилися на відстані не більше 50 м від водної артерії (рис. 4: 5). Отже, найбільш масове охоплення в 83 % створює 100-метровий буфер, побудований навколо векторизованого річкового покриття Овруцької волості. Зразок просторово-

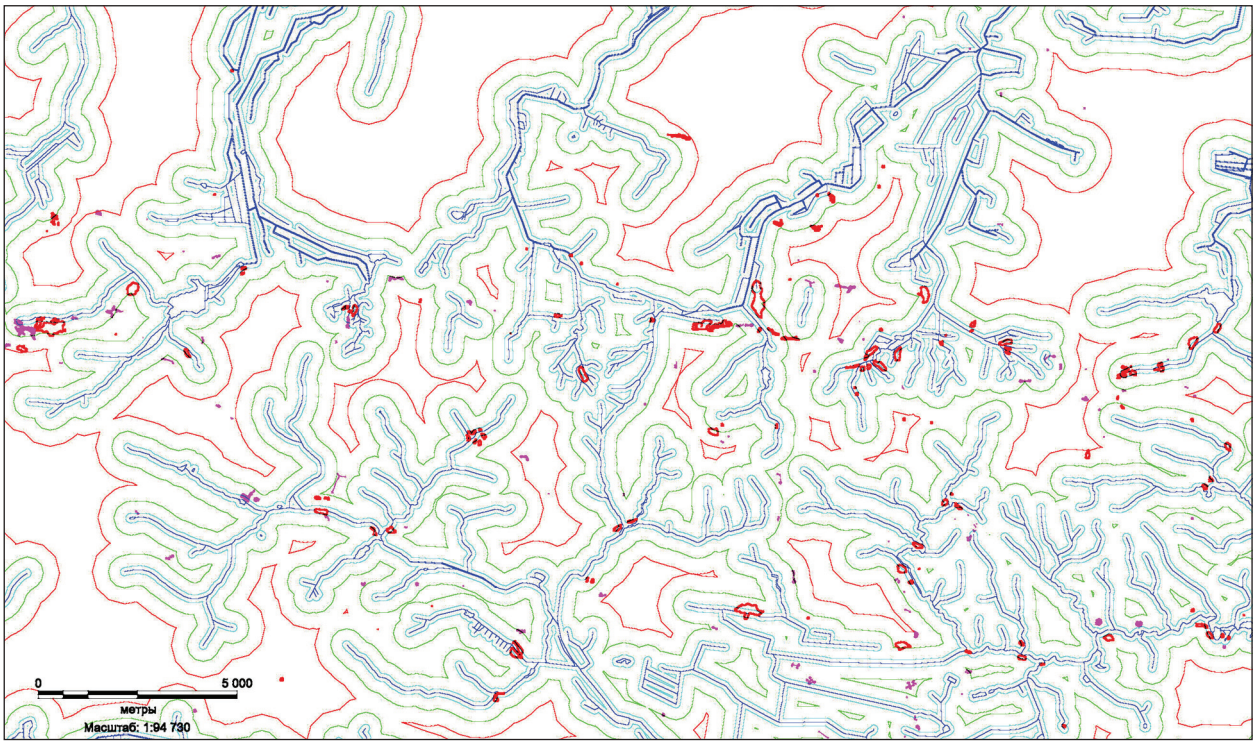

Рис. 5. Фрагмент картосхеми одного з регіонів Овруцької волості з розподілом давньоруських археологічних пам'яток відносно буферів річкової мережі з радіусом 100, 400 та 600 м

го розподілу давньоруських НП відносно річкової мережі та побудованих на її основі буферів з радіусами в 100, 400 та 600 м подано на окремій ілюстрації (рис. 5). Буфер з радіусом в 100 м займає площу в 4019 км^2, що складає 18 % від всієї площі Овруцької волості, яка згідно підрахунків становить 22300 км^2. Для порівняння, буфер з радіусом 400 м від води займає вже половину площі волості, а 800-метровий, відповідно, — 70 %. Отже, сфокусовані буфери з науково підібраними розмірними параметрами дозволяють суттєво звузити територію пошуку та сфокусувати площу обчислення археологічного потенціалу.

На даний час сукупно площу виявлених давньоруських пам'яток овруцької волості можливо оцінити приблизно в 1000—1200 га або, орієнтовно, в 10 км^2. Ця площа становить відповідно всього 0,04 % від площі всієї літописної Овруцької волості та 0,25 % від сукупної площі 100-метрового буферу, який окреслює типові гідрографічні межі «гео-екологічної ніші» давньоруських археологічних пам'яток.

Археологічний потенціал як ресурс історико-археологічної спадщини. Археологічний потенціал, як субдісципліна, має виразну перспективу практичного використання у розбудові завдань обліку, охорони та освітнього, туристичного, рекреаційного використання. Перспективи охорони з урахуванням отриманих показників археологічного потенціалу можуть і мають переходити від розпливчастих уявлень до кількісно і територіально чіткого планування та низки організаційних заходів, спрямованих на перехід до практичного обліку та подальшого ефективного захисту пам'яток археології.

В реальності теперішніх умов Житомирщини, та й всіх останніх 30 років зусиль по дослідженню її археологічної спадщини, підвищення ступеню наукової археологічної дослідженості саме цієї території та практичне наближення до визначення Археологічного потенціалу значної території цієї області ніяк не пов'язане зі станом охорони її археологічної спадщини. Це дві окремі реальності, які практично не перетинаються, а напрямки руху їх діаметрально протилежні.

В наших роботах попередніх років, присвячених вивченню та оцінці САД ми наводили більш ніж вражаючі дані про те, що з відомих на 2017 р. давньоруських пам'яток в держаному реєстрі перебувало 116 (7 %), а з них лише 44 (тобто 1/3 від зареєстрованих і менше 3 % від всіх відомих науці пам'яток X—XIII ст.) мали облікову документацію, яка ще й була дуже далекою від досконалості (Томашевський 2017, с. 272—273). З тих пір ситуація ще відчутно погіршилася зразу по кількох напрямках. Як ми вже зазначали наукове дослідження, виявлення та аналіз археологічних пам'яток Овруцької волості успішно продовжується. Натомість, справи з обліком археологічних пам'яток Житомирщини в національному та обласному реєстрах з тих пір не тільки не покращилися, але й значно погіршилися. Ніякої мови про власне дієву охорону археологічної спадщини регіону за таких умов не має навіть в перспективі.

Левова частина археологічних пам'яток знаходиться поза територією міст та населених пунктів. Це означає, що вони знаходяться в сучасних реаліях практично поза увагою та інтересами голів ОТГ. Знищення старих адміністративних

районів та утворення нових укрупнених, крім усіх інших проблем, спричинило фактичний хаос у пам'яткоохоронній сфері, оскільки за досвідом спілкування в регіоні виявляється, що навіть стара документація, якщо вона взагалі існувала, тепер відсутня як в ОТГ, так і в новоутворених укрупнених районах. Ніде в усіх трьох наявних адміністративних рівнях не має й мови про утворення та функціонування відповідних інспекцій та інспекторів археологічної спадщини. Після знищення інспекції в 2009 р. професійно підготовлених кадрів, здатних кваліфіковано вести справу охорони археологічних пам'яток практично не має. У 2014 р. Житомирська область закрила програму по складанню обласного «Зводу пам'яток історії та культури», тим самим припинила останній спосіб дослідження і обліку об'єктів своєї історико-археологічної спадщини. Нечуваних масштабів набув масовий розбій пам'яток археології мародерами з детекторами. Тільки на рівні області, в принципі, та за її зацікавленою участю можливо вирішувати практично всі нагальні проблеми археологічного обстеження археологічних пам'яток, організації їх обліку та охорони.

Аналіз комплексу причини та обставин, які зумовлюють такий унікально жахливий стан і очевидні протиріччя між порівняно дуже високим археологічним потенціалом області та ні з чим не порівняним катастрофічним станом справ з обліком та збереженням її археологічних пам'яток підготовлений нами і чекає на окрему публікацію та спеціальний розгляд відповідних інституцій.

Археологізація, уречевлення, його механізми та закономірності. Етапи, втрати та проблеми на шляхах археологічної інформації (8.2). Проблема спеціального вивчення і врахування втрат і деформацій на шляху від пошуку та виявлення археологічної пам'ятки і до її осмислення та публікації має свою більш ніж столітню історію. Втім, цей напрямок археологічної думки не був відносно популярним, а ці важливі розробки не були поширеними і широко розроблюваними.

Ще в 1888 р. славетний О. Монтеліус сформулював основні складності в археологічному пізнанні, відзначивши виразну частковість і фрагментарність археологічних матеріалів, їх похований і зруйнований характер, а також, втрати, які супроводжують етапи археологічного дослідження та презентації його результатів (Клейн 2004, с. 349).

До проблематики етапів формування та змісту археологічних джерел та осмислення всіх ланок на шляху археологічної інформації зверталися мислителі археологи. Тут варто назвати провідних авторів в певній хронологічній послідовності їх звернення до цієї проблематики: О. Монтеліус (1888), Г.-Ю. Еггерс (1959), С. Деніелс (1972), Д. Кларк, Л. Клейн (1975, 1991), М. Шиффер (1976), Л. Бінфорд (1977, 1978). Помітно, що сплеск інтересу до цього напрямку і варіанти ключових положень співпав з добою розквіту і

Послідовні стани та етапи проходження інформації у відповідності зі станом джерел (за Клейн 2004, с. 349)

Автор	Рік	Кількість	
		Рівні	Етапи
О. Монтеліус	1888	5	—
С. Деніелс	1972	7	6
Д. Кларк	1973	4	5
Л. Клейн	1975	14	—

згасання «Нової археології». Власне, спеціальне джерелознавче зацікавлення лідерів «Нової археології» до певної міри і означало зрушення основного акценту з культурного процесу до факторів (поведінки людей та артефактів), які спричиняють формування археологічних джерел.

Починаючи з О. Монтеліуса в різних форматах вчені поставали перед очевидною необхідністю виділяти і визначати послідовні стани та етапи проходження (або «пробігу») інформації у відповідності зі станом джерел. Так, число таких рівнів-станів та етапів в різних концепціях у різних авторів коливається від 4 до 14 (таблиця).

Найбільш цікавим, змістовним та корисним, з огляду саме на провідне значення археологічної пам'ятки, ми вважаємо «модель походження (або зумовленості) археологічної інформації», розроблену С. Деніелсом стосовно до ізольованого поселення. Вона відображає 7 послідовних станів джерела, 6 відповідних етапів перетворення інформації між ними і 6 фільтрів. Сім станів джерела та відповідної ним інформації за С. Деніелсом є такими: 1) потенційна популяція артефактів, запропонована культурною матрицею, 2) популяція, яка дійсно відклалася (deposition), 3) її фракція, що зберіглася, 4) частка, що потрапила до розкопаного об'єму, 5) виявлені артефакти, 6) враховані дані, 7) опубліковані дані (Deniels 1972, p. 204—209).

Д. Кларк, розглядаючи «пробіг» археологічної інформації від джерел до оприлюднення, сформулював комплекс теоретичних концепцій, що обумовлюють перехід від кожного з цих рівнів до наступного та дослідження фільтрів на шляхах руху між станами джерел. Ці положення мають, на наш погляд, важливе і актуальне значення для методологічного та практичного розвитку сучасного наукового археологічного пам'яткознавства, як серцевини теорії археології. Їх стисло можливо сформулювати в такий спосіб: *Переддепозиційна* та *депозиційна* теорія вивчає і пояснює що відбувається з елементами матеріальної культури *до* та *під час* їх відкладення у культурному шарі та могилах. *Постдепозиційна* теорія вивчає процеси у пам'ятках, які діють на залишки минулого в землі після відкладення. *Теорія виявлення* вивчає і аналізує методи й способи польових досліджень; контролює повноту і об'ємність фіксації результатів;

виявляє і встановлює спотворення інформації на цьому етапі для оцінки досліджень пам'яток. *Теорія аналізу* вивчає способи вилучення інформації з досліджуваних пам'яток і встановлює те, що саме було виявлено і стало даними науки. *Теорія інтерпретації* дозволяє археологу отримувати висновки про процеси та події у минулих суспільствах на основі даних, отриманих з археологічних джерел (Clarke 1973).

В ті ж часи закінчення ери «Нової археології» з'явилося усвідомлення, що на шляху пробігу від процесів давнього життя через археологічні пам'ятки до письмового звіту археолога інформація не тільки зменшується, але й трансформується. Частини інформації в процесі поетапного відкладання та утворення верств відслонень зберігаються, частини — втрачаються, частини — спотворюються та засмічуються сторонніми за часом та обставинами походження факторами. Відмирання й тління; переплетення взаємодії мінералізації та органічного розкладу; переміщення від перекопів; пізніші втручання та інвазії; різноманітні, різночасові і різнофункціональні природні та антропогенні впливи — всі ці процеси потребують свого спеціального сучасного комплексного міждисциплінарного дослідження, узагальнення та осмислення. Видається логічним, що таке вивчення має відбуватися в межах саме археологічного пам'яткознавства та його відповідних структурно-тематичних розділів. Тому таким важливим є вивчення деталізованої історії виникнення та існування археологічних пам'яток, а також дослідження типів археологічної речовини в її складових — природної (органічної та неорганічної, різночасових екофактів) та культурної (артефактів, археологічних об'єктів). Фактори, які визначають *рух інформації* через шлюзи на шляху між визначеними етапами (на її втрати та трансформації) М. Шиффер розділяв на культурні і природні (Schiffer 1976, p. 14—15). Ці втрати накопичуються та укладаються в певну різнорівневу і додатково ускладнену структуру. З'ясована таким чином складність структури та самих процесів і явищ археологізації і уречевлення, утворення й трансформацій археологічних джерел (тобто — пам'яток) означає необхідність формування багатоступеневої дослідницької і аналітичної археологічної процедури, набагато більш складної, ніж в інших дисциплінах.

С. Деніелс у намаганні практичного подолання суб'єктивності підкреслював, що мав справу з ходом інформації з минулого і, відповідно, зі зворотним рухом пізнання — від сучасності (Deniels 1972). Його статті про «дослідницький план» пізнання минулого сучасним дослідником містили важливі схеми такого дизайну досліджень, в яких його головним інтересом була реалізація каскадного пробігу археологічної інформації, але, на жаль (*А. Т.*), — *без етапу пошуку і виявлення*.

В цій проблематиці, крім шлюзів, активно використовується поняття конверсії та реконверсії інформації. Конверсія — це шлях до утворення археологічного джерела, перш за все — археологічної пам'ятки, це фази утворення і вмирання колишнього НП, уречевлення його матеріальної культури та споруд, в також фази дослідження (розвідка, розкопки, фіксація і т. д.). Реконверсія — це не відхід від минулої реальності, а повернення до неї (Клейн 2004, с. 352, 363). Це шлях наукового розшифровування від першоджерела, від археологічної пам'ятки до розуміння давнього окремого соціуму і суспільства, механізмів його постання, існування, його історичної долі та спадщини.

Результатом цих тодішніх розробок став постулат про виключну важливість глибокого і спеціального дослідження джерел і самого процесу їх дослідження та наступної обґрунтованої інтерпретації. В середині 70-х рр. XX ст. М. Шиффер, учень Л. Бінфорда, ствердив важливість внесення цієї проблематики до розряду центральних в археології. Л. Бінфорд сформулював необхідність мати свою особливу теорію середнього рівня, яка зв'язуватиме статичні (викопні) факти сучасності з динамікою подій минулого (ed. Binford 1977). Він також вів мову про потребу встановити умови, які створюють археологічні факти і висловлював сподівання відкрити зв'язки між діючим живими системами і статичними археологічними продуктами, створеними динамікою ситуації (Клейн 2011, с. 326—328). Л. Бінфорд, як зауважив Л. Клейн (2011, с. 329), сформулював розуміння законів формування джерел як центру археологічної методології, що незвично для «Нової археології». Л. Клейн також вкотре констатував (2004, с. 391), що логічним стрижнем і гносеологічною основою повного конкретно-археологічного дослідження виявляється процес перетворення інформації, що веде від фактичного матеріалу (безпосередніх об'єктів археології) до його тлумачення в поняттях історії, соціології, культур-антропології.

Стислий історіографічний нарис демонструє важливість і актуальність зазначеної проблематики як центрального ядра всієї археологічної науки та її методології. На жаль, реального повноцінного розвитку, поширення, адаптації та практики успішної реалізації цей напрямок всебічного дослідження археологічного джерелознавства після його формулювання так і не отримав. Цілком очевидною є необхідність подальшого розвитку цього напрямку, корекції певних засадничих положень і розробка реальних дослідницьких підходів, алгоритмів, процедур та послідовностей.

Спираючись на матеріали та досвід Овруцького проекту можемо зазначити декілька значимих, на нашу думку, положень. Знайомство з роботами вчених, які першими визнали необхідність спеціального вивчення шляху від археологічних першоджерел до осмислень знову переконує в необхідності і закономірності понятійного уточнення: мова має йти не про загальне поняття джерела, а саме про археологічні пам'ятки. Археологічні пам'ятки як природно найбільш

цілісні, просторово визначені залишки НП — окремого базового первинного соціального організму у складі більшого ІСО давнини. Слід зауважити, що не дивлячись на дуже широкий спектр понять і термінів, які застосовувалися в уже зазначених вище працях (джерела, матеріали, об'єкти, артефакти, знахідки, залишки та ін.) ключові вчені — творці та піонери цього напрямку в особливо важливих формулюваннях використовували слова-терміни пам'ятки або поселення. І це закономірно, оскільки саме в конкретних пам'ятках, їх просторових межах та в культурно-хронологічних і господарських контекстах знаходяться всі науково вірогідні матеріали, комплекси, знахідки та інше. Дослідження деталей, нюансів уречевлення, утворення та деформацій джерел можливо уявити і реалізувати в контексті, умовах і особливостях певної археологічної пам'ятки. Встановлення археологічної пам'ятки в центрі і на початку методологічної структури та ланцюга дослідницьких операцій неодмінно має спричинити корінні зрушення у структурі теорії, методики та практики археологічних досліджень в цілому. Але особливо це стосується змін завдань, акцентів, стратегії, тактики та практики вивчення археологічних пам'яток із застосуванням модифікованих і осучаснених вже визначених попередниками етапів і шлюзів на шляху руху інформації від пам'яток — першоджерел до представлення, осмислення та інтерпретації.

Окреме непросте сучасне питання стосується *пошуку та виявлення* археологічних пам'яток. В схемах і каскадах перетворення і дешифрування археологічної інформації, про які мова йшла вище, *ми практично не знаходимо* цих термінів і самих тих процесів і явищ, які вони означують. Виходить, що *процес і факт виявлення (завдяки процесу пошуку)*, допоки ще не має об'єктів археології і фактичного матеріалу, не має інформації та звісно, — її перетворення — він опиняється поза конкретно-археологічним дослідженням. Нагадаємо, що саме «видобування» джерел успішно та ефективно реалізується завдяки детальному дослідженню вже виявлених джерел — археологічних пам'яток, статистичному масовому аналізу складових їх позицій та ключових параметрів. Таким чином, саме сукупність пошуково-аналітичних методик та знань є висхідною стартовою складовою всього дослідницького шляху й процесу, його утворюючою ланкою та умовою. Питання внесення пошукових, первинних реєстраційних операцій до існуючої структури конверсії та реконверсії археологічної інформації має актуальний науковий та практичний характер. Розробка основних тематичних блоків та програм археологічного пам'яткознавства на базі запропонованої нами структури і матеріалах та досвіду Овруцького проекту здійснюється в кореляції та врахуванні положень ідеї про провідне значення первинного вивчення археологічних джерел та руху археологічної інформації.

* * *

На *завершення* вважаємо ще раз необхідним підкреслити ключове значення спеціального вивчення і осмислення внутрішнього археологічного пам'яткознавства як серцевини для подальшого розвитку всієї археологічної науки. Академічний прогрес цього напрямку, на нашу думку, залежить від зацікавленої підтримки керівними структурами профільної інституції спеціального стимулювання розробки відповідних тем наукових та дисертаційних робіт, проведенні цільових наукових конференцій, укладанні збірок та монографій, а також у активізації всіх необхідних форм популяризації та презентації основних складових сформульованих розділів та розробок. Певні аспекти представленого тут наукового археологічного пам'яткознавства вже наявні в прийнятій стратегії ІА НАН України. На даному етапі є можливість додаткового оновлення і структурованого викладу всіх сформульованих положень в їх органічному взаємозв'язку, як одного з найбільш актуальних та інноваційних напрямків розвитку комплексних міждисциплінарних історико-культурних гуманітарних досліджень. Мова йде не тільки про вітчизняну археологічну науку, але й про потенційну актуальність наукового археологічного пам'яткознавства для європейської та світової археології. Логічним та виправданим є більш вагоме та розгорнуте представлення наукового археологічного пам'яткознавства для викладання на спеціалізованих кафедрах відповідних вузів у межах спеціальних курсів магістерських програм (як в НАУКМА). Теж саме стосується поширення знань про цю субдісципліну для аспірантів археологів. Для повноцінного розвитку наукового археологічного пам'яткознавства важливою є поява та розвиток проектів, подібних Овруцькому, як базових середовищ для розвитку відповідних положень і методичних прийомів дослідження археологічних пам'яток в інших історико-культурних та природних умовах. Розгортання програм та розширення практики спеціального вивчення наукового археологічного пам'яткознавства відкриває реальні можливості для науково обґрунтованої реорганізації всієї справи державного і регіонального обліку археологічних пам'яток та докорінної зміни засад пам'яткоохоронної політики.

ЛІТЕРАТУРА

Борисов, А. В. 2017. Історія та сучасний етап археологічного дослідження Богуславського Поросся та оцінка потенційної кількості пам'яток археології. *Археологія і давня історія України*, 4 (25): Дослідження археологічної спадщини Східної Волині (до 120-річчя з дня народження Ф. А. Козубовського), с. 286-295.

Борисов, А., Мисак, В. 2022. Відображення ступеню археологічної дослідженості територій засобами просторової статистики. *Простір в історичних дослідженнях*, 3, с. 4-11.

Гриневецький, В. Т., Маринич, О. М., Шевченко, Л. М. 1994. *Стаціонарні геофізичні і геохімічні дослідження ландшафтів Київського Полісся*. Київ: Наукова думка.

Клейн, Л. С. 1977. К оценке эмпиризма в современной археологии. *Проблемы археологии и этнографии*, 1, с. 13-22.

Клейн, Л. С. 1978. *Археологические источники*. Ленинград: Ленинградский государственный университет.

Клейн, Л. С. 2004. *Введение в теоретическую археологию*. I: Метаархеология. Санкт-Петербург: Бельведер.

Клейн, Л. С. 2010. *Формула Монтелиуса (шведский рационализм в археологии Мальмера)*. Донецк: Донецкий национальный университет.

Клейн, Л. С. 2011. *История археологической мысли*. II. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский университет.

Петров, В. П. 1968. *Подсечное земледелие*. Киев: Наукова думка.

Томашевський, А. П. 1993. *Населення Східної Волині V—XIII ст. н. е. (система заселення, екологія, господарство)*. Дисертація к. і. н. ІА НАН України.

Томашевський, А. П. 1998. Перспективи та проблеми комплексного вивчення і збереження історико-культурної та палеоприродної спадщини на зламі тисячоліть. В: *Людина в ландшафті XXI століття: гуманізація географії*. Київ, с. 130-135.

Томашевський, А. П. 2004. Комплексне збереження історико-археологічної та природної спадщини: територіальний імператив. *Екологічний вісник*, 6 (28), листопад-грудень, с. 2-5.

Томашевський, А. П. 2005. Вклад В. П. Петрова у становлення вітчизняних еколого-господарських досліджень слов'яно-руської доби. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*, 73—75, с. 72-74.

Томашевський, А. П. 2010. Просторові та палеоекологічні дослідження південноруських земель: результати, нові підходи та перспективи. *Археологія і давня історія України*, 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології, с. 174-206.

Томашевський, А. П. 2017. Історія та ступінь археологічного дослідження літописної Овруцької волості. *Археологія і давня історія України*, 4 (25): Дослідження археологічної спадщини Східної Волині (до 120-річчя з дня народження Ф. А. Козубовського), с. 240-285.

Томашевський, А. П. 2019. Ступінь археологічної дослідженості: методика, практика, результати та перспективи майбутнього. В: Чабай, В. П. (ред.). *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи*. Київ: ІА НАН України, с. 77-90.

Томашевський, А. П. 2020a. Просторовий та не інвазивний імперативи Овруцького проекту. В: Малолітнева, В. К. (ред.). *Археологічна спадщина — погляд згори: правові та організаційні засади використання даних аерокосмічної зйомки для охорони та дослідження археологічної спадщини. Матеріали науково-практичної конференції, Київ, 6 листопада 2020 р*. Київ: Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Мамутова НАН України, с. 123-137.

Томашевський, А. П. 2020b. Агломерації літописної Овруцької волості. *Археологія і давня історія України*, 2 (35), с. 58-75.

Томашевський, А. П. 2022. Археологічні розвідки та обстеження. Сучасність в контексті сторічного ювілею М. П. Кучери. *Археологія і давня історія України*, 3 (44), с. 66-73.

Binford, L. R. (ed.). 1977. *For Theory Building in Archaeology: Essays on Faunal Remains, Aquatic Resources, Spatial Analysis, and Systemic Modeling (Studies in Archeology)*. New York: Academic Press.

Clarke, D. L. 1973. Archaeology: the Loss of Innocence. *Antiquity*, 47, p. 6-18.

Daniels, S. G. H. 1972. Research Design Models. In: Clarke, D. L. (ed.). *Models in Archaeology*. London: Methuen, p. 201-229.

Darvill, T., Fulton, A. K. 1998. *MARS: The Monuments at Risk Survey of England 1995. Main Report*. Project Report. London; Poole: English Heritage and Bournemouth University.

Malmer, M. P. 1962. *Jungneolithische Studien*. Acta Archaeologica Lundensia, 8 (2). Bonn: R. Habelt.

Rydzewski, J. 1986. Przemiany stref zasiedlenia na wyżynach lessowych zachodniej Małopolski w epoce brązu i żelaza. *Archeologia Polski*, 31, s. 125-194.

Schiffer, M. B. 1976. *Behavioral Archaeology*. New York: Academic Press.

REFERENCES

Borysov, A. V. 2017. Istoriia ta suchasnyi etap arkheolohichnoho doslidzhennia Bohuslavskoho Porossia ta otsinka potentsiinoi kilkosti pam'iatok arkheolohii. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (25): Doslidzhennia arkheolohichnoi spadshchyny Skhidnoi Volyni (do 120-richchia z dnia narodzhennia F. A. Kozubovskoho), s. 286-295.

Borysov, A., Mysak, V. 2022. Vidobrazhennia stupeniu arkheolohichnoi doslidzhenosti terytorii zasobamy prostorovoi statystyky. *Prostir v istorychnykh doslidzhenniakh*, 3, s. 4-11.

Hrynevetskyi, V. T., Marynych, O. M., Shevchenko, L. M. 1994. *Statsionarni heofizychni i heokhimichni doslidzhennia landshaftiv Kyivskoho Polissia*. Kyiv: Naukova dumka.

Klein, L. S. 1977. K otsenke empirizma v sovremennoi arkheologii. *Problemy arkheologii i etnografii*, 1, s. 13-22.

Klein, L. S. 1978. *Arkheologicheskie istochniki*. Leningrad: Leningradskii gosudarstvennyi universitet.

Klein, L. S. 2004. *Vvedenie v teoreticheskuiu arkheologiiu*. I: Metaarkheologiia. Sankt-Peterburg: Belveder.

Klein, L. S. 2010. *Formula Monteliusa (shvedskii ratsionalizm v arkheologii Malmera)*. Donetsk: Donetskii natsionalnyi universitet.

Klein, L. S. 2011. *Istoriia arkheologicheskoi mysli*. II. Sankt-Peterburg: Sankt-Peterburgskii universitet.

Petrov, V. P. 1968. *Podsechnoe zemledelie*. Kiev: Naukova dumka.

Tomashevskyi, A. P. 1993. *Naselennia Skhidnoi Volyni V—XIII st. n. e. (systema zaselennia, ekolohiia, hospodarstvo)*. Dysertatsiia k. i. n. IA NAN Ukrainy.

Tomashevskyi, A. P. 1998. Perspektyvy ta problemy kompleksnoho vyvchennia i zberezhennia istoryko-kulturnoi ta paleopryrodnoi spadshchyny na zlami tysiacholit. In: *Liudyna v landshafti XXI stolittia: humanizatsiia heohrafii*. Kyiv, s. 130-135.

Tomashevskyi, A. P. 2004. Kompleksne zberezhennia istoryko-arkheolohichnoi ta pryrodnoi spadshchyny: terytorialnyi imperatyv. *Ekolohichnyi visnyk*, 6 (28), lystopad-hruden, s. 2-5.

Tomashevskyi, A. P. 2005. Vklad V. P. Petrova u stanovlennia vitchyznianykh ekoloho-hospodarskykh doslidzhen slov'ianoruskoi doby. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Filosofiia. Politolohiia*, 73—75, s. 72-74.

Tomashevskyi, A. P. 2010. Prostorovi ta paleoekolohichni doslidzhennia pivdennoruskykh zemel: rezultaty, novi pidkhody ta perspektyvy. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1: Problemy davnoruskoi ta serednovichnoi arkheolohii, s. 174-206.

Tomashevskyi, A. P. 2017. Istoriia ta stupin arkheolohichnoho doslidzhennia litopysnoi Ovrutskoi volosti. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (25): Doslidzhennia arkheolohichnoi spadshchyny Skhidnoi Volyni (do 120-richchia z dnia narodzhennia F. A. Kozubovskoho), s. 240-285.

Tomashevskyi, A. P. 2019. Stupin arkheolohichnoi doslidzhenosti: metodyka, praktyka, rezultaty ta perspektyvy maibutnoho. In: Chabai, V. P. (ed.). *I Vseukrainskyi arkheolohichnyi z'izd: materialy roboty*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 77-90.

Tomashevskyi, A. P. 2020a. Prostorovyi ta ne invazyvnyi imperatyvy Ovrutskoho proektu. In: Malolitneva, V. K. (ed.). *Arkheolohichna spadshchyna — pohliad zghory: pravovi ta orhanizatsiini zasady vykorystannia danykh aerokosmichnoi*

ziomky dlia okhorony ta doslidzhennia arkheolohichnoi spadshchyny. Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii, Kyiv, 6 lystopada 2020 r. Kyiv: Instytut ekonomiko-pravovykh doslidzhen imeni V. K. Mamutova NAN Ukrainy, s. 123-137.

Tomashevskyi, A. P. 2020b. Ahlomeratsii litopysnoi Ovrutskoi volosti. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (35), s. 58-75.

Tomashevskyi, A. P. 2022. Arkheolohichni rozvidky ta obstezhennia. Suchasnist v konteksti storichnoho yuvileiu M. P. Kuchery. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (44), s. 66-73.

Binford, L. R. (ed.). 1977. *For Theory Building in Archaeology: Essays on Faunal Remains, Aquatic Resources, Spatial Analysis, and Systemic Modeling (Studies in Archeology).* New York: Academic Press.

Clarke, D. L. 1973. Archaeology: the Loss of Innocence. *Antiquity*, 47, p. 6-18.

Daniels, S. G. H. 1972. Research Design Models. In: Clarke, D. L. (ed.). *Models in Archaeology*. London: Methuen, p. 201-229.

Darvill, T., Fulton, A. K. 1998. *MARS: The Monuments at Risk Survey of England 1995. Main Report.* Project Report. London; Poole: English Heritage and Bournemouth University.

Malmer, M. P. 1962. *Jungneolithische Studien*. Acta Archaeologica Lundensia, 8 (2). Bonn: R. Habelt.

Rydzewski, J. 1986. Przemiany stref zasiedlenia na wyżynach lessowych zachodniej Małopolski w epoce brązu i żelaza. *Archeologia Polski*, 31, s. 125-194.

Schiffer, M. B. 1976. *Behavioral Archaeology*. New York: Academic Press.

A. P. Tomashevski

THE NEWEST APPROACHES AND METHODS IN THE SCIENTIFIC ARCHAEOLOGICAL STUDY OF SITES OF OVRUCH PROJECT

The achieved and constantly growing parameters of the degree of archaeological research in the Ovruch project have made it relevant and necessary to the methodological and methodical generalize mechanisms and analytical perspectives of the research process itself.

It has finally become clear that practically all the main research, record-keeping, analytical, scientific and practical blocks of the project programs are also part of a current comprehended modern scientific archaeological monument study (SAMS). Scientific archaeological monument studies as the core and basis of archaeological source studies. Scientific archaeological monumentology in this version, format and depth of study should inevitably become the core of archaeological methodology and methods. The article presents 10 sections — directions of SAMS.

1. The parameterized history of the discovery, study, mapping and recording of specific archaeological monuments (sites) of the relevant historical social organism (ISO). 2. Registration, recording, analysis of archaeological monuments in a universal database integrated with a GIS map. 3. Modern methods and procedures for effective mass non-invasive detection and study of archaeological monuments. Varieties of archaeological exploration, surveys, visits, monitoring, and predictive modeling. 4. General archaeological survey: problems, principles, methods, prospects. 5. Development of scientific and organizational foundations, principles, conditions and methods for the implementation of the National Program of Archaeological Survey of Ukraine. Defining comprehensive programs in the core of scientific archaeological monument studies: 6. The degree of archaeological research (DAR); a set of operations for its study, definition and evaluation. 7. Archaeological potential, its levels, types, methods of determination. Principles, tasks, methods, research procedures. 8. Five directions study of the fundamental issues of archaeological monumentation: a) Investigation of the time and circumstances of the emergence, stages and history of archaeological monuments (sites). b) Studying the stages, content of cognitive and logical losses and deformations (filters and gateways) on the way from discovery to final comprehension and publication of an archaeological monuments. c) Research on the problems of choosing the place of an ancient settlement, studying the multilayered monuments. d) Problems and tasks of studying the cultural layer of monuments. e) Archaeological monuments as capsules of time and ancient environment. 9. Research of risks and threats to archaeological sites, their classification and assessment. 10. Modern monument protection aspects of scientific archaeological monumentology. Problems and prospects in the light of the experience of the Ovruch project.

The article also formulates and analyzes all the basic conditions, prerequisites, and fundamental principles of the emergence of the modern scientific archaeological monument study (SAMS) based on the experience and achievements of the Ovruch project. The role of long-term research projects devoted to the comprehensive study of historical social organisms of the past is considered. The basic principle is the spatial approach, the orientation of source studies to the archaeological monuments as the site of an ancient settlement. The condition and main factor for the deployment of the entire spectrum of SAMS is the achieved high degree of archaeological research (DAR). In this case, the main efforts are aimed at the most efficient mass detection, parameterization and registration of archaeological monuments. A detailed structured study of the geoposition of monuments opens up the possibility of studying the settlement system and economic use of nature at a fundamentally new level, and also forms the mechanisms of unprecedentedly effective predictive modeling and field search.

The article comparatively analyzes the results of the implemented DAR and clearly demonstrates new horizons of knowledge and capabilities of methods obtained as a result of increasing the DAR by more than an order of magnitude. The possibilities and tasks of the complex of methods for studying and assessing the archaeological potential of the ISO territory are separately clearly characterized.

Keywords: Ovruch project, scientific archaeological monument study, degree of archaeological research, archaeological potential, historical social organism, National Program of Archaeological Survey of Ukraine, archaeological monument, methodology, method, risks, inhabited locality, spatial approach, monument study, monument protection

Одержано 11.11.2023

ТОМАШЕВСЬКИЙ Андрій Петрович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
TOMASHEVSKYI Andrii, Ph. D., Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-1709-6630,
e-mail: tomashevsky@ukr.net.

М. Ю. Відейко

КОНФЕРЕНЦІЯ «АРХЕОЛОГІЧНА СПАДЩИНА МІЖ КАРПАТАМИ ТА КАВКАЗОМ»

Міжнародна наукова конференція, організована Євразійським Відділом (Eurasien-Abteilung) Німецького археологічного інституту (Deutsches Archäologisches Institute, далі — DAI) у співпраці з Ясським Інститутом археології (Institutul de Arheologie Iaşi) Румунської академії, відбулася 21—23 листопада 2023 р. у м. Ясси, Румунія. Однією з головних її цілей є *«надати платформу для представлення поточного стану археологічних досліджень у регіоні, якому загрожує війна. Незважаючи на виклики, цей форум пропонує можливість продемонструвати поточну роботу, стійкість і значення археологічних зусиль перед обличчям лиха. Основу цієї конференції також є мета зміцнити зв'язки між українськими дослідниками та їх колегами з Республіки Молдова та Румунії»* (з програми конференції). На відкритті виступили представники DAI, Румунської Академії Наук та посольства Німеччини у Румунії. У їх промовах неодноразово наголошувалось на небезпеці, яку несе російська агресія та висловлювалась підтримка боротьбі, яку веде Україна.

Організатори цього наукового форуму виходили з тієї обставини, що Північно-Понтійський регіон з доісторичних часів був вирішальним перехрестям культурних контактів між Центральною й Південно-Східною Європою та просторими степовими ландшафтами Євразії. Розташований між багатими на ресурси гірськими хребтами Карпат і Кавказу, перехрещений великими річками, що були водними шляхами разом із Чорним морем, у давнину цей регіон був плавильним котлом для культур і традицій і коридором для потоку людей, речей та ідей, створюючи міст між Сходом і Заходом.

Таким чином, у наш час особливої ваги набуває культурний і науковий обмін у цьому про-

Відкриття конференції. Виступ Свенда Хансена, голови Євразійського департаменту DAI

сторі. Слід враховувати, що і досі тінь залізної завіси зберігає вплив на археологію в регіоні, коли у вивченні культурних явищ давніх часів вчені часом зупиняються на сучасних державних кордонах. На додачу до цього, російська загарбницька війна ставить значні виклики для археології та загрожує науковцям і культурній спадщині українського народу.

Із самого початку війни Німецький археологічний інститут у різні способи надає підтримку українським археологам. Це включає наукові стипендії, підтримку моніторингових експедицій в деокупованих регіонах, забезпечення

© М. Ю. ВІДЕЙКО, 2023

Сесія постерів на конференції

Відвідання українськими археологами археологічного музею Ясського університету під час конференції

безперервності досліджень та збереження археологічної спадщини документацією, засобами оцифрування тощо. Незважаючи на виклики часу, науковий форум у Яссах став можливістю продемонструвати стійкість і значення археологічних зусиль перед обличчям лиха.

Екскурсія учасників конференції до заповідника у селі Кукутень

Всього до програми конференції було включено близько 50 доповідей, частину яких представлено постерами. Враховуючи співавторів багатьох доповідей, загальне число учасників становило понад 80. Доповіді були структуровані у чотирьох сесіях, які відбувалися послідовно: *«Потік людей, плавлення культур: Велике переселення народів та культурні трансформації навколо Карпат»; «На околиці імперій: взаємодія між степовими кочовиками, грецькими колоністами та римськими правителями», «Кування металу, кування мереж: металургія міді та бронзи між Карпатами і Кавказом»; «Освоєння північно-понтійського степу: перехрестя ранніх землеробів і скотарів»*.

Доповіді в межах сесій були розміщені у хронологічному порядку. Подібна організація виступів надала унікальну можливість усім учасникам ознайомитися із доробком колег по різноманітним напрямкам досліджень. З України було представлено 24 доповіді (майже половина від загального числа), в тому числі 10 постерів. Їх підготували археологи, які працюють в університетах, музеях та Інституті археології НАН України, географічно представлені регіони від Харкова на Сході до Одеси і Борщева на Заході. Хронологічний діапазон доповідей на конференції — від мезоліту до середньовіччя. Через війну частина учасників виступала в онлайн-режимі, або їх доповіді були виголошені організаторами конференції.

Майже в усіх доповідях, представлених археологами з України, піднімалася тема війни та її впливу на пам'ятки, колекції, дослідження і дослідників. Зокрема, у доповіді к. і. н. Олени Дзнеладзе йшлося про долю античних ювелірних прикрас з Херсонського обласного краєзнавчого музею, пограбованого росіянами 2022 року.

Під час конференції румунські колеги організували відвідини археологічного музею Ясського університету, у якому зібрано вражаючу колекцію знахідок із розкопок культури Кукутень.

В останній день конференції було організовано екскурсію до археологічних пам'яток, зокрема, заповідника біля села Кукутень та городища раннього залізного віку Котнарь-Каталіна.

У селі Кукутень була можливість оглянути музеєфіковану гробницю у фракійському кургані, а також реконструкцію селища культури Кукутень, створену в межах дослідницького проекту з експериментальної археології ще 2004 року. Там же оглянули базу археологічної експедиції Ясського університету, яка відновила дослідження епонімної пам'ятки культури Кукутень, а також проводить експериментальні роботи з відтворення технологій виготовлення кукутенської кераміки.

Одержано 1.12.2023

ВІДЕЙКО Михайло Юрійович, доктор історичних наук, професор, Київський Столичний університет імені Бориса Грінченка, Київ, Україна.
VIDEIKO Mykhailo, doctor of historical sciences, professor, Kyiv Metropolitan Borys Grinchenko University, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-4873-5092,
e-mail: my.videiko@kubg.edu.ua.

ПАМ'ЯТІ КОЛЕГИ

З глибоким сумом колектив Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» повідомляє, що 10 грудня 2023 р. пішов у засвіти колишній співробітник науково-дослідного відділу археології Михайло Віталійович Роздобудько.

Теплими спогадами згадаймо цю чудову людину, талановитого науковця, неординарну особистість. Народився Михайло Віталійович Роздобудько 8 листопада 1948 р. у м. Переяславі-Хмельницькому (нині м. Переяслав) Київської обл. Мати, Євдокія Сергіївна Нестеровська, працювала у Переяслав-Хмельницькому історичному музеї науковцем, згодом завідувачем відділу фондів. Михайло Роздобудько з дитинства призвичаївся до музейного життя. Навчався у Київському державному університеті імені Тараса Шевченка, де закінчив геологічний факультет (1967—1972 рр.).

Трудову діяльність розпочав у Правобережній геологічній експедиції (1972—1973), згодом працював у Закарпатській геологічній експедиції (1973—1991), Черкаській геологорозвідувальній експедиції (1991—1994), де обіймав посади геолога, старшого геолога, головного геолога.

З 1994 по 2017 рр. Михайло Віталійович працював у Переяслав-Хмельницькому державному історико-культурному заповіднику (згодом — Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав») старшим науковим співробітником науково-дослідного археологічного відділу (1994—2007), науково-дослідного відділу «Археологічний музей» (2007—2017).

М. В. Роздобудько організував та брав участь у більш ніж 20 археологічних експедиціях, ним було відкрито та введено до наукового обігу декілька десятків нових археологічних пам'яток. За результатами проведених археологічних досліджень він склав 14 наукових звітів.

Михайло Віталійович РОЗДОБУДЬКО

Багаторічна невтомна робота Михайла Віталійовича з дослідження археологічних пам'яток узбережжя Канівського водосховища, що довгі десятиліття розмивалися й знищувалися, принесла свої плоди: він організував експедицію, відкрив численні пам'ятки різних епох та надихнув на цю необхідну роботу колег та краєзнавців. Нанесені ним на археологічні карти пам'ятки репрезентували цілі пласти давньої історії регіону, до цього невідомі або слабо вивчені археологами. Саме завдяки його ініціативі та енергійним практичним зусиллям, високій кваліфікації та відданості своїй справі для археологічної науки була врятована цінна інформація, що заповнила маловідомі сторінки історії краю. Зокрема це стосується проблем степового енеоліту (пивихинська культура), культур епохи бронзи в Середньому Подніпров'ї (середньодніпровська культура, культура кулястих амфор, бабинська культура),

М. В. Роздобудько під час розвідки: обстеження оголень берега Канівського водосховища

раннього залізного віку (скіфські пам'ятки Переяславського Лівобережжя).

Значним досягненням та заслугою вченого було дослідження городища «Долудаїв городок», на якому проведені розкопки земляних укріплень та культурного шару, в результаті чого важлива, але мало вивчена пам'ятка була нарешті датована. Дослідженнями М. В. Роздобудька було доведено, що пам'ятка споруджувалася у два етапи, між якими був суттєвий хронологічний проміжок: закладене городище було ще у кіммерійський час, але активно використовувалося скіфами у V—IV ст. до н. е.

Михайло Віталійович був ініціатором та дослідником переяславських «змійових» валів, здійснив їх картографування, суттєво уточнив існуючі на той час окомірні плани. У 1995—1996 рр. М. Роздобудьком та Д. Тетерею проведені розкопки цих валів, що дало змогу датувати пам'ятку. Розкопки т. зв. Великого валу однозначно засвідчили — його насип лягає на культурний шар поселення черняхівської культури III — початку V ст. і споруджений не раніше V ст., оскільки у ньому зустрічаються фрагменти черняхівської кераміки, що потрапили у процесі спорудження насипу. Дослідники датували вали давньоруським часом, спростувавши необґрунтовану думку про існування так званого Каратульського скіфського городища.

Дослідник активно розробляв ранньослов'янську проблематику, брав активну участь у розкопках давньоруського Переяслава.

Значну увагу науковець приділяв пам'яткоохоронній проблематиці. Михайло Віталійович вніс низку важливих і доречних пропозицій та взяв активну участь у складанні пам'ятко-охоронних зон міста Переяслава та історико-культурного зонування території НІЕЗ «Переяслав». Регулярно вводив до наукового обігу результати своїх досліджень у спеціалізованих виданнях (Археологічні відкриття в Україні / Археологічні дослідження в Україні, Археологія, Археологічний літопис Лівобережної України, регіональних наукових збірниках). Він брав активну участь у багатьох наукових конференціях, семінарах та круглих столах у Києві, Каневі, Комсомольську, Рязані, Воронежі, Мелітополі, Переяславі.

Перелік науково-дослідних тем, розроблених М. В. Роздобудьком, засвідчує широту і різноманітність його наукових інтересів: «Пам'ятки та археологічні комплекси епохи енеоліту-ранньої бронзи Переяславського Лівобережжя» (2006—2008), «Ранньослов'янські пам'ятки Переяславщини» (2008), «Ритуальні комплекси пізньої бронзи Переяславського Лівобережжя» (2009—2010), «Фібули початку — середини I тис. н. е. із Потрубіжжя в колекціях НІЕЗ «Переяслав» (2011). Це підтверджують 43 наукові праці, опубліковані у наукових збірниках, монографічні видання археологічного спрямування — він був автором окремих розділів колективних монографій «Нариси історії давнього Переяслава» (2007), «Переяслав у віках» (2007). У 2011 р. підготував до друку серію нарисів про археологічні пам'ятки Переяславщини.

Михайло Віталійович був талановитим популяризатором науки, володів матеріалом і словом. У 2015 р. вийшла друком його книга «Що розповідають та приховують археологічні пам'ятки», де автор проявив себе талановитим оповідачем давньої історії та археології України. Викладені жваво й дохідливо історичні факти, здобуті археологами, стали захопливою мандрівкою у загадки й таємниці історії.

М. В. Роздобудько отримав відзнаку Міністерства культури та туризму України (2007), неодноразово був нагороджений грамотами та подяками НІЕЗ «Переяслав».

Михайло Віталійович користувався заслуженою повагою колег, які цінували його глибокі знання та професіоналізм. Ініціативний, енергійний практик археологічних досліджень, талановитий науковець, відданий своїй справі дослідження вітчизняної історії. Колегам завжди можна було розраховувати на його допомогу, пораду як у професійних, так і в повсякденних питаннях. Душа компанії, адже міг спілкуватися з будь-яких питань, чи то всесвітньої історії, чи поезії та белетристики. Завдяки беззаперечній логіці своїх міркувань, мав талант переконувати опонентів. Характер мав непростий, але харизматичний. Він був романтиком у своїй професії, спочатку геології, а згодом археології.

Михайло Віталійович пішов від нас, але добрі спогади про нього назавжди залишаться у наших серцях.

Одержано 15.12.2023